บทที่ ๒
แปลคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถาภาษาบาลีเป็นภาษาไทย

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๒.๑ คันถารัมภกถา คำปรารภการแต่งพระคัมภีร์

พระศาสดาพระองค์ใด ผู้ทรงมีพระทัยอันอบรมแล้วด้วยพระโอสถ คือ พระบารมีธรรมทั้งหลาย สิ้นกาลช้านาน ทรงป้องกันสัตว์ทั้งหลาย ด้วยหอก คือ เทศนามนต์ ตั้งแต่แรก ในครั้งนั้น

พระสูตรเหล่าใด ซึ่งเป็นเครื่องป้องกันรักษา อันพระศาสดา ผู้ทรงมีพระมหากรุณาคุณและพระปัญญาคุณ ผู้ทรงแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ทรงภาษิตไว้แล้ว แผ่สืบทอดไปเพื่อกำจัดอุปัททวะทั้งปวง สืบเนื่องมาแต่กาลก่อน พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย นำมาจากแต่ละนิกายแล้วรวมไว้ในคัมภีร์เดียวกัน

ข้าพเจ้า ผู้เป็นมหาสามี ได้รับการขนานนามว่า อโนมทัสสี อาศัยความอุตสาหะ และความสำเร็จแห่งกุศลที่กระทำไว้แล้ว กำหนดพิจารณาพระบาลีที่เป็นประโยชน์ จักรวบรวมคำอธิบายแห่งพระสูตรซึ่งเป็นเครื่องป้องกันรักษาเหล่านั้น จากคัมภีร์นั้นๆ จำนวน ๔ ภาณวาร มาไว้ในคัมภีร์เดียวกัน

๒.๒ นิกายววัตถานะ การกำหนดนิกาย

ในคำปรารภนั้น คำว่า **นิกาย** ได้แก่ นิกายทั้ง ๕ คือ

นิกาย ๕ นิกายที่ลึกซึ้งโดยเหตุและโดยผลเหล่านี้ คือ ๑) ทีฆนิกาย ๒) มัชฌิมนิกาย ๓) สังยุตตนิกาย ๔) อังคุตตรนิกาย ๕) ขุททกนิกาย[๑]

บรรดานิกายทั้ง ๕ นั้น พระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ชื่อว่า**ทีฆนิกาย** พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น ชื่อว่า**มัชฌิมนิกาย** พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น ชื่อว่า**สังยุตตนิกาย** พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตรมีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น ชื่อว่า**อังคุตตรนิกาย** ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิทเทส ปฏิสัมภิทา อปทาน พุทธวงศ์ จริยาปิฎก พระพุทธพจน์ที่เหลือเว้นวินัยปิฎกและอภิธรรมปิฎก หรือนิกาย ๔ ชื่อว่า**ขุททกนิกาย**

ถามว่า “เหตุไร นิกายนี้ท่านจึงเรียกว่า **ขุททกนิกาย**” ตอบว่า “เพราะเป็นที่รวม เป็นที่อยู่แห่งหมวดธรรมเล็กๆ จำนวนมาก” จริงอยู่ สิ่งที่รวมกันอยู่ ท่านเรียกว่า “นิกาย” ว่าโดยศาสนา

---

[๑] ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๒.

และว่าโดยโลก ในข้อนี้ มีเรื่องสาธกเป็นต้นอย่างนี้ คือ “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นสัตว์อื่นแม้เพียงหมู่เดียวซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์ดิรัจฉานนี้เลย[๒] คือ หมู่สัตว์โปณิกินี หมู่สัตว์จิกขัลลินี

ในนิกายทั้ง ๕ นั้น สรณคมน์ สิกขาบท ๑๐ สามเณรปัญหา ทวัตติงสาการ มงคลสูตร กรณียเมตตสูตร ท่านนำมาจากคัมภีร์ขุททกปาฐะแล้วรวมไว้ ปัจจเวกขณ์ ทสธรรมสูตร ขันธปริตร เมตตสูตร คิริมานนทสูตร ท่านนำมาจากคัมภีร์อังคุตตรนิกายแล้วรวมไว้ เมตตานิสังสปาฐะ โมรปริตร ท่านนำมาจากคัมภีร์ชาดกแล้วรวมไว้ จันทปริตร สูริยปริตร ธชัคคปริตร โพชฌงคปริตร ท่านนำมาจากคัมภีร์สังยุตตนิกายแล้วรวมไว้ อิสิคิลิสูตร ท่านนำมาจากคัมภีร์มัชฌิมนิกายแล้วรวมไว้ ส่วนอาฏานาฏิยสูตร ท่านนำมาจากคัมภีร์ทีฆนิกายแล้วรวมไว้ท้ายสุด ผู้ศึกษาพึงทราบการทำบริกรรมอาฏานาฏิยปริตร ผู้สวดสาธยายทั้งหลาย ไม่พึงสวดสาธยายอาฏานาฏิยปริตรก่อนเลย เพราะพระอาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า ผู้สวดสาธยายทั้งหลาย พึงสวดสาธยายพระสูตรเหล่านี้ คือ เมตตสูตร ธชัคคสูตร รัตนสูตร เป็นเวลา ๗ วัน

๒.๓ นิทานโสธนะ การชำระคำเริ่มต้น

วาจานี้ว่า **พุทฺธ สรณ์ คจฺฉามิ ธมฺม์ สรณ์ คจฺฉามิ สงฺฆ์ สรณ์ คจฺฉามิ** เป็นข้อต้นของคำเริ่มต้นนั้น หัวข้อแห่งการพรรณนาความของคำเริ่มต้นนั้น มีดังนี้

> พระสรณตรัย ใครกล่าว กล่าวที่ไหน กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุไร อนึ่ง ที่มิได้ตรัสไว้มาแต่แรก เพราะเหตุไร ในที่นี้จึงว่า ตรัสไว้เป็นข้อแรก จำต้องชำระคำเริ่มต้น ต่อจากนั้นไปในคำเริ่มต้น ก็จะชี้ แจงเรื่องพระพุทธะ เรื่องการถึงสรณะ และเรื่องบุคคล ผู้ถึงสรณะ จะแสดงการขาดการไม่ขาดแห่งสรณคมน์ ทั้งผลทั้งสรณะที่ควรถึง แม้ในสองสรณะ มีธมฺม์ สรณ์ เป็นต้น ก็รู้กันแล้วว่ามีนัยอย่างนี้ จะอธิบาย เหตุในการกำหนดโดยลำดับ และจะประกาศสรณตรัยนั้น ด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย[๓]

บรรดาคาถาเหล่านั้น ในคาถาแรก มีปัญหา ๕ ข้อ ว่า (๑) พระสรณตรัยนี้ใครกล่าว (๒) กล่าวที่ไหน (๓) กล่าวเมื่อไร (๔) กล่าวเพราะเหตุไร (๕) อนึ่งที่พระตถาคตมิได้ตรัสไว้มาแต่แรก เพราะเหตุไร ในที่นี้จึงว่าตรัสไว้เป็นข้อแรก ดังนี้ก่อน

บัณฑิตพึงทราบการวิสัชนาปัญหาทั้ง ๕ ข้อนั้น

ปัญหาว่า **ใครกล่าว** วิสัชนาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ไม่ใช่พระสาวกทั้งหลาย ไม่ใช่เหล่าฤษี ไม่ใช่เทวดากล่าว

ปัญหาว่า **ที่ไหน** วิสัชนาว่า ที่ป่าอิสิปตนมิคทายวัน กรุงพาราณสี

ปัญหาว่า **เมื่อไร** วิสัชนาว่า เมื่อท่านพระยสะบรรลุอรหัตตผล พร้อมกับสหายทั้งหลาย เมื่อพระอรหันต์ ๖๑ องค์ กระทำการแสดงธรรมในโลก เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก

ปัญหาว่า **กล่าวเพราะเหตุไร** วิสัชนาว่า เพื่อบรรพชา และเพื่ออุปสมบท อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

---

[๒] สำ.ข. (บาลี) ๑๗/๑๐๐/๑๑๙, สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๒.

[๓] ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๓-๔.

ภิกษุทั้งหลาย ก็แลอุปสัมปทาเปกขะอันภิกษุพึงให้บรรพชา อุปสมบทอย่างนี้ ข้อแรก ให้ปลงผมและหนวด ให้ครองผ้ากาสายะ ให้ทำผ้าห่ม เฉวียงว่า ให้ไหว้เท้าภิกษุทั้งหลาย ให้นั่งกระหย่ง ให้ประคองอัญชลี (ประนมมือ) พึงสอนให้ว่าตามอย่างนี้ว่า พุทธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ[๔]

ปัญหาว่า **เพราะเหตุไรในที่นี้จึงตรัสเป็นข้อแรก** วิสัชนาว่า ก็นวังคสัตถุศาสน์นี้ ท่านบุรพาจารย์ทั้งหลายรวบรวมไว้ด้วยปิฎกทั้ง ๓ ยกขึ้นสู่ทางการสอนอย่างนี้ เพราะเหตุที่เทวดาและมนุษย์พากันเข้าสู่พระศาสนาด้วยเป็นอุบาสกบ้าง เป็นบรรพชิตบ้าง ด้วยทางนี้ ฉะนั้น จึงควรรู้ว่าพระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นข้อแรกในขุททกปาฐะนี้ เพราะเป็นทางเข้าสู่พระศาสนา การชำระคำเริ่มต้นเป็นอย่างไร จบ

๒.๔ ปฐมภาณวาร

๒.๔.๑ ไตรสรณคมนพรรณนา การชี้แจงเรื่องพระพุทธะ

บัดนี้ คำใดข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) กล่าวไว้ว่า **จะชี้แจงเรื่องพระพุทธะ เรื่องการถึง สรณะ และเรื่องบุคคลผู้ถึงสรณะ** ในคำนั้น สัตว์พิเศษชื่อว่า**พุทธะ** เพราะบัญญัติอาศัยขันธสันดานที่ถูกอบรมด้วยการบรรลุอนุตตรวิโมกข์ ซึ่งเป็นนิมิต แห่งพระญาณอันอะไรๆ ขัดขวางมิได้ หรือเพราะบัญญัติอาศัยการตรัสรู้เองยิ่ง ซึ่งสัจจะ อันเป็นปทัฏฐานแห่งพระสัพพัญญุตญาณ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นใด เป็นพระสยัมภูเป็นเอง ไม่มีอาจารย์ ตรัสรู้ยิ่งพร้อมด้วยพระองค์เอง ซึ่งสัจจะทั้งหลาย ในธรรมทั้งหลายที่มิได้ทรงฟังมาก่อน ทรงบรรลุพระสัพพัญญุต-ญาณในธรรมเหล่านั้น และความเป็นผู้เชี่ยวชาญในพละทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่า**พุทธะ**[๕]

การชี้แจงเรื่องพระพุทธะโดยอรรถะเท่านี้ก่อน

แต่เมื่อว่าโดยพยัญชนะ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะทรงเป็นผู้ตรัสรู้ ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะทรงเป็นผู้ปลุกให้ตื่น สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“ในคำว่า **พุทธะ** ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่าตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่าทรงปลุกหมู่สัตว์ให้ตื่น ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะทรงรู้ทุกอย่าง ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะทรงเห็นทุกอย่าง ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะตรัสรู้เอง ไม่ใช่ผู้อื่นทำให้รู้ ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะบานแล้ว ชื่อว่า**พุทธะ**เพราะนับกันว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสแล้ว ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะนับกันว่า เป็นผู้ไม่มีอุปกิเลส ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่า สิ้นราคะสิ้นเชิง ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่า สิ้นโทสะสิ้นเชิง ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่า สิ้นโมหะสิ้นเชิง ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่า ไร้กิเลส สิ้นเชิง ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่า ทรงดำเนินเอกายนมรรค ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ยิ่งเอง ซึ่งพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิลำพังพระองค์เดียว ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะทรงได้ความรู้ เหตุทรงกำจัดความไม่รู้ได้

---

[๔] วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๕/๑๒๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๕-๑๖๖.

[๕] ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๒/๓๘๘, ขุ.จู, (บาลี) ๓๐/๙๗/๒๐๗, ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖๑/๑๘๕, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๑-๕๕๒, ขุ.จู, (ไทย) ๓๐/๙๗/๓๓๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๑/๒๕๒-๒๕๓.

แล้ว พระนามว่า **พุทธะ** นี้ มิใช่พระชนนีตั้ง มิใช่พระชนกตั้ง มิใช่พระเชษฐภาดาตั้งมิใช่พระเชษฐภคินีตั้ง มิใช่มิตรอมาตย์ตั้ง มิใช่พระญาติสาโลหิตตั้ง มิใช่สมณพราหมณ์ตั้ง มิใช่เทวดาตั้ง พระนามนี้ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า มีตอนท้ายแห่งความหลุดพ้นจากกิเลสบัญญัติคือพุทธะ ทรงทำให้แจ้งพร้อมกับ ทรงได้พระสัพพัญญุตญาณ”[๖]

ก็ในคำว่า **พุทธะ** นั้น ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่า ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย เหมือนผู้ที่ลงมาในโลก (อวตาร) ก็เรียกว่า ผู้ลงมา (อวตาร) ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะอรรถว่า ทรงปลุกหมู่สัตว์ให้ตื่น เหมือนลมที่ทำใบไม้ให้แห้ง ก็เรียกว่าใบไม้แห้ง คำว่า **สพฺพญฺญุตาย พุทฺโธ** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะรู้ความรู้ที่สามารถรู้ได้ทุกอย่าง คำว่า **สพฺพทสฺสาวิตาย พุทฺโธ** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะรู้ความรู้ที่สามารถรู้ธรรมได้ทุกอย่าง คำว่า **อนญฺญเณยฺยตาย พุทโธ** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะตรัสรู้เอง มิใช่ผู้อื่นทำให้ตรัสรู้ คำว่า **วิกสิตาย พุทฺโธ** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะทรงเบิกบาน เพราะเบิกบานด้วยพระคุณนานาประการ เหมือนดอกปทุมบาน ด้วยบทอย่างนี้เป็นต้นว่า **ขีณาสวสงฺขาเตน พุทฺโธ** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะทรงตื่นแล้วเหตุสิ้นกิเลสดุจความหลับทุกอย่าง เหมือนบุรุษตื่นเพราะสิ้นความหลับ เพราะทรงละธรรมอันทำความหดหู่แห่งจิตได้ ท่านกล่าวว่า **เอกายนมคฺคํ คโตติ พุทฺโธ** ดังนี้ ก็เพื่อแสดงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าท่านเรียกว่า **พุทธะ** ก็เพราะทรงดำเนินเอกายนมรรค เหมือนบุรุษแม้เดินทาง เขาก็เรียกว่าผู้เดินไป เพราะปริยาย (ทาง) แห่งอรรถว่าไปสู่ทางตรัสรู้ คำว่า **เอโก อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธติ พุทฺโธ** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่าพุทธะไม่ใช่เพราะตรัสรู้โดยคนอื่น ที่แท้ ชื่อว่า**พุทธะ** เพราะตรัสรู้ยิ่งซึ่งพระสัมมาสัมโพธิ อันยอดเยี่ยม ด้วยพระองค์เอง คำนี้ว่า **อพุทฺธิวิหตตฺตา พุทฺธิปฏิลาภา พุทฺโธ** เป็นคำแสดง ปริยายว่า **พุทฺธิ พุทธํ โพโธ** ในคำนั้น บัณฑิตพึงทราบอรรถที่สามารถทำ **พุทธะ** ศัพท์ของบททุกบทให้สำเร็จความโดยนัยอย่างนี้ว่า ท่านอธิบายเพื่อให้รู้ว่า **พุทธะ** เพราะทรงประกอบด้วยพระคุณคือพุทธิความรู้เหมือนที่เรียกกันว่าผ้าเขียว ผ้าแดง ก็เพราะประกอบด้วยสีเขียว สีแดง ต่อแต่นั้น คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า **พุทฺโธติ เนตํ นามํ** ท่านกล่าวไว้ก็เพื่อให้รู้ว่า บัญญัตินี้ ดำเนินไปตามอรรถะคือเนื้อความ การชี้แจงเรื่องพุทธะแม้โดยพยัญชนะ มีดังกล่าวมานี้

การชี้แจงเรื่องสรณคมน์และผู้ถึงสรณคมน์

บัดนี้ จะกล่าวชี้แจงในเรื่องการถึงสรณคมน์เป็นต้น ดังต่อไปนี้ พระรัตนตรัยที่ชื่อว่า**สรณะ** เพราะกำจัด อธิบายว่า บีบ ทำลาย นำออก ดับภัยคือความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ทุกข์ ทุคติ ความเศร้าหมอง ด้วยการถึงสรณะนั้นนั่นแล ของคนทั้งหลายที่ถึงสรณคมน์ อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้า ชื่อว่า **สรณะ** เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการให้เข้าถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์และนำออกจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ พระธรรมชื่อว่า**สรณะ** เพราะให้สัตว์ข้ามพ้นกันดารคือภพ และให้ความโปร่งใจ พระสงฆ์ชื่อว่า**สรณะ** เพราะกระทำสักการะแม้เล็กน้อย ให้กลับได้ผลอันไพบูลย์ เพราะฉะนั้น **พระรัตนตรัยนั้นจึงชื่อว่าสรณะ** โดยปริยายดังว่ามานี้ จิตตุปบาทที่ความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้นและความเคารพในพระรัตนตรัยนั้น กำจัดทำลายกิเลสเสียได้ เป็นไปโดยอาการคือความมีพระรัตนตรัยนั้นเป็นเบื้องหน้า หรือไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย ชื่อว่า**สรณคมน์** สัตว์ผู้พรั่งพร้อมด้วยจิตตุปบาทนั้น ย่อมถึง

---

[๖] ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๒/๓๘๘, ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖๒/๑๘๕-๑๘๖, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๑-๕๕๒, ขุ.จู, (ไทย) ๓๐/๙๗/๓๓๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๑/๒๕๒-๒๕๓.

พระรัตนตรัยนั้น เป็นสรณะ อธิบายว่า ย่อมเข้าถึงพระรัตนตรัย ด้วยจิตตุปบาทที่มีประการดังกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า นี้เป็นสรณะของข้าพเจ้า นี้เป็นเครื่องนำหน้าของข้าพเจ้า ก็บุคคล เมื่อจะเข้าถึง ย่อมเข้าถึงด้วยวิธีมาทาน เหมือนอย่างนายพาณิชสองคนชื่อว่าตปุสสะและภัลลิกะเป็นต้นว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้ง ๒ นั้น ขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าและพระธรรมเป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดทรงจำข้าพระองค์ทั้ง ๒ ว่าเป็นอุบาสก”[๗] ดังนี้ก็ได้ เข้าถึงด้วยวิธียอมเป็นศิษย์ เหมือนอย่างท่านพระมหากัสสปะเป็นต้นว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก”[๘] ดังนี้ ก็ได้ เข้าถึง ด้วยวิธีทุ่มตัวไปในพระรัตนตรัยนั้น เหมือนอย่างพรหมยุพราหมณ์เป็นต้น ความบาลีว่า “เมื่ออุตตรมานพกล่าวอย่างนี้แล้ว พรหมายุพราหมณ์ ก็ลุกจากอาสนะ กระทำผ้าห่มเฉวียงบ่า ประนมมือไปทางพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ เปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น
ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นน
ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น”[๙]

ดังนี้ก็ได้ เข้าถึงโดยวิธีมอบตน เช่นโยคีบุคคลผู้ขวนขวายในกรรมฐานก็ได้ เข้าถึงโดยวิสัยและโดยกิจ หลายวิธี เช่น ด้วยวิธีกำจัดอุปกิเลสด้วยการถึงสรณคมน์ เหมือนอย่างพระอริยบุคคลทั้งหลาย ก็ได้ การชี้แจงเรื่องการถึงสรณคมน์ และเรื่องบุคคลผู้เข้าถึงสรณคมน์ ดังกล่าวมานี้

แสดงสรณคมน์ขาด ไม่ขาด และผล

บัดนี้ จะแสดงสรณคมน์ขาดเป็นต้น ที่ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) กล่าวไว้ว่า จะแสดงสรณคมน์ขาดและไม่ขาด ทั้งผล ทั้งสรณะที่ควรถึง ดังต่อไปนี้ การขาดสรณคมน์ของบุคคลผู้ถึงสรณคมน์อย่างนี้ มี ๒ อย่าง คือ ๑) มีโทษ ๒) ไม่มีโทษ

การขาดสรณคมน์เพราะการตาย ชื่อว่าไม่มีโทษ การขาด สรณคมน์เพราะหันไปนับถือศาสดาอื่น และประพฤติผิดในพระศาสดานั้น ชื่อว่ามีโทษ การขาดแม้ทั้ง ๒ นั้น ย่อมมีแก่พวกปุถุชนเหล่านั้น สรณะของปุถุชนเหล่านั้น ย่อมชื่อว่าเศร้าหมอง เพราะประพฤติไปด้วยความไม่รู้ ความสงสัย และความรู้ผิด และเพราะประพฤติไม่เอื้อเฟื้อเป็นต้น ในพระพุทธคุณทั้งหลาย ส่วนพระอริยบุคคลหามีสรณะที่ขาดไม่ และหามีสรณะเศร้าหมองไม่ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ (สัมมาทิฏฐิ) จะพึงนับถือศาสดาอื่น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส”[๑๐] ส่วนพวกปุถุชน ยังไม่ถึงการขาดสรณะตราบใด ตราบนั้น ก็ยังชื่อว่าเป็นผู้มีสรณะไม่ขาด การขาดสรณะของปุถุชนเหล่านั้น ย่อมมีโทษ มีความเศร้าหมองและอำนวยผลที่ไม่น่าปรารถนา การขาดสรณะที่ไม่มีโทษ ก็ไม่มีผล เพราะหาวิบากมิได้ ส่วนการไม่ขาดสรณะว่าโดยผล ก็ย่อมอำนวยผลที่น่าปรารถนาอย่างเดียว เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

---

[๗] วิ.ม. (บาลี) ๔/๖/๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖/๑๐.

[๘] สำนิ. (บาลี) ๑๖/๑๕๔/๒๑๐, สำนิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๔/๒๕๘.

[๙] ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๘๘/๓๗๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๘/๔๘๑.

[๑๐] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๒๘/๑๑๔, องฺ,เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๗๖/๒๙, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๘/๑๖๗, องฺ,เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๗๖/๓๔.

"บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ จักไม่ไปสู่อบายภูมิ ละร่างกายอันเป็นของมนุษย์แล้ว จักบังเกิดเป็นเทวดาโดยสมบูรณ์"[๑๑]

ก็ในข้อนั้น บัณฑิตพึงทราบอธิบายแห่งคาถาอย่างนี้ว่า ชนเหล่าใดถึงสรณะด้วยการตัดอุปกิเลสได้ขาดด้วยสรณคมน์ ชนเหล่านั้น จักไม่ไปอบาย ส่วนชนนอกนั้น จักไม่ไปอบาย ก็ด้วยการถึงสรณะ การแสดงสรณะขาดไม่ขาดและผลเพียงเท่านี้ก่อน

การแสดงสรณะที่ควรถึง

ในการแสดงสรณะที่ควรถึง ผู้ทักท้วงกล่าวว่า "ในคำนี้ว่า ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) ถึง พระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ผู้ใดถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ผู้นั้น จะพึงถึงพระพุทธเจ้าหรือสรณะแม้ทั้ง ๒ คำ การกล่าวแต่คำเดียว ก็ไร้ประโยชน์ เพราะเหตุไร เพราะมีแต่กิริยาคือการถึง ไม่มีสองกรรม ความจริง นักคิดทาง อักษรศาสตร์ ไม่ประสงค์กรรม ๒ กรรมในข้อนี้ เหมือนในคำว่า **อชฺ คามึ เนติ** เป็นต้น ฉะนั้น

ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า การกล่าวแม้คำทั้ง ๒ มีแค่ประโยชน์อย่างเดียว เหมือนในคำว่า คจฺฉ เตว ปุพฺพึ ทิสึ คจฺฉติ ปจฺฉิมึ ทิสึ กลุ่มควันกลุ่มหมอกลอยไปทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตกหรือ"[๑๒] นักคิดอักษรศาสตร์ไม่ประสงค์อย่างนั้นดอก เพราะท่านไม่ประสงค์ว่า พระพุทธเจ้า และสรณะเป็นตัวเหตุเท่าๆ กัน ความจริงเมื่อประสงค์ว่า พระพุทธเจ้า และสรณะเหล่านั้น เป็นตัวเหตุเท่าๆ กันแล้ว บุคคลแม้มีจิตขุ่นเคือง เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าก็จะพึงชื่อว่าถึงพระพุทธเจ้า ถึงสรณะน่ะสิ สรณะนั้นใด ทำให้ต่างไปว่า พระพุทธเจ้า ผู้นั้นก็ชื่อว่าถึงสรณะนั้นทั้งนั้น ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า ท่านประสงค์เอาความที่พระพุทธเจ้าและสรณะ เป็นตัวเหตุเท่าๆ กัน เพราะบาลีว่า "เอตฺ โข สรณึ เขมึ เอตฺ สรณมุตฺตมึ นั่นเป็นสรณะอันเกษม นั่นเป็นสรณะอันสูงสุดหรือ"[๑๓] ไม่ประสงค์เช่นนั้นดอก เพราะในบทคาถานั้น มีแต่พระพุทธเจ้าเป็นสรณะนั้น ความจริง ในบทคาถานั้นนั่นแลท่านประสงค์ถึงความที่พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่าๆ กันอย่างนี้ว่า สรณะทั้งเกษมทั้งอุดม เพราะพิจารณาเป็นถึงพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้น ในความเป็นสรณะ ที่นับได้ว่า กำจัดภัยแก่ผู้ถึงสรณคมน์ ได้จริง ส่วนในบาลีประเทศอื่น เมื่อมีความสัมพันธ์ด้วยผู้ถึงสรณคมน์ ท่านก็ไม่ประสงค์ความที่พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่าๆ กัน เพราะไม่สำเร็จเป็นสรณคมน์ ดังนั้น คำนี้จึงสาธกไม่ได้ ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า น่าจะประสงค์เอาความที่พระพุทธเจ้าและสรณะ เป็นตัวเหตุเท่าๆ กัน เพราะสำเร็จเป็นสรณคมน์ แม้เมื่อมีความสัมพันธ์ด้วยผู้ถึงสรณคมน์ได้ในบาลีนี้ว่า "เอตฺ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ เพราะผู้อาศัยสรณะเช่นนั้น บุคคลย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้"[๑๔] ไม่ใช่เช่นนั้นดอก เพราะขัดข้องด้วยโทษที่กล่าวมาก่อนแล้ว ความจริง แม้ในข้อนั้น ก็จะพึงขัดข้องด้วยโทษที่กล่าวมาก่อนว่า เมื่อมีความที่พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่าๆ กันอยู่ บุคคลแม้มีจิตขุ่นเคืองอาศัยสรณะ คือพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ก็จะพึงหลุดพ้นจากทุกข์ได้หมดน่ะสิ แต่จะว่าไม่ขัดข้อง ด้วยโทษก็หามิได้

---

[๑๑] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓๒/๒๑๗, สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๓๗/๓๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๓๗/๕๐

[๑๒] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๙/๑๔๖, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๙/๒๐๗.

[๑๓] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๙๒/๕๑, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๒/๙๒.

[๑๔] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๒๙/๕๑, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๒/๙๒.

ดังนั้น คำนั้นจึงสาธกไม่ได้ บัณฑิตพึงทราบอธิบายในข้อนั้นอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อจะหลุดพ้นด้วยอานุภาพของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นกัลยาณมิตร ท่านก็กล่าวว่า อาศัยกัลยาณมิตรจึงหลุดพ้นได้ ในบาลีนี้ว่า “อานนท์ ก็สัตว์ทั้งหลายที่มีชาติความเกิด เป็นธรรมดา อาศัยเราตถาคตเป็นกัลยาณมิตร ย่อมหลุดพ้น จากชาติดังนี้”[๑๕] ฉันใด แต่ในที่นี้ บุคคลเมื่อจะหลุดพ้น ด้วยอานุภาพแห่งสรณะ คือพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ท่านก็กล่าวว่า บุคคลอาศัย สรณะนี้ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ ทั้งปวง ดังนี้ ก็ฉันนั้น

ความที่พระพุทธเจ้าเป็นคมนียะ ควรถึงก็ไม่ถูก ความที่สรณะเป็นคมนียะควรถึงก็ไม่ถูก ความที่พระพุทธเจ้าและสรณะทั้ง ๒ เป็นคมนียะ ควรถึงก็ไม่ถูก แม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ คมนียะสิ่งที่ควรถึงของผู้ถึงสรณคมน์ ที่ท่านอธิบายว่า ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) ถึงสิ่งที่พึงปรารถนาควรกล่าวถึง ต่อนั้น ก็ควรกล่าวข้อยุติคือข้อที่ถูก ในเรื่องนี้ ดังนั้น ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) จะกล่าวข้อยุติดังต่อไปนี้

ในข้อยุตินี้ พระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นคมนียะ แต่เพื่อแสดงอาการคือ การถึง คำกล่าวถึงสรณะนั้นมีว่า ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นสรณะของข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นปรายนะนำหน้าของข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์) เป็นผู้กำจัดทุกข์ เป็นผู้ทรงประโยชน์ ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) ถึง คบ เสพ เข้าใกล้ชิดพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ด้วยความประสงค์ดังกล่าว มานี้ หรือว่าข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) รู้ทราบอย่างนี้ จริงอยู่ คติเป็นประโยชน์ของธาตุเหล่าใด แม้ความรู้ก็เป็นประโยชน์ของธาตุเหล่านั้น ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า ข้อนั้นไม่ถูก เพราะไม่ประกอบ **อิติ** ศัพท์ คำ ทักท้วงนั้นก็ไม่ถูก ข้อยุติที่ถูกในเรื่องนั้น พึงมีดังนี้ หากว่าความในเรื่องนั้น พึงมีอย่างนี้ไซร้ แต่นั้น ก็พึงต้องประกอบ อิติศัพท์ ดังในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า “อนิจฺจํ รูปํ อนิจฺจํ รูปนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ เธอรู้ชัดรูปที่ไม่เที่ยงตามความเป็นจริงว่า รูปไม่เที่ยง”[๑๖] แต่อิติศัพท์ท่านหาประกอบไว้ไม่ เพราะฉะนั้น ข้อทักท้วงนั้นจึงไม่ถูก แต่อันนี้ ไม่ถูกเพราะเหตุไร เพราะความของอิติศัพท์มีอยู่ในตัวนั้นแล้ว ความของอิติศัพท์แม้ในที่นี้ ก็มีอยู่พร้อม ดังในประโยคทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า “โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ สรณํ คโต ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ[๑๗] แต่มิใช่จะต้องประกอบอิติศัพท์ไว้ในที่ทุกแห่งเพราะมีความอยู่พร้อมในตัวแล้ว บัณฑิตพึงทราบความของอิติศัพท์แม้มิได้ประกอบไว้ เหมือนดังประกอบไว้ในที่นั้น ทั้งในที่อื่นซึ่งมีกำเนิดอย่างนี้ เพราะฉะนั้น **อิติ**ศัพท์จึงไม่มีโทษ (ไม่ผิด) ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า ก็เพื่อแสดงอาการคือถึง จึงต้องกล่าวระบุสรณะดังนี้ คำนั้น ก็ไม่ถูก เพราะสรณะเท่านั้น เป็นคมนียะ สิ่งที่ควรถึง ได้ในบาลีเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตอนุญาตการบรรพชา ด้วยสรณคมน์สาม ดังนี้”[๑๘] คำที่ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)กล่าวนั้น ไม่ใช่ไม่ถูก เพราะเหตุไร เพราะคำนั้นมีความอยู่พร้อมในตัว ความจริง ความของอิติศัพท์นั้น ก็มีอยู่พร้อมในคำแม้นั้นเอง เพราะเหตุที่แม้ไม่ประกอบอิติศัพท์ไว้เช่นคำก่อน ก็พึงเห็นเหมือนดังประกอบอิติศัพท์ไว้

---

[๑๕] ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๘๘/๓๗๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๘/๔๘๑.

[๑๖] สำ.ข. (บาลี) ๑๗/๕๕/๔๖, สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๕๕/๗๙.

[๑๗] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๙๐/๕๐, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๐/๙๒.

[๑๘] วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๕/๑๒๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๕.

นอกจากนี้ก็พึงขัดข้องด้วยโทษที่กล่าว มาก่อนนั่นแหละ เพราะฉะนั้น พึงถือเอาตามที่ท่านสอนไว้เท่านั้น การแสดงสิ่งที่ควรถึงดังกล่าวมาฉะนี้

การชี้แจงสรณะคือพระธรรมและพระสงฆ์

บัดนี้ จะกล่าวอธิบายต่อไป ในคำที่ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) กล่าวไว้ว่า แม้ในสรณะทั้ง ๒ มีว่า **ธมฺมํ สรณํ** เป็นต้น ก็รู้กันแล้วว่ามีนัยอย่างนี้เหมือนกัน นัย แห่งการพรรณนาความนี้ใด ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) กล่าวไว้ในคำนี้ว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ** ก็บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งการพรรณนาความนั้น ในสองบทนี้ว่า **ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ** จริงอยู่ ในข้อแม้นั้น ว่าโดยอรรถและพยัญชนะของพระธรรมและพระสงฆ์ ก็มีเพียงการชี้แจงเท่านั้นที่ไม่เหมือนกัน นอกนั้น ก็เหมือนกันกับที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น เพราะจะกล่าวอธิบายเฉพาะที่ไม่เหมือนกัน ในพระธรรมและพระสงฆ์นี้ ดังนี้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มรรค ผล นิพพาน ชื่อว่า**พระธรรม** ขันติ ความชอบใจหรือมติของพวกเราว่า มรรคและวิราคะ เท่านั้น ชื่อว่า**พระธรรม** ในอรรถนี้ เพราะทรงผู้เจริญมรรคผลและผู้ทำให้แจ้งพระนิพพานแล้ว โดยไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย และทำให้โปร่งใจอย่างยิ่ง ขอยกอัคคัปปสาทสูตรนั้นแลเป็นข้อสาธก สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในอัคคัปปสาทสูตรนั้นเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด อริยมรรคมีองค์ ๘ เรากล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น”[๑๙]

กลุ่มของบุคคลทั้งหลาย ผู้พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค ๔ อย่าง และผู้มีขันธสันดานอบรมยิ่งด้วยสามัญผล ๔ ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะรวมตัวกันด้วยการรวมทิฏฐิและศีล สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> “อานนท์ เธอเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ ธรรมทั้งหลาย คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เราแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลายด้วยความรู้ยิ่ง เธอเห็นภิกษุของเราแม้ ๒ รูป มีวาทะต่างกันในธรรมเหล่านี้บ้างไหม”[๒๐]

จริงอยู่ พระสงฆ์โดยปรมัตถ์นี้ อันบุคคลพึงถึงว่าเป็นสรณะ ในพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันเยอดเยี่ยมของโลก”[๒๑] สรณคมน์ของผู้ถึงสรณะนั้น ย่อมไม่ขาด ไม่เศร้าหมอง ด้วยการทำการไหว้เป็นต้น ในภิกษุสงฆ์หรือภิกษุณีสงฆ์แม้หมู่อื่นหรือพระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข หรือสมมติสงฆ์ต่างโดยสงฆ์ จตุวรรคเป็นต้น หรือแม้ในบุคคลคนหนึ่ง ซึ่งบวชเจาะจงพระผู้มีพระภาคเจ้า ความต่างกันในสังฆสรณะที่มีเท่านี้ ส่วนวิธีการขาดและไม่ขาดเป็นต้นแห่งสรณคมน์นี้และที่สอง นอกเหนือจากที่กล่าวแล้ว บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว การพรรณนาความข้อนี้ว่า แม้ในสองสรณะว่า **ธมฺมํ สรณํ** เป็นต้นมีนัยเท่านี้ก่อน

---

[๑๙] องฺ.จตุกฺก, (บาลี) ๒๑/๓๔/๓๙, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๐/๓๐๘, องฺ.จตุกฺก, (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓-๕๔, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑.

[๒๐] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๔๓/๓๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๓/๕๑.

[๒๑] ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๐/๓๐๔, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๒.

การอธิบายเหตุในการกำหนดตามลำดับ

บัดนี้ จะอธิบายเหตุในการกำหนดตามลำดับอย่างนี้ว่า ในคำนี้ว่า จะอธิบายเหตุในการกำหนดตามลำดับ ดังนี้ ในคำถึงสรณทั้งสามนั้น ท่านประกาศพระพุทธเจ้าอันดับแรก เพราะเป็นผู้เลิศแห่งสัตว์ทั้งปวง ประกาศพระธรรม อันดับต่อมา เพราะเป็นแดนเกิดของพระพุทธเจ้านั้น และเพราะเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้านั้นทรงนำออกสั่งสอนแล้ว ประกาศพระสงฆ์อันดับสุดท้าย เพราะเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระธรรมนั้น และเพราะซ่องเสพพระธรรมนั้น อีกนัยหนึ่ง ท่านประกาศพระพุทธเจ้าอันดับแรก เพราะทรงประกอบสัตว์ทั้งปวงไว้ในหิตประโยชน์ ประกาศพระธรรมอันดับต่อมา เพราะเป็นแดนเกิดแห่งพระพุทธเจ้านั้น และเพราะพระธรรมเป็นหิตประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง ประกาศพระสงฆ์อันดับสุดท้าย เพราะพระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุหิตประโยชน์ และมีหิตประโยชน์อันบรรลุแล้ว กำหนดโดยความเป็นสรณะ

การประกาศด้วยข้ออุปมา

บัดนี้ จะกล่าวอธิบายคำที่ว่าจะประกาศพระสรณตรัยนั้น ด้วยข้อ อุปมาทั้งหลาย ก็ในคำนั้น พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนพระจันทร์เพ็ญ พระธรรมเปรียบเหมือนกลุ่มรัศมีของพระจันทร์ พระสงฆ์เปรียบเหมือนโลกที่เอิบอิ่มด้วยรัศมีของพระจันทร์เพ็ญที่ทำให้เกิดขึ้น พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ทอแสงอ่อนๆ พระธรรมดังกล่าวเปรียบเหมือนข่ายรัศมีของดวงอาทิตย์นั้น พระสงฆ์เปรียบเหมือนโลกที่ดวงอาทิตย์นั้นกำจัดมืดแล้ว พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนคนเผาป่า พระธรรมเครื่องเผาป่าคือกิเลส เปรียบเหมือนไฟเผาป่า พระสงฆ์ที่เป็นบุญเขต เพราะเผากิเลสได้แล้ว เปรียบเหมือนภูมิภาค ที่เป็นเขตนา เพราะเผาป่าเสียแล้ว พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนเมฆฝนใหญ่ พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำฝน พระสงฆ์ผู้ระงับละอองกิเลสเปรียบเหมือนชนบทที่ระงับละอองฝุ่นเพราะฝนตก พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนสารถีที่ดี พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายฝึกม้าอาชาไนย พระสงฆ์เปรียบเหมือนฝูงม้า อาชาไนยที่ฝึกมาดีแล้ว พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนศัลยแพทย์ (หมอผ่าตัด) เพราะทรงถอนลูกศรคือทิฏฐิได้หมด พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายที่ถอนลูกศรออกได้ พระสงฆ์ผู้ถอนลูกศรคือทิฏฐิออกแล้ว เปรียบเหมือนชนที่ถูกถอนลูกศรออกแล้ว อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนจักษุแพทย์ เพราะทรงลอกฟื้นชั้นโมหะออกได้แล้ว พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายเครื่องลอกฟื้น (ตา) พระสงฆ์ผู้มีฟื้นชั้นตาอันลอกแล้ว ผู้มีดวงตาคือญาณอันสดใส เปรียบเหมือนชนที่ลอกฟื้นตาแล้ว มีดวงตาสดใส อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนแพทย์ ผู้ฉลาด เพราะทรงสามารถกำจัดพยาธิคือกิเลสพร้อมทั้งอนุสัยออกได้ พระธรรมเปรียบเหมือนเภสัชยาที่ทรงปรุงถูกต้องแล้ว พระสงฆ์ผู้มีพยาธิคือกิเลสและอนุสัยอันระงับแล้ว เปรียบเหมือนหมู่ชนที่พยาธิระงับแล้ว เพราะประกอบยา

อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ชี้ทาง พระธรรมเปรียบเหมือนทางดี และเหมือนพื้นที่ที่ปลอดภัย พระสงฆ์เปรียบเหมือนผู้เดินทางถึงที่ที่ปลอดภัย พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนนายเรือที่ดี พระธรรมเปรียบเหมือนเรือ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้เดินทางถึงฝั่ง พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนป่าหิมพานต์ พระธรรมเปรียบเหมือนโอสถยาที่เกิดแต่ป่าหิมพานต์นั้น พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ไม่มีโรคเพราะใช้ยา พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ประทานทรัพย์ พระธรรมเปรียบเหมือนทรัพย์ พระสงฆ์ผู้ได้อริยทรัพย์มาโดยชอบ เปรียบเหมือนชนผู้ได้ทรัพย์ตามที่ประสงค์ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ชี้ขุมทรัพย์ พระธรรมเปรียบเหมือนขุมทรัพย์ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ได้ขุมทรัพย์

อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้เปรียบเหมือนเป็นวีรบุรุษผู้ประทานความไม่มีภัย พระธรรมเปรียบเหมือนไม่มีภัย พระสงฆ์ผู้ล่วงภัยทุกอย่าง เปรียบเหมือนชนผู้ถึงความไม่มีภัย พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ปลอบ พระธรรมเปรียบเหมือนการปลอบ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ถูกปลอบ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนมิตรดี พระธรรมเปรียบเหมือนคำสอนที่เป็นหิตประโยชน์ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ประสบประโยชน์ตน เพราะประกอบหิตประโยชน์ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนบ่อเกิดทรัพย์ พระธรรมเปรียบเหมือนทรัพย์ที่เป็นสาระ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ใช้ทรัพย์ที่เป็นสาระ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ทรงสรงสนานพระราชกุมาร พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำที่สนานตลอดพระเศียร พระสงฆ์ผู้สรงสนานดีแล้วด้วยน้ำคือพระสัทธรรม เปรียบเหมือนหมู่พระราชกุมารที่สรงสนานดีแล้ว พระพุทธ-เจ้าเปรียบเหมือนช่างผู้ทำเครื่องประดับ พระธรรมเปรียบเหมือนเครื่องประดับ พระสงฆ์ผู้ประดับด้วยพระสัทธรรมเปรียบเหมือนหมู่พระราชโอรสที่ทรงประดับแล้ว พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนต้นจันทน์ พระธรรมเปรียบเหมือนกลิ่นอันเกิดแต่ต้นจันทน์นั้น พระสงฆ์ผู้ระงับความเร่าร้อนได้สิ้นเชิง เพราะใช้พระสัทธรรม เปรียบเหมือนชนผู้ระงับความร้อน เพราะใช้จันทน์ พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนบิดามอบมรดกโดยธรรม พระธรรมเปรียบเหมือนมรดก พระสงฆ์ผู้สืบมรดกคือพระสัทธรรม เปรียบเหมือนพวกบุตรผู้สืบมรดก พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนดอกปทุมที่บาน พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำหวานที่เกิดจากดอกปทุมที่บานนั้น พระสงฆ์เปรียบเหมือนหมู่ภมรที่ดูดกินน้ำหวานนั้น พึงประกาศพระสรณตรัยนั้น ด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย ดังกล่าวมาฉะนี้

มาติกาหัวข้อของกถาพรรณนาความที่ยกตั้งไว้ในเบื้องต้นด้วย ๔ คาถาว่า พระสรณตรัยใครกล่าว กล่าวที่ไหน กล่าวเมื่อไร กล่าวเพราะเหตุไร เป็นต้น ก็เป็นอันประกาศแล้วโดยอรรถ ด้วยกถามีประมาณเพียงเท่านี้แล

กถาพรรณนาพระสรณตรัยในอรรถกถาจตุภาณวารชื่อว่าสารัตถสมุจจ จบ

๒.๔.๒ พรรณนาทสสิกขาบท หัวข้อปาฐะว่าด้วยสิกขาบท

ครั้นแสดงการเข้าสู่พระศาสนาด้วยการถึงสรณคมน์อย่างนี้แล้ว เพื่อจะพรรณนาปาฐะที่ว่าด้วยสิกขาบท ซึ่งตั้งเป็นบทนิกเขปไว้ เพื่อแสดงสิกขาบททั้งหลาย อันอุบาสกหรือบรรพชิต ผู้เข้ามาสู่พระศาสนาจะพึงศึกษา เป็นอันดับแรก บัดนี้ ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) จะกล่าวมาติกาหัวข้อดังต่อไปนี้

> “สิกขาบทเหล่านี้ผู้ใดกล่าวไว้ กล่าวไว้ในที่ใด กล่าวไว้เมื่อใด และกล่าวไว้เพราะเหตุใด ข้าพเจ้ากล่าวนัยนั้นแล้วทำการกำหนด โดยเป็นสิกขาบทที่ทั่วไป และเป็นสิกขาบทที่พิเศษ
>
> โทษใดเป็นโทษตามปกติ และโทษใดเป็นโทษตามพระบัญญัติ ข้าพเจ้ากำหนดแล้ว ทำโทษทั้ง ๒ นั้น โดยพยัญชนะและอรรถของบททั้งหลาย แล้วจึงประกาศนัยที่ทั่วไป แก่ทุกสิกขาบทที่ทั่วไป
>
> ต่อมา บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยการประการความแปลกกันในสิกขาบท ๕ สิกขาบทแรก โดยมีการฆ่าสัตว์เป็นเบื้องต้น โดยความเป็นอย่างเดียวกันและความต่างกันเป็นต้น โดยอารมณ์ โดยการสมาทาน โดยการขาด โดยความมีโทษมากอย่างนั้น โดยความพยายาม โดยองค์ โดยสมุฏฐาน โดยเวทนา โดยเป็นรากเง่า โดยกรรม โดยการงดเว้น และโดยผล

สิกขาบทที่ควรประกอบจาก ๕ สิกขาบทนั้น และสิกขาบทที่ควรกล่าวเป็นข้อๆ แม้ในสิกขาบท ๕ สิกขาบทหลัง ข้าพเจ้าได้ประกอบไว้แล้วและบัณฑิตพึงทราบแม้สิกขาบทชั้นต่ำเป็นต้น”[๒๒]

ในมาติกาหัวข้อนั้น ๑๐ สิกขาบทมีปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้นนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์เดียวตรัสไว้ มิใช่พระสาวก จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ถึงกรุงสาวัตถี ทรงให้ท่านพระราหุลบรรพชาแล้ว ณ พระเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกะ กรุงสาวัตถี ตรัสสิกขาบท ๑๐ นั้น เพื่อทรงกำหนดสิกขาบทสำหรับสามเณรทั้งหลาย สมจริงดังที่ท่านกล่าวคำนี้ไว้ว่า

“ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ตามพระอัธยาศัยแล้ว ได้เสร็จจาริกไปทางกรุงสาวัตถี เสด็จจาริกไปโดยลำดับ จนถึงกรุงสาวัตถี ทราบว่าพระองค์ประทับอยู่ ณ พระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกคหบดี เขตกรุงสาวัตถีนั้น สมัยนั้น ฯลฯ ครั้งนั้น สามเณรทั้งหลายได้มีความคิดคำนึกว่า สิกขาบทของพวกเรามีเท่าไหรหนอ และเราจะต้องศึกษาในสิกขาบทไหน ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคตรัสสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสิกขาบท ๑๐ ประการ แก่สามเณร และให้สามเณรศึกษาในสิกขาบท ๑๐ ประการนั้น คือ ๑) เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ฯลฯ ๑๐) เจตนางดเว้นจากการรับทองและเงิน”[๒๓]

สิกขาบทที่ ๑๐ นี้นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นใช้บอกสอน โดยแนวพระสูตรว่า “**สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ** สมาทานศึกษา ในสิกขาบททั้งหลาย”[๒๔] และโดยแนวปาฐะที่ท่านแสดงไว้ ในสรณคมน์อย่างนี้ว่า “**ปาณาติปาตา เวรมณีสิกฺขาปทำ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากปาณาติบาต” บัณฑิตพึงทราบนัยที่ว่า สิกขาบทเหล่านี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวที่ใด กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุไร จะกล่าวนัยนั้นเท่านี้ก่อน

การกำหนดความแปลกกันของสิกขาบททั่วไป

ก็บรรดาสิกขาบทเหล่านั้น สิกขาบทที่ ๔-๕ สองสิกขาบทข้างต้น ทั่วไปทั้งอุบาสก ทั้งสามเณรโดยเป็นนิจศีล แต่ว่าโดยเป็นอุโบสถศีลของพวกอุบาสก เว้นสิกขาบทหลังหมด เพราะรวบสิกขาบทที่ ๗ และ ๘ เข้าเป็นองค์เดียวกัน สิกขาบททั้งหมด ก็ทั่วไปกับสามเณรทั้งหลาย ส่วนสิกขาบทหลังเป็นพิเศษสำหรับสามเณรเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบกำหนดโดยความแปลกกันของสิกขาบททั่วไปดังกล่าวมาฉะนี้ พึงกำหนดปกติวัชชะ และปัณณัตติวัชชะ อย่างนี้คือ บรรดาสิกขาบทเหล่านั้น ๕ สิกขาบทข้างต้น กำหนดด้วยเจตนางดเว้น จากปกติวัชชะของปาณาติบาตเป็นต้น เพราะมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐานส่วนเดียว สิกขาบทนอกนั้น กำหนดด้วยเจตนางดเว้นจากปัณณัตติวัชชะ

การชี้แจงบททั่วไป

ก็เพราะเหตุที่บรรดาบทเหล่านั้น บทเหล่านั้นว่า **เวรมณีสิกฺขาปทำ สมาทิยามิ** เป็นบททั่วไปทั้งหมด ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบการชี้แจงบทเหล่านั้นทั่วไป ทั้งโดยพยัญชนะ ทั้งโดยอรรถะดังต่อไปนี้

---

[๒๒] ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๔, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๒๕.

[๒๓] วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๖/๑๒๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕-๑๐๖/๑๖๗-๑๖๙.

[๒๔] ที.สี. (บาลี) ๙/๑๙๓/๖๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕.

ในบทเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบ**โดยพยัญชนะ**ก่อน ชื่อว่า**เวรมณี** เพราะเว้นเวร อธิบายว่า ละบรรเทาเวร คือทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี อีกนัยหนึ่ง บุคคลย่อมเว้นจากเวร ด้วยเจตนาตัวการเท่านั้น เหตุนั้น เจตนานั้น จึงชื่อว่า**เวรมณี** เพราะเอาวิอักษรเป็นเวอักษร ด้วยเหตุนั้นนั่นแล ในคำนี้พุทธบริษัทจึงสวดกันเป็น ๒ อย่างว่า **เวรมณีสิกขาปทำ วิรมณีสิกขาปทำ** ชื่อว่า**สิกขา** เพราะอันบุคคลพึงศึกษา ชื่อว่าบท เพราะเป็นเครื่องถึงบทแห่งสิกขา, บทแห่งสิกขา ชื่อว่า**สิกขาบท** อธิบายว่าอุบายเป็นเครื่องถึงสิกขา อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า เป็นมูล เป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้ง สิกขาบท คือเจตนาเครื่องงดเว้น ชื่อว่า**เวรมณีสิกขาบท** หรือ**วิรมณีสิกขาบท** ตามนัยที่สอง ข้าพเจ้ายึดถือโดยชอบ ชื่อว่า **สมาทิยามิ** ท่านอธิบายว่าข้าพเจ้ายึดถือโดยประสงค์จะไม่ล่วงละเมิด เพราะเป็นผู้กระทำสิกขาบทไม่ให้เป็นท่อน ไม่ให้ขาด ไม่ให้ด่างพร้อย

แต่เมื่อว่าโดยอรรถะ คำว่า **(เวรมณี)** ได้แก่ วิรัติ เจตนางดเว้น ประกอบด้วยจิตอันเป็นกามาวจรกุศล วิรัตินั้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์ โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ในสมัยนั้น การงด การเว้น การงดเว้น การเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ การไม่ทำ การเลิกทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งการฆ่าสัตว์”[๒๕] ธรรมดาว่า เวรมณีนั้น แม้เป็นโลกุตระมีอยู่ ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ ก็ควรเป็นเวรมณีที่เป็นไปโดยการสมาทาน เพราะผู้สมาทานกล่าวว่า **สมาทิยามิ** เพราะฉะนั้น เวรมณีนั้นจึงไม่เป็นโลกุตระนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิรัติ เจตนางดเว้น ประกอบด้วยจิตอันเป็นกามาวจรกุศล

คำว่า **ศึกษา (สิกขา)** ได้แก่ สิกขา ๓ คือ ๑) อธิศีลสิกขา ๒) อธิจิตตสิกขา ๓) อธิปัญญาสิกขา[๒๖]

แต่ในความหมายนี้ ศีลคือสัมปัตตวิรัติ วิปัสสนาฝ่ายโลกิยะ รูปฌานและอรูปฌานและอริยมรรค ท่านประสงค์ว่า สิกขา ในคำว่าสิกขานี้ เหมือนดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> “สภาวธรรมที่เป็นสิกขา เป็นไฉน คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหรคตด้วยโสมนัส ฯลฯ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นสิกขา สภาวธรรมที่เป็นสิกขา เป็นไฉน คือ ภิกษุเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ สงัดจากกามและสภาวธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจมฌาน อยู่ในสมัยใด สมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นสิกขา
>
> สภาวธรรมที่เป็นสิกขา เป็นไฉน คือ ภิกษุเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรูปภพ ฯลฯ บรรลุจตุตถฌานที่สหรคตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตน ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นสิกขา
>
> สภาวธรรมที่เป็นสิกขา เป็นไฉน คือ ภิกษุเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงพระนิพพาน ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นสิกขา”[๒๗]

---

[๒๕] อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๐๔/๓๔๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๐๔/๔๔๗.

[๒๖] วิ.มหา. (บาลี) ๑/๔๕/๓๐, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

[๒๗] อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๑๒/๓๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๒/๔๕๓.

บท คือ อุบายเครื่องถึง อีกอย่างหนึ่งเป็นมูล เป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้ง แห่งสิกขาอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาสิกขาเหล่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า**สิกขาบท** สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า “พระโยคาวจรอาศัยศีลตั้งอยู่ในศีล เมื่อเจริญทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗”[๒๘] อย่างนี้เป็นต้น พึงทำการชี้แจงโดยพยัญชนะ โดยอรรถะ ทั่วๆ ไปแก่บททั้งหลายทั่วไป ในบทเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้

พรรณนา ๕ สิกขาบทข้างต้น

คำใด ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) กล่าวไว้ในบัดนี้ว่า

> “ต่อมา บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยการประกาศความแปลกกันในสิกขาบท ๕ สิกขาบทแรก โดยมีการฆ่าสัตว์เป็นเบื้องต้น โดยความเป็นอย่างเดียวกันและความต่างกันเป็นต้น โดยอารมณ์ โดยการสมาทาน โดยการขาด โดยความมีโทษมากอย่างนั้น โดยความพยายาม โดยองค์ โดยสมุฏฐาน โดยเวทนา โดยเป็นรากเง่า โดยกรรม โดยการงดเว้น และโดยผล[๒๙]

ข้าพเจ้าจะเฉลยในคำนั้นดังต่อไปนี้ อันดับแรก คำว่า **สัตว์มีชีวิต (ปาโณ)** ในคำว่า **การฆ่าสัตว์ (ปาณาติปาโต)** นี้ ได้แก่ ความสืบต่อแห่งขันธ์ที่นับเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ สัตว์ที่บัณฑิตอาศัยความสืบต่อแห่งขันธ์นั้นบัญญัติไว้ ก็วธกเจตนา เจตนาคิดจะฆ่าของบุคคลผู้มีความสำคัญในสัตว์มีชีวิตนั้นว่าเป็นสัตว์มีชีวิต เป็นสมุฏฐาน แห่งความพยายามที่จะตัดชีวิตินทรีย์ของสัตว์มีชีวิตนั้น เป็นไปทางกายทวาร และวจีทวาร ทวารใดทวารหนึ่ง ชื่อว่า**ปาณาติบาต**

ในคำว่า **การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (อทินฺนาทานนฺ)** นี้ คำว่า **ที่เจ้าของมิได้ให้ (อทินฺนนฺ)** ได้แก่ ทรัพย์สิ่งของที่เจ้าของหวงแหน ซึ่งเจ้าของเองเมื่อทำตามที่ต้องการ ก็ไม่ต้องโทษ ไม่ถูกตำหนิ เถยยเจตนา เจตนาคิดจะลักของบุคคลผู้มีความสำคัญในทรัพย์สิ่งของที่เจ้าของหวงแหนว่าเป็นทรัพย์สิ่งของที่เจ้าของหวงแหน เป็นสมุฏฐานแห่งความพยายามที่จะลักทรัพย์สิ่งของนั้น เป็นไปทางกายทวาร และวจีทวาร ทวารใด ทวารหนึ่งนั้นแล ชื่อว่า**อทินนาทาน**

คำว่า **พฤติกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ (อพฺรหฺมจริยนฺ)** ได้แก่ ความประพฤติไม่ประเสริฐ เจตนา เป็นเหตุละเมิดฐาน คือการซ่องเสพอสัทธรรม เป็นไปทางกายทวารโดยการซ่องเสพเมถุน คือการสมสู่กันสองต่อสอง ชื่อว่า**อพรหมจรรย์**

ในคำว่า **การพูดเท็จ มุสาวาโท** นี้ คำว่า **เท็จ (มุสา)** ได้แก่ วจีประโยคหรือ กายประโยคที่หักรานประโยชน์ของบุคคลผู้มุ่งจะให้คลาดเคลื่อนจากความจริงเป็นเบื้องหน้า มิจฉาเจตนา เจตนาที่จะพูดผิด ทำผิดของบุคคลนั้น ด้วยประสงค์ จะให้ผู้อื่นเข้าใจผิด เป็นสมุฏฐานแห่งกายประโยคและวจีประโยคที่จะทำผู้อื่น ให้เข้าใจผิด เป็นไปทางกายทวารและวจีทวาร ทวารใดทวารหนึ่ง ชื่อว่า**มุสาวาท**

ก็ในคำว่า น้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท (**สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานนฺ)** นี้ คำว่า **สุรา (สุรา)** ได้แก่ สุรา ๕ อย่าง คือ

๑) สุราทำด้วยแป้ง

๒) สุราทำด้วยขนม

---

[๒๘] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๘๒/๕๘, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๑๐.

[๒๙] ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๗, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๓๐.

๓) สุราทำด้วยข้าวสุก
๔) สุราผสมเชื้อ
๕) สุราที่ปรุงด้วยเครื่องปรุง

แม้**เมรัย**ก็มี ๕ อย่าง คือ

๑) เมรัยที่ทำด้วยดอกไม้
๒) เมรัยที่ทำด้วยผลไม้
๓) เมรัยทำด้วยงบน้ำอ้อย
๔) เมรัยที่ทำด้วยดอกมะซาง
๕) เมรัยที่ปรุงด้วยเครื่องปรุง[๓๐]

คำว่า **น้ำเมา (มชฺชำ)** ได้แก่ ทั้ง ๒ อย่างนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า**มัชชะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความเมา ก็หรือสิ่งอื่นใด ไม่ว่าอะไรเป็นที่ตั้งแห่งความเมา บุคคลเมาประมาทด้วยสิ่งใดที่ดื่มแล้ว สิ่งอันนี้ก็เรียกว่า **มัชชะ** คำว่า **อันเป็นเหตุแห่งความประมาท (ปมาทฏฺฐานำ)** ได้แก่ เจตนาที่ดื่มกลืนกินมัชชะนั้น ท่านเรียกว่า อันเป็นเหตุแห่งความประมาท เพราะเป็นเหตุแห่งความเมาความประมาท เจตนากลืนกินมัชชะคือสุรา และเมรัย เป็นไปทางกายทวารด้วยประสงค์จะกลืนกิน บัณฑิตพึงทราบว่า สุราเมรัย เป็นทั้งแห่งความประมาทโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในสิกขาบทเหล่านั้น ก่อนนับตั้งแต่ปาณาติบาตเป็นต้นไป โดยประการนั้น

วินิจฉัยสิกขาบทอย่างเดียวกันและต่างกันเป็นต้น

ในคำว่า **เอกตานานตาทิโต** โดยที่สิกขาบทอย่างเดียวกันแต่ต่างกันเป็นต้นนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ก็ปาณาติบาต หรือสิกขาบทอื่นมีอทินนาทานเป็นต้น เป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้จะพึงถูกฆ่า ผู้ฆ่า ความพยายามและเจตนาเป็นต้น เป็นอย่างเดียวกันหรือต่างกัน เพราะมีผู้จะถูกฆ่าเป็นต้นต่างกัน หรือว่าไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่าง ก็เพราะเหตุไร ผู้ทักท้วงจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า ถ้าว่าสิกขาบทจะเป็นอย่างเดียวกัน เพราะคนที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นเป็นคนเดียวกันไซร้ เมื่อเป็นดังนั้น เมื่อใด ผู้ฆ่ามากคน ฆ่าคนที่จะพึงถูกฆ่าคนเดียว หรือผู้ฆ่าคนเดียวฆ่าคนที่จะพึงถูกฆ่ามากคน คนที่จะพึงถูกฆ่ามากคน ก็จะถูกผู้ฆ่าฆ่าด้วยประโยคเดียว มีสาหัตถิกประโยคเป็นต้น หรือเจตนาอย่างเดียวก็จะยังประโยคของผู้เข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ของคนที่จะพึงถูกฆ่ามากคนให้ทั้งขึ้น เมื่อนั้น ปาณาติบาตก็จะพึงมีอย่างเดียว แต่ผิว่าสิกขาบทจะต่างกัน เพราะคนที่จะพึงถูกฆ่าเป็นคนต่าง กันไซร้ เมื่อเป็นดังนั้น เมื่อใดผู้ฆ่าคนเดียว เมื่อทำประโยคเดียว เพื่อคนๆ เดียว ก็ย่อมฆ่าคนที่พึงถูกฆ่ามากคน หรือผู้ฆ่ามากคนเมื่อทำมากประโยคเพื่อคนมากคนมีเทวทัต ยัญทัตและโสมทัตเป็นต้น ก็ย่อมฆ่าได้เฉพาะเทวทัต ยัญทัต หรือโสมทัตคนเดียวเท่านั้น หรือผู้ที่จะพึงถูกฆ่าคนเดียว ถูกผู้ฆ่าฆ่าด้วยมาก ประโยคมีสาหัตถิกประโยคเป็นต้น เจตนามากเจตนา ก็จะยังประโยคของผู้เข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ของผู้ที่จะพึงถูกฆ่าคนเดียวเท่านั้นให้ตั้งขึ้น เมื่อนั้น ปาณาติบาต ก็จะพึงมีมากอย่าง แม้คำทั้ง ๒ นั้น ก็ไม่ถูก สิกขาบทจะชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นเหล่านั้น มีผู้เดียวก็หามิได้ สิกขาบทชื่อว่าต่างกันเพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นเหล่านั้นต่างกัน ก็หามิได้ ความจริง สิกขาบทอย่างเดียวกัน และต่างกัน ก็โดยเหตุอย่างอื่น คำนั้นพึงใช้แก่ปาณาติบาต แม้สิกขาบทนอกนั้น ก็พึงใช้อย่างนั้น

---

[๓๐] วิ.มหา. (บาลี) ๒/๓๒๘/๒๗๑, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๓๒๘/๔๖๕.

ต่อข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) ขอชี้แจงต่อไปนี้ ก่อนอื่น ปาณาติบาตนั้น ชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าและคนฆ่าเป็นต้น เป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าต่างกัน เพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นต่างกัน ก็หาไม่ ที่แท้ ปาณาติบาต ชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้ที่จะถูกฆ่าและคนฆ่าเป็นต้นเป็นอย่างเดียวกัน โดยจัดเป็นคู่ๆ กัน ทั้งชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้จะพึงถูกฆ่าและคนฆ่าเป็นต้นแม้ทั้ง ๒ นั้น เป็นอย่างเดียวกันโดยจัดเป็นคู่ๆ กัน หรือชื่อว่าต่าง กัน เพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าและคนฆ่าเป็นต้นนั้น เป็นอีกคนหนึ่งจากคนทั้ง ๒ จริงอย่างนั้น เมื่อคนผู้ฆ่ามากคน แม้ฆ่าคนผู้ที่จะถูกฆ่าหลายคน ด้วยประโยคหลายประโยค มี**สรักเขปประโยค** การขุดสระเป็นต้น หรือด้วยประโยคๆ เดียวมี**โอปาตขณนประโยค** การขุดบ่อเป็นต้น ก็เป็นปาณาติบาตมากปาณาติบาต เมื่อคนผู้ฆ่าคนเดียว แม้ฆ่าคนที่ถูกฆ่ามากๆ คน ด้วยประโยคเดียวหรือมากประโยคด้วยเจตนาเดียว ที่ยังประโยคนั้นให้ตั้งขึ้น หรือด้วยมากประโยค ก็เป็นปาณาติบาตจากปาณาติบาต อนึ่ง เมื่อคนผู้ฆ่ามากคน แม้ฆ่าคนที่ถูกฆ่าคนเดียว ด้วยมากประโยความที่กล่าวแล้ว หรือด้วยประโยคเดียว ก็เป็นปาณาติบาตมากปาณาติบาต แม้ในสิกขาบทมีอทินนาทานเป็นต้น ก็นัยนี้ ในเรื่องนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยความเป็นสิกขาบทอย่างเดียวกัน และต่างกันเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

เมื่อว่าโดยอารมณ์ ในข้อนี้ ปาณาติบาตมีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์ อทินนาทาน อพรหมจรรย์ และสุราเมรัยมัชชปมาทัฏฐาน มีสังขารคือบรรดารูปธรรมมีรูปายตนะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ มุสาวาทมีสัตว์เป็นอารมณ์ เพราะปรารภคนที่จะพูดมุสาเป็นไป อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า แม้พรหมจรรย์ ก็มีสัตว์เป็นอารมณ์ อนึ่ง อทินนาทานมีสัตว์เป็นอารมณ์ในเวลาที่สัตว์เป็นผู้ที่จะพึงถูกลักไป อีกประการหนึ่งอทินนาทาน มีสัตว์เป็นอารมณ์ก็โดยอำนาจสังขารมิใช่โดยอำนาจพระบัญญัติ ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยอารมณ์ ดังกล่าวมาฉะนี้

เมื่อว่าโดยสมาทาน ก็สิกขาบทเหล่านี้ มีปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบทเป็นต้น สามเณรสมาทานในสำนักภิกษุเท่านั้น จึงเป็นอันสมาทาน ส่วน อุบาสกสมาทานเองก็ดี สมาทานในสำนักของผู้อื่นก็ดี ก็เป็นอันสมาทานแล้ว สมาทานรวมกันก็ดี สมาทานแยกกันก็ดี ก็เป็นอันสมาทานแล้ว แต่ต่างกัน อย่างไรเล่า บุคคลสมาทานรวมกัน ก็มีวิรัติเดียว มีเจตนาเดียวเท่านั้น แต่ปรากฏว่าวิรัติและเจตนาเหล่านั้นมีถึง ๕ โดยอำนาจกิจคือหน้าที่ ส่วนบุคคลที่สมาทานแยกกันก็บัณฑิตพึงทราบว่า มีวิรัติ เจตนาก็ ๕ ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยการสมาทาน ด้วยประการฉะนี้

เมื่อว่าโดยการขาด ในข้อนี้ สำหรับสามเณรทั้งหลาย เมื่อสิกขาบทหนึ่งขาด ทุกสิกขาบทก็เป็นอันขาดเพราะสิกขาบทเหล่านั้น เป็นฐานที่ตั้งแห่งปาราชิกของสามเณรเหล่านั้น ด้วยสิกขาบทที่สามเณรล่วงละเมิดนั้นแล ก็มีกรรมต่อเนื่องตามมา แต่สำหรับคฤหัสถ์ เมื่อศีลข้อหนึ่งขาด ก็ขาดข้อเดียวเท่านั้น เพราะศีลของคฤหัสถ์เหล่านั้นมีองค์ ๕ ย่อมจะสมบูรณ์อีกด้วยการสมาทานศีลนั้นเท่านั้น แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่าบรรดาศีลที่คฤหัสถ์สมาทานเป็นข้อๆ เมื่อศีลข้อหนึ่งขาด ก็ขาดข้อเดียวเท่านั้น แต่บรรดาศีลที่คฤหัสถ์สมาทานรวมกันอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) สมาทานศีลที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ดังนี้ เมื่อศีลข้อหนึ่ง ขาด ศีลแม้ที่เหลือ ก็เป็นอันขาดหมดทุกข้อ เพราะเหตุไร ? เพราะศีลข้อที่สมาทานไม่ขาด ด้วยศีลที่คฤหัสถ์ล่วงละเมิดนั่นแล ก็มีความผูกพันด้วยกรรม ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยการขาด ด้วยประการฉะนี้

เมื่อว่าโดยโทษมาก บรรดาสัตว์มีชีวิตที่เว้นจากคุณ มีสัตว์เดียรัจฉานเป็นต้น ปาณาติบาตชื่อว่ามีโทษน้อย ก็เพราะสัตว์ตัวเล็ก, ชื่อว่ามีโทษมาก ก็เพราะสัตว์ตัวใหญ่

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะประโยคใหญ่ (ความพยายามมาก) แม้เมื่อมีประโยคเสมอกัน ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะวัตถุใหญ่

ส่วน บรรดาสัตว์มีชีวิตที่มีคุณ มีมนุษย์เป็นต้น ปาณาติบาต ชื่อว่ามีโทษน้อย ก็เพราะมนุษย์มีคุณน้อย, ชื่อว่ามีโทษมาก ก็เพราะมนุษย์มีคุณมาก. แต่เมื่อมีตัวและคุณเสมอกัน ก็บัณฑิตพึงทราบว่า มีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อน และมีโทษมาก เพราะกิเลสและความพยายามแรงกล้า แม้ในสิกขาบทที่เหลือ. ก็นัยนี้ อนึ่ง ในข้อนี้ สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานเท่านั้น ชื่อว่ามีโทษมาก ปาณาติบาตเป็นต้นหามีโทษมากเช่นนั้นไม่ เพราะอะไร เพราะทำอันตราย แก่อริยธรรม เหตุทำผู้ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ให้กลายเป็นคนบ้า ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยความมีโทษมากด้วยประการฉะนี้

เมื่อว่าโดยประโยค ก็ในข้อนี้ ปาณาติบาตมี ๖ ประโยค คือ

๑. สาหัตถิกประโยค

๒. อาณัตติกประโยค

๓. นิสสัคคิยประโยค

๔. ถาวรประโยค

๕. วิชชามยประโยค

๖. อิทธิมยประโยค

บรรดาประโยคเหล่านั้น การประหารด้วยกายหรือของที่เนื่องด้วยกาย ชื่อว่าสาหัตถิก-ประโยค สาหัตถิกประโยคนั้น แยกเป็น ๒ คือ

๑) สาหัตถิกประโยคเจาะจง

๒) สาหัตถิกประโยคไม่เจาะจง

ในสาหัตถิกประโยคทั้ง ๒ นั้น เฉพาะสาหัตถิกประโยคเจาะจงบุคคลย่อมผูกพันด้วยกรรม เพราะความตายของคนที่ไปเจาะจงประหารเท่านั้น ในสาหัตถิกประโยคไม่เจาะจงอย่างนี้ว่า ผู้ใดผู้หนึ่งจงตายเสียเถิดดังนี้ บุคคลย่อมผูกพันด้วยกรรมเพราะความตายของคนใดคนหนึ่ง เหตุการประหารเป็นปัจจัย อนึ่ง แม้ด้วยสาหัตถิกประโยคทั้ง ๒ เขาพอถูกประหารก็ตาย หรือตายด้วยโรคนั้นในภายหลัง บุคคลก็ย่อมผูกพันอยู่ด้วยกรรม ขณะที่เขาถูกประหารเท่านั้น แต่เมื่อบุคคลประหารด้วยประสงค์จะให้เขาตาย แต่เขาไม่ตายด้วยการประหารนั้น กลับคิดประหารเขาอีก ผิว่า แม้ในภายหลังเขาตายด้วยการประหารครั้งแรก บุคคลก็ย่อมผูกพันด้วยกรรมในเวลานั้นเท่านั้น ถ้าว่าเขาตายด้วยการประหารครั้งที่สอง ก็ไม่เป็นปาณาติบาต แม้เมื่อเขาตายด้วยสาหัตถิกประโยคทั้ง ๒ บุคคลก็ผูกพันด้วยกรรม โดยการประหารครั้งแรกเท่านั้น เมื่อเขาไม่ตายแม้ด้วยสาหัตถิกประโยคทั้ง ๒ ก็ไม่เป็นปาณาติบาตเลย ในข้อที่แม้คนมากคนประหารคนคนเดียว ก็นัยนี้ แม้ในอันนี้ความผูกพันด้วยกรรมย่อมมีแก่คนที่ประหารเขาตายเท่านั้น

การจงใจสั่งให้เขาทำ ชื่อว่า**อาณัตติกประโยค** แม้ในอาณัตตกประโยคนั้น ก็บัณฑิตพึงทราบความผูกพันด้วยกรรม โดยนัยที่กล่าวไว้ในสาหัตถิกประโยคนั้นแล ก็ในอาณัตติกประโยคนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า มีกำหนดไว้ ๖ อย่าง

เหตุที่จะให้ประโยคแห่งการสั่งสำเร็จได้แน่ มี ๖ อย่างเหล่านี้ ได้แก่ วัตถุ กาล โอกาส อาวุธ อริยาบถและความต่างแห่งกิริยา[๓๑]

ในข้อกำหนด ๖ นั้น สัตว์มีชีวิต พึงจำไว้ว่า วัตถุ เวลาเช้าเวลาเย็นเป็นต้น และเวลาหนุ่มสาว เวลาเป็นผู้ใหญ่เป็นต้น ก็พึงจำไว้ว่า กาล คาม นิคม ป่า ตรอกหรือทางแยก ดังว่ามานี้เป็นต้น พึงจำไว้ว่า โอกาส อาวุธเป็นต้นอย่างนี้คือ คาบ ธนู หรือหอก พึงทรงการยืนหรือการนั่งของตนที่ถูกฆ่าและคนฆ่าดังว่ามานี้เป็นต้น พึงจำไว้ว่า อิริยาบถ

การแทง การตัด การทำให้ขาด หรือกร้อนผม ดังว่ามาเป็นต้น พึงจำไว้ว่า กิริยาวิเศษ ก็หากว่า คนถูกเขาสั่งให้ฆ่าผู้ใด ทำวัตถุให้คลาดเคลื่อน (ฆ่าผิดตัว) ไปฆ่าคนอื่น นอกจากผู้นั้นไซร้ ผู้สั่งก็ไม่ต้องผูกพันด้วยกรรม ถ้าเขาไม่ทำวัตถุให้คลาดเคลื่อนฆ่าไม่ผิดตัว แม้ทั้ง ๒ คนก็ต้องผูกพันด้วยกรรม คือผู้สั่งในขณะสั่ง ผู้ถูกสั่งในขณะฆ่า แม้ในข้อกำหนดอื่นๆ มีกาลเป็นต้น ก็นัยนี้

ก็การปล่อยเครื่องประหารด้วยกายหรือของที่เนื่องด้วยกาย เพื่อทำเขาให้ตาย ชื่อว่านิสสัคคิยประโยค แม้นิสสัคคิยประโยคนั้น ก็แยกเป็น ๒ เหมือนกัน คือ

๑) นิสสัคคิยประโยคเจาะจง

๒) ไม่เจาะจง

ในข้อนี้ การผูกพันด้วยกรรม บัณฑิตก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วในข้อนี้ๆ นั่นแล

การขุดบ่อ การวางกระดานหก การประกอบเหยื่อยาพิษและกรงยนต์เป็นต้น เพื่อทำให้เขาตาย ชื่อว่า**ถาวรประโยค** แม้ถาวรประโยคนั้นก็แบ่ง เป็น๒ คือถาวรประโยคเจาะจงและไม่เจาะจง ก็ในข้อนี้ การผูกพันด้วยกรรม บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วโนข้อต้นๆ แต่ความแปลกกันมีดังนี้ เมื่อคนหา หัวมัน ทำบ่อเป็นต้นใกล้ๆ หรือทำบ่อเปล่าก็ต้องคนอื่นๆ ผิว่า เขาตาย เพราะบ่อเป็นต้นนั้น เป็นปัจจัย ความผูกพันด้วยกรรม ก็มีแก่คนหาหัวมัน อนึ่ง เมื่อคนนั้นหรือคนอื่นกลบบ่อนั้นเสียแล้ว ทำพื้นให้เรียบ หรือคนกวาดฝุ่น โกยฝุ่นไป หรือคนขุดหัวมัน ขุดหัวมัน ทำหลุมไว้ หรือเมื่อฝนตกเกิดโคลนตม คนลงไปติดตายในโคลนตมนั้น ความผูกพันด้วยกรรม ก็มีแก่คนหาหัวมัน นั่นแหละ ก็ผิว่า คนที่ได้หัวมันหรือคนอื่นทำหลุมนั้นให้กว้างหรือลึกกว่าเดิม คนลงไปตายเพราะหลุมกว้างหรือลึกนั้น ความผูกพันด้วยกรรม ก็มีแก่คนแม้ทั้ง ๒ เหมือนอย่างว่า มูลเหตุทั้งหลายย่อมเทียบกันได้กับการขุดหัวมัน ฉันใด เมื่อคนกลบหลุมให้เรียบ ในที่นั้น คนก็พ้นจากตกหลุม ก็ฉันนั้น แม้ในถาวรประโยคมีการวางกระดานหกเป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน การผูกพันด้วยกรรมตามเหตุที่เกิด ก็บัณฑิตพึงทราบตราบเท่าที่ถาวรประโยคเหล่านั้นยังเป็นไป

การร่ายวิทยาคมเพื่อทำให้ตาย ชื่อว่า**วิชชามยประโยค** การทำฤทธิ์ต่างๆ ที่เกิดแต่วิบากกรรม เพื่อทำให้เขาตาย เหมือนใช้อาวุธคือเขี้ยวเป็นต้น ขบด้วยเขี้ยวเป็นอาทิ ชื่อว่า**อิทธิมยประโยค** ส่วนอทินนาทานก็มีประโยค คือสาหัตถิกประโยคและอาณัตติกประโยคเป็นต้น ที่เป็นไปโดยอำนาจเถยยาวหาร ปสัยหาวหาร ปฏิจฉันนาวหาร ปริกัปปาวหารและกุสาวหาร ประเภทแห่งประโยคแม้เหล่านั้น ก็บัณฑิตพึงทราบโดยทำนอง ที่กล่าวมาแล้วนั่นแล, สิกขาบทแม้ทั้งสามมีอพรหมจริยะเป็นต้น ก็ได้เฉพาะสาหัตถิกประโยคอย่างเดียว ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยประโยค ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

---

[๓๑] วิ.อ. (บาลี) ๑/๔๘๔, วิ.อ. (ไทย) ๑/๖๑๖.

เมื่อว่าโดยองค์ ในข้อนี้ ปาณาติบาต มีองค์ ๕ คือ

๑. ปาโณ	สัตว์มีชีวิต
๒. ปาณสญฺญี	สำคัญว่า สัตว์มีชีวิต
๓. วธกจิตฺตํ	จิตคิดจะฆ่า
๔. วายมติ	พยายาม
๕. เตน มรติ	สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น

แม้อทินนาทาน ก็มีองค์ ๕ เหมือนกัน คือ

๑. ปรปริคฺคหิตํ	ของมีเจ้าของหวงแหน
๒. ปรปริคฺคหิตสญฺญี	สำคัญว่า ของมีเจ้าของหวงแหน
๓. เถยฺยจิตฺตํ	มีจิตคิดจะจะลัก
๔. วายมติ	พยายาม
๕. เตน อาทาตพฺพํ อาทานํ คจฺฉติ	ลักของได้มา ด้วยความพยายามนั้น

ส่วนอพรหมจรรย์มีองค์ ๔ คือ

๑. อชฺฌาจริยวตฺถุ	สิ่งที่พึงล่วงละเมิด
๒. เสวนจิตฺตํ	จิตคิดจะเสพ
๓. ปโยคํ สมาปชฺชติ	พยายามเข้าถึง
๔. สาทิยติ	ยินดี

มุสาวาทก็มีองค์ ๔ เหมือนกัน คือ

๑. มุสา	เรื่องเท็จ
๒. วิสังวาทนจิตฺตํ	จิตคิดจะพูดเท็จ
๓. วายาโม	พยายาม เกิดแต่จิตนั้น
๔. ปรวิสังวาทนํ	พูดเท็จต่อคนอื่นและเขารู้เรื่องเท็จ

สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน ก็มีองค์ ๔ คือ

๑. สุราทีนํ อญฺญตรํ	ของมึนเมามีสุราเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง
๒. มทนียปาตุกมฺยตาจิตฺตํ	จิตคิดอยากจะดื่มจองมึนเมา
๓. ตชฺชํ วายามํ อาปชฺชติ	ความพยายามเกิดแต่จิตนั้น
๔. ปีเต จ ปวิสติ	ดื่มเข้าไปในลำคอ

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยองค์ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

เมื่อว่าโดยสมุฏฐาน ในข้อนี้ ปาณาติบาต อทินนาทาน และมุสาวาท มีสมุฏฐาน ๓ คือ

๑. กายจิต ๒. วาจาจิต ๓. กายวาจาจิต

อพรหมจรรย์ มีสมุฏฐานเดียว คือกายจิต

สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน มี ๒ สมุฏฐาน ศีล

๑. กาย ๒. กายกับจิต

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยสมุฏฐานด้วยประการดังกล่าวมา ฉะนี้

เมื่อว่าโดยเวทนา ในข้อนี้ ปาณาติบาต ประกอบด้วยทุกขเวทนา อทินนาทาน ประกอบด้วยเวทนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง มุสาวาทก็เหมือนกัน อีกสองสิกขาบท ประกอบด้วยสุข

เวทนา และอทุกขมสุขเวทนา ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยเวทนา ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

เมื่อว่าโดยมูล ในข้อนี้ ปาณาติบาต มีโทสะและโมหะเป็นมูล อทินนาทานและมุสาวาท มีโลภะและโมหะเป็นมูลบ้าง มีโทสะและโมหะเป็นมูลบ้าง อีก ๒ สิกขาบทนอกนี้มีโลภะและโมหะเป็นมูล ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบ วินิจฉัยโดยมูล ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

เมื่อว่าโดยกรรม ในข้อนี้ ปาณาติบาต อทินนาทานและอพรหมจรรย์ เป็นกายกรรม และเป็นกรรมบถ มุสาวาทเป็นวจีกรรมอย่างเดียว ที่หักรานประโยชน์ ก็เป็นกรรมบถ มุสาวาทนอกนี้เป็นกรรมอย่างเดียว สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานเป็นกายกรรมอย่างเดียว ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยแม้โดยกรรมด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

เมื่อว่าโดยวิรัติงดเว้น ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า บุคคลเมืองดเว้น จากปาณาติบาตเป็นต้น งดเว้นจากไหน จะกล่าวชี้แจงดังนี้ ก่อนอื่น บุคคลเมื่องดเว้น โดยสมาทานวิรัติ ย่อมงดเว้นจากอกุศลกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น ของตนเองหรือของคนอื่นๆ ปรารภอะไร ก็ปรารภอกุศลกรรมที่จะงดเว้น นั่นแหละ เมื่องดเว้นโดยสันปัตตวิรัติ ย่อมงดเว้นจากอกุศลกรรม ดังกล่าวแล้วนั่นแล ปรารภอะไร ก็ปรารภอารมณ์แห่งอกุศลกรรมที่ปาณาติบาตเป็นต้นที่กล่าวแล้ว แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า บุคคลปรารภสังขารทั้งหลาย ที่นับได้ว่าน้ำเมา คือสุราและเมรัยจึงงดเว้นจากที่ดังแห่งความประมาท คือการดื่มกิน น้ำเมาคือสุราและเมรัย บุคคลปรารภบรรดาสัตว์และสังขารเฉพาะที่ตนพึงลัก และพึงหักราน จึงงดเว้นจากอทินนาทานและมุสาวาท ปรารภสัตว์อย่างเดียว จึงงดเว้นจากปาณาติบาตและอพรหมจรรย์ อาจารย์นอกจากนั้นมีความเห็นอย่างนี้ว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น บุคคลเมื่อคิดอย่างหนึ่ง ก็ทำเสียอย่างหนึ่ง ละสิ่งใด ก็ไม่รู้สิ่งนั้น ดังนี้เมื่อไม่ต้องการ (อย่างนั้น) จึงกล่าวว่า บุคคลละสิ่งใดก็ปรารภ สิ่งนั้นคืออกุศลกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นของตนนั่นแล จึงงดเว้น คำนั้นไม่ถูก เพราะเหตุไร เพื่อสิ่งนั้นไม่อารมณ์ปัจจุบัน และไม่มีอารมณ์ภายนอก จริงอยู่ ในบาลีวิภังค์แห่งสิกขาบททั้งหลาย ท่านถามว่า สิกขาบททั้ง ๕ เป็นกุศลเท่าไร ล เป็นอรณะเท่าไร แล้วในการตอบปัญหาที่ดำเนินไปอย่างนี้ว่า กุศลทั้งหลายประกอบด้วยสุขเวทนาก็มีจึงกล่าวถึงความที่ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน และอารมณ์ภายนอกอย่างนี้ว่ามีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีอารมณ์ภายนอก คำนั้น ย่อมไม่ถูกสำหรับคนที่ปรารภอกุศลธรรม มีปาณาติบาตเป็นต้นของตน ในคำ ที่ว่า บุคคลคิดอย่างหนึ่ง ทำเสียอย่างหนึ่ง และละสิ่งใดก็ไม่รู้สิ่งนั้น ขอกล่าว ชี้แจงดังนี้ บุคคลกำลังปฏิบัติโดยทำกิจให้สำเร็จ ใครจะกล่าวว่า คิดอย่าง หนึ่ง ทำเสียอย่างหนึ่ง หรือว่า ละสิ่งใด ไม่รู้สิ่งนั้น ดังนี้ย่อมไม่ได้

> ก็พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรค เมื่อปรารภอมตธรรมแล้วละบาปทั้งปวงได้ พึงเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้” [๓๒]

ในข้อนี้บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยวิรัติงดเว้นด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

เมื่อว่าโดยผล บาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นเหล่านี้ทั้งหมด ย่อมให้เกิดผลคือทุคติ และให้เกิดวิบากที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ในสุคติ ทั้งให้เกิดผลมีความไม่แกล้วกล้าเป็นต้นในภายภาคหน้าและปัจจุบัน อนึ่ง ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยผลตามนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า วิบาก ของปาณาติบาตอย่างเบาที่สุด เมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ก็ทำให้เป็นผู้มีอายุสั้น

---

[๓๒] ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๒๔, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๔๖.

อีกประการหนึ่ง ในข้อนี้ ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยสมุฏฐาน เวทนา มูล กรรม และผลของเจตนางดเว้น จากปาณาติบาตเป็นต้น ในเจตนางดเว้นนั้น ให้เข้าใจกันดังนี้ เวรมณี เจตนางดเว้นเหล่านั้นทั้งหมด ตั้งขึ้นโดยสมุฏฐาน ๔ คือ

๑. กาย ๒. กายกับจิต

๓. วาจากับจิต ๔. กาย วาจา และจิต

ทั้งหมดนั่นแหละประกอบด้วยสุขเวทนาก็มีประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มีมีอโลภะอโทสะเป็นมูลก็มีมีอโลภะอโทสะและอโมหะเป็นมูลก็มีในข้อนี้ เวรมณีแม้ทั้งหมดเป็นกายกรรม มุสาวาทาเวรมณีเป็นวจีกรรม แต่ก็ตั้งขึ้นจากจิต ในขณะมรรคจิต แม้เวรมณีทั้งปวง ก็เป็นมโนกรรม

ปาณาติปาตา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต) มีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ

๑. ความมีอวัยวะใหญ่น้อยสมบูรณ์

๒. ความมีสมบัติคือความสูงใหญ่

๓. ความมีสมบัติคือเชาว์ว่องไว้

๔. ความมีเท้าตั้งอยู่เรียบดี

๕. ความงาม

๖. ความนุ่มนวล

๗. ความสะอาด

๘. ความกล้า

๙. ความมีกำลังมาก

๑๐. ความมีวาจาสละสลวย

๑๑. ความเป็นที่รักของชาวโลก

๑๒. ความมีวาจาไม่มีโทษ

๑๓. ความมีบริษัทไม่แตกกัน

๑๔. ความมีความองอาจ

๑๕. ความมีรูปไม่บกพร่อง

๑๖. ความเป็นผู้ไม่ตายเพราะศัตรู

๑๗. ความเป็นผู้มีบริวารมาก

๑๘. ความเป็นผู้มีรูปงาม

๑๙. ความเป็นผู้มีทรวดทรงดี

๒๐. ความมีโรคน้อย

๒๑. ความไม่เศร้าโศก

๒๒. ความไม่พลัดพรากกับสัตว์สังขารอันเป็นที่รักที่พอใจ

๒๓. ความมีอายุยืน

อทินนาทานา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากอทินนาทาน) มีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ

๑. ความมั่งมีธนทรัพย์

๒. ความมั่งมีธัญญทรัพย์

๓. ความมั่งมีโภคทรัพย์

๔. ความเกิดโภคทรัพย์ที่ยังไม่เกิด
๕. ความมีความถาวรมั่นคงแห่งโภคทรัพย์ที่เกิดแล้ว
๖. ความได้โภคทรัพย์ที่ปรารถนาอย่างฉับพลัน
๗. ความมีโภคทรัพย์ไม่ถูกแบ่งด้วยภัยคือ พระราชา โจร น้ำ ไฟ ทายาทที่ไม่รัก
๘. ความได้ธนทรัพย์ที่ไม่สาธารณ์
๙. ความได้โลกุตรทรัพย์
๑๐. ความไม่รู้จักความไม่มี
๑๑. ความอยู่เป็นสุข

อพฺรหฺมจริยา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากอพรหมจรรย์) มีผลเป็นต้นดังนี้ คือ

๑. ความไม่มีศัตรู
๒. ความเป็นที่รักของคนทุกคน
๓. ความได้ข้าวน้ำผ้าและที่นอนเป็นต้น
๔. ความนอนสบาย
๕. ความตื่นสบาย
๖. ความพ้นภัยในอบาย
๗. ความเป็นผู้ไม่เกิดเป็นสตรี หรือเกิดเป็นคนไม่มีเพศ
๘. ความไม่โกรธ
๙. ความกระทำโดยเคารพ
๑๐. ความเป็นที่รักกันแห่งสตรีและบุรุษ
๑๑. ความมีอินทรีย์บริบูรณ์
๑๒. ความมีลักษณะบริบูรณ์
๑๓. ความไม่มีความสงสัย
๑๔. ความเป็นผู้ขวนขวายน้อย
๑๕. ความอยู่เป็นสุข
๑๖. ความไม่มีภัยแต่ที่ไหน
๑๗. ความไม่มีความพลัดพรากจากสัตว์สังขารที่รัก

มุสวาทา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากมุสาวาท) มีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ

๑. ความมีอินทรีย์ผ่องใส
๒. ความเป็นผู้พูดวาจาไพเราะสละสลวย
๓. ความมีพื้นเรียงเรียบและสะอาด
๔. ความไม่อ้วนเกินไป
๕. ความไม่ผอมเกินไป
๖. ความไม่เตี้ยเกินไป
๗. ความไม่สูงเกินไป
๘. ความมีสัมผัสสบาย
๙. ความมีปากมีกลิ่นดังดอกอุบล

๑๐. ความมีตนใกล้ชิดเชื่อฟังดี
๑๑. ความมีวาจาที่เชื่อถือได้
๑๒. ความมีลิ้นอ่อนแดงบางเสมือนดอกโกมลและอุบล
๑๓. ความไม่ฟุ้งซ่าน
๑๔. ความไม่คลอนแคลน

สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากการดื่มสุราและเมรัย) มีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ

๑. ความปฏิญาณได้ฉับพลันในกรณียกิจทั้งปวง ทั้งอดีตอนาคต และปัจจุบัน
๒. ความมีสติมั่นคงทุกเมื่อ
๓. ความไม่เป็นคนบ้า
๔. ความมีญาณ
๕. ความไม่เกียจคร้าน
๖. ความไม่โง่
๗. ความไม่เป็นใบ้
๘. ความไม่มัวเมา
๙. ความไม่ประมาท
๑๐. ความไม่หลง
๑๑. ความไม่หวาดกลัว
๑๒. ความไม่แข่งดี
๑๓. ความไม่ต้องสงสัย
๑๔. ความไม่ต้องแคลงใจ
๑๕. ความเป็นคนพูดสัจจะ
๑๖. ความเป็นคนพูดแต่วาจาไม่ส่อเสียด ไม่หยาบคาย ไม่เปล่าประโยชน์
๑๗. ความเป็นคนไม่เกียจคร้านทั้งกลางคืนกลางวัน
๑๘. ความมีกตัญญู มีความกตเวที
๑๙. ความไม่ตระหนี่
๒๐. ความเสียสละ
๒๑. ความมีศีล
๒๒. ความเป็นคนตรง
๒๓. ความไม่โกรธ
๒๔. ความมีหิริ
๒๕. ความมีโอตตัปปะ
๒๖. ความมีความเห็นตรง
๒๗. ความมีปัญญามาก
๒๘. ความมีความรู้
๒๙. ความเป็นบัณฑิต

๓๐. ความฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยสมุฏฐาน เวทนา มูล กรรม และผล ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

พรรณนา ๕ สิกขาบทหลัง

บัดนี้จะพรรณนาความแห่งคำที่ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) กล่าวไว้ ดังต่อไปนี้ว่า

> สิกขาบทที่ควรประกอบจาก ๕ สิกขาบทนั้น สิกขาบท ๕ สิกขาบทแรกนั้นมาใช้แม้ในสิกขาบท ๕ และสิกขาบทที่ควรกล่าวเป็นข้อๆ แม้ในสิกขาบท ๕ สิกขาบทหลัง ข้าพเจ้าได้ประกอบไว้แล้วและบัณฑิตพึงทราบแม้สิกขาบทชั้นต่ำเป็นต้น[๓๓]

คำใดในการพรรณนา ๕ สิกขาบทต้น ย่อมยุติถูกต้อง คำนั้นควรถือจากการพรรณนานั้นมาประกอบใน ๕ สิกขาบทหลัง ในข้อนี้ ประกอบความดังนี้ เหมือนอย่างว่า **เมื่อว่าโดยอารมณ์**ในสิกขาบทก่อนๆ สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน มีสังขารมีรูปายตนะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ฉันใด ในที่นี้ วิกาลโภชนะก็ฉันนั้น บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งอารมณ์ของ ๕ สิกขาบทหลัง ทุกสิกขาบท โดยนัยนี้ **แต่เมื่อว่าโดยสมาทาน** ๕ สิกขาบทต้น ที่สามเณรหรืออุบาสกสมาทาน ย่อมเป็นอันสมาทานแล้วฉันใด ๕ สิกขาบทหลังนี้ ก็ฉันนั้น แม้เมื่อว่าโดยองค์ ความต่างกันแห่งองค์ของ ๕ สิกขาบทต้นมีปาณาติบาตเป็นต้น กล่าวไว้แล้วในที่นั้น ฉันใด แม้ในที่นี้ก็ฉันนั้น **วิกาลโภชนะมีองค์ ๔** คือ

๑. วิกาล ๒. ของเป็นยาวกาลิกะ
๓. การกลืนกิน ๔. ความไม่เป็นคนบ้า

บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งองค์ของสิกขาบทแม้นอกนั้น โดยทำนองนี้ อนึ่ง เมื่อว่าโดย**สมุฏฐาน**ในที่นั้น **สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน มี ๒ สมุฏฐาน** คือ (๑) กาย (๒) กายกับจิต ฉันใด ในที่นี้ วิกาลโภชนะก็ฉันนั้น บัณฑิตพึงทราบสมุฏฐานของสิกขาบททุกสิกขาบท โดยนัยดังนี้ **อนึ่งเมื่อว่าโดยเวทนา** ในที่นั้น อทินนาทาน ประกอบด้วยเวทนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง ฉันใด ในที่นี้ วิกาลโภชนะก็ฉันนั้น บัณฑิตพึงทราบการประกอบพร้อมด้วยเวทนา ของสิกขาบททุกสิกขาบท โดยนัยนี้ อนึ่ง ในที่นั้น อพรหมจริยะ มีโลภะและโมหะเป็นมูล ฉันใด แม้ในที่นี้ วิกาลโภชนะและอีก ๒ สิกขาบทก็ฉันนั้น บัณฑิตพึงทราบความต่างกัน แห่งมูลของสิกขาบททุกสิกขาบท โดยนัยนี้ อนึ่ง ในที่นั้น ปาณาติบาตเป็นต้น เป็นกายกรรม ฉันใด แม้ในที่นี้ วิกาลโภชนะเป็นต้น ก็ฉันนั้น อนึ่ง ชาตรูป-รชตปฏิคคหณะ เป็นกายกรรมก็มีเป็นวจีกรรมก็มีโดยปริยายแห่งความเป็นไปและความเกิดทางกาย-ทวาร เป็นต้น มิใช่กรรมบถ อนึ่ง **เมื่อว่าโดยวิรัติ** ในที่นั้น บุคคลเมื่องดเว้น ย่อมงดเว้นจากอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้นหรือของตนหรือของคนอื่นๆ ฉันใด แม้ในที่นี้ ก็ย่อมงดเว้น จากอกุศลมีวิกาลโภชนะเป็นต้น ก็ฉันนั้น อนึ่ง **เมื่อว่าโดยความเป็นกุศล** ก็เป็นอย่างเดียวกัน ก็เวรมณีต้น มี ๔ สมุฏฐาน คือ (๑) กาย (๒) กายกับจิต (๓) วาจากับจิต (๔) กายวาจาและจิต ทุกเวรมณี ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มีประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มีมีอโลภะ อโทสะ เป็นมูลก็มีมีอโลภะ อโทสะ อโมหะ

---

[๓๓] ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๒๗, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๕๒.

เป็นมูลก็มีและทุกเวรมณีให้เกิดผลที่น่า ปรารถนามีประการต่างๆ ฉันใด แม้ในที่นี้ ก็ฉันนั้น ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์)จึงกล่าวว่า

> “สิกขาบทที่ควรประกอบจาก ๕ สิกขาบทนั้น สิกขาบท ๕ สิกขาบทแรกนั้นมาให้แม้ในสิกขาบท ๕ และสิกขาบทที่ควรกล่าวเป็นข้อๆ แม้ในสิกขาบท ๕ สิกขาบทหลัง ข้าพเจ้าได้ประกอบไว้แล้วและบัณฑิตพึงทราบแม้สิกขาบทชั้นต่ำเป็นต้น”[๓๔]

ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย ๕ สิกขาหลังนั้น คำว่า **วิกาลโภชนำ** ได้แก่ การบริโภคอาหารเมื่อล่วงเลยเวลาเที่ยงตรง จริงอยู่ การบริโภคอาหารเนื้อ ล่วงเลยเวลาเที่ยงตรงนั้น ก็คือการบริโภคอาหารเมื่อล่วงเลยกาลที่ทรงอนุญาตไว้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า วิกาลโภชนะ เจตนางดเว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาลนั้น ในคำว่า **นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนำ** นี้ การฟ้อนรำ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**นัจจะ** การขับร้องอย่างใดออย่างหนึ่ง ชื่อว่า**คีตะ** การประโคมอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**วาทิตะ** การดูสิ่งที่เป็นข้าศึก เพราะทำลายธรรมฝ่ายกุศล โดยเป็นปัจจัยทำให้เกิดกิเลส ชื่อว่า**วิสูกทัสสนะ** หรือการดูการเห็นที่เป็นข้าศึก ก็ชื่อว่า**วิสูกทัสสนะ** การฟ้อนรำด้วยการขับร้องด้วยการประโคมด้วยการดูสิ่งที่เป็นข้าศึกด้วยชื่อว่า**นัจจคีตวาทิตวิสูกทัสสนะ** ก็วิสูกทัสสนะ ในที่นี้ พึงถือเอาตามนัยที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร จริงอยู่ ในพรหมชาลสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> “พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่น อันเป็นข้าศึกต่อกุศล เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญ บางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธา แล้วยังขวนขวายดูการละเล่น อันเป็นข้าศึกต่อกุศลอย่างนี้ คือ การฟ้อน การขับร้อง การประโคมดนตรี การรำ การเล่านิทาน การเล่นปรบมือ การเล่นปลุกผี การเล่นตีกลอง การสร้างฉากบ้านเมืองให้งดงาม การละเล่นของคนจัณฑาล การเล่นกระดานหก การละเล่นหน้าศพ การแข่งชนช้าง การแข่งม้า การแข่งชนกระบือ การแข่งชนโค การแข่งชนแพะ การแข่งชนแกะ การแข่งชนไก่ การแข่งชนนกกระทา การรำกระบี่กระบอง การชกมวย มวยปล้ำ การรบ การตรวจพลสวนสนาม การจัดกระบวนทัพ การตรวจกองทัพ[๓๕]

อีกอย่างหนึ่ง การฟ้อนรำ การขับร้องและการประโคม โดยความตามที่กล่าวมาแล้วเท่านั้นเป็นข้าศึก ชื่อว่านัจจคีควาทิตวิสูกะ การดูการฟ้อนรำ ขับร้องและประโคมที่เป็นข้าศึกเหล่านั้น ชื่อว่านัจจคีควาทิตวิสูกทัสสนะ เจตนางดเว้นจากการฟ้อนรำขับร้องและประโคมที่เป็นข้าศึกนั้น เมื่อความจะกล่าวว่า **ทสฺสนสวนา** แม้การฟังท่านก็เรียกว่า **ทัสสนะ** เหมือนกัน เหมือนการจับอารมณ์ แม้มิใช่เป็นไปทางจักษุทวาร ท่านก็เรียกว่าทัสสนะ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **โส จ โหติ มิจฺฉาฏฺฐิโก วิปรีตทสฺสโน**[๓๖] ผู้นั้นย่อมเป็นมิจฉาทิฏฐิ มีความเห็นผิด มีทัสสนะความเห็นวิปริต อันการล่วงละเมิดในสิกขาบทนี้ ย่อมมีแก่ผู้เข้าไปดูเพราะอยากจะดูเท่านั้น ส่วนผู้เดินไปพบ หรือเห็นเฉพาะที่มาปรากฏในโอกาสที่นี้ นั่ง นอนก็มีแต่ความเศร้าหมอง มิใช่ล่วงละเมิด ก็ในสิกขาบทนี้ การขับร้องแม้ที่อิงธรรมะ ก็ไม่ควร แต่ ธรรมะที่อิงการขับร้อง บัณฑิตพึงทราบว่า สมควร

---

[๓๔] ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๒๗, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๕๔.

[๓๕] ที.สี. (บาลี) ๙/๑๓/๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓/๖.

[๓๖] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๔๒/๒๓๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๒/๓๕๖.

ดอกไม้เป็นต้น พึงใช้ประกอบด้วยการทัดทรงเป็นอาทิ ตามสมควร ในสิกขาบทนั้น คำว่า **มาลา** ได้แก่ ดอกไม้ชนิดใดชนิดหนึ่ง คำว่า **วิเลปนะ** ได้แก่ ของอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เขาบดจัดไว้เพื่อลูบไล้ นอกจากนั้นของหอมมีผงและตัวนอบเป็นต้นทุกอย่าง ชื่อว่า**ของหอม** ของหอมนั้น ทุกอย่าง ใช้ตก แต่งประดับ ไม่ควร แต่ใช้เป็นยา ก็ควร แต่ของหอมที่เขานำเพื่อบูชา สำหรับผู้รับไว้ ย่อมไม่ควร โดยปริยายไรๆ หามิได้ ที่นอนเกินขนาด ท่านเรียกว่า **ที่นอนสูง** ที่นอนเป็นอัปปะ และเครื่องปูที่นอนเป็นอกัปปิยะ ท่านเรียกว่า **ที่นอนใหญ่** ที่นอนแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น สำหรับผู้รับไว้ย่อมไม่ควร ไม่ว่าโดยปริยายไรๆ คำว่า **ชาตรูปะ** ได้แก่ ทอง คำว่า **รชตะ** ได้แก่ กหาปณะ คือของใดๆ มีมาสกโลหะ มาสกไม้ และมาสกก้อนยางเป็นต้น ที่เขาใช้แลกเปลี่ยน กัน ในประเทศนั้นๆ ทองและเงินตราทั้ง ๒ แม้นั้น ชื่อว่าชาตรูปรชตะ การรับ เอาทองและเงินครานั้น ชื่อว่า**ปฏิคคหะ** การรับ การรับนั้น ย่อมไม่ควร ไม่ว่าปริยายไรๆ บัณฑิตพึงทราบสิกขาบทเป็นข้อๆ ดังกล่าวมาฉะนี้

ทั้ง ๑๐ สิกขาบทนี้ บุคคลสมาทาน ด้วยฉันทะ หรือวิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างเลว ก็ชื่อว่าหีนะ อย่างเลว ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ปานกลาง ก็ชื่อว่ามัชฌิมะอย่างกลาง ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาอย่าง ประณีต ชื่อว่าปณีตะอย่างดี อีกนัยหนึ่ง สิกขาบททั้ง ๑๐ นี้เศร้าหมองด้วยตัณหา ทิฏฐิและมานะ ชื่อว่าอย่างเลว ที่ไม่เศร้าหมอง ชื่อว่าอย่างกลาง ที่ปัญญากำกับ ในสิกขาบทนั้นๆ ชื่อว่าอย่างดี อีกนัยหนึ่ง สิกขาบทเหล่านั้น ที่สมาทานด้วยกุศลจิตเป็นญาณวิปปยุตปราศจากความรู้ ชื่อว่าอย่างเลว ที่สมาทานด้วยกุศลจิตเป็นญาณสัมปยุต ประกอบด้วยความรู้ เป็นสสังขาริกมีเครื่องชักจูง ชื่อว่าอย่างกลาง ที่สมาทานด้วยกุศลจิตเป็นญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก ไม่มีเครื่องชักจูง ชื่อว่าอย่างดี บัณฑิตพึงทราบว่า สิกขาบทมีอย่างเลวเป็นต้น ดังกล่าวมาฉะนี้

มาติกาหัวข้ออันใด ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ยกเป็นบทตั้งไว้ เพื่อพรรณนาปาฐะแห่งสิกขาบท ด้วยคาถา ๖ คาถามีว่า สิกขาบทนี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวไว้ที่ใด กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุใด ดังนี้เป็นต้น มาติกาหัวข้อนั้น เป็นอันข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ประกาศโดยอรรถ ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้แล พรรณนาทสสิกขาบทในอรรถกถาจตุภาณวารชื่อว่าสารัตถสมุจจย จบ

๒.๔.๓ สามเณรปัญหาพรรณนา

เหตุเกิดเรื่อง

บัดนี้ ถึงลำดับพรรณนาความของกุมารปัญหา (สามเณรปัญหา) เป็นต้นอย่างนี้ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่าหนึ่ง** ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)จักกล่าวเหตุเกิดเรื่องของกุมารปัญหาเหล่านั้น และประโยชน์แห่งการวางบทตั้งในที่นี้ แล้วจึงจักทำการพรรณนาความ

จะกล่าวเหตุเกิดเรื่องของกุมารปัญหาเหล่านั้นก่อน ชื่อว่า**โสปากะ** เป็นพระมหาสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านโสปากะนั้น สำเร็จพระอรหันต์ เมื่ออายุได้ ๗ ขวบโดยกำเนิด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระพุทธประสงค์จะทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยการพยากรณ์(ตอบ)ปัญหาแก่ท่าน ทรงเห็นว่า ท่านเป็นผู้สามารถพยากรณ์ปัญหาทั้งหลาย ที่มีความอันพระองค์ทรงประสงค์แล้ว จึงตรัสถามปัญหา โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่าหนึ่ง** ท่านก็พยากรณ์ และทำจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์นั้น อันนั้นนั่นแลได้เป็นอุปสมบทของท่านพระโสปากะนั้น นี้เป็นเหตุเกิดเรื่องของสามเณรปัญหาเหล่านั้น

ประโยชน์ของการวางเป็นบทตั้ง

อนึ่ง การกล่าวแก้ปัญหาแม้ที่ท่านกล่าวโดยชื่อกุมารปัญหาในลำดับแห่งการตรัสรู้ซึ่งพระอรหันตพลในที่อื่น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านนำมาตั้งไว้ในลำดับแห่งทสสิกขาบท โดยชื่อว่าสามเณรปัญญาในที่นี้ เพื่อเพื่อยังความศรัทธาเลื่อมใสให้เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สาธยายและฟังว่า การที่กุมารมีอายุ ๗ ขวบ ดำรงอยู่ในไตรสรณะ ยังศีลคือสิกขาบท ๑๐ ให้บริบูรณ์ ดำรงตนอยู่ในสามเณรสามารถที่จะเทียบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ จะพยากรณ์กล่าวแก้ปัญหาได้ น่าอัศจรรย์ ความถึงพร้อมแห่งศาสนานี้ดังนี้ นี้เป็นประโยชน์ที่ตั้งปัญหาทั้งหลายเหล่านั้นไว้ในที่นี้

พรรณนาปัญหาว่าอะไรเอ่ย ชื่อว่าหนึ่ง

บัดนี้ จะพรรณนาความของปัญหาเหล่านั้น ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ในธรรมอย่างหนึ่งอันใด ย่อมทำที่สุดทุกข์ได้โดยลำดับ อนึ่ง ท่านพระโสปากะนี้ เมื่อหน่ายในธรรมอย่างหนึ่งอันใด ได้ทำที่สุดทุกข์แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงธรรมนั้น จึงตรัสถามปัญหาว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่าหนึ่ง** พระเถระทูลตอบด้วยเทศนาเป็นบุคคลธิษฐานว่า **สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร**[๓๗] ในข้อนี้ พระสูตรทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกาย เป็นเครื่องสาธกในความเกิดข้อยุติด้วยการตอบอย่างนี้ ในข้อนี้ สัตว์ทั้งปวง ท่านกล่าวว่า ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหารโดยอาหารใด อาหารนั้น หรือความที่สัตว์เหล่านั้นดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร บัณฑิตพึงทราบว่า พระเถระผู้ถูกตรัสถามว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าหนึ่ง ทูลชี้แจงแล้ว จริงอยู่ ข้อนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์ว่า ชื่อว่าหนึ่ง ในที่นี้ แต่มิใช่ตรัสเพื่อให้รู้ว่า ชื่อว่าอย่างอื่นในพระศาสนา หรือในโลกไม่มี สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ คลายกำหนัดโดยชอบ หลุดพ้นโดยชอบ มีปกติเห็นที่สุดโดยชอบ บรรลุประโยชน์โดยชอบในธรรม ๑ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน ธรรม ๑ ประการคืออะไร คือ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๑ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๑ อุทเทส ๑ ไวยากรณ์ ๑ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๓๘]

ในคำว่า **อาหารฏฐิติกา** นี้ พระเถระถือเอาปัจจัยด้วยอาหาร-ศัพท์ เรียกสัตว์ทั้งปวงที่ดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัยว่า **ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร** เหมือน**ปัจจัย**ท่านเรียกว่า**อาหาร** ในพระบาลีเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สุภนิมิตมีอยู่ การทำให้มากด้วยการมนสิการโดยไม่แยบคายในสุภนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิด[๓๙] ฉะนั้น แต่เมื่อท่านหมายเอาอาหาร ๔ กล่าวว่าดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ดังนี้ คำว่า ทั้งปวง ก็น่าจะไม่ถูกต้อง เพราะพระบาลีว่า เทพที่เป็นอสัญญีสัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่ผัสสะ ไม่มีเวทนา[๔๐]

ในข้อนั้น พึงมีคำชี้แจงดังนี้ แม้เมื่อถูกล่าวอย่างนี้ ความที่สัตว์ทั้งหลายเท่านั้นดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย ก็ถูกแท้ เพราะพระบาลีว่า ธรรมเหล่าไหนมีปัจจัย ปัญจขันธ์ คือรูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณ

---

[๓๗] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๒/๒๖๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

[๓๘] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๑, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๑.

[๓๙] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๘๓/๕๙, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๖๒.

[๔๐] อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๐๑๗/๕๑๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๑๗/๖๖๕.

ขันธ์[๔๑] แต่ความที่สัตว์ทั้งหลายดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย คำนี้เห็นจะไม่ถูกแน่ทีเดียว ข้อนี้ ไม่ควรเห็นอย่างนี้ เพราะอะไร เพราะกล่าวรวมไว้เสร็จถึงขันธ์ในสัตว์ทั้งหลาย จริงอยู่ ท่านกล่าวรวมไว้เสร็จในสัตว์ทั้งหลายแล้ว เพราะอะไร เพราะท่านอาศัยขันธบัญญัติ อย่างไร เหมือนอุปจารแห่งบ้านในเรือน เหมือนอย่างว่า เมื่อเรือนหลังเดียว หรือสองหลัง แม้สามหลังแห่งบ้าน ถูกไฟไหม้ ก็กล่าวรวม ความไว้เสร็จถึงบ้านในเรือนอย่างนี้ว่า บ้านถูกไฟไหม้เพราะอาศัยเรือนหลาย หลังบัญญัติ ฉันใด ก็บัณฑิตพึงทราบว่า กล่าวรวมความไว้เสร็จถึงว่าสัตว์ทั้งหลาย ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ในสัตว์ทั้งหลายที่ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยในขันธ์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ บัณฑิตพึงทราบว่า เมื่อขันธ์ทั้งหลาย เกิดแก่และตายอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสว่า **ภิกษุ เธอเกิดแก่และตายอยู่ทุกขณะ** ดังนี้ เป็นอันทรงแสดงว่า ตรัสรวมความไว้เสร็จถึงขันธ์ในสัตว์เหล่านั้น เมื่อใดสัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ ด้วยอาหารที่เรียกว่าปัจจัยอันใด อาหารอันนั้นหรือความที่สัตว์ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร บัณฑิตพึงทราบว่า มีหนึ่ง เพราะว่าอาหารหรือความที่สัตว์ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ย่อมเป็นฐานที่ตั้งแห่งนิพพิทาความหน่าย เพราะเป็นเหตุแห่งอนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง เมื่อนั้นภิกษุเมื่อหน่าย เพราะเห็นอนิจจตาในสังขารทั้งหลายที่เข้าใจกัน ว่าสัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมจะเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้โดยลำดับ ย่อมบรรลุปรมัตถวิสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยปรมัตถ์ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง
เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์
นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์[๔๒]

ก็ในปัญหาข้อแรกนี้ มีปาฐะอยู่ ๒ อย่างว่า **เอกำ นาม กึ** และ(เอกำ นาม) **กิมฺห** ในปาระทั้ง ๒ นั้น ปาฐะชาวสิงหลว่า **กิห** ด้วยว่า ชาวสิงหลเหล่านั้น แทนที่จะกล่าวว่า **กึ** ก็กล่าวเสียว่า **กิห** อาจารย์ชาวสิงหลบางพวกกล่าวว่า คำว่า **ห** เป็นนิบาต ปาฐะแม้ของพวกที่ถือลัทธิฝ่ายเถรวาท ก็อย่างนี้เหมือนกัน แต่ทั้ง ๒ ปาฐะ ความก็อย่างเดียวกัน ชอบใจอย่างใด ก็พึงสวดพึงกล่าวอย่างนั้น เหมือนอย่างว่า บางแห่งก็กล่าวว่า **ทุขำ** และบางแห่งก็กล่าวว่า **ทุกขำ** ในบาลีทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สุเขน ผุฏฺโฐ อถวา ทุเขน ทุกฺขฺ โทมนสฺสำ ปฏิสำเวเทติ** ฉันใด บางแห่งก็ว่า เอกำ บางแห่งก็ว่า เอกกำ ก็ฉันนั้น แต่ในที่นี้มีปาฐะนี้อย่างเดียวว่า **เอกำ นาม**

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าสอง

พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์นี้อย่าง นี้แล้ว จึงตรัสถามหายิ่งในรูป เหมือนนัยแรกว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าสอง พระเถระกล่าวซ้ำว่า **สอง (เทฺว)** ทูลตอบด้วยเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานว่า คือ**นาม** และ**รูป** บรรดานามและรูปนั้น เรื่องที่มิใช่รูปทั้งหมด ท่านเรียกว่านาม เพราะน้อมมุ่งหน้าสู่อารมณ์อย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุน้อมจิตไปอย่างหนึ่ง แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาธรรมที่มีอาสวะเท่านั้น เพราะเป็นเหตุแห่งนิพพิทาความหน่าย ส่วนมหาภูตรูป ๔ และรูปทั้งหมดที่อาศัยมหาภูตรูปนั้นเป็นไป ท่านเรียกว่า รูป เพราะอรรถว่า แตกสลาย รูปนั้นในที่นี้ ท่าน

---

[๔๑] อภิ.สงฺ. (บาลี) ๓๔/๑๐๘๙/๒๕๕, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๙/๒๗๗.

[๔๒] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๗/๖๔, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

ประสงค์เอาทั้งหมด แต่พระเถระกล่าวในที่นี้ว่า ชื่อว่าสอง คือนามและรูป ก็โดยความประสงค์นี้ แล มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๒ อย่างอื่น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๒ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ธรรม ๒ ประการคืออะไร คือ นามและรูป ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๒ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๒ อุทเทส ๒ ไวยากรณ์ ๒ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๔๓]

ก็ในปัญหาข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ภิกษุละอัตตทิฏฐิความเห็นว่าเป็นตนได้ ด้วยการเห็นเพียงนามรูปแล้ว เมื่อหน่ายโดยมุขคือการพิจารณาเห็นอนัตตา ย่อมจะเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ย่อมบรรลุปรมัตถวิสุทธิได้ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
> ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา
> เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์
> นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์[๔๔]

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าสาม

บัดนี้ พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ ปัญหาแม้นี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปเหมือนนัยก่อนๆ ว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าสาม พระเถระกล่าวซ้ำว่า **สาม (ตีณิ)** เมื่อแสดงสังขยาจำนวนที่เหมาะแก่ลิงค์เพศศัพท์ แห่งความที่พึงพยากรณ์อีก จึงทูลตอบว่า **ติสฺโส เวทนา** คือ เวทนา ๓ อีกนัยหนึ่ง พระเถระคิดว่า จำเราจะกลับคำว่า **ตีณิ** ความของเวทนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ติสฺโส เวทนา** เมื่อแสดงจึงทูลตอบ บัณฑิตพึงทราบความในข้อนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้ ด้วยว่าเทศนาของเหล่าท่าน ผู้บรรลุเทศนาอันวิลาศ เพราะความแตกฉานแห่งปฏิสัมภิทา มีกถามุขเป็นอันมาก แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า คำว่า **สาม (ตีณิ)** นี้ เป็นบทเกิน แต่พระเถระกล่าวในที่นี้ว่า **ติสฺโส เวทนา** คือ เวทนา ๓ ก็ตามนัยก่อนๆ นั่นแล มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๓ อย่างอื่น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๓ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ธรรม ๓ ประการคืออะไร คือ เวทนา ๓ ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๓ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๓ อุทเทส ๓ ไวยากรณ์ ๓ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๔๕]

ในปัญหาข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ภิกษุละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าสุข) ด้วยการเห็นเวทนาทั้งสามเป็นทุกข์ แล้วหน่ายโดยมุขคือการพิจารณาเห็นทุกข์ ตามแนวพระสูตรที่ตรัสไว้ว่า ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเป็นทุกข์[๔๖] หรือตามแนวความเป็นทุกข์ เพราะทุกข์เป็นทุกข์ เพราะแปรปรวนและเป็นทุกข์เพราะปัจจัยปรุงแต่งอย่างนี้ว่า

---

[๔๓] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๑, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๑.

[๔๔] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๙/๖๔, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๙/๑๑๘.

[๔๕] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๑, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๑-๖๒.

[๔๖] สํ.สฬา. (บาลี) ๑๘/๒๕๙/๒๙๙, สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๔.

ภิกษุใดเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์
เห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นลูกศร
เห็นอทุกขมสุขเวทนาที่มีอยู่โดยความไม่เที่ยง[๔๗]

ดังนี้ ย่อมจะเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ย่อมบรรลุปรมัตถวิสุทธิได้ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์
เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์
นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์[๔๘]

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าสี่

พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหา แม้นี้อย่างนี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไป เหมือนนัยก่อนๆ ว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าสี่ ในปัญหาข้อนี้ ในฝ่ายพยากรณ์ปัญหานี้ บางแห่งท่านประสงค์เอาอาหาร ๔ ตามนัยก่อนๆ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๔ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ธรรม ๔ ประการคืออะไร คือ อาหาร ๔ ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๔ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า “ปัญหา ๔ อุทเทส ๔ ไวยากรณ์ ๔ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๔๙]

บางแห่งภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วในคุณธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้โดยลำดับคุณธรรมเหล่านั้น ก็คือสติปัฏฐาน ๔ เหมือนอย่างพระกชังคลาภิกษุณีกล่าวไว้ว่า

ผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตอันอบรมดีแล้วโดยชอบ มีปกติเห็นที่สุดโดยชอบ บรรลุประโยชน์โดยชอบในธรรม ๔ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบันธรรม ๔ ประการคืออะไร คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ ภิกษุผู้มีจิตอันอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๔ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวว่า ปัญหา ๔ อุทเทส ๔ ไวยากรณ์ ๔ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๕๐]

แต่ในที่นี้ การตัดภวตัณหามีได้ เพราะตรัสรู้ตามและแทงตลอด อริยสัจ ๔ เหล่าใด เพราะเหตุที่อริยสัจ ๔ เหล่านั้น ท่านประสงค์เอาแล้ว หรือเพราะเหตุที่ปัญหากรรมที่ท่านพยากรณ์ด้วยปริยายนี้ เป็นอันพยากรณ์ดีแล้วทั้งนั้น ฉะนั้น พระเถระกล่าวซ้ำว่า **สี่ (จตฺตาริ)** จึงทูลตอบว่า **อริสจฺจานิ** อริยสัจทั้งหลาย ในคำนั้นศัพท์ว่า **สี่ (จตฺตาริ)** เป็นการกำหนดด้วยจำนวน คำว่า **(อริยสจฺจานิ)** ได้แก่ สัจจะที่เป็นอริยะ อธิบายว่า ไม่ผิดไม่คลาดเคลื่อน เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

---

[๔๗] ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๕๓/๒๗๔, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๓/๔๐๖.

[๔๘] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๘/๖๔, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๘/๑๑๘.

[๔๙] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๒, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๒.

[๕๐] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๒, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๒.

ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่นฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ[๕๑]

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุใดท่านอธิบายไว้ว่า เพราะเป็นสัจจะอันโลก ทั้งเทวโลกพึงดำเนิน พึงบรรลุ เพราะดำเนินไปในทางเจริญที่เข้าใจกันว่า ฐานที่ควรพยายามบ้าง เพราะไม่ดำเนินไปในทางไม่เจริญบ้าง พระพุทธเจ้า พรปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธสาวกทั้งหลาย ที่รับรู้กันว่าเป็นพระอริยะ เพราะประกอบพร้อมด้วยอริยธรรม คือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ย่อมแทงตลอดอริยสัจเหล่านี้ แม้เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า **อริยสัจ** เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้ ฯลฯ อริยสัจ ๔ ประการนี้ พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔ ประการนี้ ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ[๕๒]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นอริยะ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเป็นอริยะในโลก พร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ เทวดาและมนุษย์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ[๕๓]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอริยสัจ แม้เพราะทำให้สำเร็จความเป็นอริยะ เพราะอริยสัจเหล่านั้น ทรงรู้ยิ่งด้วยพระองค์เองแล้ว เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเรารู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการนี้ตามความเป็นจริง ชาวโลกจึงเรียกว่าตถาคตว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า[๕๔]

ความแห่งบทของอริยสัจเหล่านั้นมีดังนี้ ความตัดขาดภวตัณหา ย่อมมีได้ เพราะความตรัสรู้ตามและแทงตลอดอริยสัจเหล่านั้น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอริยสัจ ฯลฯ เราได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เราถอนภวตัณหาได้แล้วได้แล้ว ภวเนตติ สิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก[๕๕]

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าห้า

พระศาสดาผู้มีพระทัยอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหาแม้นี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปตามนัยก่อนๆ ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่าห้า** พระเถระกล่าวซ้ำว่า **ห้า (ปญฺจ)** จึงทูลตอบว่า อุปาทานขันธ์ ในคำเหล่านั้น คำว่า **ห้า (ปญฺจ)** เป็นการกำหนดจำนวน ขันธ์ทั้งหลาย ที่ถูก

---

[๕๑] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๗/๓๘๐, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๑๐.

[๕๒] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๘/๓๘๐, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐.

[๕๓] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๘/๓๘๐, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐.

[๕๔] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๓/๓๗๘, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗.

[๕๕] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๑/๓๗๖, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

อุปาทานให้ เกิดมา หรือที่ทำอุปาทานให้เกิด ชื่อว่าอุปาทานขันธ์ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอาสวะ อันบุคคลพึงยึดถือ คำนี้ เป็นชื่อของอุปาทานขันธ์เหล่านั้น ก็ในที่นี้ พระเถระกล่าวว่า อุปาทานขันธ์ ๕ ตามนัยก่อนนั่นแล มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๕ อย่างอื่น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๕ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ธรรม ๕ ประการคืออะไร คืออุปาทานขันธ์ ๕ ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๕ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๕ อุทเทส ๕ ไวยากรณ์ ๕ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๕๖]

ก็ในปัญหาข้อนี้ ภิกษุเมื่อพิจารณาโดยความเกิดความดับเป็นอารมณ์ ได้อมตะด้วยวิปัสสนาแล้ว ย่อมทำให้แจ้งอมตะคือพระนิพพาน โดยลำดับ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> ขณะใด ภิกษุพิจารณาเห็นความเกิด
> และความดับของขันธ์ทั้งหลาย
> ขณะนั้น เธอย่อมได้รับปีติ ปราโมทย์
> ซึ่งเป็นอมตธรรมสำหรับผู้รู้ทั้งหลาย[๕๗]

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าหก

พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์แม้นี้อย่างนี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปตามนัยก่อนๆ ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่าหก** พระเถระกล่าวซ้ำว่า **หก (ฉ)** จึงทูลตอบว่า อายตนะภายใน ในคำเหล่านั้น คำว่า **หก (ฉ)** เป็นการกำหนดจำนวน อายตนะทั้งหลายที่ประกอบในภายใน หรือกระทำตนให้เป็นที่อาศัยเป็นไป ชื่อว่า**อัชฌัตติก ชื่อว่าอายตนะ** เพราะต่อหรือเพราะก่อความเจริญ หรือเพราะนำสังสารทุกข์มายืดยาว คำนี้เป็นชื่อของจักษุ ตา, โสตะ หู, ฆานะ จมูก, ชิวหา ลิ้น, กายะ กาย, มนะ ใจ ก็ในที่นี้ พระเถระกล่าวว่า **อาตนะภายใน ๖** ตามนัยก่อน มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม หก อย่างอื่น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๖ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ธรรม ๖ ประการคืออะไร คืออายตนะภายใน ๖ ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๖ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๖ อุทเทศ ๖ ไวยากรณ์ ๖ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๕๘]

ก็ในปัญหาข้อนี้ ภิกษุพิจารณาอายตนะภายใน ๖ โดยความเป็นของว่างตามพระบาลีภิกษุทั้งหลาย คำว่า สุญฺโญ คาโม บ้าน ว่าง นี้เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ ดังนี้ โดยความเป็นของเปล่าและโดยความเป็นของลวง เพราะดำรงอยู่ได้ไม่นานเหมือนฟองน้ำและพยับแดดฉะนั้น ก็หน่ายทำที่สุดทุกข์โดยลำดับ ย่อมเข้าถึงที่ซึ่งมัจจุราชมองไม่เห็น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

---

[๕๖] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๑/๓๗๖, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

[๕๗] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๑/๓๗๖, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

[๕๘] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๕-๔๖, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๒-๖๓.

มัจจุราชย่อมไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นโลก
เหมือนเห็นฟองน้ำ เหมือนเห็นพยับแดดฉะนั้น[๕๙]

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าเจ็ด

พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหานี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไป ตามนัยก่อนๆ ว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่าเจ็ด. วิญญาณฐิติ ๗ พระเถระกล่าวในการพยากรณ์ปัญหาใหญ่ ก็จริง ถึงอย่างนั้น ภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วในธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ พระเถระเมื่อแสดงธรรมเหล่านั้น จึงทูลตอบว่า **โพชฌงค์ ๗** อนึ่งเล่าความข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงอนุมัติแล้วเหมือนกัน เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

คฤหบดีทั้งหลาย ภิกษุณีชาวเมืองกชังคลาเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก ถ้าท่านทั้งหลายมาถายเนื้อความนั้นกับเรา แม้เราก็จะพึงตอบเนื้อความนี้ เหมือนภิกษุณีชาวเมืองกชังคละได้ตอบแล้ว[๖๐]

กชังคลาภิกษุณีนั้นพยากรณ์ไว้อย่างนี้ว่า

ผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตอันอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๗ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน ธรรม ๗ ประการคืออะไร คือโพชฌงค์ ๗ ประการ ภิกษุผู้มีจิตอันอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๗ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน เพราะทรางอาศัยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคต้องไว้ว่า ปัญหา ๗ อุทเทส ๗ ไวยากรณ์ ๗ พระองค์จึงตรัสไว้เช่นนั้น[๖๑]

ความข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุมัติแล้วด้วยประการฉะนี้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เจ็ด (สตฺต)** เป็นการกำหนดจำนวนเด็ดขาดไม่ขาดไม่เกิน คำว่า **โพชฌงค์** นี้เป็นชื่อของธรรมมีสติเป็นต้น ความของบทในโพชฌงค์ ๗ นั้นมีดังนี้ ชื่อว่า**โพธิ** เพราะวิเคราะห์ว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ ด้วยธรรมสามัคคี กล่าวคือ สติ ธัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิและอุเบกขา อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะเป็นอันมาก มีความหดหู่ความฟุ้งซ่าน ความหยุดเพียร ความพยายาม กามสุขัลลิกานุโยค อัตตกิลมถานุโยค และความยึดถือด้วยอุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิ เป็นต้น อันเกิดขึ้นในขณะแห่งมรรคจิต ส่วนโลกิยะและโลกุตระนั้น ท่านอธิบายว่า ลุกขึ้นจากความหลับ คือสันดานที่มีกิเลส หรือแทงตลอดอริยสัจ ๔ หรือทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั่นแล เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า เจริญโพชฌงค์ ๗ ประการแล้วตรัสรู้พร้อมเฉพาะสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม[๖๒] อีกอย่างหนึ่ง แม้พระอริยสาวก ชื่อว่าโพธิ เพราะวิเคราะห์ว่า ตรัสรู้ ด้วยธรรมสามัคคีนั้น มีประการตามที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์คือส่วนแห่งโพธิ กล่าวคือธรรมสามัคคีนั้น เหมือนอย่างองค์แห่งฌานและองค์แห่งมรรค อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้เพราะเป็นองค์ของพระ

---

[๕๙] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๗๐/๘๒, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๐/๘๖.

[๖๐] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๘/๔๖, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๘/๖๘.

[๖๑] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๘/๔๗, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๘/๖๖-๖๗.

[๖๒] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๔๓/๘๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๓/๑๐๕.

อริยสาวกที่ได้โวหารว่าโพธินั้น เหมือนอย่างองค์คือส่วนของกองทัพและองค์คือส่วนของรถเป็นต้น ฉะนั้น

อีกประการหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบอรรถว่าโพชฌงค์แห่งโพชฌงค์ทั้งหลาย โดยวิธีที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาอย่างนี้ว่า ในคำว่า **โพชฌงค์** ชื่อว่า**โพชฌงค์** เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้ ชื่อว่าโพชฌงค์เพราะตรัสรู้ตาม ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะแทงตลอด ชื่อว่า**โพชฌงค์** เพราะตรัสรู้พร้อม พระโยคาวจร เมื่อเจริญทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗ เหล่านี้อย่างนี้ไม่นานนัก ก็จะเป็นผู้ได้คุณมีความหน่ายโดยส่วนเดียวเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ ได้ในปัจจุบัน เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคายกำหนัด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน[๖๓]

พรรณนาปัญหาว่าอะไรเอ่ย ชื่อว่าแปด

พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหา แม้นี้อย่างนี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปว่าอะไรเอ่ยชื่อว่าแปด. พระเถระกล่าวโลกธรรม ๘ ไว้ในการพยากรณ์มากปัญหา ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วในธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ พระเถระเนื้อ แสดงธรรมเหล่านั้น ไม่กล่าวว่า องค์อริยะแห่งมรรค ๗ เพราะเหตุที่ธรรมดา มรรคอันพ้นจากองค์ ๘ หามีไม่ แต่ว่ามรรคมีเพียงองค์ ๘ เท่านั้น ฉะนั้น เมื่อจะให้สำเร็จความข้อนั้นจึงทูลตอบโดยวิลาสแห่งเทศนาว่า **อริยมรรคมีองค์ ๘** ความและเทศนานัยข้อนี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงอนุมัติแล้วทั้งนั้น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> คฤหบดีทั้งหลาย ภิกษุณีชาวเมืองกชังคละเป็นบัณฑิต ฯลฯ แม้เราก็จะพึงตอบ เหมือนภิกษุณีชาวเมืองกชังคละได้ตอบแล้ว[๖๔]

ก็พระกชังคลาภิกษุณีนั้นพยากรณ์ไว้อย่างนี้ว่า

> ผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตอันอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๘ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน ธรรม ๘ ประการคืออะไร คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ภิกษุผู้มีจิตอันอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๘ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน เพราะทรงอาศัยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ปัญหา ๘ อุทเทส ๘ ไวยากรณ์ ๘ พระองค์จึงตรัสไว้เช่นนั้น[๖๕]

ความหมายและนัยแห่งเทศนานั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุมัติแล้วด้วยประการฉะนี้

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า อริยะ **(อริโย)** แปลว่า อันผู้ต้องการพระนิพพาน พึงบรรลุ อนึ่ง มรรคบัณฑิตพึงทราบว่า **อริยะ** เพราะเป็นไปห่างไกลจากกิเลสทั้งหลาย เพราะกระทำให้เป็นพระ

---

[๖๓] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๒๐๑/๗๕, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๐๑/๑๓๓.

[๖๔] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๘/๔๗, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๘/๖๘.

[๖๕] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๘/๔๕-๔๖, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๘/๖๗.

อริยะ และแม้เพราะได้อริยผล องค์ของมรรคนั้นมี ๘ เพราะเหตุนั้น มรรคนั้น จึงชื่อว่าที่องค์ ๘ มรรค นี้นั้นบัณฑิตพึงทราบ ว่าเป็นเพียงองค์เท่านั้น เพราะมรรคมีสภาพที่บุคคลจะไม่พึงได้ โดยแยก ออกจากองค์ เหมือนกองทัพมีองค์ ๔ และดนตรีมีองค์ ๕ บุคคลย่อมค้นหา พระนิพพานด้วยทางนี้หรือแสวงหาเอง หรือฆ่ากิเลสไป เหตุนั้น ทางนี้จึงชื่อว่า**มรรค**

ภิกษุเมื่อเจริญมรรคมีประเภท ๘ และมีองค์ ๘ นี้อย่างนี้ ย่อมทำลาย อวิชชา ทำวิชชาให้เกิด ทำให้แจ้งพระนิพพานด้วยเหตุนั้น ทำนี้จึงกล่าวว่า เป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่เดือยข้าวสาลีหรือเดือยข้าวเหนียวที่บุคคลตั้งไว้ตรง จักตำมือหรือเท้าที่ไปกระทบเข้าหรือทำให้เลือดออก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะตั้งเดือยข้าวไว้ตรง แม้ฉันใด เป็นไปได้ที่ภิกษุรูปนั้น มีทิฏฐิที่ตั้งไว้ถูก มีมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ถูก จักทำลายอวิชชา ให้วิชชาเกิดขึ้น ทำพระนิพพานให้แจ้ง ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะตั้งทิฏฐิไว้ถูก ฉันนั้นเหมือนกัน[๖๖]

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่าเก้า

พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเกระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหานี้ จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปว่า **อะไรเอ่ยชื่อว่าเก้า** พระเถระกล่าวซ้ำว่า **เก้า (นว)** จึงทูลตอบว่า **สัตตาวาส** ในคำนั้น คำว่า **เก้า (นว)** เป็นการกำหนดจำนวน คำว่า **สัตว์ (สตฺต)** ได้แก่ สัตว์มีชีวิต ที่ท่านบัญญัติที่อาศัยขันธ์อันนับเนื่องในชีวิตินทรีย์ คำว่า **อาวาส)** ได้แก่ ชื่อว่าอาวาส เพราะเป็นที่อยู่อาศัย ที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า**สัตตาวาส** นับเป็นทางแห่งเทศนา แต่เมื่อว่าโดยอรรถใจความ คำนี้เป็นชื่อของสัตว์ ๙ ประเภท เหมือนอย่างที่พระเถระกล่าวไว้ว่า

> สัตตาวาส (ภพเป็นที่อยู่ของสัตว์) ๙ ประการ ๑) มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือ มนุษย์ เทพบางพวก และวินิปาติกะบางพวก นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๑ ๒) มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน แต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ พวกเทพชั้นพรหมกายิกา (เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม) เกิดในปฐมฌาน นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๒ ๓) มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายอย่างเดียวกัน แต่มีสัญญาต่างกัน คือ พวกเทพชั้นอาภัสสระ นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๓ ๔) มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ พวกเทพชั้นสุสุภกิณหะ (เทพผู้เต็มไปด้วยความงดงาม) นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๔ ๕) มีสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่มีสัญญา ไม่เสวยอารมณ์ คือ พวกเทพชั้นอสัญญีสัตตพรหม นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๕ ๖) มีสัตว์ทั้งหลายผู้บรรลุอากาสานัญจายตนฌาน ฯลฯ รูปสัญญาโดยประการทั้งปวง นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๖ ๗) มีสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ ผู้บรรลุวิญญาณัญจายตนฌาน นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๗ ๘) มีสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ ผู้บรรลุอากิญจัญญายตนฌาน นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๘ ๙) มีสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ ผู้บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๙[๖๗]

ก็ในที่นี้ พระเถระกล่าวว่า **สัตตาวาส ๙** ก็ตามนัยก่อนๆ นั่นแหละ มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๙ อย่างอื่น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

---

[๖๖] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๙/๙, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๙/๑๔.

[๖๗] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๔๑/๒๓๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๑/๓๕๔-๓๕๕.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๙ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ธรรม ๙ ประการคืออะไร คือ สัตตาวาส ๙ ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๙ ประการสิ้นแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๙ อุทเทส ๙ ไวยากรณ์ ๙ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๖๘]

ก็ในปัญหานี้ ภิกษุละความเห็นว่ายั่งยืนงามความเป็นคนสุขเสียด้วยญาต ปริญญา ในสัตตาวาส เพราะบาลีว่า **ธรรม ๙ ความกำหนดรู้ คือ สัตตาวาส ๙** หน่ายด้วยการเห็นเป็นเพียงกองสังขารล้วนๆ คลายกำหนัดด้วยการเห็น อนิจจลักษณะด้วยตีรณปริญญา หลุดพ้นด้วยการเห็นทุกขลักษณะ เห็นที่สุดโดยชอบด้วยการเห็นอนัตตลักษณะ ตรัสรู้ความเป็นธรรมชอบด้วยปหานปริญญา ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมีพุทธดำรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๙ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน ธรรม ๙ ประการคืออะไร คือ สัตตาวาส ๙[๖๙]

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่าสิบ

พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์แม้นี้อย่างนี้ จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปว่า **อะไรเอ่ยชื่อว่าสิบ** ในปัญหานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไว้ในการพยากรณ์ทั้งหลาย นอก จากการพยากรณ์ปัญหานี้ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๑๐ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน ธรรม ๑๐ ประการคืออะไร คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ในธรรม ๑๐ ประการนี้แล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ปัญหา ๑๐ อุทเทส ๑๐ ไวยากรณ์ ๑๐ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น[๗๐]

ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ เพราะเหตุที่พระเถระไม่นำตัวเองเข้าไป ประสงค์แต่จะพยากรณ์อรหัตตผล หรือเพราะเหตุที่ปัญหากรรม ที่พระเถระพยากรณ์โดยปริยายนี้ เป็นอันพยากรณ์ดีแล้ว ฉะนั้น ท่านที่ประกอบองค์ ๑๐ เหล่าใดท่านเรียกว่าพระอรหันต์ พระเถระเมื่อแสดงการบรรลุองค์ ๑๐เหล่านั้น จึงทูลตอบด้วยเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานว่า ท่านผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๑๐ ท่านเรียกว่า พระอรหันต์ เพราะในข้อนี้ ท่านผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๑๐ เหล่าใด ท่านเรียกว่า พระอรหันต์ บัณฑิตพึงทราบว่า องค์ ๑๐เหล่านั้น พระเถระ ถูกตรัสถามว่า อะไรเอ่ยชื่อว่าสิบ จึงทูลชี้แจงก็องค์ ๑๐เหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า อเสขะ อเสขะ นี้ ภิกษุเป็นพระอเสขะ ด้วยเพียงเท่าไรหนอ พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิที่เป็นอเสขะ ๒) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสขะ ๓) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวาจาที่เป็นอเสขะ ๔) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมากัมมันตะที่เป็นอเสขะ

---

[๖๘] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๖, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๔.

[๖๙] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๖, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๔.

[๗๐] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๗/๔๖, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๔.

๕) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะที่เป็นอเสขะ ๖) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวายามะที่เป็นอเสขะ ๗) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสติที่เป็นอเสขะ ๘) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสมาธิที่เป็นอเสขะ ๙) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาญาณะที่เป็นอเสขะ ๑๐) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวิมุตติที่เป็นอเสขะ[๗๑]

กถาพรรณนาสามเณรปัญหาในอรรถกถาจตุภาณวารชื่อว่าสารัตถสมุจจยะ จบ.

๒.๔.๔. พรรณนาว่าด้วยอาการ ๓๒

พรรณนาการเชื่อมบท

กรรมฐานคือกายคตาสตินี้ใด ที่พวกเดียรถีย์ทั้งปวง ไม่เคยให้เป็นไปแล้ว นอกพุทธกาล เพื่อความบริสุทธิ์แห่งอาสยญาณ และเพื่อจิตตภาวนาของกุลบุตรผู้มีประโยคอันบริสุทธิ์ด้วยสิกขาบท ๑๐ อย่างนี้ ผู้ดำรงอยู่ในศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ โดยอาการเป็นอันมากในพระสูตรนั้นๆ อย่างนี้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นเอกที่บุคคลได้เจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อสังเวชใหญ่ เพื่อประโยชน์ใหญ่ เพื่อธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะใหญ่ เพื่อสติและสัมปชัญญะ เพื่อได้ญาณทัสสนะ เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพื่อทำให้แจ้งซึ่งผลแห่งวิชชาและวิมุตติ ธรรมอันเป็นเอกคืออะไร คือ กายคตาสติ ชนเหล่าใดไม่เจริญกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่บรรลุอมตธรรม ชนเหล่าใดเจริญกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่ได้บรรลุอมตธรรม ชนเหล่าใดได้เจริญกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าได้บรรลุอมตธรรม ชนเหล่าใดมีกายคตาสติเลื่อม ชนเหล่านั้นชื่อว่ามีอมตธรรมเสื่อม ชนเหล่าใดมีกายคตาสติไม่เสื่อม ชนเหล่านั้นชื่อว่ามีอมตธรรมไม่เสื่อม ชนเหล่าใดเบื่อกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าเบื่ออมตธรรม ชนเหล่าใดชอบใจกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าชอบใจอมตธรรม[๗๒]

แล้วทรงแสดงไว้ด้วยอำนาจแห่งหมวด ๑๔ หมวด คือ หมวดลมหายใจเข้าออก ๑ หมวด หมวดอิริยาบถ ๑ หมวด หมวดสัมปชัญญะ ๔ ประการ ๑ หมวด หมวดมนสิการถึงสิ่งปฏิกูล ๑ หมวด หมวดมนสิการถึงธาตุ ๑ หมวด หมวดป่าช้า ๙ หมวด โดยนัยเป็นต้นว่า

> ภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี[๗๓]

บัดนี้ นิทเทสแห่งการเจริญกายคตาสติกรรมฐานนั้น มาถึงตามลำดับแล้ว ในนิทเทสนั้น ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)กล่าวเป็นวิปัสสนาไว้ ๓ ปัพพะ นี้คือ อิริยาปถปัพพะ จตุสัมปชัญญปัพพะ ธาตุมนสิการปัพพะ กล่าวสีวถิกาปัพพะทั้ง ๙ เป็นอาทีนวานุปัสสนาไว้ในวิปัสสนาญาณ ส่วนสมาธิภาวนาในอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น ในนิทเทสนั้นที่พึงปรารถนา ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ก็ประกาศไว้การแล้วในอสุภภาวนา นิทเทส คัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้งนั้น สองปัพพะนี้คืออานาปานปัพพะและปฏิกูลมนสิการปัพพะก็กล่าวเป็นสมาธิไว้แล้วในนิทเทสนั้น ใน ๒ ปัพพะนั้น อานาปานปัพพะ เป็นกรรมฐาน

---

[๗๑] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๑๑/๑๗๙, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑๑/๒๕๖.

[๗๒] องฺ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๕๖๗-๕๗๐/๔๔, องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๖๗-๕๗๐/๕๔-๕๕

[๗๓] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๕๔/๑๓๗, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๖.

แผนกหนึ่งโดยแท้ โดยเป็นอานาปานัสสติ ส่วนกรรมฐานคือทวัตติงสาการนั้นใด เป็นปริยายแห่งภาวนาส่วนหนึ่งของกายคตาสติ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสงเคราะห์มันสมองไว้ด้วยเยื่อในกระดูก ในบาลีประเทศนั้นๆ อย่างนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้นี่แล ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบเต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า ในการนี้มีผม ขน เล็บ มูตร ดังนี้ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)เริ่มไว้แล้ว กรรมฐานคือทวัตติงสาการนั้น จะพรรณนาความดังต่อไปนี้

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **อตฺถิ** แปลว่า มีอยู่ คำว่า **อิมสฺมึ** ความว่า ที่กล่าวว่าตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มโดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่างๆ คำว่า **กาเย** ได้แก่ ในสรีระ จริงอยู่ สรีระ เรียกกันว่า กาย เพราะสะสมของไม่สะอาด หรือเพราะเป็นที่เจริญเติบโตของผมเป็นต้นที่น่าเกลียด และของเป็นโรคตั้งร้อยมีโรคตาเป็นต้น คำว่า **เกสา เป มุตฺตํ** คืออาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นเหล่านั้น ในทวัตติงสาการนี้ บัณฑิตพึงทราบความสัมพันธ์เชื่อมความอย่างนี้ว่า ผมอยู่ในกายนี้ ขนมีอยู่ในกายนี้เป็นต้น เป็นอันตรัสอะไรไว้ ด้วยทวัตติงสาการกรรมฐานนั้น เป็นอันตรัสไว้ว่าใครๆ เมื่อพิจารณานั้น แม้โดยอาการทุกอย่างในกเฬวระ เรือนร่างขนาดวาหนึ่งนี้ คือประมาณเท่านี้ คือ เบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องล่างตั้งแต่ปลายผมลงมา หุ้มด้วยหนังโดยรอบ ย่อมจะไม่เห็นอะไร ไม่ว่า แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ กฤษณา จันทน์ หญ้าฝรั่น การบูร หรือผงอบเป็นต้นแม้ขนาดเล็กว่าสะอาด โดยที่แท้ย่อมจะเห็นกายต่างโดยผมขนเป็นต้น ที่มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่มีสิริที่น่าดูเลยมีประการต่างๆ ว่าไม่สะอาดอย่างเดียว[๗๔]

พรรณนาโดยความสัมพันธ์แห่งบท ในทวัตติงสาการกรรมฐานนี้เท่านี้ก่อน

อสุภภาวนา

บัณฑิตพึงทราบการพรรณนาทวัตติงสาการกรรมฐานนั้น เป็นอสุภภาวนา ดังต่อไปนี้ ก่อนอื่น อันดับแรก กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญกรรมฐาน เป็นผู้ตั้งอยู่ในศีล ต่างโดยปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบทเป็นต้นอย่างนี้แล้ว มีประโยคอันบริสุทธิ์ ประสงค์จะประกอบเนื่องๆ ซึ่งอนุโยคะคือ การบำเพ็ญกรรมฐานส่วนทวัตติงสาการ เพื่อบรรลุความบริสุทธิ์แห่งอาสยญาณ กุลบุตรนั้นย่อมมีกังวล ๑๐ ประการ คือ (๑) กังวลด้วยที่อยู่ (๒) กังวลด้วยตระกูล (๓) กังวลด้วยลาภ (๔) กังวลด้วยคณะ (๕) กังวลด้วยการงาน (๖) กังวลด้วยการเดินทาง (๗) กังวลด้วยญาติ (๘) กังวลด้วยการเรียนคัมภีร์ (๙) กังวลด้วยโรคและด้วยอิทธิฤทธิ์ (๑๐) กังวลด้วยการกังวลด้วยเกียรติ เมื่อเป็นดังนั้น กุลบุตรผู้นี้ก็ต้อง ตัดกังวล ๑๐ เหล่านั้นเสีย ด้วยวิธีอย่างนี้ คือด้วยการละความเกี่ยวข้องในอาวาส ตระกูล ลาภ คณะ ญาติและเกียรติเสีย ด้วยการไม่ขวนขวายในการงาน การเดินทาง และการเรียนคัมภีร์เสีย ด้วยการเยียวยาโรค เมื่อเป็นดังนั้น กุลบุตรผู้นี้ตัดกังวลได้แล้ว ไม่ตัดความยินดียิ่งในเนกขัมมะ กำหนดความปฏิบัติขัดเกลาอันถึงบั้นปลาย ไม่ละเลยอาจาระทางวินัยแม้เล็กน้อย ก็พึงเข้าไปหาพระอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน ซึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยอาคม (การปริยัติ) และอธิคม (ปฏิบัติปฏิเวธ) หรือประกอบด้วยคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งจากอาคมและอธิคมนั้น ด้วยวิธีที่เหมาะแก่พระวินัย และพึงแจ้งความประสงค์ของตนแก่พระอาจารย์นั้น ซึ่งตนทำให้ท่านมีจิตยินดีด้วยข้อวัตรสัมปทา พระอาจารย์นั้น พึงรู้

---

[๗๔] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๒/๕๕๒

ความแตกต่างแห่งนิมิตอัธยาศัยจริยาและอธิมุติของกุลบุตร ผู้นั้น ผิว่า กรรมฐานนั้นเป็นของเหมาะ เมื่อเป็นดังนั้น กุลบุตรแม้ผู้นั้นประสงค์จะอยู่ในวิหารที่คนอยู่ไซร้ แต่นั้น ก็พึงให้กรรมฐานโดยสังเขป ถ้ากุลบุตรนั้น ประสงค์อยู่ในวิหารอื่น ก็พึงบอกกรรมฐานพิสดาร พร้อมทั้งข้อที่ควรทำก่อน โดยบอกข้อที่ควรละและข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นต้น พร้อมทั้งประเภทจริตโดยบอกกรรมฐานที่เหมาะแก่ราคจริตเป็นต้น กุลบุตรผู้นั้นครั้นเรียนกรรมฐานพร้อมข้อที่ควรทำก่อน ทั้งประเภทนั้นแล้วบอกลาอาจารย์ งดเว้น เสนาสนะ ๑๘ ประเภท ที่ท่านกล่าวว่าควรงดเว้นอย่างนี้ว่า

> บัณฑิตพึงทราบว่า สถานที่ ๑๘ แห่งนี้ คือ วัดใหญ่ วัดใหม่ วัดเก่า วัดใกล้ทาง วัดมีสระพังน้ำ วัดมีผัก วัดมีดอกไม้ วัดมีผลไม้ วัดที่เขาต้องการ วัดติดเมือง วัดติดป่าไม้ วัดติดที่นา วัดมีภิกษุผู้เป็นข้าศึก วัดติดท่าน้ำ วัดติดชายแดน วัดติดกับพรมแดน วัดไม่เป็นสัปปายะ วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ แล้วพึงเว้นเสียให้ห่างไกล เหมือนหลีกเลี่ยงทางที่มีภัยเผชิญหน้าฉะนั้นเถิด[๗๕]

แล้วเข้าไปยังเสนาสนะที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ ประการ เป็นอย่างไร คือ เสนาสนะในธรรมวินัยนี้ อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงน้อย ไม่อึกทึก มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน กระทบน้อย เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น มีจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารที่เกิดขึ้นโดยไม่ฝืดเคืองเลย ภิกษุผู้เถระทั้งหลาย เป็นพหูสูต เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาอยู่ในเสนาสนะนั้น ภิกษุนั้นเข้าไปหาภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ในเวลาที่สมควรแล้ว จึงสอบถาม ไต่ถามว่า “พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร” ภิกษุผู้เถระเหล่านั้นย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ทำข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่างแก่ภิกษุนั้น เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้แล[๗๖]

ดังนี้แล้วทำกิจทุกอย่างให้เสร็จแล้ว พิจารณาโทษในกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในเนกขัมมะ ทำจิตให้เลื่อมใส ด้วยการระลึกถึง (พระรัตนตรัย) โดยความที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ดีแล้ว โดยความที่พระธรรมเป็นธรรมอันดี และโดยความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ไม่ละอุคคหโกศล (ความฉลาดในทาง เรียนรู้) ๗ ทาง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

> นักปราชญ์ฉลาดเรียนรู้ทาง ๗ ทาง คือ โดยการท่อง โดยการคิด โดยสี โดยทรวดทรง โดยทิศ โดยโอกาส โดยการกำหนด

และมนสิการโกศล ความฉลาดใส่ใจ ๑๐ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ คือ (๑) โดยลำดับ (๒) โดยไม่เร็วนัก (๓) โดยไม่ช้านัก (๔) โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน (๕) โดยล่วงเลยบัญญัติ (๖) โดยปล่อยลำดับ (๗) โดยอัปปนา (๘-๑๐) สูตร ๓ สูตร จึงควรเริ่มเจริญทวัตติงสาการ จริงอยู่ การเจริญทวัตติงสาการโดยอาการทุกอย่างย่อมสำเร็จ แก่ผู้เริ่มดังกล่าวมานี้ หาสำเร็จโดยประการอื่นไม่

---

[๗๕] วิสุทฺธิ (บาลี) ๑/๑๓๒, วิสุทฺธิ (ไทย) ๑/๕๒/๑๘๐, สารตฺถ (บาลี) ๒/๒๕๕

[๗๖] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๑/๑๓, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๘-๑๙

ในการเจริญทวัตติงสาการนั้น ภิกษุรับตจปัญจกกรรมฐานก่อนเป็นเบื้องต้น กล่าวโดยพระไตรปิฎก เมื่อตจปัญจกกรรมฐานคล่องแคล่วโดยอนุโลม ตามนัยว่า เกสา โลมาเป็นต้น คล่องแคล่วโดยปฏิโลม ตามนัยว่า **ตโจ ทนฺตา** เป็นต้น พึงเจริญเสียครึ่งเดือน ทางวาจาเพื่อตัดความวิตก ที่ฟุ้งซ่านออกไปข้างนอกโดยอนุโลมและปฏิโลม ตามนัยทั้ง ๒ นั้นแหละเพื่อให้ คล่องบาลี และทางใจเพื่อกำหนดสภาวะแห่งส่วนร่างกายเป็นอารมณ์ จริงอยู่ การเจริญทางวาจา ซึ่งตจปัญจกกรรมฐานนั้น ตัดวิตกที่ฟุ้งไปข้างนอกได้แล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การเจริญทางวาจา เพราะคล่องบาลีแล้ว การเจริญทางใจ ย่อมเป็นปัจจัยแก่การกำหนดอสุภะวรรณะ และลักษณะ ส่วนใดส่วนหนึ่ง เมื่อเป็นดังนั้น โดยนัยนั้น ก็พึงเจริญวักกะปัญจกกรรมฐาน (หมวดที่มีวักกะเป็นที่ ๕) เสียครึ่งเดือน ข้อนั้นจึงเจริญตจะปัญจกกรรมฐานและวักกะปัญจกกรรมฐานทั้ง ๒ นั้นเสียครึ่งเดือน ต่อนั้น จึงเจริญปับผาสะปัญญจกะกรรมฐานครึ่งเดือน ต่อนั้น ก็เจริญทั้งสามบปัญจกะนั้นเสียครึ่งเดือน เมื่อเป็นดังนั้นก็พึงเพิ่มมัตถลุงดัง ที่มิได้ตรัสในต้อนท้ายไว้ในสามหมวดนี้ เพื่อเจริญรวมกันไปกับอาการแห่งปฐวีธาตุทั้งหลาย แล้วเจริญมัตถลุงดังเสียครึ่งเดือน ต่อนั้น ก็เจริญปัญจกะและจตุกกะเสียครึ่งเดือน เมทฉักกะครึ่งเดือน ต่อนั้นก็เจริญปัญจกะ และจตุกกะร่วมกับเมทฉักกะครึ่งเดือน มุตตฉักกะครึ่งเดือน ต่อนั้น ก็เจริญ ทวัตติงสาการทั้งหมดเสียครั้งเดือน พึงเจริญกำหนดโดยวรรณะ สัณฐาน ทิศ โอกาสและปริเฉท ๖ เดือนดังกล่าวมาฉะนี้ ข้อนี้ท่านกล่าวหมายถึงบุคคลที่มีปัญญาปานกลาง ส่วนคนปัญญาทึบพึงเจริญตลอดชีวิต ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม การเจริญย่อมสำเร็จได้ไม่นานเลย

เกสา (ผม)

ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ภิกษุผู้เริ่มกรรมฐานผู้นี้ กำหนดทวัตติงสาการนี้โดยวรรณะเป็นต้นอย่างไร ความจริง ภิกษุผู้เริ่มกรรมฐานนี้ เมื่อเจริญ ทวัตติงสาการโดยจำแนกเป็นตจปัญจกะเป็นต้น โดยนัยว่า มีอยู่ในกายนี้ ผม ดังนี้เป็นต้น ย่อมกำหนดผมเป็นของเช่นที่ภิกษุนี้เห็นแล้วก่อนโดยวรรณะว่ามีสีดำ กำหนดผมที่เป็นเกลียวยาวโดยสัณฐานว่าเหมือนคันตาชั่ง แต่เพราะเหตุ ที่ในกายนี้เหนือท้องขึ้นไปเรียกว่าทิศเบื้องบน ต่ำกว่าท้องลงมา เรียกว่าทิศเบื้องต่ำ ฉะนั้น จึงกำหนดโดยทิศว่าเกิดในทิศเบื้องบนแห่งกายนี้ กำหนดโดยโอกาสว่า เกิดที่หนังศีรษะ รอบกกหูและหลุมคอ กำหนดในเกสานั้นว่า ผมไม่รู้ว่าเราเกิดที่หนังศีรษะ แม้หนังศีรษะก็ไม่รู้ว่าผมเกิดที่เรา เปรียบเหมือนหญ้ากุณฐะที่เกิดบนยอดจอมปลวกไม่รู้ว่าเราเกิดบนยอดจอมปลวก แม้ยอด จอมปลวกก็ไม่รู้ว่า หญ้ากุณฐะเกิดบนเรา ฉะนั้น กำหนดว่าแท้จริงผมเหล่านั้น เว้น จากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ไม่มีเจตนา (ใจ) เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า ปฏิกูลด้วยกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล เมื่อว่าโดยปริเฉทตัดตอน การตัดตอนมี ๒ อย่าง คือ (๑) ตัดตอนโดยสภาคส่วนถูกกัน (๒) ตัดตอนโดยวิสภาคส่วนผิดกัน ในการตัดตอน ๒ อย่างนั้น กำหนดโดยการตัดตอนโดยสภาคอย่างนี้ว่า ผมถูกตัดตอนเบื้องล่างด้วยพื้นหนัง ที่ตั้งอยู่ และด้วยพื้นโคนของตน ที่เข้าไปในพื้นหนังนั้นประมาณปลายเมล็ด ขาวเปลือกตั้งอยู่ เบื้องบนด้วยอากาศ เบื้องขวาด้วยผมกันและกัน และกำหนด โดยตัดตอนโดยวิสภาคอย่างนี้ว่า ผมไม่ใช่อาการ ๓๑ ที่เหลือ อาการ ๓๑ ที่เหลือก็ไม่ใช่ผม กำหนดผมโดยสีเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาอย่างนี้ก่อน

โลมา (ขน)

แม้ในอาการ ๓๑ ที่เหลือ ก็กำหนดขน อย่างที่ภิกษุนี้เห็นแล้ว โดยวรรณะ ส่วนมากว่ามีสีเขียว โดยสัณฐาน ว่ามีสัณฐานเหมือนคันธนูโค้ง หรือมีสัณฐานเหมือนเสี้ยนตาลงอ กำหนดโดยทิศทั้ง ๒ กำหนดโดยโอกาสว่า เกิด ที่หนังแห่งสรีระที่เหลือเว้นฝ่ามือฝ่าเท้า โดยมาก

ในอาการ ๓๐ ที่เหลือนั้น กำหนดว่า ขนย่อมไม่รู้ว่าเราเกิดที่หนังแห่งสรีระ แม้หนังแห่งสรีระก็ไม่รู้ว่าขนเกิดที่เรา เปรียบเหมือนหญ้าทัพพะอันเกิด ณ สถานที่บ้านเก่า ย่อมไม่รู้ว่าเราเกิด ณ สถานที่บ้านเก่า แม้สถานที่บ้านเก่าก็ไม่รู้ว่า หญ้าทัพพะเกิดที่เรา ฉะนั้น ด้วยว่า ขนเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรมหาเจตนามิได (ใจ) เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า ปฏิกูลด้วยกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่งไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลกำหนด โดยปริเฉทตัดตอนว่า ชนเบื้องล่างตัดตอนด้วยพื้นหนังที่ตั้งอยู่ และด้วยโคน ของตนที่เข้าไปในพื้นหนังนั้น ประมาณตัวเหาตั้งอยู่นี้เบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ ขนเบื้องขวางตัดตอนด้วยตนด้วยกันเอง ที่เป็นการกำหนดขนเหล่านั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดขน โดยวรรณะเป็นต้นมีประการดังกล่าวมาฉะนี้

นขา (เล็บ)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ผู้มีเล็บครบก็มี ๒๐ เล็บ เล็บเหล่านั้นทั้งหมด โดยวรรณะ มีสีขาวในโอกาสที่พื้นเนื้อ มีสีแดงในโอกาสที่ติดกับ เนื้อ โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาสตามที่ตั้งอยู่ โดยมากมีสัณฐาน เหมือนเมล็ดมะซาง หรือมีสัณฐานเหมือนเกล็ดปลา โดยทิศ ตั้งอยู่ในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาสตั้งอยู่ปลายนิ้ว

ในเล็บนั้น กำหนดว่า เล็บย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ปลายนิ้ว แม้นิ้วก็ไม่รู้ว่า เล็บตั้งอยู่ที่ปลายของเรา เปรียบเหมือนเมล็ดมะซาง ที่พวกเด็ก ชาวบ้านเสียบไว้ที่ปลายไม้ ไม่รู้ว่า เราถูกเสียบไว้ที่ปลายไม้ แม้ไม้ก็ไม่รู้ว่า เมล็ดมะซางถูกเสียบไว้ที่เรา ฉะนั้น ด้วยว่า เล็บเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรมไม่มีเจตนา ล ไม่ใช่บุคคล กำหนดโดยบริเฉทว่า เล็บล่างถูกตัดตอนด้วยเนื้อนิ้วที่คน หรือด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่โคนนั้น และเล็บบนตัดตอนด้วยอากาศที่ปลาย ด้วยหนังปลายสองข้างของนิ้วทั้ง ๒ ข้าง นี้เป็นการกำหนดเล็บเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเล็บโดยวรรณะเป็นนี้ มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

ทนฺตา (ฟัน)

ต่อแต่นั้น ก็กำหนดว่า ผู้มีฟันครบ ก็มีฟัน ๓๒ ซี่ ฟันเหล่านั้นทั้งหมด โดยวรรณะ ก็มีสีขาว โดยสัณฐาน ฟันของผู้มีฟันเรียบ จะปรากฏ เหมือนพื้นสังข์ตัดที่แข็ง และเหมือนพวกดอกไม้ขาวตูมที่ร้อยไว้ร้อย ฟัน ของผู้มีฟันไม่เรียบ มีสัณฐานต่างๆ กัน เหมือนลำดับตั่งบนหออันเก่า ก็ ในปลายแถวฟันสองข้างของฟันเหล่านั้น ฟัน ๘ ซี่ ข้างล่าง ๒ ซี่ ข้างบน ๒ ซี่ มีปลาย ๔ มีโคน ๔ มีสัน ฐานเหมือน อาสันทิเก้าอี้ยาว ฟัน ๘ ซี่ ซึ่งตั้งอยู่ตามลำดับนั้น ข้างในฟันเหล่านั้น มีปลาย ๓ มีราก ๓ มีสัณฐาน เหมือนกระจับ ฟัน ๔ ซี่ ข้างล่าง ๑ ซี่ ข้างบน ๑ ซี่ ตามลำดับนั้น ข้างในฟันเหล่านั้น มีปลาย ๒ มีราก ๒ มีสันฐานเหมือนไม้ค้ำยาน (เกวียน) ฟันที่เป็นเขี้ยว ๔ ซี ซึ่งตั้งอยู่ตามลำดับนั้น ข้างในของฟันเหล่านั้น ข้างล่าง ๑ ซี่ ข้างบน ๑ ซี่ มีปลายเดียว รากเดียว มีสัณฐานเหมือนมะลิตูม แต่นั้น ฟัน ๘

ซี่ ข้างล่าง ๔ ซี่ ข้างบน ๔ ซี่ ตรงกลางแถวฟัน ๒ ข้าง มีปลายเดียว รากเดียว มีสัณฐานเหมือนเมล็ดน้ำเต้า โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โค โอกาส ฟันบนตั้งอยู่ในกระดูกคางบน ปลายลง ฟันล่างตั้งอยู่ในกระดูกคางล่าง มีปลายขึ้น

ในฟันนั้น ก็กำหนดว่า ฟันไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระดูกคางล่าง ตั้งอยู่ในกระดูกคางบน แม้กระดูกคางล่างก็ไม่รู้ว่า ฟันตั้งอยู่ในเรา กระดูกคางบน ก็ไม่รู้ว่า ฟันตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนเสา ที่บุรุษช่างก่อสร้างตั้งเข้าไว้ในพื้นหินเบื้องล่าง สอดเข้าไว้ในหินเบื้องบน ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกเขา ตั้งไว้ในพื้นหินเบื้องล่าง ถูกสอดเข้าไว้ในพื้นหินเบื้องบน พื้นหินเบื้องล่างก็ไม่รู้ว่า เสาถูกเขาตั้งไว้ในเรา พื้นหินเบื้องบนก็ไม่รู้ว่า เสาถูกเขาสอดเข้าไว้ ในเราฉะนั้น ด้วยว่า ฟันเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ล ไม่ใช่บุคคล กำหนดโดยปริเฉทว่า ฟันล่างตัดตอนด้วยหลุม กระดูกคางสอดเข้ากระดูกคางตั้งอยู่ และด้วยพื้นรากของตน ฟันบนตัดตอน ด้วยอากาศเบื้องขวาง กำหนดด้วยฟันซึ่งกันและกัน นี้เป็นการกำหนดฟันเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนด ฟันโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

ตโจ (หนัง)

ต่อแต่นั้นไป สิ่งซึ่งปกปิดกองซากศพต่างๆ ในภายในสรีระ ชื่อว่า **ตโจ** หนัง กำหนดว่าหนังมีสีขาว ก็ถ้าหากว่าหนังนั้น ปรากฏเหมือนมีสีต่างๆ โดยเป็นสีดำสีขาวเป็นต้น ก็เพราะถูกย้อมด้วยเครื่องย้อมผิว ถึงเช่นนั้นก็ขาวอยู่นั่นแหละ โดยวรรณะที่เป็นสภาคกัน ก็ความที่หนังนั้นมีสีขาวนั้นย่อมปรากฏโดยผิวถูกเปลวไฟลวก และถูกประหารด้วยเครื่องประหารเป็นต้น กำหนดโดยสัณฐาน โดยสังเขปว่า มีสัณฐานดุจเสื้อ โดยพิศดารว่ามีสันฐานต่างๆ จริงอย่างนั้น หนังนิ้วเท้ามีสัณฐานเหมือนรังไหม หนังหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนรองเท้าที่ห่อไว้ หนังแข้งมีสัณฐานเหมือนใบตาลห่อข้าว หนังขามีสัณฐาน เหมือนถุงยาวมีข้าวสารเต็ม หนังตะโพกมีสัณฐานเหมือนผ้ากรองน้ำมีน้ำเต็ม หนังสันหลังมีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มโล่ หนังท้องมีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มรางพิณ หนังอกโดยมากมีสัณฐาน ๔ เหลี่ยม หนังแขนทั้ง ๒ มีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือมีสัณฐานเหมือนผูกมีดโกน หรือมีสัณฐานเหมือนซองหวี หนังนิ้วมือมีสัณฐานเหมือนกล่องกุญแจ หนังคอมีสัณฐานเหมือนเสื้อมีคอ หนังหน้ามีสัณฐานเหมือนรังหนอน มีช่องเล็กช่องน้อย หนังศีรษะ มีสัณฐานเหมือนถลกบาตร

ก็พระโยคาวจร ผู้กำหนดหนังเป็นอารมณ์ ส่งจิตเข้าไประหว่างหนัง และเนื้อ ตั้งแต่ริมผีปากบน กำหนดหนังหน้าก่อนเป็นอันดับแรก ต่อนั้น ก็หนังศีรษะ หนังคอด้านนอก แต่นั้น ก็พึงกำหนดหนังมือขวา ทั้งอนุโลม และปฏิโลม โดยลำดับต่อมา ก็พึงกำหนดหนังมือซ้าย หนังสันหลัง หนัง ตะโพก ต่อนั้นก็หนังหลังเท้าขวา ทั้งอนุโลมและปฏิโลม หนังหลังเท้าซ้าย หนังกระเพาะปัสสาวะ ท้องน้อย หัวใจ คอด้านใน ต่อนั้นก็หนังคางล่าง หนังริมฝีปากล่าง กำหนดอย่างนี้อีกจนถึงริมฝีปากบน กำหนดโดยทิศว่า เกิดในทิศทั้ง ๒ กำหนดโดยโอกาสว่า ห่อหุ้มทั่วสรีระตั้งอยู่

ในการเจริญอาการ ๓๒ ประการนั้นนั้น พระโยคาวจรกำหนดว่า หนังย่อมไม่รู้ว่า เราห่อหุ้ม สรีระที่ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ แม้สรีระที่ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ ก็ไม่รู้ว่าเราถูกหนังห่อหุ้มไว้เปรียบเหมือนหีบทุ้มด้วยหนังสด หนังสด ย่อมไม่รู้ว่า เราหุ้มหีบไว้ แม้หีบก็ไม่รู้ว่าเราถูกหนังสดหุ้มไว้ ฉะนั้น ด้วยว่า หนังเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล ท่านกล่าวไว้สิ้นเชิงว่า

ร่างกายนี้มีหนังสดห่อหุ้มไว้ มี ๙ ช่อง มีแผลใหญ่ ไม่สะอาดและมี
กลิ่นเหม็น ย่อมไหลออกได้โดยรอบ

กำหนดโดยปริเฉทตัดตอนว่า หนังเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยเนื้อ หรือพื้นที่ตั้งอยู่ที่เนื้อนั้น หนังเบื้องบน ตัดตอนด้วยผิว นี้เป็นการกำหนดหนังนั้นโดยสภาค การกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดหนัง โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

มำสำ (เนื้อ)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดเนื้อ ที่ต่างต่างโดยเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น ในสรีระโดยวรรณะว่ามีสีแดงคล้ายดอกทองกวาว โดยสัณฐานว่ามีสัณฐานต่างๆ กัน จริง อย่างนั้น เนื้อปลีแข้งของสรีระนั้น มีสัณฐานเหมือนข้าวสวยห่อใบตาล อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนดอกลำเจียกตูมยังไม่บานดังนี้ก็มีเนื้อขามีสัณฐานเหมือนลูกหินบดปูนขาว เนื้อตะโพกมีสัณฐานเหมือนปลายก้อนเส้า เนื้อสันหลังมีสัณฐานเหมือนแผ่นก้อนน้ำตาลจากตาล เนื้อซี่โครงทั้ง ๒ ข้างมีสัณฐานเหมือนดินฉาบบางๆ ในที่พื้นท้องยุ้งซึ่งทำด้วยไม้ไผ่ เนื้อนมมีสัณฐาน เหมือนก้อนดินชุ่มที่ทำให้กลมแล้วโยนไป เนื้อแขนสองข้างมีสัณฐานเหมือนหนูใหญ่ที่เขาตัดหางหัวและเท้าไม่มีหนังตั้งไว้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่ามีสัณฐานเหมือนพวงเนื้อดังนี้ก็มีเนื้อแก้มมีสัณฐานเหมือนเมล็ดกุ่มที่เขาวางไว้ ที่แก้ม อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนกบ ดังนี้ก็มี เนื้อลิ้นมีสัณฐานเหมือนกลีบบัว เนื้อจมูกมีสัณฐานเหมือนผู้หนังสือวางคว่ำหน้า เนื้อเบ้าตามีสัณฐานเหมือนผลมะเดื่อสุกครึ่งหนึ่ง เนื้อศีรษะมีสัณฐานเหมือนน้ำมัน ฉาบกะทะบางๆ ระบมบาตร ก็พระโยคาวจร ผู้กำหนดเนื้อเป็นอารมณ์ พึงกำหนดเนื้อส่วนหยาบๆเหล่านั้นแล โดยสัณฐานด้วยว่า พระโยคาวจรกำหนด อยู่อย่างนี้ เนื้อส่วนละเอียดก็จะปรากฏแก่ญาณ กำหนดโดยทิศ เนื้อเกิดในทิศทั้ง ๒ กำหนดโดยโอกาส เนื้อฉาบตามกระดูก ๓๐๐ ชิ้น ที่เป็นโครง ตั้งอยู่

ในเนื้อนั้น ก็กำหนดว่าเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น ย่อมไม่รู้ว่า เราฉาบกระดูก ๓๐๐ ชิ้นไว้ แม้กระดูก ๓๐๐ ชิ้นก็ไม่รู้ว่า เราถูกเนื้อ ๙๐๐ ชิ้นฉาบฝาเรือน เปรียบเหมือนฝาเรือนที่ถูกฉาบด้วยดินหยาบ ดินหยาบย่อมไม่รู้ว่า เราฉาบฝาเรือนไว้ แม้ฝาเรือนก็ไม่รู้ว่า เราถูกดินหยาบฉาบไว้ ฉะนั้น ด้วยว่า เนื้อเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล ท่านกล่าวไว้ สิ้นเชิงว่า

เนื้อ ๙๐๐ ชิ้นได้ฉาบเรือนร่าง อันคลาคล่ำด้วยหมู่หนอนชนิด
ต่างๆ ซึ่งเน่าเหม็นเหมือนสถานที่เก็บคูถไว้

กำหนดโดยปริเฉทว่า เนื้อเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยร่างกระดูก หรือพื้นที่ตั้งอยู่ที่ร่างกระดูกนั้น เนื้อเบื้องบน ตัดตอนด้วยหนัง เนื้อเบื้องขวาง ตัดตอนด้วยเนื้อด้วยกันเอง นี้เป็นการกำหนดเนื้อนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเนื้อโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

นหารุ (เอ็น)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า เอ็น ๙๐๐ ในสรีระ โดยวรรณะมีสีขาว อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสีเหมือนน้ำผึ้ง โดยสัณฐาน มีสัณฐานต่างๆ จริง อย่างนั้น บรรดาเอ็น ๙๐๐ นั้น เอ็นใหญ่ๆ มีสัณฐานเหมือนดอกกันทละตูม ที่ละเอียดกว่านั้น ก็มีสัณฐานเหมือนเชือกบ่วงคล้องหมู ที่เล็ก

ยิ่งกว่านั้น ก็มีสัณฐานเหมือนเถาวัลย์เน่า ที่เล็กยิ่งกว่านั้นไปอีก ก็มีสัณฐานเหมือนสายพิณ ใหญ่ของชาวสิงหล ที่เล็กยิ่งกว่านั้นไปอีก ก็มีสัณฐานเหมือนด้ายหยาบ เอ็นที่หลังมือหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนตีนนก เอ็นที่ศีรษะมีสัณฐานเหมือนผ้าบางๆ ที่วางไว้บนศีรษะของเด็กชาวบ้าน เอ็นหลังมีสัณฐานเหมือนแหจับปลาที่เปียกน้ำ แล้วคลี่ตากแดดไว้ เอ็นที่ไปตามอวัยวะใหญ่น้อยนั้นๆ ในสรีระนี้ มีสัณฐาน เหมือนเสื้อตาข่ายอันสวมไว้ที่สรีระ โดยทิศ เอ็นเกิดในทิศทั้ง ๒ บรรดา เอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ มีชื่อว่ากัณฑระ มี ๕ ผูกตั้งแต่กกหูข้างขวามาข้าง หน้า และข้างหลังถึงข้างซ้าย ผูกตั้งแต่กกหูข้างซ้ายมาข้างหน้าและข้างหลังถึง ข้างขวา ผูกตั้งแต่หลุมคอข้างขวามาข้างหน้าและข้างหลังถึงข้างซ้าย ผูกตั้งแต่ หลุมคอข้างซ้ายมาข้างหน้าและข้างหลังถึงข้างขวา ผูกมือข้างขวามาข้างหน้า ๕ ข้างหลัง ๕ รวมเอ็นใหญ่ ที่ชื่อว่ากัณฑระเป็น ๑๐ ล่ามไปทั่ว มือข้างซ้าย เท้าข้างขวาและเท้าข้างซ้าย ก็เหมือนอย่างนั้น รวมความว่า เอ็นใหญ่ ๖๐ ดังกล่าวมาเหล่านั้น ก็กำหนดว่าเป็นเครื่องช่วยทรงสรีระไว้ ช่วยกำหนดสรีระ ก็มีกำหนดโดยโอกาส เอ็นผูกล่ามกระดูกข้างในกระดูกกับหนัง และกระดูก กับเนื้อตั้งอยู่ทั่วสรีระ

ในเอ็นนั้น กำหนดว่า เอ็นย่อมไม่รู้ว่า กระดูก ๓๐๐ ชิ้นถูกเราผูกไว้ แม้กระดูก ๓๐๐ ชิ้น ก็ไม่รู้ว่า เราถูกเอ็นผูกไว้ เปรียบเหมือนไม้คดๆ ที่ถูกเถาวัลย์พันล่ามไว้ เถาวัลย์ย่อมไม่รู้ว่า ไม้คดถูกเราผูกไว้ แม้ไม้คดก็ไม่รู้ว่าเราถูกเถาวัลย์พันล่ามไว้ ฉะนั้น ด้วยว่า เอ็นเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ล ไม่ใช่บุคคล ท่านกล่าวไว้ สิ้นเชิงว่า

เอ็น ๙๐๐ เส้น ย่อมเกาะดึงร่างกระดูกไว้ในเรือนร่างประมาณวาหนึ่ง

เหมือนเถาวัลย์เกาะดึงเรือนไว้ ฉะนั้น

กำหนดโดยปริเฉทว่า เอ็นเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยกระดูก ๓๐๐ ชิ้น หรือพื้นที่ตั้งอยู่ที่กระดูกนั้น เอ็นเบื้องบน ตัดตอนด้วยหนังและเนื้อ เบื้อง ขวางตัดตอนเอ็นของกันและกันเอง นี้เป็นการกำหนดเอ็นเหล่านั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาคก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเอ็นโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

อฏฺฐิ (กระดูก)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดโดยวรรณะว่า กระดูกมีประเภทที่ท่านกล่าวไว้ โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า เพราะท่านถือเอากระดูกฟัน ๓๒ ซี่ แยกไว้ต่างหาก กระดูกที่เหลือในสรีระคือกระดูกมือ ๖๔ กระดูกเท้า ๖๔ กระดูกอ่อนที่ติดเนื้อ ๖๔ กระดูกส้นเท้า ๒ กระดูกข้อเท้าเท้าหนึ่งๆ เท้าละ ๒ กระดูกแข้ง ๒ กระดูกเข่า ๑ กระดูกขา ๒ กระดูกสะเอว ๒ กระดูกสันหลัง ๑๘ กระดูก ซีโครง ๒๔ กระดูกอก ๑๔ กระดูกใกล้หัวใจ ๑ กระดูกไหปลาร้า ๒ กระดูก หลังแขน ๒ กระดูกแขน ๒ กระดูกปลายแขน ๒ กระดูกคอ ๗ กระดูกคาง ๒ กระดูกจมูก ๑ (กระดูกตา ๒ กระดูกหู ๒) กระดูกหน้าผาก ๑ (กระดูก หัว ๑) กระดูกกระโหลกศีรษะ ๙ กระดูกทั้งหมดนั่นแหละ มีสีขาว

กำหนดโดยสัณฐาน ว่ากระดูกมีสัณฐานต่างๆ กัน จริงอย่างนั้น บรรดากระดูกเหล่านั้น กระดูกปลายนิ้วเท้า มีสัณฐานเหมือนเมล็ดตุมกา ต่อ จากนั้น กระดูกข้อกลางของนิ้วเท้า มีสัณฐานเหมือนเมล็ดขนุนที่ไม่เต็ม กระดูกข้อต้น มีสัณฐานเหมือนบัณเฑาะว์ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนเกล็ดหางนกยูงดังนี้ก็มีกระดูกหลังเท้า มีสัณฐานเหมือนกองรากต้นกันทละตำ กระดูกส้นเท้า มีสัณฐานเหมือนเมล็ดผลตาลซึ่งมีเมล็ดเดียว กระดูกข้อเท้า มีสัณฐานเหมือนลูกกลมของเล่นที่

ผูกรวมกัน กระดูกชิ้นเล็กในกระดูกแข็ง มีสัณฐานเหมือนคันธนู กระดูกชิ้นใหญ่มีสัณฐานเหมือนเส้นเอ็น แห้งเพราะหิวระหาย ที่กระดูกแข้งตั้งอยู่ในกระดูกข้อเท้า มีสัณฐาน เหมือนหน่อต้นเป้งลอกเปลือก ที่กระดูกแข้งตั้งอยู่ในกระดูกเข่า มีสัณฐาน เหมือนยอดตะโพน กระดูกเข่า มีสัณฐานเหมือนฟองน้ำตัดข้างหนึ่ง กระดูก ขาสัณฐานเหมือนด้ามมีดและขวานที่ถูกเคร่าๆ ที่กระดูกขาตั้งอยู่ในกระดูก สะเอว มีสัณฐานเหมือนกัน หลอดเป่าไฟของช่างทอง โอกาสที่กระดูกขาตั้ง อยู่ในกระดูกสะเอวนั้น มีสัณฐานเหมือนผลบุนนาคตัดปลาย กระดูกสะเอว แม้มี ๒ ก็ติดเป็นอันเดียวกัน มีสัณฐานเหมือนเตาไฟที่ช่างหม้อสร้างไว้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนหมอนข้างของดาบสดังนี้ก็มี กระดูก ตะโพก มีสัณฐานเหมือนคราบงูที่เขาวางคว่ำหน้า กระดูกสันหลัง ๑๘ ชิ้นมีช่องเล็กน้อยในที่ ๗๘ แห่งภายในมีสัณฐานเหมือผืนผ้าโพกศีรษะที่วาง ซ้อนๆ กัน ภายนอก มีสัณฐานเหมือนแล่งกลมกระดูกสันหลังเหล่านั้น มีหนา ๒ ๓ อัน เสมือนฟันเลื่อย บรรดากระดูกซี่โครง ๒๔ ชิ้น ส่วน ที่บริบูรณ์มีสัณฐานเหมือนเดียวชาวสิงหลที่บริบูรณ์ ส่วนที่ไม่บริบูรณ์ มีสัณฐานเหมือนเคียวชาวสิงหลที่ไม่บริบูรณ์ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่าทั้งหมดนั่นแล มีสัณฐานเหมือนปีกสองข้างของไก่ขาวที่คลีออก ดังนี้ก็มี กระดูกอก ๑๔ ชิ้น มีสัณฐานเหมือนแถวแผ่นไม้คานหามเก่าๆ กระดูกหัวใจ มีสัณฐาน เหมือนแผ่นทัพพี กระดูกไหปลาร้า มีสัณฐานเหมือนด้ามมีดโลหะเล็กๆ บรรดากระดูกไหปลาร้าเหล่านั้น กระดูกส่วนล่าง มีสัณฐานเหมือนอัฒจันท์ (พระจันทร์ครึ่งซีก) กระดูกหลังแขน มีสัณฐานเหมือนใบขวาน อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนจอบชาวสิงหลตัดครึ่ง ดังนี้ก็มีกระดูกแขน มีสัณฐานเหมือนด้ามกระจกเงา อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนด้ามมีดใหญ่ ดังนี้ก็มีกระดูกปลายแขน มีสัณฐานเหมือนเง่าตาลคู่ กระดูกข้อมือ มีสัณฐานเหมือนผืนผ้าโพกศีรษะ ที่เขาวางติดรวมกัน กระดูกหลังมือ มีสัณฐานเหมือนกองเง่าต้นกันทละตำ กระดูกข้อต้นของนิ้วมือ มีสัณฐานเหมือนบัณเฑาะว์ กระดูกข้อกลาง มีสัณฐานเหมือนเมล็ดขนุนที่ไม่บริบูรณ์ กระดูก ข้อปลาย มีสัณฐานเหมือนเมล็ดตุมกา กระดูกคอ ๗ มีสัณฐานเหมือนชิ้นหนอ ไม้ไผ่ที่เขาเจาะ วางเรียงไว้ กระดูกคางล่าง มีสัณฐานเหมือนเชือกผูกค้อน เหล็กของช่างทอง กระดูกคางบน มีสัณฐานเหมือนไม้ชำระ ๗ อัน กระดูก เบ้าตาและโพรงจมูก มีสัณฐานเหมือนลูกตาลอ่อนที่ยังไม่ลอกเยื่อ กระดูก หน้าผาก มีสัณฐานเหมือนกระโหลกสังข์แตกที่เขาวางคว่ำหน้า กระดูกกกหู มีสัณฐานเหมือนกล่องมีดโกนของช่างแต่งผม บรรดากระดูกหน้าผากและกกหู กระดูกในโอกาสที่ติดกันเป็นแผ่นตอนบน มีสัณฐานเหมือนชิ้นผ้าเก่าปิดหม้อ เต็มน้ำหนาๆ กระดูกหัว มีสัณฐานเหมือนมะพร้าวคดติดปาก กระดูกศีรษะ มีสัณฐานเหมือนกะโหลกน้ำเต้าเก่าแก่ที่เสียบวางไว้ โดยทิศ กระดูกทั้งหลาย เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยโอกาส กระดูกทั้งหลาย ตั้งอยู่ทั่วสรีระไม่มีส่วนเหลือ แต่ว่า โดยพิเศษ กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอก็ตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลัง ก็ตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอว ก็ตั้งอยู่บนกระดูก ขา กระดูกขาก็ตั้งบนกระดูกเข่า กระดูกเข่าก็ตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้ง ก็ตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าก็ตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า กระดูกหลัง เท้า ก็ยกกระดูกข้อเท้าขึ้นตั้ง กระดูกข้อเท้าก็ยกกระดูกแข้งขึ้นตั้ง ฯลฯ กระดูก คอก็ยกกระดูกศีรษะขึ้นตั้ง บัณฑิตพึงทราบกระดูกส่วนที่เหลือโดยทำนองดังกล่าวมา ฉะนี้

ในกระดูกนั้น กำหนดว่า กระดูกศีรษะ ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกคอ ฯลฯ กระดูกข้อเท้า ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า แม้กระดูกหลังเท้าก็ไม่รู้ว่า เรายกกระดูกข้อเท้าขึ้นตั้ง เปรียบเหมือนบรรดา ทัพพสัมภาระ มีอิฐและไม้กลอน อิฐเป็นต้นตอนบนย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บน อิฐ

เป็นต้นตอนล่าง อิฐเป็นต้นตอนล่าง ก็ไม่รู้ว่าเรายกอิฐเป็นต้นตอนบนตั้งขึ้น ฉะนั้น ด้วยว่า กระดูกเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล ก็กระดูก ๓๐๐ ชิ้นที่เป็นโครงสร้างเหล่านี้ อันเอ็น ๙๐๐ และเนื้อ ๙ ชิ้นผูกและฉาบไว้หนุ่มเป็นต้นเดียวกัน ฉาบทาด้วยยางเหนียวไปตามประสาทรับรส ๗,๐๐๐ มีหยดเหงื่อกรองด้วยขุมขน ๙๙,๐๐๐ มีตระกูลหนอน ๘๐ ตระกูล นับได้ว่า กาย อย่างเดียว ซึ่งพระโยคาวจร เมื่อพิจารณาโดยสภาวะเป็นจริง ย่อมจะไม่เห็นสิ่งไรๆ ที่ควรเข้าไปยึดถือ แต่ จะเห็นร่างกระดูกอย่างเดียว ที่รัดตรึงด้วยเอ็น คลาคล่ำด้วยซากศพต่างๆ ซึ่ง ครั้นเห็นแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นโอรสของพระทศพล เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> กระดูกที่เรียงรายกัน เชื่อมต่อกันเป็นอันมาก ตั้งเรียงลำดับกัน แล้วจากกายนี้ ไม่ใช่จากที่ไหนๆ เลย กายนี้มีเอ็นทั้งหลายผูกรัดไว้ มีชราที่เตือนได้ ไม่มีความคิด เปรียบได้กับท่อนไม้และดุ้นฟืน
>
> ซากศพเกิดในซากศพ ของไม่สะอาดเกิดในของไม่สะอาด ของเปื่อยเน่าเกิดในกายอันเปื่อยเน่า แม้ของเหม็นก็เกิดในของเหม็น ของที่มีความเสื่อมเป็นธรรมดาเกิดในของที่มีความแตกไปเป็นธรรมดา กองกระดูกเกิดในกองกระดูด เธอทั้งหลายจงกำจัดความพอใจ ในกายอันเปื่อยเน่านั้นเสีย เธอทั้งหลายจักเป็นโอรสของพระทศพล

โดยปริเฉทก็กำหนดว่า ภายในกระดูก ตัดตอนด้วยเยื่อในกระดูก ภายนอก ตัดตอนด้วยเนื้อ ปลายและโคนตัดตอนด้วยกระดูกของกันและกันเอง นี้เป็นการกำหนดกระดูกเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล กำหนดกระดูกโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าว มาฉะนี้

อฏฐิมิญชำ (เยื่อในกระดูก)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า **เยื่อในกระดูก** ซึ่งอยู่ภายในกระดูกทั้งหลาย มีประเภทตามที่กล่าวแล้วในสรีระโดยวรรณะ มีสีขาว โดยสัณฐาน เหมือนโอกาสของตน คือเยื่อกระดูกที่อยู่ภายในกระดูกทั้งหลายขนาดใหญ่ๆ มีสัณฐานเหมือนหน่อหวายขนาดใหญ่ซึ่งเขาสอดหมุนใส่ในข้อไม้ไผ่และอ้อขนาด ใหญ่ เยื่อกระดูกที่อยู่ภายในกระดูกเล็กๆ มีสัณฐานเหมือนหน่อหวายขนาด เล็ก ซึ่งเขาสอดหมุนใส่ในข้อไม้ไผ่และอ้อขนาดเล็ก โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ในภายในกระดูกทั้งหลาย

ในเยื่อกระดูกนั้นก็กำหนดว่า เยื่อกระดูกย่อมไม่รู้ว่าเราอยู่ภายในกระดูก แม้กระดูกก็ไม่รู้ว่า เยื่อกระดูกอยู่ภายในเรา เปรียบเหมือนนมส้มและน้ำอ้อย อยู่ภายในไม้ไผ่และอ้อเป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่าเราอยู่ภายในไม้ไผ่และอ้อเป็นต้น แม้ไม้ไผ่และอ้อเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่านมส้ม และน้ำอ้อยอยู่ภายในเรา ฉะนั้น จริงอยู่ ธรรมเหล่านั้นเว้น ความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท เยื่อในกระดูก ตัดตอนด้วยพื้นภายในกระดูกทั้งหลาย และด้วยส่วนแห่งเยื่อในกระดูก นี้เป็นการกำหนดเยื่อในกระดูกนั้น โดยสภาค ส่วน การกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเยื่อกระดูกโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

วกฺกํ (ไต)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า **วักกะ ไต** ต่างโดยเป็นดังลูกกลม ๒ ลูก ภายในสรีระ โดยวรรณะมีสีแดงอ่อนมีสีเหมือนเมล็ดทองหลาง โดยสัณฐาน สัณฐานเหมือนลูกกลมเล่นร้อยด้าย ของเด็กชาวบ้าน อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนมะม่วง ๒ ผลขั้วเดียวกันดังนี้ก็มี โดยโอกาส ไตนั้น ถูกเอ็นหยาบ ซึ่งออกมาจากหลุมคอมีโคนเดียวกัน ไปหน่อยหนึ่งแล้วแตกออก เป็นสองส่วนรัดตรึงไว้แล้วล้อมเนื้อหัวใจตั้งอยู่

ในไตนั้น ก็กำหนดว่า ไตย่อมไม่รู้ว่า เราถูกเอ็นหยาบรัดไว้ แม้เอ็นหยาบก็ไม่รู้ว่า เรารัดไตไว้ เปรียบเหมือนมะม่วง ๒ ผลติดขั้วเดียวกัน ย่อมไม่รู้ว่า เขาถูกขั้วรัดไว้ แม้ขั้วก็ไม่รู้ว่าเรารัดมะม่วง ๒ ผลไว้ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉทว่า ไต ตัดตอนด้วยส่วนแห่งไต นี้เป็นการกำหนดไตนั้นโดยสภา ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดไตโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

หทยํ (หัวใจ)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า หทัยหัวใจ ภายในสรีระโดยวรรณะสีแดง มีสีเหมือนสีหลังกลีบปทุมแดง โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนดอกปทุมตูม ลอกกลีบนอกออกแล้ววางคว่ำหน้าลง ก็หัวใจนั้น ข้างหนึ่งเหมือนผลบุนนาคตัด ยอดข้างนอกเกลี้ยง ข้างในก็เหมือนข้างในผลบวบขม ของตนปัญญามาก แย้มนิดหน่อยของคนปัญญาอ่อน ตูมอย่างเดียว มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป ถอดรูปนั้นออกไปแล้ว เลือดขังอยู่ประมาณครึ่งฟายมือ ภายในหัวใจกล่าวคือชิ้นเนื้อส่วนที่เหลือ เลือดนั้นของคนราคจริตสีแดง ของคนโทสจริตสีดำ ของคนโมหจิตสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตสีเหมือนน้ำเยื่อถั่วพู ของคนสัทธาจริตสีเหมือนดอกกรรณิการ์ ของตนปัญญาจริตผ่องใสไม่ขุ่นมัว ปรากฏว่าโชติช่วงเหมือนแก้วมณีโดยกำเนิดที่ชำระแล้ว โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสตั้งอยู่ตรงกลางราวนมทั้ง ๒ ภายในสรีระ

ในหัวใจนั้น ก็กำหนดว่า หัวใจย่อมไม่รู้ว่าเราตั้งอยู่ตรงกลางราวนม ทั้ง ๒ แม้ราวนมก็ไม่รู้ว่าหัวใจตั้งอยู่ตรงกลางเรา เปรียบเหมือนกลอนสลัก ตั้งอยู่กลางบานหน้าต่างและประตูทั้ง ๒ ย่อมไม่รู้ว่าเราตั้งอยู่ตรงกลางบาน หน้าต่างและประตูทั้ง ๒ แม้บานหน้าต่างและประตูก็ไม่รู้ว่ากลอนสลักตั้งอยู่ กลางเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า หัวใจตัดตอนด้วยส่วนแห่งหัวใจ นี้เป็นการกำหนดหัวใจนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดหัวใจโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

ยกนํ (ตับ)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ชิ้นเนื้อคู่ ที่เรียกกันว่ายกนะ ตับ ภายในสรีระ โดยวรรณะสีแดง มีสีเหมือนสีหลังกลีบนอกดอกกุมุทแดง โดยสัณฐาน มีโคนเดียวกัน ปลายคู่ มีสัณฐานเหมือนดอกทองหลาง ก็ตับนั้นของคนปัญญา อ่อน มีแฉกเดียวแต่ใหญ่ ของตนมีปัญญามีแฉก ๒-๓ แฉก แต่เล็ก โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสอาศัยสีข้างด้านขวาตั้งอยู่ภายในราวนมทั้ง ๒

ในตับนั้น ก็กำหนดว่า ตับย่อมไม่รู้ว่า เราอาศัยสีข้างด้านขวาตั้งอยู่ภายในราวนมทั้งสอง แม้สีข้างด้านขวาภายในราวนมทั้ง ๒ ก็ไม่รู้ว่าตับอาศัยเรา ตั้งอยู่ เปรียบเหมือนชิ้นเนื้อซึ่งแขวนอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อ ย่อมไม่รู้ว่าเรา แขวนอยู่ที่ตั้งกระเบื้องหม้อ แม้ข้างกระเบื้องหม้อก็ไม้รู้ว่า ชิ้นเนื้อแขวนอยู่ที่เรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล แต่โดยปริเฉท กำหนดว่า ตับตัดตอนด้วยส่วนแห่งตับ นี้เป็นการกำหนดตับนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาคก็เช่นเดียวกันกับผมนั่นแล กำหนดตับโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

กิโลมกำ (พังผืด)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่าโดยวรรณะ**พังผืด**มี ๒ อย่าง คือ (๑) ชนิดปิด (๒) ชนิดไม่ปิด (เปิด) มีสีขาวสีเหมือนผ้าเก่า โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาสของตน โดยทิศเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาสพังผืดชนิดปิดล้อมหัวใจ และไตตั้งอยู่ พังผืดชนิดไม่ปิด (เปิด) หุ้มเนื้อได้หนังทั่วสรีระตั้งอยู่

ในพังผืดนั้น กำหนดว่า พังผืดย่อมไม่รู้ว่าเราล้อมหัวใจและไต และหุ้มเนื้อใต้หนังทั่วสรีระ แม้หัวใจและไต และเนื้อทั่วสรีระ ก็ไม่รู้ว่าเราถูก พังผืดหุ้ม เปรียบเหมือนที่เนื้ออันถูกผ้าเก่าหุ้ม ผ้าเก่าก็ไม่รู้ว่าเราหุ้มเนื้อ แม้เนื้อก็ไม่รู้ว่าเราถูกผ้าเก่าหุ้ม ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิด คำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า พังผืด เบื้องล่างตัดตอนด้วยเนื้อ เบื้องบนตัดตอนด้วยหนัง เบื้องขวางตัดตอนด้วยส่วนแห่งพังผืด นี้เป็นการกำหนดพังผืดนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดพังผืดโดยวรรณะเป็นต้น มีประการ ดังกล่าวมาฉะนี้

ปิหกำ (ม้าม)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ **ม้าม** ภายในสรีระมีสีเขียวมีสีเหมือนดอกคนที่สอแห้ง โดยสัณฐาน โดยมากมีสัณฐานเหมือนลิ้นลักโคคำ ไม่พันกัน ประมาณ ๗ นิ้ว โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่ข้าง ซ้ายหัวใจ อาศัยข้างบนพื้นท้อง ซึ่งเมื่อออกมาข้างนอก เพราะถูกประหาร ด้วยเครื่องประหาร สัตว์ก็จะสิ้นชีวิต

ในม้ามนั้น ก็กำหนดว่า ม้ามย่อมไม่รู้ว่าเราอาศัยส่วนข้างบนของพื้น ท้อง แม้ส่วนข้างบนของพื้นท้องไม่รู้ว่า ม้ามอาศัยเราตั้งอยู่ เปรียบเหมือนก้อนโคมัย (มูลโค) อาศัยส่วนข้างบนของท้องตั้งอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า เราอาศัย ส่วนข้างบนของท้องตั้งอยู่ แม้ส่วนข้างบนของท้องก็ไม่รู้ว่า ก้อนโคมัยอาศัย เราตั้งอยู่ ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า ม้ามตัดตอนด้วยส่วนแห่งม้าม นี่เป็นการกำหนดม้ามนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดม้ามโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

ปปฺผาสำ (ปอด)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ ปอดเป็นประเภทชิ้นเนื้อ ๓๒ ชิ้น ภายในสรีระ สีแดงเหมือนผลมะเดื่อสุกยังไม่จัด โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนขนมที่ตัดไม่เรียบ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่ามีสัณฐานเหมือนกองชิ้นอิฐก่อกำแพงดังนี้ก็มีปอดนั้นไม่มีรส ไม่มีโอชะ เหมือนชิ้นฟางที่สัตว์เคี้ยวแล้ว เพราะถูกกระทบด้วยไออุ่นไฟที่เกิดแต่กรรม ซึ่งพลุ่งขึ้น เพราะไม่มีอาหารที่เคี้ยวที่ดื่ม โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งข้างบน ห้อยคลุมหัวใจและตับระหว่างราวนมทั้ง ๒

ในปอดนั้น ก็กำหนดว่า ปอดย่อมไม่รู้ว่าเราตั้งห้อยอยู่ระหว่างราวนม ทั้ง ๒ คายในสรีระ แม้ระหว่างราวนมทั้ง ๒ ภายในสรีระ ก็ไม่รู้ว่า ปอดตั้ง ห้อยอยู่ในเรา เปรียบเหมือนรังนกห้อยอยู่ภายในยุ้งเก่า ย่อมไม่รู้ว่าเราตั้งห้อย อยู่ภายในยุ้งเก่า แม้ภายในยุ้งเก่าก็ไม่รู้ว่า รังนกตั้งห้อยอยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล นี้เป็นการกำหนดปอดนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับ ผมนั้นแล กำหนดปอดโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

อนฺตํ (ไส้ใหญ่)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ **ไส้ใหญ่**ขดอยู่ในที่ ๒๑ ขด ของบุรุษขนาด ๓๒ ศอก ของสตรีขนาด ๒๘ ศอก สีขาว เหมือนสีน้ำตาล กรวดและปูนขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนงูเรือนที่เขาตัดหัววางขดไว้ ในรางเลือด โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในสรีระ ซึ่ง มีหลุมคอและทางเดินกรีส (อุจจาระ) เป็นที่สุด เพราะโยงกับเบื้องบนที่หลุม คอ และเบื้องล่างที่ทางเดินกรีส

ในไส้ใหญ่นั้น ก็กำหนดว่า ไส้ใหญ่ย่อมไม่รู้ว่าเราตั้งอยู่ภายในสรีระ แม้ภายในสรีระ ก็ไม่รู้ว่าไส้ใหญ่ตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนเรือนร่างงูเรือน ศีรษะขาด ที่ถูกวางไว้ในรางเลือด ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในรางเลือด แม้ราง เลือดก็ไม่รู้ว่า เรือนร่างงูศีรษะขาดตั้งอยู่ในเราฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้นเว้น จากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท ก็กำหนด ว่าไส้ใหญ่ตัดตอนด้วยส่วนแห่งไส้ใหญ่ นี้เป็นการกำหนดไส้ใหญ่โดยสภาค ส่วนกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

อนฺตคุณํ (ไส้น้อย)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ **ไส้น้อย**ในระหว่างไส้ใหญ่ ภายในสรีระ สีขาวเหมือนสีรากจงกลนี โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนราก จงกลนีนั่นแหละ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนเยื่อโค ดังนี้ ก็นี้ โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาสพันปลายปากขนดไส้ใหญ่รวมกัน เหมือนแผ่นกระดานยนต์ พันเชือกเวลาที่คนทำ จอบและขวานเป็นต้นชักยนต์ตั้งอยู่ระหว่างขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ขด เหมือนเชือกที่ร้อยขดเชือกเช็ดเท้า ตั้งอยู่ ในระหว่างเชือกเช็ดเท้านั้น

ในไส้น้อยนั้น ก็กำหนดว่า ไส้น้อยย่อมไม่รู้ว่า เราพันไส้ใหญ่ภาย ในไส้ใหญ่ ๒๑ ขนดไว้ แม้ไส้ใหญ่ก็ไม่รู้ว่า ไส้น้อยพันเราไว้เปรียบเหมือนเชือก (เล็ก) ร้อยขดเชือกเช็ดเท้า (เชือกใหญ่) ย่อมไม่รู้ว่า เราร้อยขดเชือก เช็ดเท้าไว้ แม้ขดเชือกเท้าก็ไม่รู้ว่า เชือก (เล็ก) ร้อยเราไว้ ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า ไส้น้อย ตัดตอนด้วยส่วนแห่งไส้น้อย นี้เป็นการกำหนดไส้น้อยนั้น โดยสภาคส่วนการกำหนดโดยวิสภาคก็เช่นเดียวกับผลนั่นแล การกำหนดไส้น้อยโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

อุทริยํ (อาหารใหม่)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ **อาหารใหม่**มีสีเหมือนอาหาร ที่กลืนเข้าไป โดยสัณฐานที่สัณฐานเหมือนข้าวสารที่ผูกหย่อนๆในผ้ากรองน้ำ โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส

ตั้งอยู่ในท้อง ธรรมดาว่าท้อง เป็นพื้นของใส้ใหญ่ เสมือนโป่งลมที่เกิดเองตรงกลางผ้าเบียก ซึ่งถูกบีบทั้ง ๒ ข้าง ภายนอกเกลี้ยงเกลา ภายในพัวพันด้วยกองขยะเนื้อ เสมือนผ้าซับระดู เขรอะคล่ำคล่า อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่าเสมือนข้างในของผลขนุนต้ม ดังนี้ก็มี ในท้องนั้น มีหนอนต่างด้วยหนอน ๓๒ ตระกูลอย่างนี้ คือตระกูลตักโกลกะ (ขนาดผลกระวาน) กัณฑุปปาทกะ (ขนาดไส้เดือน) ตาบหิรกะ (ขนาดเส้นตาล)เป็นต้น คลาคล่ำ ไตกันยั้วเยี้ย อาศัยอยู่ประจำ ซึ่งเมื่อไม่มีอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้น ก็โลดแล่นต้องระงมชอนไชเนื้อหัวใจ และเวลา คนกลืนกินอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้นลงไป ก็เงยหน้าตาลีตาลานแย่งอาหาร ๒-๓ คำที่คนกลืนลงไปครั้งแรก (ท้อง) จึงกลายเป็นบ้านเกิด เป็นส้วมเป็นโรงพยาบาล และเป็นป่าช้าของหนอนเหล่านั้น เป็นที่เปรียบเหมือนในฤดูสารท ฝนเม็ดหยาบๆ ตกลงมาในบ่อโสโครกใกล้ประตูหมู่บ้านคนจันฑาล ซากต่างๆ ตั้งแต่ปัสสาวะ อุจจาระ ชิ้นหนัง กระดูก เอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือดเป็นต้น ถูกน้ำพัดพา รวมคลุกเคล้ากับตมและน้ำ ก็มีหนอนตระกูล น้อยใหญ่เกิดเอง ล่วงไป ๒-๓ วัน ก็เดือดด้วยแรงแสงแดดและความร้อน พ่นฟองฟอดปุดขึ้นข้างบน มีสีเขียวจัด ไม่สมควรที่จะเข้าใกล้หรือมองดู ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะสูดดมหรือลิ้มรส ฉันใด น้ำและข้าวเป็นต้น มีประการต่างๆ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อันสากคือฟันบดละเอียดแล้ว อันมือคือลิ้นตวัดกลับไปมาแล้วคลุกเคล้าด้วยน้ำลาย ปราศจากความพร้อมด้วยสีกลิ่นรสเป็นต้นไปทันใด เสมือนรากสุนัขในรางสุนัขรวมกันคลุกเคล้าด้วยดีเสลด เดือดด้วยแรงไฟในท้องและความร้อน มีหนอนตระกูลใหญ่น้อยปล่อยฟองฟอดขึ้น เบื้องบน จะกลายเป็นกองขยะมีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ซึ่งฟังมาแล้ว ทำให้ไม่อยากดื่มน้ำกินข้าวเป็นต้น อย่าว่าถึงจะตรวจดูด้วยจักษุคือปัญญาเลย ซึ่งเป็นที่ๆ น้ำและข้าวเป็นต้นตกลงไปแล้ว จะแบ่งเฉลยเป็น ๕ ส่วน คือ ส่วนหนึ่งสัตว์ (ในท้อง)จะกิน ส่วนหนึ่งไฟในต้องจะเผาไหม้ ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นรส (โอชะ) บำรุงเพิ่มเลือดและเนื้อ

ในอาหารใหม่นั้น ก็กำหนดว่า อาหารใหม่ ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในท้องที่มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่งนี้ แม้ต้องก็ไม่รู้ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา เปรียบเหมือนรากสุนัข ที่อยู่ในรางสุนัข แม้รางสุนัขก็ไม่รู้ว่ารากสุนัขอยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณาฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท ก็กำหนดรู้ว่าอาหารใหม่ตัดตอนด้วยส่วนแห่งอาหารใหม่ นี้เป็นการกำหนดอาหารใหม่นั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล กำหนดอาหารใหม่ โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

กรีสำ อาหารเก่า (อุจจาระ)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ **อาหารเก่า** ภายในสรีระ โดยมาก ก็มีสีเหมือนอาหารที่กลืนกินเข้าไป โดยสัณฐาน ก็มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องล่าง โดยโอกาสตั้งอยู่ในที่อาหารอันย่อยแล้ว อยู่อาศัย ธรรมดาประเทศที่อาหารอันย่อยแล้วอยู่อาศัย ก็เป็นประเทศเสมือน ภายในปล้องไม้ไผ่และอ้อ สูงประมาณ ๘ นิ้ว อยู่ปลายลำไส้ใหญ่ระหว่าง โคนท้องน้อยและสันหลังเบื้องล่าง เปรียบเหมือนน้ำฝนตกในที่เบื้องบน (สูง) ก็ไหลลงทำที่เบื้องล่าง (ต่ำ) ให้เต็มขังอยู่ ฉันใด น้ำและข้าวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ตกลงในที่อยู่ของอาหารสด (ใหม่) อันไฟในท้องเผาให้สุกเดือด ปุดเป็นฟอง กลายเป็นของละเอียดไปเหมือนแป้ง เพราะไฟธาตุทำให้ละเอียด แล้วก็ไหลไปตามช่องลำไส้ใหญ่ บีบรัดสะสมขังอยู่เหมือนดินเหลืองที่เขาใส่ ในปล้องไม้ไผ่และต้นอ้อ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

ในอาหารเก่านั้น ก็กำหนดว่า อาหารเก่าย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในที่อยู่ ของอาหารที่ย่อยแล้ว แม้ที่อยู่ต้องอาหารที่ย่อยแล้ว ก็ไม่รู้ว่า อาหารเก่าอยู่ในเราเปรียบเหมือนดินเหลืองที่เขาขยำใส่ลงในปล้องไม้ไผ่และไม้อ้อ ย่อมไม่รู้ว่า ดินเหลืองอยู่ในเรา แม้ปล้องไม้ไผ่และไม้อ้อก็ไม่รู้ว่า ดินเหลืองอยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้เว้น จากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า อาหารเก่า ตัดตอนด้วยส่วนแห่งอาหารเก่า นี้เป็นการกำหนดอาหารเก่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาคก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดอาหารเก่าโดยวรรณะเป็นต้นมีประการดังกล่าวมาฉะนี้

มตฺถลุงคํ (มันในสมอง)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ มันในสนองภายในกระโหลกศีรษะ ในสรีระ มีสีขาวเหมือนสีเห็ด อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสีเหมือนสีน้ำนมเดือด ดังนี้ก็มี โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส เป็นประเภทก้อนมันสมอง ๔ ก้อน ที่อาศัย ร้อยเอ็น ๔ รอย ภายในกระโหลกศีรษะในสรีระ รวมกันตั้งอยู่เหมือนก้อนแป้ง ๔ ก้อนที่เขารวมกันตั้งไว้

ในมันสมองนั้น ก็กำหนดว่า มันในสมองย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในกระโหลกศีรษะ แม้กระโหลกศีรษะก็ไม่รู้ว่ามันในสมองอยู่ในเรา เปรียบเหมือนก้อนแป้งที่เขาใส่ไว้ในกระโหลกน้ำเต้าเก่าหรือน้ำนมเดือด ย่อมไม่รู้ว่าเราอยู่ ในกระโหลกน้ำเต้าเก่า แม้กระโหลกน้ำเต้าเก่า ก็ไม่รู้ว่าก้อนแป้งหรือน้ำนั้น เดือด อยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า มันในสมองตัดตอนด้วยส่วนแห่งมันในสมอง นี้เป็นการกำหนดมันในสมองนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดมันในสมอง โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

ปิตฺตํ (ดี)

ต่อแต่นี้ไป กำหนดว่า **ดี** แม้สองชนิด คือดีนอกถุงและดีในถุง มีสีเหมือนน้ำมันมะซางนี้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ดีนอกถุงมีสีเหมือนดอก พิกุลแห้งดังนี้ก็มีโดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ดีนอกถุง เว้นที่ของผมขนเล็บและพื้นอันพ้นจากเนื้อ และหนังที่แข็งและแห้ง เอิบอาบสรีระส่วนที่เหลืออยู่เหมือนหยาดน้ำมัน เอิบอาบ น้ำซึ่งเมื่อกำเริบแล้ว ดวงตาจะเหลืองเวียนศีรษะ ตัวสั่นและคัน ดีในถุง ตั้งอยู่ในถุงน้ำดี ซึ่งเสมือนรังบวบขมให้ อาศัยเนื้อหัวใจตั้งอยู่ในระหว่างหัวใจและปอด ซึ่งเมื่อกำเริบแล้ว สัตว์ทั้งหลายจะเป็นบ้ามีจิตวิปลาส ทิ้งหิริโอตตัปปะ ทำการที่ไม่ควรทำ พูดคำที่ไม่ควรพูด คิดข้อที่ไม่ควรคิด

ในดีนั้น ก็กำหนดว่า ดีนอกถุง ย่อมไม่รู้ว่า เราเอิบอาบตลอดสรีระอยู่ แม้สรีระก็ไม่รู้ว่า ดีนอกถุงเอิบอาบเราอยู่ เปรียบเหมือนน้ำมัน เอิบอาบ น้ำอยู่ ย่อมไม่รู้ว่าเราเอิบอาบน้ำอยู่ แม้น้ำก็ไม่รู้ว่า น้ำมันเอิบอาบเราอยู่ ฉะนั้น ดีในถุงย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในถุงน้ำดี แม้ถุงน้ำดีก็ไม่รู้ว่า ดีในถุงอยู่ ในเรา เปรียบเหมือนน้ำฝน ที่อยู่ในรังบวบขม ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในรังบวบ ขม แม้รังบวบขมก็ไม่รู้ว่าน้ำฝนอยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า ดีตัดตอนด้วยส่วนแห่งดี นี้เป็นการกำหนดดีนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดดีโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

เสมฺหำ (เสลด)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่าโดยวรรณะ เสมหะมีประมาณบาตรหนึ่ง ภายในสรีระ มีสีขาวเหมือนสีน้ำในมะเดื่อ โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสตั้งอยู่ในท้อง ซึ่งในเวลากลืนกินอาหารมีน้ำและโภชนะเป็นต้น เมื่อน้ำและโภชนะเป็นต้นตกลง ก็จะแตก ออกเป็นสองส่วนแล้วจะกลับมาคลุมอีก ซึ่งเมื่อมีน้อย พื้นท้องจะมีกลิ่นเหมือน ซากศพน่าเกลียดอย่างยิ่ง เหมือนหัวฝีสุก เหมือนไข่ไก่เน่า เปรียบเหมือนสาหร่ายในน้ำ เมื่อชิ้นไม้หรือกระเบื้องตกก็จะขาดเป็นสองส่วนแล้วก็กลับมา คลุมอีก ฉะนั้น การเรอก็ดี ปากก็ดี จะมีกลิ่นเหม็นเสมือนซากศพเน่าด้วยกลิ่นที่พุ่งขึ้นจากท้องนั้น และคนผู้นั้น ก็จะถูกเขาพูดไล่ตะเพิดว่า ออกไปเจ้าส่งกลิ่นเหม็น และเสมหะพอกพูนหนาแน่นขึ้น ก็ช่วยระงับกลิ่นเหม็น ตั้งอยู่ภายในพื้นท้องนั่นแหละ เหมือนแผ่นกระดานปิดส้วม

ในเสมหะนั้น ก็กำหนดว่า เสมหะย่อมไม่รู้ว่าเราอยู่ที่พื้นท้อง แม้พื้นท้องก็ไม่รู้ว่าเสมหะอยู่ในเรา เปรียบเหมือนแผ่นฟองบนบ่อโสโครก ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในบ่อโสโครก แม้บ่อโสโครกก็ไม่รู้ว่าแผ่นฟองอยู่ในเราฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า เสมหะตัดตอนด้วยส่วนแห่งเสมหะ นี้เป็นการกำหนดเสมหะนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเสมหะโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

ปุพฺโพ (หนอง)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ หนองมีสีเหมือนใบไม้เหลือง โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ธรรมดาโอกาสของน้ำเหลือง ตั้งอยู่ประจำไม่มีจะดังอยู่ในตำแหน่งสรีระที่น้ำ เหลืองสะสมตั้งอยู่ ที่เมื่อถูกตอหนามเครื่องประหารและเปลวไฟเป็นต้นกระทบ แล้วห้อเลือด หรือเกิดฝีและต่อมเป็นต้น

ในหนองนั้น ก็กำหนดว่า หนองย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในตำแหน่ง ที่ถูกตอและหนามเป็นต้นกระทบ หรือในตำแหน่งที่เกิดฝีและต่อมเป็นต้น ณ ที่นั้นๆ แห่งสรีระ แม้ตำแหน่งสีรระก็ไม่รู้ว่าน้ำเหลืองอยู่ในเรา เปรียบเหมือนยางไม้ที่ไหลออกตั้งอยู่ในที่ๆ ถูกดมขวานเป็นต้นเฉพาะในที่นั้นๆ ของต้นไม้ ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในที่ๆ ถูกเฉพาะของต้นไม้ แม้ที่ๆ ถูกเฉพาะ ของต้นไม้ก็ไม่รู้ว่า ยางไม้ตั้งอยู่ในเราฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า หนอง ตัดตอนด้วยส่วนแห่งน้ำเหลือง นี้เป็นการกำหนดหนองนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดหนองโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

โลหิตำ (เลือด)

ต่อแต่นั้นไป ในเลือด ๒ อย่าง คือ (๑) เลือดขัง (๒) เลือดเดิน ก็กำหนด เลือดขังก่อน โดยวรรณะ มีสีเหมือนน้ำครั่งเดือดข้น เลือดเดินมีสีเหมือนน้ำครั่งใส โดยสัณฐาน เลือดทุกอย่าง มีสัณฐานเหมือนโอกาสของตน โดยทิศ เลือดขังเกิดในทิศเบื้องบน เลือดเดินเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส เลือด

เดิน จะกระจายไปตลอดสรีระทุกส่วนของสัตว์เป็นๆ เว้นที่ๆ ผมขนเล็บและฟันที่พ้น จากเนื้อ และหนังที่กระด้างและแห้ง เลือดขังทำส่วนล่างของตับให้เต็มแล้ว ทำหยดเลือดให้ตกลงทีละน้อยๆ บนม้ามหัวใจตับและปอดประมาณเต็มฝายมือหนึ่ง ทำม้ามหัวใจตับและปอดให้ชุ่มอยู่ ซึ่งเมื่อไม่ทำม้ามและหัวใจเป็นต้น ให้ชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายก็จะกระหายน้ำ

ในเลือดนั้น ก็กำหนดว่า เลือดย่อมไม่รู้ว่า เราทำม้ามและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่ม ตั้งอยู่ส่วนล่างของตับ แม้ที่ส่วนล่างของตับหรือม้ามและหัวใจเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่า เลือดตั้งอยู่ในเรา หรือทำเราให้ชุ่มตั้งอยู่ เปรียบเหมือนน้ำที่อยู่ในภาชนะเก่าๆ ทำก้อนดินเป็นต้นข้างล่างให้ชุ่มอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในภาชนะเก่าๆ ทำก้อนดินเป็นต้นข้างล่างให้ชุ่มอยู่ แม้ภาชนะเก่าๆ หรือก้อน ดินเป็นต้นข้างล่างก็ไม่รู้ว่า น้ำตั้งอยู่ในเรา หรือทำเราให้ชุ่มตั้งอยู่ ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า เลือดตัดตอนด้วยส่วนแห่งเลือด นี้เป็นการกำหนด เลือดนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเลือดโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

เสโท (เหงื่อ)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ **เหงื่อ** ในสรีระมีสีเหมือนน้ำ มันงาใส โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ธรรมดาเหงื่อจะออกอยู่เป็นนิจ หามีไม่หากแต่เหงื่อมีอยู่ทุกเมื่อ หรือเพราะเหตะที่เวลาใด สรีระ เร่าร้อน เพราะร้อนไฟแสงแดดและฤดูวิปริตเป็นต้น เวลานั้น เหงื่อจะไหลออกจากทุกรูผมและขุมขน เหมือนน้ำในกำ เง่าบัวและก้อนบัวที่ตัดไม่เรียบพอยกขึ้นพ้อน้ำ ฉะนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนด เหงื่อนั้น โดยสัณฐาน ด้วยรูผมและขุมขนเหล่านั้น ท่านบุรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า อันพระโยคาวจร ผู้กำหนดเอาเหงื่อเป็นอารมณ์ พึงมนสิการใส่ ใจเหงื่อ โดยที่เหงื่อทำรูผมและขุมขนให้เต็มแล้วตั้งอยู่

ในเหงื่อนั้น กำหนดว่า เหงื่อย่อมไม่รู้ว่า เราไหลออกจากรูผมและขุมขน แม้รูผมและขุมขนก็ไม่รู้ว่า เหงื่อไหลออกจากเรา เปรียบเหมือนน้ำที่ไหลออกจากช่องกำเหง้าบัวและก้านบัว ย่อมไม่รู้ว่าเราไหลออกจากช่องเหง้า บัวและก้านบัว แม้ช่องเหง้าบัวและก้านบัว ก็ไม่รู้ว่าน้ำไหลออกจากเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า เหงื่อตัดตอนด้วยส่วนแห่งเหงื่อ นี้เป็นกำหนดเหงื่อนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเหงื่อ โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

เมโท (มันข้น)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะนั้น **มันข้น**ระหว่างหนังและเนื้อ ในสรีระ มีสีเหมือนขมิ้นผ่า โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส จริงอย่างนั้น สำหรับคนตัวอ้วนมีสุข มันขันที่แผ่ไประหว่างหนังและเนื้อ มีสัณฐาน เหมือนผ้าเปลือกไม้เก่าย้อมขมิ้น สำหรับคนตัวผอม มันข้นอาศัยเนื้อแข้ง เนื้อขา เนื้ออาศัยสันหลังและเนื้อหลังและเนื้อพื้นท้องรวมไว้ มีสัณฐานเหมือนผ้า เปลือกไม้เก่าย้อมขมิ้นที่เขารวบวางไว้ โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันข้นสำหรับคนอ้วนแผ่ไปทั่วสรีระ สำหรับคนผอม อาศัยเนื้อแข็งเป็นต้น อยู่ซึ่งก็คือมันเหนียว มิใช่รวมไว้เพื่อเป็นน้ำมันในสมอง มิใช่เพื่อเป็นน้ำมันในคำข้าว มิใช่เพื่อตามประทีป (จุดตะเกียง) เพราะเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง

ในมันข้นนั้น กำหนดว่า มันข้นย่อมไม่รู้ว่า เราอาศัยทั่วสรีระหรือ เนื้อที่แข้งเป็นต้นตั้งอยู่ แม้ทั่วสรีระหรือเนื้อที่แข้งเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่า มันข้น อาศัยเราตั้งอยู่ เปรียบเหมือนผ้าเปลือกไม้เก่าย้อมขมิ้น ที่วางพิงก้องเนื้อ ย่อมไม่รู้ว่า เราวางพิงกองเนื้อ แม้กองเนื้อก็ไม่รู้ว่า ผ้าเปลือกไม้เก่าย้อมขมิ้นวาง พิงเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า มันข้น เบื้องล่างตัดตอนด้วยเนื้อ เบื้องบนตัดตอนด้วยหนัง โดยรอบ ตัดตอนด้วยส่วนแห่งมันขัน นี้เป็นการกำหนดมันข้นนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่น แล กำหนดมันข้น โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

อสฺสุ (น้ำตา)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ น้ำตา มีสีเหมือนน้ำมันงา ใส โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่ในเบ้าตา ก็น้ำตานั้น หาขังตั้งอยู่ในเบ้าตาทุกเมื่อเหมือนน้ำดี ในถุงน้ำดีไม่ มีได้อย่างไรเล่า เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดโสมนัสดีใจ ก็หัวเราะดังลั่น เกิดโทมนัสเสียใจ ก็ร้องไห้คว่ำครวญหรือกลืนกินอาหารเผ็ดก็เหมือนกัน และเมื่อใด ตาทั้ง ๒ ข้างของสัตว์เหล่านั้น ถูกควันละอองและฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้น น้ำตาเกิดขึ้นเพราะโสมนัส โทมนัสและอาหาร เผ็ดเป็นต้น ก็จะขังเอ่อออกเต็มเบ้าตา ท่านบุรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า อันพระโยคาวจร ผู้กำหนดเอาน้ำตาเป็นอารมณ์ พึงมนสิการใส่ใจน้ำตานั้น โดยที่น้ำตาขังเต็มเบ้าตานั่นแล

ในน้ำตานั้น กำหนดว่า น้ำตาย่อมไม่รู้ว่าเราขังอยู่ในเบ้าตา แม้เบ้าตาก็ไม่รู้ว่า น้ำตาขังอยู่ในเรา เปรียบเหมือนน้ำที่ขังอยู่ในเมล็ดลูกตาลรุ่นที่ตัดปลายย่อมไม่รู้ว่าเราขังอยู่ในเบ้าเมล็ดลูกตาลรุ่นที่ตัดปลาย แม้เบ้าเมล็ดลูก ตาลรุ่นตัดปลาย ก็ไม่รู้ว่า น้ำขังอยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่าน้ำ ตา ตัดตอนด้วยส่วนแห่งน้ำตา นี้เป็นการกำหนดน้ำตานั้น โดยสภาค ส่วน การกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล ก็กำหนดน้ำตา โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

วสา (มันเหลว)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ **มันเหลว** คือมันที่ละลาย อยู่โนสรีระ มีสีเหมือนน้ำมันที่ราดในข้าวตัง โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ที่ฝ่ามือหลังมือฝ่าเท้าหลัง เท้า ดั้งจมูก หน้าผากและจงอยบ่า แต่มันเหลวนั้น หาละลายตั้งอยู่ในโอกาสเหล่านั้น ทุกเมื่อไม่ อย่างไรเล่า เมื่อใด ประเทศที่เหล่านั้น เกิดไออุ่น เพราะไม่ถูกกันกับความร้อนของไฟ แสงแดด ฤดูและธาตุที่ไม่ถูกกัน เมื่อนั้นมันเหลว ก็จะละลายซ่านไปในประเทศที่เหล่านั้น เหมือนน้ำค้างในบ่อน้ำ ที่มีน้ำใส

ในมันเหลวนั้น กำหนดว่า มันเหลวย่อมไม่รู้ว่าเราท่วมอยู่ตลอดฝ่ามือเป็นต้น แม้ฝ่ามือเป็นต้นก็ไม่รู้ว่ามันเหลวท่วมเราอยู่ เปรียบเหมือนน้ำค้าง ที่ท่วมบ่อน้ำอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า เราท่วมบ่อน้ำ แม้บ่อน้ำก็ไม่รู้ว่า น้ำค้างท่วมเราอยู่ ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า มันเหลวตัดตอนด้วยส่วนแห่งมันเหลว นี้เป็นการกำหนดมันเหลวนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดมันเหลวโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

เขโฬ (น้ำลาย)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า โดยวรรณะ **น้ำลาย**ภายในปากในสรีระ สีขาวสีเหมือนฟองน้ำ โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนฟองน้ำทะเลดังนี้ก็มี โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ไหลลงจากแก้มสองข้าง ตั้งอยู่ที่ลิ้น แต่น้ำลายนั้น หาสะสม ตั้งอยู่ที่แก้มนั้น ทุกเมื่อไปไม่ เป็นอย่างไรเล่า เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเห็น หรือระลึกถึงอาหารเช่นนั้น หรือวางของร้อนของรสขมเผ็ดเค็มและเปรี้ยว บางอย่างลงในปาก และเมื่อใด หัวใจของสัตว์เหล่านั้น ไม่สบาย หรือเกิดหิวขึ้นในบางครั้ง เมื่อนั้นน้ำลายจะเกิดไหลลงจากแก้มทั้ง ๒ ข้างตั้งอยู่ที่ลิ้น แต่ที่ปลายลิ้นน้ำลายนั้นจะบาง ที่โคนลิ้นจะหนา ก็ข้าวเม่า ข้าวสาร หรือของเคี้ยวอื่นๆ บางอย่างที่เขาใส่ลงในปาก จะยังไม่ละลายไปเหมือนน้ำในบ่อที่ขุดบนทรายริมแม่น้ำ เมื่อนั้น น้ำลาย จะสามารถทำของเคี้ยวให้เปียกชุ่ม

ในน้ำลายนั้น กำหนดว่า น้ำลายย่อมไม่รู้ว่า เราไหลลงจากแก้มทั้ง ๒ ข้างตั้งอยู่ที่พื้นลิ้น แม้พื้นลิ้นก็ไม่รู้ว่า น้ำลายไหลลงจากแก้มทั้ง ๒ ข้างตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนน้ำที่ตั้งอยู่ที่พื้นบ่อซึ่งเขาขุดบนทรายริมแม่น้ำ ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ที่พื้นบ่อ แม้พื้นบ่อก็ไม่รู้ว่า น้ำตั้งอยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่าน้ำลายตัดตอนด้วยส่วนแห่งน้ำลาย นี้เป็นการกำหนดน้ำลายนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดน้ำลาย โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

สิงฆานิกา (น้ำมูก)

ตั้งแต่นั้นไป ก็กำหนดว่าโดยวรรณะ **น้ำมูก** สีขาวเหมือนสีเยื่อตาลรุ่น โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐาน เหมือนหน่อหวายที่เขาใส่ติดต่อกัน คืบๆ เข้าไปในโพรงจมูก ดังนี้ก็มีโดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ขังอยู่เต็มจมูก แต่ว่าน้ำมูกนั้น หาสะสมขัง อยู่ในโพรงจมูกนั้นทุกเมื่อไปไม่ เป็นอย่างไรเล่า บุรุษห่อนมส้มไว้ในใบบัว เอาหนามเจาะใบบัวตอนล่าง ทีนั้น ก้อนนมส้มก็จะไหลออกจากช่องนั้นตกลงไปภายนอก ฉันใด เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายร้องไห้หรือเกิดธาตุกำเริบ โดยอาหาร และฤดูที่ไม่ถูกกัน เมื่อนั้นมันในสมอง ที่กลายเป็นเสมหะเสียไหลออกจาก ภายในศีรษะ ลงทางช่องบนเพดานปาก ขังอยู่เต็มจมูกฉันนั้นเหมือนกัน

ในน้ำมูกนั้น กำหนดว่า น้ำมูกย่อมไม่รู้ว่าเราตั้งอยู่ในโพรงจมูก แม้โพรงจมูกก็ไม่รู้ว่าน้ำมูกขังอยู่ในเราเปรียบเหมือนนมส้มเสียที่เขาใส่ไว้ในหอย โข่ง ย่อมไม่รู้ว่าเราอยู่ในหอยโข่ง แม้หอยโข่งก็ไม่รู้ว่า นมส้มเสียอยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า น้ำมูก ตัดตอนด้วยส่วนแห่งน้ำมูก นี้เป็นการกำหนดน้ำมูกนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดน้ำมูกโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

ลสิกา (ไขข้อ)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ซากศพที่ลื่นเป็นมันในภายในที่ต่อแห่งสรีระ ภายในสรีระ ชื่อไขข้อ โดยวรรณะ ไขข้อนั้น มีสีเหมือนยางต้น กรรณิการ์ โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ให้สำเร็จกิจคือหน้าที่หยอดน้ำมันที่ต่อแห่งกระดูกทั้งหลาย ตั้งอยู่ ภายใน

ที่ต่อ ๑๘๐ แห่งไขข้อนั้น ของผู้ใดมีน้อย ผู้นั้น ลุกขึ้น นั่งลงก้าวไป ข้างหน้า ถอยมาข้างหลัง งอแขน เหยียดแขน กระดูกทั้งหลายก็จะลั่นกุบกับ เดินไปก็เหมือนทำเสียงดีดนิ้ว เดินทางไกลไปได้แม้เพียงโยชน์หนึ่งสองโยชน์ วาโยธาตุก็กำเริบ (เป็นลม) ตัวก็ลำบาก ส่วนไขข้อของผู้ใดมีมาก ผู้นั้นกระดูกทั้งหลายก็ไม่ลั่นกุบกับ ในขณะลุกขึ้นและนั่งลงเป็นต้น แม้เดินทาง นานๆ วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ ตัวก็ไม่ลำบาก

ในไขข้อนั้น กำหนดว่า ไขข้อย่อมไม่รู้ว่าเราหยอดน้ำมันที่ต่อ ๑๘๐ แห่งอยู่ แม้ที่ต่อ ๑๘๐ แห่งก็ไม่รู้ว่าไขข้อหยอดน้ำมันเราอยู่ เปรียบเหมือนน้ำมัน หยอดเพลารถย่อมไม่รู้ว่า เราหยอดน้ำมันเพลารถอยู่ แม้เพลารถก็ไม่รู้ว่า น้ำมันหยอดน้ำมันเราอยู่ ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิด คำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉท กำหนดว่า ไขข้อติด ตอนด้วยส่วนแห่งไขข้อ นี้เป็นการกำหนดไขข้อนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนด โดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดไขข้อโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

มุตฺตํ (มูตร ปัสสาวะ)

ต่อแต่นั้นไป กำหนดว่า โดยวรรณะ มูตรภายในสรีระมีสีเหมือน น้ำด่างถั่วทอง โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ภายในหม้อน้ำที่เต็มนา ซึ่งเขาวางคว่ำปาก โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องล่าง โดยโอกาสตั้งอยู่ในกะเพาะ ปัสสาวะ ถุงปัสสวะ ท่านเรียกชื่อว่ากะเพาะปัสสาวะ ซึ่งเปรียบเหมือนรสน้ำ โสโครก ย่อมเข้าไปในหม้อซึ่งที่ไม่มีปาก ซึ่งเขาวางไว้ในบ่อโสโครก ทาง เข้าไปของรสน้ำโสโครกนั้นไม่ปรากฏ ฉันใด มูตรเข้าไปทางสรีระ แต่ทางเข้าไปของมูตรนั้นไม่ปรากฏ ส่วนทางออกเท่านั้นปรากฏอยู่ ในมูตรนั้น กำหนดว่า มูตรย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกะเพาะปัสสาวะ แม้กะเพาะปัสสาวะก็ไม่รู้ว่ามูตรตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนรสน้ำโสโครก ในหม้อซึ้ง ที่ไม่มีปากซึ่งเขาวางไว้ในบ่อน้ำโสโครก ย่อมไม่รู้ว่าเราอยู่ในหม้อซึ้ง ที่ไม่มีปาก แม้หม้อซึ้งก็ไม่รู้ว่ารสน้ำโสโครกตั้งอยู่ในเรา ฉะนั้น ด้วยว่า ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล โดยปริเฉทกำหนดว่ามูตรตัดตอนด้วยภายในกะเพาะปัสสาวะ และด้วยส่วนแห่งมูตร นี้เป็นการกำหนดมูตรนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับ ผมนั่นแล กำหนดมูตร โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

พรรณนาการกำหนด

เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดทวัตติงสาการนี้ ด้วยอำนาจวรรณะเป็นต้นอย่างนี้ เพราะอาศัยการประกอบเนืองๆ ซึ่งภาวนาการเจริญทวัตติงสาการนั้นๆ ทวัตติงสาการมีผมเป็นต้น ก็ย่อมจะคล่องแคล่ว ปรากฏชัดโกฏฐาสเป็นส่วนๆ แก่พระโยคาวจรนั้น ผู้กำหนดทวัตติงสาการนี้ โดยวรรณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ ตั้งแต่นั้นไปเมื่อบุรุษมีดวงตา ตรวจพวงมาลัยแห่งดอกไม้ทั้งหลาย ซึ่ง มี ๓๒ สี อันร้อยไว้ด้วยด้ายเส้นเดียวกัน ดอกไม้ทุกดอก ก็ย่อมเป็นอัน ปรากฏไม่ก่อนไม่หลัง ฉันใด เมื่อพระโยคาวจร สำรวจกายนี้ด้วยสติว่า ในกายนี้มีเกสาผมเป็นต้น ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมเป็นอันปรากฏไม่ก่อนไม่หลัง ฉันนั้นเหมือนกัน สติที่ตั้งขึ้นในผมทั้งหลายที่นึกถึง ย่อมจะเป็นไปจนถึงมูตร ตั้งแต่นั้นไป มนุษย์และเดียรฉานเป็นต้น ที่เดินไปมา จะละอาการว่าสัตว์ ปรากฏชัดแต่กองแห่งโกฏฐาสเป็นส่วนๆ เท่านั้น แก่พระโยคาวจรนั้น และน้ำและโภชนะเป็นต้น ที่สัตว์เหล่านั้นกลืนกิน ก็จะปรากฏชัดเหมือนใส่ลงไปในกองโกฏฐาส

ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคาวจรผู้นี้จะพึงทำอะไร ต่อแต่นั้นไป ขอกล่าวชี้แจงดังนี้ นิมิตนั้นนั่นแล อันพระโยคาวจร พึงเสพ พึงเจริญ พึงทำให้มาก พึงกำหนด ให้เป็นอันกำหนดด้วยดี ถามว่า ก็พระโยคาวจรนี้ เสพเจริญนิมิตนั้น ทำให้มาก กำหนดให้เป็นอันกำหนด ด้วยดีอย่างไร ตอบว่า ความจริง พระโยคาวจรนี้เสพนิมิตที่ทวัตติงสาการมีผมเป็นต้น ปรากฏ เป็นโกฏฐาสส่วนๆ นั้น ย่อมผูก คบ เข้าไปใกล้ด้วยสติ ให้ใจยึดห้องคือสติ หรือทำสติที่ได้ในนิมิตนั้น ให้งอกงาม ท่านเรียกว่าเจริญ นิมิตนั้น ข้อว่า **ทำให้มาก** ได้แก่ ท่านิมิตนั้นบ่อยๆ ให้ประกอบด้วยสติ อันวิตกและวิจารเข้ากระทบแล้ว ข้อว่ากำหนดให้เป็นอันกำหนดด้วยดี ได้แก่ นิมิต เป็นอันกำหนดด้วยดี ไม่หายไปอีก โดยประการใด พระโยคาวจรย่อมกำหนด เข้าไปรองรับเข้าไปผูกนิมิตนั้นไว้ด้วยสติ โดยประการนั้น

อีกอย่างหนึ่ง มนสิการโกศล ความฉลาดในมนสิการอันใดที่กล่าวไว้แต่ก่อน ๑๐ ข้ออย่างนี้ คือ

๑. โดยลำดับ	๒. โดยไม่รีบร้อนนัก
๓. โดยไม่ช้านัก	๔. โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน
๕. โดยการก้าวล่วงบัญญัติ	๖. โดยละไปตามลำดับ
๗. โดยอัปปนา	๘. ๙. ๑๐. พระสูตร ๓ สูตร

พรรณนาการนมสิการ

ในมนสิการโกศลนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระโยคาวจรนมสิการใส่ใจโดยลำดับ ชื่อว่าเสพมนสิการโดยไม่เร่งนัก และโดยไม่ช้านัก ชื่อว่าเจริญมนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าทำให้มากมนสิการโดยล่วงบัญญัติเป็นต้น ชื่อว่ากำหนดให้เป็นอันกำหนดด้วยดี

ในข้อนี้ผู้ทักท้วงกล่าวว่า พระโยคาวจรนี้ มนสิการธรรมเหล่านั้น โดยมนสิการโกศลมีโดยลำดับเป็นต้นอย่างไร ขอกล่าวชี้แจงดังนี้ ความจริง พระโยคาวจรนี้ ครั้นมนสิการผมแล้ว ลำดับจากนั้น ก็มนสิการขน ไม่มนสิการเล็บ ในอาการทุกอย่างก็นัยนี้ เพราะเหตุไร เพราะว่าพระโยคาวจรเมื่อมนสิการผิดลำดับ ก็มีจิตลำบาก ก็ไปจากทวัตติงสาการภาวนา เจริญภาวนาไม่สำเร็จ เพราะไม่ได้อัสสาทะความสดชื่นที่ควรได้โดยภาวนาสมบัติ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ไม่ฉลาดขึ้นบันใด ๓๒ ขั้น ผิดลำดับ ก็ลำบากกายย่อมตกบันไดนั้น ขึ้นบันใดไม่สำเร็จ ฉะนั้น

อนึ่ง พระโยคาวจรแม้มนสิการโดยลำดับ ก็มนสิการไม่เร็วเกินไปว่า เกสา โลมา เพราะว่าพระโยคาวจรเมื่อมนสิการเร็วเกินไป ก็ไม่อาจกำหนดสีและสัณฐานเป็นต้น ที่พ้นจากทวัตติงสาการแต่นั้น ก็จะไม่ฉลาดในทวัตติงสาการ และกรรมฐานก็จะเสื่อมไป เปรียบเหมือนบุรุษกำลังเดินทางไกล ไม่อาจกำหนดทางเรียบ ทางขรุขระต้นไม้ ที่ดอนที่ลุ่ม ทางสองแพร่งเป็นต้นที่พ้นไปจากหนทาง แต่นั้นก็จะไม่ฉลาดในหนทาง การเดินทางไกล ก็จะ สิ้นไป ฉะนั้น

อนึ่ง พระโยคาวจรมนสิการโดยไม่เร่งนัก ฉันใด ก็มนสิการแม้โดยไม่ชักช้านักฉันนั้นได้ เพราะว่า พระโยคาวจรเมื่อมนสิการชักช้านัก ก็จะไม่ถึงความสำเร็จทวัตติงสาการภาวนา แต่จะถึงความย่อยยับด้วยกามวิตกเป็นต้น ในระหว่าง เพราะขาดภาวนา เปรียบเหมือนบุรุษเดินทางไกล ถูกหน่วง เหนี่ยวอยู่ที่ต้นไม้ ภูเขา และหนองน้ำเป็นต้น ในระหว่างทาง ก็ไม่ถึงถิ่นที่ประสงค์ แต่จะถึงความย่อยยับ ด้วยสิงห์โตและเสือเป็นต้น ในระหว่างนั้นเอง ฉะนั้น

อนึ่ง พระโยคาวจรแม้มนสิการโดยไม่ชักช้านัก ก็มนสิการแม้โดยป้องกันความฟุ้งซ่านเสีย พระโยคาวจรย่อมมนสิการ โดยประการที่จะไม่ฟุ้งซ่าน เพราะงานอื่นๆ มีงานนวกรรม การก่อสร้าง เป็นต้น พระโยคาวจร ผู้มีจิตฟุ้งซ่านไปภายนอก มีความตรึกแห่งจิตไม่ตั้งมั่นในทวัตติงสาการมีผมเป็นต้น ก็ไม่ถึงความสำเร็จแห่งภาวนา จะถึงความย่อยยับเสียในระหว่างนั้น เองเหมือนสหายของพระโพธิสัตว์ ย่อยยับเสียในการเดินทางไปกรุงตักกสิลา ส่วนพระโยคาวจรผู้มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน มีความตรึกแห่งจิตตั้งมั่นในทวัตติงสาการมีผมเป็นต้น ก็ถึงความสำเร็จแห่งภาวนา เหมือนพระโพธิสัตว์ถึงความสำเร็จแห่งราชสมบัติในกรุงตักกสิลา ธรรมเหล่านั้น ย่อมปรากฏโดยอสุภะ โดยสีหรือ โดยความว่างเปล่า ด้วยอำนาจบารมีจริยาและความน้อมใจเธอแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่านด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง พระโยคาวจรนมสิการธรรมเหล่านั้น โดยล่วงบัญญัติ ข้อว่า **โดยล่วงบัญญัติ** ได้แก่ มนสิการล่วงเลยสละเสียซึ่งโวหารเป็นต้นอย่างนี้ว่า เกสา โลมา โดยเป็นอสุภเป็นต้น ตามที่ปรากฏแล้ว มนสิการอย่างไร เปรียบเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย ที่เข้าไปอาศัยอยู่ในน้ำ ทำเครื่องหมายหักกิ่งไม้เป็นต้น เพื่อจำสถานที่มีน้ำไว้ เพราะเป็นภูมิภาคที่ไม่คุ้นเคย ไปตามแนวเครื่องหมายนั้น ย่อมบริโภคน้ำได้ แต่เมื่อใด คุ้นเคยภูมิภาคแล้ว ก็ปล่อยไม่สนใจเครื่องหมายนั้นเข้าไปยังสถานที่มีน้ำ บริโภคน้ำได้ฉันใด พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มนสิการธรรมเหล่านั้น โดยโวหารนั้นๆ มีเกสา โลมาเป็นต้นไปก่อน เมื่อธรรมเหล่านั้น ปรากฏชัดโดยอารมณ์มีอสุภเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ล่วงเลยปล่อยโวหารนั้น มนสิการโดยอารมณ์มีอสุภเป็นต้นแล

พรรณนาการยกขึ้นสู่อสุภกรรมฐาน

ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ธรรมเหล่านั้น ปรากฏโดยความเป็นอสุภะเป็นต้นแก่พระโยคาวจรนั้นอย่างไร โดยวรรณะอย่างไร หรือโดยความเป็นของว่างเปล่าอย่างไร อนึ่ง พระโยคาวจรมนสิการธรรมเหล่านี้โดยอสุภะ อย่างไร โดยวรรณะอย่างไร หรือโดยความว่างเปล่าอย่างไร ก่อนอื่นผมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นโดยอสุภะเป็น ๕ ส่วน คือ (๑) **วรรณะ** สี (๒) **สัณฐาน** ทรวดทรง (๓) **คันธะ** กลิ่น (๔) **อาสยะ** ที่อยู่ (๕) **โอกาส** ที่เกิด พระโยคาวจรนี้ก็มนสิการธรรมเหล่านี้เป็น ๕ ส่วนนั่นแล โดยอสุภะ อย่างไรเล่า ธรรมดา ผมเหล่านั้นโดยวรรณะ ไม่งาม เป็นของปฏิกูลน่าเกลียดอย่างยิ่ง จริงอย่างนั้น มนุษย์ทั้งหลาย เห็นเปลือกไม้หรือเส้นด้าย มีสีเหมือนผม ซึ่งตกลงไปในน้ำ และข้าวเวลากลางวัน ย่อมทิ้งหรือเกลียดน้ำและข้าว แม่เป็นของชอบใจ ด้วยสำคัญว่าผม แม้โดยสัณฐาน ก็ไม่งาม จริงอย่างนั้น มนุษย์ทั้งหลาย กระทบ เปลือกไม้หรือเส้นด้าย ซึ่งมีสัณฐานเหมือนผม ซึ่งตกลงไปในน้ำข้าว เวลา กลางคืน ย่อมทิ้งหรือเกลียดน้ำข้าวแม้เป็นของชอบใจ ด้วยสำคัญว่าผม แม้โดยกลิ่นก็ไม่งาม จริงอย่างนั้น ผมทั้งหลายที่เว้นการตกแต่งมีทาน้ำมัน ติด ดอกไม้ รมควันเป็นต้น กลิ่นน่ารังเกียจอย่างยิ่ง คนสูดกลิ่น ผมที่โยนใส่ในไฟ ต้องปิดจมูก เบือนหน้าหนี แม้โดยที่อยู่ก็ไม่งาม จริงอย่างนั้น ผมเหล่านั้น สะสมแล้ว ก็เพิ่มพูนไพบูลย์ด้วยการไหลมาคั่งกันของดี เสมหะ น้ำเหลือง และเลือด เหมือนต้นกะเพราเป็นต้นในกองขยะ ด้วยการไหลมาคั่งกันของสิ่งไม่สะอาดของมนุษย์นานาชนิด แม้โดยโอกาส ก็ไม่งาม จริงอย่างนั้น ผมเหล่านั้น เกิดในหนังอ่อน ที่คลุมศีรษะของมนุษย์ทั้งหลาย เหนือ ยอดกองซากศพ ๓๑ มีขนเป็นต้น ซึ่งน่าเกลียดอย่างยิ่งเหมือนต้นกระเพราเป็นต้นในกองขยะ ในซากศพ ๓๑ มีขนเป็นต้น ก็นัยนี้ พระโยคาวจรนี้ มนการธรรมเหล่านี้ ที่ปรากฏโดยอสุภะโดยความเป็นของไม่งาม ด้วยประการอย่างนี้ก่อน

ถ้าหากว่า ธรรมเหล่านี้ปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น โดยวรรณะ เมื่อเป็นดังนั้น ผมทั้งหลายก็ปรากฏ โดยเป็นนีลกสิณ ขน ฟัน ก็อย่างนั้น ย่อมปรากฏ โดยเป็นโอทาตกสิณ ในทวัตติงสาการทุกอย่าง ก็นัยนี้ พระโยคาวจรนี้ ย่อมมนสิการธรรมเหล่านี้ โดยเป็นกสิณนั้นๆ นั้นแล ธรรมที่ปรากฏโดยวรรณะอย่างนี้ พระโยคาวจรก็มนสิการโดยวรรณะ ก็ถ้าหากว่า ธรรมเหล่านั้นปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น โดยความเป็นของว่างเปล่า เมื่อเป็นดังนั้น ผมทั้งหลายย่อมปรากฏ โดยเป็นการประชุมวินิพโภครูปที่มีโดชะครบ ๘ ด้วยการกำหนดแยกออกจากกลุ่มก้อน ขนเป็นต้น ก็ปรากฏเหมือนอย่างที่ผม ปรากฏ พระโยคาวจรนี้ ย่อมมนสิการธรรมเหล่านั้น อย่างนั้นเหมือนกัน ธรรมที่ปรากฏโดยความเป็นของว่างเปล่าอย่างนี้ ก็มนสิการโดยความเป็นของว่างเปล่า

พระโยคาวจรนี้ มนสิการอยู่อย่างนี้ ชื่อว่ามนสิการธรรมเหล่านั้น โดยลำดับ ข้อว่าโดยปล่อยลำดับ อธิบายว่า พระโยคาวจรปล่อยผมที่ปรากฏ โดยเป็นอสุภะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง และมนสิการขน เป็นผู้เพ่งเฉยอยู่ในผมทั้งหลายแล้วมนสิการขนทั้งหลาย เมื่อตั้งมนสิการในขนทั้งหลาย ก็ชื่อว่าปล่อยผม เปรียบเหมือนปลิง เพ่งเฉยอยู่ที่ประเทศอันจับไว้ด้วยหาง ปล่อยประเทศอื่นทางจะงอยปาก เมื่อจับประเทศนั้นไว้ ก็ชื่อว่าปล่อยประเทศนอกนี้ ฉะนั้น ในทวัตติงสาการทุกอย่าง ก็นัยนี้ ก็ธรรมเหล่านั้น เมื่อปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้มนสิการโดยปล่อยลำดับอย่างนี้ ย่อมปรากฏไม่เหลือเลย ทั้งปรากฏว่าปรากฏชัดกว่า

เมื่อเป็นดังนั้น ธรรมเหล่านั้นปรากฏโดยความเป็นของไม่งามแก่พระโยคาวจรใด ทั้งปรากฏว่าปรากฏชัดกว่า เปรียบเหมือนลิงถูกพรานไล่ ตะเพิดไปในดงตาล ๓๒ ต้นนี้ ไม่หยุดอยู่แม้แต่ต้นเดียว โลดโผไป เมื่อใด กลับก็ล้า เมื่อนั้น จึงหยุดอิงตาลอ่อนอันสะอาด ที่หุ้มห่อด้วยใบตาลทึบต้นหนึ่งเท่านั้น ฉันใด ลิงคือจิตของพระโยคาวจรนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อันพระโยคาวจรนั้นนั่นแหละไล่ตะเพิดไปอยู่ในกายนี้ ที่มี ๓๒ โกฏฐาสคือส่วน ไม่หยุดอยู่แม้แต่ส่วนหนึ่ง โลดไป เมื่อใดกลับ เพราะไม่มีความปรารถนาในอัน แล่นไปสู่อารมณ์เป็นอันมาก ก็เหน็ดเหนื่อย (ล้า) เมื่อนั้น ธรรมใดของพระโยคาวจรนั้น คล่องแคล่วหรือเหมาะแก่จริตกว่าในส่วน ๓๒ มีผมเป็นต้น หรือเป็นผู้บำเพ็ญบารมีไว้ก่อนในธรรมใด ก็อิงธรรมนั้นหยุดอยู่โดยอุปจารสมาธิ เมื่อเป็นดังนั้น พระโยคาวจรทำนิมิตนั้นนั่นแล ให้เป็นอันถูกความตรึก จรด ถูกวิตกจรดบ่อยๆ ก็จะทำปฐมฌานให้เกิดขึ้นตามลำดับ ตั้งอยู่ในปฐมฌานนั้นแล้ว เริ่มวิปัสสนา ย่อมบรรลุอริยภูมิได้

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้น ย่อมปรากฏโดยวรรณะแก่พระโยคาวจรได เปรียบเหมือนลิงถูกพรานไล่ตะเพิดไปในดงตาล ๓๒ ต้น ไม่หยุดอยู่แม้แต่ต้นเดียว เมื่อใดกลับก็เหนื่อยล้า เมื่อนั้น จึงหยุดอิงตาลอ่อนอันสะอาด ที่หุ้มห่อ ด้วยใบตาลทึบต้นหนึ่งเท่านั้น ฉันใด ลิงคือจิตของพระโยคาวจรนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อันพระโยคาวจรนั้นนั่นแหละ ไล่ตะเพิดไปอยู่ในกายนี้ที่มี ๓๒ ส่วน ไม่หยุดอยู่แม้แต่ส่วนหนึ่ง โลดไป เมื่อใดกลับ เพราะไม่มีความปรารถนา แล่นไปในอารมณ์เป็นอันมาก ก็เหนื่อยล้า เมื่อนั้น ธรรมใดของพระโยคาวจรนั้น คล่องแคล่วหรือเหมาะแก่จริตกว่า ใน ๓๒ ส่วนมีผมเป็นต้น หรือเป็นผู้บำเพ็ญบารมีมาแต่ก่อนในธรรมใด ก็อิงธรรมนั้น หยุดอยู่โดยอุปจารสมาธิ เมื่อเป็นดังนั้น พระโยคาวจรทำนิมิตนั้นนั่นแล ให้เป็นอันถูกความตรึกจรด ถูกวิตกจรดบ่อยๆ ก็จะทำให้เกิดรูปาวจรฌานแม้ทั้ง ๕ โดยนีลกสิน หรือโดยปิตกสิณ ตามลำดับ และตั้งอยู่ในรูปาวจรฌานนั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เริ่ม เจริญวิปัสสนา ก็จะบรรลุอริยภูมิได้

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้น ปรากฏโดยความเป็นของว่างเปล่าแก่พระโยคาวจรใด พระโยคาวจรนั้น ย่อมมนสิการโดยลักษณะ เมื่อมนสิการโดยลักษณะ ย่อมบรรลุอุปจารฌาน โดยกำหนดธาตุ ในธรรมเหล่านั้น เมื่อเป็นดังนั้น เมื่อมนสิการ ก็มนสิการธรรมเหล่านั้น โดยสูตรทั้ง ๓ คือ (๑) ไม่เที่ยง (๒) เป็นทุกข์ (๓) เป็นอนัตตา นี้เป็นวิปัสสนานัยของพระโยคาวจรนั้น พระโยคาวจร เริ่มเจริญวิปัสสนานี้และปฏิบัติไปตามลำดับ ก็ย่อมบรรลุอริยภูมิแล

ก็คำใดข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)กล่าวไว้ว่า ก็พระโยคาวจรนี้ มนสิการธรรมเหล่านี้อย่างไร คำนั้นก็เป็นอันข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)พยากรณ์แล้ว ด้วยกถามีประมาณเพียงเท่านี้ อนึ่งเล่า คำใดข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)กล่าวไว้ว่า บัณฑิตพึงทราบการพรรณนาปาฐะนั้นอย่างนี้โดยภาวนา ความของคำนั้น ก็เป็นอันข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ประกาศแล้วแล

ปกิณณกนัย (นัยเบ็ดเตล็ด)

บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งในการพรรณนาและการอบรมในอาการ ๓๒ ประการนี้นั่นแล บัณฑิตพึงทราบนัยเบ็ดเตล็ดดังนี้ว่า

บัณฑิตพึงทราบการวินิจฉัยอาการ ๓๒ ประการ โดยนิมิต โดยลักษณะ โดยธาตุ โดยความว่างเปล่า และโดยขันธ์เป็นต้น

บรรดาข้อปกิณณกะนั้น ข้อว่า **โดยนิมิต** ความว่า ในทวัตติงสาการนี้ มีประการดังกล่าวมาแล้วนี้ มีนิมิต ๑๖๐ ซึ่งพระโยคาวจร สามารถกำหนด ทวัตติงสาการได้โดยโกฏฐาสคือเป็นส่วนๆ คือ ผมมีนิมิต ๕ คือ (๑) **วรรณะ** สี (๒) **สัณฐาน** ทรวดทรง (๓) **ทิสา** ทิศ (๔) **โอกาส** ที่เกิด (๕) **ปริเฉท** ตัดตอน ในขนเป็นต้นก็อย่างนี้

ข้อว่า **โดยลักษณะ** ความว่า ในทวัตติงสาการมีลักษณะ ๑๒ ซึ่ง พระโยคาวจร สามารถทำมนสิการทวัตติงสาการได้โดยลักษณะ คือ ผมมี ๔ ลักษณะ คือ (๑) ลักษณะแข้น (๒) ลักษณะเอิบอาบ (๓) ลักษณะร้อน (๔) ลักษณะพัด ในขนเป็นต้น ก็อย่างนี้

ข้อว่า **โดยธาตุ** ความว่า ในทวัตติงสาการ ในธาตุทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในบาลีนี้ว่า ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖ ประการ[๗๗] ดังนี้ ธาตุมี ๑๒๘ ซึ่งพระโยคาวจร สามารถกำหนดทวัตติงสาการได้โดยธาตุคือ ในผมมีธาตุ ๔ คือ (๑) ส่วนที่แข็งเป็นปรวีธาตุ (๒) ส่วนที่เอิบอาบเป็นอาโปธาตุ (๓) ส่วนที่ร้อนเป็นเตโชธาตุ (๔) ส่วนที่พัดเป็นวาโยธาตุ ในขนเป็นต้น ก็อย่างนี้

ข้อว่า **โดยความว่างเปล่า** ความว่า ในทวัตติงสาการมีสุญญตา ๑๒๘ ซึ่งพระโยคาวจร สามารถพิจารณาเห็นทวัตติงสาการ โดยความว่างเปล่า คือในผมก่อน มีสุญญตา ๔ คือ ปฐวีธาตุว่างจากอาโปธาตุเป็นต้น อาโปธาตุเป็นต้นก็อย่างนั้น ว่างจากปฐวีธาตุเป็นต้น ในขนเป็นต้นก็อย่างนี้

ข้อว่า **โดยขันธ์เป็นต้น** ความว่า ในทวัตติงสาการเมื่อผมเป็นต้น ท่านสงเคราะห์โดยขันธ์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ผมทั้งหลายมีขันธ์เท่าไร มีอาตนะเท่าไร มีธาตุเท่าไร มีสัจจะเท่าไร มีสติปัฏฐานเท่าไร กายย่อมปรากฏประหนึ่งกองหญ้าและไม้แก่พระโยคาวจรนั้น ผู้พิจารณาเห็นอย่างนี้ เหมือนอย่างท่านกล่าวไว้ว่า

---

[๗๗] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๓๔๓/๓๐๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๔๓/๔๐๓

ไม่มีสัตว์ คน สัตว์เลี้ยง ใครๆ ก็หาบุคคลไม่ได้ กายนี้จะเป็นสภาพที่ว่าง เปรียบเทียบได้กับหญ้าและท่อนไม้ ฉะนั้น

อนึ่งเล่า ความยินดีนั้นใด อันมิใช่ของมนุษย์

ภิกษุผู้เข้าไปยังเรือนว่าง มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมโดยชอบ ย่อมเกิดความยินดีที่ไม่ใช่เป็นของคนทั่วไป[๗๘]

ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

ความยินดีนั้น อยู่ไม่ไกลเลย ต่อแต่นั้น อมตะคือปีติและปราโมชที่สำเร็จมาแต่วิปัสสนา ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า

ขณะใด ภิกษุพิจารณาเห็นความเกิดและความเสื่อมของขันธ์ทั้งหลาย ขณะนั้น เธอย่อมได้รับปีติปราโมทย์ ซึ่งเป็นอมตธรรมสำหรับผู้รู้ทั้งหลาย[๗๙]

พระโยคาวจร เมื่อเสวยปีติและปราโมชอันเป็นอมตะนั้น ไม่นานเลย ก็จะทำให้แจ้งอมตะคือพระนิพพานที่ไม่แก่ไม่ตาย อันอริยชนเสพแล้วแล

พรรณนาทวัตติงสาการในอรรถกถาจตุภาณวารชื่อว่าสารัตถสมุจจย จบ

๒.๔.๕ จตุปัจจเวกขณพรรณนา

(๕) บัดนี้จะได้วิสัชนาในจตุปัจจัยปัจจเวกขณะต่อไป การพิจารณานี้ใดที่ท่านยกไว้ในลำดับแห่งทวัตติงสาการนั้น เพราะปัจจเวขณะประพฤติเนื่องด้วยปัจจัยแห่งร่างกายที่เป็นไปอาศัยสติอันเป็นไปในกายเป็นไปเพื่อประโยชย์แก่ธรรมมีความสังเวชเป็นอันมากเป็นต้น และเพราะปัจจเวกขณะนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อาสวะที่ต้องละด้วยการใช้สอย เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวร ฯลฯ เพื่อความไม่มีทุกข์อย่างยิ่ง ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอไม่ใช้สอยอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ก็จะพึงเกิดขึ้น เมื่อเธอใช้สอยอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ย่อมไม่มีแก่เธอด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้ เมื่อภิกษุไม่ได้เสพซึ่งปัจจัยมีจีวรและบิณฑบาตเป็นต้น โดยแยบคายแล้ว กามาสวะจะบังเกิดแก่ภิกษุนั้นด้วยอำนาจความยินดีในปัจจัยอันตนไม่ได้สมความปรารถนา และตนได้สมความปรารถนาแล้วนั้น ภวาสวะ จักบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ด้วยอำนาจแห่งความยินดีอันปรารถนารภว่า เราจักเป็นเช่นนี้ บังเกิดเช่นนี้ ในสุคติภาพอันอื่นอีก ดังนี้ ทิฏฐาสวะ จักบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ด้วยความสำคัญในตนว่า เราจะได้ และเราจะไม่ได้ หรือ ของสิ่งนี้เป็นของเราดังนี้ วิชชาสวะ จังบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ด้วยอำนาจแห่งอวิชชาที่เกิดพร้อมกับอาสวะทั้งหลาย อาสวะทั้งหลายซึ่งเป็นเหตุกระทำให้ได้ความคับแค้น และเป็นที่กระวนกวาย ๑๖ ประการ คือ อาสวะทั้งหลายอันมีในปัจจัยอย่างละสี่ๆ ดังนี้ ภิกษุพึงละ ด้วยการเสพด้วยปัจจเวกขณะคือความสำรวมด้วยปัญญา การพรรณนาเนื่อความแห่งปัจจเวกขณะนั้น ดังต่อไปนี้

---

[๗๘] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๗๓/๘๒, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๓/๑๔๙

[๗๙] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๗๔/๘๒, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๔/๑๔๙

พรรณนาการใช้สอยจีวร

คำว่า **พิจารณาโดยแยบคายแล้ว (ปฏิสงฺขา โยนิโส)** อธิบายว่า พิจารณา คือรู้ อธิบายว่า พิจารณาเห็นโดยอุบาย คือโดยทำนองคลองธรรม อนึ่ง ในบทนี้ การพิจารณาที่กล่าวแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า “เพื่อกำจัดความหนาว” พึงทราบว่า “พิจารณาแล้วโดยแยบคาย” ในคำเหล่านั้น คำว่า **จีวร (จีวรํ)** คือ จีวรผืนใดผืนหนึ่ง ในบรรดาอันตรวาสก(ผ้าสบง)เป็นต้น คำว่า **จึงใช้สอย** (**ปฏิเสวติ**) ได้แก่ ใช้ คือนุ่งหรือห่ม คำว่า **เพียงเพื่อ (ยาวเทว)** เป็นคำกำหนดเขตของประโยชน์ เพราะว่าประโยชน์ในการใช้จีวรของพระโยคีมีเพียงเท่านี้ คือเพื่อกำจัดความหนาวเป็นต้น ไม่ยิ่งไปกว่านั้น คำว่า **ความหนาว** (**สีตสฺส)** คือ ความหนาวอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเกิดขึ้นด้วยธาตุภายในกำเริบ หรือด้วยความเปลี่ยนแปลงฤดูในภายนอก คำว่า **เพื่อกำจัด (ปฏิฆาตาย)** ความว่า เพื่อการป้องกัน คือเพื่อบรรเทาอาพาธโดยอาการที่ไม่ให้อาพาธนั้นเกิดในร่างกาย อธิบายว่า เพราะเมื่อร่างกายถูกความหนาวเบียดเบียน ภิกษุมีจิตฟุ้งซ่านไม่สามารถตั้งความเพียรโดยแยบคายได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตว่า **ภิกษุพึงใช้จีวรเพื่อกำจัดความหนาว** ในคำทั้งปวงก็มีนัยนี้ เพราะในบทนี้มีนัยอย่างเดียว คำว่า **ความร้อน (อุณฺหสฺส)** คือ ความร้อนของไฟ ความร้อนของไฟนั้นพึงทราบว่าเกิดขึ้นในเพราะไฟไหม้ป่าเป็นต้น อนึ่ง พึงทราบอธิบายความในคำนี้ว่า **สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน** (**ฑสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺสานํ**) ต่อไป คำว่า **เหลือบ** (**ฑสา)** คือ แมลงเหลือบท่านเรียกว่า อนฺธมกฺขิกา บ้าง คำว่า **ยุง** (**มกสา)** คือ ยุงนั่นเอง คำว่า **ลม** (**วาตา**) คือ ลมปนฝุ่นและลมปราศจากฝุ่นเป็นต้น คำว่า **แดด** (**อาตโป**) คือ ความร้อนจากดวงอาทิตย์ คำว่า **สัตว์เลื้อยคลาน (สิรึสปา)** คือ ทีฆชาติประเภทใดประเภทหนึ่ง มีงูเป็นต้น เลื้อยคลานไป สัตว์เหล่านั้น มีสัมผัส ๒ อย่าง คือ ทัฏฐสัมผัส(ถูกกัด) ๑ ผุฏฐสัมผัส(ถูกต้อง) ๑ สัมผัสแม้นั้น ย่อมไม่เบียดเบียนภิกษุผู้นั่งห่มจีวร เพราะเหตุนั้น ภิกษุจึงใช้จีวรเพื่อกำจัดสัมผัสเหล่านั้น ในฐานะเช่นนั้น การกล่าวถึงคำว่า **เพียงเพื่อ (ยาวเทว)** นั้นอีก ก็เพื่อแสดงกำหนดเขตของประโยชน์ที่แน่นอน คำว่า **ปกปิดอวัยวะที่ยังความละอายให้กำเริบ (หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ)** เป็นประโยชน์ที่แน่นอน นอกนี้ย่อมมีบางครั้งบางคราวบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อวัยวะที่ก่อให้เกิดความละอาย (หิริโกปินํ)** ความว่า อวัยวะนั้นๆ ซึ่งอยู่ในที่แคบ เพราะว่าเมื่ออวัยวะใดๆ ถูกเปิดเผย ความละอาย ย่อมกำเริบ คือเสียหาย อวัยวะนั้นๆ ท่านจึงเรียกว่า อวัยวะที่ก่อให้เกิดความละอาย (หิริโกปินํ) เพราะยังความละอายให้กำเริบ ชื่อว่า **เพื่อปกปิดอวัยวะที่ก่อให้เกิดความละอาย** (**หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ**) เพราะปกปิดอวัยวะอันจะยังความละอายให้กำเริบนั้น พระบาลีว่า **หิริโกปินํ ปฏิจฺฉาทนฺตฺถํ** ก็มี

พรรณนาการบริโภคบิณฑบาต

(๖) คำว่า **บิณฑบาต** (**ปิณฺฑปาตํ**) ได้แก่ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง จริงอยู่ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง ท่านเรียกว่าบิณฑบาต เพราะตกลงในบาตรของภิกษุ โดยการงานของภิกษุผู้เที่ยวไปบิณฑบาต อีกอย่างหนึ่ง การตกลงแห่งก้อนข้าว ชื่อว่าบิณฑบาต มีอธิบายว่า การประชุม คือรวมกลุ่มกันแห่งภิกษาที่ภิกษุได้ในที่นั้นๆ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น (เนว ทวาย)** ได้แก่ เพื่อจะเล่น มีอธิบายว่า มีการเล่นเป็นนิมิตรหมาย เหมือนพวกเด็กชาวบ้านเป็นต้นหามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความเมา (น มทาย)** ได้แก่ เพื่อความเมา มีอธิบายว่า มีความเมาอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยกำลังเป็นนิมิตหมาย และมีความเมาในความเป็นบุรุษเป็นนิมิตหมาย เหมือนพวกนักมวยที่ชกกันด้วยหมัดเป็นต้นหามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ (น มณฺฑนาย)** ได้แก่ เพื่อตกแต่ง มีอธิบายว่า มีความเปล่งปลั่งแห่งอวัยวะน้อยใหญ่เป็น

นิมิตหมาย เหมือนสตรีชาววังและหญิงแพศยา เป็นต้นหามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง (น วิภูสนาย)** ได้แก่ เพื่อแต่งตัว มีอธิบายว่า มีความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใส เหมือนพวกนักเต้นรำและนักฟ้อนเป็นต้นหามิได้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ก็ในบททั้ง ๔ นี้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อการเล่น (เนว ทวาย)** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ เพื่อละอุปนิสัยแห่งโมหะ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา (น มทาย)** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อละอุปนิสัยแห่งโทสะ สองคำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง (น มณฺฑนาย น วิภูสนาย)** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อละอุปนิสัยแห่งราคะ อนึ่ง สองคำว่า **เนว ทวาย น มทาย** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ เพื่อห้ามความเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แก่ตน สองคำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง (น มณฺฑนาย น วิภูสนาย)** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อห้ามความเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แก่ผู้อื่น อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสการละการปฏิบัติโดยไม่แยบคาย และกามสุขัลลิกานุโยค ด้วยบทแม้ทั้ง ๔ นี้ คำว่า **ยาวเทว** มีอธิบายดังกล่าวแล้วนั่นเอง สองคำว่า **แห่งกายนี้ (อิมสฺส กายสฺส)** ได้แก่ แห่งรูปกายที่ประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ นี้ คำว่า **เพื่อความตั้งอยู่ (ฐิติยา)** คือ เพื่อความดำรงอยู่โดยความสืบเนื่องกัน คำว่า **เพื่อความเป็นไป (ยาปนาย)** ความว่า เพื่อความไม่ขาดสายแห่งความเป็นไป หรือเพื่อความดำรงมั่นตลอดกาลนาน จริงอยู่ พระโยคีนี้ย่อมฉันบิณฑบาต เพื่อความดำรงอยู่และเพื่อความเป็นไปได้แห่งกาย เหมือนเจ้าของเรือนที่คร่ำคร่าทำการค้ำเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนทำการหยอดเพลาเกวียนฉะนั้น พระโยคีนั้นไม่ได้ฉันเพื่อเล่น เพื่อเมา เพื่อประดับและประเทืองผิว อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ฐิติ** นี้ เป็นชื่อแห่งชีวิตินทรีย์ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตควรทราบว่า ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนาย จึงมีอธิบายว่า เพื่อให้ชีวิตินทรีย์แห่งกายนี้ดำเนินไป ดังนี้ก็ได้ คำว่า **เพื่อระงับความเบียดเบียน (วิหึสุปรติยา)** ความว่า ความหิวชื่อว่าวิหิงสา เพราะมีความหมายว่าเบียดเบียน จริงอยู่ ภิกษุนี้ย่อมฉันบิณฑบาต ทั้งนี้เพื่อระงับความหิวนั้น เหมือนคนเป็นแผลทำการพอกทายาเพื่อรักษาแผล และเหมือนคนไข้ เมื่ออาการร้อนหนาวเป็นต้นครอบงำ ก็รับประทานยาแก้อาการนั้น ฉะนั้น คำว่า **เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ (พฺรหฺมจริยานุคฺคหาย)** ความว่า เพื่ออนุเคราะห์สาสนพรหมจรรย์ทั้งสิ้นและมรรคพรหมจรรย์ จริงอยู่ ภิกษุนี้เมื่ออาศัยกำลังกาย เพราะการฉันบิณฑบาตเป็นปัจจัย ปฏิบัติไปเพื่อข้ามทางกันดารคือภพ ด้วยอำนาจการหมั่นประกอบไตรสิกขา ชื่อว่าย่อมฉัน(บิณฑบาต)เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เหมือนภรรยาและสามีผู้มีความต้องการจะข้ามทางกันดารบริโภคเนื้อบุตร[๘๐] เหมือนคนผู้มีความต้องการจะข้ามแม่น้ำอาศัยแพ[๘๑] ฉะนั้น และเหมือนคนผู้มีความต้องการจะข้ามทะเลอาศัยเรือ ฉะนั้น ข้อว่า **ด้วยประการฉะนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น (อิติ ปุราณญฺจ เวทนำ ปฏิหงฺขามิ นวญฺจ เวทนำ น อุปฺปาเทสฺสามิ)** มีอธิบายว่า ภิกษุคิดว่า ด้วยประการนี้ คือด้วยการฉันบิณฑบาตนี้ เราจะกำจัดเวทนาคือความหิวเก่าและจักไม่ให้เวทนาใหม่อันมีการฉันเกินประมาณเป็นปัจจัยเกิดขึ้น เหมือนอาหรหัตถกพราหมณ์ อลังสาฏกพราหมณ์ ตัตรวัฏฏกพราหมณ์ กากมาสกพราหมณ์ และภุตตวมิตกพราหมณ์ คนใดคนหนึ่ง ฉะนั้น จึงฉัน(บิณฑบาต) เหมือนคนไข้รับประทานยา ฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในคำนี้อย่างนี้ว่า เวทนาใดที่ท่านเรียกว่า เวทนาเก่า เพราะอาศัยการฉันอาหารที่ไม่เป็นสัปปายะและเกินประมาณในปัจจุบัน เกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมเก่าเป็นปัจจัย เราเมื่อจะกำจัดปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้นให้พินาศไปด้วยการฉันอาหารที่เป็นสัปปายะและพอประมาณ ชื่อว่าจักกำจัดเวทนาเก่านั้นเสีย ก็เวทนา

---

[๘๐] สำนิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐.

[๘๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๕.

นี้ใดที่ท่านเรียกว่า เวทนาใหม่ เพราะอาศัยกรรมคือการบริโภคที่ไม่ควรเป็นปัจจัย ซึ่งตนทำไว้ในปัจจุบันและจะเกิดขึ้นในอนาคต เราเมื่อจะไม่ให้มูลแห่งเวทนาใหม่นั้นเกิดด้วยอำนาจการบริโภคที่ควร ชื่อว่าจักไม่ให้เวทนาใหม่นั้นเกิดขึ้น บัณฑิตพึงทราบว่า การสงเคราะห์การบริโภคที่สมควรก็ดี การละอัตตกิลมถานุโยคก็ดี การไม่ยอมสละสุขอันชอบธรรมก็ดี เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วด้วยคำมีประมาณท่านี้ หลายคำว่า **ความดำเนินไปจักมีแก่เรา (ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ)** ความว่า ภิกษุคิดว่า ก็ด้วยการบริโภคพอประมาณ การไปกล่าวคือการดำเนินตลอดกาลนาน จักมีแก่กายที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยนี้ของเรา เพราะไม่มีอันตรายที่จะเข้าไปตัดรอนชีวิตินทรีย์ หรือที่จะหักรานอิริยาบถได้ จึงฉัน(บิณฑบาต) เหมือนคนมีโรคเรื้อรังรับประทานยาแก้โรคนั้น ฉะนั้น สองคำว่า **ความไม่มีโทษและความอยู่ผาสุก (อนวชฺชตา จ ผาสุวิหาโร จ)** ความว่า ภิกษุคิดว่า ความไม่มีโทษ ด้วยการงดเว้นจากการแสวงหา การรับ และการบริโภคอันไม่สมควร (และ) ความอยู่ผาสุกด้วยการบริโภคพอประมาณ จักมีแก่เรา ดังนี้บ้าง อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษ โดยไม่มีโทษมีความกระสัน ความเกียจคร้าน และความบิดกาย ที่ท่านผู้รู้ตำหนิเป็นต้น เพราะบริโภคอาหารไม่เป็นสัปปายะและเกินประมาณเป็นปัจจัย และความอยู่ผาสุกโดยมีร่างกายแข็งแรง เพราะการฉันอาหารที่เป็นสัปปายะและพอประมาณเป็นปัจจัย จักมีแก่เรา ดังนี้บ้าง อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษ โดยละสุขที่จะพึงได้ด้วยการนอน สุขที่เกิดขึ้นด้วยการเห็น และสุขที่เกิดขึ้นด้วยการหลับเสียได้ ด้วยการงดเว้นจากการฉันอาหารตามต้องการจนเต็มท้อง และความอยู่ผาสุกโดยให้อิริยาบถทั้ง ๔ ที่เหมาะสมแก่ร่างกายดำเนินไปได้โดยเฉพาะ ด้วยการฉันอาหารลดลงเพียง ๔-๕ คำ จักมีแก่เรา ดังนี้บ้าง จึงฉัน (บิณฑบาต) สมจริงดังคำที่เป็นคาถาที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า

พระโยคาวจรพึงเลิกฉันก่อนอิ่ม ๔-๕ คำ แล้วดื่มน้ำ
เท่านี้ก็เพียงพอเพื่ออยู่ผาสุกของภิกษุ ผู้มีใจเด็ดเดี่ยวมุ่งพระนิพพาน[๘๒]

ก็ด้วยบทเพียงเท่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงการกำหนดถือเอาประโยชน์และข้อปฏิบัติสายกลางแล้ว

พรรณนาการใช้สอยเสนาสนะ

ที่นอนและที่นั่ง ชื่อว่า**เสนาสนะ** ก็ภิกษุอยู่ในที่ใดๆ จะเป็นวัดหรือเพิงเป็นต้นก็ตาม ที่นั้นๆ ชื่อว่าเสนะ (ที่นอน) ภิกษุนั่ง คือนั่งพักอยู่ในที่ใดๆ ที่นั้นๆ ชื่อว่าอาสนะ (ที่นั่ง) รวมทั้งสองอย่างนั้นเข้าด้วยกัน เรียกว่าเสนาสนะ คำว่า **เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดูและเพื่อความยินดียิ่งในการหลีกเร้น (อุตุปริสฺสยวิโนทนํ ปฏิสลฺลานารามตฺถํ)** ความว่า ฤดูนั่นเอง ชื่อว่าอุตุปริสสยะ เพราะมีความหมายว่าเบียดเบียน เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู และเพื่อความยินดียิ่งในการหลีกเร้นอยู่ มีอธิบายว่า เพื่อบรรเทาฤดูที่ไม่เป็นสัปปายะ ซึ่งทำความป่วยไข้แก่สรีระและความฟุ้งซ่านแห่งจิต ที่จำเป็นต้องบรรเทาเสียด้วยการใช้เสนาสนะ และเพื่อสุขอันเกิดแต่ความเป็นผู้อยู่ตามลำพัง การบรรเทาอันตรายคือฤดู พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยพระบาลีว่า **เพื่อกำจัดความหนาว (สีตสฺส ปฏิฆาตาย)** เป็นต้นเท่านั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้ไว้แม้ในที่นี้ โดยทรงมุ่งหมายถึงการบรรเทาอันตรายคือฤดูที่แน่นอน เหมือนคำที่กล่าวไว้ในการใช้จีวรว่า การปกปิดอวัยวะที่ยังความละอายให้กำเริบ เป็นประโยชน์ที่แน่นอน ประโยชน์นอกนี้ย่อมมีได้ในบางครั้ง

---

[๘๒] ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๙๘๓/๓๙๕, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๘๓/๕๐๐.

บางคราว ฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง ฤดูมีประการดังกล่าวนี้ก็เป็นฤดูนั่นเอง ส่วนอันตรายมี ๒ อย่าง คือ (๑) อันตรายปรากฏ (๒) อันตรายที่ไม่ปรากฏ ในอันตราย ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่าอันตรายปรากฏ ได้แก่ ราชสีห์และเสือโคร่งเป็นต้น ที่ชื่อว่าอันตรายไม่ปรากฏ ได้แก่ ราคะและโทสะเป็นต้น อันตรายเหล่าใดไม่ทำอาพาธให้ เพราะไม่คุ้มครอง และเพราะเห็นรูปที่ไม่เป็นสัปปายะเป็นต้น ในเสนาสนะที่ได้รับคุ้มครองใด ภิกษุทราบเสนาสนะนั้นอย่างนี้แล้วพิจารณาใช้สอย บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยเสนาสนะ เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู

พรรณนาการบริโภคคิลานปัจจัยเภสัชชบริขาร

ในคำว่า **คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร (คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ)** นี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ เภสัชชื่อว่าปัจจัย เพราะมีความหมายว่าเป็นไปต่อต้านโรค หมายความว่า เพราะมีความหมายว่าถึงความเป็นข้าศึกต่อโรค คำว่า ปัจจัย (ปจฺจโย) นี้ เป็นชื่อของเภสัชชนิดใดชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่สบาย ชื่อว่าเภสัช เพราะเป็นการงานของหมอ เหตุเป็นยาที่หมอนั้นอนุญาตไว้ เภสัชคือปัจจัยสำหรับแก้ไข้ ชื่อว่า**คิลานปัจจัยเภสัช** อธิบายว่า การงานของหมอชนิดใดชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่สบายแก่คนไข้ เช่นน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น ก็เครื่องล้อมกันพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าบริขาร ในพระบาลีว่า “นครเป็นนครที่เขาล้อมกันดีแล้วด้วยเครื่องป้องกันนคร ๗ ชั้น เป็นต้น”[๘๓] เครื่องประดับพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าบริขาร ในพระบาลีว่า “รถ (อริยมรรค) มีศีลเป็นเครื่องประดับ มีฌานเป็นเพลา มีความเพียรเป็นล้อ เป็นต้น”[๘๔] ปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าบริขารในพระบาลีว่า “ปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งอันบรรพชิตพึงนำมาใช้สอยโดยชอบ เป็นต้น”[๘๕] แต่ในบทว่า คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ นี้ ควรทั้งปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิต ทั้งเครื่องล้อมกันจริงอยู่ คิลานปัจจัยเภสัชนั้น ชื่อว่าเป็นปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตก็ได้ เพราะไม่ให้ช่องแก่อาพาธ ที่จะทำลายชีวิตให้พินาศเกิดขึ้นแล้วรักษาไว้ ชื่อว่าปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตเพราะเป็นเหตุให้ชีวิตนั้นดำเนินไปได้นาน เพราะเหตุนั้น คิลานปัจจัยเภสัชนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่าบริขาร คิลานปัจจัยเภสัชนั้นและเป็นบริขาร ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร (คือเภสัชเป็นไปต่อต้านโรคของคนไข้และเป็นเครื่องค้ำจุนชีวิต) ซึ่งคิลานปัจจัยเภสัชบริขารนั้น อธิบายว่า ซึ่งปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตมีน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น ชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นที่สบายที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้แก่หมอ คำว่า **เกิดขึ้นแล้ว (อุปฺปนฺนานํ)** ได้แก่ เกิดแล้ว คือเป็นแล้ว ได้แก่ บังเกิดแล้ว ในคำว่า **อาพาธต่างชนิด (เวยฺยาพาธิกานํ)** นี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย ดังนี้ ความกำเริบแห่งธาตุ ชื่อว่าอาพาธต่างชนิด ส่วนโรคมีโรคเรื้อน ฝี และต่อมเป็นต้น ที่มีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่าเวยยาพาธิกะ เพราะเกิดจากอาพาธต่างชนิด คำว่า **เวทนาทั้งหลาย (เวทนานํ)** ความว่า ทุกขเวทนา คือเวทนาที่เป็นอกุศลวิบาก ซึ่งเวทนาอันเกิดจากอาพาธต่างชนิดเหล่านั้น คำว่า **เพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง (อพฺยาปชฺฌปรมตาย)** ความว่า เพื่อความหมดทุกข์เป็นอย่างยิ่ง อธิบายว่า เพียงละทุกข์นั้นได้ทั้งหมด

จตุปัจจเวกขณพรรณนาแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ

---

[๘๓] องฺ.สตฺตก. (บาลี) ๒๓/๖๗/๘๗, องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๑๓๖-๑๓๗.

[๘๔] สํ.ม. (บาลี) ๑๙/๔/๕, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๗.

[๘๕] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๑๙๑/๑๖๒, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๙๒/๒๐๕-๒๐๘.

๒.๔.๖ ทสธรรมสูตรพรรณนา

(๙) บัดนี้จะได้วิสัชชนาในทสธรรมสูตรต่อไป ทสธรรมสูตรนี้ท่านนำมาจัดไว้ในลำดับต่อจากปัจจเวกขณ เพื่อแสดงถึง ภิกษุ แม้มีปัจจัย ๔ ที่พิจารณาแล้วบริโภค แต่นี้ไป ภิกษุนั้นยังความไม่เจริญให้บริบูรณ์ด้วยยังธรรมอันลามกมีมานะและอติมานะ และความมัวเมาในบริบูรณ์เพราะไม่กระทำในใจด้วยอุบายอันแยบคาย ภิกษุนั้นทำสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์ด้วยการพิจารณษธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ เพื่อให้ภิกษุพิจารณาว่า ภิกษุจักทำที่สุดทุกข์ด้วยอุบายแม้นี้ แล้วภิกษุนั้นพึทำซึ่งนคร คือพระนิพพานให้บริบูรณ์ การพรรณนาความแห่งทสธรรมสูตรนั้น ในคำนั้น ความนี้ว่า เอวมฺเม สุตๆ เอกๆ สมยๆ ภควา ฯเปฯ เอตทโวจ นี้ พระอานนทเถรกล่าวด้วยอำนาจที่ตนได้สดับมา แท้จริง พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นพระสยัมภู หาครูอาจารย์สั่งสอนมิได้ เพราะฉะนั้น คำว่า เอวมฺเม สุตๆ เอกๆ สมยๆ ภควา ฯเปฯ เอตทโวจ นี้ หาเป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นไม่ แต่คำนี้ ท่านพระมหากัสสปเถระ เมื่อทำการร้อยกรองพระธรรมวินัยเพื่อความดำรงตั้งมั่นไต่ถามถึงนิทานกับท่านพระอานนทเถระ ในกาลทำสังคายนาครั้งแรก อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่ เทวดาบางพวกเห็นท่านพระอานนทเถร หมู่พระฤษีแวดล้อมแล้วนั่งเหนือธรรมาศน์ บังเกิดความปริวิตกว่า ท่านพระอานนทเถระนี้ เป็นผู้ได้รับพระธรรมมรดกแห่งพระผู้มีพระภาค เป็นเป็นศาสยวงศ์ พระอค์เป็นยอดนักปราชญ์ และท่านได้รับพระราชทานเอตทัคคะ อันพระผู้มีพระภาคทรงยกย่องว่าเป็นผู้เลิศถึง ๕ ครั้ง และท่านเป็นผู้ประกอบด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรม ๕ ประการ เป็นที่รัก เป็นที่ชื่นชมแห่งบุรุษ ๔ จำพวก บัดนี้ ชะรอยพระผู้เป็นเจ้าจะบรรลุความเป็นผู้รู้แจ้ง เป็นธรรมทายาทแล้ว ฉะนั้น ท่านพระอานนทเถร ครั้งทราบปริวิตกแห่งจิตของเทวดาเหล่านั้นด้วยใจแล้ว เมื่อจะไม่รับซึ่งความสรรเสริญถึงคุณอันมิได้บังเกิดจิรงเหมือนดังนั้น จึงได้กล่าวคำว่า เอวมฺเม สุตๆ ดังนี้ เพื่อจะแสดงความที่ตนเป็นพระสาวก

นิทานวจนวรรณนา

เอวๆ ศัพท์ ในคำว่า **เอวๆ** นี้ มีมีอาการเป็นความหมาย มีนิทัสสนะเป็นความหมาย มีอวธารณะเป็นความหมายว่า จริงอยู่ พระอานนท์แสดงเนื้อความนี้ ด้วย เอวๆ ศัพท์ที่มีอาการเป็นความหมายว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ละเอียดละออด้วยนัยต่างๆ มีอัชฌาสัยหลายอย่างเป็นสมุฏฐาน ถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ มีปาฏิหาริย์หลายอย่าง ลึกซึ้งโดยธรรมอรรถเทศนาและปฏิเวธ มีสภาพอันสรรพสัตว์พึงกำหนดได้ตามสมควรแก่ภาษาของตนๆ พระดำรัสนั้นใครจะสามารถรู้แจ่มแจ้งได้โดยประการทั้งปวงเล่า โดยที่แท้ ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ คือ แม้ข้าพเจ้าก็ได้ฟังแล้ว โดยอาการหนึ่ง

พระอานนท์เมื่อจะเปลื้องตนว่า ข้าพเจ้ามิใช่สยัมภู พระสูตรนี้ข้าพเจ้ามิได้ทำให้แจ่มแจ้ง จึงแสดงไขพระสูตรทั้งสิ้น อันจะพึงกล่าวในบัดนี้ ด้วย **เอวๆ** ศัพท์ ซึ่งมีนิทัสสนะเป็นความหมายว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ คือ ข้าพเจ้าได้ฟังแล้วอย่างนี้

ในคำนี้ เม-ศัพท์ มีมยา-ศัพท์เป็นความหมาย และมี มม-ศัพท์เป็นความหมาย ศัพท์ว่า **สุตะ** มีความว่า เข้าไปทรงไว้หรือการทรงจำไว้ด้วยวิถีวิญญาณ ซึ่งมีโสตวิญญาณเป็นหัวหน้า ในคำนั้น เมื่อใด **เม-**ศัพท์ มีความว่า **มยา** อันข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์) เมื่อนั้นก็ประกอบความว่า อันข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ฟังมาแล้ว คือทรงจำไว้แล้วด้วยวิถีวิญญาณ อันมีโสตวิญญาณเป็น

หัวหน้าอย่างนี้ เมื่อใด เมศัพท์ มีความว่า **มม** ของข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์) เมื่อนั้น ก็ประกอบความว่า การฟังของข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)คือการทรงจำไว้ ด้วยวิถีวิญญาณอันมีโสตวิญญาณเป็นหัวหน้า

บรรดาบททั้ง ๓ เหล่านั้น ดังพรรณนามานี้ คำว่า **เอวํ** เป็นบท ชี้ถึงกิจคือหน้าที่ของโสตวิญญาณ คำว่า **เม** เป็นบทชี้ถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยวิญญาณที่กล่าวแล้ว คำว่า **สุตํ** เป็นบทชี้ถึงการถือเอาไม่ขาดไม่เกินและไม่วิปริต เพราะปฏิเสธภาวะคือการไม่ได้ฟัง นัยหนึ่ง คำว่า **เอวํ** เป็นบทแสดงถึงภาวะที่มีจิตคิดจะฟังเป็นต้น เป็นไปในอารมณ์ โดยประการต่างๆ คำว่า **เม** เป็นบทแสดงถึงตัว คำว่า **สุตํ** เป็นบทแสดงถึงธรรม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เอวํ** เป็นบทชี้แจงธรรมที่ควรชี้แจง คำว่า **เม** เป็นบทชี้แจงตัวบุคคล คำว่า **สุตํ** เป็นบทชี้แจงกิจคือหน้าที่ของตัวบุคคลเป็นต้น คำว่า **เอกํ สมยํ** ได้แก่ สมัยหนึ่ง ในสมัยเป็นที่สิ้นไปแห่งกาลมีปี ฤดู เดือนเป็นต้น อนึ่ง สมัยที่สิ้นไปแห่งกาลเป็นอเนกของพระผู้มีพระภาคนี้ปรากฏชัดเหลือเกินในหมู่เทวดาและมนุษย์มีสมัยทรงก้าวลงสู่พระครรภ์เป็นต้น บรรดาสมัยเหล่าเหล่านั้น สมัยหนึ่ง กล่าวคือสมัยทรงแสดงเทศนา หรือสมัยหนึ่ง กาลหนึ่ง คือ สมัยแห่งกิจที่ประกอบด้วยพระกรุณา สมัยแห่งการบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น สมัยแห่งการแสดงธรรมีกถา สมัยแห่งการเทศนา อธิบายว่า กาลหนึ่ง ก็คำว่า สมยํ นี้ เป็นทุติยาวิภัตติใช้ในความหมายแห่งอัจจันตสังโยคะ (สิ้น,ตลอด) เพราะว่า สมัยใด พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรนี้ หรือพระสูตรอื่น สมัยนั้น พระองค์ประทับอยู่ด้วยธรรมเครื่องอยู่คือพระกรุณา โดยส่วนเดียวเท่านั้น

คำว่า **ภควา** นี้เป็นคำเรียกพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ผู้วิเศษโดยพระคุณเป็นยอดของสัตว์ เป็นครูและควรเคารพ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> คำว่า **พระผู้มีพระภาค** เป็นคำประเสริฐที่สุด คำว่า **พระผู้มีพระภาค** เป็นคำสูงสุด เพราะเหตุนั้น พระองค์ผู้เป็นครู ผู้ควรแก่การเคารพ ท่านเรียกว่า พระผู้มีพระภาค[๘๖]

ความจริง นามคือชื่อมี ๔ คือ (๑) **อาวัตถิกะ** ชื่อที่ตั้งตามที่กำหนด (๒) **ลิงคิกะ** ชื่อที่ตั้งตามเหตุหรือลักษณะ (๓) **เนมิตตกะ** ชื่อที่ตั้งตามคุณ (๔) **อธิจจสมุปปันนะ** ชื่อตั้งตามใจชอบ ชื่อว่าอธิจจสมุปปันนนาม ส่วนชื่อว่า ภควา นี้ เป็นคุณเนมิตตกนาม พระนางมหามายามิได้ทรงขนาน พระเจ้าสุทโธทนมหาราชก็มิได้ทรงขนาน พระประยูรญาติ ๘๐,๐๐๐ ก็มิได้ทรงขนาน เหมือนอย่างที่พระสารีบุตรเถรกล่าวไว้ว่า พระนามว่า พระผู้มีพระภาคนี้ มิใช่พระชนนีทรงขนาน มิใช่พระชนกทรงขนาน มิใช่พระญาติ ๘๐,๐๐๐ ทรงขนาน มิใช่เทวดามีท้าวสักกะและท้าวสันดุสิตเป็น มิได้ทรงขนาน คำว่า พระผู้มีพระภาคนี้ เป็นวิโมกขันติกนาม เป็นสัจฉิกาบัญญัติ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย พร้อมกับการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ที่โคนต้นโพธิ์[๘๗] ก็คำว่า ภควา นี้ เป็นคุณเนมิตกะนาม เพื่อประกาศพระคุณทั้งหลายเหล่านั้น พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวคาถานี้ว่า

> พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงเป็นผู้มีภคะ คือโชค เพราะทรงเป็นผู้เสพ (ที่สงัด) เพราะทรงมีภาค (ส่วนที่ควรได้รับจตุปัจจัย หรือมีส่วนแห่งธรรม) เพราะทรงเป็นผู้จำแนกธรรม เพราะได้ทรงทำการหักบาป

---

[๘๖] ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑/๕-๑๗, สำ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๔-๑๗, องฺ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๕-๑๗

[๘๗] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๔,๑๔๙/๒๔๙,๔๐๔, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๒/๔๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๒/๒๕๓

> ธรรม เพราะทรงเป็นครู เพราะทรงมีภาคยะคือบุญ เพราะทรงอบรมพระองค์ดีแล้วด้วยญายธรรมเป็นอันมาก เพราะเป็นผู้ถึงที่สุดภพ

ก็ความแห่งพระคุณคำว่า **ภควา** นั้น พึงเห็นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ในนิเทศเป็นต้นนั่นแล อนึ่ง ปริยายอื่นอีกมีดังนี้

> พระองค์ทรงมีภาคยะ ทรงหักกิเลส ทรงประกอบด้วยภคธรรม ทรงจำแนกธรรม ทรงคบ ทรงคายกิเลสเป็นเหตุไปในภพทั้งหลายได้แล้ว เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ภควา

ในบทเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านถือลักษณะแห่งนิรุตติศาสตร์อย่าง นี้ว่า ลงอักษรใหม่ ย้ายอักษรเป็นต้น หรือถือลักษณะการรวมเข้าในขุด ศัพท์มี**ปิโสทร**ศัพท์เป็นต้น ตามนัยแห่งศัพทศาสตร์ เมื่อน่าจะเรียกว่า **พระภาคยวา** เพราะพระองค์มีภาคยะคือบุญบารมีมีทานและศีลเป็นต้นอย่าง เยี่ยม อันให้เกิดความสุขทั้งโลกิยะและโลกุตระ แต่ก็เรียกเสียว่า ภควา บัณฑิตพึงทราบแม้ในคำที่เหลืออย่างนี้ เพราะเหตุที่พระองค์ทรงหักรานธรรมอันชั่วหยาบ ฉะนั้น จึงเรียกว่า ภควา เพราะเหตุที่พระองค์ทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ คือ (๑) อิสริยะ (๒) ธรรม (๓) ยศ (๔) สิริ (๕) ความปรารถนา (๖) ความเพียร ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ภควา เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนก เปิดเผย ซึ่งธรรมทั้งปวงมีประเภทมีกุศลธรรมเป็นต้น มีขันธ์เป็นต้น ฉะนั้น จึงเรียก ภควา เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงคบ ทรงเสพ ซึ่งอุตตริมนุสสธรรมทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ ฉะนั้น จึงเรียกว่า ภควา เพราะเหตุที่การไป กล่าวคือ ตัณหาในภพทั้ง ๓ อันพระองค์ทรงคายเสียแล้ว ฉะนั้น จึงเรียกว่า ภควา เพราะท่าน ถือภอักษรจากภวศัพท์ คอักษรจากคมนศัพท์ และวอักษรจากวันตศัพท์แล้วทำให้เป็นทีฆะเสียงยาว เรียกเสียว่า ภควา เหมือนในทางโลก เนื้อน่าจะเรียกเต็มๆ ว่า **เมหนสฺส ขสฺส มาลา (ระเบียบแห่งโอกาสอันลับ)** แต่ปราชญ์ท่าน (ถือเอา **เม จาก เมหนสฺส ข จาก ขสฺส ลา จาก มาลา**) ก็เรียกเสียว่า เมขลาฉะนั้นแล ก็ในเรื่องนี้ พระเถระเมื่อจะแสดงธรรมตามที่ตนได้ฟังมา ด้วยคำอธิบายเพียงเท่านี้ จึงทำสรีรธรรมของพระผู้มีพระภาคให้ประจักษ์ ด้วยคำว่า **ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ (เอวมฺเม สุตํ)** เพราะเหตุนั้น พระเถระย่อมปลอบมหาชนที่เกิดความเบื่อหน่ายเพราะไม่เห็นพระศาสดาให้เบาใจว่า ปาพจน์นี้ไม่ใช่มีพระศาสดาล่วงไปแล้ว พระธรรมนี้เป็นศาสดาของท่านทั้งหลาย

พระเถระเมื่อจะแสดงว่าพระผู้มีพระภาคไม่มีอยู่ในสมัยนั้น ด้วยคำว่า **สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค (เอกํ สมยํ ภควา)** จึงให้มหาชนระลึกถึงการปรินิพพานไปเฉพาะรูปกาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงให้มหาชนที่ยังมัวเมาในชีวิตสลดใจว่า แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงแสดงอริยธรรมชื่ออย่างนี้ ทรงไว้ซึ่งพลญาณ ๑๐ ประการ มีพระวรกายเสมอด้วยแท่งเพชร ก็ได้เสด็จปรินิพพานแล้ว ท่านทั้งหลายพึงเกิด ความหวังในชีวิตได้ด้วยเหตุอย่างอื่นหรือ และพระเถระให้มหาชนเกิดความอุตสาหะในพระสัทธรรม

ก็พระเถระเมื่อกล่าวว่า **เอวํ** ชื่อว่าแสดงเทศนาสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งเทศนา เมื่อกล่าวคำว่า **เม สุตํ** ชื่อว่าแสดงสาวกสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งสาวก เมื่อกล่าวคำว่า **เอกํ สมยํ** ชื่อว่าแสดงกาลสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งกาล เมื่อกล่าวคำว่า **ภควา** ชื่อว่าเทสกสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งผู้

แสดง[๘๘]

คำว่า **สาวตฺถี** ในคำว่า **สาวตฺถิยำ วิหรติ** นี้ ได้แก่ นครอันเป็นสถานที่อยู่ประจำของฤษีชื่อสวัตถะ เหมือนคำว่า **กากนฺที มากนนฺที** ฉะนั้น ดังนั้น ท่านจึงเรียกว่า สาวัตถี เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ (เพศหญิง) ปราชญ์ทาง อักษรศาสตร์กล่าวกันอย่างนี้ ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เครื่องอุปโภคบริโภคสำหรับมนุษย์มีอยู่ทุกสิ่งทุกอย่างในนครนั้น เหตุนั้น นครนั้น จึงชื่อว่าสาวัตถี แต่ในการประกอบศัพท์ เมื่อถูกถามว่า มีสิ่งของอะไร จึงอาศัยคำว่า **มีทุกอย่าง** ประกอบว่า สาวัตถี มีของทุกอย่าง

ชนทั้งหลายนำเครื่องอุปกรณ์ทุกอย่าง
มารวมกันในกรุงสาวัตถีตลอดเวลา
เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่าสาวัตถี
เพราะเทียบกับเครื่องอุปกรณ์ทุกอย่าง
เมื่อของชาวโกศลน่ารื่นรมย์ น่าเพลิดเพลิน น่าเจริญใจ
กรุงสาวัตถีเป็นเมืองที่อุดม ถึงความเจริญไพบูลย์
มั่งคั่ง กว้างขวาง น่ารื่นรมย์ ฉันนั้น
ดุงเมืองของเทพทั้งหลายที่ชื่อว่าอาลกมันทา
เขตกรุงสาวัตถีนั้น[๘๙]

คำนี้เป็นสัตตมีวิภัตติ ลงในอรรถว่าใกล้ คำว่า **วิหรติ** นี้ เป็นคำแสดงความพร้อมด้วยวิหารการอยู่ บรรดา อิริยาบถวิหาร ทิพวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร แบบใดแบบหนึ่ง โดยไม่แปลกกัน แต่ในพระสูตรนี้ แสดงความประกอบพร้อมด้วยอิริยาบถ วิหาร ในบรรดาอิริยาบถต่างโดยยืน เดิน นั่ง นอน อิริยาบถหนึ่ง ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืนก็ดี ทรงดำเนินก็ดี ประทับนั่งก็ดี บรรทมก็ดี ก็บัณฑิตพึงทราบว่า **วิหรติ** อยู่ทั้งนั้น จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงตัดความลำบากแห่งอิริยาบถอย่างหนึ่งด้วยอิริยาบถอีกอย่างหนึ่ง (เปลี่ยนอิริยาบถ) ทรงบริหารอัตภาพให้เป็นไปไม่ลำบาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **วิหรติ** ประทับอยู่

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เชตวเน** นี้ ดังนี้ พระราชกุมารชื่อว่า**เชตะ** เพราะชนะชนผู้เป็นศัตรูของตน หรือว่า **เชตะ** เพราะประสูติ เมื่อพระราชาทรงชนะชนผู้เป็นศัตรู หรือว่า ชื่อว่า**เชตะ** แม้เพราะพระราชา ทรงขนานพระนามอย่างนี้แก่พระราชกุมาร[๙๐] เพราะมีพระราชประสงค์จะให้เป็นมงคล ที่ชื่อว่า**วนะ** เพราะให้คบหา อธิบายว่า ให้ทำความภักดีแก่ตน เพราะความถึงพร้อมแห่งตน คือให้เกิดความรักในตน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**วนะ** เพราะเรียกร้อง อธิบายว่า ประหนึ่งว่า วอนขอสัตว์ทั้งหลายว่า เชิญ มาใช้สอยเราเถิด ด้วยเสียงร้องของนกดุเหว่าผู้เพลิดเพลินอยู่กับกลิ่นดอกไม้นานาพรรณเป็นต้น และด้วยกิ่งก้าน ค่าคบ ดอกไม้ ผลไม้ ใบแก่ และใบอ่อนของต้นไม้ที่สั่นไหวด้วยลมอ่อนๆ[๙๑] วนะของเชตราชกุมาร ชื่อว่า**เชตวัน** จริงอยู่ เชตวันนั้น อันพระราชกุมารพระนามว่า เชตะปลูกสร้างบำรุงรักษา เชตราชกุมารนั้นเป็นเจ้าของเชตวันนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกกันว่าเชตวัน ใน

---

[๘๘] ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๘, สำ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๘, องฺ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๘

[๘๙] ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๙๘-๙

[๙๐] ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๙๙

[๙๑] ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๐

พระเชตวันนั้น

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อนาถปิณฑิกสฺส อาราเม** นี้ ดังนี้ คฤหบดีนั้น ชื่อสุทัตตะ โดยบิดามารดาตั้งชื่อให้ อนึ่งท่านได้ให้ก้อนข้าวเป็นทานแก่คนอนาถาเป็นประจำ เพราะท่านเป็นคนปราศจากมลทินคือความตระหนี่ และเพราะเป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยคุณ มีกรุณาเป็นต้น เหตุท่านเป็นผู้มั่งคั่งด้วยสมบัติที่น่าปรารถนาทุกอย่าง ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงได้รับขนานนามว่า **อนาถปิณฑิกะ** ประเทศที่ชื่อว่า**อาราม** เพราะเป็นที่สัตว์ทั้งหลาย หรือโดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรพชิตทั้งหลายพากันมาอภิรมย์ อธิบายว่า บรรพชิตทั้งหลาย พากันมาจากที่นั้นๆ ยินดีอภิรมย์ อยู่อย่างไม่เบื่อหน่าย เพราะพระเชตวันนั้น งดงามด้วยดอกไม้ ผลไม้ ใบไม้อ่อนเป็นต้น และเพราะถึงพร้อมด้วยองค์ของเสนาสนะ ๕ ประการ มีไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไปเป็นต้น อีกประการหนึ่ง ชื่อว่าอาราม เพราะน้ำท่านที่ไปในที่นั้นๆ มาภายในของตนแล้วยินดี เพราะสมบัติดังกล่าวมาแล้ว จริงอยู่ อารามนั้น อันท่านอนาถปิณฑิกคฤหบดี ชื่อจากพระหัตถ์ของเขตพระราชกุมาร ด้วยปูเงิน ๑๘ โกฏิ ให้สร้างเสนาสนะ เป็นเงิน ๑๘ โกฏิ เสร็จแล้วฉลองวิหารเป็นเงิน ๑๘ โกฏิ มอบถวายพระภิกษุ สงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ด้วยบริจาคเงิน ๕๔ โกฏิอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกกันว่า **อารามของท่านอนาถปิณฑิกะ ในอาราม ของอนาถปิณฑิกะ**นั้น

ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า **เชตวเน** ระบุถึงเจ้าของคนก่อน คำว่า **อนาถปิณฑิกสฺส อาราเม** ระบุถึงเจ้าของคนหลัง มีคำทักท้วงว่า ในการระบุถึงพระเชตวันและอารามเหล่านั้น มีประโยชน์อะไร ขอชี้แจงดังนี้ ว่าโดยบ่อเกิดบุญก่อน ประโยชน์ก็คือเป็นการทำการกำหนด (ตอบ) คำถามที่ว่าตรัสไว้ ณ ที่ไหนอย่างหนึ่ง เป็นการประกอบผู้ที่ต้องการบุญอื่นๆ ไว้ในการถึง (ถือเอา) แบบอย่าง อย่างหนึ่ง จริงอยู่ ในประโยชน์สองอย่างนั้น ทรัพย์ ๑๘ โกฏิ ที่ได้จากการขายที่ดิน ในการปลูกสร้างปราสาทที่มีประตูและซุ้มและต้น ไม้ทั้งหลายที่มีค่าหลายโกฏิ เป็นการบริจาคของพระเชตราชกุมาร ทรัพย์ ๕๔ โกฏิ เป็นการบริจาคของท่านอนาถปิณฑิกคฤหบดี ด้วยการระบุถึงพระเชตวัน และอารามนั้น ท่านพระอานนท์ เมื่อแสดงว่าผู้ต้องการบุญย่อมทำบุญทั้งหลายอย่างนี้ ก็ย่อมประกอบผู้ต้องการบุญอื่นๆ ไว้ในการถือเอาเป็นแบบอย่าง โดยประการใด การประกอบผู้ต้องการบุญไว้ในการถือเอาแบบอย่าง[๙๒] ก็บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นประโยชน์ในข้อนี้โดยประการนั้น

ในข้อนี้ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ผิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ใกล้ กรุงสาวัตถีก่อน ท่านพระอานนท์ก็ไม่ควรกล่าวว่า ในพระเชตวัน อาราม ของท่านอนาถปิณฑิกะ แต่ถ้าประทับอยู่ในพระเชตวันนั้น ก็ไม่ควรกล่าวว่า ใกล้กรุงสาวัตถี ด้วยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่อาจประทับ อยู่ในสถานที่สองแห่งในเวลาเดียวกันได้ ขอชี้แจงดังนี้ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)กล่าวมาแล้วมิใช่หรือว่า คำว่า **สาวตฺถิยํ** เป็นสัตตมีวิภัตติลงในอรรถ ว่าใกล้ เพราะว่า เปรียบเหมือนฝูงโค เที่ยวไปอยู่ใกล้แม่น้ำคงคาและยมุนาเป็นต้น เขาก็เรียกว่า เที่ยวไปใกล้แม่น้ำ คงคา เที่ยวไปใกล้แม่น้ำยมุนา ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อประทับ อยู่ ณ พระเขตวันอารามของท่านอนาถปิณฑิกะใกล้กรุงสาวัตถี ก็บัณฑิตพึงทราบว่า ประทับ อยู่ ณ พระเชตวัน อารามของท่านอนาถปิณฑิกะใกล้กรุงสาวัตถี แม้ในพระสูตรนี้ ก็ฉันนั้น จริงอยู่ คำว่า **สาวัตถี** ของพระเถระ ก็เพื่อแสดงโคจรคาม คำที่เหลือ ก็เพื่อแสดงสถานที่อยู่ประจำอันเหมาะแก่บรรพชิต[๙๓]

---

[๙๒] ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๙๙-๑๐๐

[๙๓] ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๐-๒๑, สำ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๐, องฺ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๙-๒๐

ในคำทั้ง ๒ นั้น ท่านพระอานนท์แสดงการอนุเคราะห์คฤหัสถ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยการระบุกรุงสาวัตถี แสดงการอนุเคราะห์บรรพชิตด้วยการระบุพระเชตวันเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง พระอานนท์แสดงการงดเว้น อัตตกิลมถานุโยค เพราะถือเอาปัจจัย ด้วยคำต้น แสดงอุบายงดเว้น กามสุขัลลิกานุโยค เพราะละวัตถุกามด้วยคำหลัง อนึ่ง แสดงความพากเพียรในเทศนาด้วยคำต้น แสดงความน้อมไปในวิเวก ด้วยคำหลัง แสดงการเข้าไปด้วยกรุณา ด้วยคำต้น และแสดงการเข้าไปด้วยปัญญาด้วยคำหลัง แสดงความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงน้อมไปในอันจะให้สำเร็จหิตสุขแก่สัตว์ทั้งหลายด้วยคำต้น แสดงความที่ทรงไม่ติดอยู่ในการบำเพ็ญหิตสุขแก่ผู้อื่น ด้วยคำหลัง แสดงความอยู่ผาสุก อันมีการทรงสละสุขที่ประกอบด้วยธรรมเป็นนิมิต ด้วยคำต้น แสดงการอยู่ผาสุก อันมีการประกอบเนืองๆ ซึ่งอุตตริมนุสสธรรมเป็นนิมิต ด้วยคำหลังที่แสดง ความที่ทรงมีอุปการะมากแก่มนุษย์ทั้งหลาย ด้วยคำต้น แสดงความที่ทรงมีอุปการะมากแก่เทวดาทั้งหลาย ด้วยคำหลัง แสดงความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติในโลก เจริญเติบใหญ่ในโลก ด้วยคำต้น แสดงความที่โลกฉาบทา พระองค์ไม่ได้ ด้วยคำหลัง มีอย่างดังกล่าวมานี้เป็นต้น[๙๔]

คำว่า **ณ ที่นั้น (ตตฺร)** เป็นการแสดงถึงสถานที่และเวลา จริงอยู่ พระเถระแสดงคำนั้นว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ตลอดสมัยใด ในสมัยนั้น และพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โคนแห่งต้นไม้ซึ่งเป็นราชาแห่งต้นสาละใด ณ โคนแห่งต้นไม้ ซึ่งเป็นราชาแห่งต้นสาละนั้น อีกอย่างหนึ่ง พระเถระแสดงสถานที่และเวลาที่ควรกล่าวถึง เพราะพระผู้มีพระภาคย่อมไม่ตรัสธรรมในสถานที่หรือในเวลาที่ไม่เหมาะสม ก็ในข้อนี้มีคำเป็นเครื่องสาธกว่า พาหิยะ เวลานี้ยังไม่สมควร คำว่า **แล (โข)** เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่าทำบทให้เต็ม ใช้ในความหมายว่าห้ามข้อความอื่น หรือใช้ในความหมายว่ากาลเบื้องต้น คำว่า **พระผู้มีพระภาค (ภควา)** เป็นการแสดงความเป็นครูของชาวโลก คำว่า **ภิกษุ (ภิกฺขุ)** เป็นการกล่าวถึงบุคคลผู้ขวนขวาย ในการฟังถ้อยคำ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบอธิบายคำในคำว่าภิกษุ นี้โดยนัยเป็นต้นว่า ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้ขอ ชื่อว่าภิกษุ เพราะอาศัยการเที่ยวขอ คำว่า **รับสั่งเรียก (อามนฺเตสิ)** แปลว่า ร้องเรียก คือพูดด้วย ในที่นี้มีความหมายดังนี้ว่า เตือนให้รู้ตัว แต่ในที่อื่นใช้ในความหมายว่าประกาศให้รู้ก็มี เหมือนที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราขอเตือนเธอทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายเราขอประกาศให้เธอทั้งหลายทราบ คำว่า **รับสั่งเรียก (อามนฺเตสิ)** นั้น ใช้ในความหมายว่าเรียกก็มี เหมือนที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุเธอจงมา จงไปเรียก สารีบุตรตามคำของเรา คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย (ภิกฺขโว)** เป็นการแสดงอาการร้องเรียก แต่คำนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว เพราะเป็นความสำเร็จในการประกอบด้วยคุณคือความเป็นผู้มีการขอเป็นปกติ เพราะอาจารย์ผู้รู้ศัพทศาสตร์ทั้งหลายเข้าใจกันว่า ผู้ประกอบด้วยคุณคือความเป็นผู้มีการขอเป็นปกติก็ดี ชื่อว่าภิกษุ ผู้ประกอบด้วยคุณมีการขอเป็นธรรมดาเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าภิกษุ ผู้ประกอบด้วยคุณคือความเป็นผู้ทำสาธุการ ในการขอก็ดี ชื่อว่าภิกษุ พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงประกาศความประพฤติที่ชนชั้นต่ำและชั้นสูงเสพคุ้นแล้ว ด้วยพระดำรัสนั้น อันสำเร็จด้วยการประกอบด้วยคุณ มีความเป็นผู้มีการขอเป็นปกติเป็นต้นของภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่าย่อมทำการข่มภาวะที่ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้เห่อเหิมและหดหู่ใจ เมื่อทรงทำภิกษุเหล่านั้นให้หันหน้ามาหาพระองค์ ด้วยพระดำรัสนี้ว่า **ภิกษุทั้งหลาย (ภิกฺขโว)** อันมีการทอดพระเนตรดูด้วยพระหทัยอันเยือกเย็นด้วยการแผ่ไปแห่งพระกรุณาเป็นเบื้องต้น ชื่อว่าย่อมทำ

---

[๙๔] ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๒-๒๓, องฺ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๐-๒๐

ภิกษุเหล่านั้นให้เกิดความปรารถนาจะฟัง ด้วยพระดำรัสที่แสดงถึงความประสงค์ที่จะตรัสสอนนั้นนั่นเอง และเพราะประโยชน์แห่งการตรัสรู้นั้นนั่นเอง พระองค์จึงชื่อว่าทรง ชักชวนภิกษุเหล่านั้น แม้ในการมนสิการซึ่งการฟังด้วยดี เพราะว่าความถึงพร้อมแห่งคำสอนเกี่ยวเนื่องแล้วด้วยการมนสิการซึ่งการฟังด้วยดี

หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร เมื่อเทวดาและมนุษย์แม้เหล่าอื่นมีอยู่ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกเฉพาะภิกษุทั้งหลายเท่านั้น ตอบว่า เพราะภิกษุ ทั้งหลายเป็นผู้เจริญที่สุด ประเสริฐที่สุด อยู่ใกล้และอยู่พร้อมเพรียงกันตลอดเวลา จริงอยู่ พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคทั่วไปแก่บริษัททั้งปวง และภิกษุทั้งหลายชื่อว่าเจริญที่สุดในบริษัทเพราะเกิดขึ้นก่อน ชื่อว่าประเสริฐที่สุด เพราะการคล้อยตามพระจริยาของพระศาสดา และเพราะเป็นผู้รับคำสั่งสอนทั้งสิ้น เริ่มต้นที่บรรพชิต ชื่อว่าอยู่ใกล้ เพราะเมื่อนั่งอยู่ในที่นั้น ชื่อว่าเป็นผู้อยู่ใกล้พระศาสดา ชื่อว่าพร้อมเพรียงกันตลอดเวลา เพราะสัญจรไปมาอยู่ในสำนักของพระศาสดา อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่าเป็นภาชนะแห่งพระธรรมเทศนา เพราะเป็นแดนเกิดแห่งการปฏิบัติตามพระดำรัสที่พระองค์ทรงสั่งสอนแล้ว และเพราะเป็นบุคคลพิเศษ พระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงเทศนานี้หมายเอาภิกษุบางพวกเท่านั้น แม้เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้นมาอย่างนั้น

ในข้อนั้น พึงมีคำถามว่า พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดง ย่อมตรัสเรียก ภิกษุทั้งหลายมาก่อน เพื่ออะไร พระองค์ไม่ทรงแสดงธรรมอย่างเดียวหรือ ตอบว่า เพื่อทรงให้ภิกษุเหล่านั้นเกิดสติ เพราะภิกษุทั้งหลายกำลังนั่งคิดเรื่องอื่นบ้าง กำลังนั่งคิดฟุ้งซ่านบ้าง กำลังนั่งพิจารณาธรรมบ้าง กำลังนั่งมนสิการกัมมัฏฐานบ้าง เมื่อพระองค์ไม่ตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้นมาแล้วแสดงธรรม ภิกษุเหล่านั้นจะไม่อาจกำหนดได้ว่า เทศนานี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นปัจจัย พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วเพราะเกิดเรื่องอะไร ดังนี้แล้วก็จะพึงเรียนพระพุทธพจน์ได้ยาก หรือไม่เรียนเลย เพราะเหตุนั้น เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นเกิดสติขึ้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกก่อน แล้วทรงแสดงธรรมในภายหลัง คำนี้ว่า **ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ (ภทนฺเต)** เป็นคำกล่าวด้วยความเคารพ หรือเป็นการให้คำตอบแด่พระศาสดา อีกอย่างหนึ่ง ในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าย่อมตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่านั้นเมื่อกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชื่อว่าตอบรับพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็เหมือนกัน พระผู้มีพระภาคทรงรับสั่งให้ประทานคำตอบว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายก็ถวายคำตอบรับว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ คำว่า ภิกษุเหล่านั้น(เต ภิกฺขู) ได้แก่ พวกภิกษุที่พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกมาแล้วเหล่านั้น คำว่า **ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว (ภควโต ปจฺจสฺโสสุ๋)** ความว่า ภิกษุเหล่านั้นทูลรับคำตรัสเรียกของพระผู้มีพระภาค อธิบายว่า หันหน้ามาฟัง คือน้อมรับ ได้แก่ยอมรับฟัง คำว่า **พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัส (ภควา เอตทโวจ)** ความว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระสูตรทั้งที่จะพึงตรัสในบัดนี้ นิทานพจน์อันใดประดับด้วยกาล สถานที่ ผู้แสดง เรื่อง บริษัท และประเทศ ท่านพระอานนท์กล่าวไว้แล้วเพื่อหยั่งลงสู่พระสูตรนี้ได้อย่างสะดวก การพรรณนาเนื้อความแห่งนิทานพจน์นั้น จบบริบูรณ์แล้ว ด้วยคำมีประมาณเท่านี้

เทสนาวรรณนา

(๑๐) บัดนี้ โอกาสแห่งการพรรณนาพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นแสดงไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ (ทส อิเม ภิกฺขเว ธมฺมา) เป็นต้นได้มาถึงโดยลำดับแล้ว ก็เพราะเหตุที่การพรรณนาพระสูตรนี้นั้น อันท่านพิจารณาถึงเหตุที่ยกพระสูตรขึ้นแสดงแล้วกล่าวอยู่เป็นอันปรากฏแล้ว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักพิจารณาเหตุที่ยกพระสูตรขึ้นแสดงก่อน จริงอยู่ การยกพระสูตรขึ้นแสดงมี ๔ ประการ คือ ๑) อัตตัชฌายสยะ (เป็นไปตามอัธยาศัยของพระองค์) ๒) ปรัชฌาสยะ (เป็นไปตามอัธยาศัยของผู้อื่น) ๓) ปุจฉาวสิกะ (เป็นไปตามอำนาจการถาม) ๔) อัฏฐุปปัตติกะ (เป็นไปเพราะเกิดเรื่องขึ้น) บรรดาการยกพระสูตรขึ้นแสดง ๔ ประการนั้น พระผู้มีพระภาคอันคนเหล่าอื่นมิได้ทูลอาราธนาย่อมตรัสพระสูตรเหล่าใด เพราะอัธยาศัยของพระองค์อย่างเดียวเท่านั้น พระสูตรเหล่านั้นมีอาทิอย่างนี้ คือ อากังเขยยสูตร วัตถสูตร การยกพระสูตรเหล่านั้นขึ้นแสดงชื่อว่า อัตตัชฌาสยะ (เป็นไปตามอัธยาศัยของพระองค์) อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเล็งดูอัธยาศัย ความพอใจ ความชอบใจ อภินิหาร และภาวะที่จะตรัสรู้ของชนเหล่าอื่น ตรัสพระสูตรเหล่าใดไว้ด้วยอำนาจอัธยาศัยของผู้อื่นอย่างนี้ว่า “ธรรมเป็นเครื่องบ่มวิมุตติของพระราหุลแก่กล้าแล้ว ทางที่ดี เราพึงแนะนำราหุลในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป”[๙๕] พระสูตรเหล่านั้นมีอาทิอย่างนี้ คือ ราหุโลวาทสูตร ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร การยกพระสูตรเหล่านั้นขึ้นแสดง ชื่อว่า ปรัชฌาสยะ (เป็นไปตามอัธยาศัยของผู้อื่น) อนึ่ง เทวดาและมนุษย์เหล่านั้นๆ พากันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค แล้วทูลถามปัญหา พระผู้มีพระภาคอันเหล่าเทพและมนุษย์ทูลถามอย่างนี้ แล้วได้ตรัสพระสูตรมีเทตาสังยุตสูตร โพชฌังคสูตรเป็นต้น การยกพระสูตรเหล่านั้นขึ้นแสดง ชื่อว่า ปุจฉาวสิกะ (เป็นไปตามอำนาจการถาม) อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยเหตุที่เกิดขึ้น แล้วจึงตรัสพระสูตรมีธัมมทายาทสูตรเป็นต้น การยกพระสูตรเหล่านั้นขึ้นแสดง ชื่อว่า อุฏฐุปปัตติกะ (เป็นไปเพราะเกิดเรื่องขึ้น) บรรดาการยกพระสูตรขึ้นแสดง ๔ ประการเหล่านี้ การยกพระสูตรนี้ขึ้นแสดง ชื่อว่า ปรัชฌาสยะ (เป็นไปตามอัธยาศัยของผู้อื่น) เพราะทรงเล็งดูภาวะที่จะตรัสรู้ของเหล่าชนผู้พิจารณาตามนัยที่กล่าว

ในคำนั้น คำว่า **๑๐ (ทส)** เป็นการกำหนดการนับ คำว่า **นี้ (อิเม)** กระทำเฉพาะหน้าซึ่งข้อธรรมที่จะพึงกล่าวในบัดนี้ คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย (ภิกฺขเว)** เป็นคำร้องเรียก เพื่อความพร้อมเพรียงกัน ด้วยคำว่า ภิกฺขโว ยังภิกษุทั้งหลายผู้ประพร้อมในการฟังด้วยการร้องเรียงในเบื้องต้น ให้กลับจากการฟุ้งไปในที่อื่นด้วยการร้อยเรียกนี้ อีกอย่างหนึ่ง ทำภิกษุทั้งหลายให้อยู่เฉพาะหน้าตนด้วยคำร้อยเรียกในเบื้องต้น ทำภิกษุทั้งหลายให้อยู่เฉพาะหน้าพระธรรมเทศนาด้วยการร้องเรียน คำว่า **ธรรม (ธมฺมา)** แสดงถึงการกำหนดข้อธรรม คำว่า บรรพชิต (**ปพฺพชิเตน)** ได้แก่ บุคคลผู้ละฆราวาสเข้าสู่การบรรพชาในศาสนา เพราะละมลทินมีราคะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสบอกอุบายแก่ภิกษุนั้น คำว่า **เนื่องๆ (อภิณฺหำ)** ได้แก่ ทุกขณะ บ่อย คือ ไม่มีระหว่าง คำว่า **ควรพิจารณา (ปจฺจเวกฺขิตพฺพา)** ได้แก่ พึงตรวจดู พึงกำหนดดู คำว่า **ความมีเพศต่างจากคฤหัสถ์ (เววณฺณิยำ)** ได้แก่ ความมีเพศต่างกัน คือ ความมีรูปแบบต่างกัน อธิบายว่า ก็ความมีเพศต่างกันนี้นั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. ความมีเพศต่างกันทางสรีระ

๒. ความมีเพศต่างกันทางบริขาร

---

[๙๕] สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๓.

บรรดาความมีเพศต่างกัน ๒ อย่างนั้น ความมีเพศต่างกันทางสรีระพึงทราบด้วยการปลงผมและหนวด ก็ก่อนบวช กุลบุตรแม้นุ่งผ้าเนื้อละเอียดย้อมสีต่างๆ แม้บริโภคอาหารมีรสเลิศต่างๆ ในภาชนะทองและเงิน แม้นอนแม้นั่งบนที่นอนที่นั่นชั้นดีในห้องอันมีสิริ แม้ปรุงเภสัชด้วยเนยใสและเนยข้นเป็นต้น ตั้งแต่บวชแล้วจำต้องนุ่งห่มผ้าขาด ผ้าปะ ผ้าย้อมน้ำฝาก จำต้องฉันข้าวคลุกในบาตรเหล็กหรือบาตรดิน จำต้องนอนบนเตียงลาดด้วยหญ้าเป็นต้นในเสนาสนะมีโคนไม้เป็นต้น จำต้องนั่งบนท่อนหนังและเสื่อลำแพนเป็นต้น จำต้องปรุงเภสัชด้วยน้ำมูตรเน่าเป็นต้นความมีเพศต่างกัน ทางบริขารในข้อที่กล่าวมานี้ พึงทราบด้วยประการฉะนี้ ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ ย่อมละความขัดเคืองและมานะได้ คำว่า **การเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น (ปรปฏิพทฺธา เม ชีวิกา)** ความว่า ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ว่า การเลี้ยงชีพด้วยปัจจัย ๔ ของเรา เกี่ยวเนื่องในคนเหล่าอื่น คือ เนื่องด้วยผู้อื่น อิริยาบถย่อมสมควร อาชีวะย่อมบริสุทธิ์ และย่อมยำเกรงบิณฑบาต(และ) ชื่อว่าการบริโภคโดยไม่ได้พิจารณาในปัจจัย ๔ ย่อมไม่มี คำว่า **เรามีอากัปกิริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ (อญฺโญ นาม อากปฺโป กรณีโย)** ความว่า บรรพชิตพึงพิจารณาว่า เหล่าคฤหัสถ์มีอากัปกิริยาเดินด้วยการย่างเท้าไม่กำหนดโดยอาการที่ยืดอกประคองคอสง่างามอันใด อากัปกิริยาอื่นจากอากัปกิริยาของคฤหัสถ์นั้น เราควรทำ เราควรเป็นผู้มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ มองเพียงชั่วแอกเดียว ย่างเท้ากำหนดแต่น้อย(ไม่ย่างก้าวยาว) พึงเดินไปเหมือนเกวียนบรรทุกน้ำแล่นไปบนพื้นขรุขระ ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ ย่อมมีอิริยาบถสมควร สิกขา ๓ ย่อมเต็มบริบูรณ์ ศัพท์ว่า **ได้หรือไม่ (กจฺจิ นุ โข)** รวมนิบาตลงในการกำหนด คำว่า **ตนเอง (อตฺตา)** ได้แก่ จิต คำว่า **ติเตียนโดยศีลได้หรือไม่ (สีลโต น อุปวทติ)** ได้แก่ ไม่ติเตียนเพราะศีลเป็นเหตุว่า ศีลของท่านไม่บริสุทธิ์ อธิบายว่า ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ ความละอายใจภายในย่อมเกิดขึ้น ความละอายใจ(หิริ) นั้นย่อมทำความสำรวมให้สำเร็จในทวารทั้ง ๓ ความสำรวมในทวารทั้ง ๓ เป็นปาริสุทธิศีล ๔ บรรพชิตผู้ดำรงอยู่ในปาริสุทธิศีล ๔ เจริญวิปัสสนาแล้วย่อมยึดเอาอรหัตตผลไว้ได้ คำว่า **เพื่อนพรหมจารี ผู้รู้ทั้งหลาย (วิญฺญู สพฺรหฺมจารี)** ได้แก่ เพื่อนพรหมจารีผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลาย คำว่า **พิจารณาแล้ว (อนุวิจฺจ)** ได้แก่ ตามพิจารณาแล้ว คำว่า **ไม่ติเตียน (น อุปวทนฺติ)** ได้แก่ ไม่กล่าวร้าย ไม่ดูหมิ่น อธิบายว่า ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ ความเกรงกลัว(บาป)ภายนอกย่อมตั้งมั่น ความเกรงกลัวนั้นทำความสำรวมให้สำเร็จในทวารทั้ง ๓ เพราะเหตุนั้นจึงควรทราบโดยนัยในลำดับถัดมานั้นนั่นเอง คำว่า **ความพลัดพราก (นานาภาโว วินาภาโว)** ได้แก่ ความเป็นต่างๆ กันเพราะชาติ ความพรากจากเพราะมรณะ อธิบายว่า ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ย่อมไม่มีอาการคือความประมาทในทวารทั้ง ๓ (และ) สติระลึกความตายจะปรากฏอย่างดี ในคำเป็นต้นว่า **เรามีกรรมเป็นของตน (กมฺมสฺสโกมฺหิ)** พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ :- กรรมเป็นของเรา คือ เป็นของมีอยู่ของตน เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นผู้มีกรรมเป็นของของเรา ผลที่กรรมพึงให้ชื่อว่าทายะ ผลที่กรรมพึงให้แห่งกรรมชื่อว่ากรรมทายะ เราย่อมรับผลที่กรรมพึงให้แห่งกรรม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้รับผลแห่งกรรม กรรมเป็นกำเนิด คือ เหตุของเรา เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นผู้มีกรรมเป็นกำเนิด กรรมเป็นเผ่าพันธุ์ คือ เป็นญาติของเรา เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ กรรมเป็นที่พึ่งคือเป็นที่อาศัยของเรา เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นผู้มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย คำว่า **เราจักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น (ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ)** ได้แก่ เราจักเป็นทายาทของกรรมนั้น คือ จักเป็นผู้รับผลที่กรรมนั้นให้แล้ว อธิบายว่า ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาความเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ ย่อมไม่มีการทำบาปกรรม คำว่า **วันคืนล่วงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่ (กถมฺภูตสฺส เม รตฺตินฺทิวา วีติปตนฺติ)** ความว่า

วันคืนล่วงไปๆ คือ เปลี่ยนแปลงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่ คือ เราทำวัตรปฏิบัติหรือไม่ได้ทำ สาธยายพุทธวจนะหรือไม่ได้สาธยาย ทำกิจกรรมในโยนิโสมนสิการหรือไม่ได้ทำ ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ อัปปมาทธรรมย่อมเต็มบริบูรณ์ คำว่า **เรายินดียิ่งในเรือนว่าง (สุญฺญาคาเร อภิรมามิ)** ความว่า เราเป็นผู้เดียวในอิริยาบถทั้งปวง ในโอกาสอันสงัด ยังยินดียิ่งอยู่แลหรือ บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ กายวิเวกย่อมเต็มบริบูรณ์ คำว่า **ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ (อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา)** ความว่า ธรรมทั้งหลายมีฌานเป็นต้น ของเหล่าท่านผู้ได้ฌาน และเหล่าพระอริยะ ผู้ยิ่งกว่ามนุษย์ คือ เป็นมนุษย์ชั้นอุกกฤษฎ์ หรือธรรมทั้งหลายที่ยิ่งยวด วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์กล่าวคือกุศลกรรมบถ ๑๐ มีอยู่ คือ เป็นอยู่ในสันดานของเราหรือหนอ คำว่า **ญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถวิเศษ (อลมริยญาณทสฺสน-วิเสโส)** ความว่า ชื่อว่าญาณเพราะอรรถว่า รู้ชัดมหัคคตปัญญาและโลกุตตรปัญญา ชื่อว่าทัสสนะเพราะอรรถว่า เห็นธรรมโดยทำให้ประจักษ์แจ้งเหมือนสิ่งของด้วยจักษุ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าญาณทัสสนะ ญาณทัสสนะที่ประเสริฐ คือ บริสุทธิ์ สูงสุด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอริยญาณทัสสนะ อริยญาณทัสสนะอันอาจ คือ สมควร สามารถกำจัดกิเลสได้ มีอยู่ในธรรมนี้หรือแก่ธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่าอลมริยญาณทัสสนะ คือ ธรรมที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์อันต่างด้วยฌานเป็นต้น อลมริยญาณทัสสนะนั้นด้วย วิเศษด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอลมริยญาณทัสสนะวิเสส(ญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถวิเศษ) อีกนัยหนึ่ง คุณวิเศษคือญาณทัสสนะอันบริสุทธิ์สามารถกำจัดกิเลสนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอลมริยญาณทัสสนวิเสส คำว่า **เราบรรลุแล้ว (อธิคโต)** ได้แก่ คุณวิเศษที่เราได้ไว้แล้ว ยังมีอยู่หรือหนอ คำว่า **เรานั้น (โสหํ)** ได้แก่ เรานั้นได้คุณวิเศษแล้ว คำว่า **ในภายหลัง (ปจฺฉิเม กาเล)** ได้แก่ ในกาลที่นอนบนเตียงสำหรับตาย คำว่า **ถูกถาม (ปุฏฺโฐ)** ได้แก่ อันเพื่อนพรหมจารีถามถึงคุณวิเศษที่ได้บรรลุแล้ว คำว่า **จักเป็นเหตุให้เราไม่เก้อเขิน (น มงกุ ภวิสสามิ)** ได้แก่ เราจักไม่เป็นผู้มีคอตก คือ หมดอำนาจ ก็บรรพชิตเมื่อพิจารณาอย่างนี้ ย่อมไม่มีชื่อว่าการตายเปล่า

นิคมวจนวรรณนา

คำว่า **อิเม โข** เป็นต้น เป็นคำนิคม หลายคำว่า **อิเม ทส ธมฺมา** เป็นการชี้แจงข้อธรรมตามที่กล่าวแล้ว คำว่า **ภิกฺขเว** ได้แก่ ทำเฉพาะหน้าเพื่อรู้พร้อมในที่สุดแห่งภิกษุผู้ประกอบในการฟังเป็นเบื้องต้น คำว่า **อิทมโวจ** เป็นต้น เป็นคำของพระสังคีติกาจารย์ พระผู้มีพระภาค ได้ตรับพระสูตรนี้ คำว่า **อตฺตมนา** ได้แก่ มีใจเป็นของตน หรือ มีใจอันปีติและสุขยึดไว้แล้ว อธิบายว่า มีจิตยินดีแล้ว คำว่า **เต ภิกฺขู** ได้แก่ ผู้ฟังพระสูตร คำว่า **ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุ** ได้แก่ ฟังพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคแล้วยินดี หรืออธิบายว่า เพื่อรับเอาพระสูตร

๒.๔.๗ มงคลสูตรพรรณนา

(๑๑) บัดนี้จะได้วิสัชชนาในมงคลสูตรนี้ การหยั่งลงสู่ศาสนาด้วยพระดำรัสมีสรณคมน์เป็นต้น มีทสธรรมสูตรเป็นที่สุดก็ดี นัยแห่งธรรมมีศีลเป็นต้น มีการตรัสรู้ยิ่งซึ่งอุตตริมนุสธรรมเป็นที่สุดก็ดี ทรงแสดงแล้วในทสธรรมสูตรนี้ มงคลสูตรนี้ ท่านนำมาตั้งไว้ในลำดับแห่งทสธรรมสูตร เพื่อแสดงมงคล แก่บุคคลที่มีประโยชน์ด้วยมงคล แล้วจะได้กระทำซึ่งอุบัติเหตุแห่งกิริยาที่บันเกิดขึ้นแห่งมงคลนั้นบัณฑิตพึงทราบตามแนวแห่งพระสูตรนี้

เรื่องมูลเหตุเกิดมงคลปัญหา

ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) จะกล่าวถึงการเกิดเรื่องขึ้นแห่งมังคลสูตรนั้นที่ยกขึ้นทำการพรรณนาดังต่อไปนี้ คือ เล่ากันมาว่า ในชมพูทวีป มหาชนชุมนุมกันในที่นั้นๆ เช่นใกล้ประตูเมือง สภาแห่งสถานราชการเป็นต้น มอบทรัพย์สินเงินทอง ให้เขาเล่าเรื่องต่างๆ เช่น เรื่องนำนางสีดามาเป็นต้น เรื่องหนึ่งๆ เล่าอยู่ถึง ๔ เดือนจึงจบ ในสถานที่นั้น วันหนึ่ง เรื่องมงคลปัญหาก็เกิดขึ้นว่า อะไรเล่าหนอ เป็นมงคล สิ่งที่เห็นหรือเป็นมงคล เรื่องที่ได้ยินหรือเป็นมงคล หรือเรื่องที่ทราบ เป็นมงคล ใครหนอรู้จักมงคล ดังนี้

ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ชื่อ**ทิฏฐมังคลิกะ** (นับถือสิ่งที่เห็นเป็นมงคล) กล่าวว่า ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)รู้จักมงคล สิ่งที่เห็นเป็นมงคลในโลก รูปที่สมมติกันว่า เป็นมงคลยิ่ง ชื่อว่าทิฏฐะ รูปอย่างไรเล่า คนบางคนในโลกนี้ ตื่นแต่เช้าเห็น นกกระเต็นบ้าง เห็นต้นมะตูมรุ่นบ้าง เห็นหญิงมีครรภ์บ้าง เห็นเด็กรุ่น หนุ่ม ตกแต่งประดับกาย เทินหม้อเต็มน้ำบ้าง ปลาตะเพียนแดงสดบ้าง ม้า อาชาไนยบ้าง รถเทียมม้าบ้าง โคผู้บ้าง โคเมียบ้าง โคแดงบ้าง ก็หรือว่าเห็น รูปแม้อื่นใด เห็นปานนั้น ที่สมมตกันว่าเป็นมงคลยิ่ง รูปที่เห็นนี้ เรียกว่า ทิฏฐิมงคล คนบางพวกก็ยอมรับคำของเขา บางพวกก็ไม่ยอมรับ พวกที่ไม่ยอมรับ ก็ขัดแย้งกับเขา

ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ชื่อ**สุตมังคลิกะ** ก็กล่าวว่า ท่านเอย ขึ้นชื่อว่าตาย่อมเห็นของสะอาดบ้าง ของไม่สะอาดบ้าง ของดีบ้างของไม่ดีบ้าง ของชอบใจบ้าง ของไม่ชอบใจบ้าง ผิว่า รูปที่ผู้นั้น เห็นพึงเป็นมงคลไซร้ ก็จะพึงเป็นมงคลทั้งหมดนะสิ เพราะฉะนั้น รูปที่เห็นไม่เป็นมงคล ก็แต่ว่าเสียงที่ได้ยินต่างหากเป็นมงคล เสียงที่สมมตว่าเป็นมงคลยิ่ง ชื่อว่าสุตะ อย่างไรเล่า คนบางตนในโลกนี้ ลุกขึ้นแต่เช้า ได้ยินเสียงเช่นนี้ว่า เจริญแล้ว เจริญอยู่ เต็ม ขาว ใจดี สิริ เจริญด้วยสิริ วันนี้ ฤกษ์ดี ยามดี วันดี มงคลดี หรือเสียงที่สมมตว่ามงคลยิ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง เสียงที่ได้ยินนี้ เรียกว่าสุตมงคล บางพวกก็ยอมรับคำของเขา บางพวกก็ไม่ยอมรับ พวกที่ไม่ยอมรับ ก็ขัดแย้ง กับเขา

ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ชื่อ **มุตมังคลิกะ** กล่าวว่า ท่านเอย แท้จริง ขึ้นชื่อว่าหู ย่อมได้ยินเสียงดีบ้างไม่ดีบ้าง ชอบใจบ้าง ไม่ชอบใจบ้าง ผิว่า เสียงที่ผู้นั้นได้ยิน พึงเป็นมงคลไซร้ ก็จะเป็นมงคลทั้งหมดนะสิ เพราะฉะนั้น เสียงที่ได้ยินจึงไม่เป็นมงคล ก็แต่ว่าสิ่งที่ทราบแล้วต่างหากเป็นมงคล กลิ่น รส และโผฏฐัพพะสิ่งที่พึงถูกต้อง ชื่อว่ามุตะ อย่างไรเล่า คนบางคนลุกแต่เช้า สูดกลิ่นดอกไม้มีกลิ่นดอกปทุมเป็นต้นบ้าง เคี้ยวไม้สีฟันขาวบ้าง จับต้องแผ่นดินบ้าง จับต้องข้าวกล้าเขียวบ้าง มูลโคสดบ้าง เต่าบ้าง งาบ้าง ดอกไม้บ้าง ผลไม้บ้าง ฉาบทาด้วยดินขาวโดยชอบบ้าง นั่งผ้าขาวบ้าง โพกผ้าโพกขาวบ้าง ก็หรือว่าสูดกลิ่น ลิ้มรส หรือถูกต้องโผฏฐัพพะ ที่สมมติว่าเป็นมงคลยิ่ง อย่างอื่นใด เห็นปานนั้น สิ่งดังกล่าวมานี้ เรียกว่ามุตมงคล บางพวกก็ยอมรับคำแม้ของเขา บางพวกก็ไม่ยอมรับ

ในสามพวกนั้น ทิฏฐิมังคลิกบุรุษ ก็ไม่อาจทำให้สุตมังคลิกบุรุษ และมุตมังคลิกบุรุษยินยอมได้ ทั้งสามฝ่ายนั้น ฝ่ายหนึ่ง ก็ทำอีกสองฝ่ายให้ยินยอมไม่ได้ บรรดามนุษย์เหล่านั้น พวกใดยอมรับคำของทิฏฐิมังคลิกบุรุษ พวกนั้นก็ถือว่ารูปที่เห็นแล้ว เท่านั้นเป็นมงคล พวกใดยอมรับคำของสุตมังคลิกบุรุษ และมุตมังคลิกบุรุษ พวกนั้นก็ถือว่าเสียงที่ได้ยินเท่านั้นเป็นมงคล สิ่งที่ได้ทราบเท่านั้นเป็นมงคล เรื่องมงคลปัญหานี้ ปรากฏไปทั่วชมพูทวีป ด้วยประการฉะนี้

ครั้งนั้น มนุษย์ทั่วชมพูทวีปถือกันเป็นพวกๆ พากันคิดมงคลทั้งหลายว่า อะไรกันหนอเป็นมงคล อารักขเทวดาของมนุษย์พวกนั้น ฟังเรื่องนั้นแล้ว ก็พากันคิดมงคลทั้งหลายเหมือนกัน เหล่าภุมมเทวดา เป็นมิตรของเทวดาเหล่านั้น ฟังเรื่องจากอารักขเทวดานั้นแล้ว ก็พากันคิดมงคลอย่างนั้นเหมือนกัน อากาสัฏฐกเทวดาเป็นมิตรของเทวดาเหล่านั้น จตุมหาราชิกเทวดา เป็นมิตรของอากาสัฏฐกเทวดาเหล่านั้น โดยอุบายนี้ ตราบถึงอกนิฏฐเทวดา เป็นมิตรของสุทัสสีเทวดา ฟังเรื่องจากสุทัสสีเทวดานั้นแล้ว ก็ถือกันเป็นพวกๆ พากันคิดมงคลทั้งหลาย ด้วยอุบายอย่างนี้ การคิดมงคลได้เกิดไปในที่ทุกแห่งจนถึงหมื่นจักรวาล ก็การคิดมงคลเกิดขึ้นแล้ว แม้วินิจฉัยว่านี้เป็นมงคล นี้ เป็นมงคลแต่ก็ยังไม่เด็ดขาด จึงตั้งอยู่ถึง ๑๒ ปี ทั้งมนุษย์ทั้งเทวดาทั้งพรหม หมดด้วยกันเว้น พระอริยสาวกแตกเป็น ๓ พวก คือ (๑) ทิฏฐมังคสิกะ (๒) สุตมังคลิกะ (๓) มุตมังคลิกะ แม้แต่พวกหนึ่ง ก็ตกลงตามเป็นจริงไม่ได้ว่า นี้เท่านั้นเป็นมงคล มงคลโลกาหล การแตกตื่นเรื่องมงคลเกิดขึ้นแล้วในโลก

ธรรมดาว่า โกลาหลมี ๕ คือ (๑) กัปปโลาหล (๒) จักกวัตติโกลาหล (๓) พุทธโกลาหล (๔) มงคลโกลาหล (๕) โมเนยยโกลาหล บรรดาโกลาหลทั้ง ๕ นั้น เหล่าเทวดาชั้นกามาวจร ปล่อยศีรษะสยายผม ร้องไห้ เอาหัตถ์เช็ดน้ำตา นุ่งผ้าสีแดง ทรงเพศแปลกๆ อย่างยิ่ง เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์ร้องบอก กล่าวว่า ล่วงไป ๑๐๐,๐๐๐ ปีกัปจักปรากฏ โลกนี้จักพินาศ มหาสมุทรจักแห้ง มหาปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุ จักถูกไฟไหม้จักพินาศ โลกพินาศจักมีจนถึงพรหมโลก ท่านผู้นิรทุกข์ ขอท่านทั้งหลายจงพากันเจริญเมตตาไว้เถิด จงพากันเจริญกรุณา มุทิตา อุเบกขาไว้เถิด ท่านผู้นิรทุกข์จงบำรุงมารดาบิดา จงยำเกรงท่านผู้เป็นผู้ใหญ่ในตระกูล ตื่นกันเถิด อย่าได้ประมาทกันเลย นี้ ชื่อว่า**กัปปโกลาหล**

เทวดาชั้นกามาวจรนั่นแล เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์บอกกล่าวว่า ล่วงไป ร้อยปี พระเจ้าจักรพรรดิจักเกิดขึ้นในโลก นี้ชื่อว่า**จักกวัตติโกลาหล** ส่วนเทวดาชั้นสุทธาวาส ประดับองค์ด้วยอาภรณ์พรหม โพกผ้าของพรหมที่พระเศียรเกิดปีติปราโมทย์ กล่าวพระพุทธคุณ เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์บอกกล่าวว่าล่วงไปพันปี พระพุทธเจ้าจักอุบัติในโลก มีชื่อว่า**พุทธโกลาหล** เทวดาชั้นสุทธาวาสนั้นแหละ รู้จิตของพวกมนุษย์ เที่ยวไปในถิ่น มนุษย์บอกกล่าวว่า ล่วงไปสิบสองปี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจักตรัสมงคล นี้ ชื่อว่า**มงคลโกลาหล** เทวดาชั้นสุทธาวาสนั่นแหละ เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์ บอกกล่าวว่าล่วงไปเจ็ดปี ภิกษุรูปหนึ่งสมาคมกับพระผู้มีพระภาคเจ้า จักทูลถามโมเนยยปฏิปทา นี้ชื่อว่า**โมเนยยโกลาหล** บรรดาโกลาหลทั้ง ๕ นี้ มงคลโกลาหลของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วในโลก

ครั้งนั้น เมื่อเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พากันเลือกเฟ้นก็ยังไม่ได้ มงคลทั้งหลาย ล่วงไป ๑๒ ปี เทวดาชั้นดาวดึงส์คบหาสมาคมกัน ก็ช่วยกัน คิดอย่างนี้ว่า เจ้าของเรือนก็เป็นหัวหน้าของตนภายในเรือน เจ้าของหมู่บ้าน ก็เป็นหัวหน้าของชาวหมู่บ้าน พระราชาก็เป็นหัวหน้าของมนุษย์ทั้งหลาย ท้าว สักกะจอมทวยเทพพระองค์นี้ ก็เป็นผู้เลิศประเสริฐสุดของพวกเรา คือเป็นอธิบดีของเทวโลกทั้ง ๒ (ชั้นจาตุมหาราชและดาวดึงส์) ด้วยบุญ เดช อิสริยะ ปัญญา ถ้ากระไร เราจะพึงพากันไปทูลถามความข้อนี้กะท้าวสักกะ จอมทวยเทพเถิด เทวดาเหล่านั้น ก็พากันไปยังสำนักท้าวสักกะ ถวายบังคมจอมทวยเทพ ซึ่งมีพระสรีระมีสิริด้วยอาภรณ์ประจำพระองค์ อันเหมาะแก่ขณะนั้น มีหมู่อัปสร ๒๕๐ โกฏิห้อมล้อม ประทับนั่งเหนือบัณฑุกัมพลสิลาอาสน์อันประเสริฐ ภายใต้ต้นปาริฉัตตกะ แล้วยืน ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ทูลว่า ขอประทานพระวโรกาส พระองค์ผู้นิรทุกข์ โปรดทรงทราบเถิด บัดนี้ มงคลปัญหาตั้งขึ้นแล้ว พวกหนึ่งกล่าวว่า รูปที่เห็นเป็นมงคล พวกหนึ่งกล่าวว่า เสียงที่ได้ยินเป็นมงคล พวกหนึ่งกล่าวว่าสิ่งที่ทราบแล้วเป็นมงคล บรรดาท่านเหล่านั้น พวกข้าพระบาทและพวกอื่นยังไม่ได้ข้อยุติ

สาธุ ขอพระองค์โปรด ทรงพยากรณ์ตามเป็นจริง แก่พวกข้าพระบาทด้วยเถิด ท้าวสักกะเทวราชแม้โดยปกติ ทรงมีปัญหา จึงตรัสว่าเรื่องมงคลนี้เถิดขึ้นที่ไหนก่อนเล่า ทูลว่า ข้าแต่เทวราช พวกข้าพระบาทฟังคำของพวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราช ต่อจากนั้น พวกเทวดาจาตุมมหาราชก็ฟังคำของพวกอากาสัฏฐเทวดา พวกอากาสัฏฐเทวดาฟังคำของพวกภุมมเทวดา พวกภุมมเทวดาฟังคำของเทวดาผู้รักษามนุษย์ พวกเทวดาผู้รักษามนุษย์กล่าวว่า เรื่องมงคลเกิดขึ้นในมนุษยโลก

ลำดับนั้น ท้าวสักกะจอมทวยเทพตรัสถามจอมเทวดาเหล่านั้นว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน เทวดาทั้งหลายทูลว่า ประทับอยู่ในมนุษยโลก พระเจ้าข้า ตรัสถามว่า ใครได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแลหรือ ทูลว่า ไม่มีใคร พระเจ้าข้า ตรัสว่า ท่านผู้นิรทุกข์ ทำไมหนอท่านทั้งหลาย จึงมาทิ้งดวงไฟเสียแล้วมาตามไฟต่อจากแสงหิ่งห้อย ด้วยเหตุไร ท่านทั้งหลายจึงมาล่วงเลยพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงแสดงมงคลไว้ ไม่เหลือเสียเล่า ยังเข้าใจว่าควรจะได้ถามเรา มาเถิดท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย เราจะทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น พวกเราคงจักได้การพยากรณ์ปัญหา อันมีสิริแน่แท้ จึงมีเทวโองการใช้เทพบุตรองค์หนึ่งว่า ท่านจงไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด เทพบุตรองค์นั้นแต่งองค์ด้วยเครื่องอลังการ อันเหมาะแก่ขณะนั้น รุ่งโรจน์ดุจสายฟ้าแลบ มีหมู่เทพแวดล้อม ไปยังพระเชตวันมหาวิหาร ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วยืน ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง เมื่อทูลถามมงคลปัญหา จึงกล่าวเป็นคาถา พระผู้มีพระภาคเมื่อจะวิสัชชนาปัญหาแก่เทวดานั้นจึงได้ตรัสพระสูตรนี้

ในคำนั้น เนื้อความแห่งคำว่า เอวมฺเม สุตๆ เป็นต้น มีคำว่า อาราเม เป็นที่สุดนั้นท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งทสธรรมสูตรโดยสังเขป ส่วนบัณฑิตมีความปรารถนาซึ่งเนื้อความโดยพิศดาร ก็พึงถือเอาโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อปัปัญจสูทนี เพราะเหตุนั้น ในมงคลสูตรนี้ข้าพเจ้าจะได้ทำการพรรณนาตามลำดับบท คำว่า **อถ** ใช้ในอรรถว่าไม่ขาดสาย ศัพท์ว่า **โข** เป็นนิบาตใช้ในอรรถว่า แสดงเรื่องอื่นๆ ด้วยสองคำนั้น พระเถระแสดงว่า เรื่องอื่นๆ นี้เกิดขึ้นในพระวิหารของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ขาดสายเลย เรื่องนั้นคืออะไร คือเรื่องเทวดาองค์หนึ่งเป็นต้น ศัพท์ว่า **อญฺญตรา** องค์หนึ่ง ในคำว่า **อญฺญตรา** เทวดาองค์หนึ่งนั้น แสดงความไม่แน่นอน จริงอยู่ เทวดานั้นไม่ปรากฏนามและโคตร เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อญฺญตรา** เทวดาก็คือเทพนั่นแล คำว่า **อญฺญตรา** นี้ สาธารณะทั่วไปแก่หญิงและชาย **แต่ ในที่นี้ผู้ชายเท่านั้น คือเทพบุตร** ก็คำอะไรเล่าเทพบุตรท่านกล่าวว่า เทวดา โดยเป็นสาธารณนาม

ในคำว่า **อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา** นี้ อภิกกันตศัพท์ใช้ในความสิ้นไป ด้วยอภิกกันตศัพท์นั้นท่านอธิบายว่า ราตรีผ่านไปแล้ว ราตรีสิ้นไปแล้ว ในคำว่า **อภิกนฺตวณฺณา** นี้ **อภิกกันต**ศัพท์ใช้ในความว่า งาม ก็วัณณศัพท์ ใช้ในความว่า ผิว ด้วยวัณณศัพท์นั้น ท่านอธิบายว่า มีผิวพรรณงาม มีพระฉวีวรรณเปล่งปลั่ง[๙๖] **เกวล**ศัพท์ในคำว่า **เกวลกปฺปำ**นี้ มีความหมายว่าไม่มีส่วนเหลือ กัปปศัพท์ท่านอธิบายความหมายว่า โดยรอบ พึงถือเอาความหมายอย่างนี้ว่า พระเชตะวันโดยรอบไม่มีส่วนเหลือแต่[๙๗]

---

[๙๖] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๕, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๕๔/๖๓๕

[๙๗] วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๒

คำว่า **(โอภาเสตฺวา)** ได้แก่ แผ่ไปด้วยรัศมี อธิบายว่า ทำให้มีแสงสว่างความโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน เหมือนพระจันทร์และพระอาทิตย์[๙๘]

คำว่า **เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ** เป็นตติยาวิภัตติลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัติ โดยประการที่พึงเห็นความในคำนี้อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับ อยู่ ณ ที่ใด เทพบุตรก็เข้าไปเฝ้า ณ ที่นั้น หรือพึงเห็นความในคำนี้อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าอันเทวดาและมนุษย์พึงเข้าไปเฝ้า โดยเหตุใด เทพบุตรก็เข้าไปเฝ้าโดยเหตุนั้นนั่นแหละ ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าอันเทวดา และมนุษย์พากันเข้าไปเฝ้าด้วยเหตุอะไร ด้วยประสงค์จะบรรลุคุณวิเศษมีประการต่างๆ เหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ออกผลอยู่เป็นนิจอันฝูงนกพากันเข้าไป ก็ด้วยประสงค์จะบริโภคผลไม้ซึ่งมีรสอร่อย ฉะนั้น ท่านอธิบายว่า คำว่า **(อุปสงฺกมิ** แปลว่าไปแล้ว คำว่า **อุปสงฺกมิตฺวา** เป็นคำกล่าวถึงสุดท้ายแห่งการเข้าไปเฝ้า อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า เทวดาไปอย่างนั้นแล้ว ต่อนั้น ก็ไปยังสถานที่ต่อจากอาสนะ กล่าวคือที่ใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้า คำว่า **(ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา)** ได้แก่ ถวายบังคม น้อมนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้า

ศัพท์ว่า **เอกมนฺตํ** เป็นศัพท์นิเทศทำเป็น**ภาวนปุสกลิงค์ ท่าน**อธิบายว่า โอกาสหนึ่ง ส่วนข้างหนึ่ง อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นทุติยาวิภัตติ ลง ในอรรถสัตตมีวิภัตติ ศัพท์ว่า **อฏฺฐาสิ** ปฏิเสธอิริยาบถนั่งเป็นต้น อธิบายว่า สำเร็จการยืน คือได้ยืนแล้ว

ถามว่า ก็เทวดานั้นยืนอย่างไร จึงชื่อว่าได้เป็นผู้ยืนอยู่ ส่วนข้าง หนึ่ง **ตอบว่า** ท่านโปราณาจารย์กล่าวว่า

> ไม่ยืนข้างหลัง ไม่ยืนข้างหน้า ไม่ยืนใกล้และไกล ไม่ยืนที่ชื้นแฉะ ไม่ยืนเหนือลม ไม่ยืนที่ต่ำและที่สูง ยืนเว้นโทษเหล่านี้ ชื่อว่ายืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง

ถามว่า เพราะเหตุไร เทวดาองค์นี้ จึงยืนอย่างเดียวไม่นั่ง **ตอบว่า** เพราะเทวดาประสงค์จะกลับเร็ว จริงอยู่ เทวดาทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์บางอย่าง จึงมาสู่มนุษยโลก เหมือนบุรุษผู้สะอาด มา เข้าส้วม ก็โดยปกติ มนุษยโลก ย่อมเป็นของปฏิกูล เพราะเป็นของเหม็น สำหรับเทวดาเหล่านั้น นับแต่ร้อยโยชน์ เทวดาทั้งหลาย ไม่อภิรมย์ในมนุษยโลกนั้นเลย ด้วยเหตุนั้น เทวดาองค์นั้นจึงไม่นั่ง เพราะประสงค์จะทำกิจที่มา แล้วรีบกลับไป ก็มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมนั่งก็เพื่อบรรเทาความลำบากแห่งอิริยาบถมีเดินเป็นต้นอันใด ความลำบากอันนั้นสำหรับเทวดาไม่มีเพราะฉะนั้น เทวดาจึงไม่นั่ง อนึ่ง พระมหาสาวกเหล่าใด ยืนแวดล้อมพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงนับถือตอบพระมหาสาวกเหล่านั้น (คือประทับยืน) แม้เพราะเหตุนั้น เทวดาจึงไม่นั่ง อนึ่ง เทวดาไม่นั่งก็เพราะเคารพในพระผู้มีพระภาคเจ้า จริงอยู่ ที่นั่ง ย่อมบังเกิดแก่เทวดาทั้งหลายผู้ประสงค์จะนั่ง เทวดาองค์นี้ไม่ปรารถนาที่นั่งนั้น ไม่คิดแม้แต่จะนั่ง จึงได้ยืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง

คำว่า **เอกมนฺตํ จิตา โข สา เทวตา** ความว่า เทวดาองค์นั้น ยืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง ด้วยเหตุเหล่านั้นอย่างนี้แล้ว คำว่า **ภควนฺตํ คาถาย อชฺฌภาสิ** ความว่า ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยคำร้อยกรองอันกำหนดด้วยอักขระ

พรรณนาคาถาว่า พหู เทวา

(๑๒) ในบรรศัพท์นั้น ศัพท์ว่า **พหู** แสดงจำนวน ไม่แน่นอน ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงอธิบายว่า หลายร้อย หลายพัน หลายแสน ชื่อว่า**เทวะ** เพราะเล่น อธิบายว่า เล่นกับกามคุณ ๕ หรือโชติช่วงด้วย

---

[๙๘] สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๙๔/๑๐๐

สิริของตน อีกนัยหนึ่ง คำว่า **(เทวา)** ได้แก่ เทพทั้ง ๓ คือสมมติเทพ อุปปัตติเทพ และวิสุทธิเทพ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> คำว่า (เทวา) ได้แก่ เทพ ๓ คือ (๑) สมมติเทพ (๒) อุปปัตติเทพ (๓) วิสุทธิเทพ บรรดาเทพทั้ง ๓ นั้น พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร เรียกว่า สมมุติเทพ เทพเบื้องบนตั้งแต่ชั้นจาตุมมหาราชิกาขึ้นไป เรียกว่า อุปปัตติเทพ พระอรหันต์ทั้งหลายเรียกว่า วิสุทธิเทพ[๙๙]

บรรดาเทพทั้ง ๓ นั้น ในสูตรนี้ ท่านประสงค์เอาอุปปัตติเทพ ชื่อว่า**มนุษย์** เพราะเป็นเหล่ากอของพระมนู แต่โบราณาจารย์กล่าวว่า ชื่อว่า**มนุษย์** เพราะเป็นผู้มีใจสูง มนุษย์เหล่านั้น มี ๔ คือ ชาวชมพูทวีป ชาวอปรโคยานทวีป ชาวอุตตรกุรุทวีป ชาวปุพพวิเทหทวีป ในสูตรนี้ท่านประสงค์ เอามนุษย์ชาวชมพูทวีป ชื่อว่ามงคล เพราะสัตว์เจริญรุ่งเรืองด้วยคุณเหล่านั้น อธิบายว่า สัตว์ถึงความสำเร็จและความเจริญ คำว่า **อจินฺตยุ** แปลว่า คิดกันแล้ว คำว่า **อากงฺขมานา** ได้แก่ ประสงค์ ปรารถนา กระหยิ่ม คำว่า **(โสตฺถานํ** แปลว่า ความสวัสดี ท่านอธิบายว่า ความที่ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบัน และภายภาคหน้าทุกอย่างสวยดีงาม คำว่า **พฺรูหิ** ได้แก่ แสดง ประกาศ บอก เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย คำว่า **มงฺคลํ** ได้แก่ เหตุแห่งความสำเร็จ เหตุแห่งความเจริญ เหตุแห่งสมบัติทุกอย่าง คำว่า **อุตฺตมํ** ได้แก่ วิเศษประเสริฐ นำประโยชน์สุขมาให้โลกทั้งปวง ดังกล่าวมานี้ เป็นการพรรณนาตามลำดับบทแห่งคาถาทั้งหลาย

ส่วนความรวมมีดังนี้ เทพบุตรนั้นแลเห็นเทวดาในหมื่น จักรวาล ชุมนุมกันในจักรวาลนี้ เพราะอยากจะฟังมงคลปัญหา พากันเนรมิตอัตภาพ อันละเอียด ๑๐ บ้าง ๒๐ บ้าง ๓๐ บ้าง ๔๐ บ้าง ๕๐ บ้าง ๖๐ บ้าง ๗๐ บ้าง ๘๐ บ้าง ขนาดโอกาสปลายขนทรายขนหนึ่ง ยืนห้อมล้อมพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์อันประเสริฐที่จัดไว้ เปล่งพระรัศมีครอบงำเทวดามารพรหมทั้งหมดด้วยพระสิริและพระเดช และหยั่งรู้ปริวิตก แห่งใจของเหล่ามนุษย์ชาวชมพู ที่ไม่ได้มาประชุมในสมัยนั้น ด้วยใจตนเอง กล่าวคาถา เพื่อถอนลูกศรคือความสงสัยของเทวดาและมนุษย์ทั้งปวงว่า

> เทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก ปรารถนาความสวัสดี จึงพากันคิดมงคลทั้งหลาย ขอพระองค์โปรด ตรัสบอกมงคลด้วยเถิด พระเจ้าข้า

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์เป็นผู้ซึ่งข้าพระองค์ทูลถามแล้ว โดยอนุมัติของเทวดาเหล่านั้น และโดยอนุเคราะห์มนุษย์ทั้งหลาย มงคลอันใด เป็นอุดมสูงสุด เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่ข้าพระองค์หมดด้วยกัน โปรดอาศัยพระกรุณาตรัสบอกมงคลอันนั้น แก่ข้าพระองค์ทั้งหลายแล

พรรณนาคาถาว่า อเสวนา จ

(๑๓) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับคำของเทพบุตรนั้นอย่างนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถาว่า **อเสวนา จ พาลานํ** เป็นต้น ในพระคาถานั้น คำว่า **อเสวนา** ได้แก่ การไม่คบ ไม่เข้าไปใกล้ คำว่า **พาลานํ** ความว่า ชื่อว่าพาล เพราะเป็นอยู่ หายใจได้ อธิบายว่า เป็นอยู่โดยเพียงหายใจเข้าหายใจออก ไม่เป็นอยู่โดยความเป็นอยู่ ด้วยปัญญา ซึ่งพาลเหล่านั้น คำว่า **ปณฺฑิตานํ** ความว่า ชื่อว่าบัณฑิต เพราะดำเนินไป อธิบายว่า ดำเนินไปด้วยคติ คือความรู้ในประโยชน์ที่เป็นปัจจุบันและภายภาคหน้า

---

[๙๙] ขุ.จู. (บาลี) ๓๐/๑๑๙/๒๓๕, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๐-๑๖๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๑/๖๖๙

ซึ่งบัณฑิตเหล่านั้น คำว่า **เสวนา** ได้แก่ การคบ การเข้าใกล้ ความมีบัณฑิตนั้น เป็นสหาย มีบัณฑิตนั้นเป็นเพื่อน ความพรักพร้อมด้วยบัณฑิตนั้น คำว่า **ปูชา** ได้แก่ การสักการะ เคารพนับถือ กราบไหว้ คำว่า **ปูชเนยฺยานำ** แปลว่า ผู้ควรบูชา คำว่า **เอตมฺมงฺคลมุตฺตมำ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประมวลการไม่คบพาล การคบบัณฑิต และการบูชาผู้ที่ควรบูชาทั้งหมด จึงตรัสว่า **เอตมฺมงฺคลมุตฺตมำ** ท่านอธิบายว่า คำใดท่านถามว่า โปรดตรัสบอกมงคลอันอุดมเถิด ท่านจงถือคำนั้นว่า มงคลอันอุดมในข้อนั้นก่อน นี้เป็นการพรรณนาบทแห่งคาถานี้

ส่วน การพรรณนาความแห่งพระคาถานั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับคำของเทพบุตรนั้นอย่างนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า **อเสวนา จ พาลานำ** เป็นต้น ในคาถานั้น คาถามี ๔ คือ (๑) ปุจฉิตคาถา (๒) อปุจฉิตคาถา (๓) สานุสันธิกคาถา (๔) อนนุสันธิกคาถา บรรดาคาถาทั้ง ๔ นั้น คาถาที่ทรงถูกผู้ถามถามแล้ว จึงตรัสชื่อว่า **ปุจฉิตคาถา** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ปุจฺฉามิ ตำ โคตม ภูริปญฺญ กถำกโร สาวโกสาธุ โหติ** ข้าแต่พระโคดม ผู้มีปัญญาอันไพบูลย์ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์) ขอถามท่าน สาวกปฏิบัติตนอย่างไรจึงเป็นสาวกที่ดี[๑๐๐] และประโยคว่า **กถำ นุ ตฺวำ มาริส โอฆมตริ** ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ พระองค์ทรงข้ามโอฆะได้อย่างไร[๑๐๑] คาถาที่พระองค์ไม่ได้ถูกถามแต่ตรัสโดยพระอัธยาศัยของพระองค์เอง ชื่อว่า**อปุจฉิตคาถา** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ยำ ปเร สุขโต อาหุ ตทริยา อาหุ ทุกฺขโต** บุคคลเหล่าอื่นกล่าวสิ่งใดว่าเป็นสุข อริยบุคคลทั้งหลายกล่าวสิ่งนั้นว่าเป็นทุกข์[๑๐๒] คาถาของพระพุทธะทั้งหลายแม้ทั้งหมด ชื่อว่า**สานุสันธิกคาถา** เพราะบาลีว่า **สนิทานาหำ ภิกฺขเว ธมฺมำ เทเสสฺสามิ** ภิกษุทั้งหลาย เราแสดงธรรมมีเหตุ[๑๐๓] ดังนี้ ที่ชื่อว่า**อนสุสินธิคาถา** คาถาไม่มีเหตุ ไม่มีในศาสนานี้ ก็บรรดาคาถาเหล่านี้ดังกล่าวมานี้ คาถามีชื่อว่า **ปุจฉิตคาถา** เพราะเป็นคาถาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าถูก เทพบุตรทูลถามแล้วจึงตรัสตอบ ก็คาถานี้ บอกคนที่ไม่ควรคบ ในคนที่ควรคบและไม่ควรคบ แล้วจึงบอกคนที่ควรคบ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ฉลาด รู้จักทาง รู้จักทั้งที่มิใช่ทาง ถูกถามถึงทาง จึงบอกทางที่ควรละเว้นเสียก่อนแล้ว ภายหลังจึงบอกทางที่ควรยึดถือไว้ว่า ในที่ตรงโน้นมีทางสองแพร่ง ในทางสองแพร่งนั้น พวกท่านจงละเว้นทางซ้ายเสียแล้วยึดถือเอาทางขวา ฉะนั้น ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นเสมือนบุรุษผู้ฉลาดในทาง เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> บุรุษผู้ฉลาดในหนทาง นี้เป็นคำเรียกตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า[๑๐๔]
> เพราะว่าตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เป็นผู้ฉลาดในโลกนี้ ฉลาดในโลกหน้า ฉลาดในเตภูมิกธรรมอันเป็นที่อยู่แห่งมัจจุ ฉลาดในธรรมอันไม่เป็นที่อยู่แห่งมัจจุ ฉลาดในเตภูมิกธรรมอันเป็นที่อยู่แห่งมัจจุ ฉลาดในธรรมอันไม่เป็นที่อยู่แห่งมัจจุ[๑๐๕]

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสบอกถึงบุคคลที่ไม่ควรคบก่อน จึงตรัสว่า การไม่คบพาล การคบบัณฑิต ความจริงคนพาลทั้งหลาย ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าใกล้เหมือนทางที่ควรละเว้น

---

[๑๐๐] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๓๗๙/๔๐๖, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๗๙/๕๘๘.

[๑๐๑] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๑/๑, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑/๑.

[๑๐๒] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๗๖๘/๔๘๔, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๖๘/๖๘๔, สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๑๓๖/๑๗๒.

[๑๐๓] องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๒๖/๒๖๙-๒๗๐, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๖/๓๗๓.

[๑๐๔] สำ.ข. (บาลี) ๑๗/๘๔/๘๗, สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๘๔/๑๔๖.

[๑๐๕] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๓๕๒/๓๑๕, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๕๒/๓๘๗.

แต่นั้น ก็ควรคบ ควรเข้าใกล้แต่บัณฑิตเหมือนทางที่ควรยึดถือไว้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสมงคล จึงตรัสการไม่คบพาลและการคบบัณฑิตก่อน ขอชี้แจงดังนี้ เพราะเหตุที่พวกเทวดาและมนุษย์ยึดความเห็นว่ามงคลในสิ่งที่เห็นแล้วเป็นต้นนี้ ด้วยการคบพาล ทั้งการคบพาลนั้น ก็ไม่เป็นมงคล ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงติเตียนการสมคบกับคนที่มิใช่กัลยาณมิตร ซึ่งหักรานประโยชน์ทั้งโลกนี้และโลกหน้า และทรงสรรเสริญการสมาคมกับกัลยาณมิตร ซึ่งให้สำเร็จประโยชน์ในโลกทั้ง ๒ จึงตรัสการไม่คบพาลและการคบบัณฑิต ก่อน แก่เทวดาและมนุษย์เหล่านั้น

สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ผู้ประกอบด้วยอกุศลกรรมบถมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า**พาล** ในจำนวนพาลและบัณฑิตนั้น พาลเหล่านั้น จะรู้ได้ก็ด้วยอาการทั้งสาม เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตรไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของคนพาล ๓ ประการเหล่านี้[๑๐๖] อนึ่ง ครูทั้ง ๖ มีปูรณกัสสปเป็นต้น และสัตว์อื่นๆ เห็นปานนั้นเหล่านั้น คือ เทวทัต โกกาลิกะ กฏโมทกะ ติสสขัณฑาเทวีบุตร สมุทททัตตะ นางจิญจมาณวิกา เป็นต้น และพี่ชายของทีฆวิทะ ครั้งอดีตบัณฑิตพึงทราบว่าพาล

พาลเหล่านั้น ย่อมยังตนเองและเหล่าคนที่ทำตามคำของตนให้พินาศ ด้วยทิฏฐิคตะความเห็นที่คนถือไว้ไม่ดี ดังเรือนที่ถูกไฟไหม้ เหมือนพี่ชาย ของทีฆวิทะ ล้มลงนอนหงาย ด้วยอัตภาพประมาณ ๖๐ โยชน์ หมกไหม้อยู่ ในมหานรก อยู่ถึงพุทธันดร และเหมือนตระกูล ๕๐๐ ตระกูล ที่ชอบ ใจทิฏฐิความเห็นของพี่ชายของทีฆวิทะนั้น เข้าอยู่ร่วมเป็นสหายของพี่ชายของทีฆวิทะนั่นแหละหมกไหม้อยู่ในมหานรกฉะนั้น สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ภัยที่เกิดขึ้นทั้งสิ้น ล้วนเกิดจากคนพาล มิใช่เกิดจากบัณฑิต อุปัทวะที่เกิดขึ้นทั้งสิ้น ล้วนเกิดจากคนพาล ฯลฯ อุปสรรค ฯลฯ มิใช่เกิดจากบัณฑิต เปรียบเหมือนไฟที่ลุกลามจากเรือนจากเรือนไม้อ้อหรือเรือนหญ้า ไหม้แม้เรือนยอดที่เขาโบกทั้งภายในและภายนอก ลมพัดเข้าไม่ได้ มีบานประตูปิดมิดชิด หน้าต่างปิดสนิท ฉะนั้น คนพาลมีภัย บัณฑิตไม่มีภัย คนพาลมีอุปัทวะ บัณฑิตไม่มีอุปัทวะ คนพาลมีอุปสรรค บัณฑิตไม่มีอุปสรรค[๑๐๗]

อนึ่ง พาลเสมือนปลาเน่า ผู้คบพาลนั้น ก็เสมือนห่อด้วยใบไม้ที่ห่อ ปลาเน่า ย่อมประสบภาวะที่วิญญูชนทอดทิ้ง และรังเกียจ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> คนใดห่อปลาเน่าด้วยใบหญ้าคา แม้ใบหญ้าคาก็พลอยมีกลิ่นเหม็นฟุ้งไปด้วย การคบหาคนพาลก็เป็นฉันนั้น[๑๐๘]

อนึ่งเล่า **แม้กิตติบัณฑิต** เมื่อท้าวสักกะจอมทวยเทพประทานพร ก็กราบทูลอย่างนี้ว่า

> ขอให้อาตมาไม่พึงพบเห็นคนพาล ไม่พึงได้ยิน ไม่พึงอยู่ร่วมกับคนพาล ไม่พึงทำการเจรจาปราศรัยและไม่พึงพอใจการเจรจาปราศรัยกับคนพาลเลย

ท้าวสักกะตรัสถามว่า

---

[๑๐๖] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๖/๒๙๑, องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๓/๙๗, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๓/๑๔๑.

[๑๐๗] องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๑/๙๖, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑/๑๔๐.

[๑๐๘] ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๗๖/๔๓๗, ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๘๓/๓๔๘, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๘๓/๕๐๑, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๒๕๗/๓๗๗.

พระคุณเจ้ากัสสปะ คนพาลได้ทำอะไรแก่พระคุณเจ้าหรือ ขอจงบอกเหตุ เพราะเหตุไร พระคุณเจ้าจึงไม่ต้องการพบเห็นคนพาล

อกิตติบัณฑิตตอบว่า

คนพาลมีปัญญาทราม ย่อมแนะนำสิ่งที่ไม่ควรแนะนำ ชักชวนในสิ่งที่มิใช่ธุระ การแนะนำชั่วเป็นสิ่งที่ประเสริฐสำหรับเขา เขาถูกว่ากล่าวโดยชอบก็โกรธ คนพาลนั้นไม่รู้วินัย การไม่พบเห็นเขาเสียได้เป็นการดี[๑๐๙]

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงติเตียนการคบพาลโดยอาการทั้งปวงอย่าง นี้ จึงตรัสว่า **การไม่คบพาลเป็นมงคล** บัดนี้ เมื่อทรงสรรเสริญการคบบัณฑิต จึงตรัสว่า **การคบบัณฑิตเป็นมงคล** สัตว์ทุกประเภท ผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ มีเจตนางดเว้นปาณาติบาตเป็นต้น **ชื่อว่าบัณฑิต** ในจำพวกพาลและบัณฑิตนั้น บัณฑิตเหล่านั้น จะพึงรู้ได้ก็ด้วยอาการทั้ง ๓ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตรไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแห่งบัณฑิต ๓ ประการนี้[๑๑๐] อนึ่ง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอสีติมหาสาวก พระสาวกอื่นของพระตถาคต และบัณฑิตมีสุเนตตศาสดา มหาโควินทศาสดา พระวิธูรบัณฑิต สรภังคดาบส พระมโหสธ สุตโสมบัณฑิต พระเจ้านิมิราช อโยฆรกุมาร และอกิตติบัณฑิตเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่า บัณฑิต

บัณฑิตเหล่านั้นเป็นผู้สามารถกำจัดภัยอุปัทวะและอุปสรรคได้ทุกอย่าง แก่พวกที่ทำตามคำของตน ประหนึ่งป้องกันได้ในเวลามีภัย ประหนึ่งดวงประทีปในเวลามืด ประหนึ่งได้ข้าวน้ำเป็นต้นในเวลาถูกทุกข์มีหิวระหายเป็นต้นครอบงำ จริงอย่างนั้น อาศัยพระตถาคต พวกเทวดาและมนุษย์นับไม่ถ้วน ประมาณไม่ได้พากันบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ ดำรงอยู่ในพรหม โลก ดำรงอยู่ในเทวโลก เกิดในสุคติโลก ตระกูลแปดหมื่นตระกูล ทำจิตให้เลื่อมใสในพระสารีบุตรเถระ และบำรุงพระเถระด้วยปัจจัย ก็บังเกิดในสวรรค์ ตระกูลทั้งหลายทำจิตให้เลื่อมใส ในพระมหาสาวกทั้งปวง นับตั้งแต่ พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปเป็นต้นไป ก็อย่างนั้นเหมือนกัน สาวกทั้งหลายของสุเนตตศาสดาบางพวกก็เกิดในพรหมโลก บางพวกก็เข้าเป็นสหายของเหล่าเทพชน ปรนิมมิตวสวัตดี ฯลฯ บางพวกก็เข้าเป็นสหายของคฤหบดีมหาศาล[๑๑๑] สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภัยไม่มีจากบัณฑิต อุปัททวะไม่มีจากบัณฑิต อุปสรรคไม่มีจากบัณฑิต[๑๑๒]

อนึ่ง บัณฑิตเสมือนของหอมมีกฤษณา และดอกไม้เป็นต้น คนผู้คบ บัณฑิตก็เสมือนห่อด้วยใบไม้ที่ห่อของหอมมีกฤษณาและดอกไม้เป็นต้น ยังประสบภาวะที่วิญญูชนชมเชยและพอใจ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

ส่วนคนใดห่อกฤษณาด้วยใบไม้ แม้ใบไม้ก็พลอยมีกลิ่นหอมฟุ้งไปด้วย การคบหากับนักปราชญ์ก็เป็นฉันนั้น[๑๑๓]

---

[๑๐๙] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๙๐-๙๒/๒๘๑, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๙๐-๙๒/๔๑๑.

[๑๑๐] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๓/๒๙๙, องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๓/๙๘, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๓/๑๔๒.

[๑๑๑] องฺ.สตฺตก. (บาลี) ๒๓/๖๖/๘๕.

[๑๑๒] องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๑/๙๖, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑/๑๔๐.

[๑๑๓] ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๗๖/๔๓๗, ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๘๔/๓๔๘, ขุ.ชา. (ไทย)๒๗/๑๘๔/๕๐๑, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๒๕๘/๓๗๗.

อนึ่งเล่า **อกิตติบัณฑิต** เมื่อท้าวสักกะจอมทวยเทพประทานพร ก็กราบทูลอย่างนี้ว่า

ขอให้อาตมาพึงได้พบ พึงได้ยิน พึงได้อยู่ร่วมกับนักปราชญ์ พึงได้เจราจาปราศรัยและพอใจการเจรจาปราศรัยกับนักปราชญ์เถิด

(ท้าวสักกะจอมทวยเทพตรัสถามว่า)

พระคุณเจ้ากัสสปะ นักปราชญ์ได้ทำอะไรแก่พระคุณเจ้าหรือ ขอจงบอกเหตุ เพราะเหตุไรพระคุณเจ้าจึงต้องการพบเห็นนักปราชญ์

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)

นักปราชญ์ผู้มีปัญญาย่อมแนะนำสิ่งที่ควรแนะนำ ไม่ชักชวนในสิ่งที่ไม่ใช่ธุระ การแนะนำดีเป็นสิ่งประเสริฐของเขา เขาถูกว่ากล่าวโดยชอบก็ไม่โกรธ นักปราชญ์นั้นรู้วินัย การสมาคมกับท่านเป็นการดี[๑๑๔]

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงสรรเสริญการคบบัณฑิต โดยธรรมทั้งปวงอย่างนี้ จึงตรัสว่า การคบบัณฑิตเป็นมงคล บัดนี้ เมื่อจะทรงสรรเสริญ การบูชาบุคคลผู้เข้าถึงความเป็นผู้ควรบูชาโดยลำดับ ด้วยการไม่คบพาลและการคบบัณฑิตนั้น จึงตรัสว่า **ปูชา จ ปูชเนยฺยานำ มงคลำ** การบูชาผู้ที่ควรบูชาเป็นมงคล พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าข้า ชื่อว่า**ปูชเนยยะ** เพราะทรงเว้นจากโทษทุกอย่าง และเพราะทรงประกอบด้วยคุณทุกอย่างและภายหลัง จากนั้น ก็พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยสาวกทั้งหลาย ชื่อว่าปูชเนยยะ จริงอยู่ การบูชาปูชเนยยบุคคลเหล่านั้น แม้เล็กน้อย ก็เป็นประโยชน์สุขตลอดกาลยาว นาน ในข้อนี้ มีเรื่องนายสุมนมาลาการและนางมัลลิกาเป็นต้น เป็นตัวอย่าง

ก็การบูชานั้นเป็นอามิสบูชา จะป่วยกล่าวไปไยในปฏิบัติบูชา เพราะกุลบุตรเหล่าใด บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยการรับสรณคมน์และสิกขาบท ด้วยการสมาทานองค์อุโบสถ และด้วยคุณทั้งหลายของตน มีปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้น ใครเล่าจักพรรณนาผลแห่งการบูชาของกุลบุตรเหล่านั้นได้ ด้วยว่า กุลบุตรเหล่านั้น ท่านกล่าวว่า บูชาพระตถาคตด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

อานนท์ ผู้ใดแล ไม่ว่าจะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือบูชา นอบน้อมตถาคต ด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม[๑๑๕]

ความที่การบูชาแม้พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอริยสาวกนำมาซึ่งประโยชน์สุข บัณฑิตพึงทราบตามแนวนี้

อีกอย่างหนึ่ง สำหรับพวกคฤหัสถ์ บัณฑิตพึงทราบปูชเนยยบุคคลในข้อนี้อย่างนี้ คือ ผู้เจริญที่สุด ทั้งพี่ชาย ทั้งพี่สาว ชื่อว่าปูชเนยยบุคคลของน้อง มารดาบิดาเป็นปูชเนยยบุคคลของบุตร สามีพ่อผัวแม่ผัวเป็นปูชเนยยบุคคลของกุลสตรีทั้งหลาย ด้วยว่า การบูชาปูชเนยยบุคคลแม้เหล่านั้นเป็นมงคลทั้งนั้น เพราะนับว่าเป็นกุศลธรรม และเพราะเป็นเหตุเจริญอายุเป็นต้น สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระพุทธดำรัสไว้ดังนี้ว่า

---

[๑๑๔] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๙๔-๙๖/๒๘๑, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๙๔-๙๖/๔๑๑-๔๑๒.

[๑๑๕] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๙๙/ ๑๒๑-๑๒๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๙/๑๔๘.

"ชนเหล่านั้นจักเกื้อกูลมารดา เกื้อกูลบิดา เกื้อกูลสมณะ เกื้อกูลพราหมณ์ และประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล จักสมาทานประพฤติธรรมนี้ เพราะสมาทานกุศลธรรมเป็นเหตุ พวกเขาจักเจริญด้วยอายุบ้าง จักเจริญด้วยวรรณะบ้าง[๑๑๖]

บัดนี้ เพราะเหตุที่ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ตั้งมาติกาหัวข้อไว้ว่า **กล่าวสมุฏฐานเป็นที่เกิดมงคล แล้วกำหนดมงคลนั้น จะชี้แจงความของมงคลนั้น** ฉะนั้น จึงขอชี้แจงดังนี้ พระผู้พระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๓ มงคลคือ **การไม่คนพาล, การคบบัณฑิต, และการบูชาผู้ที่ควรบูชา,** ด้วยประการฉะนี้ ในมงคลทั้ง ๓ นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า การไม่คบพาลชื่อว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์ของโลกทั้ง ๒ เหตุป้องกัน ภัยมีภัยเกิดแต่คบพาลเป็นปัจจัยเป็นต้น การคบบัณฑิตและการบูชาผู้ที่ควรบูชา ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งนิพพานและสุคติ โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในการพรรณนาความเพิ่มพูนแห่งผล ของการคบบัณฑิตและการบูชาผู้ที่ควรบูชานั้นนั่นแล แต่ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)จักยังไม่แสดงหัวข้อต่อจากนี้ไป จักกำหนดข้อที่เป็นมงคลอย่างนี้ จึงจักชี้แจงความที่ข้อนั้น เป็นมงคล

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า อเสวนา จ พาลานำ จบ

พรรณนาคาถาว่า ปฏิรูปเทสวาโส จ

(๑๔) พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ถูกเทพบุตรขอมงคลอย่างเดียวว่า **พฺรูหิ มงฺคลมุตฺตนำ** ขอได้โปรดตรัสบอกมงคลอันอุดม แต่ก็ตรัสถึง ๓ มงคล ด้วยคาถาเดียว เปรียบเหมือนบุรุษใจกว้าง ถูกขอแต่น้อยแต่ก็ให้มากยิ่งไปกว่านั้น ยังทรงเริ่มที่จะตรัสมงคลอีกเป็นอันมาก ด้วยคาถาทั้งหลายมีว่า **ปฏิรูปเทสวาโส จ** เป็นต้น ก็เพราะเทวดาทั้งหลายอยากฟัง เพราะมงคลทั้งหลายมีอยู่ และเพราะมงคลใดๆ อนุกูลแก่สัตว์ใดๆ ทรงมีพุทธประสงค์จะทรงประกอบสัตว์นั้นๆ ไว้ ในมงคลนั้นๆ บรรดาคาถาเหล่านั้น จะกล่าวในคาถาแรกก่อน คำว่า **ปฏิรูโป** แปลว่า สมควร โอกาสเป็นที่อยู่อาศัย ของสัตว์ทั้งหลาย ทุกแห่งไม่ว่าเป็นตามก็ดี นิคมก็ดี นครก็ดี ชนบทก็ดี ชื่อว่า**เทสะ** การอยู่อาศัยในเทสะนั้น ชื่อว่า**วาสะ** คำว่า **ปุพฺเพ** แปลว่า แต่ก่อน คือในชาติที่ล่วงมาแล้ว ความเป็นผู้มีกุศลอันสั่งสมแล้ว ชื่อว่าความเป็นผู้มีบุญอันทำไว้แล้ว จิตหรืออัตภาพทั้งสิ้น เรียกว่า **อัตตะ** การประกอบไว้ คือการตั้งความปรารถนาของตนไว้ชอบ ท่านอธิบายว่า การตั้งตนโดยชอบ ชื่อว่า**สมฺมาปณิธิ** การตั้งไว้ชอบ คำนอกนั้น มีนัยที่กล่าวไว้แล้วทั้งนั้น นี้เป็นการพรรณนาบทในคาถาแรกนั้น

ส่วน การพรรณนาความบัณฑิตพึงทราบดังนี้ ในประเทศใดบริษัท ๔ ยังจาริกอยู่ ยังบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้นอยู่ นวังสัตถุศาสน์ยังรุ่งเรืองอยู่ ประเทศนั้น ชื่อว่าปฏิรูปเทส การอยู่อาศัยในปฏิรูปเทสนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นปัจจัยแก่การทำบุญของสัตว์ทั้งหลาย ในข้อนี้ มีชาวประมง ที่เข้าไปยังเกาะสิงหลเป็นต้น เป็นตัวอยู่

อีกนัยหนึ่ง ประเทศเป็นที่ตรัสรู้พระโพธิญาณ (ที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเรียกโพธิมัณฑสถาน) ประเทศที่ทรงประกาศพระธรรมจักร ประเทศคือโคนต้นมะม่วงของนายตัณฑะที่ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ ทำลายความเมาของพวกเดียรถีย์ทั้งปวง ท่ามกลางบริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์ ประเทศที่เสด็จลง จากเทวโลก ก็หรือประเทศอื่นใดอันเป็นที่ประทับอยู่ของพระพุทธเจ้า มีกรุงสาวัตถี

---

[๑๑๖] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๐๕/๖๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๕/๗๖.

กรุงราชคฤห์เป็นต้น ประเทศนั้น ชื่อว่า**ปฏิรูปเทส** การอยู่อาศัยในปฏิรูปเทสนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นปัจจัยแก่การได้**อนุตตริยะ ๖** ของสัตว์ทั้งหลาย

อีกนัยหนึ่ง ทางทิศตะวันออกมีนิคมกชังคละเป็นขอบเขต ถัดเข้ามาถึงมหาสาลนคร พ้นเขตนั้นไปเป็นปัจจันตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้มีแม่น้ำสัลลวดีเป็นขอบเขต พ้นเขตนั้นไปเป็นปัจจันตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศใต้มีนิคมเสตกัณณิกะเป็นขอบเขต พ้นเขตนั้นไปเป็นปัจจันตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศตะวันตกมีบ้านพราหมณ์ชื่อถูนะเป็นขอบเขต พ้นเขตนั้นไปเป็นปัจจันตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศเหนือมีภูเขาอุสีรัทธชะเป็นขอบเขต พ้นเขตนั้นไปเป็นปัจจันตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท[๑๑๗] มัชฌิมประเทศนี้ยาว ๓๐๐ โยชน์ กว้าง ๒๕๐ โยชน์ โดยรอบ ๙๐๐ โยชน์ มัชฌิมประเทศนี้ ชื่อว่าปฏิรูปเทส

พระเจ้าจักรพรรดิทั้งหลาย ผู้ครองอิสริยาธิปัตย์แห่งทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ทวีป ทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ทวีป ย่อมเกิดในปฏิรูปเทสนั้น พระมหาสาวกทั้งหลายมีพระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะเป็นต้น บำเพ็ญบารมีมา ๑ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ก็เกิดในปฏิรูปเทสนั้น พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย บำเพ็ญบารมีมา ๒ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ก็เกิดในปฏิรูปเทสนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย บำเพ็ญบารมีมา ๔ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปบ้าง ๘ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปบ้าง ๑๖ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปบ้าง ก็เสด็จอุบัติในปฏิรูปเทสนั้น บรรดาท่านเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายรับโอวาทของพระเจ้าจักรพรรดิตั้งอยู่ในศีล ๕ แล้วก็มีสวรรค์เป็นเบื้องหน้า, ตั้งอยู่ในโอวาทของพระปัจเจกพุทธเจ้าก็เหมือนกัน ส่วนสัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ในโอวาทของพระพุทธเจ้า ของสาวกของพระพุทธเจ้า ย่อมมีสวรรค์เป็นเบื้องหน้า มีพระนิพพานเป็นเบื้องหน้า เพราะฉะนั้น การอยู่ในปฏิรูปเทสนั้นจึงตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นปัจจัยแห่งสมบัติเหล่านั้น

ความเป็นผู้ปรารภพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระขีณาสพสร้างสมกุศลไว้ในชาติที่ล่วงมาแล้ว ชื่อว่า**ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อน** แม้ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อนนั้นก็เป็นมงคล เพราะเหตุไร เพราะทำอธิบาย ว่าความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อน ย่อมให้บรรลุอรหัตตผล เมื่อจบคาถาแม้ ๔ บท ที่แสดงต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือที่ฟังเฉพาะ พระพักตร์ของพระพุทธเจ้า หรือสาวกของพระพุทธเจ้า ก็มนุษย์ผู้ใด สร้าง บารมีไว้ มีกุศลมลอันแน่นหนามาก่อน มนุษย์ผู้นั้น ทำวิปัสสนาให้เกิดแล้ว ย่อมบรรลุธรรมที่สิ้นอาสวะ ด้วยกุศลมูลนั้นนั่นแล เหมือนพระเจ้ามหากัปปินะ และอัครมเหสี ด้วยเหตุนั้น พระผู้พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อนเป็นมงคล

คนบางตนในโลกนี้ ย่อมทำตนที่ทุศีลให้ตั้งอยู่ในสุศีล ตนที่ไม่มีศรัทธาให้ตั้งอยู่ในสัทธาสัมปทา ตนที่ตระหนี่ให้ตั้งอยู่ในจาคสัมปทา การตั้งตนดังกล่าว ชื่อว่า**ตั้งตนไว้ชอบ** การตั้งตนไว้ชอบนี้ เรียกว่า **อัตตสัมนาปณิธิ** อัตตสัมมาปณิธินี้แลเป็นมงคล

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเป็นเหตุ ละเวรที่เป็นไปในปัจจุบันและภายภาคหน้าและประสบอานิสงส์ต่างๆ อย่าง

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๓ มงคล คือ (๑) การอยู่ในปฏิรูปเทส

---

[๑๑๗] วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๕๙/๒๔, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๙/๓๘.

(๒) ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อน (๓) การตั้งตนไว้ชอบ ด้วยประการฉะนี้ ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้วทั้งนั้น

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า ปฏิรูปเทสวาโส จ จบ

พรรณนาคาถาว่า พาหุสจฺจญฺจ

(๑๕) บัดนี้ ความเป็นพหูสูต ชื่อว่า**พาหุสัจจะ** ในบทนี้ว่า **พาหุสจฺจยฺจ** ความฉลาดในงานฝีมือทุกอย่าง ชื่อว่าศิลปะ การฝึกกายวาจาจิต ชื่อว่า**วินัย** คำว่า **สุสิกฺขิโต** แปลว่า อันเขาศึกษาด้วยดีแล้ว คำว่า **สุภาสิตา** แปลว่า อันเขากล่าวด้วยดีแล้ว ศัพท์ว่า **ยา** แสดงความไม่แน่นอน คำเปล่งทาง คำพูด ชื่อว่าวาจา คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบทในคาถาว่า **พาหุสจฺจญฺจ** นี้

ส่วน การพรรณนาความ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ ความเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งสัตถุศาสน์ที่ทรงพรรณนาไว้ โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ[๑๑๘] และว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ มีสุตะ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะมาก[๑๑๙] ชื่อว่าความเป็นพหูสูต ความเป็นพหูสูตนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุละอกุศลและประสบกุศลและเพราะเป็นเหตุทำให้แจ้ง ปรมัตถสัจจะตามลำดับ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้มีอาวุธคือสุตะ ย่อมละอกุศลได้ เจริญกุศลได้ ละธรรมที่มีโทษได้ เจริญธรรมที่ไม่มีโทษได้ บริหารตนให้บริสุทธิ์ได้[๑๒๐]

อีกพระดำรัสหนึ่งตรัสว่า

> “ย่อมพิจารณาความของธรรมทั้งหลายที่ทรงจำไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมควรเพ่งพินิจ เมื่อมีการเพ่งพินิจธรรมอยู่ ฉันทะย่อมเกิด กุลบุตรนั้นเกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะ เมื่ออุตสาหะแล้ว ก็ใช้ดุลยพินิจ เมื่อใช้ดุลยพินิจแล้ว ย่อมอุทิศกายและใจ เมื่ออุทิศกายและใจแล้ว ย่อมทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะ ด้วยกาย (นามกาย) และย่อมเห็นแจ่มแจ้งสัจจะอันยอดเยี่ยมนั้นด้วยปัญญา[๑๒๑]

อนึ่ง แม้พาหุสัจจะความเป็นพหูสูตของคฤหัสถ์อันใดไม่มีโทษ อันนั้น ก็บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้ง ๒

ศิลปะของคฤหัสถ์ และศิลปะของบรรพชิต ชื่อว่า**ศิลปะ** บรรดา ศิลปะทั้ง ๒ นั้น กิจกรรมมีงานของช่างมณี ช่างทองเป็นต้น ที่เว้นจากการทำร้ายชีวิตสัตว์อื่น เว้นจากอกุศล ชื่อว่า**อคาริกสิปปะ ศิลปะของคฤหัสถ์** อคาริกสิปปะนั้น ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์ในโลกนี้ การจัดทำสมณบริขารมีการก็และเย็บจีวรเป็นต้น ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ในที่นั้นๆ โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย กิจที่ควรทำไรๆ ของสพรหมจารีทั้งหลาย[๑๒๒] ไม่ว่าสูงต่ำเหล่านั้นใด ภิกษุเป็น

---

[๑๑๘] ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๓๓/๓๐๑, องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๒๒/๑๖, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๓๓/๓๖๗, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๒/๓๖.

[๑๑๙] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๖/๑๐, อภิ.ปุ. (ไทย)๓๖/๑๘๙/๒๑๗.

[๑๒๐] องฺ.สตฺตก. (บาลี) ๒๓/๖๗/๘๙, องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๑๔๐.

[๑๒๑] ม.มู. (บาลี) ๑๓/๔๓๒/๔๒๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

[๑๒๒] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๖๐/๒๗๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๕/๓๖๐, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗/๓๒.

ผู้ขยันในกิจที่ควรทำไรๆ นั้น และที่ตรัสว่า เป็นนาถกรณธรรม (ธรรมเครื่องกระทำที่พึ่ง)[๑๒๓] ชื่อว่า **อนาคาริกสิปปะ** ศิลปะของบรรพชิต ศิลปะของบรรพชิตนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้ง ๒ แก่ตนเองและแก่คนอื่นๆ

วินัยของคฤหัสถ์และวินัยของบรรพชิต ชื่อว่า**วินัย** บรรดาวินัยทั้ง ๒ นั้น การงดเว้นอกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า**วินัยของคฤหัสถ์** วินัยของคฤหัสถ์นั้น คฤหัสถ์ศึกษาดีแล้วในวินัยนั้น ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์ สุขในโลกทั้ง ๒ ด้วยการไม่ต้องสังกิเลสความเศร้าหมอง และด้วยการกำหนดคุณ คืออาจาระ การไม่ต้องอาบัติ ๗ กอง ชื่อว่า**วินัยของบรรพชิต** แม้วินัยของบรรพชิตนั้น อันบรรพชิตศึกษาดีแล้ว โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว หรือปาริสุทธิศีล ๔ ชื่อว่าวินัยของบรรพชิต วินัยของบรรพชิตนั้น อันบรรพชิตศึกษาดีแล้ว ด้วยการศึกษาโดยประการที่ตั้งอยู่ในปาริสุทธิศีล ๔ นั้นแล้วจะบรรลุอรหัตตผลได้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบสุขทั้งโลกิยะทั้งโลกุตระ

วาจาที่เว้นจากโทษมีมุสาวาทเป็นต้น ชื่อว่า**วาจาสุภาษิต** เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย วาจาที่ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ เป็นวาจาสุภาษิต[๑๒๔] หรือว่า วาจาที่บุคคลสำรวมดีแล้วนั่นแลชื่อว่าวาจาสุภาษิต

เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

สัตบุรุษทั้งหลายกล่าววาจาสุภาษิตว่าเป็นวาจาสูงสุด
บุคคลพึงกล่าววาจาที่เป็นธรรม ไม่พึงกล่าววาจาที่ไม่เป็นธรรมเป็นที่สอง
บุคคลพึงกล่าววาจาอันเป็นที่รักไม่พึงกล่าววาจาอันไม่เป็นที่รักเป็นที่สาม
บุคคลพึงกล่าววาจาจริง ไม่พึงกล่าววาจาเท็จเป็นที่สี่[๑๒๕]

แม้วาจาสุภาษิตนี้ ก็บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์ สุขในโลกทั้ง ๒ แต่เพราะเหตุที่วาจาสุภาษิตนี้นับเนื่องในวินัยฉะนั้น ถึงไม่สงเคราะห์วาจาสุภาษิตนี้ไว้ด้วยวินัยศัพท์ก็บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นวินัย เมื่อเป็นเช่นนั้น วาจามีการแสดงธรรมแก่คนเหล่าอื่นเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นวาจา สุภาษิต ในที่นี้ ด้วยความกระอักกระอ่วนนี้หรือ ความจริงวาจาสุภาษิตตรัสว่า เป็นมงคล ก็เพราะเป็นเหตุประสบสุขในโลกทั้ง ๒ และพระนิพพานของสัตว์ทั้งหลาย ก็เหมือนการอยู่ในปฏิรูปเทศ อนึ่ง พระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า

พระพุทธเจ้าตรัสพระวาจาใด อันเป็นวาจาเกษม
เพื่อการบรรลุนิพพาน เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์
วาจานั้นแลเป็นวาจายอดเยี่ยมกว่าวาจาทั้งหลาย[๑๒๖]

พระพุทธเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถามไว้ ๔ มงคล คือ (๑) พาหุสัจจะ (๒) สิปปะ (๓) วินัยที่ศึกษาดีแล้ว (๔) วาจาสุภาษิต ด้วยประการฉะนี้ ก็ความที่มงคลนั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้วทั้งนั้นแล

จบพรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า พาหุสจฺจญฺจ เป็นต้น จบ

---

[๑๒๓] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๕/๓๕๙, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗/๓๑.
[๑๒๔] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๓/๒๒๘, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๐๙.
[๑๒๕] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๓/๒๒๘, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๐๙.
[๑๒๖] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๔๕๗/๔๑๙, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๕๗/๖๐๓.

พรรณนาคาถาว่า มาตาปิตุอุปฏฐานำ

(๑๖) บัดนี้ จะพรรณนาในคาถานี้ว่า **มาตาปิตุอุปฏฐานำ** มารดาและบิดา เหตุนั้น ชื่อว่ามารดาและบิดา คำว่า **อุปฏฐานำ** แปลว่า การบำรุง บุตรทั้งหลายด้วยภรรยาทั้งหลายด้วยชื่อว่าบุตรและภรรยา การสงเคราะห์ ชื่อว่า**สังคหะ** การงานคือกิจกรรมอากูลหามิได้ ชื่อว่าไม่อากูล คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล นี่เป็นการพรรณนาบท

ส่วน การพรรณนาความ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ สตรีผู้ยังบุตรให้เกิด เรียก ชื่อว่ามารดาบิดาก็เหมือนกัน การทำอุปการะด้วยการล้างเท้านวดฟั้นขัดสี ให้อาบน้ำ และด้วยการมอบให้ปัจจัย ๔ ชื่อว่า**การบำรุง** ในการบำรุงนั้น เพราะเหตุที่มารดาบิดา มีอุปการะมาก หวังประโยชน์อนุเคราะห์บุตรทั้งหลาย มารดาบิดาเหล่าใด แลเห็นบุตรทั้งหลายเล่นอยู่ข้างนอก เดินมามีเนื้อตัวเปื้อน ฝุ่น ก็เช็ดฝุ่นให้ จูบจอมถนอมเกล้า เกิดความรักเอ็นดู บุตรทั้งหลายใช้ ศีรษะทูนมารดาบิดาไว้ถึงร้อยปี ก็ไม่สามารถจะทำปฏิการะสนองคุณของมารดาบิดานั้นได้ และเพราะเหตุที่มารดาบิดานั้น เป็นผู้ดูแลบำรุงเลี้ยง แสดงโลก นี้ สมมติว่าเป็นพรหม สมมติว่าเป็นบุรพาจารย์ ฉะนั้น การบำรุงมารดาบิดานั้น ย่อมนำมาซึ่งการสรรเสริญในโลกนี้และละโลกไปแล้วก็จะนำมาซึ่งสุข ในสวรรค์ ด้วยเหตุนั้นจึงตรัสว่า เป็นมงคล สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> บิดามารดาผู้อนุเคราะห์ประชา ท่านเรียกว่า พรหม บุรพาจารย์ และอาหุไนยบุคคลของบุตร
>
> เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงนมัสการ และสักการะบิดามารดานั้น ด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบกลิ่น การให้อาบน้ำ และการล้างเท้า
>
> เพราะการปรนนิบัติบิดามารดานั้น บัณฑิตจึงสรรเสริญในโลกนี้เอง เขาตายไปแล้วย่อมบันเทิงในสวรรค์[๑๒๗]

อีกนัยหนึ่ง กิจกรรม ๕ อย่าง มีการเลี้ยงดูท่าน ทำกิจของท่านและการดำรงวงศ์สกุลเป็นต้น ชื่อว่า**การบำรุง** การบำรุงนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์สุขในปัจจุบัน ๕ อย่างมีการห้ามมิให้ทำ บาปเป็นต้น สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> คหบดีบุตร บุตรพึงบำรุงมารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้าโดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ ๑. ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ ๒. จักทำกิจของท่าน ๓. จักดำรงวงศ์ตระกูล ๔. จักประพฤติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า บุตรบำรุงโดยหน้าที่ ๕ ประการนี้แล ย่อมอนุเคราะห์บุตรโดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ ๑. ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษาศิลปวิทยา ๔. หาภรรยา(สามี) ที่สมควรให้ ๕. มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันสมควร[๑๒๘]

อนึ่ง ผู้ใดบำรุงมารดาบิดา ด้วยให้เกิดความเลื่อมใสในวัตถุ(รัตนะ) ทั้งสาม ด้วยให้ถึงพร้อมด้วยศีลด้วยการบรรพชา ผู้นี้เป็นยอดของผู้บำรุงมารดาบิดา การบำรุงมารดาบิดาของผู้นั้นเป็นการตอบแทนอุปการคุณที่มารดาบิดาทำมาแล้วตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งประโยชน์

---

[๑๒๗] องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๓๑/๑๒๗, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๑/๑๘๓, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗-๘, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๖/๔๘๕-๔๘๖, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๑-๑๘๓/๘๔

[๑๒๘] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๗/๑๖๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒-๒๑๓

ทั้งหลาย ทั้งปัจจุบัน ทั้งภายภาคหน้า เป็นอันมาก

ทั้งบุตรทั้งธิดา ที่เกิดจากตน ก็นับว่าบุตรทั้งนั้น ในคำว่า **ปุตฺตทารสฺส**นี้ คำว่า **ทารา** ได้แก่ ภรรยา ๒๐ จำพวก จำพวกใดจำพวกหนึ่ง บุตรและภรรยา ชื่อว่า**ปุตฺตทาระ** ซึ่งบุตรและภรรยานั้น คำว่า **สงฺคโห** ได้แก่ การทำอุปการะตัวด้วยการยกย่องเป็นต้น การอุปการะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์สุขในปัจจุบัน มีความเป็นผู้จัดการงานดีเป็นต้น ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสงเคราะห์บุตรภรรยาที่ทรงยกขึ้นแสดงว่า พึงทราบว่า บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง[๑๒๙] ด้วย**ภริยา** ศัพท์ จึงตรัสไว้ดังนี้ว่า บุตรคฤหบดี ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ (๑) ด้วยการยกย่อง (๒) ด้วยการไม่ดูหมิ่น (๓) ด้วยการไม่นอกใจ (๔) ด้วยการให้ความเป็นใหญ่ (๕) ด้วยการให้เครื่องประดับ บุตรคฤหบดี ทิศเบื้องหลังคือภรรยาอันสามีบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยสถาน ๕ คือ (๑) จัดการงานดี (๒) สงเคราะห์คนข้างเคียงดี (๓) ไม่นอกใจ (๔) รักษาทรัพย์ที่สามหามาได้ (๕) ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทุกอย่าง[๑๓๐] หรือมีอีกนัยหนึ่งดังนี้ คำว่า **สงฺคโห** ได้แก่ การสงเคราะห์ด้วยทานการให้ ปิยวาจาพูดน่ารัก อรรถจริยาการบำเพ็ญประโยชน์อันเป็นธรรม คืออะไร การให้เสบียงอาหารในวันอุโบสถ การให้ดูงานนักขัตฤกษ์ กระทำ มงคลในวันมงคล การโอวาทสั่งสอน ในประโยชน์ทั้งหลายที่เป็นไปในปัจจุบัน และเป็นไปภายหน้า การสงเคราะห์นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุ แห่งประโยชน์ในปัจจุบัน เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์ในภายหน้า และเพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้ที่แม้เทวดาทั้งหลายพึงนอบน้อม เหมือนอย่างที่ท้าวสักกะจอมทวยเทพตรัสไว้ว่า

> คฤหัสถ์เหล่าใดเป็นผู้ทำบุญ มีศีล เป็นอุบาสก เลี้ยงดูภรรยาโดยธรรม มาตลี เรานอบน้อมคฤหัสถ์และนักบวชเหล่านั้น[๑๓๑]

การงานทั้งหลาย มีกสิกรรม(ทำไร่นา) โครักขกรรม(เลี้ยงโค)และวณิชกรรม(ค้าขาย)เป็นต้น เว้นจากภาวะอากูล มีการล่วงเลยเวลา การทำไม่เหมาะ และการทำย่อหย่อนเป็นต้น เพราะเป็นผู้รู้จักกาล เพราะเป็นผู้ทำเหมาะ เพราะเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน และเพราะไม่ควรพินาศ เหตุถึงพร้อมด้วยความขยัน หมั่นเพียร ชื่อว่า**การงานไม่อากูล** การงานไม่อากูลเหล่านั้น อันบุคคลประกอบได้อย่างนี้ ก็เพราะตน บุตรภรรยา หรือทาสและกรรมกร เป็นผู้ฉลาดพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุให้ได้ทรัพย์ ข้าวเปลือกและความเจริญในปัจจุบัน สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> บุคคลผู้ทำการเหมาะเจาะ ไม่ทอดธุระ ขยันหมั่นเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้ดังนี้ และว่า [๑๓๒]
>
> ผู้ชอบนอนหลับกลางวัน ไม่ลุกขึ้นในกลางคืน เมาประจำ เป็นนักเลง ครองเรือนไม่ได้
>
> ประโยชน์ทั้งหลายย่อมล่วงเลย พวกคนหนุ่มสาวที่ทอดทิ้งการงานด้วยอ้างว่า หนาวนัก ร้อนนัก เย็นแล้ว

---

[๑๒๙] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๖/๑๖๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖/๒๑๒

[๑๓๐] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๙/๑๖๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๙/๒๑๔

[๑๓๑] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๖๔/๒๘๒, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๖๔/๓๘๕

[๑๓๒] สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓, ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๘๙/๓๗๐, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๘๙/๕๔๔

ส่วนผู้ใดทำหน้าที่ของบุรุษ ไม่ใส่ใจความหนาว ความร้อน ยิ่งไปกว่าหญ้า ผู้นั้นย่อมไม่เสื่อมจากความสุข[๑๓๓]

และว่า

เมื่อบุคคลสะสมโภคทรัพย์อยู่ ดุจแมลงผึ้งสร้างรัง โภคทรัพย์ของเขาก็ย่อมเพิ่มพูนขึ้น ดุจจอมปลวกที่ตัวปลวกก่อขึ้นฉะนั้น[๑๓๔]

อย่างนี้เป็นต้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือการบำรุงมารดา ๑ การบำรุงบิดา ๑ การสงเคราะห์บุตรภรรยา ๑ และการงานไม่อากูล ๑ หรือ ๕ มงคล เพราะแยกการสงเคราะห์บุตรและภรรยาออกเป็น๒ หรือ ๓ มงคล เพราะรวมการบำรุงมารดาและบิดาเป็นข้อเดียวกัน ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้วทั้งนั้นแล

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า มาตาปิตุอุปฏฐานำ จบ

พรรณนาคาถาว่า ทานญฺจ

(๑๗) บัดนี้ จะพรรณนาในคาถานี้ว่า **ทานญฺจ ชื่อว่า**ทาน เพราะเขาให้ ด้วยวัตถุนี้ ท่านอธิบายว่า เขามอบทรัพย์ที่มีอยู่ของตนให้แก่ผู้อื่น การประพฤติ ธรรมหรือความประพฤติที่ไม่ปราศจากธรรม ชื่อว่า**ธรรมจริยา ชื่อว่าญาติ** เพราะใครๆ ก็รู้ว่า ผู้นี้พวกของเรา ไม่มีโทษ ชื่อว่า **อนวัชชะ** ท่านอธิบายว่า ใครๆ นินทาไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้ว ทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบท

ส่วน การพรรณนาความ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ เจตนาเป็นเหตุบริจาคทาน วัตถุ ๑๐ มีข้าวเป็นต้น ซึ่งมีความรู้ดีเป็นหัวหน้า เฉพาะผู้อื่น หรือความไม่โลภ ที่ประกอบด้วยจาคเจตนานั้น ชื่อว่า **ทาน** จริงอยู่ บุคคลย่อมมอบ ให้วัตถุนั้น แก่ผู้อื่น ด้วยความไม่โลภ ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)จึงกล่าวว่า ชื่อว่า**ทาน** เพราะเขาให้ทานด้วยวัตถุนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษที่เป็นไปในปัจจุบัน และเป็นไปภายหน้า มีความเป็นผู้ที่ชนเป็นอันมากรักและพอใจเป็นต้น ในเรื่องทานนี้ พึงระลึกถึงสูตรทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า สีหทายก ทานบดีย่อมเป็นที่รักที่พอใจของคนหมู่มาก[๑๓๕]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าทานมี ๒ อย่าง คือ (๑) อามิสทาน (๒) ธรรมทาน ในทานทั้ง ๒ นั้น อามิสทาน ได้กล่าวมาแล้วทั้งนั้น ส่วนการแสดงธรรม ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศแล้ว อันนำมาซึ่งความสิ้นทุกข์และสุขในโลกนี้และโลกหน้า เพราะหมายจะให้เป็นประโยชน์แก่คนอื่นๆ ชื่อว่า**ธรรมทาน** อนึ่ง บรรดาทานทั้ง ๒ นี้ ธรรมทานนี้อย่างเดียวเป็นเลิศ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ชนะทุกข์ทั้งปวง[๑๓๖]

---

[๑๓๓] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๕/๑๖๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๕๓/๒๐๗

[๑๓๔] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๕/๑๖๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๕/๒๑๑

[๑๓๕] องฺ.ปญฺจก. (บาลี) ๒๒/๓๔/๓๓, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๔

[๑๓๖] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕๔/๗๘, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔

ในพระสูตรและคาถานั้นก็ตรัสความที่อามิสทานเป็นมงคลเท่านั้น ส่วน ธรรมทานตรัสว่าเป็นมงคล เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งคุณทั้งหลาย มีความเป็นผู้ซาบซึ้งอรรถเป็นต้น สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่ภิกษุแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร[๑๓๗]

การประพฤติกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า**ธรรมจริยา** เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เป็นต้นอย่างนี้ว่า พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ความประพฤติสม่ำเสมอ คือความประพฤติธรรมทางกาย มี ๓ ประการ[๑๓๘] ก็การประพฤติธรรมนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุเข้าถึงโลกสวรรค์ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางพวกในโลกนี้ หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะความประพฤติสม่ำเสมอ คือความประพฤติธรรมเป็นเหตุ[๑๓๙]

ชนผู้เกี่ยวข้องข้างมารดาหรือข้างบิดา จนถึง ๗ ชั่วปู่ย่า ชื่อว่า**ญาติ** การสงเคราะห์ญาติเหล่านั้น ผู้ถูกความเสื่อมโภคะถูกความเสื่อมเพราะเจ็บป่วย ครอบงำแล้วมาหาตน ด้วยอาหาร เครื่องนุ่งห่มและข้าวเปลือกเป็นต้น ตามกำลัง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษ ที่เป็นปัจจุบันมีการสรรเสริญเป็นต้น และที่เป็นภายหน้ามีไปสุคติเป็นต้น

ในคำว่า อนวชฺชานิ กมฺมานิ ชื่อว่า โทษมี ๒ ประการ คือ โทษที่ให้ผลในภพนี้ และโทษที่ให้ผลในภพหน้า แม้คำนั้นพระผู้มีภาคก็ตรัสไว้แล้ว

> ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาค จึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย โทษ ๒ ประการนี้ โทษ ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. โทษที่ให้ผลในภพนี้ ๒. โทษที่ให้ผลในภพหน้า คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นพระราชารับสั่งให้จับโจรผู้มักประพฤติชั่วแล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิด คือ เฆี่ยนด้วยแส้บ้าง เฆี่ยนด้วยหวายบ้าง ตีด้วยไม้ตะบองบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดทั้งมือและเท้าบ้าง ตัดหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดทั้งหู และจมูกบ้าง ทำให้เป็นภาชนะสำหรับรองหม้อน้ำข้าวบ้าง ทำให้เกลี้ยงเกลาเหมือนสังข์บ้าง ทำให้มีปากเหมือนปากราหูบ้าง ทำให้มีพวงมาลัยไฟบ้าง ทำให้มือมีไฟลุกโชติช่วงบ้าง ทำให้เป็นเกลียวหนังเนื้อทรายบ้าง ทำให้นุ่งหนังตนเองเหมือนนุ่งผ้าขี้ริ้วบ้าง ทำให้ยืนกวางบ้าง ทำให้เหมือนเนื้อติดเบ็ดบ้าง ทำให้เป็นชิ้นเท่ากหาปณะบ้าง ทำให้เป็นที่รับน้ำด่างบ้าง ทำให้หมุนเหมือนกลอนเหล็กบ้าง ทำให้เป็นตั่งที่ทำด้วยฟางบ้าง ราดด้วยน้ำมันร้อนบ้าง ให้สุนัขกัดกินบ้าง ให้นอนหงายบนหลาวทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่บ้าง ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง เขามีความคิดอย่างนี้ว่า “เพราะกรรมชั่วเช่นใดเป็นเหตุ พระราชารับสั่งให้จับโจรผู้มักประพฤติชั่ว แล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิด คือ เฆี่ยนด้วยแส้บ้าง ฯลฯ ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง ก็ถ้าเราเองพึงทำกรรมชั่วเช่นนั้น พระราชาพึงรับสั่งให้จับเราแล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิดอย่างนี้ คือ เฆี่ยนด้วยแส้บ้าง ฯลฯ ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง” เขา

---

[๑๓๗] องฺ.ปญฺจก. (บาลี) ๒๒/๒๖/๑๙, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓

[๑๓๘] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๔๔๑/๓๙๐, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๕

[๑๓๙] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๔๓๙/๓๘๘, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๘

กลัวโทษที่ให้ผลในภพนี้ ไม่เที่ยวแย่งชิงสิ่งของของคนอื่นๆ นี้เรียกว่าโทษที่ให้ผลในภพนี้ โทษที่ให้ผลในภพหน้า เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นประจักษ์ดังนี้ว่า “ผลของกายทุจริตเป็นผลที่เลวทราม เป็นทุกข์ซึ่งบุคคลจะต้องได้รับในภพหน้าแน่นอน ผลของวจีทุจริตเป็นผลที่เลวทราม เป็นทุกข์ ซึ่งบุคคลจะต้องได้รับในภพหน้าแน่นอน ผลของมโนทุจริตเป็นผลที่เลวทราม เป็นทุกข์ ซึ่งบุคคลจะต้องได้รับในภพหน้าแน่นอน ก็ถ้าเราพึงประพฤติชั่วทางกาย ประพฤติชั่วทางวาจา ประพฤติชั่วทางใจ ความชั่วบางอย่างนั้นพึงเป็นเหตุให้เราหลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก” เขากลัวโทษที่ให้ผลในภพหน้าจึงละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต ละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจริต ละมโนทุจริต บำเพ็ญมโนสุจริต บริหารตนให้บริสุทธิ์ นี้เรียกว่า โทษที่ให้ผลในภพหน้า ภิกษุทั้งหลาย โทษ ๒ ประการเหล่านี้แล[๑๔๐]

ในคำนั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ที่ให้ผลในภพนี้ (ทิฏฺฐธมฺมิกำ)** ได้แก่ ที่มีผลเกิดขึ้นในปัจจุบัน คือในอัตภาพนี้ทีเดียว คำว่า **ที่ให้ผลในภพหน้า (สมฺปรายิกำ)** ได้แก่ ที่มีผลเกิดขึ้นในภพหน้า คือในอัตภาพที่ยังมาไม่ถึง คำว่า **ผู้มักประพฤติชั่ว (อาคุจารึ)** ได้แก่ ผู้มักกระทำความชั่ว คือผู้กระทำความผิด คำว่า **พระราชารับสั่งให้จับแล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิด (ราชาโน คเหตฺวา วิวิธา กมฺมกรณา กโรนฺเต)** ความว่า ราชบุรุษทั้งหลายจับโจรมาลงโทษทัณฑ์หลายอย่างต่างวิธี ก็พระราชาทั้งหลายชื่อว่าทรงให้ราชบุรุษลงโทษทัณฑ์เหล่านั้น บุคคลนี้เห็นโจรนั้นถูกลงโทษทัณฑ์อย่างนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เห็นพระราชารับสั่งให้จับโจรผู้มักประพฤติชั่วแล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิด” คำว่า **ด้วยไม้ตะบอง (อฑฺฒทณฺฑเกหิ)** ได้แก่ ด้วยไม้ค้อน หรือด้วยไม้พลองที่เขาตัดท่อนไม้ประมาณ ๔ ศอกให้เป็น ๒ ส่วน แล้วถือไว้เพื่อประหาร คำว่า **ให้เป็นภาชนะสำหรับรองหม้อน้ำข้าว (พิลงฺคถาลิกำ)** ได้แก่ กรรมกรณ์คือการต้มด้วยหม้อข้าว พระราชาทั้งหลายเมื่อจะทรงทำกรรมกรณ์นั้น ก็ให้เปิดกะโหลกศีรษะขึ้นแล้วใช้คีมคีบก้อนเหล็กแดงใส่เข้าไปในกะโหลกศีรษะนั้น เพราะความร้อนนั้น มันสมองจะเดือดล้นออกข้างบน คำว่า **ให้เกลี้ยงเกลาเหมือนสังข์ (สงฺขมุณฺฑิกำ)** ได้แก่ กรรมกรณ์คือการขัดให้ขาวเหมือนสังข์ พระราชาทั้งหลายเมื่อจะทรงทำกรรมกรณ์นั้นจึงให้เลาะหนังโดยกำหนดจอนหูทั้ง ๒ และรอบคอให้เลิกขึ้นด้านบน รวบผมทั้งหมดให้เป็นจุกเดียว พันกับท่อนไม้ยกขึ้น ทำหนังศีรษะพร้อมทั้งผมทั้งหลายให้หลุดออก ต่อจากนั้น ใช้ก้อนกรวดเนื้อหยาบขัดกะโหลกศีรษะให้มีสีขาวเหมือนสังข์ คำว่า **ให้มีปากเหมือนปากราหู (ราหุมุขึ)** ได้แก่ กรรมกรณ์คือการใช้ไฟยัดปากจนเลือดไหลเหมือนปากราหู พระราชาทั้งหลายเมื่อจะทรงทำกรรมกรณ์นั้นจึงให้ใช้ขอเปิดปากจุดไฟให้ลุกโพลงภายในปาก หรือใช้เหล็กแหลมเจาะปากจนถึงจอนหูทั้งสองข้างกระทั่งเลือดไหลออกมาเต็มปาก

---

[๑๔๐] องฺ.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑/๔๘-๔๙, องฺ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑/๕๘-๕๙.

คำว่า **ให้มีพวงมาลัยไฟ (โชติมาลิกำ)** ได้แก่ พันสรีระทั้งสิ้นด้วยท่อนผ้าชุบน้ำมันแล้วจุดไฟเผา คำว่า **ให้มือมีไฟลุกโชติช่วง (หตฺถปฺปชฺโชติกำ)** ได้แก่ พันมือทั้งคู่ด้วยท่อนผ้าชุบน้ำมันแล้วจุดไฟให้ลุกโพลงเหมือนประทีป คำว่า **ให้เป็นเกลียวหนังเนื้อทราย (เอรกวฏฺฏิกำ)** ได้แก่ กรรมกรณ์คือการถลกหนังตั้งแต่คอถึงข้อเท้า ให้ลุกเดินเหยียบหนังจนล้มลง พระราชาทั้งหลายเมื่อจะทรงทำกรรมกรณ์นั้นจึงให้ถลกแผ่นหนังตั้งแต่คอลงมากองไว้ที่ข้อเท้า ลำดับนั้น จึงใช้เชือกพันแผ่นหนังนั้นฉุดคร่ามา นักโทษนั้นเหยียบแล้วเหยียบอีกซึ่งแผ่นหนังของตนล้มลง คำว่า **ให้นุ่งหนังตนเองเหมือนนุ่งผ้าขี้ริ้ว (จีรกวาสิกำ)** ได้แก่ กรรมกรณ์คือการถลกหนังตั้งแต่คอถึงบั้นเอวทำให้มองดูเหมือนนุ่งผ้าคากรอง พระราชาทั้งหลายเมื่อจะทรงทำกรรมกรณ์นั้นจึงให้ถลกแผ่นหนังอย่างนั้นนั่นแลกองไว้ที่สะเอว ถลกจากสะเอวกองไว้ที่ข้อเท้า สรีระข้างล่างกับข้างบนเป็นเหมือนนุ่งผ้าคากรอง คำว่า **ให้ยืนกวาง (เอเณยฺยกำ)** ได้แก่ กรรมกรณ์คือการสวมปลอกเหล็กที่ข้อศอกและเข่าแล้วเสียบหลาวทั้ง ๕ ทิศเอาไฟเผา พระราชาทั้งหลายเมื่อจะทรงทำกรรมกรณ์นั้นจึงให้สวมปลอกเหล็กที่ข้อศอกทั้งสองและเข่าทั้งสอง แล้วตอกเหล็กแหลมทั้งหลาย นักโทษนั้นยืนบนแผ่นดินด้วยเหล็กแหลมทั้ง ๔ อัน ลำดับนั้น จึงก่อไฟสุมเขา ท่านกล่าวคำอธิบายนี้นั่นแลไว้แล้วแม้ในอาคตสถานว่า “เป็นเหมือนกวางที่ถูกผูกไว้ที่หลักแล้วสุมไฟเผา” ต่อมา ทรงให้นำเหล็กแหลมออกตามเวลาอันสมควรแล้ววางเขาไว้โดยปลายกระดูกทั้ง ๔ ด้านนั่นแล ชื่อว่ากรรมกรณ์เห็นปานนี้ยังไม่มี ด้วยประการฉะนี้

คำว่า **ให้เหมือนเนื้อติดเบ็ด (พฬิสมำสิกำ)** ได้แก่ ใช้เบ็ดมีเงี่ยง ๒ ข้าง เกี่ยวกระชากหนังเนื้อ และเอ็นทั้งหลายออกมา คำว่า **ให้เป็นชิ้นเท่ากหาปณะ (กหาปณกำ)** ได้แก่ ใช้มีดอันคมกริบเฉือนสรีระทั้งสิ้นตั้งแต่ศีรษะลงมาให้เหมือนเหรียญกษาปณ์แล้วทุบตี คำว่า **ให้เป็นที่รับน้ำด่าง (ขาราปฏิจฺฉกำ)** ได้แก่ ใช้อาวุธตีสรีระในที่นั้นๆ แล้วใช้แปรงขัดสีกับน้ำด่าง หนัง เนื้อ และเอ็นทั้งหลายจะหลั่งไหลออกมา เหลือเพียงโครงกระดูกเท่านั้น คำว่า **ให้หมุนเหมือนกลอนเหล็ก (ปลิฆปริวตฺตกำ)** ได้แก่ ให้นอนตะแคงแล้วให้ตอกหลาวเหล็กที่ช่องหูให้ทะลุถึงแผ่นดิน ลำดับนั้น จับเขาที่เท้าแล้วทิ่มแทง คำว่า **ให้เป็นตั่งที่ทำด้วยฟาง (ปลาลปีฐกำ)** ได้แก่ ผู้ทำกรรมกรณ์ที่ฉลาดแล่ผิวหนังออกใช้ลูกหินบดทุบกระดูกแล้วจับที่ผมทั้งหลายยกขึ้น คงมีแต่กองเนื้อเท่านั้น ลำดับนั้น ก็รวบผมของเขานั่นแลจับไว้ แล้วบิดให้เหมือนเกลียวฟาง คำว่า **ให้สุนัขกัดกินบ้าง (สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺเต)** ได้แก่ ให้เหล่าสุนัขที่หิวจัด เพราะไม่ให้อาหารมา ๒-๓ วันกัดกิน สุนัขเหล่านั้นทำนักโทษนั้นให้เหลือแต่ร่างกระดูกเท่านั้นโดยครู่เดียว คำว่า **ให้นอนหงายบนหลาว(สูเล อุตฺตาเสนฺเต)** ได้แก่ ยกขึ้นวางไว้บนหลาว คำว่า **ไม่เที่ยวแย่งชิงสิ่งของของบุคคลอื่นๆ (น ปเรสำ ปาภตำ วิลุมฺปนฺโต วิจรติ)** ได้แก่ เห็นสิ่งของของผู้อื่นมาอยู่ต่อหน้า โดยที่สุดแม้เป็นของที่มีค่าตั้ง ๑,๐๐๐ ตกอยู่ตามถนนก็มิได้เที่ยวยื้อแย่งเอา ด้วยคิดว่า “จักมีชีวิตอยู่ด้วยสิ่งนี้” หรือคิดว่า “ประโยชน์อะไรด้วยสิ่งนี้” ใช้

หลังเท้าเขี่ยทิ้งแล้วก็เดินไป คำว่า **เป็นผลที่เลวทราม (ปาปโก)** ได้แก่ เลว คำว่า **เป็นทุกข์ (ทุกฺโข)** ได้แก่ ไม่น่าปรารถนา คำว่า **ความชั่วบางอย่างนั้น (กิญฺจ ตำ)** ความว่า จะพึงมีเหตุนั้นได้อย่างไร คำว่า **เยนาหำ** ตัดบทเป็น **เยน อหำ** คำว่า **กายทุจริต (กายทุจฺจริตำ)** ได้แก่ กายกรรมที่เป็นอกุศล ๓ ประการมีปาณาติบาตเป็นต้น คำว่า **กายสุจริต (กายสุจริตำ)** ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศล ๓ ประการที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกายทุจริตนั้น คำว่า **วจีทุจริต (วจีทุจฺจริตำ)** ได้แก่ วจีกรรมที่เป็นอกุศล ๔ ประการ มีมุสาวาทเป็นต้น คำว่า **วจีสุจริต (วจีสุจริตำ)** ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศล ๔ ประการที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวจีทุจริตนั้น คำว่า **มโนทุจริต (มโนทุจฺจริตำ)** ได้แก่ มโนกรรมที่เป็นอกุศล ๓ ประการมีอภิชฌาเป็นต้น คำว่า **มโนสุจริต (มโนสุจริตำ)** ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศล ๓ ประการที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมโนทุจริตนั้น ในคำนี้ว่า **บริหารตนให้บริสุทธิ์ (สุทฺธำ อตฺตานำ ปริหรติ)** ความบริสุทธิ์มี ๒ ประการ คือ (๑) ความบริสุทธิ์โดยอ้อม (๒) ความบริสุทธิ์โดยตรง

จริงอยู่ บุคคลบริหารตนให้บริสุทธิ์ด้วยสรณคมน์ ชื่อว่าบริหารตนให้บริสุทธิ์โดยอ้อม บริหารตนให้บริสุทธิ์ด้วยศีล ๕ ศีล ๑๐ ปาริสุทธิศีล ๔ ปฐมฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล ฯลฯ และอรหัตตมรรค ก็ชื่อว่าบริหารตนให้บริสุทธิ์โดยอ้อมเหมือนกัน ส่วนพระขีณาสพผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตผลแล้ว ยังขันธ์ ๕ ซึ่งมีรากอันขาดแล้ว ให้อาบบ้าง ให้เคี้ยวกินบ้าง ให้บริโภคบ้าง ให้นั่งบ้าง ให้นอนบ้าง บัณฑิตพึงทราบว่า บริหาร คือประคับประคองตนให้บริสุทธิ์ ได้แก่หมดมลทินโดยตรงทีเดียว

กิจกรรมที่เป็นสุจริตทางกายวาจาใจ มีการสมาทานองค์อุโบสถ การทำความขวนขวาย การปลูกสวน และป่า และสร้างสะพานเป็นต้น ชื่อว่าการงานไม่มีโทษ การงานไม่มีโทษเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุให้ประสบประโยชน์สุขนานาประการ พึงระลึกถึงพระสูตรทั้งหลายมีเป็นต้นอย่างนี้ว่า วิสาขา ก็เรื่องนี้เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ คือสตรีหรือบุรุษบางคนในโลกนี้รักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ หลังจากตายแล้ว พึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดาชั้นจาตุมหาราช[๑๔๑]

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ (๑) ทาน (๒) ธรรมจริยา (๓) การสงเคราะห์ญาติ (๔) การงานไม่มีโทษ ด้วยประการฉะนี้ ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้ว ทั้งนั้นแล

จบพรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า ทานญฺจ จบ

พรรณนาคาถาว่า อารตี

(๑๘) บัดนี้ จะพรรณนาในคาถาว่า **อารตี วิรตี** นี้ ชื่อว่า**อารมณะ** เพราะงด ชื่อว่า**วิรมณะ** เพราะเว้น อีกนัยหนึ่ง เจตนาชื่อว่า**วิรติ** เพราะเป็นเครื่องที่สัตว์งดเว้น คำว่า **ปาปา** ได้แก่ จากอกุศล ชื่อว่า**มัชชะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความเมา การดื่มมัชชะ ชื่อว่า**มัชชปานะ** สำรวมจากมัชชปานะนั้น ชื่อว่าสัยมะ ความไม่ประมาทชื่อว่า**อัปปมาทะ** คำว่า **ธมฺเมสุ** ได้แก่ ในกุศลทั้งหลาย คำที่

---

[๑๔๑] องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๗๑/๒๐๗, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘

เหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบท

ส่วน การพรรณาความ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ ความไม่ยินดียิ่งทางใจอย่างเดียวของบุคคลผู้เห็นโทษในบาป ชื่อว่า**อารติ** ความเว้นทางกายวาจา โดยกรรมและทวาร ชื่อว่า**วิรัติ** ก็ธรรมดาวิรตินั่นนั้นมี ๓ คือ (๑) สัมปัตตวิรัติ (๒) สมาทานวิรัติ (๓) สมุจเฉทวิรัติ บรรดาวิรัติทั้ง ๓ นั้น วิรติเจตนางดเว้นจากวัตถุที่ประสบ เข้าอันใดของกุลบุตร โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ข้อที่เราจะฆ่าสัตว์นี้ จะลักทรัพย์เป็นต้น เมื่อนึกถึงชาติตระกูล หรือโคตรของตน ก็ไม่สมควรแก่เรา เลย วิรติเจตนางดเว้นอันนี้ชื่อว่า **สัมปัตตวิรัติ** กุลบุตรไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ตั้งแต่ประพฤติวิรัตอันใด วิรติอันนั้น เป็นไปโดยสมาทานสิกขาบท ชื่อว่า**สมาทานวิรัติ** ภัยเวร ๕ ของพระอริยสาวกระงับไป ตั้งแต่ประพฤติ วิรัติใด วิรตินั้นประกอบด้วยอริยมรรค ชื่อว่า**สมุจเฉทวิรติ** บาปอกุศลนั้นใด มี ๔ อย่าง กล่าวคือกรรมกิเลส ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้พิษดารอย่างนี้ว่า คหบดีบุตร กรรมกิเลสคือการฆ่าสัตว์ ฯลฯ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ... การประพฤติผิดในกาม ... การพูดเท็จ[๑๔๒] แล้วทรงรวมไว้ด้วยพระคาถาอย่างนี้ว่า

> การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การล่วงละเมิดภรรยาผู้อื่น และการพูดเท็จ เรียกว่า เป็นกรรมกิเลส บัณฑิตทั้งหลายไม่สรรเสริญ[๑๔๓]

การงดเว้นจากบาปอกุศลนั้น การงดการเว้นแม้ทั้งหมดนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษนานาประการ มีการละภัยเวรที่เป็นปัจจุบันและเป็นไปภายหน้าเป็นต้น ก็ในข้อนี้ พึงระลึกถึงพระสูตรทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า บุตรคฤหบดี อริยสาวกเว้นขาดจากปาณาติบาตแล

ชื่อการสำรวมจากการดื่มของเมา คำนี้เป็นชื่อของเจตนา งดเว้นจากที่ตั้งแห่งความประมาท คือการดื่มของเมา คือสุราและเมรัย ที่กล่าวไว้ก่อนแล้ว ก็เพราะเหตุที่ผู้ดื่มของเมาย่อมไม่รู้อรรถ ไม่รู้ธรรม ย่อมทำอันตรายแก่มารดา ทำอันตรายแก่บิดา แม้แก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพระพุทธเจ้า และพระสาวกของพระตถาคต ย่อมประสบการติเตียนในภพปัจจุบัน ประสบทุคติในภพเบื้องหน้า และประสพความเป็นบ้าในภพต่อๆ ไป ส่วนการสำรวมจากการดื่มของเมา ย่อมบรรลุการระงับโทษเหล่านั้น และการถึงพร้อมด้วยคุณตรงกันข้ามกับโทษนั้น ฉะนั้น การสำรวมจากการดื่มของเมานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล

ความอยู่ไม่ปราศจากสติในกุศลธรรมทั้งหลาย โดยอรรถบัณฑิตพึงทราบ โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความประมาท ที่ท่านกล่าวไว้ในบาลีนี้ ความกระทำโดยไม่เคารพ ความการทำโดยไม่ต่อเนื่อง ความกระทำไม่มั่นคง ความประพฤติ ย่อหย่อน ความทอดฉันทะ ความทอดธุระ การไม่เสพ การไม่เจริญ การไม่ทำให้มาก การไม่ตั้งใจ การไม่ประกอบเนืองๆ ความเลินเล่อในการอบรม กุศลธรรมทั้งหลาย ความประมาท ความเลินเล่อ ความเป็นผู้เลินเล่อ เห็น ปานนี้ใด อันนี้เรียกว่า ประมาท[๑๔๔] ชื่อว่าความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย ความไม่ประมาทในกุศลธรรมนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบกุศลนานาประการ และเพราะเป็นเหตุบรรลุอมตธรรม ในข้อนั้น พึง

---

[๑๔๒] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๔๕/๑๕๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๕/๒๐๐

[๑๔๓] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๔๕/๑๕๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๕/๒๐๑

[๑๔๔] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๗/๕๐๕, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๙๐/๓๒๘, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๖/๔๒๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๔๖/๕๕๐

ระลึกถึงคำสั่งสอนของพระศาสดาเป็นต้นอย่างนี้ว่า ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร[๑๔๕] และว่า ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ[๑๔๖] ดังนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๓ มงคล คือ (๑) การงดเว้นจากบาป (๒) การสำรวมจากการดื่มของเมา (๓) ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้ว ทั้งนั้นแล

พรรณนาความแห่งคาถาว่า อารตี จบ

พรรณนาคาถาว่า คารโว จ

(๑๙) บัดนี้ จะพรรณนาในคาถาว่า **คารโว จ** นี้ คำว่า **คารโว** ได้แก่ ความเป็นผู้หนัก (การณ์) คำว่า **นิวาโต** ได้แก่ ความประพฤติถ่อมตน คำว่า **สนฺตุฏฺฐิ** แปลว่า ความสันโดษ ความรู้อุปการะคุณที่ท่านทำไว้ ชื่อว่า**กตัญญุตา** คำว่า **กาเลน** แปลว่า ขณะสมัย การฟังธรรม ชื่อว่า**ธัมมัสสวนะ** คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบท

ส่วน การพรรณนาความ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ ความเคารพ การทำความเคารพความเป็นผู้มีความเคารพตามสมควรในพระพุทธเข้าพระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระตถาคต อาจารย์ อุปัชฌาย์ มารดาบิดา พี่ชาย พี่สาวเป็นต้น เป็นผู้ควรประกอบความเคารพ ชื่อว่า**คารวะ** คารวะนี้นั้น เพราะเหตุที่เป็นเหตุแห่งการไปสุคติเป็นต้น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> “บุคคลบางคนในโลกนี้เคารพผู้ที่ควรเคารพ นับถือผู้ที่ควรนับถือ บูชาผู้ที่ควรบูชา เพราะกรรมนั้นที่เขาให้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้อย่างนั้น หลังจากตายแล้วเขาจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ หลังจากตายแล้ว ถ้าไม่ได้ไปเกิด ฯลฯ ถ้ากลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในที่ใดๆ เขาจะเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงในที่นั้นๆ[๑๔๗]

เหมือนอย่างที่พระองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๗ ประการเหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อม ธรรม ๗ ประการ อะไรบ้าง คือ ความเป็นผู้มีความเคารพในพระศาสดา[๑๔๘] ดังนี้เป็นต้นฉะนั้น จึงตรัสว่า เป็นมงคล

ความเป็นผู้มีใจลดต่ำ ความเป็นผู้มีความประพฤติไม่ลำพอง ชื่อว่าความถ่อมตน บุคคลประกอบด้วยความเป็นผู้ถ่อมตนอันใด กำจัดมานะได้ กำจัดความกระด้างได้ เป็นเสมือนผ้าเช็ดเท้าเสมอด้วยโคอุสุภะเขาขาด และเสมอด้วยงูที่ถูกถอนเขี้ยวแล้ว ย่อมเป็นผู้ละเอียดอ่อนละมุนละไม ผ่องแผ้วด้วยสุข ความเป็นผู้ถ่อมตนอันนี้ เป็นนิวาตะ นิวาตะนี้นั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุได้คุณ มียศเป็นต้น อนึ่ง ตรัสไว้ว่า บัณฑิตผู้มีความประพฤติเจียมตน ไม่แข็งกระด้างเช่นนั้น ย่อมได้ยศ[๑๔๙] ดังนี้เป็นต้น

ความสันโดษด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ชื่อว่าสันตุฏฐี สันโดษนั้นมี ๑๒ อย่าง คือ ในจีวร ๓

---

[๑๔๕] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๕๒/๓๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘,๒๐/๑๙,๒๓

[๑๔๖] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๑/๑๙, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑

[๑๔๗] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๒๙๕/๒๖๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๙๕/๓๕๔

[๑๔๘] องฺ.สตฺตก. (บาลี) ๒๓/๓๒/๒๖, องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๒

[๑๔๙] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๓๗/๑๖๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๗/๒๑๗

อย่าง คือ (๑) ยถาลาภสันโดษ สันโดษตามที่ได้ (๒) ยถาพลสันโดษ สันโดษตามกำลัง (๓) ยถาสารุปปสันโดษ สันโดษตามสมควร ในบิณฑบาตเป็นต้นก็อย่างนี้

จะพรรณนาประเภทแห่งสันโดษนั้น ดังนี้ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้จีวรดีหรือไม่ดี ภิกษุนั้น ก็ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยจีวรนั้นเท่านั้น ไม่ประสงค์จีวรอื่น เมื่อได้ก็ไม่รับ นี้ชื่อว่า**ยถาลาภสันโดษในจีวร**ของภิกษุนั้น อนึ่งเล่า ภิกษุอาพาธเมื่อห่มจีวรหนักย่อมต้องค้อมตัวลง หรือลำบาก เธอจึงเปลี่ยนจีวรนั้นกับภิกษุที่ชอบกัน ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยจีวรนั้น ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า**ยถาพลสันโดษในจีวร**ของภิกษุนั้น ภิกษุอีกรูปหนึ่ง เป็นผู้ได้ปัจจัยอันประณีต เธอได้จีวรบรรดาจีวรชั้นดีเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีค่ามาก คิดว่าจีวรนี้ เหมาะแก่พระเถระ พระผู้บวชมานานและพระพหูสูตจึงถวายแก่พระภิกษุเหล่านั้น ตนเองก็เลือกเอาเศษผ้าจากกองขยะ หรือจากที่ไรๆ อื่น ทำสังฆาฏิครอง ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่นั่นเอง นี้ชื่อว่า**ยถาสารุปปสันโดษในจีวร**ของภิกษุนั้น

อนึ่ง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้บิณฑบาต ปอนหรือประณีตยังอัตภาพ ให้เป็นไปด้วยบิณฑบาตนั้น ไม่ประสงค์บิณฑบาตอื่น แม้เมื่อได้ก็ไม่รับ นี้ชื่อว่า **ยถาลาภสันโดษในบิณบาต**ของภิกษุนั้น อนึ่งเล่า ภิกษุอาพาธฉันบิณฑบาตเศร้าหมองโรคจะกำเริบหนัก เธอจึงถวายบิณฑบาตนั้น แก่ภิกษุที่ชอบกัน ฉันเนยใส น้ำผึ้ง และนมสดเป็นต้น จากมือของภิกษุนั้น แม้ทำสมณธรรมอยู่ ก็ยังเป็นผู้สันโดษ นี้เป็น**ยถาพลสันโดษในบิณฑบาต**ของภิกษุนั้น ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ได้บิณฑบาตอันประณีต เธอคิดว่า บิณฑบาตนี้เหมาะแก่พระเถระ พระผู้บวชมานาน และแม้แก่สพรหมจารีอื่น ผู้เว้นบิณฑบาตอันประณีตเสีย ก็ยังอัตภาพให้เป็นไปไม่ได้ จึงได้ถวายแก่ภิกษุเหล่านั้น ตนเองเทียวบิณฑบาต แม้ฉันอาหารที่ปนกันก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า**ยถาสารุปปสันโดษในบิณฑบาต**ของภิกษุนั้น

อนึ่ง เสนาสนะมาถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอก็สันโดษด้วยเสนาสนะนั้นนั่นแหละ ไม่ยอมรับเสนาสนะอื่น แม้ดีกว่าที่มาถึงอีก นี้ชื่อว่า**ยถาลาภสันโดษในเสนาสนะ**ของภิกษุนั้น อนึ่งเล่า ภิกษุอาพาธอยู่ในเสนาสนะที่อับลม ย่อมจะทุรนทุรายอย่าง เหลือเกิน ด้วยโรคดีเป็นต้น เธอจึงถวายเสนาสนะแก่ภิกษุที่ชอบกัน แล้วอยู่ในเสนาสนะอันเย็น มีลม ที่ถึงแก่ภิกษุนั้น แม้กระทำสมณธรรม ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า**ยถาพลสันโดษในเสนาสนะ**ของภิกษุนั้น ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ไม่ยอมรับเสนาสนะที่ดีแม้มาถึง คิดว่าเสนาสนะดี เป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เมื่อภิกษุนั่งในเสนาสนะนั้น ถีนมิทธะย่อมครอบงำ เมื่อหลับแล้วตื่นขึ้นมาอีก กามวิตกย่อมฟุ้งขึ้น เธอจึงปฏิเสธเสนาสนะนั้นเสีย อยู่แต่ในที่แจ้ง โคนไม้และกุฏิมุงบังด้วยใบไม้ แห่งใดแห่งหนึ่ง ก็ยิ่งเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า**ยถาสารุปปสันโดษในเสนาสนะ**ของภิกษุนั้น

อนึ่ง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้เภสัชไม่ว่าผลสมอหรือมะขามป้อม เธอก็ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยเภสัชนั้น ไม่ประสงค์เภสัชอย่างอื่น มีเนยใส น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้นที่ได้แล้ว แม้เมื่อได้ก็ไม่รับ นี้ชื่อว่า**ยถาลาภสันโดษในคิลานปัจจัย**ของภิกษุนั้น อนึ่ง ภิกษุอาพาธ ต้องการน้ำมัน แต่ได้น้ำอ้อย เธอก็ถวายน้ำอ้อยนั้นแก่ภิกษุที่ชอบกัน แต่ทำยาด้วยน้ำมันจากมือของภิกษุนั้น แม้กระทำ สมณธรรม ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า**ยถาพลสันโดษในด้านปัจจัย** ของภิกษุนั้น ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ใส่สมอดองกับมูตรเน่าลงในภาชนะใบหนึ่ง ใส่ ของมีรสอร่อย ๔ อย่างลงในภาชนะใบหนึ่ง เมื่อถูกเพื่อนภิกษุบอกว่าท่านต้องการสิ่งใด ก็ถือเอาเถิดท่าน ถ้าว่า อาพาธของภิกษุนั้น ระงับไปด้วยสมอดองน้ำมูตรเน่าและของรสอร่อยทั้ง ๒ นั้น อย่างใดอย่างหนึ่งไซร้ เมื่อเป็นดังนั้นเธอคิดว่า ธรรมดาว่าสมอดองด้วยมูตรเน่าพระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงสรรเสริญแล้ว และพระพุทธเจ้าตรัสว่า บรรพชาอาศัยยาคือน้ำมูตรเน่า เธอ

พึงทำความอุตสาหะในยาคือน้ำมูตรเน่านั้นจนตลอดชีวิต[๑๕๐] จึงปฏิเสธเภสัชมีรสอร่อย ๔ อย่าง แม้กระทำเภสัชด้วยสมอดองด้วยน้ำมูตรเน่า ก็ชื่อว่าเป็นผู้สันโดษอย่างยิ่งเลยทีเดียว นี้ชื่อว่า**ยถาสารุปปสันโดษในคิลานปัจจัย**ของภิกษุนั้น

สันโดษแม้ทั้งหมดนั้น มีประเภทอย่างนี้ ก็เรียกว่า **สันตุฏฐี** สันตุฏฐีนั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบการละบาปธรรมทั้งหลาย มีความปรารถนาเกินส่วน ความมักมากและความปรารถนาลามกเป็นต้น เพราะเป็นเหตุแห่งสุคติ เพราะเป็นเครื่องอบรมอริยมรรค และเพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้อยู่ได้สบายในทิศทั้ง ๘ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าแผ่เมตตาไปทั้ง ๔ ทิศ ไม่ขัดเคือง
ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้[๑๕๑] ดังนี้เป็นต้น

ความรู้จักอุปการคุณที่ผู้ใดผู้หนึ่งทำมาแล้ว ไม่ว่ามากหรือน้อย โดยการระลึกถึงเนืองๆ ชื่อว่า**กตัญญุตา** อนึ่ง บุญทั้งหลายนั่นแล มีอุปการะมากแก่สัตว์ทั้งหลายเพราะป้องกันทุกข์มีทุกข์ในนรกเป็นต้นได้ ดังนั้น การระลึกถึงอุปการะของบุญแม้เหล่านั้น ก็บัณฑิตพึงทราบว่า เป็น**กตัญญุตา** กตัญญุตานั้นตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษมีประการต่างๆ มีเป็นผู้อันสัตบุรุษทั้งหลายพึงสรรเสริญเป็นต้น ทั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๒ จำพวกเหล่านี้ หาได้ยากในโลก คือ (๑) บุพพการี (๒) กตัญญูกตเวที[๑๕๒]

การฟังธรรม เพื่อบรรเทาความวิตกในกาลที่จิตประกอบด้วยอุทธัจจะ หรือจิตถูกวิตกทั้งหลายมีกามวิตกเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำ ชื่อว่า**การฟังธรรมตามกาล** อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า การฟังธรรมทุกๆ ๕ วัน ชื่อว่าการฟังธรรมตามกาล เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า ท่านพระอนุรุทธะกราบทูลว่า และทุก ๕ วัน ข้าพระองค์ทั้งหลายนั่งสนทนาธรรมีกถาตลอดคืนยังรุ่ง พระพุทธเจ้าข้า[๑๕๓]

อนึ่ง ในกาลใด ภิกษุเข้าไปหากัลยาณมิตรแล้วอาจฟังธรรมบรรเทา ความสงสัยของตนเสียได้ การฟังธรรมแม้ในกาลนั้น ก็บัณฑิตพึงทราบว่า การฟังธรรมตามกาล เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เธอเข้าไปหาท่านเหล่านั้นตามเวลาอันควร สอบถามไต่สวน[๑๕๔] การฟังธรรมตามกาลนั้นบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษนานาประการมีการละนีวรณ์ได้ อานิสงส์ ๔ และบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะเป็นต้น สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใด อริยสาวกตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ เงี่ยโสตสดับธรรม สมัยนั้น นิวรณ์ ๕ ประการย่อมไม่มีแก่เธอเลย[๑๕๕]

และว่า

---

[๑๕๐] วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒๘/๑๓๙, วิ.ม. (ไทย) ๔/๗๓/๑๐๒

[๑๕๑] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๔๒/๓๔๓, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๒/๕๐๙

[๑๕๒] องฺ.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๒๐/๘๓, องฺ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔

[๑๕๓] วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๖๖/๓๕๙, ม.มู. (บาลี) ๑๒/๓๒๗/๒๙๑, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๒๗/๓๕๙, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๐/๒๘๓

[๑๕๔] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๘/๒๖๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๐๔

[๑๕๕] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๒๑๙/๘๕, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๙/๑๕๑

ภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ ๔ ประการแห่งธรรมทั้งหลายที่เข้าถึงโสตประสาท ฯลฯ แทงตลอดดีด้วยทิฏฐิ อันบุคคลพึงหวังได้[๑๕๖]

และว่า

"ภิกษุทั้งหลาย กาล ๔ ประการนี้ที่บุคคลบำเพ็ญโดยชอบ ให้หมุนเวียนไปตามโดยชอบ ย่อมให้ถึงความสิ้นอาสวะตามลำดับ กาล ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. การฟังธรรมตามกาล[๑๕๗] อย่างนี้เป็นต้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๕ มงคล คือ (๑) ความเคารพ (๒) การถ่อมตน (๓) สันโดษ (๔) กตัญญุตา (๕) การฟังธรรมตามกาล ด้วยประการฉะนี้ ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ที่ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้วทั้งนั้นแล

จบพรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า คารโว จ จบ

พรรณนาคาถาว่า ขนตี จ

(๒๐) บัดนี้ จะพรรณนาในคาถาว่า **ขนฺตี จ** นี้ ความอดทนชื่อว่าขันติ ชื่อว่าสุวจะ เพราะมีความว่าง่าย เพราะเป็นผู้ถือเอาโดยเบื้องขวา กรรมของผู้ว่าง่าย ชื่อว่า**โสวจัสสะ** ความเป็นแห่งกรรมของผู้ว่าง่าย ชื่อว่า**โสวจัสสตา** ชื่อว่า**สมณะ** เพราะระงับกิเลสทั้งหลายได้ คำว่า **ทสฺสนํ** ได้แก่ การเพ่งดู การสนทนาธรรม ชื่อว่า**ธรรมสากัจฉา** คำที่เหลือมีนัยที่กล่าว มาแล้วทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบท

ส่วน การพรรณนาความ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ อธิวาสนขันติ ชื่อว่า**ขันติ** ที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยขันตินั้นแล้วย่อมไม่มีอาการผิดปกติเป็นผู้เหมือนไม่ได้ยินบุคคลที่ด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ และเหมือนไม่เห็นบุคคลผู้เบียดเบียนด้วยการฆ่าและการจองจำเป็นต้น เหมือนขันติวาทีดาบสฉะนั้น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

สมณะผู้สรรเสริญขันติได้มีในอดีตกาลนานมาแล้ว พระเจ้ากาสีได้รับสั่งให้ประหารดาบสผู้ดำรงมั่นในขันติธรรมองค์นั้น[๑๕๘]

หรือย่อมใส่ใจว่าเขาทำดีแล้ว เพราะไม่มีความผิดยิ่งไปกว่านั้น เหมือนท่านปุณณเถระฉะนั้น อย่างที่ท่านกราบทูลว่า

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าผู้คนชาวสุนาปรันตชนบท จักด่าจักบริภาษข้าพระองค์ไซร้ ในเรื่องนี้ข้าพระองค์จักคิดอย่างนี้ว่า ผู้คนชาวสุนาปรันตกะเหล่านี้ดีหนอ ผู้คนชาวสุนาปรันตกะเหล่านี้ดีจริงหนอ ที่ไม่ประหารเราด้วยฝ่ามือ[๑๕๙]

และที่ภิกษุประกอบด้วยขันตินั้นแล้ว ย่อมเป็นผู้ที่แม้แต่ฤษีทั้งหลายก็พึงสรรเสริญ อย่างท่านสรภังคฤษีกล่าวไว้ว่า

ในกาลบางคราว บุคคลฆ่าความโกรธเสียได้จึงไม่เศร้าโศก ฤาษีทั้งหลายสรรเสริญการละความลบหลู่ บุคคลควรอดทนคำหยาบคายที่ทุกคนกล่าว

---

[๑๕๖] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๑๙๑/๒๑๐, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๙๑/๒๗๖

[๑๕๗] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๑๔๗/๑๕๙, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๔๗/๒๑๑

[๑๕๘] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๕๑/๑๐๓, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๕๑/๑๖๗

[๑๕๙] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๓๙๖/๓๔๒, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๙๖/๔๔๙, สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๘๘/๘๕

สัตบุรุษทั้งหลายกล่าวความอดทนนั้นว่า ยอดเยี่ยม[๑๖๐]

ย่อมเป็นผู้ที่แม้แต่เทวดาทั้งหลายก็พึงสรรเสริญ อย่างที่ท้าวสักกะจอมทวยเทพตรัสไว้ว่า

> บุคคลใดเป็นคนแข็งแรง อดกลั้นต่อผู้อ่อนแรงกว่าได้ ความอดกลั้นของบุคคลนั้น บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าเป็นขันติอย่างยิ่ง เพราะว่าบุคคลผู้อ่อนแรงจำต้องอดทนอยู่เอง[๑๖๑]

ย่อมเป็นผู้ที่แม้แต่พระพุทธะทั้งหลายก็พึงสรรเสริญ อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> ผู้ไม่ประทุษร้าย อดกลั้นคำด่า การฆ่า และการจองจำได้ มีขันติเป็นพลัง มีขันติเป็นกำลังพล เราเรียกว่า พราหมณ์[๑๖๒]

ก็ขันตินั่นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบคุณเหล่านั้น และคุณอื่นๆ ที่ทรงสรรเสริญในที่นี้

เมื่อถูกเพื่อนสพรหมจารีว่ากล่าวโดยธรรม ก็ไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ความนิ่งงัน หรือคิดถึงคุณและโทษ วางความเอื้อเฟื้อ ความเคารพ และความมีใจตกลงต่ำเป็นเบื้องหน้าอย่างยิ่งแล้ว เปล่งถ้อยคำว่า ดีละ ดังนี้ ชื่อว่า**โสวจัสสตา ความว่าง่าย** โสวจัสสตานั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุได้โอวาทและอนุศาสนี จากสำนักเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย และเพราะเป็นเหตุละโทษและบรรลุคุณ

การเข้าไปหา การบำรุง การระลึก การฟัง และการเห็นนักบวชทั้งหลาย ผู้ระงับกิเลสแล้ว อบรมกายวาจาจิตและปัญญาแล้ว ประกอบด้วยความสงบอย่างสูง ชื่อว่า**การเห็นสมณะทั้งหลาย** การเห็นสมณะแม้ทั้งหมด ท่านกล่าวว่าทัสสนะ โดยเทศนาอย่างต่ำ การเห็นสมณะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะมีอุปการะมาก จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย การได้เห็นภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่า มีอุปการะมาก[๑๖๓] เพราะบุญอันใด กุลบุตรผู้ต้องการประโยชน์เห็นภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลมาถึงประตูเรือน ผิว่าไทยธรรมมีอยู่ ก็พึงนับถือด้วยไทยธรรมตามกำลัง ผิว่าไม่มีก็พึงไหว้ อย่างเบญจางคประดิษฐ์ เมื่อการไหว้อย่างเบญจางคประดิษฐ์ยังไม่พร้อม ก็พึงประคองอัญชลีนมัสการ เมื่อการนอบน้อม ยังไม่พร้อม ก็มีจิตผ่องใส แลดูด้วยจักษุที่น่ารัก ด้วยบุญที่มีการแลดูเป็นมูลอย่างนี้ โรคหรือโทษ ฝ้าหรือต่อมจะไม่มีในจักษุ ตลอดหลายพันชาติ จักษุทั้ง ๒ ก็จะผ่องใส มีสิริ มีวรรณะ ๕ เสมือนบานประตูแก้วมณีที่เปิดในรัตนวิมาน เขาจะได้สมบัติในเทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ข้อที่เขาเกิดเป็นมนุษย์เป็นคนมีปัญญา พึงเสวยวิปากสมบัติเห็นปานนี้ ก็ด้วยบุญที่สำเร็จมาแต่การเห็นสมณะ ซึ่งเขาประพฤติมาโดยชอบ ไม่น่าอัศจรรย์เลย แม้สำหรับสัตว์เดียรัฐฉาน บัณฑิตทั้งหลายก็พรรณนาวิบากสมบัติของการเห็นสมณะ ที่เพียงทำศรัทธาให้เกิดแล้วอย่างเดียวไว้อย่างนี้ ในบาลีประเทศใด บาลีประเทศนั้นมีว่า

---

[๑๖๐] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๖๔/๔๓๔, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๔/๖๐๕

[๑๖๑] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๐/๒๖๖, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๐/๓๖๕, ๒๕๑/๓๖๘

[๑๖๒] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๙๙/๘๖, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๙๙/๒๕๙

[๑๖๓] ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔/๓๒๓, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๒

นกฮูกตากลม อาศัยอยู่ที่เวทิยกบรรพตมาตลอดกาลยาวนาน นกฮูกตัวนี้สุขแท้หนอ เห็นพระพุทธเจ้าผู้ประเสริญ ซึ่งลุกขึ้นแต่เช้า มันทำจิตให้เลื่อมใสในตัวเรา และภิกษุสงฆ์ผู้ยอดเยี่ยม ไม่ต้องไปทุคติถึง ๑๐๐,๐๐๐ กัป มันจุติจากเทวโลก อันกุศลกรรมตักเตือนแล้ว จักเป็นพระพุทธะ ผู้มีอนันตญาณ ปรากฏพระนามว่า โสมนัสสะ ดังนี้

ในเวลาพลบค่ำ หรือในเวลาย่ำรุ่ง ภิกษุฝ่ายพระสูตร ๒ รูป ย่อมสนทนาพระสูตรกัน ฝ่ายพระวินัยก็สนทนาพระวินัยกัน ฝ่ายพระอภิธรรมก็สนทนาพระอภิธรรมกัน ฝ่ายชาดกก็สนทนาชาดกกัน ฝ่ายอรรถกถาก็สนทนาอรรถกถากันหรือสนทนากันในกาลนั้นๆ เพื่อชำระจิตที่ถูกความหดหู่ ความฟุ้งซ่านและความสงสัยชักนำไป การสนทนาตามกาลนี้ ชื่อว่า**การสนทนาธรรมตามกาล** การสนทนาธรรมตามกาลนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งคุณทั้งหลายมีความฉลาดในอาคมคือนิกายทั้ง ๕ เป็นต้นแล

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ (๑) ความอดทน (๒) ความเป็นผู้ว่าง่าย (๓) การเห็นสมณะ (๔) การสนทนาธรรมตามกาล ด้วยประการฉะนี้ ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคส ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้วทั้งนั้นแล

จบพรรณนาความแห่งคาถาว่า ขนฺตี จ จบ

พรรณนาคาถาว่า ตโป จ

(๒๑) บัดนี้ จะพรรณนาในคาถาว่า **ตโป จ** นี้ ชื่อว่า**ตปะ** เพราะเผา อกุศลธรรมอันเป็นบาป ความประพฤติอย่างพรหม หรือความประพฤติของพรหม ชื่อว่า**พรหมจรรย์** ท่านอธิบายว่า ความประพฤติอย่างประเสริฐ การเห็นอริยสัจทั้งหลาย ชื่อว่า**อริยสจฺจาน ทสฺสนำ** อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **อริยสจฺจานิ ทสฺสนำ** ดังนี้ก็มี ชื่อว่า**นิพพาน** เพราะออกจากวานะตัณหาเครื่องร้อยรัด การทำให้แจ้งชื่อว่า**สัจฉิกิริยา** การทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ชื่อว่า**นิพพานสัจฉิกิริยา** คำทีเหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบท

ส่วน การพรรณนาความ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ อินทรียสังวรชื่อว่า**ตปะ** เพราะเผาอภิชฌาและโทมนัสเป็นต้น หรือความเพียรชื่อว่าตปะ เพราะเผาความเกียจคร้าน บุคคลผู้ประกอบด้วยตปะเหล่านั้น ท่านเรียกว่า **อาตาปี** ตปะนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุละอภิชฌาเป็นต้น และได้ฌาน เป็นอาทิ

ชื่อว่าพรหมจรรย์ เป็นชื่อของเมถุนวิรัติ สมณธรรม ศาสนา และมรรค จริงอย่างนั้น เมถุนวิรัติ ท่านเรียกว่า **พรหมจรรย์** ได้ในประโยคเป็นต้นว่า พฺรหฺมจริยำ ปหาย พฺรหฺมจารี โหติ ทรงละกรรมอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ ประพฤติพรหมจรรย์[๑๖๔] สมณธรรม เรียกว่าพรหมจรรย์ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภควติ โน อาวุโส พฺรหฺมจริยำ วุสฺสติ ท่านผู้มีอายุ ท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคของเราหรือ[๑๖๕] ศาสนา เรียกว่าพรหมจรรย์ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า น ตาวาหำ ปาปิม ปรินิพฺพายิสสามิ ยาว เม อิทำ พฺรหฺมจริยำ น อิทฺธญฺเจว ภวิสฺสติ ผีตญฺจ วิตฺถาริกำ พาหุชญฺญำ มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่พรหมจรรย์ของเรายังไม่บริบูรณ์ กว้างขวาง แพร่หลาย

---

[๑๖๔] ที.สี. (ไทย) ๙/๘/๓, ม.มู. (บาลี) ๑๒/๒๙๒/๒๕๖, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๙๒/๓๒๓

[๑๖๕] ม.มู. (บาลี) ๒๕๗/๒๑๗, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๗

รู้จักกันโดยมาก[๑๖๖] มรรคเรียกว่า พรหมจรรย์ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า อยเมว โข ภิกฺขุ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค พฺรหฺมจริยํ เสยฺยถีทํ สมฺมาทิฏฺฐิ ภิกษุ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล เป็นพรหมจรรย์ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ[๑๖๗] แต่ในที่นี้ พรหมจรรย์แม้ทุกอย่างไม่เหลือ ย่อมควร เพราะมรรค ท่านสงเคราะห์ด้วยอริยสัจจานทัสสนะข้างหน้าแล้ว ก็พรหมจรรย์นั่นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษนานาประการนั้นสูงๆ

การเห็นมรรค โดยตรัสรู้อริยสัจ ๔ ที่กล่าวไว้แล้วในกุมารปัญหา **ชื่อว่าอริยสัจจาน-ทัสสนะ** อริยสัจจานทัสสนะนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุล่วงทุกข์ในสังสารวัฏ

อรหัตตผลที่ท่านประสงค์เอาว่า นิพพาน ในที่นี้ ชื่อว่า**นิพพานสัจฉิกิริยา** กระทำให้แจ้งในพระนิพพาน จริงอยู่ อรหัตตผลแม้นั้น ท่านกล่าวว่า นิพพาน เพราะออกจากตัณหาที่เข้าใจกันว่า **วานะ** เพราะร้อยไว้ในคติ ๕ การถึงหรือการพิจารณาพระนิพพานนั้น เรียกว่า **สัจฉิกิริยา** แต่การทำให้แจ้งพระนิพพานนอกนี้สำเร็จได้ด้วยการเห็นอริสัจ ๔ นั่นแล ด้วยเหตุนั้น การเห็นอริยสัจนั้น ท่านจึงไม่ประสงค์ในที่นี้ การทำให้แจ้งพระนิพพานนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ (๑) ตปะ (๒) พรหมจรรย์ (๓) อริยสัจจานทัสสนะ (๔) นิพพานสัจฉิกิริยา ด้วยประการฉะนี้ ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้วทั้งนั้นแล

จบพรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า ตโป จ จบ

พรรณนาคาถาว่า ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ

(๒๒) บัดนี้ จะพรรณนาในคาถาว่า **ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ** คำว่า **ผุฏฺฐสฺส** ได้แก่ ถูกแล้ว ต้องแล้ว ประสบแล้ว ธรรมทั้งหลายในโลก ชื่อว่า**โลกธรรม** ท่านอธิบายว่า ธรรมทั้งหลาย จะไม่หวนกลับตราบเท่าที่โลกยังดำเนินไป คำว่า **จิตฺตํ** ได้แก่ มโน มานัส คำว่า **ยสฺส** ได้แก่ ของภิกษุใหม่ ภิกษุปูนกลาง หรือภิกษุผู้เถระ คำว่า **น กมฺปติ** ได้แก่ ไม่หวั่น ไม่ไหว คำว่า **อโสกํ** ได้แก่ ไร้ความโศก ถอนโศกศัลย์เสียแล้ว คำว่า **วรชํ** ได้แก่ ปราศจากละอองกิเลส กำจัดละอองกิเลสแล้ว คำว่า **เขมํ** ได้แก่ ไม่มีภัย ไร้อุปัทวะ คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้วแล นี้เป็นการพรรณนาบท

ส่วน การพรรณนาความ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ จิตของผู้ใด อันโลกธรรม ๘ มีมีลาภ ไม่มีลาภเป็นต้น ถูกต้องครอบงำแล้ว ย่อมไม่หวั่น ไม่ไหว ไม่สะเทือน ชื่อว่า**จิตของผู้ใดอันโลกธรรมกระทบแล้วไม่หวั่นไหว** จิตนั้นของผู้นั้นบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้สูงสุดเหนือโลก ซึ่งธรรมไรๆ ให้หวั่นไหวไม่ได้ ถามว่า ก็จิตของใคร ถูกโลกธรรมเหล่านั้นกระทบแล้วไม่หวั่นไหว ตอบว่า จิตของพระอรหันตขีณาสพ ไม่ใช่จิตของใครอื่น จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> ภูเขาหินแท่งทึบย่อมไม่สะเทือนเพราะลม ฉันใด รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ทั้งมวล ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ย่อมทำ

---

[๑๖๖] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๘/๙๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๕, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๒/๓๙๘, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๑/๒๘๓

[๑๖๗] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๖/๖, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๖/๙

จิตของผู้คงที่ให้หวั่นไหวมิได้ ฉันนั้น[๑๖๘]

จิตของพระขีณาสพเท่านั้น ชื่อว่า**อโสกะ** ไม่เศร้าโศก จริงอยู่ จิตของพระขีณาสพนั้น ชื่อว่า**อโสกะ** เพราะไม่มีความเศร้าโศก ที่ท่านกล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโสก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ความเกรียมใจ[๑๖๙] อาจารย์บางพวกกล่าวถึงพระนิพพาน คำนั้นเชื่อมความไม่ได้กับบทต้นๆ จิตของพระขีณาสพเท่านั้น ชื่อว่า**อโสกะ** ฉันใด ก็ชื่อว่า**วิรชะ เขมะ** ฉันนั้น จริงอยู่ จิตของพระขีณาสพนั้น ชื่อว่า**วิรชะ** เพราะปราศจากละอองกิเลสมีราคะ โทสะ โมหะเป็นต้น และชื่อว่าเขมะ เพราะปลอดจากโยคะทั้ง ๔ เพราะว่า จิตทั้ง ๓ อย่างนั้น โดยที่ท่านถือเอาแล้วในขณะจิตเป็นไปในอารมณ์นั้นๆ โดยอาการนั้นๆ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้สูงสุดเหนือ โลกมีความเป็นผู้มีขันธ์อันไม่เป็นไปแล้ว (ไม่เกิดอีก) และเพราะนำมาซึ่ง ความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ (๑) จิตที่ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรมแปด (๒) จิตไม่เศร้าโศก (๓) จิตปราศจากละอองกิเลส (๔) จิตเกษม ด้วยประการฉะนี้ ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้นๆ แล้วทั้งนั้นแล

จบพรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จบ

พรรณนาคาถาว่า เอตาทิสานิ

(๒๓) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสมงคล ๓๘ ประการ ด้วยคาถา ๑๐ คาถา มีว่า **อเสวนา จ พาลานํ** การไม่คบพาลเป็นอาทิอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงชมเชยมงคลที่พระองค์ตรัสเหล่านั้นแล จึงได้ตรัสคาถาสุดท้ายว่า **เอตาทิสานิ กตฺวาน** เป็นต้น

พรรณนาความแห่งคาถาสุดท้ายนั้นดังนี้ คำว่า **เอตาทิสานิ** แปลว่า เช่นนี้เหล่านั้น คือ มีการไม่คบพาลเป็นต้น มีประการที่เรากล่าวมาแล้ว คำว่า **กตฺวาน** แปลว่า กระทำ ความจริงคำนี้ไม่นอกเหนือไปจากความว่า **กตฺวาน กติวา กริตฺวา** (ซึ่งแปลว่าการทำเหมือนกัน) คำว่า **สพฺพตฺถมปราชิตา** ความว่า สัตว์ทั้งหลายกระทำมงคลเช่นนี้เหล่านั้น อันข้าศึก ๔ ประเภท คือ (๑) ขันธมาร (๒) กิเลสมาร (๓) อภิสังขารมาร (๔) เทวปุตตมาร แม้แต่ประเภทเดียวทำให้พ่ายแพ้ไม่ได้ ในที่ทั้งปวง ท่านอธิบายว่า ยังมารทั้ง ๔ นั้นให้พ่ายแพ้ด้วยตนเอง ก็ ม อักษรในคำว่า **สพฺพตฺถมปราชิตา** นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เพียงทำการต่อบท

คำว่า **สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายกระทำ มงคลเช่นที่กล่าวมานี้ เป็นผู้อันมารทั้ง ๔ ทำให้พ่ายแพ้ไม่ได้แล้ว ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวง คือ ในโลกนี้ และโลกหน้า และที่ยืนและที่เดินเป็นต้น อาสวะเหล่าใดที่ทำความคับแค้นและเร่าร้อน พึงเกิดขึ้นเพราะการคบพาลเป็นต้น เหตุไม่มีอาสวะเหล่านั้น จึงถึงความสวัสดี ท่านอธิบายว่า เป็นผู้อันอุปัทวะไม่ขัดขวาง อันอุปสรรคไม่ขัดข้อง เกษมปลอดโปร่ง ไม่มีภัยเฉพาะหน้าไป ก็นิคคหิต ในคำว่า **สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ** นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ตรัสเพื่อสะดวกแก่การผูกคาถา

---

[๑๖๘] วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๔๔/๘, ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๖๔๓-๖๔๔/๓๖๑, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๑๒-๑๓, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๔๓-๖๔๔,๔๕๐

[๑๖๙] อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๙๔/๑๑๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๔/๑๖๔, ๒๓๗/๒๒๒

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบเทศนาด้วยบทแห่งคาถาว่า **ตำ เตสำ มงฺคลมุตฺตมำ** ทรงจบอย่างไร ทรงจบว่า เทพบุตร เพราะเหตุที่ชนผู้กระทำมงคลเช่นที่กล่าวนี้ ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวงอย่างนี้ ฉะนั้น ท่านจงถือว่า มงคลทั้ง ๓๘ ประการ มีการไม่คบพาลเป็นต้นนั้นสูงสุด ประเสริฐสุด ดีที่สุด สำหรับชนเหล่านั้น ผู้กระทำมงคลเช่นที่กล่าวมานี้

ก็ในตอนสุดท้ายเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบอย่างนี้ เทวดาแสนโกฏิบรรลุอรหัตตผล จำนวนผู้บรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล นับไม่ได้ ครั้งนั้น วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกพระอานนท์เถระมาตรัสว่า อานนท์ เมื่อคืนนี้ เทวดาองค์หนึ่งเข้ามาถามมงคลปัญหา ครั้งนั้น เราได้กล่าวมงคล ๓๘ ประการแก่เทวดาองค์นั้น อานนท์ เธอจงเรียนมงคลปริยายนี้ครั้นเรียนแล้วจงสอนภิกษุทั้งหลาย พระเถระเรียนแล้วก็สอนภิกษุทั้งหลาย มงคลสูตรนี้นั้นบัณฑิตพึงทราบว่า อันภิกษุทั้งหลายนำมาแล้วโดยสืบๆ จากอาจารย์ จึงแผ่ขยายมาจนถึงทุกวันนี้ พรหมจรรย์นี้บริบูรณ์ กว้างขวาง แพร่หลาย รู้จักกันโดยมาก มั่นคงดี กระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้ว[๑๗๐]

เพื่อความแจ่มแจ้งในการอบรมความรู้ในมงคลเหล่านี้นี่เอง บัดนี้ จะประกอบความตั้งแต่ต้นดังต่อไปนี้

สัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาสุขในโลกนี้โลกหน้าและโลกุตรสุขเหล่านั้น ละการคบคนพาลเสีย อาศัยแต่บัณฑิต, บูชาผู้ที่ควรบูชา อันการอยู่ในปฏิรูปเทส, และความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อนตักเตือนในการบำเพ็ญกุศล ตั้งตนไว้ชอบ มีอัตภาพอันประดับด้วยพาหุสัจจะ ศิลปะ และวินัย, กล่าวสุภาษิตอันเหมาะแก่วินัย ยังไม่ละเพศคฤหัสถ์ตราบใด, ก็ชำระหนี้เก่าด้วยการบำรุงมารดาบิดา, ประกอบหนี้ใหม่ด้วยการสงเคราะห์บุตรและภรรยา ถึงความมั่งคั่งด้วยทรัพย์และข้าวเปลือก ด้วยความเป็นผู้มีการงานไม่อากูล, ยึดสาระแห่งโภคะด้วยทาน และสาระแห่งชีวิตด้วยการประพฤติธรรม, กระทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนของตน ด้วยการสงเคราะห์ญาติ และประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนอื่นๆ ด้วยความเป็นผู้มีการงานอันไม่มีโทษ งดเว้นการทำร้ายผู้อื่นด้วยการเว้นบาป การทำร้ายตนเอง ด้วยการระวังในการดื่มกินของเมา, เพิ่มพูนฝ่ายกุศลด้วยความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย, ละเพศคฤหัสถ์ด้วยความเป็นผู้เพิ่มพูนกุศล แม้คงอยู่ในภาวะบรรพชิต ก็ยังวัตรสัมปทาให้สำเร็จด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้าและอุปัชฌายาจารย์เป็นต้น และด้วยความถ่อมตน, ละความละโมภในปัจจัยด้วยสันโดษ, ตั้งอยู่ในสัปปุริสภูมิด้วยความเป็นผู้กตัญญู, ละความเป็นผู้มีจิตหดหู่ด้วยการฟังธรรม, ครอบงำอันตรายทุกอย่างด้วยขันติ, ทำตนให้มีที่พึ่งด้วยความเป็นผู้ว่าง่าย, ดูการประกอบข้อปฏิบัติด้วยการเห็นสมณะ บรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ด้วยการสนทนาธรรม, ถึงศีลวิสุทธิด้วยตปะคืออินทรียสังวร ถึงจิตตวิสุทธิ ด้วยพรหมจรรย์คือสมณธรรม และยังวิสุทธิ ๔ นอกนั้นให้ถึงพร้อม, ถึงญาณทัสสนวิสุทธิอันเป็นปริยายแห่งการเห็นอริยสัจด้วยปฏิปทานี้ กระทำให้แจ้งพระนิพพานที่นับได้ว่าอรหัตตผล, ซึ่งครั้นกระทำให้แจ้งแล้ว เป็นผู้มีจิตไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ๘ เหมือนสิเนรุบรรพต ไม่หวั่นไหวด้วยลมและฝน ย่อมเป็นผู้ไม่เศร้าโศก ปราศจากละอองกิเลส มีความเกษมปลอดโปร่ง และความเกษมปลอดโปร่งย่อมเป็นผู้แม้แต่ศัตรูผู้หนึ่งให้พ่ายแพ้ไม่ได้ ในที่ทั้งปวง ทั้งจะถึงความสวัสดีในที่ทุกสถาน ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

---

[๑๗๐] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๖

เทวดาและมนุษย์ทำมงคลดังกล่าวมานี้แล้ว ไม่พ่ายแพ้ข้าศึกทั้งปวง ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทุกสถาน ทั้ง ๓๘ ประการนั้น เป็นมงคลอันสูงสุดของเทวดาและมนุษย์เหล่านั้น[๑๗๑]

พรรณนามงคลสูตรในจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจย จบ

๒.๔.๘ พรรณนารัตนสูตร

ประโยชน์แห่งบทตั้ง

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการรักษาตัวเอง และการกำจัดอาสวะทั้งหลายที่มีการทำไม่ดี และการไม่ทำดีเป็นปัจจัย ด้วยมงคลสูตร ส่วนสูตรนี้ ให้สำเร็จการรักษาผู้อื่น และการกำจัดอาสวะทั้งหลายที่มีอมนุษย์เป็นต้นเป็นปัจจัย ฉะนั้น สูตรนี้จึงเป็นอันตั้งไว้ในลำดับ ต่อจากมงคลสูตรนั้นแล นี้เป็นประโยชน์แห่งการตั้งรัตนสูตรนั้นไว้ในที่นี้เท่านี้ก่อน

เรื่องกรุงเวสาลี

รัตตสูตรนั้นมีเหตุเกิดอย่างไร ได้ยินว่า ในอดีตกาลเกิดอุปัทวะทั้งหลายมีทุพพิกภัยเป็นต้นขึ้นในกรุงเวสาลี. เพื่อบำบัดอุปัทวะเหล่านั้น พวกลิจฉวีทูลร้องขอนำเสด็จพระผู้มีพระภาคมาแต่กรุงราชคฤห์มายังเมืองเวสาลี พระผู้มีพระภาคเจ้าถูกพวกเจ้าลิจฉวีทูลขอนำเสด็จมาอย่างนี้ จึงได้ตรัสพระสูตรนี้ เพื่อบำบัดอุปัทวะเหล่านั้น การวิสัชนาปัญหาเหล่านั้น โดยสังเขปมีเท่านี้ ส่วนความพิศดารพระโบราณาจารย์ทั้งหลาย พรรณนาไว้นับแต่เรื่องๆ กรุงเวสาลีไป เหตุเกิดขึ้นนั้นบัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ ดังได้สดับมา พระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงพระครรภ์ พระนางทรงทราบแล้วก็ได้กราบทูลพระราชาให้ทรงทราบ พระราชาก็พระราชทานเครื่องบริหารพระครรภ์ พระนางได้รับบริหารพระครรภ์มาเป็นอย่างดี ก็เสด็จเข้าสู่เรือนประสูติ ในเวลาพระครรภ์แก่ เหล่าท่านผู้มีบุญย่อมออกจากครรภ์ในเวลาใกล้รุ่ง ก็ในบรรดาท่านผู้มีบุญเหล่านั้น พระอัครมเหสีพระองค์นั้น ก็เป็นผู้มีบุญพระองค์หนึ่ง ด้วยเหตุนั้น เวลาใกล้รุ่ง พระนางก็ประสูติ ชิ้นเนื้อเสมือนดอกชะบามีพื้นกลีบสีแดงดังครั่ง ต่อจากนั้น พระเทวีพระองค์อื่นๆ ก็ประสูติพระโอรสเสมือนรูปทอง พระอัครมเหสีประสูติชิ้นเนื้อดังนั้น พระนางทรงดำริว่า เสียงติเตียนจะพึงเกิดแก่เรา ต่อเบื้องพระพักตร์ของพระราชา เพราะทรงกลัวการติเตียนนั้น จึงทรงสั่งให้ใส่ชิ้นเนื้อนั้นลงในภาชนะใบหนึ่ง เอาภาชนะอีกใบหนึ่งครอบปิดไว้ ประทับตราพระราชลัญจกรแล้ว ให้ลอยไปตามกระแสแม่น้ำคงคา พอเจ้าหน้าที่ทั้งหลายทิ้งลงไป เทวดาทั้งหลายก็จัดการอารักขา ทั้งเอายางมหาหิงคุ์จารึกแผ่นทองผูกติดไว้ที่ภาชนะนั้นว่า พระราชโอรสธิดาของพระอัครมเหสีแห่งพระเจ้ากรุงพาราณสี ต่อนั้น ภาชนะนั้นมิได้ถูกภัยคือคลื่นรบกวน ก็ลอยไปตามกระแสแน่น้ำคงคา

สมัยนั้น ดาบสรูปหนึ่งอาศัยครอบครัวของคนเลี้ยงโค อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา เช้าตรู่ ดาบสรูปนั้นก็ลงสู่แม่น้ำคงคา แลเห็นภาชนะนั้นลอยมา ก็ถือเอาด้วยบังสุกุลสัญญา ด้วยเข้าใจว่าเป็นของที่เขาทิ้งแล้ว ต่อนั้น ก็แล เห็นแผ่นจารึกอักษรและตราพระราชลัญจกร ก็แก้ออกเห็นชิ้นเนื้อนั้น ครั้นเห็นแล้ว ดาบสรูปนั้นก็คิดว่า เห็นทีจะเป็นสัตว์เกิดในครรภ์ ดังนั้น จึงไม่เน่าเหม็น ก็นำชิ้นเนื้อนั้นไปยัง

---

[๑๗๑] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๗๒/๕๖๓

อาศรม วางไว้ในที่สะอาด ล่วงไปครึ่งเดือน ชิ้นเนื้อก็แยกเป็น ๒ ชิ้น ดาบสเห็นแล้ว ก็วางไว้อย่างดี ต่อจากนั้น ล่วงไปอีกครึ่งเดือน ชิ้นเนื้อแต่ละชิ้นก็เกิดปมชิ้นละ ๕ สาขา เพื่อเป็นมือ เท้า และศีรษะ ดาบสก็บรรจงวางไว้เป็นอย่างดีอีก ต่อนั้น อีกครึ่งเดือน ชิ้นเนื้อชิ้นหนึ่งก็เป็นทารก เสมือนรูปทอง อีกชิ้นหนึ่งก็เป็นทาริกา ดาบสเกิดความรักดังบุตรในทารกทั้ง ๒ นั้น น้ำนมก็บังเกิดจากหัวนิ้วแม่มือของดาบสนั้น ตั้งแต่นั้นมา ดาบสได้น้ำนมและอาหารมาก็บริโภคอาหาร หยอดน้ำนมในปาก ของทารกทั้ง ๒ สิ่งใดๆ เข้าไปในท้องของทารกนั้น สิ่งนั้นๆ ทั้งหมดก็จะแลเห็นเหมือนเข้าไปในภาชนะทำด้วยแก้วมณี ทารกทั้ง ๒ ไม่มีผิวอย่างนี้ แต่อาจารย์พวกอื่นๆ กล่าวว่า ผิวของทารกทั้งของนั้นใสถึงกันและกัน เหมือนถูกร้อยด้วยด้ายวางไว้ ทารกเหล่านั้นจึงปรากฏชื่อว่า**ลิจฉวี** เพราะไม่มีผิว หรือเพราะมีผิวใสด้วยประการฉะนี้ ดาบสเลี้ยงทารก พอตะวันขึ้นก็เข้าบ้านแสวงหาอาหาร ตอนสายๆ ก็กลับ คนเลี้ยงโคทั้งหลายรู้ถึงการขวนขวายนั้นของดาบสนั้น ก็กล่าวว่า ท่านเจ้าข้า การเลี้ยงทารกเป็นกังวลห่วงใยของเหล่านักบวช ขอท่านโปรดให้ทารกแก่พวกเราเถิด พวกเราจะช่วยกันเลี้ยง ขอท่านโปรดทำกิจกรรมของท่านเถิด ดาบสก็ยอมรับ วันรุ่งขึ้น พวกคนเลี้ยงโคก็ช่วยกันทำหนทางให้เรียบแล้วโรยทราย ยกธงมีดนตรีบรรเลงพากันมายังอาศรม ดาบสกล่าวว่า ทารกทั้ง ๒ มีบุญมาก พวกท่านจงช่วยกันเลี้ยงให้เจริญวัย ด้วยความไม่ประมาท ครั้นให้เจริญวัยแล้ว จงจัดการอาวาหวิวาหกันและกันให้พระราชาทรงยินดีด้วยปัญจโครส จงเลือกหาภูมิประเทศช่วยกันสร้างพระนครขึ้น จงอภิเษกพระกุมารเสีย ณ ที่นั้นแล้วมอบทารกให้ พวกคนเลี้ยงโครับคำแล้ว ก็นำทารกไปเลี้ยงดู

ทารกทั้ง ๒ เจริญเติบโตก็เล่นการเล่นใช้มือบ้าง เท้าบ้าง ทุบถีบพวกเด็กลูกของคนเลี้ยงโคอื่นๆ ในที่ทะเลาะกัน เด็กลูกคนเลี้ยงโคเหล่านั้น ก็ร้องไห้ถูกมารดาบิดาถามว่าร้องไห้ทำไม ก็บอกว่าเจ้าเด็กไม่มีพ่อแม่ที่ดาบสเลี้ยงเหล่านั้นข่มเหงเรา แต่นั้น มารดาบิดาของเด็กเหล่านั้น ก็กล่าวว่า ทารกสองคนนี้ชอบข่มเหงให้เด็กอื่นๆ เดือดร้อน จะไม่สงเคราะห์มัน ละเว้นมันเสีย เขาว่าตั้งแต่นั้นมาประเทศที่นั้น จึงถูกเรียกว่า วัชชี ขนาด ๓๐๐ โยชน์ ครั้งนั้น พวกคนเลี้ยงโคทำพระราชาให้ยินดีแล้วเลือกเอาประเทศที่นั้น สร้างพระนครลงในประเทศนั้นแล้วอภิเษกพระกุมาร ซึ่งพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา ตั้งเป็นพระราชา ได้ทำการวิวาหมงคลกับทาริกาของพระองค์ ได้วางกติกากฎเกณฑ์ไว้ว่า จะไม่นำทาริกามาจากภายนอก และไม่ให้ทาริกาจากที่นี้ แก่ใครๆ โดยการอยู่ร่วมกันครั้งแรกของพระกุมารกุมารีนั้น ก็เกิดทารกคู่หนึ่ง เป็นธิดา ๑ โอรส ๑ โดยอาการอย่างนี้ ก็เกิดเป็นคู่ๆ ถึง ๑๖ ครั้ง แต่นั้น เมื่อทารกเหล่านั้นเจริญวัยโดยลำดับ นครนั้นก็ไม่พอที่จะบรรจุอาราม อุทยาน สถานที่อยู่ บริวาร และสมบัติ จึงล้อมรอบด้วยประการ ๓ ชั้น ระหว่างคาวุตหนึ่งๆ เพราะนครนั้น ถูกขยายกว้างออกบ่อยๆ จึงเกิดนามว่าเวสาลีนี้แล นี้ เรื่องกรุงเวสาลี

การนิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้า

ก็กรุงเวสาลีนี้ ครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติก็มั่นคงไพบูลย์ ด้วยว่า ในกรุงเวสาลีนั้นมีเจ้าอยู่ถึง ๗,๗๐๗ พระองค์ พระยุพราชเสนาบดี และภัณฑาคาริกเป็นต้นก็เหมือนกัน เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ครั้งนั้นกรุงเวสาลีเป็นถิ่นอุดมสมบูรณ์ มีอาณาเขตกว้างขวาง พลเมืองมาก มีคนคับคั่ง หาข้าวปลาอาหารง่าย มีปราสาท ๗,๗๐๗ เรือนยอด ๗,๗๐๗ สวนดอกไม้

๗,๗๐๗ สระโบกขรณี ๗,๗๐๗[๑๗๒]

สมัยต่อมา กรุงเวสาลีนั้นเกิดทุพภิกขภัย ฝนแล้งข้าวกล้าตายนึ่ง คนยากคนจนตายก่อน เขาทิ้งคนเหล่านั้นไปนอกนคร พวกอมนุษย์ได้กลิ่นคนตายก็พากันเข้าพระนคร แต่นั้น ผู้คนก็ตายเพิ่มมากขึ้น เพราะความปฏิกูลนั้น อหิวาตกโรคก็เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย ชาวกรุงเวสาลีถูกภัย ๓ อย่าง คือ (๑) ทุพภิกขภัย (๒) อมนุสสภัย (๓) โรคภัย เบียดเบียน ก็เข้าไปเฝ้าพระราชา กราบทูลว่า ขอเดชะ เกิดภัย ๓ อย่างในพระนครนี้แล้ว พระเจ้าข้า แต่ก่อนนี้ นับได้ ๗ ชั่วราชสกุล ไม่เคยเกิดภัยเช่นนี้เลย ชรอยพระองค์ไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม บัดนี้ ภัยนั้นจึงเกิดขึ้น พระราชาทรงประชุมเจ้าลิจฉวีทุก พระองค์ ในที่ว่าราชการตรัสว่า ขอได้โปรดพิจารณาทบทวนข้อที่เราไม่ตั้งอยู่ ในธรรมเถิด เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น พิจารณาทบทวนถึงประเพณีทุกอย่าง ก็ไม่ทรงเห็นข้อบกพร่องไรๆ

แต่นั้น ก็ไม่เห็นโทษของพระราชา จึงพากัน คิดว่า ภัยนี้ของเรา จะระงับไปได้อย่างไร ในที่ประชุมนั้น เจ้าลิจฉวีบางพวก อ้างถึงศาสดาทั้ง ๖ ว่า พอศาสดาเหล่านั้นย่างเท้าลงเท่านั้น ภัยก็จะระงับไป บางพวกตรัสว่า ได้ยินว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้วในโลก, พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ปวงสัตว์ ทรงมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก พอพระองค์ย่างพระบาทลงเท่านั้น ภัยทุกอย่างก็จะระงับไป ด้วยเหตุนั้น เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น จึงดีพระทัยตรัสว่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น บัดนี้ ประทับอยู่ที่ไหนเล่า พวกเราส่งคนไปเชิญ จะไม่เสด็จมาน่ะสิ เจ้าลิจฉวีอีกพวกหนึ่งตรัสว่า ธรรมดาพระพุทธเจ้า ทรงเอ็นดูสัตว์ เหตุไร จะไม่เสด็จมาเล่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น บัดนี้ ประทับอยู่กรุงราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสารทรงอุปฐากอยู่ เกรงท้าวเธอจะไม่ให้ เสด็จมา ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นเราจะทูลพระเจ้าพิมพิสารให้ทรงเข้าพระทัยแล้ว นำพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา แล้วทรงมอบเครื่องบรรณาการเป็นอันมากส่ง เจ้าลิจฉวีสองพระองค์ พร้อมด้วยกองกำลังขนาดใหญ่ไปยังราชสำนักพระเจ้าพิมพิสาร โดยสั่งว่า ขอท่านทูลพระเจ้าพิมพิสารให้เข้าพระทัยแล้ว นำพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา เจ้าลิจฉวีทั้ง ๒ พะระองค์เสด็จไปถวายเครื่องบรรณาการ แด่พระเจ้าพิมพิสาร แล้วแจ้งให้ทรงทราบเรื่องราวแล้วทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดส่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมายังนคร ของข้าพระองค์ด้วยเถิด พระราชาไม่ทรงรับรองตรัสว่า พวกท่านทรงรู้เอาเองเถิด เจ้าลิจฉวีก็ทูลรับว่า ดีละ พระเจ้าข้า แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายบังคมแล้วกราบทูลอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภัย ๓ อย่าง เกิดขึ้นในนครของข้าพระองค์ ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าฟังเสด็จมาไซร้ ความสวัสดีก็จะพึงมีแก่พวกข้าพระองค์ พระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณา ว่าเมื่อตรัสรัตนสูตรในกรุงเวสาลีการอารักขาจักแผ่ไปแสนโกฏิจักรวาล จบสูตร สัตว์ ๘๔,๐๐๐ จักตรัสรู้ธรรม แล้วจึงทรงรับนิมนต์ ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงสดับข่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์แล้ว โปรดให้โฆษณาไปในพระนครว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์เสด็จไปกรุงเวสาลีแล้ว เสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทรงรับ จะเสด็จไปกรุงเวสาลีหรือพระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ถวายพระพร มหาบพิตร ท้าวเธอทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้นโปรดทรงรอจนกว่าจะจัดแจงหนทางถวายนะพระเจ้าข้า

---

[๑๗๒] วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๒๖/๑๒๓, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๖/๑๗๙

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงทำพื้นที่ ๕ โยชน์ ระหว่างกรุงราชคฤห์และแม่น้ำคงคาให้ราบเรียบแล้ว ให้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าถึง เวลาที่จะเสด็จไป พระผู้มีพระภาคเจ้าอันภิกษุ ๕๐๐ รูป แวดล้อมแล้วเสด็จไป พระราชาทรงเอาดอกไม้ ๕ สีโปรยหนทาง ๕ โยชน์เพียงหัวเข่า ให้ยกธง ผ้าหม้อน้ำและต้นกล้วยเป็นต้น ให้กั้นเศวตฉัตร ๒ ชั้นสำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉัตรชั้นเดียวสำหรับพระภิกษุแต่ละรูป ทรงทำการบูชาด้วยดอกไม้และของหอมเป็นนี้พร้อมด้วยราชบริพารของพระองค์ให้พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ในวิหารหลังหนึ่งๆ ถวายมหาทาน ทรงนำเสด็จสู่ฝั่งแม่น้ำคงคา ๕ วัน ณ ที่นี้ ทรงประดับเรือด้วยเครื่องประดับทุกอย่าง แล้วทรงส่งสาสน์ไป ถวายเจ้าลิจฉวีกรุงเวสาลีว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาแล้ว ขอเจ้าลิจฉวีทุก พระองค์ตกแต่งหนทางถวายการรับเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น ตกลงกันว่า จะทำการบูชาเป็นสองเท่า ทำพื้นที่ ๓ โยชน์ ระหว่างกรุงเวสาลี และแม่น้ำคงคาให้เรียบร้อย จัดเศวตฉัตร ๔ ชั้น สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า สำหรับพระภิกษุแต่ละรูปๆ ละ ๒ ชั้น ทำการบูชา เสด็จมาคอยอยู่

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสาร ทรงทำเรือขนาน ๒ ลำแล้วสร้างมณฑป ประดับด้วยพวงดอกไม้ปูลาดพุทธอาสน์ทำด้วยรัตนะล้วน ณ มณฑปนั้น ที่นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์นั้น แม้ภิกษุ ๕๐๐ รูปก็ลงเรือนั่งกันตามสมควร พระราชาส่งเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ลงน้ำประมาณแต่พระศอกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จักอยู่กันริมฝั่งแม่น้ำ คงคานี้นี่แหละ จนกว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าจะเสด็จกลับมา แล้วก็เสด็จกลับ เทวดาเบื้องบนจนถึงอกนิษฐภพ ได้พากันทำการบูชา นาคราชทั้งหลายมีกัมพลนาคและอัสสตรนาคเป็นต้น ซึ่งอาศัยอยู่ใต้แม่น้ำคงคา ก็พากันทำการบูชา ด้วยการบูชาใหญ่อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปทางแม่น้ำคงคา สิ้นระยะทางไกลประมาณโยชน์หนึ่ง ก็เข้าเขตแดนของพวกเจ้าลิจฉวีกรุงเวสาลี

ต่อนั้น พวกเจ้าลิจฉวีก็ทำการบูชาเป็น ๒ เท่าที่พระเจ้าพิมพิสารทรงทำการบูชา ออกไปรับเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงในน้ำประมาณแค่พระศอ ขณะนั้นเอง ครู่นั้นเอง มหาเมฆมียอดคลุมด้วยความมืดมีแสงฟ้าแลบเคลื่อน ตัวไปส่งเสียงคำรามครืนครั่นก็ดังขึ้นทั้งสี่ทิศ ลำดับนั้น พอพระผู้มีพระภาคเจ้ายกพระบาทแรกวางลงริมฝั่งแม่น้ำคงคา ฝนโบกขรพรรษก็โปรยเม็ดลงมา ชนเหล่าใดต้องการจะเปียก ชนเหล่านั้น เท่านั้นย่อมเปียก ผู้ไม่ต้องการเปียก ก็ไม่เปียก ในที่ทุกแห่งน้ำย่อมไหลไปเพียงแค่เข่า แค่ขา แค่สะเอว แค่คอ ซากศพทั้งปวงถูกน้ำพัดส่งลงสู่แม่น้ำคงคา พื้นดินก็สะอาดสะอ้าน

พวกเจ้าลิจฉวีให้พระผู้มีพระเจ้าประทับอยู่ทุกๆ หนึ่งโยชน์ในระหว่าง ทางถวายมหาทานทรงทำการบูชาเป็นทวีคูณ ๓ วัน จึงนำเสด็จสู่กรุงเวสาลี เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงกรุงเวสาลี ท้าวสักกะจอมทวยเทพ อันหมู่เทพห้อมล้อมก็เสด็จมาถึง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับ ยืนใกล้ประตูพระนครทรงเรียกท่านพระอานนที่มาสั่งว่า อานนท์ เธอจงเรียนรัตนสูตรนี้ ถือเครื่องประกอบพลีกรรม เที่ยวเดินไประหว่างปราการ ๓ ชั้นแห่งกรุงเวสาลีกับพวกเจ้าลิจฉวีราชกุมาร ทำพระปริตร แล้วได้ตรัสรัตนสูตร การวิสัชนาปัญหาเหล่านั้นว่า ก็พระสูตรนี้ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใดและกล่าวเพราะเหตุใด ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายพรรณนาไว้พิสดาร ตั้งแต่เรื่องกรุงเวสาลีเป็นต้นไป ด้วยประการฉะนี้

ดังนั้น ในวันที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงกรุงเวสาลีนั่นเอง รัตนสูตรนี้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสใกล้ประตูกรุงเวสาลี เพื่อกำจัดอุปัทวะเหล่านั้น ท่านพระอานนท์ก็เรียนเอา เมื่อจะกล่าวเพื่อ

เป็นปริตร (ป้องกันอุปัทวะ) จึงเอาบาตรของพระผู้มีพระภาคเจ้าตักน้ำมา เดินประพรมไปทั่วพระนคร พอพระเถระกล่าวว่า **ยงฺกิญฺจิ** เท่านั้น พวกอมนุษย์ที่อาศัยกองขยะและที่ฝาเรือนเป็นต้น ซึ่งยังไม่หนีไปในตอนแรก ก็พากันหนีไปทางประตูทั้ง ๔ ประตูทั้งหลายก็ไม่มีที่ว่าง อมนุษย์บางพวกเมื่อไม่ได้ที่ว่างที่ประตูทั้งหลาย ก็ทำลายกำแพงเมืองหนีไป พอพวกอมนุษย์พากันไปแล้ว ที่เนื้อตัวของพวกมนุษย์ทั้งหลาย โรคก็สงบไป พวกมนุษย์ทั้งหลายก็พากันออกมาบูชาพระเถระ ด้วยดอกไม้ของหอมเป็นต้นทุกอย่าง มหาชนเอาของหอมทุกอย่างฉาบทา สัณฐาคารที่ประชุม ท่ามกลางพระนคร ทำเพดานขจิตด้วยรัตนะ ประดับ ด้วยเครื่องประดับทั้งปวง ปูพุทธอาสน์ลง ณ ที่นั้นแล้วนำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามา

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าสู่สัณฐาคาร ประทับนั่งเหนืออาสนะที่เขาปูไว้ ทั้งภิกษุสงฆ์คณะเจ้า และมนุษย์ทั้งหลายก็นั่ง ณ อาสนะที่เหมาะที่ควร แม้ท้าวสักกะ จอมทวยเทพก็ประทับนั่งใกล้กับเทวบริษัท ในเทวโลก ทั้ง ๒ ทั้งเทวดาอื่นๆ ด้วย แม้ท่านพระอานนทเถระ ก็เที่ยวเดินไปทั่วกรุงเวสาลี ทำอารักขาแล้ว ก็มาพร้อมกับชาวกรุงเวสาลี นั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสรัตนสูตรนั้นนั่นแหละแก่ทุกคนแล

ก็มาติกาหัวข้อนั้นใด ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ตั้งไว้ว่า ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)จักประกาศนัยนี้ว่า รัตนสูตรนี้ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด และกล่าวเพราะเหตุใด มาติกานั้นเป็นอันข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)กล่าวไว้พิสดารแล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยถ้อยคำมีประมาณเท่านี้

พรรณนาคาถาว่า ยานีธ

(๒๔) บัดนี้ จะเริ่ม**พรรณนาความ** เพราะข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ได้กล่าวไว้ว่าจักพรรณนา ความแห่งรัตนสูตรนั้น แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า พระผู้พระภาคเจ้าตรัส ๕ คาถา นี้ ที่เหลือท่านพระอานนทเถระกล่าวจะอย่างไรก็ตาม ประโยชน์อะไรของเราด้วยคาถาเล็กน้อย ที่ยังไม่ได้ตรวจตรานี้ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)จักพรรณนาความแห่งรัตนสูตรนี้ แม้โดยประการทั้งปวง

จะพรรณนาคาถาแรกว่า **ยานีธ ภูตานิ** ในคาถาแรกนั้น คำว่า **ยานิ** ได้แก่ เช่นใด ไม่ว่าจะมีศักดิ์น้อยหรือศักดิ์มาก คำว่า **อิธ** แปลว่า ในประเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงสถานที่ประชุมในขณะนั้น ในคำว่า **ภูตานิ** ภูตศัพท์ ใช้หมายถึงสิ่งที่มีอยู่ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างว่า ภูตสฺมึ ปาจิตฺติยํ เป็นปาจิตตีย์ ในเพราะมีจริง[๑๗๓] ใช้หมายถึง ขันธปัญจก (ขันธ์ ๕ ประการ) ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภูตมิทํ ภิกฺขเว สมนุปสฺสถ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเห็นว่า ขันธ์ ๕ ประการเกิดขึ้นแล้วหรือ[๑๗๔] ใช้ในความหมายที่หมายถึงรูปธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า จตฺตาโร โข ภิกฺขุ มหาภูตา เหตุ ภิกษุ มหาภูต ๔ แลเป็นเหตุ[๑๗๕] ใช้หมายถึงพระขีณาสพ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า โย จ กาลฆโส ภูโต ส่วนผู้ใดกินกาลเวลาได้[๑๗๖] ใช้หมายถึงสรรพสัตว์ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า สพฺเพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ ภูตา โลเก สมุสฺสยํ สรรพสัตว์จักทอดทิ้งร่างกายไว้ใน

---

[๑๗๓] วิ.มหา. (บาลี) ๒/๖๙/๑๔๓, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๙/๒๕๕

[๑๗๔] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๔๐๑/๓๕๘, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๑/๔๓๒

[๑๗๕] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๘๖/๖๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘

[๑๗๖] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๙๐/๗๑, ขุ.ชา (ไทย) ๒๗/๑๙๐/๑๑๖

โลก[๑๗๗] ใช้หมายถึงต้นไม้เป็นต้นได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภูตคามปาตพฺยตาย (ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์) เพราะพรากภูตคาม[๑๗๘] ใช้หมายถึงหมู่สัตว์ภายใต้เทพชั้นจาตุมหาราช ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภูตํ ภูตโต สญฺชานาติ หมายรู้ภูตโดยความเป็นภูต[๑๗๙] แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ภูต ศัพท์ ในรตนสูตรนี้ บัณฑิตพึงเห็นได้ในอมนุษย์ทั้งหลายโดยไม่แปลกกัน

คำว่า **สมาคตานิ** แปลว่า ประชุมแล้ว คำว่า **ภุมฺมานิ** ได้แก่ อันบังเกิดที่พื้นดิน ศัพท์ว่า **วา** ใช้ในความว่า ไม่แน่นอน ด้วย**วา**ศัพท์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำวิกัปอันหนึ่งนี้ว่า ยานีธ ภุมฺมานิ วา ภูตานิ สมาคตานิ แล้วตรัสว่า **ยานิ ว อนฺตลิกฺเข** เพื่อทรงทำวิกัปที่สองอีก ความว่า หรือสัตว์เหล่าใด เป็นแล้วเกิดแล้วในอากาศสัตว์เหล่านั้นทั้งหมดมาประชุมแล้วในที่นี้ ก็ในข้อนี้ สัตว์ทั้งหลายที่บังเกิดแล้ว เป็นแล้ว ตั้งแต่เทพชั้นยามา จนถึงชั้นอกนิษฐะ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นแล้ว (เกิดแล้ว) ในอากาศ เพราะเป็นสัตว์ที่บังเกิดในวิมานอันปรากฏในอากาศ สัตว์ทั้งหลายภายใต้แต่นั้น ตั้งแต่ขุนเขาสิเนรุ จนถึงจำพวกที่สิงอยู่ในต้นไม้และเถาวัลย์เป็นต้น และจำพวกที่บังเกิดแล้วเป็นแล้วที่แผ่นดิน สัตว์เหล่านั้นทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบว่า สัตว์เกิดที่พื้นดิน เพราะเป็นสัตว์ที่บังเกิด ณ พื้นดิน และ ณ ต้นไม้เถาวัลย์และภูเขาเป็นต้น ที่เกี่ยวเนื่องกับพื้นดิน

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงกำหนดหมู่สัตว์อมนุษย์ทุกหมู่เหล่า ด้วยคำว่า **ภุมฺมานิ วา ยานิ ว อนฺตลิกฺเข** ทรงกำกับ ด้วยอีกบทหนึ่ง จึงตรัสว่า สพฺเพว ภูตา สุมนา ภวนฺตุ คำว่า **สพฺเพ** ได้แก่ ไม่เหลือเลย ศัพท์ว่า **เอว** ลงในอรรถว่าอวธารณะ ห้ามความอื่น อธิบายว่า ไม่ละเว้น แม้แต่ผู้เดียว คำว่า **ภูตา** ได้แก่ พวกอมนุษย์ คำว่า **สุมนา ภวนฺตุ** ได้แก่ จงเป็นผู้เกิดปิดโสมนัส คำว่า **อโถปิ** เป็นนิบาตทั้ง ๒ คำ ลงในอรรถคือ การยึดพากย์ (ประโยค) เพื่อประกอบไว้ในกิจคือหน้าที่อื่น คำว่า **สกฺกจฺจํ สุณนฺตุ ภาสิตํ** ได้แก่ ทำให้เป็นประโยชน์ ทำไว้ในใจ รวบรวมโดยใจทั้งหมดแล้วจงพึงเทศนาของเรา อันจะนำมาซึ่งทิพย์สมบัติและโลกุตรสุข

ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงระบุพวกภูตด้วยพระดำรัสที่ไม่แน่นอนว่า **ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ** แล้วจึงทรงกำหนดเป็นสองส่วนอีกว่า ภุมฺมานิ วา ยานิ ว อนฺตลิกฺเข ต่อจากนั้น ก็ตรัสรวมอีกว่า สพฺเพว ภูตา ทรงประกอบสัตว์ไว้ในอาสยสมบัติ ด้วยพระดำรัสนี้ว่า สุมนา ภวนฺตุ ทรงประกอบสัตว์ในประโยคสมบัติด้วยพระดำรัสว่า สกฺกจฺจํ สุณนฺตุ ภาสิตํ ทรงประกอบสัตว์ไว้ในสมบัติคือโยนิโสมนสิการ และในสมบัติ คือการโฆษณาจากผู้อื่น ก็เหมือนกัน ทรงประกอบสัตว์ไว้ในสมบัติคือการตั้งตนไว้ชอบและการเข้าหาสัตบุรุษ และในสมบัติ คือเหตุแห่งสมาธิ และปัญญา ก็เหมือนกัน จึงทรงจบพระคาถา

พรรณนาคาถาว่า ตสฺมา หิ

(๒๕) จะกล่าวคาถาที่ ๒ ว่า **ตสฺมา หิ ภูตา** เป็นต้น ในคาถานั้น คำว่า **ตสฺมา** เป็นคำกล่าวเหตุ คำว่า **ภูตา** เป็นคำเรียกเชิญ คำว่า **นิสาเมถ** ได้แก่ จงฟัง คำว่า **สพฺเพ** ได้แก่ ไม่เหลือเลย ท่านอธิบายไว้อย่างไร ท่านอธิบายว่า เพราะเหตุที่ท่านทั้งหลาย ละทิพยสถานและความพรั่งพร้อม แห่งเครื่องอุปโภคบริโภคในทิพยสถานนั้น มาประชุมในที่นี้ ก็เพื่อฟังธรรม ไม่ใช่เพื่อดูการรำการฟ้อนเป็น

---

[๑๗๗] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๒๐/๑๓๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๐/๑๖๘

[๑๗๘] วิ.มหา. (บาลี) ๒/๙๐/๑๖๐, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๙๐/๒๗๘

[๑๗๙] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๓/๒, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓/๔

ต้น ฉะนั้นแล ขอท่านทั้งหลายที่เป็นภูตทั้งหมด โปรดตั้งใจฟัง อีกอย่างหนึ่ง ด้วยพระดำรัสว่า สุมนา ภวนฺตุ สกฺกจฺจ สุณนตุ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นว่า ภูตเหล่านั้นมีใจดี และอยากฟัง โดยเคารพจึงตรัสว่า เพราะเหตุที่ท่านทั้งหลาย ประกอบด้วยความเป็นผู้มีใจดี ด้วยอัตตสัมมาปณิธิ โยนิโสมนสิการ และอาสยสุทธิ ด้วยความเป็นผู้อยาก ฟังโดยเคารพ และด้วยปโยคสุทธิ โดยเป็นปทัฏฐานแห่งการเข้าหาสัตบุรุษ และการโฆษณาจากผู้อื่น ฉะนั้นแล ขอภูตทั้งหลายทั้งหมดโปรดตั้งใจฟังเถิด อีกอย่างหนึ่ง คำใดพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภาสิตำ ท้ายคาถาต้น ทรงอ้างคำนั้น เป็นตัวเหตุ จึงตรัสว่า เพราะเหตุที่ธรรมดาภาษิตของเรา หาได้ยากยิ่ง เพราะขณะที่เว้นจากอขณะทั้งปวง หาได้ยาก และมีอานิสงส์มาก เพราะปฏิบัติด้วยพระคุณมีปัญญาคุณและกรุณาคุณเป็นทั้งเราก็ประสงค์จะกล่าวภาสิตนั้น จึงได้กล่าวว่า สุณนฺตุ ภาสิตำ ฉะนั้นแล ขอท่านภูตทั้งหลายทุกท่านโปรด จงใจฟังเถิด พระดำรัสนี้เป็นอันทรงอธิบายด้วยบทแห่งคาถานี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงยกเหตุนี้อย่างนี้ ทรงประกอบภูตทั้งหลายไว้ในการตั้งใจฟังภาษิตของพระองค์ จึงทรงเริ่มตรัสภาษิต ที่พึงตั้งใจฟังว่า **เมตฺตำ กโรถ มานุสิยา ปชาย** ภาษิตนั้นมีความว่า ประชาชนชาวมนุษย์นี้ใดถูกอุปัทวะทั้ง ๓ ขัดขวางแล้วขอท่านทั้งหลายจงเข้าไปตั้งเมตตาความเป็นมิตร ความมีอัธยาศัย เอื้อประโยชน์แก่ประชาชนคนมนุษย์นั้นเถิด แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มานุสิกำ คำนั้น ไม่ถูก เพราะภูตที่อยู่พื้นดินไม่เกิด อาจารย์พวกอื่นพรรณนาความแม้อันใด ความแม้อันนั้นก็ไม่ถูก ส่วนในที่นี้มีอธิบายว่า เราไม่กล่าวด้วยกำลังความเป็นใหญ่ว่าเป็นพุทธะ ก็แต่ว่า สิ่งไรเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกท่าน และแก่ประชาชนคนมนุษย์นี้ เราจะกล่าวสิ่งนั้นว่า เมตฺตำ กโรถ มานุสิยา ปชาย ขอพวกท่านจงทำเมตตาแก่ประชาชนคนมนุษย์เถิด อนึ่งในข้อนี้ เมตตาบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้ทำเมตตา ด้วยอำนาจพระสูตรทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า

> พระราชาผู้ทรงธรรมเช่นกับฤาษี ทรงชนะใจหมู่สัตว์ทั่วแผ่นดินด้วยราชธรรม ทรงบูชายัญ คือ สัสสเมธะ ปุริสเมธ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนิรัคคฬะ เสด็จเที่ยวไป ยัญเหล่านั้น ยังไม่ถึงเสี้ยงที่ ๑๖ แห่งเมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลเจริญดีแล้ว
>
> หากบุคคลมีจิตไม่คิดประทุษร้ายสัตว์แม้ชีวิตเดียว เจริญเมตตาเป็นประจำอยู่ ก็เป็นผู้ชื่อว่าฉลาดเพราะการเจริญเมตตานั้น
>
> แต่พระอริยบุคคลผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า ชื่อว่าสั่งสมไว้เป็นอันมาก[๑๘๐]

และด้วยอำนาจอานิสงส์ ๑๑ ประการ

เมตตาบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นประโยชน์เกื้อกูลแม้แก่สัตว์ทั้งหลายที่เขาทำเมตตา ด้วยอำนาจพระสูตรเป็นต้นอย่างนี้ว่า

> ผู้ที่เทวดาอนุเคราะห์แล้ว ย่อมพบเห็นแต่สิ่งที่เจริญทุกเมื่อ[๑๘๑]

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงว่าเมตตามีประโยชน์เกื้อกูลแก่คน แม้ทั้ง ๒ ฝ่ายอย่างนี้ จึงตรัสว่า **เมตฺตำ กโรถ มานุสิยา ปชาย** บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงแม้อุปการะจึงตรัสว่า เพราะฉะนั้นแล ขอท่านทั้งหลายเป็นผู้ไม่ประมาท ช่วยปกปักรักษาพวกคนที่นำพลีมาบูชา ทั้งกลางวันทั้งกลางคืน

---

[๑๘๐] องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑/๑๙๔-๑๙๕, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๗/๓๗๓-๓๗๔

[๑๘๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๓/๙๗, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๖/๑๐๒, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๖/๓๓๖

ด้วยเถิด

ภาษิตนั้นมีความว่า มนุษย์เหล่าใดสร้างเทวดาแม้ด้วยภาพเป็นและแกะด้วยไม้เป็นต้นแล้วเข้าไปยังรุกขเจดีย์เป็นต้น ทำพลีกรรมเช่นสรวงในเวลากลางวัน และทำพลีกรรมในเวลากลางคืน วันข้างแรมเป็นต้น อุทิศเทวดาทั้งหลาย หรือถวายสลากภัตตทานเป็นอาทิ ทำพลีกรรมมุ่งถึงอารักขเทวดาจนถึงด้วยการมอบปัตติทานให้ส่วนบุญแก่พรหมและเทวดาทั้งหลายและทำพลีกรรม ในเวลากลาง คืน ด้วยการยกฉัตรตามประทีปประดับมาลัย และด้วยจัดให้มีการฟังธรรม ตลอดคืนยังรุ่งเป็นต้น มนุษย์เหล่านั้น พวกท่านจะไม่พึงอารักขาได้อย่างไร เพราะเหตุที่มนุษย์พวกใดทำพลีกรรมอุทิศพวกท่านทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืนอย่างนี้ ฉะนั้น พวกท่านโปรดรักษามนุษย์พวกนั้นเถิด อธิบายว่า ฉะนั้น พวกท่านจงคุ้มครองรักษามนุษย์พวกนั้น คือเป็นผู้ไม่ประมาท ทำความเป็นผู้กตัญญูนั้นไว้ในดวงใจ ระลึกถึงอยู่เป็นนิตย์ จงนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่พวกเขาออกไป จงนำเข้าไปแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล

พรรณนาคาถาว่า ยงฺกิญฺจิ

(๒๖) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงว่ามนุษย์มีอุปการะในเทวดาทั้งหลายอย่างนี้แล้ว จึงทรงเริ่มประกอบสัจจวจนะ โดยนัยว่า **ยงฺกิญฺจิ วิตฺตํ** ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงระงับอุปัทวะของมนุษย์เหล่านั้น และเพื่อการฟังธรรม ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายด้วยการประกาศคุณของพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในสัจจวจนะนั้น คำว่า **ยงฺกิญฺจิ** ความว่า ท่านยึดถือไม่เหลือ เลยโดยไม่กำหนดไว้ คือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ควรทำการแลกเปลี่ยนได้ในถิ่นนั้นๆ คำว่า **วิตฺตํ** ได้แก่ ทรัพย์ จริงอยู่ ทรัพย์นั้นชื่อว่า **วิตตะ** เพราะให้เกิดความปลื้มใจ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมนุษยโลกด้วยคำว่า **อิธ วา** ทรงแสดงโลกที่เหลือนอกจากมนุษยโลกนั้น ด้วยคำว่า **หุรํ วา** ด้วยสองบทนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า กินความถึงนาคและสุบรรณเป็นต้นที่เหลือ เว้นมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย เพราะเมื่อพร้อมที่จะถือเอาโลกทั้งปวง เว้นมนุษย์ทั้งหลาย ก็ได้ตรัสไว้ข้างหน้าว่า **สคฺเคสุ วา**

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันใดสำหรับมนุษย์ ที่เป็นทรัพย์ใช้แลกเปลี่ยน และที่ใช้เป็นเครื่องประดับเครื่องบริโภคและเครื่องอุปโภค มีทอง เงิน แก้ว มุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ แก้วประพาฬ แก้วทับทิม และแก้วลายเป็นต้น และทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันใด สำหรับนาคและครุฑเป็นต้น ที่อุบัติในภพทั้งหลาย อันกว้างหลายร้อยโยชน์ในวิมานรัตนะ ณ ภาคพื้นดินที่ลาดด้วยทราย แก้วมุกดาและแก้วมณี ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันนั้น ก็เป็นอันแสดงแล้วด้วยบททั้ง ๒ นี้ด้วยประการฉะนี้ คำว่า **สคฺเคสุ วา** ได้แก่ เทวโลกที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร เทวโลกเหล่านั้น ชื่อว่า**สัตตะ สวรรค์** เพราะดำเนินไป คือถึงได้ ด้วยกรรมอันงาม อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**สัคคะ** เพราะมีอารมณ์ดีเลิศ คำว่า ยํ ได้แก่ ที่มีเจ้าของหรือไม่มีเจ้าของอันใด คำว่า **รตนํ** ได้แก่ ชื่อว่ารัตนะ เพราะนำพาให้เกิด เพิ่มพูนความยินดี คำว่า **รัตนะ** นี้ เป็นชื่อของทุกสิ่งที่ทำให้งดงาม มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโภคใช้สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ หาดูได้ยาก เป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า

แก้ว[๑๘๒]

คำว่า **ปณีตๆ** ได้แก่ สูงสุด ประเสริฐสุด ไม่น้อยเลย น่าเอิบอาบใจ รัตนะใด ในสวรรค์ทั้งหลายดังนี้ แต่วิมานสุธรรมสภา ไพชยนต์ปราสาทที่เป็นรัตนะล้วนขนาดหลายร้อยโยชน์มีเจ้าของ และรัตนะใดที่เกี่ยวข้องอยู่ในวิมานอันว่างเปล่าในสวรรค์ทั้งหลาย ที่ทำอบายเท่านั้น ให้เต็มปรี่ เพราะไม่ใช่สมัยที่พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติ ไม่มีเจ้าของ ก็หรือว่ารัตนะแม้อื่นใด ที่อาศัยอยู่ในพื้นดิน มหาสมุทร และภูเขาหิมวันต์เป็นต้น ไม่มีเจ้าของ รัตนะอื่นนั้นก็เป็นอันทรงแสดงแล้วด้วยบทแห่งคาถานี้ ด้วยประการฉะนี้

ศัพท์ว่า น ในบทคาถาว่า **น โน สมๆ อตฺถิ ตถาคเตน** ลง ในความปฏิเสธ ศัพท์ว่า **โน** ลงในความห้ามความอื่น คำว่า **สมๆ** ได้แก่ เทียบ คำว่า **อตฺถิ** แปลว่า มีอยู่ คำว่า **ตถาคเตน** ได้แก่ ด้วยพระพุทธเจ้า ท่านอธิบายไว้อย่างไร อธิบายไว้ดังนี้ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจและรัตนะนั้นใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้แล้ว บรรดาทรัพย์เครื่องปลื้มใจ และรัตนะนั้น รัตนะแม้แต่สักอย่างหนึ่ง ซึ่งเสมอด้วยพุทธรัตนะ ไม่มีเลย จริงอยู่ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้นใด ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่า ทำให้เกิดความยำเกรง ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือจักรรัตนะและมณีรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้วมหาชนจะไม่ทำความเคารพ ยำเกรงในที่อื่น ใครๆ ถือเอาดอกไม้และของหอมเป็นต้นแล้ว จะไม่ไปสถานของยักษ์หรือสถานของภูต ชนแม้ทุกคน จะทำความเคารพยำเกรงบูชา เฉพาะจักรรัตนะและมณีรัตนะเท่านั้น ปรารถนาพรนั้นๆ และพรบางอย่างที่ปรารถนาแล้วๆ ของเขาก็สำเร็จผลได้ รัตนะแม้นั้น เสมอด้วยพุทธรัตนะ ย่อมไม่มี ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่า ทำให้เกิดความเคารพยำเกรง พระตถาคตเท่านั้น ก็ชื่อว่ารัตนะ จริงอยู่ เมื่อพระตถาคตเสด็จอุบัติแล้ว เทวดาแลมนุษย์ ผู้มีศักดิ์มากทุกหมู่เหล่า เทวดาและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่ทำความเคารพยำเกรงในรัตนะอื่น ย่อมไม่บูชารัตนะไรๆ อื่น จริงอย่างนั้น ท้าวสหัมบดีพรหม ก็บูชาพระตถาคต ด้วยพวงรัตนะขนาดเท่าภูเขาสิเนรุ และเทวดาเหล่าอื่นและมนุษย์ทั้งหลายมีพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าโกศลและท่านอนาถบิณฑิกะเป็นต้น ก็บูชาตามกำลัง พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสละพระราชทรัพย์ ๙๖ โกฏิ ทรงสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ทั่วชมพูทวีป อุทิศถวายพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้เสร็จปรินิพพานแล้ว ก็จะป่วยกล่าวไปไย สำหรับหมู่คนที่เคารพ ยำเกรงเหล่าอื่นเล่า อนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าพระองค์ไรๆ อื่น แม้ปรินิพพานแล้ว การทำความเคารพยำเกรง อุทิศสถานที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ประกาศ พระธรรมจักรและสถานที่ปรินิพพาน หรือเจดีย์ คือ พรูปฏิมา พระพุทธรูป ก็เป็นไปเหมือนของพระผู้มีพระภาคเจ้า รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถว่าทำให้เกิดความเคารพยำเกรง ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ แม้นั้นใด **ชื่อว่ารัตนะ** เพราะอรรถว่ามีค่ามาก ก็เหมือนกัน ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือ ผ้าแคว้นกาสี เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ผ้าแคว้นกาสีแม้เก่า ก็ยังมีสีสวย มีสัมผัสสบาย และมีราคาแพง[๑๘๓] แก้วแม้นั้น เสมอด้วยพุทธะรัตนะ ย่อมไม่มี ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่า มีค่ามาก พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่ารัตนะ จริงอยู่ พระตถาคตทรงรับแม้บังสุกุลจีวรของชนเหล่าใด ทานนั้นของชนเหล่านั้น ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ทั้งนี้ก็เพราะพระตถาคตนั้นมีค่ามาก ด้วยคำกล่าวถึงข้อที่พรตถาคตทรงมีค่ามากอย่าง

---

[๑๘๒] ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓/๓๘, สำ.ม.อ. (ไทย) ๓/๒๒๓/๒๙๒

[๑๘๓] องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๐๐/๒๔๑, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๐/๓๓๕

นี้ บัณฑิตพึงทราบบทแห่งพระสูตร ที่สาธกความไม่มีโทษ ในข้อนี้ดังนี้ว่า

> ก็ภิกษุนั้นรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชชบริขารของคนเหล่าใด การรับของเธอนั้นย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก แก่คนเหล่านั้น เรากล่าวอย่างนี้ เพราะภิกษุนั้นเป็นผู้มีค่ามาก เราเรียกบุคคลเช่นนี้ว่าเป็นเหมือนผ้าแคว้นกาสีที่มีราคาแพง[๑๘๔]

รัตนะเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถว่ามีค่ามาก ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ แม้นั้นใด **ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าชั่งไม่ได้** ก็เหมือนกัน ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือ จักรรัตนะของพระเจ้า จักรพรรดิมีดุมเป็นมณีอินทนิล มีซี่เป็นรัตนะ ๗,๐๐๐ ซี่ มีกงแก้วประพาฬ มีที่ต่อเป็นทองสีแดง เกิดขึ้น ซึ่งซี่กำเกลี้ยงวางบนซี่ทุกสิบซี่ รับลมแล้วจะทำ เสียงเป็นเหมือนเสียงดนตรีเครื่อง ๕ ที่ผู้ชำนาญบรรเลงแล้ว ทั้ง ๒ ข้างของดุมมีหน้าราชสีห์สองหน้า ข้างในล้อรถมีรู ไม่มีคนทำหรือคนให้ทำ มัน ตั้งขึ้นแต่อุตุ มีกรรมเป็นปัจจัย ซึ่งพระราชาทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตร ๑๐ ประการแล้ว วันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ ทรงสนานพระเศียรแล้ว ทรงถืออุโบสถเสด็จขึ้นบนพระมหาปราสาท ทรงชำระศีล ประทับนั่ง แล้วจะทอดพระเนตร เห็นจักรรัตนะปรากฏขึ้น เหมือนดวงจันทร์เพ็ญและดวงอาทิตย์ จะทรงได้ยิน เสียงมาดังแต่ ๑๒ โยชน์ เห็นสีสรรมาแต่ ๓ โยชน์ ซึ่งมหาชนแลเห็นจะพากันแตกตื่นอย่างเหลือเกินว่า ชรอยดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ เกิด ขึ้นแล้ว แล่นมาเหนือพระนคร ไม่สูงนัก ไม่ต่ำนัก ทางด้านทิศตะวันออก ภายในพระราชนิเวศน์แล้วหยุดอยู่เหมือนเพลาหัก ในที่ที่มหาชนควรบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น

ช้างแก้วก็เกิดขึ้นติดตามจักรรัตนะนั้นนั่นแล คือช้างเผือกปลอด เท้าแดง มีกำลัง ๗ ช้าง สาร มีฤทธิ์ไปทางอากาศได้ มาจากช้างตระกูลอุโบสถก็มี จากตระกูลช้างฉัททันต์ก็มี ถ้ามาจากตระกูลอุโบสถก็เป็นพี่ของช้างทั้งหมด ถ้ามาจากตระกูลฉัททันต์ก็เป็นน้องของช้างทั้งหมด มีการศึกษาที่ศึกษาแล้ว ฝึกมาแล้ว ช้างนั้นพาบริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์ ตระเวน ทั่วชมพูทวีป ไปแล้วกลับมาเอง ก่อนอาหารเช้านั่นแล

ม้าแก้วเกิดติดตามหัตถิรัตนะแม้นั้นนั่นแล คือม้าขาวปลอด เท้าแดง ศีรษะดังกา มีผมดังหญ้ามุงกระต่าย มาจากตระกูลพระยาม้าพลาหก ในข้อนี้ คำที่เหลือก็เช่นเดียวกับหัตถิรัตนะนั่นแหละ

แก้วมณีก็เกิดติดตามอัสสรัตนะแม้นั้น มณีนั้นเป็นแก้วไพฑูรย์ งามโดยธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่เจียระไนดีแล้ว[๑๘๕] โดยยาวก็เสมือนดุมแห่งจักร มาจากเวปุลลบรรพต มณีนั้น ยามมืดแม้ที่ประกอบด้วยองค์ ๔ อยู่ถึงยอดธงของพระราชา ก็ส่องแสงสว่างไปตั้งโยชน์ ซึ่งโดยแสงสว่าง พวกมนุษย์สำคัญ ว่ากลางวัน ก็ประกอบการงาน มองเห็นโดยที่สุดแม้กระทั่งมดดำมดแดง

นางแก้วก็เกิดติดตามมณีรัตนะแม้นั้นแล คือสตรีที่เป็นพระอัครมเหสีโดยปกติหรือมาจากอุตตรกุรุทวีป หรือจากราชตระกูลมัททราช เว้นจากโทษ ๖ มีสูงเกินไปเป็นต้น ล่วงวรรณะของมนุษย์ แต่ไม่ถึงวรรณะทิพย์ ซึ่งสำหรับพระราชา ก็จะมีกายอุ่นเมื่อยามเย็น จะมีกายเย็นเมื่อยามร้อน มีสัมผัสเหมือนปุยนุ่นที่ชีแล้ว ๗ ครั้ง กลิ่นจันทน์จะโชยออกจากกาย กลิ่นอุบลจะโชย ออกจากปากและเป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเป็นอันมาก มีตื่นก่อนเป็นต้น[๑๘๖]

---

[๑๘๔] องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๐๐/๒๔๒, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๐/๓๓๕

[๑๘๕] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๕/๗๘

[๑๘๖] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๐/๑๘๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๘/๓๐๕

คหบดีแก้วก็เกิดติดตามอิตถีรัตนะแม้นั้นแล ก็คือเศรษฐี ผู้ทำ การงานโดยปกติของพระราชา ซึ่งพอจักรรัตนะเกิดขึ้น ก็ปรากฏทิพยจักษุ เห็นขุมทรัพย์ได้ประมาณโยชน์หนึ่งโดยรอบ ทั้งที่ไม่มีเจ้าของ ทั้งที่มีเจ้าของ ก็เข้าเฝ้าพระราชาทูลปรารถนาว่า ขอเดชะ ขอพระองค์โปรดทรงวางพระราชภาระกิจเถิด ข้าพระบาทจักทำกิจที่ควรทำเกี่ยวกับทรัพย์สินของพระองค์[๑๘๗]

ปริณายกแก้วก็เกิดติดตามคหปติรัตนะแม้นั้นแลโดยปกติ ก็คือ พระเชษฐราชโอรสของพระราชา พอจักรรัตนะเกิดขึ้น ก็เป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาความฉลาดอย่างเหลือเกิน สามารถกำหนดรู้จิตใจของบริษัทประมาณ ๒ โยชน์ ด้วยใจคนแล้ว ทำการนิคคหะลงโทษและปัคคหะยกย่องปริณายกนั้น ก็เข้าเฝ้าพระราชาทูลปรารถนาว่า ข้าแต่เทวราช ขอพระองค์โปรดทรงวางพระราชภาระเถิด ข้าพระบาทจักบริหารราชการแผ่นดินของพระองค์เองพระเจ้าข้า[๑๘๘] ก็หรือว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้อันใด เห็นปานเป็นชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าชั่งไม่ได้ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันใด ไม่สามารถพินิจพิจารณา ราคาว่า มีค่าร้อยหนึ่ง พันหนึ่ง หรือโกฏิหนึ่ง ในทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น แม้รัตนะสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเสมอด้วยพุทธรัตนะ ไม่มีเลย หากว่าทรัพย์เครื่อง ปลื้มใจ ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าชั่งไม่ได้พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่ารัตนะ จริงอยู่ พระตถาคตใครๆ ก็ไม่สามารถพินิจพิจารณาโดยศีล โดยสมาธิ หรือโดยบรรดาปัญญาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วกำหนดว่า ทรงมีพระคุณเท่านี้ ทรงเสมอ หรือเทียบเคียงกับผู้นี้ รัตนะเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถว่า ชั่งไม่ได้ ไม่มีเลย ด้วยประการฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้นใด ชื่อว่า**รัตนะ** เพราะอรรถว่าเห็นได้ยาก ก็เหมือนกัน ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนี้ ก็คือความเป็นของปรากฏได้ยาก ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิ และรัตนะ ๗ ประการของพระเจ้าจักรพรรดินั้นรัตนะแม้นั้น ที่เสมอด้วยพุทธรัตนะไม่มี ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่ารัตนะเพราะอรรถว่า เห็นได้ยากไซร้ พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่ารัตนะ ความเป็นรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น จักเห็นได้ยากมาแค่ไหนเล่า จริงอยู่ รัตนะเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นเป็นอันมาก ในกัปเดียวเท่านั้น แต่เพราะเหตุที่โลกต้องว่างเปล่าจากพระตถาคตนับเป็นอสงไขยกัป ฉะนั้น พระตถาคต เท่านั้นชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะเกิดขึ้นบางครั้งบางคราว สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสมัยปรินิพพาน ดังนี้ว่า

> อานนท์ พวกเทพจะโทษว่า พวกเรามาไกล ก็เพื่อจะเห็นพระตถาคต มีเพียงครั้งเดียวที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ในปัจฉิมยามแห่งราตรีนี้ พระตถาคตจะปรินิพพาน ภิกษุผู้มีศักดิ์ใหญ่รูปนี้ยืนบังอยู่เบื้องหน้าพระพักตร์พระผู้มีพระภาค (ทำให้) พวกเราไม่ได้เฝ้าพระตถาคตในปัจฉิมกาล[๑๘๙]

รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคต ย่อมไม่มี แม้เพราะอรรถว่าเห็นได้ยาก ดังพรรณนามาฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้นได้ชื่อว่า**รัตนะ** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องบริโภคใช้สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม ก็เหมือนกัน ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือรัตนะเป็นต้นของพระเจ้าจักรพรรดิจริงอยู่ รัตนะนั้น ไม่ใช่บังเกิด เพื่อเป็นเครื่องบริโภค แม้ด้วยความฝันของบุรุษต่ำทราม ผู้มีตระกูลต่ำ เช่นคนจัณฑาล ช่างจักสาน พราน ช่างรถ และคนเทขยะเป็นต้น ซึ่งมีทรัพย์ตั้งแสนโกฏิก็ดี อยู่บนมหาปราสาท ๗ ชั้นก็ดี แต่เป็นเครื่องบริโภคของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะบังเกิดเพื่อเป็นเครื่องบริโภคของ

---

[๑๘๗] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๐/๑๘๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๘/๓๐๕-๓๐๖

[๑๘๘] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๕๑/๑๕๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๐/๑๘๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๘/๓๐๖

[๑๘๙] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๐๐/๑๒๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๐/๑๔๙

พระราชามหากษัตริย์ ผู้เป็นอุภโตสุชาติ บำเพ็ญจักรวรรดิวัตร ๑๐ ประการบริบูรณ์ แม้รัตนะนั้น ที่เสมอกับพุทธรัตนะ ไม่มีเลย ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องบริโภคของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทรามไซร้ พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่ารัตนะ จริงอยู่ พระตถาคต มิใช่เป็นเครื่องบริโภคแม้ด้วยความฝันของครูทั้ง ๖ มีบูรณกัสสปเป็นต้น ซึ่งสมมติกันว่าเป็นสัตว์ต่ำทราม ผู้ไม่ถึงพร้อมด้วยอุปนิสสัย มีทิสสนะอันวิปริต และของสัตว์เหล่าอื่นเห็นปานนั้น แต่เป็นเครื่องบริโภคของเหล่าท่านผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสสัยผู้สามารถบรรลุอรหัตตผล เมื่อจบคาถาแม้ ๔ บท ผู้มีญาณทัสสนะทำลายกิเลส มีท่านพระพาหิยทารุจีริยะเป็นต้น และของพระมหาสาวกทั้งหลาย อื่นๆ ผู้เป็นบุตรของตระกูลใหญ่ จริงอยู่ เหล่าสัตว์ผู้ไม่ต่ำทรามเหล่านั้น เมื่อยังทัลสนานุตตริยะ สวนานุตตริยะ และปาริจริยานุตตริยะเป็นต้นให้สำเร็จ ชื่อว่าบริโภคใช้สอยพระตถาคต รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถ ว่าเป็นเครื่องบริโภคของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทรามไม่มีเลย ด้วยประการฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้นใด โดยไม่วิเศษชื่อว่า**รัตนะ** เพราะอรรถว่าให้เกิดความยินดี ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือจักรรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ จริงอยู่ พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงเห็นจักรรัตนะแม้นั้นแล้ว ก็ทรงดีพระราชหฤทัย จักรรัตนะนั้น นำความยินดีมาให้แก่พระราชา แม้ด้วยประการฉะนี้ อีกอย่างหนึ่ง พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงจับพระสุวรรณภิงคารด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงประพรมด้วยพระหัตถ์ขวา มีพระราชโองการว่า จักรรัตนะ จงดำเนินไป จักรรัตนะ จงมีชัยชนะ แต่นั้น จักรรัตนะก็เปล่งเสียงไพเราะ ดังดนตรีเครื่อง ๕ เหาะไปทิศบูรพา พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงยกจตุรงคเสนา แผ่กว้างประมาณ ๑๒ โยชน์ติดตามไป ด้วยอานุภาพของจักรรัตนะ ไม่สูงนักไม่ต่ำนัก ภาคพื้นดินอย่างต่ำแค่ต้นไม้สูง อย่างสูงแค่ต้นไม้ต่ำ ทรงรับเครื่องบรรณาการจากมือของพวกที่ถือบรรณาการมีดอกไม้ ผลไม้และหน่อไม้ในต้นไม้เป็นต้นถวาย ฝ่ายพระราชาที่เคยเป็นปฏิปักษ์ ที่มาเฝ้าด้วยความเคารพนบนอบอย่างยิ่งว่า ขอเชิญเสด็จมาเถิด พระมหาราชเจ้าก็ทรงอนุศาสน์สั่งสอนโดยนัยว่า ไม่ควรฆ่าสัตว์มีชีวิต ดังนี้เป็นต้น จึงเสด็จไป ก็ในที่ใด พระราชามีพระราชประสงค์จะเสวย หรือประสงค์จะบรรทมกลางวัน ในที่นั้น จักรรัตนะก็จะลงจากอากาศแล้วหยุดอยู่เหมือนเพลาหัก ณ พื้นดินที่ราบเรียบ เหมาะแก่กิจทุกอย่าง มีกิจเกี่ยวกับน้ำเป็นต้น เมื่อพระราชาเกิดจิตคิดจะเสด็จไปอีก จักรรัตนะก็กระทำเสียงโดยนัยก่อนนั่นแล จึงแล่นไป ฝ่ายบริษัท (ขบวนทัพ) ขนาด ๒ โยชน์ ได้ยินเสียงนั้น ก็พากันเหาะไป จักรรัตนะ ลงสู่มหาสมุทรทิศบูรพาโดยลำดับ เมื่อจักรรัตนะนั้น ลงสมุทรน้ำก็หดตัวไป ประมาณโยชน์หนึ่ง หยุดนิ่งเหมือนทำความจงรักภักดี มหาชนก็ถือรัตนะทั้ง๗ ตามความต้องการ พระราชาทรงจับสุวรรณภิงคารอีก ทรงประพรมด้วยน้ำว่า ราชกิจของเราดำเนินตั้งต้นแต่นี้ไป แล้วเสด็จกลับ กองทัพอยู่ข้างหน้า จักรรัตนะอยู่ข้างหลัง พระราชาอยู่กลาง น้ำเข้าเต็มที่ตลอดสถานที่จักรรัตนะ ถอนตัวไป จักรรัตนะก็ไปในสมุทรด้านทิศทักษิณ ทิศปัศฉิม และทิศอุดร โดยอุบายนี้นี่แล

จักรรัตนะตระเวนไปตลอด ๔ ทิศอย่างนี้แล้ว ก็ขึ้นสู่อากาศประมาณ ๓๐๐ โยชน์ พระราชาประทับยืนบนจักรรัตนะนั้น ทรงพิชิตชัยชนะด้วยอานุภาพจักรรัตนะ ทรงตรวจดูจักรวาลหนึ่ง ซึ่งประดับ ด้วยทวีปใหญ่ ๔ ทวีป และทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ทวีป เหมือนสวนบัวบุณฑริกที่บานเต็มที่แล้วอย่างนี้ คือ บุพพวิเทหทวีป ประดับด้วยทวีปน้อย ๕๐๐ ทวีป มีปริมณฑล ๗,๐๐๐ โยชน์ อุตตรกุรุทวีปก็เหมือนกัน มีปริมณฑล ๘,๐๐๐ โยชน์ อปรโคยานทวีป มีปริมณฑล ๗,๐๐๐ โยชน์ เหมือนกัน และชมพูทวีป มีปริมณฑล ๑,๐๐๐ โยชน์ พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นั้น กำลังทรงตรวจดู

อย่างนี้ ก็ทรงเกิดความยินดีมิใช่น้อยเลย จักรรัตนะนั้น ให้เกิดความยินดีแก่พระราชา แม้ด้วยอาการอย่างนี้ จักรรัตนะแม้นั้น ที่เสมอด้วยพุทธรัตนะ หามีไม่ ก็หากว่าชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าให้เกิดความยินดีไซร้ พระตถาคต เท่านั้น ชื่อว่ารัตนะ จักรรัตนะอย่างเดียว จักทำอะไรได้ จริงอยู่ ความยินดีในจักรวรรดิ ที่รัตนะแม้ทุกอย่างมีจักรรัตนะเป็นต้นทำให้เกิด ก็ยังไม่นับไม่เท่าเสี้ยว แม้ส่วนของความยินดี ที่เป็นทรัพย์อันใด พระตถาคตทรงทำให้เกิดความยินดีในปฐมฌาน ความยินดีในปรมฌาณ ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจมฌาน ความยินดีในอากาสานัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัญญานา สัญญายตนฌาน ความยินดีในโสดาปัตติมรรค ความยินดีในโสดาปัตตผล และสกทามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตมรรค และอรหัตตผลแก่เทวดาและมนุษย์ นับจำนวนไม่ได้ ผู้รับสนองพระโอวาทของพระองค์ ยิ่งกว่า ประณีตกว่า ความยินดีแม้อันนั้น รัตนะเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถว่าให้เกิดความยินดี ไม่มีด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ธรรมดารัตนะนี้มี ๒ อย่าง คือ (๑) สวิญญาณกรัตนะ (๒) อวิญญาณกรัตนะ บรรดารัตนะทั้ง ๒ นั้น อวิญญาณกรัตนะ ได้แก่ จักรรัตนะ และมณีรัตนะ ก็หรือรัตนะแม้อื่นใด มีทองและเงินเป็นต้นที่เกี่ยว เนื่องด้วยอนินทรีย์, สวิญญาณกรัตนะ ได้แก่ รัตนะมีหัตถิรัตนะเป็นต้นมีปริณายกรัตนะเป็นที่สุด ก็หรือว่า รัตนะแม้อื่นใดเป็นปานนั้น ที่เกี่ยวเนื่อง ด้วยอินทรีย์ เมื่อเป็นดังนั้น ในรัตนะทั้ง ๒ อย่าง สวิญญาณกรัตนะกล่าว กันว่าเป็นเลิศ ในข้อนี้

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเหตุว่า รัตนะมีทอง เงิน แก้วมณี แก้วมุกดาเป็นต้น ถูกนำเข้าไปใช้เป็นเครื่องประดับของหัตถิรัตนะเป็นต้น ที่เป็นสวิญญาณกรัตนะ

แม้สวิญญาณกรัตนะ ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) รัตนะที่เป็นสัตว์เดียรฉาน (๒) รัตนะที่เป็นมนุษย์ บรรดาสวิญญาณกรัตนะ ๒ อย่างนั้น รัตนะที่เป็นมนุษย์กล่าวกันว่าเป็นเลิศ

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเหตุว่า รัตนะที่เป็นสัตว์ เดียรัจฉาน ย่อมเป็นพาหนะของรัตนะที่เป็นมนุษย์ แม้มนุสสรัตนะก็มี ๒ อย่าง คืออิตถีรัตนะ และปุริสรัตนะ บรรดามนุสสรัตนะทั้ง ๒ นั้น ปุริสรัตนะกล่าวกันว่าเป็นเลิศ เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า อิตถีรัตนะต้องเป็นบริจาริกาของปรุสรัตนะ แม้ปริสรัตนะก็มี ๒ คือ (๑) อนคาริกรัตนะ (๒) อนคาริกรัตนะ บรรดาปุริสรัตนะทั้ง ๒ นั้น อนคาริกรัตนะ กล่าวกันว่าเป็นเลิศ เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า ในอคาริกรัตนะ แม้พระเจ้าจักรพรรดิเป็นเลิศ ก็ยังไหว้อนคาริกรัตนะ ผู้กอปรด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ บำรุง นั่งใกล้ ประสบสมบัติที่เป็นทิพย์และมนุษย์ บรรลุนิพพานสมบัติในที่สุด

เมื่อเป็นดังนั้น แม้อนคาริกรัตนะ ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) อริยรัตนะ (๒) ปุถุชนรัตนะ แม้อริยรัตนะ ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) เสขรัตนะ (๒) อเสขรัตนะ แม้อเสขรัตนะ ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) สุกขวิปัสสกรัตนะ (๒) สมาถยานิกรัตนะ แม้สมถยานิกรัตนะ ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) บรรลุสาวกบารมี (๒) ไม่บรรลุ บรรดาสมถยานิกรัตนะทั้ง ๒ นั้น สมถยานิกรัตนะที่บรรลุสาวกบารมีกล่าวกันว่าเป็นเลิศ เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า มีคุณมาก ปัจเจกพุทธรัตนะ กล่าวกันว่าเป็นเลิศ แม้กว่าสาวกปารมีปัตตรัตนะ

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเหตุว่า มีคุณมาก พระสาวกหลายร้อย แม้เช่นท่านพระสารีบุตร ท่านพระ

โมคคัลลานะ ก็ไม่ถึงแม้ส่วนร้อยแห่งคุณทั้งหลายของพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์เดียว **สัมมาสัมพุทธรัตนะ** กล่าวกันว่าเป็นเลิศ แม้กว่าปัจเจกพุทะรัตนะ เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า มีคุณมาก ก็หากว่าพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย นั่งขัดสมาธิเบียดกัน ทั่วทั้งชมพูทวีป ก็ไม่เท่า ไม่เท่าเสี้ยว ไม่เท่าส่วนเสี้ยว แห่งพระคุณทั้งหลายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มีประมาณเท่าใด ฯลฯ ตถาคตบัณฑิตกล่าวว่าเลศกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น[๑๙๐] รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคต ไม่มีเลย โดยปริยายบางอย่าง ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัยว่า **น โน สมำ อตฺถิ ตถาคเตน** รัตนะที่เสมอด้วยตถาคตไม่มีเลย

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสความที่พระพุทธรัตนะ อันรัตนะอื่นๆ เปรียบไม่ได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อระงับอุปัทวะที่เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น ไม่ทรงอาศัยชาติ ไม่ทรงอาศัยโคตร ไม่ทรงอาศัยความเป็นกุลบุตร ไม่ทรงอาศัยความเป็นผู้มีวรรณะงามเป็นต้น หากแต่ทรงอาศัยความที่พระพุทธรัตนะ ไม่มีอะไรเทียบเทียมได้ด้วยคุณทั้งหลาย มีศีลขันธ์และสมาธิขันธ์เป็นต้น ในโลกที่มีอเวจีเป็นต้น มีภวัคคพรหมเป็นที่สุด จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนำ ปณีตำ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ** แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมีดังนี้

สัจจวจนะนั้นมีความดังนี้ว่า ความที่พระพุทธเจ้าไม่มีใครเทียบได้ โดยพระคุณทั้งหลายนั้นๆ กับทรัพย์เครื่องปลื้มใจหรือรัตนะทุกอย่างที่มีในโลกนี้หรือโลกอื่น หรือในสวรรค์ทั้งหลายแม้อันนี้ชื่อว่าเป็นรัตนะอันประณีต ในพระพุทธเจ้า ก็หากว่า ข้อนี้เป็นสัจจะไซร้ เมื่อเป็นดังนั้น ด้วยสัจจะนี้ขอความสวัสดีจงมีขอความที่สิ่งดีงามทั้งหลายมีอยู่ ความไม่มีโรค ความปราศจากอุปัทวะ จงมีแก่สัตว์เหล่านี้ ก็ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบความว่า รัตนะประณีต ได้แก่ ความเป็นรัตนะประณีต คือภาวะที่พระพุทธเจ้าเป็นรัตนะประณีต เหมือนความที่ว่า เพราะเป็นตน หรือเพราะเนื่องอยู่กับตน นี้ ประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า อานนท์ จักษุแลว่างเปล่าจากตน หรือจากสิ่งที่เนื่องอยู่กับตน[๑๙๑] เพราะว่านอกจากนี้ จักษุก็เป็นอันปฏิเสธไม่ได้ว่าตน หรือสิ่งที่เนื่องอยู่กับตน ฉะนั้น แท้จริง โดยประการนอกจากนี้ พระพุทธเจ้าย่อมไม่สำเร็จเป็นรัตนะ ด้วยว่า รัตนะไม่มีอยู่ในสิ่งใด สิ่งนั้นก็ย่อมไม่สำเร็จเป็นรัตนะ แต่ว่ารัตนะที่เกี่ยวพันโดยวิธีไรๆ ก็ตาม ที่นับว่าเป็นประโยชน์ มีผู้คนทำความเคารพ ยำเกรงเป็นต้น มีอยู่ในสิ่งใด เพราะเหตุที่สิ่งนั้น ท่านมุ่งหมายเอาความเป็นรัตนะ จึงบัญญัติว่ารัตนะ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงสำเร็จว่ารัตนะ เพราะรัตนะนั้นมีอยู่ อีกนัยหนึ่ง คำว่า อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนำ ปณีตำ บัณฑิตพึงทราบความอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าเป็นรัตนะ โดยประการแม้นี้ พอพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถา ความสวัสดีก็เกิดแก่ราชสกุล ภัยก็ระงับไป พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

พรรณนาคาถาว่า ขยำ วิราคำ

(๒๗) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะอย่างนี้แล้ว บัดนี้จึงทรงเริ่ม จึงตรัสว่า **ขยำ วิราคำ** เป็นต้น ในคำนั้น เพราะเหตุที่กิเลสทั้งหลายมีราคะ เป็นคนหมดสิ้นไป เพราะทำให้แจ้งพระ

---

[๑๙๐] องฺ.ปญฺจก. (บาลี) ๒๑๓๔/๓๙, องฺ.ปญฺจก. (บาลี) ๒๒/๓๒/๓๐, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๐/๓๐๘, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๔๙, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑

[๑๙๑] สำ.สฬา. (บาลี) ๑๘/๘๕/๕๑, สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๘๕/๗๘

นิพพาน หรือเพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น พอกิเลสเหล่านั้นสิ้นไป โดยดับไม่เกิด และเพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น ไม่ประกอบด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น โดยความประจวบ และโดยอารมณ์หรือ เพราะเหตุที่เมื่อบุคคลทำให้แจ้งพระนิพพานนั้นแล้ว กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ก็คลายออกไปสิ้นเชิงปราศจากไป ถูกกำจัดไป ฉะนั้นพระนิพพาน ท่านจึงเรียกว่า **ขยะ**ว่า **วิราคะ** แต่เพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น ความเกิดไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่ปรากฏ ความที่จิตแปรปรวนไม่มีฉะนั้น พระนิพพานนั้น ท่านจึงทำว่าไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย เรียกว่า **อมตะ** แต่ (ในที่นี้) ท่านเรียกว่า **ประณีต** เพราะอรรถว่า สูงสุด และเพราะอรรถว่า ไม่อิ่ม คำว่า **ยทชฺฌคา** ได้แก่ บรรลุ พบ ได้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้นด้วยกำลังญาณของตน คำว่า **สกฺยมุนี** ได้แก่ ชื่อว่าศากยะเพราะทรงเป็นโอรสของสกุลศากยะ ชื่อว่า**มุนี** เพราะประกอบด้วยโมเนยยธรรม มุนีคือศากยะ ชื่อว่า**พระศากยมุนี** คำว่า **สมาหิโต** ได้แก่ ผู้มีจิตตั้ง มั่นแล้วด้วยสมาธิเป็นอริยมรรค คำว่า **น เตน ธมฺเมน สมตฺถิ กิญฺจิ** ความว่า ธรรมชาติไรๆ ที่เสมอด้วยธรรมที่พระศากยมุนีทรงบรรลุแล้ว มีนามว่า **ขยะ** เป็นต้นนั้น ไม่มี เพราะฉะนั้น แม้ในพระสูตรอื่นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้เป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ (ความคายกำหนัด) บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น[๑๙๒]

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสความที่นิพพานธรรมอันธรรมอื่นๆ เทียบไม่ได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อระงับอุปัทวะที่เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น ทรงอาศัยความที่รัตนะ คือนิพพานธรรม ไม่มีธรรมอื่นจะเหมือน ด้วยคุณทั้งหลาย คือความเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส สำรอกกิเลส เป็นอมตธรรมและธรรมอัน ประณีต จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **อิทมฺปิ ธมฺเม รตนํ ปณีตํ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ** แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม ด้วยสัจจวจนะนี้ ขอความสวัสดี จงมี ความของสัจจวจนะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วในคาถาต้นนั่นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล

พรรณนาคาถาว่า ยมฺพุทฺธเสฏฺโฐ

(๒๘) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะ ด้วยคุณแห่งนิพพานธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสด้วยพระคุณแห่งมรรคธรรมว่า **ยมฺพุทฺธเสฏฺโฐ** เป็นต้น

บัณฑิตพึงทราบรูปวิเคราะห์ในคำนั้นว่า ชื่อว่า**พุทธะ** โดยนัยเป็นต้นว่า ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายแล้ว[๑๙๓] ชื่อว่าเสฏฐะ เพราะเป็นผู้สูงสุด และควรสรรเสริญ, ชื่อว่า**พุทธเสฏฐะ** เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ เป็นผู้สูงสุดและควรสรรเสริญ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**พุทธเสฏฐะ** เพราะเป็นผู้ประเสริฐสุด ในพระพุทธะทั้งหลาย ที่เรียกว่า อนุพุทธะปัจเจกพุทธะและสุตพุทธะ พระพุทธะผู้ประเสริฐสุดพระองค์นั้นทรงชม สรรเสริญ ประกาศสมาธิธรรมใดไว้ในบาลีนั้นๆ โดยนัยเป็นต้นว่า ก็ทางอันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ เป็นทางเกษมกว่าทางทั้งหลาย เพราะเป็นทางเพื่อบรรลุพระนิพพาน[๑๙๔] และว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิอันเป็นอริยะ ที่มีอุปนิสะบ้าง มีบริขารบ้าง[๑๙๕] คำว่า **สุจิ** ได้แก่ ผ่อง

---

[๑๙๒] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๓๔/๓๙, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๐/๓๐๘, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๔, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐, ขุ.อิติ. (ไทย)๒๕/๙๐/๔๖๑

[๑๙๓] ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๒/๑๘๘, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๙๗/๓๓๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๒/๒๕๒

[๑๙๔] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๓๕๒/๓๑๕, ดูเทียบ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๒๕๔

[๑๙๕] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๓๖,๑๒๑, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๔

แผ้วสิ้นเชิง เพราะทำการตัดมลทินคือกิเลสได้เด็ดขาด คำว่า **สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ** ความว่า บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวถึงสมาธิอันใดว่า อนันตริกสมาธิ สมาธิเกิด ในลำดับ เพราะอำนวยผลแน่นอนในลำดับการดำเนินการปฏิบัติของตน อันตรายใดๆ ที่ห้ามกันความเกิดผลแห่งอนันตริกสมาธินั้น เมื่อสมาธิอันเป็นตัวมรรคเกิดขึ้นแล้ว หามีไม่ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> บุคคลนี้เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล และเป็นเวลาที่กัปถูกไฟไหม้ กัปก็จะยังไม่พึงถูกไฟไหม้ ตราบเท่าที่บุคคลนี้ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล บุคคลผู้นี้เรียกว่า ผู้เป็นฐิตกัปปี บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคแม้ทั้งหมดชื่อว่าผู้เป็นฐิตกัปปี[๑๙๖]

คำว่า **สมาธินา เตน สโม น วิชฺชติ** ความว่า รูปาวจรสมาธิ หรืออรูปาวจรสมาธิใดๆ ที่เสมอด้วยอนันตริกสมาธิอันสะอาด ที่พระพุทธะผู้ประเสริฐสุดสรรเสริญแล้วนั้น ไม่มีเลย เพราะเหตุไร เพื่อสัตว์แม้เกิดในพรหมโลกนั้นๆ เพราะอบรมสมาธิเหล่านั้นแล้ว ก็ยังมีการเกิดในอบายมีนรกเป็นต้นอีกได้ และเพราะพระอริยบุคคลตัดการเกิดทุกอย่างได้เด็ดขาด เพราะอบรมสมาธิที่เป็นตัวอรหัตตผลนี้แล้ว เพราะฉะนั้น แม้ในสูตรอื่น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ (ความคายกำหนัด) บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น[๑๙๗]

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสความที่อนันตริกสมาธิ อันสมาธิอื่นๆ เทียบไม่ได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงอาศัยความที่รัตนะคือมรรคธรรม อันรัตนะอื่นไม่เทียบได้ โดยนัยก่อนนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวนะว่า **อทมฺปิ ธมฺเม เป สุวตฺถิ โหตุ** แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม ล ขอความสวัสดีจงมี ความของสัจจวนะนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

พรรณนาคาว่า เย ปุคฺคลา

(๒๙) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะ แม้ด้วยคุณแห่งมรรคธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้จึงทรงเริ่มตรัสแม้ด้วยสังฆคุณว่า **เย ปุคฺคลา** เป็นต้น ในคำนั้น ศัพท์ว่า **เย** เป็นนิเทศไม่แน่นอน คำว่า **ปุคฺคลา** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย ศัพท์ว่า **อฏฺฐ** เป็นการกำหนดจำนวนสัตว์เหล่านั้น จริงอยู่ สัตว์เหล่านั้นมี ๘ คือ ผู้ปฏิบัติ (มรรค) ๘ ผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ คำว่า **สตฺต ปสฏฺฐา** ได้แก่ อันสัตบุรุษ คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก และเทวดาและมนุษย์เหล่าอื่น สรรเสริญแล้ว

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะประกอบด้วยคุณ มีศีลที่เกิดร่วมกันเป็นต้น ความจริง คุณทั้งหลายของสัตบุรุษเหล่านั้น มีศีลสมาธิเป็นต้นเกิดร่วมกัน เหมือนสีและกลิ่นเป็นต้นที่เกิดร่วมกันของดอกจำปาและดอกพิกุลเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นจึงเป็นที่รัก ที่ต้องใจ ที่น่าสรรเสริญของสัตบุรุษทั้งหลาย เหมือนดอกไม้ทั้งหลาย ที่พร้อมด้วยสีและกลิ่นเป็นต้น เป็นที่รักที่ต้องใจน่าสรรเสริญของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **เย ปุคฺคลา อฏฺฐ สตฺต ปสฏฺฐา**

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า **เย** เป็นนิเทศไม่แน่นอน คำว่า **ปุคฺคลา** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย ศัพท์ว่า

---

[๑๙๖] อภิ.ปุ. (บาลี) ๓๖/๑๗/๑๒๐, อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๑๗/๑๕๒

[๑๙๗] อง.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๓๔/๓๙, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๐/๓๐๘, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๔, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑

อฏฺฐสตๆ เป็นการกำหนดจำนวนสัตว์เหล่านั้น จริงอยู่ สัตว์เหล่านั้น ได้แก่ พระโสดาบัน ๓ พวก คือ (๑) เอกพิชี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตตักขัตตุปรมะ พระสกทาคามี ๓ พวก ผู้บรรลุผลในกามภพ รูปภพ และอรูปภพ พระโสดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้นทั้งหมดมี ๒๔ พวกโดยปฏิปทา ๔ พระอนาคามีในเทพชั้นอวิหามี ๕ พวก คือ (๑) อันตราปรินิพพายี (๒) อุปหัจจปรินิพพายี (๓) สสังขารปรินิพพายี (๔) อสังขารปรินิพพายี (๕) อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี พระอนาคานีในเทพชั้นอตัปปา สุทัสสา สุทัสสี ก็มีชั้นละ ๕ พวกเหมือนกัน ส่วนในเทพชั้นอกนิษฐ์มี ๔ พวกเว้นอุทธังโสโต รวมพระอนาคามี ๒๔ พวก พระอรหันต์มี ๒ พวก คือ (๑) สุกขวิปัสสก (๒) สมถยานิก พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคมี ๔ พวก รวมเป็นพระอริยบุคคล ๕๔ พวก พระอริยบุคคลเหล่านั้นทั้งหมดคุณด้วย ๒ พวก คือ (๑) ฝ่ายสัทธาธุระ (๒) ฝ่ายปัญญาธุระ รวมเป็น ๑๐๘ พวก คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น

คำว่า **จตฺตาริ เอตานิ ยุคานิ โหนฺติ** ความว่า บุคคลที่ทรงยกอุเทศไว้โดยพิศดารว่าพระอริยบุคคลเหล่านั้นทั้งหมดมี ๘ พวกก็ดี ๑๐๘ พวกก็ดี ว่าโดยสังเขป พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตตมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล รวมเป็น ๑ คู่ อย่างนี้จนถึงพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล รวมเป็น ๑ คู่ รวมทั้งหมดเป็น ๔ คู่ ศัพท์ว่า **เต** ในคำว่า **เต ทกฺขิเณยฺยา** เป็นศัพท์นิเทศอธิบายกำหนดแน่นอน ซึ่งบทอุเทศ ที่ยกตั้งไว้ไม่แน่นอน บุคคลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้พิศดารว่ามี ๘ พวก หรือ ๑๐๘ พวก สังเขปว่า มี ๔ คู่ แม้ทั้งหมด ย่อมควรทักษิณาเหตุนั้น จึงชื่อว่า**ทักขิเณยยะ** ไทยธรรมที่บุคคลเชื่อกรรมและผลแห่งกรรมไม่คำนึงถึงว่า ภิกษุรูปนี้จักทำกิจ กรรมเป็นหมอยา หรือกิจกรรมรับใช้อันนี้แก่เรา ดังนี้เป็นต้นแล้วถวาย ชื่อว่า**ทักษิณา** บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น สละบุคคลเหล่านี้ผู้เป็นเช่นนั้น ชื่อว่าย่อมควรแก่ทักษิณานั้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **เต ทกฺขิเณยฺยา**

คำว่า **สุคตสฺส สาวกา** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า**สุคต** เพราะทรงประกอบด้วยการเสด็จไปงดงาม เพราะเสด็จไปสู่สถานที่อันงาม เพราะเสด็จไปด้วยดี และเพราะตรัสดี เป็นสาวกของพระสูติ พระองค์นั้น ท่านเหล่านั้นทั้งหมดชื่อว่า**สาวก** เพราะฟังพระดำรัส คนอื่นๆ ถึงฟังก็จริง ถึงเช่นนั้น เขาฟังแล้วก็ไม่ทำกิจที่ควรทำ ส่วนท่านที่เป็นสาวกเหล่านั้นฟังแล้วทำกิจที่ควรทำ คือปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม บรรลุมรรคผล เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านี้ จึงตรัสเรียกว่า **สาวก** คำว่า **(เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺผลานิ** ความว่า ทานทั้งหลายแม้เล็กน้อย ที่ถวายในสาวกของพระตถาคตเหล่านั้น ชื่อว่ามีผลมาก เพราะเป็นทานที่เข้าถึงความเป็นทักษิณาบริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคาหก เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้แม้ในสูตรอื่นว่า

> ภิกษุทั้งหลาย หมู่ก็ดี คณะก็ดี มีประมาณเท่าใด พระสงฆ์สาวกของตถาคต ได้แก่ พระอริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล[๑๙๘] พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ ฯลฯ วิบากที่เลิศย่อมมี[๑๙๙]

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะโดยพระผู้ตั้งอยู่ในมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในผลทั้งหมดอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **อิทมฺปิ สงฺเฆ** แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ความของสัจจวจนะนั้น ก็บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าว มาก่อน

---

[๑๙๘] อภิ.ปุ. (บาลี) ๓๖/๑๗/ ๑๒๐, อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๒๐๗/๒๒๙.

[๑๙๙] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๓๔/๔๐, องฺ.ปญฺจก. (บาลี) ๒๒/๓๒/๓๑, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๐/๓๐๘, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๔, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๒.

นั่นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิกัป พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล

พรรณนาคาว่า เย สุปฺปยตฺตา

(๓๐) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะด้วยคุณของสังฆรัตนะ โดยพระผู้ตั้งอยู่ในมรรคและพระผู้ตั้งอยู่ในผลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงเริ่มตรัสด้วยคุณของพระขีณาสวบุคคลทั้งหลาย ผู้เสวยสุขในผลสมาบัติบางเหล่าเท่านั้นว่า **เย สุปฺปยุตฺตา** เป็นต้น ในคำนั้น คำว่า เย เป็นคำอุเทศที่ไม่แน่นอน คำว่า **สุปฺปยุตฺตา** แปลว่า ประกอบดีแล้ว อธิบายว่า ละอเนสนา การแสวงหาที่ไม่สมควรหลายอย่างเสีย แล้วอาศัยการเลี้ยงชีวิตที่บริสุทธิ์ เริ่มประกอบตนไว้ในวิปัสสนา อีกนัยหนึ่ง คำว่า **สุปฺปยุตฺตา** ได้แก่ ประกอบด้วยกายประโยคและวจีประโยคอันหมดจดดี พระผู้มีพระภาคทรงแสดงศีลขันธ์ของพระขีณาสวบุคคลเหล่านั้น ด้วยคำว่า **สุปฺปยุตฺตา** นั้น คำว่า **มนสา ทฬฺเหน** ได้แก่ ด้วยใจที่หนักแน่น อธิบายว่า ด้วยใจอันประกอบด้วยสมาธิที่มั่นคง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธิขันธ์ของพระขีณาสวบุคคลเหล่านั้นด้วยคำว่า มนสา ทฬฺเหน นั้น คำว่า **นิกฺกามิโน** ได้แก่ เป็นผู้ไม่อาลัย ในกายและชีวิต มีความพยายามออกจากกิเลสทั้งปวง อันผู้มีปัญญาเป็นธุระกระทำแล้วด้วยความเพียร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปัญญาขันธ์ที่ประกอบด้วยความเพียรของพระขีณาสวบุคคลเหล่านั้น ด้วยคำว่า **นิกฺกามิโน** นั้น

คำว่า **โคตมสาสนมฺหิ** ได้แก่ ในศาสนาของพระตถาคตผู้มีพระนามว่าโคดมโดยพระโคตรนั่นแล ด้วยคำว่า โคตมสาสนมฺหิ นั้น ทรงแสดงว่า พวกคนนอกศาสนานี้ ผู้ทำตบะเพื่อเทพเจ้า แม้มีประการต่างๆ ก็ไม่มีความพยายามออกจากกิเลสทั้งหลาย เพราะไม่มีคุณมีความประกอบอย่างดีเป็นต้น คำว่า **เต** เป็นคำอธิบายอุเทศที่ตั้งไว้ก่อน ในคำว่า **ปฏิปตฺตา** นี้ คุณควรบรรลุ เหตุนั้นจึงชื่อว่าปฏิ คุณที่ควรบรรลุ ซึ่งบุคคลบรรลุ แล้วจะเป็นผู้เกษมปลอดจากโยคะสิ้นเชิง ซึ่งว่า **ปตฺตพฺพา** คำนี้เป็นชื่อของอรหัตตผล ผู้บรรลุคุณควรบรรลุนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าปฏิปตฺตา คำว่า **อมตํ** ได้แก่ พระนิพพาน คำว่า **วิคยฺห** ได้แก่ เข้าถึงโดยอารมณ์ คำว่า **ลทฺธา** แปลว่า ได้แล้ว คำว่า **มุธา** ได้แก่ โดยไม่มีค่าคือ ไม่ทำ ค่าแม้เพียงกากณีกหนึ่ง คำว่า **นิพฺพุตึ** ได้แก่ ผลสมาบัติ ที่ระงับความกระวนกระวายด้วยอำนาจกิเลสเสียแล้ว คำว่า **ภุญฺชมานา** ได้แก่ เสวยอยู่ ท่านอธิบายไว้อย่างไร ท่านอธิบายว่า ชนเหล่าใด ในศาสนาของพระโคดมนี้ ชื่อว่าประกอบดีแล้ว เพราะถึงพร้อมด้วยศีล ชื่อว่ามีใจหนักแน่น เพราะถึงพร้อมด้วยสมาธิ ชื่อว่าไร้ความอาลัยเพราะถึงพร้อมด้วยปัญญา ชนเหล่านั้น ก็เข้าถึงอมตะด้วยสัมมาปฏิบัตินี้เป็นผู้ได้เปล่าๆ เสวยความดับซึ่งเข้าใจได้ ว่าผลสมาบัติ ชื่อว่าเป็นผู้บรรลุคุณที่ควรบรรลุ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะ โดยพระขีณาสวบุคคล ผู้เสวยผลสมาบัติอย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสจัจวจนะว่า **อิทมฺปิ สงฺเฆ รตนํ ปณีตํ** แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ความแห่งสัจจวจนะนั้นบัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวก่อนแล้ว พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล

พรรณนาคาถาว่า ยถินฺทขีโล

(๓๑) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะมีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้ง โดยขีณาสวบุคคลอย่างนี้แล้ว ทรงเริ่มตรัส โดยคุณของพระโสดาบันเท่านั้นว่า **ยถินฺทขีโล** เป็นต้น ในคำนั้น คำว่า **ยถา** เป็นคำอุปมา คำว่า **อินฺทขีโล** นี้ เป็นชื่อของเสาไม้แก่นที่เขาตอกจมดิน ๘ ศอก หรือ ๑๐ ศอก ภายใน

ธรณีประตู เพื่อป้องกันประตูพระนคร คำว่า **ปฐวึ** แปลว่า แผ่นดิน คำว่า **สิโต** ได้แก่ เข้าไปอาศัยอยู่ข้างใน คำว่า **สิยา** แปลว่า พึงเป็น คำว่า **จตุพฺภิ เวเตหิ** แปลว่า อันลมที่พัดมาแค่ ๔ ทิศ คำว่า **อสมฺปิกมฺปิโย** ได้แก่ ไม่อาจให้ไหว หรือขยับเขยื้อนได้ คำว่า **ตถูปมำ** แปลว่า เหมือนคนนั้น คำว่า **สปฺปุริสำ** ได้แก่ บุรุษสูงสุด คำว่า **วทามิ** แปลว่า กล่าว คำว่า **โย อริยสจิจานิ เชอเวจฺจ ปสฺสติ** แปลว่า ผู้ใดหยั่งเห็น อริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา ในข้อนั้น อริยสัจทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในกุมารปัญหา และคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั่นแล

ส่วน ความสังเขป ในข้อนี้มีดังนี้ เหมือนอย่างว่าเสาเขื่อน จมติดดิน เพราะมีรากลึก ลมพัดมา ๔ ทิศ ก็พึงให้ไหวไม่ได้ ฉันใด สัตบุรุษใดหยั่งเห็นอริยสัจ เรากล่าวสัตบุรุษแม้นี้ อุปมาฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า สัตบุรุษแม้นั้น เป็นผู้อันลมคือวาทะของเดียรถีย์ทั้งปวงทำให้ไหวไม่ได้ คือใครๆ ก็ไม่อาจให้ไหวหรือเขยื้อนจากทัสสนะนั้นได้ เหมือนเสาเขื่อนอันลมพัดนา ๔ ทิศทำให้ไหวไม่ได้ฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้แม้ในสูตรอื่นว่า

> ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเสาเหล็กหรือเสาเขื่อนมีลำต้นปักไว้ลึก ฝังไว้ดี ไม่ไหว ไม่โยก แม้หากพายุฝนพัดมาจากทิศตะวันออกอย่างรุนแรงก็ไม่สั่น ไม่สะเทือน ไม่สะท้าน แม้หากพายุฝนพัดมาจากทิศตะวันตก ฯลฯ แม้หากพายุฝนพัดมาจากทิศเหนือ ฯลฯ แม้หากพายุฝนพัดมาจากทิศใต้อย่างรุนแรงก็ไม่สะท้าน ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะเสาเหล็กหรือเสาเขื่อนมีลำต้นปักไว้ลึก ฝังไว้ดี อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้นเหมือนกัน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ไม่ต้องมองหน้าของสมณะหรือพราหมณ์เหล่าอื่นด้วยคิดว่า ท่านผู้นี้เมื่อรู้ ก็รู้จริง เมื่อเห็น ก็เห็นจริง ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะเห็นอริยสัจ ๔ ประการดีแล้ว[๒๐๐]

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะโดยอำนาจพระโสดาบัน ที่ประจักษ์แก่คนเป็นอันมากเท่านั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **อิทมฺปิ สงฺเฆ รตนำ ปณีตำ** แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ความของสัจจวจนะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัย ที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับ พุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล

พรรณนาคาถาว่า เย อริยสจฺจานิ

(๓๒) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะ อันมีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้ง ด้วยคุณของพระโสดาบัน โดยไม่แปลกกันอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสว่า **เย อริยสจฺจานิ** เป็นต้น ด้วยคุณของพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะ น้องน้อยของพระโสดาบันทั้งหมด บรรดาพระโสดาบัน ๓ ประเภท คือ (๑) เอกพิชี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตุปรมะ อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า บุคคลนั้นเกิดเป็นมนุษย์ภพเดียว

---

[๒๐๐] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๙/๓๘๗, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๙/๖๑๙-๖๒๐.

เท่านั้นก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นเอกพีชี[๒๐๑] บุคคลนั้นแล่นไปท่องเที่ยวไป ๒ หรือ ๓ ตระกูลอย่างนั้นแล้วจึงจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นโกลังโกละ[๒๐๒] บุคคลนั้นแล่นไปท่องเที่ยวไปในเทวโลกและมนุษยโลก ๗ ชาติอย่างนั้นแล้วจึงจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นสัตตักขัตตุปรมะ[๒๐๓]

จึงทรงเริ่มอธิบายว่า พระโสดาบันเหล่าใด...อริยสัจ (เย อริยสจฺจานิ)

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เย อริยสจฺจานิ** นี้ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น คำว่า **วิภาวยนฺติ** ได้แก่ กำจัดความมืดคือกิเลส อันปกปิดสัจจะแล้ว ทำให้ แจ่มแจ้งปรากฏแก่ตน ด้วยแสงสว่างแห่งปัญญา คำว่า **คมฺภีรปญฺเญน** ได้แก่ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระปัญญา มีกำลัง ซึ่งใครๆ ไม่ได้ด้วยญาณของโลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก ด้วยพระปัญญาที่หาประมาณมิได้ ท่านอธิบายว่า ผู้เป็นสัพพัญญู คำว่า **สุเทสิตานิ** ได้แก่ ทรงแสดงด้วยดี ด้วยนัยนั้นๆ มีสมาสันย อัพพยาสนัย สากัลยนัย เวกัลยนัยเป็นต้น คำว่า **กิญฺจาปิ เต โหนฺติ ภุสปฺปมตฺตา** ความว่า บุคคลทั้งหลาย ผู้อบรมอริยสัจแล้วเหล่านั้น อาศัย ฐานะแห่งความประมาท มีความเป็นเทวราชและความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น เป็นผู้ประมาทอย่างร้ายแรง ก็จริง ถึงเช่นนั้น นามรูปใดพึงตั้งอยู่ เพราะวิญญาณที่โสดาปัตติมรรคญาณปรุงแต่งดับไป แล้วเกิดในสังสารวัฏที่มีเบื้องต้นเบื้องปลายตามไปไม่รู้แล้วถึง ๗ ภพ ก็ไม่ถือเอาภพที่ ๘ เพราะนามรูปนั้นดับไป เพราะตั้งอยู่ไม่ได้ แต่ในภพที่ ๗ นั่งเอง ก็จักเริ่มวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตผล

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะ โดยพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **อิทมฺปิ สงฺเฆ รตนํ ปณีตํ** แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีต ในพระสงฆ์ ความของสัจจวนะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้ แล

พรรณนาคาถาว่า สหาวสฺส

(๓๓) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้ง ด้วยคุณคือการไม่ถือเอาภพที่ ๘ ของพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงเริ่มตรัสว่า **สหาวสฺส** เป็นต้น ด้วยคุณของพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะนั้นนั่นแล แม้จะยังถือภพ ๗ ภพ ซึ่งแปลกจากบุคคลอื่นๆ ที่ยังละการถือภพ ไม่ได้ ในคำนั้น คำว่า **สหาว** แปลว่า พร้อมกับ คำว่า **อสฺส** ได้แก่ ของบรรดาพระโสดาบันที่ตรัสว่า พระโสดาบันเหล่านั้น ไม่ถือเอาภพที่ ๘ ภพใดภพหนึ่ง คำว่า **ทสฺสนสมฺปทาย** ได้แก่ ด้วยความถึงพร้อมแห่งโสดาปัตติมรรค จริงอยู่ โสดาปัตติมรรคเห็นพระนิพพานแล้ว ท่านจึงเรียกว่า **ทัสสนะ** เพราะเห็นพระนิพพานก่อนธรรมทั้งปวง ด้วยความถึงพร้อมแห่งกิจที่ควรทำ ความปรากฏแห่งโสดาปัตติมรรคนั้นอยู่ในตน ชื่อว่า**ทัสสนสัมปทา** พร้อมด้วยทัสสนสัมปทานั้นนั่นแล ศัพท์ว่า **สุ** ในคำว่า **ตยสฺสุ ธมฺมา ชหิตา ภวนฺติ** นี้เป็นนิบาต ลงในอรรถสักว่าทำบท ให้เต็ม เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า **อิทำ สุ เม สาริปุตฺต มหาวิกฏโภชนสฺมึ โหติ** สารีบุตร นี้เป็นพรหมจรรย์ในโภชนมหาวิกัฏของเรา[๒๐๔] ในข้อนี้มีความอย่างนี้ว่า เพราะเหตุว่า ธรรมดา (สังโยชน์เบื้องต่ำ ๓) ย่อมเป็นอันพระ

---

[๒๐๑] อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๓/๑๕๔.

[๒๐๒] อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๒/๑๕๔.

[๒๐๓] อภิ.ปุ. (บาลี) ๓๖/๓๑/๑๒๒, อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔.

[๒๐๔] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๑๕๖/๑๒๑, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๕๖/๑๖๐

โสดาบันละได้แล้ว เป็นอันสละแล้ว พร้อมด้วยทัสสนสัมปทาของพระโสดาบันนั้น

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมที่พระโสดาบันละได้แล้ว จึงตรัสว่า **สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉิตญฺจ สีลพฺพตํ วาปิ ยทตฺถิ กิญฺจิ** ในธรรม ๓ อย่างนั้น เมื่อกายยังมีอยู่ ทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ ในกาย ที่เรียกว่าอุปาทานขันธ์ ๕ ที่มีอยู่ ชื่อว่า**สักกายทิฏฐิ** หรือว่าเมื่อกายยังมีอยู่ ทิฏฐิความเห็นในกายนั้น แม้เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าสักกายทิฏฐิ อธิบายว่า ทิฏฐิที่มีอยู่ในกาย ตามที่กล่าว มาแล้ว หรือทิฏฐิความเห็นในกายที่มีอยู่นั่นแล แม้เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า**สักกายทิฏฐิ** อธิบายว่า ทิฏฐิในกายตามที่กล่าวมาแล้ว อันมีอยู่ ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า อัตตา กล่าวคือรูปเป็นต้น ทิฏฐิทั้งปวง ย่อมเป็นอันพระโสดา บันละแล้วทั้งนั้น เพราะละสักกายทิฏฐินั้นได้แล้ว ด้วยว่า สักกายทิฏฐินั้น เป็นมูลรากของธรรมคือกิเลสเหล่านั้น ปัญญาท่านเรียกว่า จิกิฉิตะเพราะระงับ พยาธิคือกิเลสทั้งปวง ปัญญาจิกิจฉิตะ ปัญญาแก้ไขนั้น ไปปราศแล้วจากสิ่งนี้ หรือสิ่งนี้ ไปปราศแล้วจากปัญญาจิกิจฉิตะนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าวิจิกิจฉิตะ คำนี้เป็นชื่อของความสงสัยที่มีวัตถุ ที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ปุถุชนย่อมเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา[๒๐๕] ก็ความสงสัยแม้ทั้งหมด เป็นอันละได้แล้วก็เพราะละวิจิกิจฉานั้นได้แล้ว จริงอยู่ ความสงสัยนั้นเป็นมูลรากของกิเลสเหล่านั้น ศีลต่างอย่างมีโคศีล ศีล วัว กุกกุรศีล ศีลสุนัขเป็นต้น และวัตรมีโควัตรและกุกกุรวัตรเป็นต้น ที่มาในบาลีประเทศเป็นต้นอย่างนี้ว่า สมณพราหมณ์ภายนอกพระศาสนานี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ด้วยพรต[๒๐๖] พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ศีลพรต การบำเพ็ญตบะเพื่อเทพเจ้ามีความเปลือย กาย ความมีศีรษะโล้นเป็นต้นแม้ทุกอย่าง เป็นอันละได้แล้ว ก็เพราะละศีลวัตรนั้น จริงอยู่ ศีลวัตรนั้นเป็นมูลรากของตบะนั้น ด้วยเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ท้ายคาถาทั้งหมดว่า **ยทตฺถิ กิญฺจิ** อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ บัณฑิตพึงทราบว่า บรรดาสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ นั้น สักกายทิฏฐิจะละได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นทุกข์ วิจิกิจฉาจะละได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นสมุทัย สีลัพพตะ (ปรามาส) จะละได้ ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นมรรคและการเห็นพระนิพพาน

พรรณนาคาถาว่า จตูหปาเยหิ

(๓๔) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงการละกิเลสวัฏของพระโสดาบันนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อกิเลสวัฏนั้นมีอยู่ วิปากวัฏใดพึงมี เมื่อทรงแสดงการละวิปากวัฏแม้นั้น เพราะละกิเลสวัฏนั้นได้ จึงตรัสว่า **จตูหปาเยหิ จ วิปฺปมุตฺโต** ในคำนั้น ชื่อว่าอบายมี ๔ คือ (๑) นิรยะ (๒) ติรัจฉานะ (๓) เปตติวิสยะ (๔) อสุรกายะ อธิบายว่า พระโสดาบันนั้นแม้ยังถือภพ ๗ ก็หลุดพ้นจากอบายทั้ง ๔ นั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการละวิปากวัฏของพระโสดาบันนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กรรมวัฏใด เป็นมูลรากของวิปากวัฏนี้ เมื่อทรงแสดงการละกรรมวัฏแม้นั้น จึงตรัสว่า **ฉ จาภิฐานานิ อภพฺโพ กาตุ** และไม่ควรทำอภิฐานะ ๖ ในคำนั้น คำว่า **อภิฐานานิ** ได้แก่ ฐานะอันหยาบ พระโสดาบันนั้น ไม่ควรทำอภิฐานะนั้น ก็อภิฐานะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า กรรมคือ มาตุฆาต ฆ่า

---

[๒๐๕] อภิ.สงฺ. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๘/๒๔๒, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๑๕/๔๔๖, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒

[๒๐๖] อภิ.สงฺ. (บาลี) ๓๔/๑๒๒๒/๒๘๐, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๑๕/๔๔๖, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๙,๑๒๒๒/๒๖๑,๓๐๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕,๙๓๘/๕๗๒

มารดา ปิตุฆาต ฆ่าบิดา อรหันตฆาต ฆ่า พระอรหันต์ โลหิตุปบาท ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห้อ สังฆเภททำสงฆ์ให้ แตกกัน อัญญสัตถารุทเทส นับถือศาสดาอื่นคือเข้ารีต ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเอกนิบาต อังคุตตรนิกาย โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ (สัมมาทิฏฐิ) จะพึงปลงชีวิตมารดาเสีย ไม่เป็นฐานะ ไม่เป็นโอกาส (คือเป็นไปไม่ได้)[๒๐๗] จริงอยู่ อริยสาวก ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ไม่พึงปลงชีวิตแม้แต่มดดำมดแดง ก็จริง ถึงอย่างนั้น อภิฐานะ ๖ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ก็เพื่อตำหนิภาวะแห่งปุถุชน แท้จริง ปุถุชนย่อมทำแม้อภิฐาน ซึ่งมีโทษมากอย่างนี้ได้ ก็เพราะไม่ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ส่วน พระโสดาบัน ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ไม่ควรจะทำอภิฐานะเหล่านั้น ส่วนการใช้อภัพพศัพท์ในที่นี้ ก็เพื่อแสดงว่าพระโสดาบันไม่ทำแม้ในภพอื่น ความจริง แม้ในภพอื่น พระโสดาบันถึงไม่รู้ว่าตนเป็นอริยสาวกโดยธรรมดานั่นเอง ก็ไม่ทำบาป ๖ อย่างนั้น หรือทำเวร ๕ มีปาณาติบาตเป็นต้น หรือถึงฐานะ ๖ พร้อม กับการนับถือศาสดาอื่น ซึ่งอาจารย์บางพวกหมายถึงแล้วกล่าวว่า ฉ จาภิฐานานิ ดังนี้ก็มีก็พระอริยสาวกและเด็กชาวบ้านผู้จับปลาตายเป็นต้น เป็นตัวอย่างในข้อนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของอริยสาวกแม้ยังถือภพ ๗ อยู่ ซึ่งเป็นสังฆรัตนะ โดยคุณที่แปลกจากบุคคลอื่นๆ ที่ยังละการถือภพไม่ได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **อิทมฺปิ สงฺเฆ รตนํ ปณีตํ** แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์นั้น ความของสัจจวจนะนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาลก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถามิแล

พรรณนาคาถาว่า กิญฺจาปิ โส

(๓๕) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้ง โดยที่แปลกจากบุคคลอื่น ที่ยังละการถือภพไม่ได้ของพระโสดาบันแม้ยังถือภพ ๗ ภพอย่างนี้แล้ว บัดนี้ พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ไม่ใช่ไม่ควรทำอภิฐานะ ๖ อย่างเดียวก็หาไม่ ทั้งยังไม่ควรทำบาปกรรมแม้เล็กน้อยอะไรๆ แล้วปกปิดบาปกรรมนั้นด้วยดังนั้น จึงทรงเริ่มตรัสโดยคุณคือพระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ แม้อยู่ด้วยความประมาท ก็ไม่มีการปกปิดกรรมที่ทำมาแล้วว่า **กิญฺจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ** พระโสดาบันนั้น แม้ทำบาปกรรม ก็จริง

พระดำรัสนั้นมีความดังนี้ ถึงแม้ว่าพระโสดาบันนั้น ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ อาศัยการอยู่อย่างประมาท ด้วยหลงลืมสติ เว้นสิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงการจงใจล่วงละเมิดตรัสไว้ว่า สิกขาบทใดเราบัญญัติแก่สาวกทั้งหลาย สาวกทั้งหลายของเราย่อมไม่ละเมิดสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต[๒๐๘] ดังนี้ แล้วจึงทำบาปกรรมอย่างอื่นทางกาย ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ กล่าวคือการล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นปัณณติวัชชะ มีกุฏิการสิกขาบทและสหเสยยสิกขาบทเป็นต้นก็ดี ทำบาปกรรมทางวาจา มีสอนธรรมแก่อนุปสัมบันว่าพร้อมกัน แสดงธรรมแก่มาตุคามเกิน ๕ - ๖ คำ การพูดเพ้อเจ้อ พูดคำหยาบเป็นต้นก็ดี ทำบาปกรรมทางใจ ไม่ว่าในที่ไหนๆ คือ การทำให้เกิดโลภะ โทสะ การยินดีทองเป็นต้น การไม่พิจารณาเป็นต้นในการบริโภคจีวร

---

[๒๐๗] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๗๑/๓๔, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๘/๑๖๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๙/๕๒๐

[๒๐๘] วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๘๕/๒๐๘, องฺ.อฏฺ.ก. (บาลี) ๒๓/๑๙/๑๖๖, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๔๕/๑๖๘, วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๒, องฺ.อฏฺ.ก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๙, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๕

เป็นอาทิก็ดี พระโสดาบันนั้น ก็ไม่ควรปกปิดบาปกรรมนั้น คือ พระโสดาบันนั้น รู้ว่ากรรมนี้ไม่สมควร ไม่ควรทำ ก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้น แม้แต่ครู่เดียว ในทันใดนั้นเอง ก็กระทำให้แจ้งคือเปิดเผยในพระศาสดา หรือในเพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชนแล้ว กระทำคืนตามธรรม หรือระวังข้อที่ควรระวังอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)จักไม่ทำอีก

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเหตุว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความที่พระโสดาบันผู้เห็นบทคือพระนิพพานแล้ว ไม่ควรปกปิดบาปกรรม อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความที่บุคคลผู้เห็นบทคือพระนิพพาน ผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ไม่ควรที่จะทำบาปกรรมแม้เห็นปานนั้นแล้วปกปิดบาปกรรมนั้นไว้ ตรัสไว้อย่างไร ตรัสไว้ว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย เด็กอ่อนที่นอนหงาย มือหรือเท้าถูกถ่านไฟแล้วก็ชักมือหรือเท้ากลับทันที แม้ฉันใด บุคคลผู้มีทิฏฐิก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้มีสภาพอย่างนี้ คือการออกจากอาบัติเช่นใดย่อมปรากฏ อริยสาวกต้องอาบัติเช่นนั้น ก็รีบแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนอาบัตินั้นในสำนักศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีที่เป็นวิญญูชนทั้งหลาย ครั้นแสดงเปิดเผย ทำให้ชัดเจนแล้วก็สำรวมระวังต่อไป”[๒๐๙]

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะด้วยคุณของพระโสดาบัน แม้อยู่ด้วยความประมาท แต่ก็ถึงพร้อมด้วยทัสสนะไม่มีการปกปิดบาปกรรมที่ทำแล้วอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **อิทมฺปิ สงฺเฆ รตนํ ปณีตํ** แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ความของสัจจวจนะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วทั้งนั้น พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

พรรณนาคาถาว่า วนปฺปคุมฺเพ

(๓๖) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้งโดยประการแห่งคุณนั้นๆ ของบุคคลทั้งหลาย ที่เนื่องอยู่ในพระสงฆ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยพระปริยัติธรรม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงคุณ พระรัตนตรัย ก็ทรงแสดงอย่างสังเขปในที่นี้ และทรงแสดงไว้พิศดารในที่อื่น จึงทรงเริ่มตรัสสัจจวจนะ มีพระพุทธรัตนะเป็นที่ตั้งอีกว่า **วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค** ในสัจจวจนะนั้น กลุ่มต้นไม้ที่กำหนดด้วยถิ่นที่อยู่ประจำอันใกล้ ชื่อว่า**วนะ** ป่า พุ่มไม้ที่งอกงามด้วยรากแก่นกระพี้เปลือกกิ่งและใบ ชื่อว่าปคุมพะ พุ่มไม้ที่งอกงามของป่าหรือในป่า ชื่อว่า**วนปฺปคุมฺโพ** พุ่มไม้ที่งอกงามในป่านี้นั้น ท่านเรียกว่า **วนปฺปคุมฺเพ** เมื่อเป็นดังนั้น ก็เรียกได้ว่า **วนสัณฑะ** ราวป่า เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า **อตฺถิ สวิตกฺกสวิจาเร, อตฺถิ อวิตกฺกวิจารมตฺเต, สุเข ทุกฺเข ชีเว** เวทนาขันธ์ที่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี ที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารก็มี[๒๑๐] กองสุข กองทุกข์ กองชีวะ[๒๑๑] คำว่า **ยถา** เป็นคำอุปมา ยอดของพุ่มไม้นั้นบานแล้ว เหตุนั้น พุ่มไม้นั้นจึงชื่อว่ามียอดบานแล้ว อธิบายว่า ดอกไม้ที่เกิดเองที่กิ่งใหญ่กิ่งน้อยทุกกิ่ง ดอกไม้นั้น ท่านกล่าวว่ามียอดอันบานแล้ว ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่น

---

[๒๐๙] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๔๙๖/๔๓๙, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๙๖/๕๓๔-๕๓๕

[๒๑๐] ดูเทียบ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕/๒๔

[๒๑๑] ที.สี. (บาลี) ๙/๑๗๔/๕๖, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๒๘/๒๐๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๔/๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๖

แล คำว่า **คิมฺหานมาเส ปฐมสฺมึ คิมฺเห** ความว่า ในเดือนหนึ่ง แห่งเดือนในฤดูคิมหันต์ ๔ เดือน ถ้าจะถามว่า ในเดือนไหน ตอบว่า ในฤดูคิมหันต์เดือนต้น อธิบายว่า ในเดือนจิตรมาส เดือน ๕ จริงอยู่ เดือนจิตรมาสนั้น ท่านเรียกว่าเดือนต้นฤดูคิมหันต์ และว่าฤดูวัสสานะอ่อนๆ คำนอกจากนั้น ปรากฏชัดโดยอรรถแห่งบทแล้ว ทั้งนั้น

ส่วน ความรวม ในคำนี้มีดังนี้ว่า พุ่มไม้ที่งอกงามมีนามเรียกว่า กอไม้ รุ่น ยอดกิ่งมีดอกบานสะพรั่ง ย่อมสง่างามอย่างเหลือเกิน ในป่าที่รกชัฏด้วยต้นไม้นานาชนิดในฤดูวสันต์อ่อนๆ ที่มีชื่อว่าเดือนต้นฤดูคิมหันต์ ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้ามิใช่ทรงแสดงเพราะเห็นแก่ลาภ มิใช่ทรงแสดงเพราะเห็น แก่สักการะเป็นต้น หากแต่มีพระหฤทัยอันพระมหากรุณาให้ทรงขะมักเขม้นอย่างเดียว ได้ทรงแสดงพระปริยัติธรรมอันประเสริฐที่ชื่อว่ามีอุปมาเหมือนอย่างนั้น เพราะสง่างามอย่างยิ่งด้วยดอกไม้คือประเภทแห่งอรรถนานาประการ มีขันธ์อายตนะเป็นต้นก็มีมีสติปัฏฐานและสัมมัปปธานเป็นต้นก็มี มีศีลขันธ์ สมาธิขันธ์เป็นต้นก็มีชื่อว่าให้ถึงพระนิพพาน เพราะแสดงมรรคอันให้ถึง พระนิพพาน เพื่อเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่สัตว์ทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกัน ส่วนในคำว่า **ปรมำ หิตาย** ท่านลงนิคคหิต ก็เพื่อสะดวกแก่การผูกคาถา ส่วนความมีดังนี้ว่า ได้ทรงแสดง เพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง คือเพื่อพระนิพพาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสพระปริยัตติธรรม ที่เสมือนพุ่มไม้งามในป่า ที่ยอดกิ่งออกดอกบานสะพรั่งอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยพระปริยัตติธรรมนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะ ที่มีพุทธรัตนะเป็นที่ตั้งว่า **อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนำ ปณีตำ** แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า ความแห่งสัจจวจนะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล แต่พึงประกอบความอย่างเดียวอย่างนี้ว่า คุณชาตกล่าวคือพระปริยัตติธรรมมีประการตามที่กล่าวมาแล้ว แม้นี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

พรรณนาคาถาว่า วโร วรญฺญู

(๓๗) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวจนะ ที่มีพุทธรัตนะเป็นที่ตั้ง ด้วยปริยัตติธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสด้วยโลกุตรธรรมว่า **วโร วรญฺญู** ในคำนั้น คำว่า **วโร** ความว่า พระพุทธเจ้าผู้อันผู้มีอัธยาศัย น้อมใจเธอที่ประณีตปรารถนาว่า โอหนอ ! แม้เราก็จักเป็นเช่นนี้ หรือพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสูงสุด ประเสริฐสุด เพราะประกอบด้วยพระคุณอัน ประเสริฐ คำว่า **วรญฺญู** ได้แก่ ผู้ทรงรู้พระนิพพาน จริงอยู่ พระนิพพาน ชื่อว่าประเสริฐ เพราะอรรถว่าสูงสุดกว่าธรรมทั้งปวง ก็พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสรู้ปรุโปร่ง ซึ่งพระนิพพานนั้น ที่โคนโพธิพฤกษ์ ด้วยพระองค์เอง คำว่า **วรโท** ความว่า ประทานธรรมอันประเสริฐที่เป็นส่วนตรัสรู้ และส่วนที่อบรมบ่มบารมีแก่สาวกทั้งหลาย มีพระปัญจวัคคีย์ พระภัททวัคคีย์ และชฎิลเป็นต้น และแก่เทวดาและมนุษย์อื่นๆ คำว่า **วราหโร** ได้แก่ ที่เรียกว่า วราหโร เพราะทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ มาตั้งแต่พระพุทธเจ้า พระนามที่ปังกร ทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐเก่าๆ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย พระองค์ก่อนๆ ทรงดำเนินมาแล้ว ด้วยเหตุนั้น พระองค์จึงถูกเรียกว่า **วราหโร** ผู้นำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าชื่อว่า**วโร** ผู้ประเสริฐ เพราะทรงได้พระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า **วรัญญู** ผู้รู้ธรรมอันประเสริฐ เพราะทรงทำให้แจ้ง พระนิพพาน ชื่อว่า**วรโท** ผู้ประทานธรรมอัน

ประเสริฐ เพราะประทานวิมุตติสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า**วราโห** ผู้นำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ เพราะทรงนำมาซึ่งปฏิปทาสูงสุด ชื่อว่า**อนุตตโร** ยอดเยี่ยม เพราะไม่มีคุณอะไรๆ ที่ยิ่งกว่าโลกุตรคุณเหล่านั้น

มีนัยอื่นอีกว่า ชื่อว่า**วโร** เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอธิษฐานธรรม คือ อุปสมะ ความสงบระงับ ชื่อว่า**วรัญญู** เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอธิษฐานธรรม คือปัญญาความรอบรู้ ชื่อว่า**วรโท** เพราะทรงบริบูรณ์ ด้วยอธิษฐานธรรมคือจาคะ ความสละ ชื่อว่า**วราหโร** เพราะทรงบริบูรณ์ ด้วยอธิษฐานธรรมคือสัจจะ ความจริงใจ พระผู้มีพระภาคทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ อนึ่ง ชื่อว่า**วโร** เพราะทรงอาศัยบุญ ชื่อว่า**วรัญญู** ก็เพราะทรงอาศัยบุญ ชื่อว่า**วรโท** เพราะทรงมอบอุบายแห่งบุญนั้น แก่ผู้ต้องการเป็นพระพุทธเจ้า ชื่อว่า**วราโห** เพราะทรงนำมาซึ่งอุบายแห่งบุญนั้น แก่ผู้ต้องการเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่า**อนุตฺตโร** เพราะไม่มีผู้เสมอเหมือนในธรรมนั้นๆ หรือเพราะเป็นผู้ไม่มีอาจารย์ แต่กลับเป็นอาจารย์ของคนอื่นๆ ด้วยพระองค์เอง ได้ทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ เพราะทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ ที่ประกอบด้วยคุณมีธรรมที่ตรัสดีแล้วเป็นต้น เพื่อผลนั้นแก่ผู้ต้องการเป็นสาวก คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของพระองค์ด้วยโลกุตรธรรม ๙ ประการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **อิทมฺปิ พุทฺเธ** เป็นต้น ความของสัจจวจนะนั้น บัณฑิตพึงทราบ ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล แต่พึงประกอบความอย่างเดียวอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้ตรัสรู้โลกุตรธรรมอันประเสริฐได้ด้วย ได้ประทานโลกุตรธรรมได้ด้วย ทรงนำมาซึ่งโลกุตรธรรมได้ด้วย ทรงแสดงโลกุตรธรรมได้ด้วย แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

พรรณนาคาถาว่า ขีณํ

(๓๘) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยปริยัติธรรมและโลกุตรธรรมแล้วตรัส สัจจวจนะ มีพุทธรัตนะเป็นที่ตั้ง ด้วย ๒ คาถาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัย คุณคือการบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานของพระสาวกทั้งหลาย ซึ่งได้สดับปริยัติ ธรรมนั้น และปฏิบัติตามแนวที่ได้สดับมาแล้ว ได้บรรลุโลกุตรธรรมทั้ง๙ ประการ จึงทรงเริ่มตรัสสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้งอีกว่า **ขีณํ ปุราณํ** ในสัจจวจนะนั้น คำว่า **ขีณ** ได้แก่ ตัดขาด คำว่า **ปุราณ** แปลว่า เก่า คำว่า **นวๆ** ได้แก่ ในบัดนี้ ที่กำลังเป็นไป คือปัจจุบัน คำว่า **นตฺถิ สมฺภวๆ** ได้แก่ ความปรากฏ (เกิด) ไม่มี คำว่า **วิรตฺตจิตฺตา** ได้แก่ มีจิตปราศจากราคะ คำว่า **อายติเก ภวสฺมึ** ได้แก่ ในภพใหม่ ในอนาคตกาล คำว่า **เต** ได้แก่ ภิกษุขีณาสพที่สิ้นกรรมภพเก่า ไม่มีกรรมภพใหม่ แสะมีจิตปราศจากกำหนัดในภพต่อไป คำว่า **ขีณพีชา** ได้แก่ ผู้มีพืชถูกถอนแล้ว คำว่า **อวิรุฬฺหิฉนฺทา** ได้แก่ ผู้เว้นจากฉันทะที่งอกได้ คำว่า **นิพฺพนฺติ** ได้แก่ สิ้นไป คำว่า **ธีรา** ได้แก่ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาชื่อ **ธิติ** คำว่า **ยถายมฺปทีโป** แปลว่า เหมือนประทีป ดวงนี้

ท่านอธิบายไว้อย่างไร ท่านอธิบายไว้ว่า กรรมนั้นใดของสัตว์ทั้งหลาย เกิดแล้วดับไป เป็นกรรมเก่า เป็นอดีตกาล ย่อมยังไม่สิ้นไป เพราะสามารถ นำมาซึ่งปฏิสนธิ เพราะละสิเนหะคือตัณหายังไม่ได้ กรรมเก่านั้นของภิกษุขีณาสพเหล่าใด ชื่อว่าสิ้นไป ก็เพราะไม่สามารถให้วิบากต่อไป ดุจพืชที่ไฟเผาแล้ว เพราะสิเนหะคือตัณหาเหือดแห้งไปด้วยอรหัตตผลมรรค และกรรมใดของภิกษุขีณาสพเหล่าใด ที่เป็นไปในปัจจุบัน ด้วยอำนาจพุทธบูชาเป็นต้น เรียกว่ากรรมใหม่ ก็กรรมใหม่นั้นของภิกษุขีณาสพเหล่าใด ก็ไม่ก่อภพได้ เพราะไม่สามารถให้ผลต่อไป เหมือนดอกของต้นไม้ที่มีรากขาดแล้ว

เพราะละตัณหาได้นั่นเอง อนึ่ง ภิกษุขีณาสพเหล่าใดมีจิตหน่ายแล้วในภพต่อไป เพราะละตัณหา ได้นั่นแหละ ภิกษุขีณาสพเหล่านั้น ชื่อว่ามีพืชสิ้นแล้ว เพราะปฏิสนธิวิญญาณ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคำนี้ว่า กรรมจึงชื่อว่าเป็นไร่นา วิญญาณจึงชื่อว่าเป็นพืช[๒๑๒] เพราะสิ้นกรรมนั่นเอง ฉันทะแม้อันใดของความเกิด กล่าวคือภพใหม่ ได้มีมาแล้วแต่กาลก่อน ภิกษุขีณาสพทั้งหลายชื่อว่ามีฉันทะไม่งอก เพราะไม่เกิดในเวลาจุติเหมือนแต่ก่อน เพราะฉันทะแม้อันนั้นท่านละได้แล้ว เพราะละสมุทัยนั่นเองชื่อว่าปราชญ์ เพราะถึงพร้อมด้วยธิติปัญญา ย่อมดับเหมือนประทีปดวงนี้ดับไป ฉะนั้น เพราะจริมวิญญาณดับไป ย่อมล่วงทางแห่งบัญญัติเป็นต้นอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีรูป หรือไม่มีรูปก็ตาม[๒๑๓] ได้ยินว่า บรรดาประทีปหลายดวง ที่เขาตามไว้เพื่อบูชาเทวดาประจำเมืองในสมัยนั้น ประทีปดวงหนึ่งดับไปแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงชี้ ประทีปดวงนั้น จึงตรัสว่า **ยถายมฺปทีโป** เหมือนประทีปดวงนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณคือการบรรลุอนุปาทิเสสนิพพาน ของพระขีณาสพที่สดับปริยัตติธรรมที่ตรัสด้วย ๒ คาถาก่อนนั้น ทั้งปฏิบัติตามแนวปริยัติธรรมที่สดับแล้ว บรรลุโลกุตรธรรมทั้ง ๙ ประการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล เมื่อทรงประกอบสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะ เป็นที่ตั้ง จึงทรงจบเทศนาว่า **อิทมฺปิ สงฺเฆ** เป็นต้น ความของสัจจวจนะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล แต่พึงประกอบความอย่างเดียวอย่างนี้ว่า คุณชาตกล่าวคือพระนิพพานของภิกษุขีณาสพ โดยประการตามที่กล่าวมาแล้ว แม้อันนี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

จบเทศนา ความสวัสดีก็ได้มีแก่ราชสกุล อุปัทวะทั้งปวงก็ระงับไป สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ก็ได้ตรัสรู้ธรรม

พรรณนา ๓ คาถาว่า ยานีธ เป็นต้น

(๓๙-๔๑) ครั้งนั้น ท้าวสักกะเทวราชทรงพระดำริว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยคุณพระรัตนตรัย ประกอบสัจจวจนะ ทรงทำความสวัสดีแก่ชาวนคร แม้ตัวเราก็พึงกล่าวบางอย่างอาศัยคุณพระรัตนตรัย เพื่อความสวัสดีแก่ชาวนคร ดังนี้แล้วจึงตรัส ๓ คาถาท้ายว่า **ยานีธ ภูตานิ** เป็นต้น ใน ๓ คาถานั้น เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าท่านเรียกว่าตถาคต เพราะเสด็จมาอย่างที่คนทั้งหลาย ต้องขวนขวายพากันมาเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลก, เพราะเสด็จไปอย่างที่คนเหล่านั้น จะพึงไป เพราะทรงรู้ทั่วอย่างที่คนเหล่านั้นจะพึงรู้ทั่ว, เพราะทรงรู้อย่างที่คนเหล่านั้นจะพึงรู้, เพราะทรงประสบสิ่งที่มีที่เป็นอย่างนั้น อนึ่ง เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บูชาอย่างเหลือเกิน ด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น ที่เกิดภายนอกเป็นอุปกรณ์และที่เกิดในตนมีการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นต้น ฉะนั้น ท้าวสักกะเทวราช ทรงประมวลเทวบริษัททั้งหมดกับพระองค์แล้วตรัสว่า **ตถาคตๆ เทวมนุสฺสปูชิตๆ พุทฺธๆ นมสฺสาม สุวตฺถิ** โหตุ พวกเรานอบน้อมพระตถาคตพุทธเจ้า ผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดี จงมี

อนึ่ง เพราะเหตุที่ในพระธรรม มรรคธรรมดำเนินไปแล้วอย่างที่พึงดำเนินไปด้วยการถอนฝ่ายกิเลส ด้วยกำลังสมถวิปัสสนาซึ่งเป็นธรรมคู่กัน แม้นิพพานธรรมอันพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทรงบรรลุ

---

[๒๑๒] องฺ.ติก. (บาลี) ๒๐/๗๗/๒๑๗, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐

[๒๑๓] สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๓๙/๗๒

แล้วอย่างที่ทรงบรรลุ คือ แทงตลอดแล้วด้วยปัญญา พร้อมที่จะกำจัด ทุกข์ทั้งปวง ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ตถาคต อนึ่ง เพราะเหตุที่แม้พระสงฆ์ดำเนินไปแล้วอย่างที่ท่านผู้ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนพึงดำเนินไปโดยมรรคนั้นๆ เหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ตถาคต ฉะนั้น แม้ใน ๒ คาถาที่เหลือ ท้าวสักกเทวราชจึงตรัสว่า พวกเรานอบน้อมตถาคตธรรม ขอความสวัสดีจงมีพวกเรานอบน้อมตถาคตสงฆ์ ขอความสวัสดีจงมีดังนี้ คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น

ท้าวสักกะเทวราชครั้นตรัส ๓ คาถานี้อย่างนี้แล้ว ทรงทำประทักษิณพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จกับสู่เทวบุรีพร้อมด้วยเทวบริษัท ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงรัตนสูตรนั้นนั่นแล แม้ในวันที่ ๒ สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ก็ได้ตรัสรู้ธรรม พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอย่างนี้ ถึงวันที่ ๗ การตรัสรู้ธรรมก็ได้มีอย่างนั้นนั่น แหละ ทุกๆ วัน พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่กรุงเวสาลีกึ่งเดือนแล้ว จึงทรงแจ้งแก่พวกเจ้าลิจฉวีว่าจะกลับ ต่อนั้น พวกเจ้าลิจฉวี ก็นำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าสู่ฝั่งแม่น้ำคงคา ด้วยสักการะเป็นทวีคุณอีก ๓ วัน เหล่าพระยานาคที่บังเกิดอยู่ ณ แม่น้ำคงคาคิดกันว่า พวกมนุษย์ทำสักการะแก่พระตถาคต กัน พวกเราจักไม่ทำกันบ้างหรือ จึงสร้างเรือหลายลำล้วนทำด้วยทองเงินและแก้วมณี ลาดบัลลังก์ทำด้วยทองเงินและแก้วมณี ทำน้ำให้ปกคลุมด้วยบัว ๕ สี ทูลวอนขอพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ขอพระองค์โปรดทรงทำความอนุเคราะห์ พวกข้าพระองค์ด้วยเถิด พระผู้มีพระภาคเจ้งทรงรับเสด็จขึ้นสู่เรือแก้ว ส่วน ภิกษุ ๕๐๐ รูป ก็ขึ้นสู่เรือของตนๆ พวกพระยานาค นำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมภิกษุสงฆ์เจ้าไปยังพิภพนาค ข่าวว่า ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมแก่นาคบริษัท ตลอดคืนยังรุ่ง วันที่ ๒ พวกพระยานาค พากันถวายมหาทานด้วยของเคี้ยวของฉันอันเป็นทิพย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุโมทนาแล้วเสด็จออกจากพิภพนาค

พวกภุมมเทวดาพากันคิดว่า พวกมนุษย์และนาคพากันทำสักการะแก่พระตถาคต พวกเราจักไม่ทำกันบ้างหรือ จึงช่วยกันยกฉัตรใหญ่น้อย เหนือพุ่มไม้งามในป่า ต้นไม้ และภูเขา โดยอุบายนั้นนั่นแล สักการะวิเศษขนาดใหญ่ ก็บังเกิดคราบถึงภพของอกนิษฐพรหม แม้พระเจ้าพิมพิสารก็ได้ทรงทำเป็นทวีคูณกว่าสักการะที่พวกเจ้าลิจฉวีทรงทำครั้งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา ทรงนำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า วันจึงมาถึงกรุงราชคฤห์ โดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงกรุงราชคฤห์แล้ว ภายหลังอาหาร พวกภิกษุที่นั่งประชุมกัน ณ ศาลาทรงกลมพูดในระหว่างกันอย่างนี้ว่า “โอ อานุภาพของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ที่ภูมิภาค ๘ โยชน์ ทั้งฝั่งในทั้งฝั่งนอกแห่งแม่น้ำคงคา ถูกเจาะจงปรับที่ลุ่มที่ดอนให้เรียบแล้วโรยทราย ปกคลุมด้วยดอกไม้ทั้งหลาย แม่น้ำคงคาประมาณโยชน์หนึ่งก็ถูกปกคลุมด้วยบัวสีต่างๆ ฉัตรใหญ่น้อยถูกยกขึ้นตราบถึงภพของอกนิษฐพรหม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว ออกจากพระคันธกุฏี เสด็จไปยังศาลาทรงกลมด้วยปาฏิหาริย์ที่เหมาะแก่ขณะนั้น ประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์อันประเสริฐที่เขาจัดไว้ ณ ศาลา ทรงกลม ครั้นประทับนั่งแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อกี้พวกเธอนั่งประชุมพูดกัน ด้วยเรื่องอะไร ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลเรื่องทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บูชาวิเศษนี้มิได้บังเกิดเพราะพุทธานุภาพของเรา ทั้งมิใช่เพราะอานุภาพของนาคเทวดาและพรหม ที่แท้บังเกิดเพราะอานุภาพของการบริจาค เล็กๆ น้อยๆ แต่ก่อนต่างหาก พวกภิกษุจึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ไม่รู้การบริจาคเล็กๆ น้อยๆ นั้น สาธุ ! ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดตรัสบอกพวกข้าพระองค์ อย่างที่พวกข้าพระองค์จะรู้การบริจาคเล็กๆ น้อยๆ นั้นด้วยเถิด

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงตักกสิลา มีพราหมณ์ผู้หนึ่ง ชื่อ**สังขะ** เขามีบุตร ชื่อ **สุสีมมาณพ** มาณพนั้น อายุ ๑๖ ปีโดยวัย วันหนึ่งเข้าไปหาบิดากราบแล้ว ยืน ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง บิดาถามเขาว่า อะไรพ่อสุสีมะ เขาตอบว่า ลูก อยากไปกรุงพาราณสีเรียนศิลปะจ้ะพ่อท่าน พราหมณ์กล่าวว่า พ่อสุสีมะ ถ้า อย่างนั้น พ่อมีสหายเป็นพราหมณ์ชื่อโน้น พ่อจงไปหาเขาเล่าเรียนเถิด แล้วมอบทรัพย์ให้พันกหาปณะ สุสีมมาณพนั้นรับทรัพย์แล้ว ก็กราบมารดาบิดาเดินทางไปกรุงพาราณสีโดยลำดับ เข้าไปหาอาจารย์โดยวิธีประกอบด้วยความละเอียดละไม กราบแล้วรายงานตัว อาจารย์รู้ว่า เป็นลูกของสหาย ก็รับมาณพไว้ ได้ทำการต้อนรับอย่างดีทุกอย่าง มาณพนั้นคลายความเมื่อยล้าในการเดิน ทางไกลแล้ว ก็วางกหาปณะนั้นแทบเท้าอาจารย์ ขอโอกาสเรียนศิลปะ

อาจารย์ก็เปิดโอกาสให้เล่าเรียน เขาเรียนได้เร็วและเรียนได้มาก ทั้งทรงจำศิลปะที่รับไว้ๆ ได้ไม่เสื่อมสูญ เหมือนน้ำมันที่ใส่ลงในภาชนะทอง เขาเรียนศิลปะที่ควรจะเรียนถึง ๑๒ ปี ให้เสร็จสรรพ์ได้โดย ๒-๓ เดือนเท่านั้น เขาทำการสาธยายเห็นแต่เบื้องต้นและเบื้องกลางเท่านั้นไม่เห็นเบื้องปลาย จึงเข้าไปหา อาจารย์ถามว่า ท่านอาจารย์ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)เห็นแต่เบื้องต้น และเบื้องกลางของศิลปะนี้เท่านั้น ไม่เห็นเบื้องปลายเลย อาจารย์ก็กล่าวว่า เราก็เห็นอย่างนั้นเหมือน กันแหละพ่อเอ๋ย เขาจึงถามว่า ท่านอาจารย์เมื่อเป็นดังนั้น ใครเล่ารู้เบื้อง ปลายของศิลปะนี้ อาจารย์กล่าวว่าพ่อเอ๋ย ที่ป่าอิสิปตนะมีฤษีหลายองค์ ฤษีเหล่านั้นคงรู้ เขาบอกว่า อาจารย์ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)จะเข้าไปถามฤษีเหล่านั้นเอง อาจารย์ก็บอกว่า ไปถามตามสบายเถิด พ่อเอ๋ย เขาก็ไปยังป่าอิสิปตนะ เข้าไปหาพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ถามว่า ท่านผู้เจริญ ท่านรู้เบื้องปลายศิลปะบ้างไหม พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวว่า เออ เรารู้สิท่าน เขาอ้อนวอนว่า โปรดให้ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ศึกษาเบื้องปลายศิลปะนั้นเถิด พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น ก็บวชเสียสิ ท่านผู้ไม่ใช่นักบวช ศึกษาไม่ได้ดอก เขารับคำว่า ดีละเจ้าข้า โปรดให้ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)บวชเถิด ท่านจงทำแต่ที่ท่านปรารถนาแล้วให้ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ศึกษาเบื้องปลายศิลปะก็แล้วกัน พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นให้เขาบวชแล้ว ก็ไม่สามารถประกอบเขาไว้ในกรรมฐาน ให้ศึกษาได้แต่อภิสมาจาร โดยนัยเป็นต้นว่า ท่านพึงนั่งอย่างนี้ พึงห่มอย่างนี้ เขาศึกษาอยู่ในข้อนั้น แต่เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสสัย ไม่นานนักก็ตรัสรู้ปัจเจกโพธิญาณ ท่านสุสีมะถึงลาภยศอันเลิศพรั่งพร้อมทั้งบริวาร ก็ปรากฏไปทั่วกรุงพาราณสีว่า เกิดเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า แต่ไม่นานนัก ท่านก็ปรินิพพาน เพราะทำกรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้นไว้ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายและหมู่มหาชน ช่วยกัน ทำฌาปนกิจสรีระของท่าน เก็บธาตุสร้างพระสถูปไว้ใกล้ประตูพระนคร

ฝ่ายสังขพราหมณ์ คิดว่า ลูกของเราไปตั้งนานแล้ว ยังไม่รู้ข่าวคราวของเขาเลย ประสงค์จะพบบุตร จึงออกจากตักกสิลา เดินทางไปตามลำดับก็ถึงกรุงพาราณสี เห็นหมู่มหาชนประชุมกัน คิดว่าในหมู่ชนเป็นอันมาก สักคนหนึ่ง คงจักรู้ข่าวคราวลูกของเราแน่แท้ จึงเข้าไปที่กลุ่มชนถามว่า มาณพชื่อ สุสีมะมาในที่นี้มีไหม ท่านรู้ข่าวคราวของเขาบ้างหรือหนอ ชนเหล่านั้นกล่าวว่า เออ พราหมณ์ พวกเรารู้ ท่านเรียนจบไตรเพท ในสำนักพราหมณ์ในพระนครนี้แล้ว บวชในสำนักของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุแล้ว นี้พระสถูปที่เราสร้างไว้สำหรับท่าน สังขพราหมณ์นั้นเอามือทุบแผ่นดิน ร่ำไห้รำพันไปยังลาน เจดีย์นั้น ถอนหญ้าแล้ว เอาผ้าห่มห่อทรายนำไปเกลี่ยที่ลานเจดีย์พระปัจเจกพุทธเจ้า เอาน้ำในคนโทน้ำประพรม ทำ

การบูชาด้วยดอกไม้ป่า เอาผ้าห่มยกขึ้น ทำเป็นธง ผูกฉัตรคือร่มของตนไว้บนสถูปแล้วกลับไป

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเรื่องอดีตอย่างนี้แล้ว เมื่อทรงต่อเชื่อมชาดกนั้นกับปัจจุบันจึงตรัสธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะพึงมีความคิดว่า คนอื่นเป็นสังขพราหมณ์สมัยนั้น แน่แท้ แต่พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนี้ สมัยนั้น เราเป็นสังขพราหมณ์ เราถอนหญ้าที่ลานเจดีย์ของพระสุสีมปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงทำทาง ๘ โยชน์ให้ปราศจากตอและหนาม ทำพื้นที่ให้ราบเรียบ สะอาด เราโรยทรายที่ลานเจดีย์พระสุสีมปัจเจกพุทธเจ้านั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลาย จึงโรยทรายที่หนทาง ๘ โยชน์ เราทำบูชาที่พระสถูปนั้นด้วยดอกไม้ป่า ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงได้ทำเครื่องลาดดอกไม้ด้วยดอกไม้ป่านานาชนิด ทั้งบนบกทั้งในน้ำ ในหนทาง ๘ โยชน์ เราประพรมพื้นดินด้วยน้ำในคนโทน้ำที่พระสถูปนั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ฝนโบกขรพรรษจึงตกลงที่กรุงเวสาลี เรายกธงแผ่นผ้าและผูกฉัตรที่พระเจดีย์นั้นด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงยกธงแผ่นผ้าและฉัตรใหญ่น้อย จนถึงภพอกนิษฐ์ ภิกษุทั้งหลาย ดังนั้น บูชาวิเศษนี้ ไม่ใช่บังเกิดเพราะพุทธานุภาพของเรา ไม่ใช่เพราะอานุภาพของนาค เทวดา และพรหมดอก ที่แท้ บังเกิดเพราะอานุภาพของการบริจาคเล็กๆ น้อยๆ ต่างหากเล่า แล้วได้ตรัสพระคาถานี้ว่า

ถ้าเห็นว่าจะได้สุขอันยิ่งใหญ่ ด้วยการเสียสละสุขอันเล็กน้อย
นักปราชญ์พึงเสียสละสุขอันเล็กน้อย เพื่อเห็นแก่สุขอันยิ่งใหญ่[๒๑๔]
พรรณารัตนสูตรแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ

๒.๔.๙ กรณียเมตตสูตรพรรณนา

ประโยชน์ของการวางเป็นบทตั้ง

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงรตนสูตร เพื่อเข้าไประงับอันตรายจากอมนุษย์ด้วยอำนาจการกล่าวคำสัตย์และความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นเบื้องหน้า และทรงแสดงกรียเมตตสูตรนี้ ซึ่งมีคุณเสมอกัน เพราะทรงแสดงเพื่อระงับอุปัทวะทั้งหลายมีอุปัทวะที่เกิดจากอมนุษย์เป็นต้น และเพื่อการแผ่ประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้นท่านจึงยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับจากรัตตสูตร อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ นี้เป็นประโยชน์แห่งการตั้งกรณียเมตตสูตรนั้นไว้ในที่นี้เท่านี้ก่อน

การชำระนิทาน

กรณียเมตตสูตรนั้นมีเหตุเกิดอย่างไร ได้ยินว่า พวกภิกษุถูกเหล่าเทวดารบกวนที่ข้างภูเขาหิมวันต์ จึงพากันมาสู่เมืองสาวัตถีสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสพระสูตรนี้ เพื่อป้องกัน และเพื่อเป็นกรรมฐานสำหรับภิกษุเหล่านั้น ความสังเขปมีเท่านี้ก่อน ส่วนโดยพิศดารบัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ สมัยหนึ่ง ใกล้ดิถีเข้าจำพรรษา พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่กรุง สาวัตถี สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายจากชาวเมืองต่างๆ จำนวนมาก รับกรรมฐาน ในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วประสงค์จะเข้าจำพรรษาในที่นั้นๆ จึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ยินว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกรรมฐานทั้งหลายที่อนุกูลแก่จริตจำนวน ๘๔,๐๐๐ ประเภท โดยนัยนี้ คือ อสุภกรรมฐาน

---

[๒๑๔] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๙๐/๖๗, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๙๐/๑๒๓, ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑๘/๑๔.

๑๑ อย่าง คือ อสุภที่มีวิญญาณและไม่มีวิญญาณสำหรับคนราคจริต, กรรมฐานมีเมตตากรรมฐาน เป็นต้น ๔ อย่างสำหรับคนโทสจริต, กรรมฐานมีมรณัสสติกรรมฐานเป็นต้นสำหรับคนโมหจริต, กรรมฐานมีอานาปานัสสติ และปฐวีกสิณเป็นต้นสำหรับคนวิตกจริต, กรรมฐานมีพุทธานุสสติ กรรมฐานเป็นต้นสำหรับคนสัทธาจริต, กรรมฐานมีจตุธาตุววัตถานกรรมฐานเป็นต้น สำหรับคนพุทธิจริต ลำดับนั้น ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป เรียนกรรมฐานในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้า กำลังแสวงหาเสนาสนะที่เป็นสัปปายะและโคจรคาม เดินไปตาม ลำดับ ได้พบภูเขา พ้นศิลาคล้ายมณีสีคราม ประดับด้วยราวป่าสีเขียวมีร่มเงา ทีบเย็น มีภูมิภาคเกลื่อนด้วยทรายเสมือนแผ่นเงินข่ายมุกดา ล้อมด้วยชลาลัย ที่สะอาดเย็นดี ติดเป็นพืดเดียวกับป่าหิมวันต์ ในปัจจันตประเทศ ภิกษุเหล่านั้น พักอยู่คืนหนึ่ง ณ ที่นั้น เมื่อราตรีรุ่งสว่างทำสรีรกิจแล้ว ก็พากันเข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้านแห่งหนึ่งใกล้ๆ นั้นเอง หมู่บ้านประกอบด้วยตระกูล ๑,๐๐๐ ตระกูล ซึ่งอาศัยอยู่กันหนาแน่นในหมู่บ้านนั้น มนุษย์ทั้งหลายมีศรัทธา ปสาทะ พวกเขาเห็นภิกษุทั้งหลายเท่านั้น ก็เกิดปีติโสมนัส เพราะการเห็นบรรพชิตในปัจจันตประเทศหาได้ยาก นิมนต์ภิกษุเหล่านั้นให้ฉันแล้ว ก็วอน ขอว่า ท่านเจ้าข้า ขอท่านอยู่ในที่นี้ตลอดไตรมาสเถิด แล้วช่วยกันสร้างกุฏิ สำหรับทำความเพียร ๕๐๐ หลัง จัดแจงเครื่องอุปกรณ์ทุกอย่าง มีเตียง ตั่ง หมอน้ำฉัน น้ำใช้เป็นต้น ณ ที่นั้น

วันรุ่งขึ้น ภิกษุทั้งหลายเข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้านตำบลอื่น ในหมู่บ้านแม้นั้น มนุษย์ทั้งหลาย ก็บำรุงอย่างนั้นเหมือนกัน อ้อนวอนให้อยู่จำพรรษา ภิกษุทั้งหลายรับนิมนต์โดยมีเงื่อนไขว่า เมื่อไม่มีอันตราย จึงพากัน เข้าไปยังราวป่านั้น เป็นผู้ปรารภความเพียรตลอดทั้งกลางคืนกลางวัน ตีระฆัง บอกยาม เป็นผู้มากด้วยโยนิโสมนสิการอยู่จึงเข้าไปนั่งที่โคนไม้ รุกขเทวดาทั้งหลาย ถูกเดชของเหล่าภิกษุผู้ศีลกำจัดเดชเสียแล้ว ก็ลงจากวิมานของตนๆ พาพวกลูกๆ เที่ยวระหกระเหินไป เปรียบเหมือนเมื่อพระราชาหรือราชมหาอมาตย์ ไปยังที่อยู่ของชาวบ้าน ยึดโอกาสที่ว่างในเรือนทั้งหลายของพวกชาวบ้าน พวกชาวบ้านก็ต้องออกจากบ้านไปอยู่ที่อื่น ก็ได้แต่มองดูอยู่ไกลๆ ด้วยหวังว่า เมื่อไรหนอ ท่านจึงจักไปกัน ฉันใด เทวดาทั้งหลายต้องละทิ้งวิมานของตนๆ กระเจิดกระเจิงไป ได้แต่มองดูอยู่ไกลๆ ด้วยหวังว่า เมื่อไรหนอ ท่านจึงจักไปกัน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แต่นั้น เทวดาทั้งหลายก็ร่วมคิดกันอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เข้าพรรษาแรกแล้ว จักอยู่กันตลอดไตรมาสแน่ แต่พวกเราไม่อาจจะพาพวกเด็กอยู่อย่างระหกระเหินได้นานๆ เอาเถิด พวกเราจักแสดงอารมณ์ที่น่ากลัวแก่ภิกษุทั้งหลาย เทวดาเหล่านั้นจึงเนรมิต รูปยักษ์ที่น่ากลัว ยืนอยู่ข้างหน้าๆ เวลาภิกษุทั้งหลายทำสมณธรรมตอนกลางคืน และทำเสียงที่น่าหวาดกลัว เพราะเห็นรูปเหล่านั้น และได้ยินเสียงนั้น หัวใจของภิกษุทั้งหลายก็กวัดแกว่ง ภิกษุเหล่านั้นมีผิวเผือดและเกิดเป็นโรคผอมเหลือง ด้วยเหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้นจึงไม่อาจทำจิตให้มีอารมณ์เดียวได้ เมื่อจิตไม่มีอารมณ์เดียวสลดใจบ่อยๆ เพราะความกลัว สติของภิกษุเหล่านั้นก็หลงเลือนไป แต่นั้น อารมณ์ที่เหม็นๆ ก็ประจวบแก่ภิกษุเหล่านั้น ซึ่งมีสติหลงลืมแล้ว มันสมองของภิกษุเหล่านั้น ก็เหมือนถูกกลิ่นเหม็นนั้นบีบคั้น โรคปวดศีรษะก็เกิดอย่างหนัก ภิกษุเหล่านั้น ก็ไม่ยอมบอกเรื่องนั้นแก่กันและกัน

ต่อมาวันหนึ่ง เมื่อภิกษุทุกรูปประชุมกันในเวลาบำรุงพระสังฆเถระ พระสังฆเถระก็ถามว่า ผู้มีอายุ เมื่อพวกท่านเข้าไปในราวป่านี้ ผิวพรรณดูบริสุทธิ์ ผุดผ่องอย่างเหลือเกินอยู่ ๒ ๓ วัน ทั้งอินทรีย์ก็ผ่องใส แต่บัดนี้ ในที่นี้พวกท่านซูบผอม ผิวเผือด เป็นโรคผอมเหลือง ในที่นี้พวกเธอไม่มีสัปปายะหรือ ลำดับนั้น ภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า ท่านขอรับ ตอนกลางคืนกระผมเห็นและได้ยินอารมณ์ที่น่า

กลัวอย่างนี้ๆ สูดแต่กลิ่นเช่นนี้ ด้วยเหตุนั้น จิตของกระผมจึงไม่ตั้งมั่นเป็นสมาธิ ภิกษุเหล่านั้นทุกรูปจึงพากันบอกเรื่องนั้น โดยอุบายนี้ เหมือนกัน พระสังฆเถระกล่าวว่า ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติการเข้าจำพรรษาไว้ ๒ อย่าง ก็เสนาสนะนี้ไม่เป็นสัปปายะแก่พวกเรา มาเถิดผู้มีอายุ พวกเราจะพากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทูลถามถึงเสนาสนะที่เป็นสัปปายะอื่นๆ ภิกษุเหล่านั้น รับคำพระเถระว่าดีละขอรับ ทุกรูปก็เก็บงำเสนาสนะ ถือบาตร จีวร ไม่บอกกล่าวใครๆ ในตระกูลทั้งหลาย พากันจาริกไปทางกรุงสาวัตถี ก็ถึงกรุงสาวัตถีตามลำดับแล้ว ก็พากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นภิกษุเหล่านั้นจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราบัญญัติสิกขาบทไว้ว่า ภิกษุไม่พึงเที่ยวจาริกไปภายในพรรษา เหตุไร พวกเธอจึงยังจาริกกันอยู่เล่า ภิกษุเหล่านั้น จึงกราบทูลเรื่องทั้งหมดแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนึกก็ไม่ทรงเห็นเสนาสนะที่เป็นสัปปายะอื่นสำหรับภิกษุเหล่านั้น ทั่วชมพูทวีป โดยที่สุดแม้แต่เพียงตั่งมี ๔ เท้า ดังนั้น จึงตรัสบอกภิกษุเหล่านั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะที่เป็นสัปปายะอื่นสำหรับพวกเธอไม่มีดอก พวกเธออยู่ในที่นั้นนั่นแหละจักบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ ไปเถิดภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าไปอาศัยเสนาสนะนั้นนั่นแหละอยู่กันเถิด แต่ถ้าว่าพวกเธอปรารถนาความไม่มีภัยจากเทวดาทั้งหลาย ก็จงพากัน เรียนพระปริตรนี้ ด้วยว่า พระปริตรนี้จักเป็นเครื่องป้องกัน และจักเป็นกรรมฐานสำหรับพวกเธอ ดังนี้ แล้วจึงตรัสพระสูตรนี้

แต่อาจารย์พวกอื่นอีกกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้ว่า ไปเถิดภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเข้าไปอาศัยเสนาสนะนั้นนั่นแหละอยู่กันเถิด แล้วจึงตรัสว่า อนึ่งเล่า ภิกษุผู้อยู่ป่าควรรู้จักบริหาร บริหารอย่างไร บริหารอย่างนี้คือ แผ่เมตตา ๒ เวลา คือทำเวลาเย็นและเช้า ทำพระปริตร ๒ เวลา เจริญอสุภ ๒ เวลา เจริญมรณัสสติ ๒ เวลา และนึกถึงมหาสังเวควัตถุ ๘ ทั้ง ๒ เวลา ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ อบายทุกข์ ๔ ชื่อมหาสังเวควัตถุ ๘ อีกนัยหนึ่ง ชาติชราพยาธิมรณะ ๔ อบายทุกข์เป็นที่ ๕ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอดีต ๑ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอนาคต ๑ ทุกข์มีการแสวงอาหารเป็นมูล ในปัจจุบัน ๑ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงบอกการบริหารอย่างนี้แล้ว จึงได้ตรัสพระสูตรนี้เพื่อเป็นเมตตา เพื่อเป็นพระปริตรและเพื่อฌานอันเป็นบาทแห่งวิปัสสนาแก่ภิกษุเหล่านั้น

พรรณนาคาถาที่ ๑

(๔๒) ในคาถานั้น จะเริ่มพรรณนาบทแห่งคาถานี้ว่า **กรณียมตฺถกุสเลน** ก่อน ดังนี้ คำว่า **กรณียํ** แปลว่า พึงทำ อธิบายว่า ควรแก่การทำ ปฏิปทา ชื่อว่า**อรรถ** หรือประโยชน์เกื้อกูลแก่คนอย่างใดอย่างหนึ่งประโยชน์เกื้อกูลนั้นทั้งหมด ท่านเรียกว่าอรรถะ เพราะไม่มีกิเลสดังข้าศึก ชื่อว่า**อรณียะ** เพราะอันบุคคลพึงเข้าถึง อันผู้ฉลาดในประโยชน์ ชื่อว่า**อัตถกุสละ** ท่านอธิบายว่า อันผู้เฉียบแหลมในประโยชน์ คำว่า **ยํ** เป็นปฐมาวิภัตติแสดง ความไม่แน่นอน คำว่า **ตํ** เป็นทุติยาวิภัตติแสดงความแน่นอน หรือว่า คำว่า **ยํ ตํ** แม้ทั้ง ๒ เป็นปฐมาวิภัตติ คำว่า **สนฺตํ ปทํ** เป็นทุติยาวิภัตติ บรรดาคำทั้ง ๒ นั้น ที่ชื่อว่า**สันตะ** เพราะเป็นลักษณะ ที่มีชื่อว่าปทะ เพราะอันบุคคลพึงถึง คำนี้เป็นชื่อของพระนิพพาน คำว่า **อภิสเมจฺจ** แปลว่า บรรลุแล้ว ผู้ใดย่อมอาจ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่าสักกะผู้อาจ ท่านอธิบายว่า ผู้สามารถ ผู้อาจหาญ คำว่า **อุชุ** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความตรง ผู้ใดตรงด้วยดีเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า**สุหุชู** ผู้ตรงด้วยดี ความว่าง่ายมีในผู้นั้น เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า**สุวโจ** ผู้ว่าง่าย คำว่า **อสฺส** แปลว่าพึงมีพึงเป็น คำว่า **มุทุ** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความอ่อนโยน ผู้ใดไม่มีอติมานะ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า

อนตินานี ไม่มีอติมานะ

ส่วน การพรรณนาความในคาถาที่ ๑ ดังนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า **กรณียมตฺถกุสเลน ยนฺตํ สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ** นี้ก่อน **กรณียะ** ก็มี**อกรณียะ** ก็มี ในสองอย่างนั้น โดยสังเขป สิกขา ๓ ชื่อว่า **กรณียะ** ศีลวิบัติ ทิฏฐิวิบัติ อาจารวิบัติ อาชีววิบัติ ดังกล่าวมาอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า**อกรณียะ** อนึ่ง อัตถโกศลก็มีอนัตถโกศลก็มี ใน ๒ อย่างนั้น ผู้ใดบวชในพระศาสนานี้ ไม่ประกอบตนไว้โดยชอบ เป็นผู้มีศีลขาด อาศัยอเนสนาการแสวงหาที่ไม่สมควร ๒๑ อย่างเลี้ยงชีวิต คือ (๑) ให้ไม้ไผ่ (๒) ให้ใบไม้ (๓) ให้ดอกไม้ (๔) ให้ผลไม้ (๕) ให้ไม่ชำระฟัน (๖) ให้น้ำล้างหน้า (๗) ให้น้ำอาบ (๘) ให้ผงทาตัว (๙) ให้ดินถูตัว (๑๐) ประจบ (๑๑) พูดจริงปนเท็จ (๑๒) เลี้ยงลูกให้เขา (๑๓) รับใช้คฤหัสถ์ (๑๔) ทำตัวเป็นหมอ (๑๕) ทำตัวเป็นทูต (๑๖) รับส่งข่าวคฤหัสถ์ (๑๗) ให้ข้าวของหวังผลตอบแทน (๑๘) แลกเปลี่ยน (๑๙) เป็นหมอดูพื้นที่ (๒๐) เป็นหมอดูฤกษ์ (๒๑) เป็นหมอดูลักษณะ และประพฤติอโคจร ๖ คือ (๑) หญิงแพศยา (๒) หญิงหม้าย (๓) หญิงสาวแก่ (๔) บัณเฑาะก์ (๕) ภิกษุณี (๖) ร้านเหล้า คลุกคลีกับคฤหัสถ์ คือพระราชา อมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีอันไม่สมควร เสพคบ เข้าใกล้ตระกูลที่ไม่มีศรัทธาปสาทะ ไม่เป็นดั่งบ่อน้ำ ด่าและบริภาษ หวังแต่สิ่งที่ไม่มีประโยชน์ไม่เกื้อกูล ไม่ผาสุก ไม่ปลอดโยคะ แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้นี้ชื่อว่า**ผู้ฉลาดในสิ่งที่ไม่มีประโยชน์**

อนึ่ง ผู้ใดบวชในพระศาสนานี้ ประกอบตนโดยชอบ ละอเนสนา ปรารถนาแต่จะตั้งอยู่ในจตุปาริสุทธิศีล บำเพ็ญปาติโมกขสังวรศีลด้วยศรัทธา เป็นสำคัญ บำเพ็ญอินทรียสังวรศีลด้วยสติเป็นสำคัญ บำเพ็ญอาชีวปาริสุทธิศีล ด้วยความเพียรเป็นสำคัญ บำเพ็ญการเสพปัจจัยด้วยปัญญาเป็นสำคัญ ผู้นี้**ชื่อว่าผู้ฉลาดในประโยชน์**

อนึ่ง ผู้ใดชำระปาติโมกขสังวรศีล โดยชำระอาบัติ ๗ กอง ชำระอินทรียสังวรศีล โดยไม่ให้อภิชฌาเป็นต้นเกิดในอารมณ์ที่กระทบในทวาร ๖ ชำระอาชีวปาริสุทธิศีล โดยเว้นอเนสนา และเสพแต่ปัจจัยที่วิญญูชนสรรเสริญ และที่พระพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้าสรรเสริญ ชำระการเสพปัจจัยโดยการพิจารณาปัจจัยตามที่กล่าว และชำระสัมปชัญญะ โดยการพิจารณาโดยเป็นสาตถกสัมปชัญญะเป็นต้น ในการเปลี่ยนอิริยาบถทั้ง ๔ แม้ผู้นี้ก็ชื่อว่าผู้**ฉลาดในประโยชน์**

อนึ่ง ผู้ใดรู้ว่า ผ้าสกปรกอาศัยน้ำเค็มก็ทำให้สะอาดได้ กระจกอาศัยเถ้าก็ทำให้สะอาดได้ ทองอาศัยเบ้าหลอมก็ทำให้ผ่องแผ้วได้ ฉันใด ศีลอาศัยญาณก็ผ่องแผ้วได้ ฉันนั้น แล้วชำระด้วยน้ำคือญาณ ก็ทำศีลให้บริสุทธิ์ได้ เปรียบเหมือนนกต้อยตีวิดรักษาไข่ เนื้อทรายจามรีรักษาขนหาง นารี มีบุตรคนเดียวรักษาบุตรคนเดียวที่น่ารัก บุรุษมีดวงตาข้างเดียวรักษาดวงตา ข้างเดียวนั้นไว้ ฉันใด ผู้ไม่ประมาทอย่างเหลือเกิน ก็รักษาศีลขันธ์ของตน ฉันนั้น เขาพิจารณาทั้งเย็นเช้า ก็ไม่พบโทษแม้ประมาณน้อย แม้ผู้นี้ ก็ชื่อว่า**ผู้ฉลาดในประโยชน์**

อนึ่งเล่า ผู้ใดตั้งอยู่ในศีลที่ไม่ทำความเดือดร้อน ย่อมประคองปฏิปทา เครื่องข่มกิเลส ครั้นประคองปฏิปทานั้นแล้ว ย่อมทำบริกรรมในกสิณ ครั้นทำบริกรรมในกสิณแล้ว ย่อมยังสมาบัติทั้งหลายให้เกิด แม้ผู้นี้ก็ชื่อว่า**ผู้ฉลาดในประโยชน์**

อนึ่งเล่า ผู้ใดออกจากสมาบัติ พิจารณาสังขารทั้งหลายย่อมบรรลุ อรหัตตผล ผู้นี้เป็นยอดของผู้ฉลาดในประโยชน์ ชนเหล่านั้นใดเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์อันท่านสรรเสริญแล้ว โดยเพียงตั้งอยู่ในศีล ที่ไม่ทำความเดือดร้อน หรือโดยเพียงประคองปฏิปทาเครื่องข่มกิเลส ชนเหล่านั้น ท่านประสงค์

ว่า ผู้ฉลาดในประโยชน์ในอรรถนี้ และภิกษุเหล่านั้น ก็เป็นอย่างนั้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงภิกษุเหล่านั้น จึงตรัสด้วยเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานอย่างหนึ่งว่า **กรณียมตฺถกุสเลน** อันผู้ฉลาดในประโยชน์ พึงทำดังนี้

ต่อแต่นั้น เมื่อภิกษุเหล่านั้น เกิดความสงสัยว่ากิจอะไรที่ต้องทำ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ยนฺตำ สนฺตำ ปทำ อภิสเมจฺจ** ในคำนี้มีอธิบาย ดังนี้ พระพุทธะและอนุพุทธะทั้งหลายต่างสรรเสริญกิจที่ผู้ประสงค์จะบรรลุ สันตบทโดยการแทงตลอดแล้วอยู่พึงทำ ก็ในคำนี้บัณฑิตพึงทราบว่า คำว่า **ยำ** ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)กล่าวไว้ข้างต้นบทคาถานี้นั้นแล้ว ย่อมเป็นไปโดยอธิการว่า กรณียำ คือ ตำ สนฺตำ ปทำ อภิสเมจิจ แต่เพราะเหตุที่ความนี้ มีปาฐะที่ต้องเติมคำที่เหลือ ฉะนั้นข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)จึงกล่าวว่า วิหริตุกาเมน

อีกอย่างหนึ่ง ในคำนี้บัณฑิตพึงทราบอธิบายอย่างนี้ว่า คำว่า **สนฺตำ ปทำ อภิสเมจฺจ** ย่อมเป็นไปโดยอธิการว่า กิจนั้นได้ อันผู้ประสงค์จะรู้บทคือ พระนิพพานว่า สันตะ สงบ ด้วยโลกิยปัญญาโดยได้ฟังกันมาเป็นต้น จะบรรลุบทคือนิพพานนั้นพึงทำ อีกนัยหนึ่ง ครั้นตรัสว่า กรณียมตฺถกุสเลน เมื่อภิกษุทั้งหลายพากันคิดว่าอะไร จึงตรัสว่า **ยนฺตำ สนฺตำ ปทำ อภิสเมจฺจ** นัยนั้นบัณฑิตพึงทราบอธิบายอย่างนี้ กิจใดอันบุคคลรู้บทอันสงบด้วยโลกิยปัญญาแล้ว พึงทำพึงประกอบกิจนั้นก็ควรทำ ท่านอธิบายว่ากิจนั้นควร แก่การทำทั้งนั้น

ถามว่า กิจนั้นคืออะไร ตอบว่า กิจอะไรอื่นพึงมีอยู่นอกจากอุบายบรรลุนิพพานบทนั้น กิจนั้นข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)กล่าวไว้แล้วด้วยบทต้นอันแสดงสิกขา ๓ เพราะอรรถว่าควรแก่การทำ ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นในการพรรณนาความแห่งคำนั้น ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ก็ได้กล่าวไว้แล้วว่า กรณียะ ก็มีอกรณียะ ก็มี ในสอง อย่างนั้น โดยสังเขป สิกขา ๓ ชื่อว่ากรณียะ แต่เพราะทรงแสดงไว้สังเขปเกินไป บรรดาภิกษุเหล่านั้น บางพวกก็ไม่รู้ แต่นั้นเมื่อตรัสกิจโดยเฉพาะ อย่างยิ่งที่ภิกษุผู้อยู่ป่าควรทำให้พิสดาร เพื่อให้พวกภิกษุที่ไม่รู้ได้รู้จึงตรัสกึ่ง คาถานี้ก่อนว่า สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ สุวโจ จสฺส มุทุ อนติมานี

ท่านอธิบายไว้ว่าอย่างไร ท่านอธิบายว่า ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตรประสงค์จะบรรลุสันตบทอยู่หรือบรรลุสันตบทนั้น ด้วยโลกิยปัญญาแล้วปฏิบัติเพื่อบรรลุสันตบทนั้น ไม่อาลัยในกายและชีวิต ด้วยการประกอบด้วยปธานิยังคะ[๒๑๕] (องค์ของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร) ข้อ ๒ และ ๔ พึงเป็นผู้อาจปฏิบัติเพื่อแทงตลอดสัจจะ กรณียกิจที่ควรทำไรๆ นั้นใด ไม่ว่าสูงต่ำของสพรหมจารี ในการบริกรรมกสิณสมาทานวัตรเป็นต้น และในการซ่อมแซมบาตรจีวรเป็นต้นของตน ก็พึงอาจ พึงขยัน ไม่เกียจคร้าน สามารถ ในรณียกิจเหล่านั้น และในกิจเช่นนั้น อย่างอื่นก็เหมือนกัน แม้เมื่อเป็นผู้อาจ ก็พึงเป็นผู้ตรงด้วยการประกอบด้วยปธานิยังคะ[๒๑๖]ข้อที่ ๓ แม้เมื่อเป็นผู้ตรงก็พึงเป็นผู้ตรงด้วยดี ด้วยเป็นผู้ตรงคราวเดียว หรือด้วยเป็นผู้ตรงในเวลายังหนุ่ม ด้วยไม่ถึงสันโดษแต่ทำไม่ย่อหย่อนบ่อยๆ จนตลอดชีวิต หรือว่า ชื่อว่าตรง (อุชุ) เพราะทำด้วยความไม่อวดดี ชื่อว่าตรงดี (สุหุชู) เพราะไม่มีมายา หรือว่า ชื่อว่าตรงเพราะละความคิดทางกายและวาจา ชื่อว่าตรงดี เพราะละความคดทางใจ หรือชื่อว่าตรง เพราะไม่อวดคุณที่ไม่มีจริง ชื่อว่าตรงดี เพราะไม่อดกลั้นต่อลาภที่เกิดเพราะคุณที่ไม่มีจริง พึงชื่อว่าเป็นผู้ตรง

---

[๒๑๕] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๙๒

[๒๑๖] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๙๒

และตรงดี ด้วยอารัมมณูปนิชฌานและลักขณูปนิชฌาน ด้วยสิกขาข้อ ๒ ๓ ข้างต้น และด้วยปโยคสุทธิ และอาสยสุทธิ ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุมิใช่พึงเป็นผู้ตรงและตรงดีอย่างเดียวดอก ที่แท้พึงเป็นผู้ว่าง่ายอีกด้วย ก็บุคคลใดถูกท่านว่ากล่าวว่า ท่านไม่ควรทำข้อนี้ ก็พูดว่าท่านเห็น อะไรท่านได้ยินอย่างไร ท่านเป็นอะไรกับเราจึงพูด เป็นอุปัชฌาย์ อาจารย์ เพื่อน เห็นเพื่อนคบหรือ หรือเบียดเบียนผู้นั้นด้วยความนิ่งเสีย หรือยอมรับแล้วไม่ทำ อย่างนั้น ผู้นั้น ชื่อว่ายังอยู่ไกลการบรรลุคุณวิเศษ ส่วนผู้ใดถูกท่านโอวาท ก็กล่าวว่าดีละ ท่านขอรับ ท่านพูดดี ขึ้นชื่อว่าโทษของตนเป็นของเห็นได้ยาก ท่านเห็นกระผมเป็นอย่างนี้ โปรดอาศัยความเอ็นดูว่ากล่าวอีกเถิด กระผมไม่ได้รับ โอวาทจากสำนักท่านเสียนาน และปฏิบัติตามที่ท่านสอน ผู้นั้น ชื่อว่าอยู่ไม่ไกลการบรรลุคุณวิเศษ เพราะฉะนั้น บุคคลรับคำของผู้อื่นแล้วกระทำอย่างนี้ พึงชื่อว่าเป็นผู้ว่าง่าย

อนึ่ง เป็นผู้ว่าง่ายอย่างใด ก็พึงเป็นผู้อ่อนโยนอย่างนั้น คำว่า **มุทุ** ความว่า ภิกษุถูกพวกคฤหัสถ์ใช้ในการเป็นทูตไปรับส่งข่าวเป็นคน ก็ไม่ทำตามอ่อนแอในกิจนั้น เป็นผู้แข็งกร้าวเสีย พึงเป็นผู้อ่อนโยน ในวัตรปฏิบัติ และพรหมจรรย์ทั้งสิ้น ทนต่อการไม่ต้องรับใช้ในกิจนั้น เหมือนทองที่ช่างตกแต่งด้วยดี อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **มุทุ** ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีหน้าสยิ้ว คือเป็นผู้มีหน้าเบิกบาน เจรจาแต่คำที่ให้เกิดสุข ต้อนรับแขก พึงเป็นเหมือนผู้ลงสู่ท่าน้ำ ที่ดีโดยสะดวก มิใช่แต่เป็นผู้อ่อนโยนอย่างเดียวดอก พึงเป็นผู้ไม่มีอติมานะ ดูหมิ่นเขาด้วย ไม่พึงดูหมิ่นผู้อื่นด้วยวัตถุแห่งการดูหมิ่น มีชาติและโคตรเป็นต้น พึงมีใจเสมอด้วยเด็กจัณฑาลอยู่ เหมือนท่านพระสารีบุตรเถระฉะนั้น

พรรณนาคาถาที่ ๒

(๔๓) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสกรณียกิจโดยเฉพาะอย่างยิ่งของภิกษุผู้อยู่ป่า ซึ่งประสงค์จะบรรลุสันตบทอยู่ หรือปฏิบัติเพื่อบรรลุสันตบทนั้นอย่างนี้แล้ว มีพระพุทธประสงค์จะตรัสยิ่งในรูปกว่านั้นอีก จึงตรัสคาถาที่ ๒ ว่า **สนฺตุสฺสโก จ** เป็นต้น

ในคาถาที่ ๒ นั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ภิกษุชื่อว่า**สันโดษ** เพราะสันโดษด้วยสันโดษ ๑๒ อย่าง มีประเภทที่กล่าวไว้แล้วในมงคลข้อนี้ว่า สนฺตุฏฺฐี จ กตญฺญุตา นี้ อีกนัยหนึ่ง ภิกษุใดย่อมยินดี เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า**ตุสสกะ ผู้ยินดี** ภิกษุผู้ยินดีด้วยของตนเอง ผู้ยินดีด้วยของที่มีอยู่ ผู้ยินดีด้วยอาการสม่ำเสมอ เหตุนั้น จึงชื่อว่าสันตุสสกะผู้สันโดษ ในลักษณะ ๓ อย่างนั้น ปัจจัย ๔ ที่ท่านยกขึ้นแสดงในโรงอุปสมบทอย่างนี้ว่า ปิณฺฑิยาโลปโภชนํ นิสฺสาย อาศัยโภชนะคือคำข้าวที่หามาด้วยปลีแข้งเป็นต้น[๒๑๗] และตนก็รับไว้แล้ว ชื่อว่าของๆ ตน ภิกษุไม่แสดงอาการผิดปกติในเวลารับและในเวลาบริโภค ยังอัตภาพ ให้เป็นไป ด้วยปัจจัยของตนนั้น ดีก็ตาม ไม่ดีก็ตาม ที่เขาถวายโดยเคารพและไม่เคารพก็ตาม เรียกว่า ผู้ยินดีด้วยของๆ ตน ของใด ได้มาแล้วมีอยู่แก่คน ของนั้นชื่อว่ามีอยู่ ภิกษุยินดีด้วยของมีอยู่นั้นนั่นแล ไม่ปรารถนาของนอกจากนั้น ละความเป็นผู้ปรารถนาเกิน ส่วนเสีย (มักมาก) เรียกว่า ผู้ยินดีด้วยของมีอยู่ การละความยินดียินร้าย ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ชื่อว่าสม่ำเสมอ ภิกษุยินดีในอารมณ์ทั้งปวงด้วยอาการสม่ำเสมอนั้น เรียกว่า ผู้ยินดี ด้วยอาการสม่ำเสมอ

ชื่อว่า**สุภระ** เพราะเขาเลี้ยงโดยง่าย ท่านอธิบายว่าผู้ที่เขาเลี้ยงง่าย ภิกษุใด เมื่อมนุษย์เอา

---

[๒๑๗] วิ.ม. (ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑

บาตรบรรจุเต็มด้วยข้าวสาลีเนื้อและข้าวสุกเป็นต้นถวาย แล้วแสดงภาวะหน้าเสีย และใจเสีย พูดว่า พวกท่านให้อะไร หมิ่นบิณฑบาตนั้นต่อหน้าเขา ให้แก่สามเณรและคฤหัสถ์เป็นต้นเสีย ภิกษุนั้นชื่อว่า **ทุพภระ** ผู้ที่เขาเลี้ยงยาก มนุษย์ทั้งหลายเห็นภิกษุนั้นแล้ว ก็ละเว้นเสียแต่ไกลทีเดียว ด้วยกล่าวว่า ภิกษุเลี้ยงยาก ใครก็ไม่อาจเลี้ยงดูได้ ส่วนภิกษุใด ได้ของปอนหรือประณีตอย่างใดอย่างหนึ่งน้อยหรือมาก มีใจดี หน้าตาผ่องใส ยังอัตภาพให้เป็นไปภิกษุนั้นชื่อว่า**สุภระ**ผู้เลี้ยงง่าย มนุษย์ทั้งหลายเห็นภิกษุนั้น เป็นผู้สนิทสนม ก็ปฏิญาณรับเลี้ยงว่า พระคุณเจ้าของเราเลี้ยงง่าย ภิกษุเห็นปานนี้ ท่านประสงค์ว่า เป็นสุภระผู้เลี้ยงง่าย ในที่นี้

กิจของภิกษุนั้นน้อย เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า**อัปปกิจจะผู้มีกิจน้อย** มิใช่ผู้ขวนขวายด้วยกิจมากอย่างเช่นเพลินงาน เพลินคุย เพลินคลุกคลีเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้เว้นกิจมีงานก่อสร้าง การบริโภคของสงฆ์ การสั่งสอนสามเณรและคนวัดเป็นต้น ทั่วทั้งวิหาร ท่านอธิบายว่า ทำการปลงผม ตัดเล็บ ระบมบาตร ซ่อมจีวรเป็นต้นของตน นอกจากกิจคือสมณธรรม

ความประพฤติของภิกษุนั้นเบา เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า**สัลลหุกวุตติ ผู้มีความประพฤติเบา** ภิกษุผู้มีบริขารมากบางรูป เวลาออกเดินทางก็ให้ มหาชนยกบาตร จีวร เครื่องปูลาด น้ำมัน น้ำอ้อยงบเป็นต้น เป็นอันมากเดิน ศีรษะ กระเดียดสะเอวเป็นต้น อย่างใด ภิกษุใด ไม่เป็นอย่างนั้น ย่อมเป็นผู้มีบริขารน้อย รักษาแต่เพียงสมณบริขารแปดมีบาตรจีวรเป็นต้นเท่านั้น เวลาเดิน ทาง ก็ถือเดินทางไปเหมือนนกมีแต่ปีก ภิกษุเห็นปานนั้น ท่านประสงค์ว่า ผู้มีความประพฤติเบา ในที่นี้ อินทรีย์ทั้งหลายของภิกษุนั้น สงบ เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า**ผู้มีอินทรีย์สงบ** ท่านอธิบายว่า ผู้มีอินทรีย์ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจราคะเป็นต้น ในอิฏฐารมณ์เป็นอาทิ คำว่า **นิปโก** ได้แก่ ผู้เป็นวิญญูชน ผู้แจ่มแจ้ง มีปัญญา อธิบายว่า ผู้ประกอบด้วยปัญญา เครื่องตาม รักษาศีล ด้วยปัญญากำหนดปัจจัยสี่มีจีวรเป็นต้น และด้วยปัญญากำหนด รู้สัปปายะเจ็ดต่างมีอาวาสสัปปายะเป็นต้น ผู้ไม่คะนอง เหตุนั้น จึงชื่อว่า**อัปปคัพภะ ผู้ไม่คะนอง** อธิบายว่า เว้นจากการคะนองทางกาย ๘ ฐาน จากการคะนองวาจา ๔ ฐาน และจากการคะนองทางใจมากฐาน

การทำไม่สมควรทางกาย ในสงฆ์ คณะ บุคคล โรงฉัน เรือนไฟ ท่าอาบน้ำ ทางบิณฑบาต และการเข้าสู่ละแวกบ้าน ชื่อว่าความคะนองทางกาย[๒๑๘] มีฐานะ ๘ ประการ คือเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ นั่งรัดเข่า หรือเอาเท้าจับเท้าในท่ามกลางสงฆ์ ในท่ามกลางคณะ ในที่ชุมนุมบริษัท ๔ ก็เหมือนกัน ในบุคคลผู้แก่กว่า ก็เหมือนกัน ส่วนในโรงฉัน ภิกษุไม่ให้อาสนะแก่ผู้แก่กว่า ห้ามอาสนะแก่ภิกษุใหม่ในเรือนไฟ ก็เหมือนกัน ก็ในเรือนไฟนั้น ภิกษุไม่ขอโอกาสภิกษุผู้แก่กว่าทำการติดไฟเป็นต้น ส่วนในท่าอาบน้ำ ท่านกล่าวคำนี้ใดว่า ไม่ต้องถือว่าหนุ่มแก่ พึงอาบน้ำได้ตามลำดับของผู้มาถึง ภิกษุไม่ยึดคำนั้น มาทีหลัง ก็ลงน้ำ กีดกันภิกษุผู้แก่ และภิกษุใหม่ ส่วน ในทางบิณฑบาต ภิกษุไปข้างหน้าๆ เอาแขนกระทบแขนภิกษุผู้แก่ เพื่อประสงค์อาสนะอันเลิศน้ำอันเลิศและอาหารอันเลิศ ในการเข้าไปสู่ละแวกบ้าน ก็มีเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุเข้าไปก่อนภิกษุผู้แก่ ทำการเล่นทางกายกับภิกษุหนุ่ม

การเปล่งวาจาไม่สมควร ในสงฆ์ คณะ บุคคลและละแวกบ้าน ชื่อว่าคะนองทางวาจา ๔ ฐาน คือเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ไม่ขอโอกาสในท่ามกลางสงฆ์กล่าวธรรม ใน

---

[๒๑๘] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๕

คณะ ในบุคคลผู้แก่กว่า ดังที่กล่าวมาก่อนแล้วก็เหมือนกัน ณ ที่นั้น ภิกษุถูกมนุษย์ทั้งหลายถามปัญหา ไม่ขอโอกาสภิกษุผู้แก่กว่า ก็ตอบปัญหา ส่วนในละแวกบ้าน ภิกษุกล่าวเป็นต้นอย่างนี้ว่า มีอะไร ในบ้านโน้น ข้าวต้มหรือของเคี้ยวหรือของกิน ท่านจักให้อะไรแก่เรา วันนี้เราจักเคี้ยว จักกินอะไร จักดื่มอะไร

แม้ไม่ถึงความละเมิดทางกายวาจา ในฐานะนั้นๆ แต่ก็มีวิตกอันไม่สมควรประการต่างๆ มีกามวิตกเป็นต้นทางใจ ชื่อว่าความคะนองทางใจ[๒๑๙] ซึ่งมีฐานะมิใช่น้อย

คำว่า **กุเลสุ อนนุคิทฺโธ** ความว่า ภิกษุเข้าไปหาตระกูลเหล่านั้นใด ไม่ติดด้วยความอยากได้ปัจจัย หรือด้วยการคลุกคลีที่ไม่สมควรในตระกูลเหล่านั้น ท่านอธิบายว่า ไม่โศกเศร้าร่วมด้วยไม่ร่าเริงร่วมด้วยไม่สุขด้วยเมื่อตระกูลเหล่านั้นประสบสุข ไม่ทุกข์ด้วยเมื่อตระกูลเหล่านั้นประสบทุกข์ หรือเมื่อกรณียกิจทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ไม่เข้าประกอบด้วยตนเอง ก็คำใดว่า อสฺส ที่ตรัสไว้ในคำนี้ว่า สุวโจ อสฺส แห่งคาถานี้ คำนั้น พึงประกอบเข้ากับ บททุกบทอย่างนี้ว่า สนฺตุสฺสโก จ อสฺส สุภโร จ อสฺส

การพรรณนาคาถาที่ ๓

(๔๔) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสบอกกรณียะ แม้ยิ่งไปกว่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แก่ภิกษุผู้อยู่ป่า ซึ่งประสงค์จะบรรลุสันตบทแล้วอยู่ หรือประสงค์จะปฏิบัติเพื่อบรรลุสันตบทนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ มีพระพุทธประสงค์ จะตรัสบอกอกรณียะ จึงตรัสกึ่งคาถาว่า **น จ ขุทฺทำ สมาจเร กิญฺจิ เยน วิญฺญู ปเร อุปวเทยฺยุ**

กึ่งคาถานั้น มีความดังนี้ ภิกษุเมื่อทำกรณียะนี้อย่างนี้ ก็ไม่พึงประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ที่เรียกว่า ขุททะ คือลามก เมื่อไม่ประพฤติ มิใช่ไม่ประพฤติแต่กรรมหยาบอย่างเดียว แม้กรรมเล็กน้อยไรๆ ก็ไม่ประพฤติ ท่านอธิบายว่า ไม่ประพฤติลามกกรรมทั้งจำนวนน้อย ทั้งขนาดเล็ก

แต่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโทษที่เห็นได้เอง ในการประพฤติลามกกรรมนั้นว่า **เยน วิญฺญู ปเร อุปวเทยฺยุ** ก็ในคำนี้ เพราะเหตุที่ผู้มิใช่วิญญูชนเหล่าอื่น ไม่ถือเป็นประมาณ เพราะอวิญญูชนเหล่านั้น ยังทำกรรมไม่มีโทษหรือมีโทษ มีโทษน้อยหรือมีโทษมาก ส่วนวิญญูชนทั้งหลายเท่านั้น ถือเป็นประมาณได้ เพราะว่า วิญญูชนเหล่านั้นใคร่ครวญทบ ทวนแล้ว ย่อมติเตียนผู้ที่ควรติเตียน สรรเสริญผู้ควรสรรเสริญ ฉะนั้น จึงตรัสว่า วิญฺญู ปเร

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสอุปจารแห่งกรรมฐาน ต่างโดยกรณียะ และอกรณียะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่ภิกษุผู้อยู่ป่า ซึ่งประสงค์จะบรรลุสันตบท แล้วอยู่หรือประสงค์ปฏิบัติ เพื่อบรรลุสันตบทนั้น และแก่พวกภิกษุผู้ประสงค์จะ รับกรรมฐาน อยู่แม้ทุกรูป โดยยกภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นสำคัญด้วยสองคาถาครึ่งนี้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสเมตตากถา โดยนัยว่า **สุขิโน วา เขมิโน โหนฺตุ** เป็นต้น เพื่อเป็นปริตรกำจัดภัยแต่เทวดานั้น และเพื่อเป็นกรรมฐาน โดยฌานเป็นบาทแห่งวิปัสสนาแก่ภิกษุเหล่านั้น

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **สุขิโน** ได้แก่ ผู้พรั่งพร้อมด้วยสุข คำว่า **เขมิโน** แปลว่า ผู้มีความเกษม ท่านอธิบายว่าผู้ไม่มีภัย ไม่มีปัทวะ คำว่า **สพฺเพ** ได้แก่ ไม่เหลือเลย คำว่า **สตฺตา** ได้แก่ สัตว์มี

---

[๒๑๙] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๕

ชีวิต คำว่า **สุขิตตฺตา** ได้แก่ ผู้มีจิตถึงสุข ก็ในคำนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าผู้มีสุข โดยสุขทางกาย ชื่อว่ามีจิตถึงสุข โดยสุขทางใจ, ชื่อว่ามีความเกษม แม้โดยสุขทั้ง ๒ นั้น หรือโดยไปปราศจากภัยและอุปัทวะทั้งปวง ก็เหตุไร จึงตรัสอย่างนี้ ก็เพื่อแสดงอาการแห่งเมตตาภาวนา ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ จึงควรเจริญเมตตาว่า ขอสัตว์ทั้งปวง จงมีสุข ดังนี้บ้างว่า จงมีความเกษม ดังนี้บ้าง จงเป็นผู้มีตนถึงสุข ดังนี้บ้าง

การพรรณนาคาถาที่ ๔

(๔๕) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเมตตาภาวนา โดยสังเขป ตั้งแต่ อุปจาร จนถึงอัปปนาเป็นที่สุดอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงเมตตาภาวนานั้น แม้โดยพิศดาร จึงตรัสสองคาถาว่า **เย เกจิ** เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่จิตถูกสะสมอยู่ในอารมณ์มากๆ ย่อมไม่หยุดอยู่ในอารมณ์เดียว โดยเบื้องต้นเท่านั้น แต่จะแล่นติดตามประเภทอารมณ์โดยลำดับ ฉะนั้น จึงตรัสสองคาถาว่า **เยเกจิ** เป็นต้น เพื่อจิตที่แล่นติดตามไปแล้วหยุดอยู่ ในอารมณ์อันเป็นประเภทแห่งทุกะหมวดสองแห่งสัตว์และติกะหมวดสามแห่งสัตว์ มีตสถาวรทุกะเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่อารมณ์ใดของผู้ใดเป็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดแล้ว จิตของผู้นั้น ย่อมตั้งอยู่เป็นสุขในอารมณ์นั้น ฉะนั้น อารมณ์ใดของภิกษุรูปใดในบรรดาภิกษุเหล่านั้น ปรากฏชัดแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระพุทธประสงค์จะให้จิตของภิกษุรูปนั้น ตั้งอยู่ในอารมณ์นั้น จึงตรัสสอง คาถาว่า **เย เกจิ** เป็นต้น อันแสดงความต่างแห่งอารมณ์เป็นทุกะและติกะ มีตสถาวรทุกะ เป็นต้น

ความจริง ในสองคาถานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงทุกะ หมวดสองแห่งสัตว์ ๔ ทุกะ คือ **ตสถาวรทุกะ** หมวดสองแห่งสัตว์ ผู้สะดุ้งและผู้มั่นคง (ไม่สะดุ้ง) **ทิฏฐาทิฏฐทุกะ** หมวดสองแห่งสัตว์ ผู้ที่ตนเห็นแล้ว และผู้ที่ตนยังไม่เห็น **ทูรสันติกทุกะ** หมวดสองแห่งสัตว์ ผู้ที่อยู่ไกลและผู้ที่อยู่ใกล้ **ภูตสัมภเวสีทุกะ** หมวดสองแห่งสัตว์ ผู้ที่เกิดแล้วและผู้ที่แสวง หาที่เกิด และทรงแสดงติกะ หมวดสามแห่งสัตว์ ๓ ติกะ คือ **ทีฆรัสสมัชฌิมติกะ** หมวดสามแห่งสัตว์ ผู้มีอัตภาพยาวต่ำและปานกลาง **มหันตาณุกมัชฌิมติกะ** หมวดสามแห่งสัตว์ ผู้มีอัตภาพใหญ่เล็กและปานกลาง **ถูลาณุกมัชฌมติกะ** หมวดสามแห่งสัตว์ ผู้มีอัตภาพอ้วน ผอมและปานกลาง โดยมัชฌิมบทเป็นที่เกิดประโยชน์ใน ๓ ติกะ และอณุกถูลบทเป็นที่เกิด ประโยชน์ใน ๒ ติกะ ด้วยบท ๖ บท มีทีฆบทเป็นต้น บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **เย เกจิ** เป็นคำแสดงว่าไม่มีส่วนเหลือเลย หมู่สัตว์ที่เกิดแล้วคือ ปาณะ ชื่อว่าปาณภูตะ อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมหายใจ เหตุนั้น จึงชื่อว่าปาณะ พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาปัญจโวการสัตว์ ที่เนื่องด้วยอัสสาสปัสสาสะ ลมหายใจเข้าออก ด้วยบทนี้ สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิด เหตุนั้น จึงชื่อว่าภูต พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาเอกโวการ สัตว์และจตุโวการสัตว์ด้วยบทนี้ คำว่า **อตฺถิ** แปลว่า มีมีพร้อม

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงสัตว์ทั้งปวง ที่ทรงสงเคราะห์ด้วยทุกะและติกะรวมกันด้วยคำว่า **เย เกจิ ปาณภูตตฺถิ** นี้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงสงเคราะห์สัตว์เหล่านั้นแม้ทั้งหมด แสดงด้วยทุกะนี้ว่า **ตสา วา ถาวรา วา อนวเสสา**

ในทุกะนี้ สัตว์ทั้งหลายย่อมสะดุ้ง เหตุนั้น จึงชื่อว่า**ตสา** คำนี้เป็นชื่อของสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีตัณหาและมีภัย สัตว์ทั้งหลายย่อมมั่นคง เหตุนั้น จึงชื่อว่าถาวรา คำนี้เป็นชื่อของพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ละตัณหาและภัยได้แล้ว ส่วนเหลือของสัตว์เหล่านั้นไม่มีเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนวเสสา ท่านอธิบายว่า แม้ทุกตัวสัตว์ ก็คำใด ตรัสไว้ท้ายแห่งคาถาที่ ๒ คำนั้น พึงเชื่อม กับทุกทุกะและติกะ คำว่า (เยเกจิ

ปาณภูตฺถิ ความว่า สัตว์ทั้งหลายที่สะดุ้ง กลัวก็ดี ที่มั่นคงก็ดี ไม่เหลือเลย สัตว์แม้เหล่านั้นทั้งหมด จง เป็นผู้มีตนถึงสุข หมู่สัตว์ที่เกิดแล้วก็ดี แสวงหาที่เกิดก็ดี เพียงใด สัตว์ทั้งหมดแม้เหล่านี้เพียงนั้น จง เป็นผู้มีตนถึงสุขเถิด ด้วยประการฉะนี้

บัดนี้ บรรดาบททั้ง ๖ มี**ทีฆา วา** เป็นต้น ที่แสดงติกะ ๓ หมวดมีทีฆรัสสมัชฌิมติกะเป็นต้น คำว่า **ทีฆา** ได้แก่ สัตว์ที่มีอัตภาพยาว มีนาค, ปลา, เหี้ยเป็นต้น จริงอยู่ อัตภาพของนาคทั้งหลาย ในมหาสมุทร แม้มีขนาดหลายร้อยวา อัตภาพของปลาและเหี้ยเป็นต้น ก็มีขนาดหลายโยชน์ คำว่า **มหนฺตา** ได้แก่ สัตว์มีอัตภาพใหญ่ ในน้ำก็มีปลาและเต่า บนบกก็มีพระยาช้างเป็นต้น ในจำพวก อมนุษย์ ก็มีทานพเป็นต้น และตรัสว่า บรรดาสัตว์ผู้มีอัตภาพใหญ่ ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นเลิศ[๒๒๐] จริง อยู่ อัตภาพของราหูนั้น สูง ๔,๘๐๐ โยชน์ แขน ๑,๒๐๐ โยชน์ ระหว่างคิ้ว ๕๐ โยชน์ ระหว่างนิ้วก็ เหมือนกัน ฝ่ามือ ๒๐๐ โยชน์แล คำว่า **มชฺฌิมา** ได้แก่ อัตภาพของม้า โคกระบือสุกรเป็นต้น คำว่า **รสฺสกา** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย มีขนาดต่ำ ตรงกลางยาว ตรงกลางอ้วน มีคนแคระเป็นต้น ในชาตินั้นๆ คำว่า **อณุกา** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่อัตภาพรละเอียด หรือเล็กเป็นต้น ที่บังเกิดในน้ำเป็นต้น ไม่เป็น อารมณ์ของมังสจักษุ เป็นวิสัยของทิพยจักษุ อนึ่ง สัตว์เหล่าใด มีขนาดต่ำ ตรงกลางใหญ่ และตรง กลางอ้วนในชาตินั้น ๆ สัตว์เหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เล็ก คำว่า **ถูลา** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย ที่มี อัตภาพกลม มีปลา เต่า หอยกาบ หอยโข่งเป็นต้น

การพรรณนาคาถาที่ ๕

(๔๖) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัตว์ทั้งหลายไม่เหลือด้วยติกะ ๓ ติกะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงสงเคราะห์แสดงด้วยทุกะ ๓ ทุกะว่า **ทิฏฺฐา วา เย จ อทิฏฺฐา** เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **ทิฏฺฐา** ได้แก่ สัตว์เหล่าใด เคยเห็น โดยมาปรากฏแก่ตาของตน คำว่า **อทิฏฺฐา** ได้แก่ สัตว์เหล่าใด ตั้งอยู่ในสมุทรอื่นภูเขาอื่นและจักรวาลอื่นเป็นต้น แต่พระผู้มีพระ ภาคเจ้าทรงแสดงสัตว์ ที่อยู่ไกลและไม่ไกลอัตภาพของตนด้วยทุกะนี้ว่า เย จ ทูเร วสนฺติ อวิทูเร สัตว์ เหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นสัตว์ไม่มีเท้าและสัตว์ ๒ เท้า ก็เหล่าสัตว์ที่อยู่ในกายของตน เรียกว่า อวิทูเร อยู่ไม่ไกลเหล่าสัตว์ ที่อยู่นอกกาย เรียกว่า ทูเร อยู่ไกล อนึ่ง เหล่าสัตว์ที่อยู่ภายในอุปจาร เรียกว่า อยู่ไม่ไกล ที่อยู่ภายนอกอุปจาร เรียกว่า อยู่ไกล ที่อยู่ ในพระวิหาร ตามชนบท ทวีป จักรวาล เรียกว่า อยู่ไม่ไกล ที่อยู่ในจักรวาลอื่น เรียกว่า อยู่ไกล

คำว่า **ภูตา** ได้แก่ เกิดแล้ว บังเกิดแล้ว พระขีณาสพเหล่าใด เป็นแล้วนั่นแล ไม่นับว่าจัก เป็นอีก คำนั้นเป็นชื่อของพระขีณาสพเหล่านั้น สัตว์เหล่าใด แสวงหาที่เกิด เหตุนั้นสัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า สัมภเวสี คำนี้ เป็นชื่อของพระเสขะและปุถุชนทั้งหลาย ที่กำลังแสวงหาที่เกิด แม้ในอนาคต เพราะภว สังโยชน์ยังไม่สิ้น อีกอย่างหนึ่ง บรรดากำเนิด ๔ เหล่าสัตว์ที่เป็นอัณฑชะเกิดในไข่และชลาพุชะเกิดใน ครรภ์ ยังไม่ทำลายเปลือกฟองไข่และรก ออกมาตราบใด ตราบนั้น ก็ชื่อว่าสัมภเวสี ที่ทำลายเปลือก ฟองไข่ และรกแล้วออกมาข้างนอก ชื่อว่าภูต เหล่าสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ และโอปปาติกะ ชื่อว่า สัมภเวสี ในขณะปฐมจิต ตั้งแต่ขณะทุติยจิตไปชื่อว่าภตะ หรือสตว์ทั้งหลายเกิดโดยอิริยาบถใด ยังไม่ เปลี่ยนอิริยาบถเป็นอื่นไปจากอิริยาบถนั้น ตราบใด ตราบนั้น ยิ่งชื่อว่าสัมภเวสี นอกจากนั้นไปชื่อว่าภูตะ

---

[๒๒๐] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๑๕/๑๙, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๕/๒๗.

การพรรณนาคาถาที่ ๖

(๔๗) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเมตตาภาวนาในสัตว์ทั้งหลาย โดยปรารถนาแต่จะให้เข้าถึงประโยชน์สุขของภิกษุเหล่านั้น โดยประการต่างๆ ด้วย ๒ คาถาครึ่งว่า **สุขิโน วา** เป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดง ภาวนานั้น แม้โดยปรารถนาให้ออกไปจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และทุกข์จึงตรัสว่า **น ปโร ปรำ นิกุพฺเพถ** นี้เป็นปาฐะเก่า แต่ปัจจุบันสวดกันว่า ปรำ ปิ ดังนี้ก็มีปาฐะนี้ไม่งาม

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **ปโร** ได้แก่ ชนอื่น คำว่า **น กุพฺเพถ** ได้แก่ ไม่หลอกลวง คำว่า **นาติมญฺเญถ** ได้แก่ ไม่สำคัญเกินไป (ไม่ดูหมิ่น) คำว่า **กตฺถจิ** ได้แก่ ในโอกาสไหนๆ คือในหมู่บ้านหรือในเขตหมู่บ้าน ท่านกลางญาติหรือท่ามกลางบุคคล ดังนี้เป็นต้น คำว่า **นำ** แปลว่า นั่น คำว่า **กิญฺจิ** ได้แก่ ผู้ใดผู้หนึ่ง คือกษัตริย์หรือพราหมณ์ คฤหัสถ์หรือบรรพชิต ที่ถึงสุข หรือที่ถึงทุกข์ ดังนี้เป็นต้น คำว่า **พฺยาโรสนา ปฏิฆสญฺญา** ได้แก่ เพราะความกริ้วโกรธด้วยกายวิการและวจีวิการ และเพราะคุมแค้นด้วยมโนวิการ เพราะเมื่อควรจะตรัสว่า พฺยาโรสนาย ปฏิฆสญฺญาย แต่ก็ตรัสเสียว่า พฺยาโรสนา ปฏิฆสญฺญา เหมือนเมื่อควรจะตรัสว่า สมฺมทญฺญาย วิมุตฺตา หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ[๒๒๑] แต่ก็ตรัสเสียว่า สมฺมทญฺญา วิมุตฺตา และเหมือนเมื่อควรจะตรัสว่า อนุปุพฺพสิกฺขาย อนุปุพฺพกิริยาย อนุปุพฺพปฏิปทาย แต่ก็ตรัสเสียว่า อนุปุพฺพสิกฺขา อนุปุพฺพกิริยา อนุปุพฺพปฏิปทา อญฺญาราธนา การบรรลุอรหัตตผล ย่อมมีได้ ด้วยการบำเพ็ญสิกขาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญกิริยาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญปฏิปทาโดยลำดับ[๒๒๒] ฉะนั้น คำว่า **นาญฺญมญฺญสฺส ทุกฺขมิจฺเฉยฺย** ความว่า ไม่พึงปรารถนาทุกข์แก่กันและกัน ถามว่า ท่านอธิบายไว้ อย่างไร ตอบว่า ท่านอธิบายไว้ว่า มิใช่เจริญเมตตา โดยมนสิการเป็นต้นว่า ขอสัตว์ทั้งหลายจงมีสุข มีความเกษมเถิดดังนี้อย่างเดียว ที่แท้พึงมนสิการอย่างนี้ว่า โอหนอ บุคคลอื่นไม่ว่าใครๆ ไม่พึงข่มเหงบุคคลอื่นไม่ว่าใครๆ ด้วยกิริยาคตโกงมีล่อลวงเป็นต้น ไม่พึงดูหมิ่นบุคคลอื่นไม่ว่าใครๆ ไม่ว่าในประเทศ ไหนๆ ด้วยวัตถุแห่งมานะ ๙ อย่าง มีชาติเป็นต้น และไม่พึงปรารถนาทุกข์ แก่กันและกัน เพราะความกริ้วโกรธหรือเพราะความคุมแค้น ดังนี้อีกด้วย

การพรรณนาคาถาที่ ๗

(๔๘) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเมตตาภาวนา โดยอรรถด้วยปรารถนาให้เขาออกไปจากสิ่งไม่เป็นประโยชน์และทุกข์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงเมตตาภาวนานั้นนั่นแลด้วยอุปมา จึงตรัสว่า **มาตา ยถา นิยำ ปุตฺตำ** เป็นต้น

คาถานั้นมีความว่า มารดาพึงอนุรักษ์บุตรในตน คือบุตรที่เกิดในตน เกิดแต่อก พึงทะนุถนอมบุตรนั้นซึ่งมีคนเดียวเท่านั้นด้วยชีวิต คือยอมสละแม้ชีวิตของตนถนอมบุตรนั้น เพื่อห้ามกันทุกข์มาถึงบุตรนั้น ฉันใด ภิกษุพึงทำมนัสที่ประกอบด้วยเมตตานี้ให้เจริญ คือให้เกิดบ่อยๆ ให้ขยายไปและยังเมตตาภาวนานั้นให้เจริญไม่มีประมาณ โดยถือสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ หรือโดยแผ่ไปไม่เหลือเลย แม้แต่ในสัตว์ผู้หนึ่ง

---

[๒๒๑] ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒/๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๘๖/๑๔๔, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๕.

[๒๒๒] ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๓/๑๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

การพรรณนาคาถาที่ ๘

(๔๙) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงเมตตาภาวนาโดยอาการทั้งปวงอย่างนี้ บัดนี้ เมื่อทรงแสดงการเจริญเมตตาภาวนานั้นนั่นแล จึงตรัสว่า **เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ** เป็นต้น

ในคาถานั้น ชื่อว่า**มิตร** เพราะรักและรักษา อธิบายว่า ห่วงใย เพราะมีอัธยาศัยมุ่งประโยชน์เกื้อกูล และรักษาให้พ้นจากการมาถึงของสิ่งไม่เป็นประโยชน์ ความเป็นแห่งมิตร ชื่อว่า **เมตตา** คำว่า **พสฺพโลกสฺมึ** ได้แก่ ในสัตว์โลกไม่เหลือเลย มีในใจ เหตุนั้น จึงชื่อว่า**มานสะ** ก็คำว่า **มานสํ** นั้น ท่านกล่าวอย่างนี้ก็เพราะประกอบกับจิต คำว่า **ภาวเย** แปลว่า ให้เจริญ ประมาณของมานสะนั้น ไม่มีเหตุนั้นจึงชื่อว่า**อปริมาณ** ท่านกล่าวอย่างนี้ ก็เพราะเมตตามีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ คำว่า **อุทฺธํ** แปลว่า เบื้องบน พระผู้มีพระภาคทรงถือเอารูปภพด้วยบทนั้น คำว่า **อโธ** แปลว่า เบื้องล่าง ทรงถือเอากามภพด้วยบทนั้น คำว่า **ติริยํ** ได้แก่ เบื้องขวาง ทรงถือเอารูปภพ ด้วยบทนั้น คำว่า **อสมฺพาธํ** ได้แก่ เว้นจากความคับแคบ ท่านอธิบายว่า มีขอบเขตอันแตกแล้ว (ไม่มีขอบเขต) ข้าศึก ท่านเรียกชื่อว่าขอบเขต อธิบายว่า เป็นไปในที่ไม่มีขอบเขตนั้น คำว่า **อเวรํ** ได้แก่ เว้นจากเวร อธิบายว่า เว้นจากความปรากฏแห่งเจตนาก่อเวรแม้ในระหว่างๆ คำว่า **อสปตฺตํ** ได้แก่ ปราศจากข้าศึก จริงอยู่ บุคคลผู้อยู่ ด้วยเมตตา ย่อมเป็นที่รักของมนุษย์เป็นที่รักของพวกอมนุษย์ ข้าศึกไรๆ ของเขาย่อมไม่มี ด้วยเหตุนั้น มานัสสิ่งที่มีในใจของเขานั้น ท่านจึงเรียกว่า อสปัตตะ เพราะปราศจากข้าศึก ก็คำที่ว่า ข้าศึก ศัตรู เป็นคำโดยปริยาย การพรรณนาความตามบทมีเท่านี้

ส่วน การแสดงความที่ประสงค์ ในที่นี้มีดังนี้ พึงเจริญขยายเมตตาที่ตรัสไว้ว่า เอวมฺปิ สพฺพภูเตสุ มานสํ ภาวเย อปริมาณ์ ดังนี้ แผ่เมตตาที่มีอยู่ในใจไม่มีประมาณ ให้บรรลุถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในโลกทั้งปวง ทำอย่างไร คือแผ่เมตตานั้นไปไม่เหลือ ทั้งเบื้องบน เบื้องล่างเบื้องขวาง คือเบื้องบนก็ตั้งแต่ภวัคคพรหมลงมา เบื้องล่างก็ตั้งแต่อเวจีนรกขึ้นไป เบื้องขวางก็ตั้งแต่ทิศที่เหลือ หรือเบื้องบนก็ได้แก่อรูปธาตุ เบื้องล่างก็ได้แก่กามธาตุ เบื้องขวางก็ได้แก่รูปธาตุ ก็แลเมื่อเจริญ เมตตาอยู่อย่างนี้ การทำไม่ให้มีความคับแคบเวรและข้าศึก พึงเจริญเมตตานั้น โดยประการที่ไม่มีความคับแคบไม่มีเวรและไม่มีข้าศึก หรือว่าเมตตานั้น ถึงภาวนาสัมปทา เป็นคุณชื่อว่าไม่คับแคบ เพราะเป็นโอกาสโลกทั้งปวง (คือ ๓๑ ภูมิ) เป็นคุณชื่อว่าไม่มีเวร เพราะกำจัดความอาฆาตของตนในสัตว์อื่นเสีย เป็นคุณชื่อว่าไม่มีข้าศึก เพราะกำจัดความอาฆาตของสัตว์อื่นในตนเสียก็พึงเจริญ ขยายเมตตาอันมีในใจนั้น ที่ไม่คับแคบ ที่ไม่มีเวร ที่ไม่มีข้าศึก ไม่มีประมาณไป ในโลกทั้งปวง โดยกำหนดทิศทั้งสาม คือเบื้องบน เบื้องล่างและเบื้องขวาง

การพรรณนาคาถาที่ ๙

(๕๐) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงการเจริญเมตตาภาวนาอย่างนี้แล้ว เมื่อทรงแสดงความไม่มีอิริยาบถแน่นอนของผู้ประกอบเนื่องๆ ซึ่งการเจริญเมตตานั้นอยู่ จึงตรัสว่า **ติฏฺฐํ จรํ ฯเปฯ อธิฏฺเฐยฺย** ดังนี้

บัณฑิตพึงทราบความหมายแห่งพระคาถานั้นว่า ผู้แผ่เมตตานั้น เมื่อแผ่เมตตาจิตนั้นไปอย่างนี้ อย่าทำการจำกัดอิริยาบถ เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้

เฉพาะหน้า[๒๒๓] แล้วทำการบรรเทาความปวดเมื่อยแห่งอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ตามสบาย จะยืน เดิน นั่ง หรือนอน ควรตั้งสติที่มีเมตตาณานเป็นอารมณ์นี้ไว้ตลอดเวลาที่ยังไม่ง่วง

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงการเจริญเมตตาภาวนาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงความเป็นผู้ชำนาญ จึงตรัสว่า **ติฏฺฐ จรๆ** เป็นต้น จริงอยู่ ผู้ชำนาญแล้ว ยังประสงค์จะตั้งสติในเมตตาณานด้วยอิริยาบถเพียงใด จะยืนหรือเดิน จะนั่งหรือนอนก็ย่อมได้ อีกนัยหนึ่ง ผู้ชำนาญจะยืนหรือเดิน จะนั่งหรือนอน เพราะเหตุนั้น การยืนเป็นต้น ย่อมไม่ทำอันตรายแก่ผู้นั้น อนึ่งเล่า ผู้ชำนาญ ยังประสงค์จะตั้งสตินั้นไว้ในเมตตาณานนี้เพียงใด ก็ต้องเป็นผู้ปราศจากความง่วงนอนจึงตั้งสติไว้ได้เพียงนั้น ความเนิ่นช้าในเมตตาณานนั้นของผู้นั้นย่อมไม่มีด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่าจะยืน หรือเดิน นั่ง หรือนอน ยังเป็นผู้ปราศจากความง่วงนอนเพียงใด ก็พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น

คาถานั้นมีอธิบาย ดังนี้ ผู้ชำนาญพึงเจริญเมตตา ที่ตรัสไว้ว่า เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ มานสมฺภาวเย โดยประการที่ผู้ชำนาญไม่จำต้องเอื้อด้วยอิริยาบถ บรรดาอิริยาบถมียืนเป็นต้น หรือถึงอิริยาบถมียืนเป็นต้น ยังประสงค์จะตั้งสติในเมตตาณานนั้นเพียงใด เป็นผู้ปราศจากความง่วงนอน แล้วก็พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงความเป็นผู้ชำนาญในเมตตาภาวนาอย่างนี้ ทรงประกอบภิกษุไว้ในเมตตาวิหาร การอยู่ด้วยเมตตานั้นว่า เอตๆ สตึ อธิฏฺเฐยฺย พึงตั้งสตินั้นไว้ บัดนี้ เมื่อทรงชมเชยการอยู่นั้นจึงตรัสว่า **พฺรหฺมเมตๆ วิหารๆ อิธมาหุ**

คาถานั้นมีความว่า การอยู่ด้วยเมตตานี้ใด ทรงสรรเสริญตั้งต้นแต่ พระพุทธดำรัสว่า สุขิโน วา เขมิโน วา โหนฺตุ จงเป็นผู้มีสุข หรือมีความเกษม จนถึงพระพุทธดำรัสว่า เอตๆ สตึ อธิฏฺเฐยฺย พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวการอยู่นั้นว่า พรหมวิหาร การอยู่อย่างพรหม กล่าวการอยู่นั้นว่า เสฏฐวิหาร การอยู่อย่างประเสริฐสุด ในพระศาสนา คือในธรรมวินัยของพระอริยนี้ เพราะไม่มีโทษในการอยู่อย่างทิพย์ อยู่อย่างพรหม อยู่อย่างพระอริยะและอยู่โดยอิริยาบถวิหาร และการอยู่ด้วยเมตตานั้นทำประโยชน์ทั้งแก่คนทั้งแก่ผู้อื่น เพราะเหตุที่ความสงบติดต่อกัน ไม่ถูกแทรกแซง ฉะนั้น ผู้เจริญเมตตา ยืนก็ดี เดินก็ดี นั่งก็ดี นอนก็ดี ยังไม่ง่วงนอนเพียงใด ก็พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น

การพรรณนาคาถาที่ ๑๐

(๕๑) พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเมตตาภาวนาประการต่างๆ แก่ภิกษุเหล่านั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพราะเหตุที่เมตตาใกล้ต่ออัตตทิฏฐิความเห็น ว่าเป็นคน เพราะมีสัตว์เป็นอารมณ์ ฉะนั้น เมื่อทรงแสดงการบรรลุอริยภูมิ ทำเมตตาณานนั้นนั่นแหละให้เป็นบาท แก่ภิกษุเหล่านั้น โดยยกการห้าม การถือทิฏฐิขึ้นนำหน้า จึงทรงจบเทศนาด้วยคาถานี้ว่า **ทิฏฺฐิญฺจ อนุปคมฺม** เป็นต้น

คาถานั้นมีความว่า การอยู่ด้วยเมตตาณานนี้ใด ทรงสรรเสริญไว้ว่า **พรหฺมเมตๆ วิหารๆ อิธมาหุ** ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวการอยู่นั้น ว่าพรหมวิหารในพระธรรมวินัยนี้ ผู้เจริญเมตตา ออกจากการอยู่ด้วยเมตตาณานนั้นแล้ว กำหนด (นาม) ธรรม มีวิตกวิจารเป็นต้น ในที่นั้น และรูปธรรมตาม แนวการกำหนด (นาม) ธรรมเหล่านั้นเป็นต้น แล้วกำหนดอรูปธรรม และด้วยการกำหนดนามรูป ก็ไม่

---

[๒๒๓] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๑๐๗/๗๗, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๓๒๖/๔๖๓.

ยึดทิฏฐิอย่างนี้ว่า กองแห่งสังขารล้วนๆ นี้ บัณฑิตจะเรียกว่าสัตว์ไม่ได้เลย[๒๒๔] ดังนี้ เป็นผู้มีศีลโดยโลกุตรศีลตามลำดับ ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ที่เข้าใจกันว่าสัมมาทิฏฐิในโสดาปัตติมรรค ซึ่งประกอบด้วยโลกุตรศีล ต่อจากนั้น ก็นำออก ขจัดระงับความหมกมุ่นในกามทั้งหลาย คือกิเลสกามที่ยังละไม่ได้ด้วยการทำให้เบาบางด้วยสกทาคามิมรรคและอนาคามิมรรค และด้วยการละไม่ให้เหลือเลย ก็ย่อมไม่เข้าถึงการนอนในครรภ์มารดาอีก คือ ไม่ต้องนอนในครรภ์อีกอย่างแน่นอน ได้แก่ บังเกิดในหมู่เทพชั้นสุทธาวาสทั้งหลาย บรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้นนั่นเอง

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงจบเทศนาอย่างนี้แล้วตรัสกะภิกษุเหล่านั้นว่า ไปเถิดภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงอยู่ในราวป่านั้นนั่นแหละ และจงเคาะระฆังในวันธรรมสวนะ ๘ วัน ต่อเดือนแล้วจงสวดพระสูตรนี้ จงทำธรรมกถา กล่าวธรรม สนทนาธรรม อนุโมทนากัน จงเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งกรรมฐานนั้นแหละ พวกอมนุษย์แม้เหล่านั้น จักไม่แสดงอารมณ์น่าสะพึงกลัวนั้น จักเป็นผู้หวังดี หวังประโยชน์แก่พวกเธอแน่แท้ ภิกษุเหล่านั้นรับพระพุทธดำรัสแล้วลุกจากอาสนะ กราบถวายบังคมแล้วทำประทักษิณไปในราวป่านั้นแล้วทำตามที่ทรงสอนทุกประการ เทวดาทั้งหลาย เกิดปีติโสมนัสว่า พระคุณเจ้าทั้งหลาย ช่างหวังดีหวังประโยชน์แก่พวกเรา ก็พากันเก็บกวาดเสนาสนะเอง จัดแจงน้ำร้อนน้วดหลัง นวดเท้าจัดวางอารักขาไว้ ภิกษุแม้เหล่านั้น ก็พากันเจริญเมตตา ทำเมตตานั้นให้เป็นบาท เริ่มวิปัสสนาก็บรรลุอรหัตตผล อันเป็นผลเลิศภายในไตรมาสนั้นนั่นเองหมดทุกรูป ปวารณาด้วยวิสุทธิปวารณา ในวันมหาปวารณา ออกพรรษาแล

> พระตถาคตผู้เป็นเจ้าแห่งธรรม ผู้ทรงฉลาดในประโยชน์ ตรัสกรณียเมตตสูตรอันมีประโยชน์ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้มีปัญญาบริบูรณ์ ได้รับความสงบแห่งหฤทัยอย่างยิ่ง ก็บรรลุสันตบท เพราะฉะนั้นแล วิญญูชนผู้ประสงค์จะบรรลุ สันตบทอันเป็นอมตะ ที่น่าอัศจรรย์ อันพระอริยเจ้ารักอยู่ ก็พึงทำกรณียะอันมีประโยชน์ ต่างโดยศีลสมาธิ ปัญญาอันไร้มลทิน ต่อเนื่องไม่ขาดสายเทอญ
>
> กรณียเมตตสูตรพรรณนาแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ

๒.๔.๑๐ ขันธปริตรพรรณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยตระกูลพญางู

(๕๒) พระปริตรมีขันธ์ ๕ กล่าวคือตนเป็นอารมณ์ด้วยการแผ่เมตตาจิตไปในสัตว์ทั้งหลายมีงูเป็นต้น ท่านยกขันธปริตรขึ้นไว้แสดงในลำดับต่อจากกรณียเมตตาสูตร ส่วนการเกิดขึ้นแห่งขันธปริตรนั้นย่อมทราบตามแนวแห่งพระบาลีนั้นแล บรรดาคำนั้น คำว่า **เอวมฺเม สุตๆ** เป็นต้น มีเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้แล้วนั้นแล เบื้องหน้าแต่นี้ เป็นการพรรณนาตามลำดับบท คำว่า **เตน โข ปน สมเยน** ความว่า ในสมัย คือในกาลนั้นนั่นแล คำว่า **สาวตฺถิยๆ** ได้แก่ ในที่ใกล้เมืองสาวัตถี คำว่า **อหินา ทฏฺโฐ** ได้แก่ ถูกงูกัด คำว่า **กาลกโต** ได้แก่ ทำกาละ อธิบายว่า มรณภาพด้วยถูกงูกัด อีกอย่างหนึ่งบาลีว่า ถึงมรณภาพ อธิบายว่า ถึงมรณภาพ คำว่า **อถ โข** ได้แก่ หรือในกาลนั้นในลำดับการทำกาละของภิกษุนั้น คำว่า **สมฺพหุลา** อธิบายว่า มีจำนวนมาก เพราะมีจำนวนนับมาก เพราะถือเอาการนับมาก คำว่า

---

[๒๒๔] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗๑/๑๖๒, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๗, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๓๓/๑๐๓.

นิสินฺนา โข ได้แก่ นั่งแล้วนั้นเอง คำว่า **ภควนฺตํ** และคำว่า **เอตํ** ทั้ง ๒ คำว่าเป็นกรรม เพราะวจธาตุเรียกหากรรมได้ทั้ง ๒ คำ คำว่า **เอตํ** เป็นคำร้องเรียก ประกอบความว่า **ในเมืองสาวัตถีนั้น(อธิสาวตฺถิยํ)** คำว่า **ภนฺเต** เป็นคำเรียกด้วยความเคารพ อิติ-ศัพท์ ใช้ในความหมายชี้แจ้งคำ จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำนี้มีความอนุเคราะห์เป็นเบื้องหน้า บรรดาศัพท์เหล่านั้น น-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าปฏิเสธ หิ-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าอนุเคราะห์ นนู-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าปริวิตก ประกอบความว่า ภิกษุนั้นถูกงูกัดเห็นจะไม่ได้แผ่เมตตาจิตให้ตระกูลงูทั้ง ๔ ตระกูลเป็นแน่ อธิบายว่า เห็นว่าจะไม่ทำการแผ่เมตตาเป็นแน่ ถ้าว่าภิกษุนั้นจะพึงแผ่เมตตาจิตให้ตระกูลงูทั้ง ๔ ตระกูล ภิกษุนั้นไม่พึงถูกงูกัดทำกาละเป็นแน่ บรรดาคำเหล่านั้น กิริที่กระทำการแผ่เมตตาเป็นเหตุ และกิริยาที่ไม่ทำการแผ่เมตตาเป็นผล คำว่า กตมานิ จตฺตาริ อหิราชกุลานีติ เป็นคำถามเพราะประสงค์จะกล่าว คำว่า วิรูปกฺขํ อหิราชกุลํ ฯเปฯ กณฺหาโคตมกํ อหิราชกุลํ เป็นการกล่าวจำแนกงูเหล่านั้น อธิบายว่าเนื้อความที่กล่าวแสดงมุ่งการจำแนกตระกูลงูว่า ภิกษุนั้นเห็นจะไม่ได้แผ่เมตตาจิตให้ตระกูลงูทั้ง ๔ ตระกูลเหล่านี้เป็นแน่ ถ้าภิกษุนั้นจะพึงแผ่เมตตาจิตให้ตระกูลงูทั้ง ๔ ตระกูลเหล่านี้ ภิกษุนั้นจะไม่พึงถูกงูกันทำกาละดังนี้ หิ-อักษรใช้ในความหมายว่าทำบทให้เต็มในคำว่า น หิ นนู ดังนี้ คำนี้ว่า **ตระกูลพญางู ๔ ตระกูลนี้ (อิมานิ จตฺตาริ อหิราชกุลานิ)** พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงสัตว์มีพิษที่เขี้ยวเท่านั้น ก็สัตว์มีพิษที่เขี้ยวทุกหมู่เหล่าล้วนจัดอยู่ภายในตระกูลพญางู ๔ ตระกูลนี้เท่านั้น คำว่า **เพื่อคุ้มครองตน (อตฺตคุตฺติยา)** ได้แก่ เพื่อต้องการคุ้มครองตน คำว่า **เพื่อรักษาตน (อตฺตรกฺขาย)** ได้แก่ เพื่อต้องการรักษาตน คำว่า **เพื่อป้องกันตน (อตฺตปริตฺตาย)** ได้แก่ เพื่อต้องการป้องกันตน อธิบายว่า เราจึงอนุญาตมนต์ที่ชื่อว่าปริตร

(๕๓) บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ต่อตระกูลพญางูวิรูปักษ์ (วิรูปกฺเขหิ)** ได้แก่ กับตระกูลนาควิรูปักษ์ทั้งหลาย แม้ในตระกูลพญางูที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน สหโยเค เจตํ กรณวจนํ. เอเตหิ สห มยฺหํ ภาโรติ วุตฺตํ โหติ. เอวํ จตูสุ นาคกุเลสุ เมตฺตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สามญฺเญน เมตฺตํ เทสฺเสนฺโต “อปาทเกหิ เมติอาทิมาห. บรรดาคำนั้น คำว่า **ต่อสัตว์ไม่มีเท้า (อปาทเกหิ)** ได้แก่ กับสัตว์ไม่มีเท้าทั้งหลาย เอวํ เมตฺตาผรณํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ยาจนวเสน รกฺขํ ทสฺเสนฺโต มา มํ อปาทโกติอาทิมาห. คำว่า มา มํ อปาทโก หึสิ ได้แก่ สัตว์ไม่มีเท้าอย่าได้แผ่วพาล อย่าเบียดเบียนเรา แม้ในคำที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน แม้ในสัตว์ที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน ในเบื้องต้นแต่พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสความมีเมตตาโดยเจาะจงด้วยฐานะมีประมาณเท่านี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัสความมีเมตตาโดยไม่เจาะจง จึงทรงเริ่มพระดำรัสนี้ว่า **(สพฺเพ สตฺตา)** บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สัตว์ สัตว์ที่มีลมหายใจ (สตฺตา ปาณา ภูตา)** เหล่านี้ทั้งหมดเป็นคำเรียกบุคคลเท่านั้น ประกอบความว่า สัตว์ทั้งปวง สัตว์มีลมหายใจทั้งปวง สัตว์ที่เป็นอยู่ทั้งปวง คำว่า เกวลา ได้แก่ ชนที่เหลือนั่นเองคำว่า **จงประสพกับความเจริญ (ภทฺรานิ ปสฺสนฺตุ)** ได้แก่ จงเห็นเฉพาะอารมณ์ที่ดีเถิด คำว่า **ความเลวร้ายอย่าได้มาแผ้วพานสัตว์ ใดๆ เลย (มา กญฺจิ ปาปมาคมา)** ได้แก่ ความชั่วช้า คือความลามกอย่ามาถึงสัตว์อะไรๆ เลย เอวํ สพฺพสตฺเตสุ อโนทิสฺสกโต เมตฺตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ รตนตฺตยคุเณ อนุสฺสราปนตฺถํ อปฺปมาโนติอาทิมาห ในคำนี้ว่า **พระพุทธเจ้ามีพระคุณหาประมาณมิได้ (อปฺปมาโณ พุทฺโธ)** บัณฑิตพึงทราบคุณของพระพุทธเจ้าทั้งหลายว่า **พุทธะ (ผู้ตรัสรู้แล้ว)** แท้จริง คุณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นชื่อว่าหาประมาณมิได้ แม้ในสองบทที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน เอวํ รตนตฺตยคุเณ สรถาติ วตฺวา อิทานิ ปมาณสตฺเต ทสฺเสติ. คำว่า **มีคุณพอประมาณ (ปมาณวนฺตานิ)** ได้แก่ ประกอบแล้วด้วยประมาณแห่งคุณ ปมาณกรกิเลสส์โย

คาทิโต ปมาณวนฺตานิ. อิทานิ อหิ อิติอาทินา เต สรูปโต ทสฺเสติ. คำว่า **แมงมุม (อุณฺณานาภี)** ได้แก่ แมลงมุมที่สะดือมีขน คำว่า **ตุ๊กแก (สรพู)** ได้แก่ สัตว์เลื้อยคลานที่อาศัยอยู่ในเรือน บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงสิ่งที่จะพึงทำยิ่งขึ้นไป จึงตรัสว่า **กตา เม** เป็น คำว่า **เราทำการรักษา ทำการป้องกันไว้แล้ว (กตา เม รกฺขา กตา เม ปริตฺตา)** ได้แก่ เราได้ทำการรักษาและการป้องกันชนประมาณเท่านี้ไว้แล้ว คำว่า **ขอหมู่สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลายจงหลีก (ปฏิกฺกมนฺตุ ภูตานิ)** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่เราทำการป้องกันไว้แล้วแม้ทั้งหมดจงหลีกไป อธิบายว่า อย่าเบียดเบียนเราเลย คำว่า โสหำ ได้แก่ เราที่สัตว์เหล่านั้นแผ่เมตตาให้ เรากระทำความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค และสัมพันธ์ว่า เรากระทำความนอบน้อมแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์ มีพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสีเป็นต้น แม้ในอดีตพระมหาสัตว์เกิดในตระกูลพราหณ์มหาศาลออกบวชแล้วยังอภิญญาให้เกิดขึ้นอาศัยอยู่ในป่าเห็นอันตรายจากทีฆชาติทั้งหลายแก่ดาบสผู้เป็นอันเตวาสิกของตนจึงได้แสดงพระปริตรนี้นั่นเอง แต่นั้นสัตว์เลื่อยคลานทั้งหลายก็ไม่ได้เข้ามา อันตรายใดๆ ก็ไม่ได้มี

ขันธปริตรพรรณนาแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อว่าสารัตถสมุจจยะ จบ

๒.๔.๑๑ เมตตานิสังสสูตรพรรณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยอานิสงส์แห่งเมตตาเจโตวิมุตติ

(๕๔) บัดนี้ถึงลำดับแห่งการพรรณาเนื้อความเมตตานิสังสสูตรที่แสดงอานิสงส์แห่งเมตตาที่ท่านยกขึ้นแสดงในอธิการแห่งการแผ่เมตตา เมตตานิสังสสูตรนั้นมีเรื่องขึ้นอย่างไร ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเข้าไปอาศัยเมืองสาวัตถีประทับอยู่ในพระเชตวันมหาวิหาร ในสมัยหนึ่ง ในปัจฉิมยามวันหนึ่ง ทรงตรวจดูสัตว์โลกอยู่แม้ตลอดวันนั้น ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า เมื่อเราเที่ยวจาริกไปในแคว้นโกศล แสดงสูตรๆ หนึ่งเปรียบเทียบด้วยกองไฟ ภิกษุประมาณ ๖๐ รูป จักบรรลุอรหัต ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปจักอาเจียนออกมาเป็นเลือดอุ่น ภิกษุประมาณ ๖๐ รูป จักสึกออกไปเป็นคฤหัสถ์ บรรดาภิกษุเหล่านั้น พวกภิกษุผู้จักบรรลุอรหัต ได้ฟังธรรมเทศนาอย่างใดอย่างหนึ่งจักบรรลุดังนี้แล ก็พระผู้มีพระภาคมีพระประสงค์จะเสด็จจาริกไปเพื่อสงเคราะห์ภิกษุทั้งหลายนอกนี้ จึงตรัสว่า อานนท์ เธอจงบอกภิกษุทั้งหลาย

พระเถระไปตามบริเวณแล้วกล่าวว่า คุณ พระศาสดามีพระประสงค์จะเสด็จจาริกไป เพื่อสงเคราะห์มหาชน ผู้ประสงค์จะตามเสด็จ จงมาเถิด ภิกษุทั้งหลายมีใจยินดีเหมือนได้ลาภใหญ่ คิดว่าพวกเราจักได้ดูพระสรีระซึ่งมีวรรณเพียงดังทองคำ ได้ฟังธรรมกถาที่ไพเราะของพระผู้มีพระภาคผู้แสดงธรรมแก่มหาชน ดังนี้ ผู้ที่มีผมขึ้นยาวก็ปลงผม ผู้ที่มีบาตรถูกสนิมจับ ก็ระบมบาตร ผู้ที่มีจีวรเศร้าหมองก็ซักจีวรต่างเตรียมจะตามเสด็จ พระศาสดาทรงแวดล้อมด้วยหมู่ภิกษุซึ่งกำหนดจำนวนไม่ได้ เสด็จออกจาริกไปยังแคว้นโกศล วันหนึ่ง ทรงเสด็จไปได้ ๑ คาวุต ๒ คาวุต ๓ คาวุต หรือโยชน์หนึ่งเป็นอย่างยิ่งตามลำดับบ้านและนิคม ทรงเห็นต้นไม้มีโพรงต้นใหญ่ที่ประเทศแห่งหนึ่งถูกไฟไหม้ลุกโพลงอยู่ ทรงดำริว่า เราจักทำต้นไม้นี้นั่นแลให้เป็นเหตุตั้งเรื่อง แล้วแสดงธรรมกถาประดับด้วยองค์ ๗ จึงพักการเดินทางเสด็จเข้าไปยังโคนต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่ง ทรงแสดงอาการจะประทับนั่ง พระอานนท์เถระรู้พระประสงค์ของพระศาสดา คิดว่า จักมีเหตุแน่แท้ พระตถาคตไม่เสด็จต่อไปแล้วจะประทับนั่ง

โดยไม่มีเหตุไม่มี จึงปูลาดสังฆาฏิ ๔ ชั้น พระศาสดาประทับนั่งแล้ว ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเห็นกองไฟใหญ่โน้นหรือไม่[๒๒๕] แล้วทรงแสดง **อัคคิขันโธปมสูตร**

ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสไวยากรณ์นี้อยู่ ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปอาเจียนออกมาเป็นเลือดอุ่น ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปลาสิกขาไปเป็นคฤหัสถ์ ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปมีจิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น เพราะฟังไวยากรณ์นั้นแลนามกายของภิกษุประมาณ ๖๐ รูปก็กลัดกลุ้ม เมื่อนามกายกลัดกลุ้ม กรัชกายก็รุ่มร้อน เมื่อกรัชกายรุ่มร้อน โลหิตอุ่นที่คั่งก็พุ่งออกจากปาก ภิกษุประมาณ ๖๐ รูป คิดว่า การประพฤติพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์ บริสุทธิ์ ตลอดชีวิตในพระพุทธศาสนาทำได้ยากหนอ จึงพากันลาสิกขาไปเป็นคฤหัสถ์ ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปส่งญาณมุ่งตรงต่อเทศนาของพระศาสดา ก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่าใดอาเจียนออกมาเป็นเลือดอุ่น ภิกษุเหล่านั้นต้องอาบัติปาราชิก ภิกษุเหล่าใดสึกออกไปเป็นคฤหัสถ์ ภิกษุเหล่านั้นพากันย่ำยีสิกขาบทเล็กๆ น้อยๆ ภิกษุเหล่าใดบรรลุพระอรหัต ภิกษุเหล่านั้นได้เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์แล พระธรรมเทศนาของพระศาสดาเกิดมีผลแม้แก่ภิกษุ ๓ จำพวกเหล่านี้ ถามว่า พระธรรมเทศนาเกิดมีผลแก่ภิกษุทั้งหลายผู้บรรลุพระอรหัตยกไว้ก่อน เกิดมีผลแก่ภิกษุนอกนี้อย่างไร ตอบว่า ก็ถ้าภิกษุผู้ต้องอาบัติปาราชิกแม้เหล่านั้น ไม่พึงได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้ ก็จะเป็นผู้ประมาท ไม่พึงอาจละฐานะได้ แต่นั้น บาปนั้นของพวกเธอเมื่อพอกพูนขึ้น พึงให้จมลงในอบายถ่ายเดียว แต่ครั้นได้ฟังเทศนากัณฑ์นี้แล้ว เกิดความสังเวช ละฐานะได้ ดำรงอยู่ในภูมิของสามเณร บำเพ็ญศีล ๑๐ ประการให้บริบูรณ์ ประกอบขวนขวายในโยนิโสมนสิการ บางพวกได้เป็นพระโสดาบัน บางพวกได้เป็นพระสกทาคามี บางพวกได้เป็นพระอนาคามี บางพวกบังเกิดในเทวโลก พระธรรมเทศนาได้มีผลแม้แก่ภิกษุผู้ต้องปาราชิก ดังพรรณนามาฉะนี้ ก็ถ้าภิกษุผู้ต้องอาบัติเล็กน้อยนอกนี้ ไม่พึงได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้ เมื่อกาลล่วงไปๆ พวกเธอพึงต้องอาบัติสังฆาทิเสสบ้าง ปาราชิกบ้าง แต่ครั้นได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้แล้ว คิดว่า พระพุทธศาสนาช่างมีความขัดเกลาเหลือเกิน พวกเราไม่สามารถบำเพ็ญข้อปฏิบัตินี้ได้ตลอดชีวิต พวกเราบอกคืนสิกขาบำเพ็ญอุปาสกธรรมแล้วจักพ้นทุกข์ได้ จึงพากันสึกออกไปเป็นคฤหัสถ์ ชนเหล่านั้นดำรงอยู่ในไตรสรณะ รักษาศีล ๕ บำเพ็ญอุปาสกธรรม บางพวกได้เป็นพระโสดาบัน บางพวกได้เป็นพระสกทาคามี บางพวกได้เป็นพระอนาคามี บางพวกได้บังเกิดในเทวโลก พระธรรมเทศนาได้มีผลแก่ภิกษุทั้งหลายแม้เหล่านั้นอย่างนี้นั่นแล

อนึ่งหมู่เทพฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้แล้วเที่ยวไปบอกแก่พวกภิกษุที่ฟังแล้วบ้าง ที่ยังไม่ได้ฟังบ้าง ทุกหมู่เหล่าทีเดียว ภิกษุทั้งหลายฟังแล้วๆ คิดว่า ท่านผู้เจริญ การประพฤติพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์ บริสุทธิ์ ตลอดชีวิตในพระพุทธศาสนาทำได้ยาก โดยขณะเดียวเท่านั้น ภิกษุ ๑๐ รูปบ้าง ๒๐ รูปบ้าง ๖๐ รูปบ้าง ๑๐๐ รูปบ้าง ๑,๐๐๐ รูปบ้างได้เป็นคฤหัสถ์แล้ว พระศาสดาเสด็จจาริกไปตามพอพระทัยแล้ว ก็ไม่เสด็จไปพระเชตวันอีกเลย รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเที่ยวจาริกไปคลุกคลีอยู่นาน ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตปรารถนาจะเร้นอยู่ตลอดกึ่งเดือน ใคร ๆ ไม่ต้องเข้าไปหาเรา เว้นแต่ภิกษุผู้นำบิณฑบาตมาถวายรูปเดียว ลำพังพระองค์เดียวทรงยังยั้งอยู่ตลอดกึ่งเดือน เสด็จออกจากที่เร้น เสด็จจาริกไปยังวิหารพร้อมกับพระอานนท์เถระ ได้ทรงเห็นหมู่ภิกษุร่อย

---

[๒๒๕] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๒/๑๕๘.

หรอ ในที่ที่ทรงตรวจดูแล้วๆ ทรงทราบอยู่นั่นแลตรัสถามพระเถระว่า อานนท์ ในเวลาอื่น เมื่อตถาคตเที่ยวจาริกมายังเชตวัน ทั่ววิหารรุ่งเรืองด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ อบอวลด้วยกลิ่นฤาษี แต่บัดนี้ หมู่ภิกษุปรากฏร่อยหรอ และภิกษุทั้งหลายเกิดโรคผอมเหลืองขึ้นโดยมาก นี่เหตุอะไรกันหนอ พระเถระกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค เดี๋ยวนี้ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ถึงความสังเวช จำเดิมแต่เวลาที่พระองค์ตรัสพระธรรมเทศนาอุปมาด้วยกองไฟ พากันคิดว่า พวกเราไม่สามารถประพฤติธรรมนั้นให้ทั่วถึงโดยอาการทั้งปวงได้ และการที่ภิกษุประพฤติไม่ชอบ ไม่ควรบริโภคไทยธรรมที่ชนถวายด้วยศรัทธา ก็พากันสึกไปเป็นคฤหัสถ์

ขณะนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเกิดธรรมสังเวช ต่อจากนั้น จึงตรัสกับพระเถระว่า เมื่อเรายับยั้งอยู่ในที่เร้น ใครๆ ไม่บอกฐานะที่เบาใจอย่างหนึ่งแก่พวกบุตรของเรา เหตุอันเป็นที่เบาใจในศาสนานี้มีมาก เหมือนท่าสำหรับลงสู่สาคร ไปเถิด อานนท์ จงจัดพุทธอาสน์ในบริเวณคันธกุฏีแล้ว จงให้หมู่ภิกษุประชุมกัน พระเถระได้ทำอย่างนั้น พระศาสดาเสด็จไปยังบวรพุทธอาสน์ รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาส่วนเบื้องต้นทั้งหมดแห่งเมตตา ไม่ใช่อัปปนา ไม่ใช่อุปจาร เพียงแผ่ประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายเท่านั้น แล้วทรงแสดงอัจฉราสังฆาตสูตรนี้ ในเพราะการเกิดเรื่องนี้ขึ้นว่า[๒๒๖] ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเสพเมตตาจิตแม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนี้เราเรียกว่า อยู่ไม่ห่างจากฌาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ฉันอาหารบิณฑบาตของชาวบ้านอย่างไม่สูญเปล่า ไม่จำเป็นต้องพูดถึงภิกษุผู้ทำเมตตาจิตนั้นให้มาก.[๒๒๗] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการอยู่ไม่ห่างจากฌาน การฉันอาหารบิณฑบาตของขาวบ้านอย่างไม่สูญเปล่า ของภิกษุผู้เสพเจริญอยู่ตลอดเวลาแม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว ด้วยอำนาจเมตตาที่ถึงความแน่วแน่ ด้วยจุลลอัจฉราสังขาตสูตรนี้ และด้วยอัจฉราสังขาตสูตรนี้ว่า ถ้าภิกษุเสพเมตตาเจโตวิมุตติแม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนี้เราเรียกว่าอยู่ไม่ห่างจากฌาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ฉันอาหารบิณฑบาตของชาวบ้านอย่างไม่สูญเปล่า ไม่จำเป็นต้องพูดถึงภิกษุผู้ทำเมตตาเจโตวิมุตตินั้นให้มาก[๒๒๘] และเมื่อจะทรงแสดงอานิสงส์เหล่าอื่น จึงได้ตรัสพระสูตรนี้ ฉะนั้น เรื่องนั้นจึงมีเหตุที่เกิดขึ้นเพียงเท่านี้. บรรดาคำเหล่านั้น ที่ชื่อว่ามิตร เพราะรูปวิเคราะห์ว่า รักใคร่ คือ เยื่อใย ด้วยอำนาจการแผ่ประโยชน์ไปให้ได้แก่ บุคคลผู้แสวงหาประโยชน์. ที่ชื่อว่า เมตตา เพราะรูปวิเคราะห์ว่า มีอยู่ในมิตรนั้น หรือว่าเป็นของๆ มิตร, ความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์ คือ ความเป็นผู้แผ่ประโยชน์ไปในสรรพสัตว์ ชื่อว่า เมตตา. ด้วยเมตตานั้น. ด้วยคำว่า อิมสฺส เอกาทสานิสสา นี้ ท่านสัมพันธ์กับเมตตาชนิดไหน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจโตวิมุตฺติยา เป็นต้น. ก็เพราะเหตุที่จิตที่สัมปยุตด้วยเมตตานั้น จึงหลุดพ้นจากข้าศึกทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้น ฉะนั้น เมตตานั้น ท่านจึงเรียกว่า เมตตาเจโตวิมุตติ, คำว่า เจโตวิมุตติ นี้ เป็นชื่อของเมตตาที่ถึงความแน่วแน่. คำว่า **ที่บุคคลเสพ (อาเสวิตาย)** ได้แก่ เสพคุ้นโดยเอื้อเฟื้อ คำว่า **เจริญ (ภาวิตาย)** ได้แก่ ให้เจริญแล้ว คำว่า **ทำให้มากแล้ว (พหุลีกตาย)** ได้แก่ กระทำแล้วบ่อยๆ คำว่า **ทำให้เป็นดุจยานแล้ว (ยานีกตาย)** ได้แก่ กระทำให้เป็นดุจยานที่เทียมแล้ว(ด้วยม้า) คำว่า **ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว (วตฺถุกตาย)** ความว่า กระทำแล้วให้เป็นดุจที่ตั้ง เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งมั่นแล้ว คำว่า **ให้ตั้งมั่นแล้ว (อนุฏฺฐิตาย)** ได้แก่ ให้ตั้งไว้เฉพาะแล้ว คำว่า **สั่งสมแล้ว (ปริจิตาย)** ได้แก่ สั่งสมแล้ว

---

[๒๒๖] องฺ.เอกก.อ. ๑/๕๘-๖๑.

[๒๒๗] องฺ.เอกก. ๒๐/๕๓/๙.

[๒๒๘] องฺ.เอกก. ๒๐/๕๓/๙.

คือเข้าไปสั่งสมไว้แล้วโดยรอบด้าน คำว่า **ปรารภดีแล้ว (สุสมารทฺธาย)** ได้แก่ ปรารภไว้ดีแล้ว คือทำดีแล้ว คำว่า **อานิสงส์ (อานิสํสา)** ได้แก่ คุณ คำว่า **หวัง (ปาฏิกงฺขา)** ได้แก่ ปรารถนา

คำว่า **หลับเป็นสุข (สุขํ สุปติ)** ความว่า ชื่อว่าหลับเป็นสุข เพราะไม่หลับเหมือนเหล่าชนที่เหลือนอนกรนกระสับกระส่ายหลับเป็นทุกข์ แม้เมื่อหยั่งลงสู่ความหลับก็เป็นเหมือนเข้าสมาบัติ คำว่า **ตื่นเป็นสุข (สุขํ ปฏิพุชฺฌติ)** ความว่า คนเหล่าอื่นถอนใจ บิดกาย กระสับกระส่าย ตื่นเป็นทุกข์ฉันใด ผู้เจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ไม่ตื่นฉันนั้น ย่อมตื่นเป็นสุขไม่มีอาการผิดปกติ เหมือนดอกปทุมกำลังแย้มบาน คำว่า **ไม่ฝันร้าย (น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ)** ความว่า ผู้เจริญเมตตาเจโตวิมุตติแม้เมื่อฝันเห็นย่อมฝันเห็นสิ่งที่ดีเท่านั้น คือ เป็นเหมือนไหว้พระเจดีย์ เป็นเหมือนทำการบูชาและเป็นเหมือนฟังธรรม ย่อมไม่ฝันร้ายเหมือนคนเหล่าอื่นฝันเห็นตนเองเหมือนถูกโจรรุมล้อม เหมือนถูกพวกเนื้อร้ายทำร้าย และเหมือนกำลังตกเหว

คำว่า **เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย (มนุสฺสานํ ปิโย โหติ)** ความว่า ย่อมเป็นที่รัก คือเป็นที่ชอบใจของมนุษย์ทั้งหลายเหมือนแก้วมุกดาที่นำมาประดับที่อก และเหมือนพวงมาลัยที่ประดับไว้บนศีรษะ คำว่า **เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย (อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ)** ความว่า ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายเหมือนเป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ดุจพระวิสาขเถระ เรื่องอุทาหรณ์ท่านขยายให้พิสดารแล้วในเมตตากัมมัฏฐานนิทเทสในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรคนั่นเอง คำว่า **เทวดาทั้งหลายรักษา (เทวตา รกฺขนฺติ)** ได้แก่ เทวดาทั้งหลายย่อมรักษาเหมือนมารดาบิดารักษาบุตรไว้ คำว่า **ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรา กล้ำกรายไม่ได้ (นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ)** ความว่า ไฟไม่กล้ำกราย คือ ไม่เข้าไปในกายของผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา เหมือนนางอุตตราอุบาสิกา ยาพิษไม่กล้ำกรายคือไม่เข้าไปในกายของผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตาเหมือนพระจูฬสีวเถระผู้สวดสังยุตตนิกาย หรือศัสตราไม่กล้ำกราย คือ ไม่เข้าไปในกายของผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตาเหมือนสังกิจจสามเณร มีคำอธิบายว่า ไฟเป็นต้นย่อมทำกายของผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตาให้กำเริบไม่ได้ ก็ในข้อนี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวเรื่องแม่โคนมไว้(เป็นอุทาหรณ์) ได้ทราบว่า แม่โคนมตัวหนึ่งได้ยืนหลั่งธารน้ำนมให้ลูกโค นายพรานคนหนึ่ง คิดว่า เราจักแทงแม่โคนั้น จึงคววแขนพุ่งหอกมีด้ามยาวไป หอกนั้นจดร่างกายของแม่โคนั้นแล้วหมุนตกไปเหมือนใบตาล เหตุนี้มิได้มีด้วยพลังอุปจารสมาธิ มิได้มีด้วยพลังของอัปปนาสมาธิ มีด้วยความที่แม่โคมีจิตเกื้อกูลอย่างแรงกล้าในลูกโคอย่างเดียว(พึงทราบว่า) เมตตามีอานุภาพยิ่งใหญ่อย่างนี้

คำว่า **จิตตั้งมั่นได้แล้ว (ตุวฏฺ จิตฺตํ สมาธิยติ)** ความว่า สำหรับผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา จิตย่อมตั้งมั่นได้ฉับพลันทันที ความที่จิตนั้นเป็นไปเนิ่นช้าย่อมไม่มี คำว่า **สีหน้าสดใส (มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ)** ความว่า และหน้าของผู้นั้นย่อมมีวรรณะสดใส เหมือนผลตาลสุกที่หลุดจากขั้ว คำว่า **ไม่หลงลืมสติตาย (อสมฺมูโฬฺห กาลํ กโรติ)** ความว่า สำหรับผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา ชื่อว่าความตายโดยหลงลืมสติย่อมไม่มี ส่วนผู้หลงลืมสติย่อมตายเหมือนก้าวลงสู่ความหลับ คำว่า **เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษอันยอดเยี่ยม (อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฌนฺโต)** ความว่า ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตาเมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลอันยอดเยี่ยมกว่าเมตตาสมาบัติ จุติจากอัตภาพนั้นแล้ว ย่อมเข้าถึงพรหมโลกเหมือนหลับแล้วตื่นขึ้น คำว่า เมตฺตาย ฯเปฯ อิเม เอกาทสานิสังสา ปาฏิกงฺขา นี้ เป็นคำนิคม คำที่เหลือมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วดังนี้

เมตตานิสังสสูตรพรรณนาแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ

๒.๔.๑๒ เมตตานิสังสคาถาพรรณนา

พรรณนาคาถาว่าด้วยอานิสงส์แห่งเมตตาเจโตวิมุตติ

ก็ชนเหล่าใดท่านเรียกว่า มิตร เพราะเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยจิตที่ประกอบพร้อมด้วยเมตตาคือการแผ่ไปด้วยประโยชน์เกื้อกูลตามที่กล่าวแล้ว และเพราะยิ่งกว่านั้น เพื่อจะแสดงอานิสงส์บุคคลผู้เป็นมิตร ด้วยการมีเมตตาตอบ และด้วยการทำอุปการต่อกัน ในมิตรเหล่านั้น ท่านจึงยกอานิสงส์แห่งมิตรขึ้นแสดงไว้ในลำดับต่อจากเมตตานิสังสสูตร เมตตานิสังสคาถานั้นมีเรื่องเกิดขึ้นอย่างไร ในอดีตกาลพระโพธิสัตว์ ถูกท้าวสักกะทรงทราบถึงเหตุการอ้อนวอนขอบุตรด้วยเดชแห่งศีลของอัครมเหสีพระนามว่าจันทาเทวีของพระเจ้ากรุงพาราณสีผู้มีศีลปรารถนาบุตรนั่งอ้อนวอนอยู่ ขอแล้วจึงถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระนางจันทาเทวีนั้น โดยล่วงไป ๑๐ เดือนจึงถือกำเนิดขึ้นยังใจของพระราชาและอำมาตย์ให้ยินดี เพราะในวันที่พระองค์ถือกำเนิดฝนได้ตกไปทั่วแว้นแคว้นกาสี ฉะนั้นจึงได้พระนามว่า เตมิยะ เอกมาสิกกาเล ฯเปฯ ราชภาวํ อญญาสิ

การบำเพ็ญบารมีเตมิยโพธิสัตว์

ลำดับนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาอยู่ว่า เราได้ครองราชย์สมบัติอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปี แล้วหมกไหม้อยู่ในอุสสทนรกถึง ๘๐,๐๐๐ ปี บัดนี้ เราเกิดในเรือนหลวง เหมือนเรือนโจรนี้อีก เมื่อเขานำโจร ๔ คนมา พระบิดาของเราได้กล่าวผรุสวาจาเช่นนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ตกนรก หากว่า เราจะครองราชสมบัติก็จักต้องเกิดในนรก เสวยทุกข์ใหญ่อีก ได้เกิดความกลัวเป็นอันมาก พระสรีระซึ่งมีวรรณเหมือนทองของพระโพธิสัตว์ได้ซูบซีด มีวรรณะเศร้าหมอง เหมือนดอกปทุมที่ถูกขยำด้วยมือ ฉะนั้น พระองค์ทรงบรรทมดำรอยู่ว่า ทำอย่างไร เราจึงจะพ้นจากเรือนหลวง เหมือนเรือนโจรนี้เสียได้ ลำดับนั้นเทพธิดาผู้สถิตอยู่ที่เฉวตฉัตร ซึ่งเคยเป็นมารดาของพระโพธิสัตว์ในอัตภาพหนึ่ง ปลอบโยนพระโพธิสัตว์ให้สบายพระทัย แล้วกล่าวว่า พ่อเตมียะกุมาร พ่ออย่ากลัวเลย ถ้าพ่อประสงค์จะพ้นจากพระราชมณเฑียรนี้ พ่อไม่เคยเป็นคนง่อยเปลี้ยเลย ก็จงเป็นเหมือนคนง่อยเปลี้ย พ่อไม่เป็นคนหนวก ก็จงเป็นเหมือนคนหนวก พ่อไม่เคยเป็นคนใบ้ก็จงเป็นเหมือนคนใบ้เถิด พ่อจงอธิษฐานองค์ ๓ เหล่านี้อย่าประกาศความที่ตนเป็นคนฉลาด ประจักมีแก่พ่ออย่างนี้ แม้พระโพธิสัตว์ก็รับคำว่า ดีละ แล้วอธิษฐานองค์ ๓ เหล่านี้

ต่อจากนั้น พระบิดาและพระมารดาแม้จะทดลองด้วยการทดลองอย่างมากถึง ๑๖ ครั้ง และด้วยการทดลองเล็กๆ น้อยๆ มากมายหลายรูปแบบ ก็ไม่อาจจะกำหนดพระหทัยของพระโพธิสัตว์นั้นได้ ลำดับต่อจากนั้น พระราชาทรงร้อนพระทัย จึงรับสั่งให้หาเหล่าพราหมณ์ผู้ทำนายพระลักษณะเข้าเฝ้า แล้วตรัสถามว่า ท่านทั้งหลาย ในกาลที่พระกุมารประสูติกล่าวพยากรณ์แก่เราว่า พระกุมารนี้ทรงสมบูรณ์ด้วยบุญลักษณะอันอุดม พระกุมารนั้นไม่ปรากฏมีอันตรายอย่างไรเลย ก็บัดนี้ พระกุมารนั้นเป็นทั้งง่อยเปลี้ย ทั้งหนวกทั้งบอด ถ้อยคำของพวกท่านไม่สมจริงเลย พวกพราหมณ์ทูลแก้ตัวว่า ข้าแต่มหาราช ขึ้นชื่อว่านิมิตที่พวกอาจารย์ของพวกข้าพระองค์ไม่เห็นย่อมไม่มี อนึ่ง พระกุมารนี้เป็นพระโอรสที่ราชสกุลปรารถนาแล้วจึงได้มา เมื่อพวกข้าพระองค์จะกราบทูลว่า เป็นกาฬกิณี จึงไม่กราบทูลนั่นเทียว ด้วยคิดว่า ความโทมนัสพึงเกิดมีแก่พระองค์ ลำดับนั้น พระราชาตรัสถามพวกพราหมณ์เหล่านั้นว่า ก็บัดนี้ พวกเราควรทำอย่างไรกันดี พวกพราหมณ์กราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช เมื่อพระกุมารยังอยู่ในพระราชมณเฑียรนี้ต่อไป จักปรากฏอันตราย ๓ อย่าง คือ ๑) จักมีอันตรายต่อพระองค์

๒) จักมีอันตรายแก่พระมเหสี ๓) จักมีอันตรายแก่เศวตฉัตร เพราะฉะนั้น พระองค์ควรโปรดให้จัดรถอวมงคล ม้าอวมงคลให้พระกุมารบรรทมในรถนั้น แล้วนำออกทางประตูปัจฉิมทิศ แล้วให้ขุดหลุมฝังไว้ในป่าช้าผีดิบเถิด พระราชาทรงกลัวด้วยได้ฝังอันตรายจึงทรงรับคำว่า ดีละ

ในกาลนั้น พระนางจันทาเทวีทรงสดับเหตุการณ์นั้น จึงเข้าไปเฝ้าพระราชา กราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์ทรงประทานพรแก่หม่อมฉันไว้ หม่อมฉันรับแล้วถวายฝากพระองค์ไว้ บัดนี้ขอพระองค์ประทานพรแก่หม่อมฉันเถิด พระราชาตรัสว่า เทวี เธอจงรับพรไป พระนางกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์โปรดพระราชทานราชสมบัติแก่ลูกหม่อมฉันเถิด พระราชาตรัสว่า เทวี ราไม่สามารถประทานให้ด้า บุตรของเธอเป็นกาฬกิณี พระเทวีทูลว่า ถ้าอย่างนั้น เมื่อประทานให้ตลอดชีวิตไม่ได้ ก็โปรดประทานให้สัก ๗ ปี พระราชาตรัสว่า ให้ไม่ได้ เทวี พระเทวีทูลว่า ถ้าอย่างนั้น ก็ประทานให้เพียง ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี ๗ เดือน ๖ เดือน ๕ เดือน ๔ เดือน ๓ เดือน ๒ เดือน ประทานให้ ๑ เดือน พระราชตรัสว่า ให้ไม่ได้ เทวี พระเทวีทูลว่า ถ้าอย่างนั้น ก็ประทานให้ ๗ วัน พระราชาตรัสว่า ได้สิ เทวี เธอจงรับพรนี้ พระเทวีจึงให้ตกแต่งพระราชโอรส ให้ป่าวประกาศไปทั่วเมืองว่า ราชสมบัตินี้เป็นของเตมีย์กุมาร ให้ประดับเมืองทั้งสิ้น ให้พระโอรสนั่งบนคอช้าง ให้ยกเศวตฉัตรขึ้นในเบื้องบนพระเศียรของพระโอรส กระทำประทักษิณเมืองแล้วกลับมาแล้ว ให้ประทับบรรทบบนที่บรรทมอันเป็นสิริ แล้วตรัสวิงงอนอยู่ตลอดทั้งกลางคืนและกลางวันว่า พ่อเตมีย์กุมาร เพราะอาศัยเจ้า ดวงตาของแม่ผู้ไม่ได้นอนหลับสนิทมาเป็นเวลา ๑๖ ปี แล้วร้องไห้อยู่บอบช้ำแล้ว หัวใจของแม่เหมือนจะแตกด้วยความเศร้าโศก แม่รู้ว่าพ่อมิได้เป็นคนง่อยเปลี้ยเป็นต้นเลย พ่ออย่าทำให้แม่เป็นคนหาที่พึ่งมิได้เลย พระนางอ้อนวอนตลอด ๕ วัน คือ แม้ในวันรุ่งขึ้นๆ ด้วยอุบายนี้นั่งเอง

ในวันที่ ๖ พระราชรับสั่งให้หานายสารถีชื่อสุนันทะมาตรัสสั่งว่า พ่อสุนันทสารถี พรุ่งนี้เจ้าจงเทียมม้าอวมงคลคู่หนึ่งที่รถอวมงคล แต่เช้าตรู่ที่เดียว ให้พระกุมารนอนบนรถนั้น นำออกไปทางประตูทิศปัจฉิม ขุดหลุม ๔ เหลี่ยมจัตุรัสที่ป่าช้าผีดิบ แล้วโยนพระกุมารลงในหลุมนั้น แล้วทุบพระเศียรเสียด้วยสันจอบให้ถึงสิ้นชีวิตแล้วกลบดินด้านบนทำให้เป็นเนินพูนขึ้น อาบน้ำแล้วกลับมา แม้ในราตรีที่ ๖ พระเทวีทรงอ้อนวอนพระกุมาร ตรัสว่า พ่อเตมีย์กุมาร พระเจ้ากาสีมีราชดำรัสให้ฝังเจ้าเสียในป่าช้าผีดิบในวันพรุ่งนี้ พ่อจะถึงแก่ความตาย พระมหาสัตว์สดับพระดำรัสนั้นแล้วคิดอยู่ว่า พ่อเตมีย์กุมาร ความพยายามที่เจ้าทำมาตลอดเวลา ๑๖ ปี จักถึงที่สุดแล้ว เกิดพระทัยปลาบปลื้มในภายใน ส่วนพระทัยของพระมารดาของพระมหาสัตว์นั้น ได้เป็นทุกข์เหมือนจะแตกทำลาย แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น พระมหาสัตว์ก็ทรงดำริว่า มโนรถของเราจักถึงที่สุด จะไม่ยอมกล่าวกะพระมารดานั้น

ครั้งนั้น เมื่อราตรีนั้นผ่านพ้นไป นายสุนันทสารถีเทียมรถแต่เช้าตรู่ทีเดียว ขึ้นสู่พระราชมณเฑียร เข้าไปยังห้องอันเป็นสิริ กราบทูลว่า ข้าแต่พระเทวี ขอพระแม่เจ้าโปรดอย่ากริ้วข้าพระองค์เลย ข้าพระองค์รับพระราชบัญชามา เอาหลังมือกันให้พระเทวีผู้บรรทมสวมกอดพระโอรสอยู่ให้หลีกออกไป อุ้มพระกุมารเหมือนกำดอกไม้ ลงจากปราสาท พระนางจันทาเทวีทรงทุบพระอุระ ทรงปริเทวนาการด้วยเสียงอันดัง ล้มลงที่พื้นปราสาท ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ ทรงแลดูพระมารดานั้น ทรงดำริว่า เมื่อเราไม่กล่าวอยู่ พระมารดาคงจักสิ้นพระชนม์ เพราะหทัยแตก แม้เป็นผู้ประสงค์จะกล่าว ก็ทรงอดกลั้นเสียด้วยความดำริว่า ถ้าว่าเราจักพูดกับพระมารดา ความพยายามที่เราทำมาแล้วตลอด ๑๖ ปี ก็จักเสียป่าว แต่เมื่อไม่พูดเราจักเป็นปัจจัยอุปัตถัมภ์ทั้งแต่ตนเอง และแก่มารดาบิดา

ลำดับนี้ นายสุนันทสารถีอุ้มพระกุมารขึ้นรถ แล้วคิดว่า เราจักขับรถให้มุ่งตรงสู่ประตูทิศปัจฉิม แล้วขับรถไปมุ่งตรงไปยังประตูทิศบูรพา ล้อรถกระทบธรณีประตู พระมหาสัตว์ทรงสดับเสียงนั้น ทรงดำริว่า มโนรถของเราจักถึงที่สุดแล้ว ได้มีจิตยินดีเป็นอย่างยิ่ง รถแล่นออกจากเมืองไปถึงสถานที่ประมาณ ๓ โยชน์ ด้วยอานุภาพแห่งเทวดา ราวป่าที่ตรงนั้น ปรากฏแก่นายสารถี เหมือนป่าช้าผีดิบ นายสุนันทสารถี ที่นี้ผาสุก จึงแวะรถออกจาทางเข้าจอดข้างทางลงจากรถ เปลื้องเครื่องแต่งองค์ของพระองค์ของพระมหาสัตว์ออก แล้วห่อวางไว้ แล้วถือจอบเริ่มขุนหลุม

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ทรงดำริว่า เวลานี้เป็นเวลาสิ้นสุดความพยายามของเรา แม้เราจะไม่เคลื่อนไหวมือและเท้าตลอดเวลาถึง ๑๖ ปีเต็ม เรายังมีกำลังอยู่หรือไม่หนอ จึงเสด็จลุกขึ้นแล้วลูบพระหัตถ์ขวาด้วยพระหัตถ์ซ้าย ลูบพระหัตถ์ซ้ายด้วยพระหัตถ์ขวา ทรงนวดเท้าทั้ง ๒ ด้วยมือทั้ง ๒ เกิดความคิดที่จะลงจากรถ ขณะนั้น แผ่นดินได้สูงขึ้นจดท้ายรถ ตรงที่ประดิษฐานพระบาทของพระมหาสัตว์ เหมือนหมอนหนังถูกสูบลมจนเต็มฉะนั้น พระมหาสัตว์นั้น ลงจากรถทรงดำเนินไปมาอยู่สิ้นเวลาเล็กน้อย ก็ทรงทราบว่า เรามีกำลังที่จะเดินทางไกลถึง ๑๐๐ โยชน์ได้ในวันเดียว โดยนิยามนี้ คิดว่า ถ้านายสารถีประทุษร้ายเรา กำลังของเราที่จะต่อสู้กับนายสารถีมีพอหรือไม่ จึงทรงจับท้ายรถยกขึ้น ประทับยืนกวัดแกว่งรถนั้น เหมือนการจับยานน้อยอันเป็นของเล่นของเด็กฉะนั้น ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ทรงกำหนดว่า กำลังของพระองค์ที่จะต่อสู้กับนายสารถีมีอยู่ จึงมีความคิดเพื่อจะได้เครื่องประดับพระองค์เกิดขึ้น

ในขณะนั้นนั่นเอง ภพของท้าวสักกะได้แสดงอาการร้อน ท้าวสักกะทรงทราบถึงเหตุนั้น ทรงดำริว่า ความปรารถนาของเตมีย์กุมารถึงที่สุดแล้ว บัดนี้เธอต้องการเครื่องประดับ เครื่องประดับอันเป็นของมนุษย์ เธอจะต้องการไปทำไม จึงตรัสเรียกวิสุกรรมเทพบุตรให้ถือเครื่องประดับอันเป็นทิพย์มาแล้ว ตรัสสั่งว่า พ่อวิสุกรรมเทพบุตร ไปเถิดพ่อ จงประดับเตมีย์กุมารราชโอรสของพระเจ้ากาสี วิสุกรรมเทพบุตร รับว่า ดีละ ไปแล้วโพกพระเศียรของพระมหาสัตว์ถึง ๑๐,๐๐๐ รอบ ประดับพระมหาสัตว์ให้เป็นเหมือนท้าวสักกเทวราช ด้วยเครื่องประดับทั้งที่เป็นของทิพย์และที่เป็นของมนุษย์ พระมหาสัตว์เสด็จไปยังที่ขุดหลุมของนายสารถีด้วยการเยื้องกรายของท้าวสักกเทวราช ประทับยืนอยู่ที่ปากหลุม ตรัสถามว่า ท่านจะขุดหลุมเพื่อประโยชน์อะไร นายสารถีฟังคำนั้นแล้ว กำลังขุดหลุมอยู่ไม่ได้เงยหน้าขึ้นมองดูแล้วนั่นเอง จึงกล่าวว่า พระโอรสของพระเจ้ากาสีเกิดเป็นใบ้และเป็นง่อยเปลี้ย พระราชรำสั่งว่า จงฝังพระโอรสนั้นในป่าช้า ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ กล่าวกับนายสารถีนั้นว่า ถ้าว่าพระราชารับสั่งให้ฆ่าพระโอรสเช่นนั้น แต่เราไม่ได้เป็นคนหนวก ไม่ได้เป็นคนใบ้ ไม่ได้เป็นคนบกพร่อง เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านเมื่อฝังเราไว้ในป่าช้า พึงทำสิ่งที่ไม่เป็นธรรม พระมหาสัตว์นั้น เห็นนายสารถีแม้ฟังคำนี้แล้วก็ไม่ยอมแลดูพระองค์เลย จึงแสดงตนที่ประดับตกแต่งแล้วว่า ท่านสารถี ท่านจะดูขาทั้ง ๒ ของเรา ซึ่งมีวรรณะเหมือนต้นกล้วยทองคำ และจงดูแขนทั้ง ๒ จงฟังเสียงอันไพเราะของเรา ลำดับนั้น นายสารถี จึงคิดว่า เขาเป็นใครกันหนอ ตั้งแต่มาถึง ก็กล่าวสรรเสริญตนเองเท่านั้น จึงหยุดขุดหลุมเงยหน้าขึ้นมองดู ได้เห็นรูปสมบัติของพระโพธิสัตว์นั้นแล้ว ถามว่า บุรุษนี้เป็นมนุษย์ หรือว่าเป็นเป็นเทวดาหนอ ลำดับนั้น พระมหาสัตว์เมื่อจะแสดงตนให้ประจักษ์ แล้วแสดงธรรมจึงตรัสว่า

เรามิใช่เทวดา มิใช่คนธรรพ์ ทั้งมิใช่ท้าวสักกปุรินททะ
เราเป็นผู้ที่ท่านจะฝังในหลุม เป็นโอรสของพระเจ้ากาสี
เราเป็นโอรสของพระราชา องค์ที่ท่านเข้าไปพึ่งบารมีเลี้ยงชีพอยู่เสมอ

นายสารถี ถ้าท่านพึงฝังเราไว้ในป่า ชื่อว่าพึงทำสิ่งที่ไม่เป็นธรรม
บุคคลพึงนั่งหรือนอนที่ร่มแห่งต้นไม้ใด ไม่พึงหักรานกิ่งของต้นไม้นั้น
เพราะคนผู้ประทุษร้ายมิตร ชื่อว่าเป็นคนเลวทราม
พระราชก็เหมือนต้นไม้ เราก็เป็นเหมือนกิ่งไม้
ข้าแต่มหาราช นายสารถีเป็นเหมือนคนผู้อาศัยร่มไม้
นายสารถี ถ้าท่านฝังเราไว้ในป่า ชื่อว่าพึงทำสิ่งที่ไม่เป็นธรรม[๒๒๙]

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **พึงฝัง (นิหณฺญสิ)** คือ จักฝัง อธิบายว่า พระมหาสัตว์ย่อมแสดงว่า ท่านย่อมขุดหลุมด้วยความสำคัญว่า จักฝังผู้ใดในหลุมนี้ ผู้นั้นคือเรา แม้เมื่อพระมหาสัตว์ตรัสว่า เรา เป็นพระราชโอรส นายสุนันทสารถีนั้นก็ยังไม่เชื่ออยู่นั่นเอง แต่เขาก็รู้ได้ด้วยมธุรกถาของพระมหาสัตว์นั้น จึงได้ยืนฟังธรรมอยู่ คำว่า **คนผู้ประทุษร้ายมิตร (มิตฺตทุพฺโภ)** ความว่า บุคคลหักราน (ลำต้น ผล) ใบ กิ่ง หรือหน่อ ของต้นไม้ที่มีร่มเงาอันตนได้ใช้สอยอยู่ ย่อมเป็นผู้ฆ่ามิตร เป็นคนลามก จะกล่าวไปใยถึงบุคคลผู้ฆ่าบุตรเจ้านายเล่า ด้วยคำว่า **ผู้อาศัยร่มไม้ (ฉายูปโค)** พระมหาสัตว์ตรัสว่า นายสารถี ท่านอาศัยพระราชาเลี้ยงชีพอยู่ เหมือนคนเข้าไปยังเงาของต้นไม้เพื่อต้องการจะใช้สอย ฉะนั้น

เมื่อพระโพธิสัตว์ แม้จะตรัสถึงอย่างนี้ นายสุนันทสารถีก็ยังไม่ยอมเชื่ออยู่ดี ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทรงดำริว่า เราจำทำให้นายสารถีนั้นเชื่อ จึงทำป่าชัฏให้บันลือลั่นด้วยเสียงสาธุการของเหล่าเทวดา และด้วยคำประกาศก้องของพระองค์ จึงได้ตรัสคาถาบูชามิตร ๑๐ คาถา นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งเรื่องนั้น

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **จากเรือนของตน (สกา ฆรา)** คือ จากเรือนของตน อีกอย่างหนึ่ง พระบาลีก็อย่างนี้เหมือนกัน คำว่า **ไม่ประทุษร้าย (น ทุภติ)** ได้แก่ ผู้ไม่ประทุษร้ายมิตรจากเรื่องของตน คำว่า **วิปฺปวุตฺโถ** ได้แก่ เข้าไปอยู่ คำว่า **ปหูตภกฺโข ภวติ** ได้ของเคี้ยวของบริโภคและเครื่องลูบไล้เป็นอันมาก แต่นั้นแลชนเป็นอันมากย่อมได้สิ่งของนั้นเป็นการบูชาจากมิตร คำว่า **อุปชีวนฺติ** ได้แก่ เข้าไปอาศัยอยู่ จะเป็นนิคมหรือราชธานี บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สพฺพตฺถ ปูชิโต โหติ** นี้บัณฑิตพึงพรรณนาด้วยเรื่องพระสีวลีเถระ คำว่า **ไม่มีพวกโจรข่มเหง (นปฺปสหนฺติ)** ได้แก่ พวกโจรไม่อาจเพื่อจะข่มขี่ได้ คำนี้บัณฑิตพึงแสดงด้วยเรื่องสังกิจจสามเณร คำนี้ว่า **พระมหากษัตริย์ก็ไม่ทรงดูหมิ่น (นาติมญฺเญติ ขตฺติโย)** บัณฑิตควรแสดงด้วยเรื่องโชติกเศรษฐี คำว่า **ย่อมข้าม (ตรติ)** คือ ย่อมก้าวล่วง คำว่า **สู่เรือนของตน (สฆรํ)** ได้แก่ เรือนของตน อธิบายว่า บุคคลผู้ประทุษร้ายมิตร แม้จะกลับถึงเรือนของตนแล้ว ก็ยังมีจิตหงุดหงิดโกรธเคืองนั่นเทียวกลับมาด้วย แต่ผู้ไม่ประทุษร้ายมิตรนี้ย่อมไม่พกพาความโกรธกลับมายังเรือนของตน คำว่า **เป็นผู้ที่มหาชนยินดีต้อนรับ (ปฏินนฺทิโต)** ความว่า ย่อมกล่าวคุณกถาของบุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายมิตร ในสถานที่ประชุมของคนเป็นอันมาก บุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายมิตร ย่อมเป็นผู้ชื่นชมมีจิตเบิกบานด้วยเหตุนั้น คำว่า **สักการะคนอื่นแล้วย่อมเป็นผู้ที่คนอื่นสักการะตอบ (สกฺกตฺวา)** สักการะผู้อื่นแล้ว แม้ตนเองก็เป็นผู้อันบุคคลเหล่านั้นสักการะตอบแล้ว มีความเคารพคนอื่นแล้วแม้ตนเองก็เป็นผู้อันบุคคลอื่นเคารพตอบแล้ว คำว่า **ย่อมเป็นผู้อันเขาสรรเสริญเกียรติคุณ (วณฺณกิตฺติภโต โหติ)** ได้แก่ ได้รับการยกย่องและการสรรเสริญ อธิบายว่า ยกคุณความดีและเสียงสรรเสริญเที่ยวป่าวประกาศ คำว่า **บูชาผู้อื่น (ปูชโก)** ความว่า เป็นผู้บูชามิตร

---

[๒๒๙] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๘-๑๑/๑๒๗-๑๒๘, ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๘-๑๑/๑๘๔-๑๘๕.

ทั้งหลาย แม้ตนเองก็ย่อมได้รับการบูชาตอบ คำว่า **ไหว้ผู้อื่น (วนฺทโก)** ความว่า ผู้กราบไหว้กัลยามิตรทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมได้รับการไหว้ตอบในภาพใหม่ คำว่า **อิสริยยศและเกียรติ (ยโสกิตฺติญฺจ)** ความว่า ย่อมถึงอิสริยยศและบริวารยศ และเสียงสรรเสริญคุณความดี ด้วยคาถานี้ บัณฑิตควรกล่าวเรื่องจิตตคหบดี คำว่า **ใช้สอย (อสนาติ)** ได้แก่ ย่อมบริโภค คำนี้ว่า **ย่อมได้ที่พึ่ง (ปติฏฺฐ์ ลภติ)** บัณฑิตควรแสดงเรื่องจุฬปทุมชาดก คำว่า **ที่มีรากและลำต้นงอกงาม (วิรุฬฺหมูลสนฺตานำ)** มีรากและย่านเจริญแล้ว ในคำนี้ว่า **ศัตรูทั้งหลายจะระรานไม่ได้ (อมิตฺตา นปฺปสาหนฺติ)** อันบัณฑิตควรกล่าว เรื่องโจรเข้าเรือนแห่งมารดาของพระโสณเถระ

พรรณนาเมตตานิสังสสูตรแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถมุจจยะ จบ

๒.๔.๑๓ โมรปริตรพรรณนา

พรรณนาเรื่องโมรปริตร (คาถาป้องกันของนกยูง)

บัดนี้ พระมหาสัตว์ซึ่งบังเกิดในกำเนิดนกยูงเหมือนอย่างนั้นนั่นแล ในระหว่างมิตตานิสงส์ที่ท่านกล่าวไว้เพื่อที่จะไม่ต้องหลวกลวง(ขโมย)มาเพื่อตนเอง ในเวลาที่ประดับด้วยโพธิสมภาร อย่างนี้ จึงบัญญัติโมรปริตตสูตรที่ตนรวบรวมบริหารไว้อย่างดีเพื่อเป็นเครื่องปกป้องคุ้มครองแก่ตนเอง, พวกเราครั้นกล่าวความเกิดขึ้นแห่งโมรปริตตสูตรนั้นแล้วก็จักกล่าวพรรณนาต่อไป ดังนี้คือ ดังได้สดับมาในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัต ทรงครองราชย์สมบัติอยู่ในเมืองพาราณสี พระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิในกำเนิดนกยูง แม้ในเวลาที่อยู่ในไข่ เป็นโพลงไข่ที่มีสีเหมือนดอกกัณณิการ์ตูม กะเทาะไข่ออกมาแล้วได้มีสีเหมือนดังทอง น่าดู น่าเลื่อมใส ชำระให้สะอาดแล้วด้วยแนวขนในระหว่างแห่งปีกทั้งสอง. พระโพธิสัตว์นั้นรักษาชีวิตของตนไว้อยู่ ข้ามพ้นแนวเขาทั้งสามไปแล้วอยู่อาศัยบนพื้นภูเขาที่มีกิ่งไม้สีเงินแห่งหนึ่ง ในแนวเขาแห่งที่สี่. พระโพธิสัตว์นั้น เมื่อราตรีสว่างไสวขึ้น จึงจับบนยอดภูเขาแล้วมองดูพระอาทิตย์ที่กำลังขึ้น เมื่อจะผูกมนต์ที่ประเสริฐ เพื่อเป็นเครื่องปกปักรักษาในถิ่นหากินของตนเอง จึงกล่าวคาถาว่า อุเทตยำ เป็นต้น.

อุเทนยันติคาถาพรรณนา

พรรณนาคาถาว่าอุเทตยัง

(๖๕) ในคาถานั้น คำว่า **ขึ้นไป (อุเทติ)** ได้แก่ ขึ้นจากโลกธาตุด้านทิศปราจีน(ตะวันออก). คำว่า **ผู้มีจักษุ (จกฺขุมา)** ได้แก่ ผู้มีจักษุ เพราะจักษุ(การมองเห็น) ที่ให้แล้วแก่ชนเหล่านั้น ด้วยการกำจัดความมืดมนของผู้ที่อาศัยอยู่ในจักรวาลทั้งสิ้นแล้วทำให้เกิดการมองเห็น. คำว่า **พระราชาผู้เป็นที่หนึ่ง (เอกราชา)** ได้แก่ เป็นพระราชาผู้เป็นหนึ่ง เพราะมีความหมายว่าประเสริฐวิเศษที่สุดในระหว่างแห่งผู้ที่ก่อให้เกิดแสงสว่างในจักรวาฬทั้งสิ้น. คำว่า **สีเหลือง (หิรสฺสวณฺโณ)** ได้แก่ มีสีเหลือง, อธิบายว่า มีสีดั่งทอง. ที่ชื่อว่า **ปฐวิปปภาสะ** เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ทำให้แผ่นดินสว่างไสว. คำว่า **ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน (ตำ ตำ นมสฺสามิ)** ได้แก่ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะขอนอบน้อมกราบไหว้ท่านผู้เจริญเห็นปานนี้นั้น. คำว่า **บัดนี้ พวกข้าพเจ้าได้ท่านคุ้มครองแล้วก็จะอยู่เป็นสุขได้ตลอดวัน (ตยชฺช คุตฺตา วิหเรมุ ทิวสำ)** ได้แก่ พวกข้าพเจ้า เป็นผู้ที่ท่านรักษาคุ้มครองแล้วในวันนี้ ก็จะพึงอยู่กันอย่างเป็นสุข โดยการอยู่ด้วยอิริยาบถสี่ตลอดทั้งวันนี้.

พระโพธิสัตว์ครั้นนอบน้อมพระอาทิตย์ด้วยคาถานี้ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว จึงนอบน้อมพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และพระพุทธคุณทั้งหลาย ที่ปรินิพพานไปแล้วในอดีต. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **พราหมณ์เหล่าใด (เย พฺราหฺมณา)** ได้แก่ พราหมณ์ผู้สะอาดบริสุทธิ์ ลอยบาปแล้ว เหล่าใด. คำว่า **ผู้ถึงฝั่ง (เวทคู)** ได้แก่ ที่ชื่อว่า เวทคู เพราะรู้ปวิเคราะห์ว่า ถึงฝั่งแห่งเวทนาทั้งหลาย, ที่ชื่อว่า เวทคู เพราะรู้ปวิเคราะห์ว่า เพราะถึงฝั่งด้วยเวทนาทั้งหลายบ้างก็มี. แต่ในที่นี้ ที่ชื่อว่า เวทคู เพราะทำสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวง ให้แจ่มแจ้ง คือ ให้ปรากฏ แล้วจึงบรรลุ. เพราะเหตุนั้นนั่นแล ท่านจึงกล่าวว่า สพฺพธมฺเม. คำว่า **ธรรมทั้งปวง (สพฺพธมฺเม)** ได้แก่ กระทำธรรมคือขันธ์ อายตนะ และธาตุทั้งปวงให้แจ่มชัด คือ ให้ปรากฏ แก่ญาณของตน ด้วยอำนาจลักษณะของตนเอง และสามัญญลักษณะ แล้วจึงบรรลุ, อธิบายว่า ย่ำยีที่สุดแห่งมารทั้งสามแล้วบันลือโลกธาตุหนึ่งหมื่น บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณที่โค้นต้นโพธิ์แล้วข้ามพ้นสงสารไปได้. คำว่า **ความนอบน้อมของข้าพเจ้าต่อท่าน (เต เม นโม)** ได้แก่ ขอพวกท่านจงรับความนอบน้อมนี้ของข้าพเจ้า. คำว่า **และขอพวกท่านจงปกปักรักษาข้าพเจ้า (เต จ มํ ปาลยนฺตุ)** ได้แก่ อนึ่ง ขอพระผู้มีพระภาคเหล่านั้นที่ข้าพเจ้านอบน้อมแล้วอย่างนี้ จงปกปัก รักษา คุ้มครอง ข้าพเจ้า. คำว่า **ขอความนอบน้อมจงมีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ขอความนอบน้อมจงมีแก่พระโพธิญาณ ขอความนอบน้อมจงมีแก่พระพุทธเจ้าที่หลุดพ้นแล้ว ขอความนอบน้อมจงมีแก่ความหลุดพ้น (นมตฺถุ พุทฺธานํ นมตฺถุ โพธิยา นโม วิมุตฺตานํ นโม วิมุตฺติยา)** ได้แก่ ขอการกระทำความนอบน้อมของข้าพเจ้านี้ จงมีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ปรินิพพานแล้วในอดีตกาล, ขอความนอบน้อมจงมีแก่สัมโพธิกล่าวคือญาณในมรรคสี่ และผลสี่ ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นนั่นแล. ขอความนอบน้อมจงมีแก่พระพุทธเจ้าเหล่านั้นนั่นเองผู้หลุดพ้นแล้วด้วยความหลุดพ้นคืออรหัตผล, อนึ่ง พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงมีวิมุตติ ๕ ประการ คือ ตทังควิมุตติ วิกขัมภนวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปปัสสัทธิวิมุตติ นิสสรณวิมุตติ, ขอความนอบน้อมของข้าพเจ้านี้ จงมีแก่วิมุตตินั้น ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น. แต่ว่าพระศาสดา เป็นผู้ที่ตรัสรู้ยิ่ง ทรงตรัสบทนี้ไว้ว่า **นกยูงผู้มีความปรารถนานั้น กระทำการป้องกันนี้แล้วจึงเที่ยวไป (อิมํ โส ปริตฺตํ กตฺวา โมโร จรติ เอสนา).** เนื้อความแห่งบทนั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย นกยูงนั้น กระทำการป้องกันนี้ คือ การรักษานี้แล้วจึงบินไปหากินเพื่อประโยชน์แก่ดอกไม้และผลไม้เป็นต้นนานัปการในถิ่นที่หากินของตน.

(๖๖) นกยูงนั้น เที่ยวไปตลอดทั้งวัน ด้วยอาการอย่างนี้ จับบนยอดภูเขาในเวลาเย็น แลดูพระอาทิตย์ที่กำลังอัสดง ระลึกถึงพระพุทธคุณแล้วร่ายมนต์อันประเสริฐอีกครั้ง เพื่อต้องการที่จะปกปักรักษาในสถานที่อยู่ จึงกล่าวว่า อเปตยํ เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อเปติ (หลีกไป)** ได้แก่ ไปปราศ, ถึงการอัสดง. พระศาสดาเป็นผู้ที่ทรงบรรลุยิ่งแล้ว ก็ตรัสพระดำรัสแม้นี้ไว้ว่า นกยูงกระทำการป้องกันไว้เพียงเล็กน้อยแล้วจึงอยู่อาศัย. เนื้อความแห่งพระดำรัสนั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย นกยูงนั้น กระทำการป้องกันนี้ คือ การรักษานี้แล้วได้สำเร็จการอยู่อาศัยในที่อยู่อาศัยของตน. นกยูงนั้นหาได้มีความกลัว หาได้มีขนลุกชูชันเลยไม่ ตลอด ๗๐๐ ปี ด้วยอานุภาพแห่งการป้องกันนั้น ทั้งกลางคืนหรือกลางวัน.

การพรรณนาโมรปริตร ในอรรถกถาจตุภาณวาร ชื่อว่าสารัตถสมุจจยะ จบ.

๑.๔.๑๔ จันทปริตรพรรณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยจันทิมเทพบุตร

เหตุเกิดของเรื่อง

(๖๗) ท่านครั้นบัญญัติปริตรแห่งพระสูตรที่กล่าวไว้เพื่อป้องกันอุปัทวะแก่มนุษย์ผู้อยู่อาศัยในภูมิชั้นต่ำเป็นต้นแล้ว บัดนี้จึงได้บัญญัติปริตรไว้ ๓ อย่าง ที่กล่าวไว้แล้วเพื่อป้องกันภัยแก่เหล่าเทพที่อาศัยอยู่ในชั้นจาตุมมหาราชิกาและชั้นดาวดึงสเทวโลกไว้ โดยความเสมอภาคกันแห่งปริตร ในระหว่างโมรปริตร โดยลำดับความยิ่งใหญ่คือวิเศษ วิเศษกว่า และวิเศษที่สุด, ลำดับการพรรณนาพระปริตรนั้น ก็ถึงแล้วโดยดำลับ. และเหตุเกิดของเรื่องราว ก็ทราบได้ด้วยอำนาจการพรรณนานั่นเอง.

เทสนาพรรณนา

การพรรณนาเทศนา

บรรดาปริตรเหล่านั้น จะขอกล่าวจันทปริตรก่อนเป็นอันดับแรก ในคำว่า จนฺทิมา นี้ มีอธิบายว่า พระจันทร์ท่านเรียกว่า จันทิ, พระจันทร์นั้นมีอยู่ตลอดการเป็นนิจในที่นั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า จันทิมา ได้แก่ จันทวิมาน, ส่วนเทพบุตรท่านก็เรียกอย่างนั้น โดยโวหารว่าอาศัยจันทวิมานนั้นเป็นที่อยู่, เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเทพบุตรผู้อยู่ในจันทวิมาน. คำว่า **พระราหู (ราหุนา)** ได้แก่ ที่ชื่อว่าราหู เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สละ คือ ละ ความงามแห่งพระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งหลาย, พระราหูนั้น. ในคำว่า **จอมอสูร (อสุรินฺเทน)** นี้ ที่ชื่อว่า อสูร เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ไม่แก้วกล้า คือ ไม่สว่างไสว อีกอย่างหนึ่ง อสูรซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อจอมเทพ, ที่ชื่อว่า พระอินทร์ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เป็นเจ้า (หัวหน้า) คือ กระทำความยิ่งใหญ่ที่สุด, อีกอย่างหนึ่ง อสูรผู้เป็นหัวหน้าในหมู่อสูรด้วย ผู้เป็นเจ้านั้นด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า จอมอสูร, พระจันทร์ถูกจอมอสูรนั้นจับแล้ว เหตุนั้น จึงถูกปกปิดไว้แล้วด้วยอำนาจการกลืนเป็นต้น. คำว่า **อถ โข** ได้แก่ หรือว่าในเวลาที่จอมอสูรยึดเอาแล้ว ในระหว่างที่จับไว้แล้ว. พระผู้มีพระภาค ผู้ประดับแล้วด้วยคุณมีความเป็นผู้สูงส่งเป็นต้น. คำว่า อนุสฺสรมาโน ได้แก่ ระลึกถึง. ในเวลานั้น ได้แก่ ในกาลนั้น. คำว่า **พระพุทธเจ้าทั้งหลาย (พุทฺธา)** ได้แก่ ชื่อว่าพระสัพพัญญูพุทธเจ้า เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง. คำว่า **วีรา** ได้แก่ ทรงเป็นผู้แก้วกล้าผู้สูงสุด เพราะทรงประกอบพร้อมด้วยความเป็นผู้แก้วกล้า เพราะทรงชนะมาร ๕ ได้ และด้วยความเพียรคือสัมมัปปทาน ๔ ประการ. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **พุทฺธวีรา** ได้แก่ ผู้ทรงมีความเพียรอันสูงสุดในระหว่างแห่งผู้มีความรู้ทั้งหลาย. คำว่า **เต** ได้แก่ แก่ท่าน. คำว่า **นโม** ได้แก่ ขอการกระทำความนอบน้อมจงมี. คำว่า **สพฺพธิ** ได้แก่ ในขันธ์ ธาตุ และอายตนะเป็นต้นทั้งปวง. คำว่า **วิปฺปมุตฺโตสิ** ได้แก่ ได้เป็นผู้หลุดพ้นแล้วโดยพิเศษ ด้วยอำนาจแห่งวิมุตติแม้ทั้ง ๕ ประการ ซึ่งไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น, อธิบายว่า ได้เป็นผู้หลุดพ้นแล้วโดยชอบ จากความเบียดเบียนด้วยกิเลสทั้งปวง. คำว่า **สมฺพาธปฏิปนฺโนสฺมิ** ได้แก่ ข้าพเจ้าได้ดำเนินไปยังสถานที่ที่มีความสงสัย อันคับแคบ. คำว่า **ตสฺส เม** ได้แก่ ของข้าพเจ้าผู้ดำเนินไปยังสถานที่ที่คับแคบ. คำว่า **สรณํ ภว** ได้แก่ เป็นที่พึ่ง. คำว่า **อารพฺภ** ได้แก่ อาศัย. คำว่า **ตถาคตํ** ได้แก่ ผู้มาแล้วอย่างนั้น โดยเหตุ ๘ ประการ เป็นต้นว่า ชื่อว่า ตถาคต เพราะรูปวิเคราะห์ว่า มาแล้วอย่างนั้น. คำว่า **อรหตฺตํ** ได้แก่ ผู้ปราศจากกิเลส, คำว่า **จนฺทิมา** ได้แก่ จันทเทพบุตร. คำว่า **สรณํ คโต** (ถึงว่าเป็นที่พึ่ง) ได้แก่ ถึงแล้วว่าเป็นที่พึ่ง. คำว่า **ราหุ** คือ การร้องเรียก. ในคำว่า **จนฺทํ** นี้ มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่า พระจันทร์ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สว่างรุ่งโรจน์ คือ สด

ชื่น, ได้แก่ ให้ความสุขเกิดขึ้นเพราะเข้าไปสงบระงับความเร่าร้อน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า พระจันทร์ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ถือเอาความพอใจของเหล่ามนุษย์แล้วจึงเกิดขึ้น. พระจันทร์นั้น ได้แก่ จันทวิมาน. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาจันทวิมานที่ประกอบพร้อมด้วยเทพบุตร. คำว่า **ปมุญฺจสฺสุ** ได้แก่ จงปล่อย. คำว่า **พุทฺธา** ได้แก่ พระสัพพัญญูทั้งหลาย. คำว่า **โลกานุกมฺปกา** (ผู้อนุเคราะห์ชาวโลก) ได้แก่ ชื่อว่าผู้เช่นนั้นนั่นเอง เพราะเป็นผู้อนุเคราะห์ชาวโลกทั้งหมด ทั้งแก่ท่าน ทั้งแก่จันทเทพบุตรนั้น. คำว่า **อถ โข** ได้แก่ ระหว่างพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนั่นแล. คำว่า **มุญฺจิตฺวา** ได้แก่ สละแล้ว. คำว่า **ตรมานรูโป** ได้แก่ มีสภาวะกระสับกระส่าย. คำว่า **สวิคฺโค** ได้แก่ ตื่นเต้น คือ ถึงความหวาดผวา. คำว่า **มีขนชูชัน (โลมหฏฺฐชาโต)** ได้แก่ ขนเกิดชูชัน คือ ตั้งชัน, อีกอย่างหนึ่ง ขนของเขาเกิดชูชัน ตั้งชันขึ้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า มีขนชูชัน, อธิบายว่า เกิดขนตั้งชันขึ้น. คำว่า **สนฺตรมาโนว** ได้แก่ ประหนึ่งว่ารีบเร่ง. คำว่า **ราหุ** เป็นอาลปนะ. คำว่า **กินฺนุ ปมุญฺจสิ** มีความหมายว่าจะหลุดพ้นไปเพื่อประโยชน์อะไร เป็นคำปัจจุบัน ลงในความหมายที่เป็นอดีต. คำว่า **สวิคฺครูโป** ได้แก่ ประหนึ่งว่าถึงความตื่นเต้น. คำว่า **อาคมฺม** ได้แก่ มาแล้ว. คำว่า **ภีโตว** ได้แก่ ประหนึ่งว่าถึงความหวาดกลัว, โยชนาว่า กินฺนุ ติฏฺฐสิ (ท่านจะดำรงอยู่ได้อย่างไร). คำว่า **พุทฺธคาถาภิคีโตมฺหิ** ได้แก่ ข้าพเจ้าเป็นผู้สวด คือ ท่องนั่นแลว่า ขอท่านจงหลุดพ้นไปด้วยพุทธคาถา, คำว่า **โน เจ มุญฺเจยฺย จนฺทิมํ** ได้แก่ หากว่าแม้สดับพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแล้ว จะยังไม่ปล่อยพระจันทร์ไป. คำว่า **สตฺตธา เม ผเล มุทฺธา** ได้แก่ ศรีษะของข้าพเจ้าจะพึงแตกออกเป็น ๗ เสี่ยง. คำว่า **ชีวนฺโต น สุขํ ลเภ** ได้แก่ อนึ่ง ถึงจะดำรงชีวิตอยู่ก็จะไม่ได้ความสุข.

จันทปริตรพรรณนา จบ

๑.๔.๑๕ สูริยปริตรพรรณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยสุริยเทพบุตร

(๖๘) ในสุริยปริตร คำว่า **สูริโย** ได้แก่ เทพบุตรผู้อยู่ในสุริยวิมาน, จริงอยู่ ที่ชื่อว่า สุริยะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ยังความเป็นผู้แก้วกล้าให้เกิด คือ เกิดขึ้นแล้ว แก่ชนที่หน้านิ่วคิ้วขมวด ผู้มีจิตใจที่ตื่นเต้น เพราะความอันตรธานไปของแสงสว่างในสรีระ เพราะประจวบเข้ากับบาปธรรมมีโลภะเป็นต้น ของเหล่ามนุษย์ผู้อยู่ในกัปแรก, คำที่เหลือ เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้แล้วในตอนต้น. คำว่า **อนฺธกาเร** ได้แก่ ในความมืดมนที่ปิดกั้นการเกิดขึ้นของจักษุวิญญาณ. คำว่า **ตมสิ** ได้แก่ มืดทึบ. คำว่า **ปภงฺกโร** ได้แก่ ทำให้เกิดแสงสว่าง. ชื่อว่า เวโรจนะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า รุ่งโรจน์โชติช่วง. คำว่า **มณฺฑลิ** ได้แก่ มีรูปร่างกลม. คำว่า **อุคฺคเตโช** ได้แก่ มีเดชที่เป็นทิพย์. คำว่า **มา ราหุ คิลี จรมนฺตลิกฺเข** ท่านกล่าวว่า ขอพระราหูอย่าได้กลืนกินพระอาทิตย์ที่กำลังโคจรไปในกลางหาว. ถามว่า อนึ่ง พระราหูนั่นจะกลืนกินพระอาทิตย์นั้นหรือ ตอบว่า ใช่ จะกลืนกิน. เพราะว่าอัตภาพของพระราหู ยิ่งใหญ่, สูง ๔๘,๐๐๐ โยชน์, ระหว่างแขน ๑๒,๐๐๐ โยชน์, หนา ๖๐๐ โยชน์, ศรีษะ ๙๐๐ โยชน์, หน้าผาก ๓๐๐ โยชน์, ระหว่างคิ้ว ๕๐ โยชน์, จมูก ๓๐๐ โยชน์, ปาก ๒๐๐ โยชน์, ช่องปาก ลึก ๓๐๐ โยชน์, ฝ่ามือและฝ่าเท้า หนา ๒๐๐ โยชน์, ข้อนิ้ว ๕๐ โยชน์, พระราหูนั้น เห็นพระจันทร์และพระอาทิตย์ซึ่งกำลังรุ่งโรจน์อยู่ ถูกความริษยาครอบงำ จึงลงไปยังวิถีโคจรของพระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านั้นแล้วยืนอ้าปากรอ, วิมานแห่งพระจันทร์ หรือว่าวิมานแห่งพระอาทิตย์ เป็นประหนึ่งว่าถูกใส่ลงไปในมหานรกประมาณ ๓๐๐ โยชน์, เทวดาที่สิงสถิตอยู่ในวิมาน ถูกภัยคือความตายคุกคาม ก็พากันร้องขึ้นพร้อมๆ

กันทีเดียว. อนึ่ง พระราหูนั้น บางครั้งใช้มือปิดวิมาน, บางครั้งก็ใส่ไว้ใต้คาง, บางครั้งใช้ลิ้นเลีย, บางครั้งก็ว่างไว้ในระห่างแก้ม ประหนึ่งว่าจะบริโภคทำแก้มให้ตุ่ย, แต่ว่าไม่สามารถจะห้ามความเร็วได้, ก็จะพึงยืนทำให้โป่งออก ด้วยคิดว่า ถ้าเราจักห้าม, หรือว่าทำลายที่สุดแล้วจะพึงออกไป, หรือว่าฉุดลากมาแล้วโน้มลงไป. เพราะเหตุนั้น จึงไปพร้อมกันกับพระราหูนั้นนั่นเอง. คำ**ว่า ปชำ มม** ได้แก่ ได้ยินว่า จันทิมเทพบุตรและสุริยเทพบุตรแม้ทั้งสอง ได้บรรลุโสดาปัตติผลในวันที่ตรัสมหาสมยสูตร, เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **ปชำ มม,** อธิบายว่า ผู้นี้เป็นบุตรของเรา.

สูริยปริตรพรรณนา จบ.

๑.๔.๑๖ ธชัคคสุตตวัณณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยเรื่องยอดธง

(๖๙) ในธชัคคปริตร เรื่องที่มีแล้วในปางก่อน ชื่อว่า ภูตปุพพัง เป็นวิเสสนปรนิบาต. ควรนำคำว่า **วทามิ** เข้ามาเชื่อม, อีกอย่างหนึ่ง เป็นนิบาตที่บ่งถึงอรรถที่เป็นอดีต, อธิบายว่า ในอดีต. คำว่า **สงครามระหว่างเทวดาและอสูร(เทวาสุรสงฺคาโม**) ได้แก่ สงครามของพวกอสูรกับเหล่าเทวดา. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **สมุปพฺยูหฺโห** ความว่า ที่ประมวลมา ที่ปรากฏเป็นกอง. คำว่า **อถ โข** ได้แก่ ระหว่าง, อธิบายว่า ในเวลาที่รวมเป็นกอง. คำว่า **สกฺโก** ได้แก่ เป็นผู้สามารถแม้ในการบำเพ็ญวัตร ๗ ข้อในกาลก่อน มาบัดนี้ก็สามารถแม้ในการสั่งสอนในเรื่องความเป็นเทวดา ฉะนั้น จึงชื่อว่า สักโก. ที่ชื่อว่า เทวา เพราะรูปวิเคราะห์ว่า บันเทิงใจ(ทำตนให้เพลิดเพลิน), อธิบายว่า ย่อมเล่น คือ ย่อมรู้ทั่ว. เทวดาเหล่านั้น, ที่ชื่อว่า อินโท เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ส่องแสง คือ บรรลุความเป็นยิ่งใหญ่ที่สุด, ผู้ที่ทำบุญร่วมกันจำนวน ๓๓ คน อยู่ในที่นี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ดาวดึงส์, แม้เทวดาชั้นดาวดึงส์ ก็เพราะโวหารว่าอาศัยดาวดึงส์เป็นที่อยู่อาศัย, เทวดาชั้นดาวดึงส์เหล่านั้น. คำว่า **อามนฺเตสิ** ได้แก่ ให้ตรัสรู้ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า ให้รู้แจ้ง. ชื่อว่า มาริสะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ประกอบในความเป็นผู้ไร้ทุกข์ คือ ในความอดกลั้นอดทนต่อสมบัติ, อธิบายว่า ทุกข์ในอดีต. อธิบายว่า หากว่าความกลัวก็ดี ความสะดุ้งก็ดี ขนลุกชูชันก็ดี จะพึงเกิดขึ้นแก่เหล่าเทวดาผู้เข้าสู่สงครามไซร์, ในสมัยนั้น พวกท่านจงแหงนมองดูยอดธง คือ ปลายธง ของเราโดยแท้. ได้ยินว่า ราชรถของท้าวสักกะ ยาว ๒๕๐ โยชน์, ด้วยว่าส่วนสุดท้ายของราชรถนั้น ๕๐ โยชน์, หน้าต่างของราชรถตรงกลาง ๕๐ โยชน์, ตั้งแต่ข้อต่อของราชรถจนถึงหัวราชรถ ก็ ๕๐ โยชน์เหมือนกัน. ท่านกล่าวไว้ว่า ประมาณนั้นนั่นแล คูณสอง ยาว ๓๐๐ โยชน์ บ้างก็มี. บัลลังก์ประมาณหนึ่งโยชน์ ตั้งอยู่บนราชรถนั้น, เศวตฉัตรประมาณสามโยชน์ ตั้งอยู่บนที่สุด, ที่แอกอันเดียวเท่านั้น ประกอบชัญญาไว้ถึง ๑,๐๐๐. การประดับที่เหลือสุดที่จะประมาณได้. แต่ว่าธงของราชรถนั้น ตั้งสูงขึ้นไป ๓๕๐ โยชน์, เสียงของเครื่องดนตรี ๕ ชนิด ที่โดนแรงลมพัดไปอันใด ย่อมแผ่กระจายไป, ขอพวกท่านจงแหงนแลดูเถิด. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะว่าเมื่อพวกเราแลดูธงนั้นอยู่ พระราชาของพวกเราเสด็จมาแล้วประทับ ประดุจดังเสาที่ปักลงในที่สุดรอบของบริษัท, พวกเราจะกลัวต่อใคร ฉะนั้น จึงไม่มีความกลัว. ความกลัวก็ดี ความสะดุ้งก็ดี ขนลุกชูชันก็ดี ในกาลก่อนแต่นั้น จักมีแก่พวกท่านที่แลดูยอดธงของเราอยู่, ยอดธงนั้นทั้งหมด ก็จักหายสูญ คือเสื่อมไปเองโดยแท้, อธิบายว่า จักจากไปเสีย. จริงอยู่ คำว่า โส ที่ท่านกล่าวไว้นี้ ก็เพราะเป็นตัวกระทำ, หากว่าพวกท่านจะไม่ถึงแหงนมองดูยอดธงของเราไซร้, คำว่า อถ ได้แก่ ลำดับนั้น. คำว่า **ปชาปติสฺส เทวราชสฺส** ได้แก่ ได้ยินว่า ท่านนั้นมีอายุเท่ากันกับท้าวสักกะ จึงได้อาสนะที่สอง, ท้าว

วรุณ และท้าวอีสานก็เหมือนกัน. แต่ว่าท้าววรุณได้อาสนะที่สาม, ท้าวอีสาน ได้อาสนะที่สี่. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในปฐมวาร ในวาระเหล่านี้.

ในคำว่า **ตํ โข ปน ภิกฺขเว** นี้ บทว่า **ตํ** ได้แก่ ยอดธงนั้น ฉะนั้น พึงประกอบกับบทว่ายอดธงทั้งสี่. คำว่า โส ได้แก่ ภัยเป็นต้น. คำว่า **ปหีเยถาปิ โนปิ ปหีเยถ** ได้แก่ จะจากไป หรือไม่จากไปก็ตาม. คำว่า **ตํ กิสฺส เหตุ** ได้แก่ คำนั้นมีเพราะเหตุไร, อีกอย่างหนึ่ง เหตุของคำนั้น เป็นอย่างไร. คำว่า **อวีตราโค** ได้แก่ ยังละราคะไม่ได้. คำว่า **อวีตโทโส** ได้แก่ ยังละความโกรธไม่ได้, คำว่า **อวีตโมโห** ได้แก่ ยังละโมหะไม่ได้. คำว่า **ภีรุ** ได้แก่ มีปกติกลัว. คำว่า **ฉมฺภี** ได้แก่ มีปกติสะดุ้ง. คำว่า **อุตฺราสี** ได้แก่ มีจิตสะดุ้งกลัวเป็นปกติ. คำว่า **ปลายิ** ได้แก่ ท้าวเธอถูกเหล่าอสูรให้พ่ายแพ้แล้ว ประทับยืนอยู่บนราชรถนั้น เห็นธุลีก็ตาม ธงก็ตาม แม้เพียงเล็กน้อย ก็จะเสด็จหนีไปอย่างเดียว, อธิบายว่า เพราะยังตัดกิเลสยังไม่ได้เด็ดขาด.

อิติ ศัพท์ แสดงถึงเหตุการณ์. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ พระผู้มีพระภาคทรงตรัสถึงเรื่องราวในอดีตว่า เมื่อสงครามเกิดขึ้น ก็การที่ท้าวสักกะจอมเทพทรงตรัสถึงการละความกลัวเป็นต้น ด้วยการแหงนมองดูยอดธง ของพระองค์เอง และของพระราชาทั้ง ๓ มีปชาบดีเป็นต้น ก็เพื่อต้องการจะไม่ให้บริษัทของเทวดาหนีไป นั้น เป็นเช่นนั้นบ้าง ไม่เป็นเช่นนั้นบ้าง, เพราะเหตุไร. เพราะพระองค์เองยังมีกิเลส จึงหวาดกลัวแล้วพ่ายแพ้ต่อเหล่าอสูรแล้วเสด็จหนีไป แล้วตรัสว่า **อหํ จ โข ภิกฺขเว เอวํ วทามิ** เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า บัดนี้ หากว่าความกลัวเป็นต้น จะพึงเกิดขึ้นแก่พวกท่านที่อยู่ในป่าเป็นต้น เพื่อต้องการจะต่อสู้กับกิเลสไซร้ ทีนั้น พวกท่านพึงหวนระลึกถึงเรา พระธรรม หรือพระสงฆ์ก็ได้, ความกลัวเป็นต้นก็จะพึงหายสิ้นไป, เพราะเหตุไร. เพราะเมื่อปราศจากราคะแล้ว ก็จะไม่มีความกลัว ไม่มีความสะดุ้ง ไม่มีความหวาดหวั่น (และ) ไม่ต้องหนี.

พุทธธชัคคพรรณนา

พรรณนายอดธงคือพระพุทธเจ้า

ในเรื่องนั้น เชื่อมความว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าความกลัวก็ดี ความสะดุ้งก็ดี ขนลุกชูชันก็ดี ของท่านทั้งหลาย อย่างใดอย่างหนึ่ง จะพึงเกิดขึ้นแก่เหล่าภิกษุผู้อยู่ในป่าก็ตาม อยู่โคนไม้ก็ตาม อยู่ในเรือนว่างก็ตาม อยู่ในสถานที่ที่สงัดจากผู้คนก็ตามไซร้, ในสมัยนั้น ท่านทั้งหลายพึงหวนระลึกถึงแม้เราว่า **อิติปิ โส ภควา ฯเปฯ ภควา.** ในเรื่องนั้น มีนัยแห่งการระลึกถึงดังต่อไปนี้. ท่านทั้งหลายพึงระลึกถึงว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้บ้าง เป็นผู้ตรัสรู้ชอบโดยพระองค์เอง แม้เพราะเหตุนี้บ้าง ฯลฯ เป็นผู้จำแนก แม้เพราะเหตุนี้บ้าง, ในเรื่องนั้น มีอธิบายว่า เพราะเหตุนี้และเหตุนี้. อธิบายว่า ท่านทั้งหลายพึงระลึกถึงว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุเหล่านี้ก่อน คือ เพราะเป็นผู้ห่างไกลจากสรรพกิเลสซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ดี เพราะอยู่ใกล้กับสิ่งที่ดีงาม เพราะกำจัดกงแห่งสังสารจักรที่เศร้าหมองและหดหู่ เพราะเป็นผู้เหมาะสมแก่ปัจจัยเป็นต้น เพราะไม่มีความลับในการทำบาป. อธิบายว่า ท่านทั้งหลายพึงระลึกถึงว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า ภควา เพราะเหตุนี้ คือ เพราะพระองค์ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและโดยพระองค์เอง ฯลฯ ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ เพราะถึงพร้อมแล้วด้วยวิชชา ๓ และวิชชา ๘ และธรรมคือจรณะ ๑๕ เพราะเหตุเหล่านี้ คือ เพราะถึงความดีงาม เพราะไปยังสถานที่ดี เพราะไปโดยชอบ เพราะสละโดยชอบ เพราะเหตุนี้ คือ ตรัสรู้โลกโดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนี้ คือ ผู้ที่จะสูงส่งกว่าพระผู้มีพระภาค

พระองค์นั้นไม่มี เพราะไม่มีใครๆ ที่จะวิเศษกว่าด้วยคุณทั้งหลายของตน เพราะเหตุนี้ คือ ทรงให้บุรุษที่ควรฝึกได้ แต่ไม่ได้รับการฝึก ให้ระลึกได้ ทรงฝึก คือ ทรงแนะนำสัตว์ดิรัจฉาน บุรุษ มนุษย์ อมนุษย์ที่พอจะฝึกได้ เพราะเหตุเหล่านี้ คือ ทรงพร่ำสอนตามความเหมาะสมด้วยทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์ แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย อนึ่ง เปรียบเหมือนผู้นำขบวนยานพาหนะย่อมนำพาขบวนยานพาหนะให้ข้ามพ้นไปจากพวกโจรเป็นต้นเสียได้ เพราะเหตุเป็นต้นว่า อนึ่ง ธรรมดาว่าสิ่งที่พึงอนุมานได้(หรือพอเดาหรือเข้าใจได้)อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ เป็นผู้ตรัสรู้สิ่งนั้นได้ทั้งหมด เพราะพระองค์ตรัสรู้แล้ว ให้หมู่สัตว์ได้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ คือ

> คำว่า ภควา ประเสริฐที่สุด คำว่า ภควา สูงสุด
> พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้น่าเคารพ ควรแก่ความเคารพ
> เพราะเหตุนั้น ท่านจึงขนานพระนามว่า ภควา [๒๓๐]

คำว่า **ธมฺมํ** ได้แก่ โลกุตตรธรรม ๙ อย่างพร้อมกับปริยัติ. เชื่อมความว่า ท่านทั้งหลายพึงระลึกถึงว่า สฺวากาขาโต ภควตา ธมฺโม ฯเปฯ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ อีกอย่างหนึ่ง ท่านทั้งหลายพึงระลึกถึงพระธรรม. หากมีคำถามว่า พึงระลึกถึงอย่างไร. ตอบว่า พึงกล่าวพรรณนาเนื้อความแม้ด้วยอำนาจเนื้อความตามที่มีอยู่ว่า **สฺวากฺขาโต ฯเปฯ วิญฺญูหิ.** พึงระลึกถึงคุณของพระปริยัติธรรมนั่นแล และของโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง.

จริงอยู่ ในบทนี้ว่า **สฺวากฺขาโต** แม้พระปริยัติธรรมก็ถึงการสงเคราะห์เข้าไปด้วย, ในบทนอกนี้ เฉพาะโลกุตตรธรรมเท่านั้น. ในบทนั้น พระปริยัติธรรม ชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้ดีแล้วแต่ต้น เพราะงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด และเพราะประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง, ชื่อว่าพระองค์ตรัสบอกแล้วด้วยดี เพราะไม่มีความคลาดเคลื่อนจากอรรถ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สวากขาโต, เปรียบเหมือนอรรถแห่งธรรมของพวกอัญเดียรถีย์ ย่อมถึงความคลาดเคลื่อน เพราะธรรมที่กล่าวไว้แล้วว่า มีอันตราย ก็ยังมีอันตราย และเพราะธรรมที่กล่าวไว้แล้วว่านำสัตว์ออกจากทุกข์ก็นำสัตว์ออกจากทุกข์, เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงเป็นธรรมที่กล่าวไว้แล้วไม่ดีโดยแท้. อรรถแห่งธรรมของพระผู้มีพระภาคหาได้ถึงความคลาดเคลื่อนอย่างนั้นไม่ เพราะไม่ได้ก้าวล่วงความเที่ยงแท้แน่นอนแห่งธรรมที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้มีอันตราย ธรรมเหล่านี้นำสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้, ปริยัติธรรมเป็นอันพระองค์ทรงตรัสไว้ดีแล้วก่อนด้วยประการอย่างนี้. ส่วนโลกุตตรธรรม ชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว เพราะทรงตรัสบอกข้อปฏิบัติอันเหมาะสมแก่พระนิพพาน และพระนิพพานอันเหมาะสมแก่ปฏิปทา ชื่อว่า พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสบอกไว้ว่า อนึ่ง อริยมรรค ในที่นี้ ที่เป็นข้อปฏิบัติทางสายกลาง เพราะไม่ก้าวล่วงที่สุด ๒ อย่าง ชื่อว่ามัชฌิมาปฏิปทา, สามัญญผลที่เป็นปฏิปัสสัทธกิเลสนั่นเอง ชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว เพราะทรงตรัสว่า ปฏิปัสสัทธิกิเลส, พระนิพพานที่มีสภาวะว่าเที่ยง เป็นอมตะ ต้านทาน และหลีกเล้น ก็ชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว เพราะทรงตรัสไว้แล้วด้วยอำนาจสภาวะว่าเที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น แม้โลกุตตรธรรม ก็ชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว.

อนึ่ง ในคำว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** นี้ พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ อริยมรรค อันอริยบุคคลผู้เมื่อจะกระทำว่าราคะเป็นต้นไม่มีอยู่ในสันดานของตนก่อน พึงเห็นเอง ฉะนั้น จึงชื่อว่า สันทิฏฐิโก, อีกอย่าง

---

[๒๓๐] ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๓, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๕๗.

หนึ่ง โลกุตตรธรรมแม้ ๙ อย่าง เป็นอันอริยบุคคลใดๆ บรรลุแล้ว อริยบุคคลนั้น พึงละสิ่งที่จะพึงถึงด้วยศรัทธาของผู้อื่นแล้วพิจารณาเห็นเองด้วยปัจจเวกขณญาณ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สันทิฏฐิโก, อีกอย่างหนึ่ง ทิฏฐิที่ท่านสรรเสริญแล้ว ชื่อว่าสันทิฏฐิ ย่อมเกิดแก่สันทิฏฐิ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สันทิฏฐิโก จริงอยู่ในข้อนี้ อริยมรรคก็เหมือนกัน ย่อมชนะกิเลสทั้งหลายได้ด้วยสันทิฏฐิ อันถึงพร้อมแล้ว อันเป็นเหตุแห่งอริยผล อันเป็นอารมณ์แห่งพระนิพพาน เปรียบเหมือนผู้ขับรถย่อมควบคุมรถได้ แม้โลกุตตรธรรม ๙ อย่างก็อย่างนั้น ย่อมชนะได้ด้วยสันทิฏฐิ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สันทิฏฐิโก, อีกอย่างหนึ่ง ทัสสนะ ท่านเรียกว่า ทิฏฐะ ทิฏฐะนั่นเอง ชื่อว่า สันทิฏฐะ อธิบายว่า ทัสสนะ พระผู้มีพระภาคย่อมควรซึ่งสันทิฏฐะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สันทิฏฐิโก, ด้วยว่า โลกุตตรธรรมที่ปรากฏแจ้งอยู่นั่นเอง ด้วยอำนาจการตรัสรู้ด้วยการเจริญ และด้วยอำนาจการตรัสรู้ด้วยการกระทำให้แจ้ง ย่อมยังภัยในวัฏฏะให้หวนกลับได้, เปรียบเหมือนผู้นุ่งห่มย่อมควรซึ่งผ้าฉันใด พระผู้มีพระภาคย่อมควรซึ่งสันทิฏฐะฉันนั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า สันทิฏฐิโก.

กาลไม่ถึงมี เพราะหมายถึงการให้ผลแก่ตน ฉะนั้น จึงชื่อว่า อกาโล อกาโลนั่นเอง ชื่อว่า อกาลิโก, อธิบายว่า ยังกาลอันต่างโดย ๕ วัน และ ๗ วัน เป็นต้นให้สิ้นไปแล้วจึงให้ผล แต่ให้ผลในระหว่างที่เป็นไปเพื่อตนเท่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง กาลที่สุกงอมในเวลาให้ผลแก่ตน คือ ถึงแล้ว แก่เขา ฉะนั้น จึงชื่อว่ กาลิโก, กาลิโกนั้น เป็นอย่างไร. ได้แก่ กุศลธรรมที่เป็นโลกิยะ, แต่กุศลธรรมที่เป็นโลกิยะนี้ ไม่ประกอบด้วยกาล เพราะให้ผลในระหว่าง ฉะนั้น จึงชื่อว่า อกาลิโก, ท่านกล่าวไว้หมายถึงมรรคนี้นั่นเอง. ส่วนนิพพานธรรม ที่แบ่งกาลมีอดีตเป็นต้น ไม่มีแก่เขา เพราะพ้นจากกาลไปแล้ว ฉะนั้น จึงควรที่จะกล่าวได้ว่า **อกาลิโก.** พระองค์ย่อมควรกับวิธีที่เป็นไปแล้วอย่างนี้ว่า ท่านจงมาดูธรรมนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า **เอหิปัสสิโก**, ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคนี้จึงเหมาะกะวิธีนั้น. ตอบว่า เพราะวิธีนั้นมีอยู่ และเพราะพระองค์ทรงบริสุทธิ์, ใครๆ แม้จะกล่าวว่า เงินและทองมีอยู่ในตุ่มเปล่า ก็ไม่อาจที่จะกล่าวว่า ขอท่านจงมาดูเงินและทองนี้, ถามว่า เพราะเหตุไร, ตอบว่า เพราะเงินและทองไม่มีอยู่. อนึ่ง ใครๆ ไม่สามารถจะกล่าวถึงคูถ หรือมูตรแม้ที่มีอยู่ว่า ขอท่านจงมาดูคูถและมูตรนี้ เพื่อจะให้จิตยินดีร่าเริง โดยการประกาศถึงการดูถูกทางจิตใจ, อีกอย่างหนึ่ง คูถและมูตรนั้น ก็เป็นสิ่งที่จะพึงปกปิดได้ด้วยหญ้าทั้งหลาย หรือใบไม้ทั้งหลายโดยแท้. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะเป็นของที่ไม่สะอาด. อนึ่ง โลกุตตรธรรมแม้ ๙ อย่างนี้ ที่มีอยู่ตามความเป็นจริงนั่นแล ก็เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ ประดุจวงแห่งพระจันทร์เต็มดวงในอากาสที่ปราศจากเมฆหมอก และประดุจแก้วมณีที่เข้าใส่ไว้ในปัณฑุกัมพล, เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงเหมาะสมกับวิธีที่จะมาดู เพราะโลกุตตรธรรมมีอยู่ และเพราะพระองค์ก็บริสุทธิ์ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เอหิปัสสิโก. ชื่อว่า โอปนยิโก เพราะรูปวิเคราะห์ว่า พึงน้อมเข้ามา, อนึ่ง ในเรื่องนี้ มีการวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การน้อมนำเข้าไป ชื่อว่า อุปนยะ, พระผู้มีพระภาคแม้จะทรงเพ่งผ้าที่ติดไฟ หรือศีล ก็ยังควรที่จะน้อมนำเข้าไปในจิตของตน ด้วยอำนาจการเจริญภาวนา ฉะนั้น จึงชื่อว่า โอปนยิโก, การน้อมนำเข้าไปนี้ ย่อมเหมาะในโลกุตตรธรรมที่เป็นสังขตะ, แต่พระผู้มีพระภาคย่อมควรที่จะน้อมนำเข้าไปด้วยจิตของตนในอสังขตโลกุตตรธรรม ฉะนั้น จึงชื่อว่า โอปนยิโก, อธิบายว่า พระองค์ย่อมควรที่จะเกาะติดเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว ด้วยอำนาจการกระทำให้แจ้ง. อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรค ชื่อว่า อุปเนยยะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า น้อมเข้าไปสู่พระนิพพาน, ผลนิพพานธรรม ชื่อว่า อุปเนยยะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า พึงน้อมเข้าไปสู่ความเป็นธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง, อุปเนยยะนั่นเอง ชื่อว่า โอปนยิโก.

คำว่า **ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ** ความว่า มรรคที่เราเจริญแล้ว ผลที่เราบรรลุแล้ว นิโรธที่เราทำให้แจ้งแล้ว วิญญูชนทั้งหลายมีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นแม้ทั้งหมดพึงทราบเฉพาะตนๆ, ด้วยว่ากิเลสทั้งหลายของสัทธิวิหาริก ยังละไม่ได้ ด้วยมรรคที่พระอุปัชฌาย์อบรมให้แล้ว, สัทธิวิหาริกนั้น จะอยู่อย่างผาสุขด้วยผลสมาบัติของพระอุปัชฌานั้นก็หาไม่, ทั้งจะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่พระองค์ทำให้แจ้งแล้วก็หาไม่. อธิบายว่า เพราะเหตุนั้น ผู้นี้ ไม่พึงเห็นเหมือนอาภรณ์บนศีรษะของคนอื่น แต่พึงเห็นเฉพาะในจิตของตนเองเท่านั้น, วิญญูชนทั้งหลาย พึงเสวย(ได้รับ) แต่ว่านั่นไม่ใช่วิสัยของเหล่าคนพาลเลย. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมนี้ พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว, เพราะเหตุไร, เพราะพระองค์ทรงเห็นได้ด้วยพระองค์เอง, ชื่อว่า สันทิฏฐิโก เพราะไม่ประกอบด้วยกาล, ชื่อว่า อกาลิโก เพราะเป็นสิ่งที่ควรเรียกให้มาดู. อนึ่ง ผู้ใด เป็นเอหิปัสสิโก ผู้นั้นนั่นเอง ชื่อว่าเป็นโอปนยิโก เพราะควรน้อมเข้ามา. ท่านทั้งหลายพึงระลึกถึงคุณของพระธรรมอันต่างโดยสวากขาตธรรมเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ท่านทั้งหลาย พึงระลึกถึงพระสงฆ์, หากว่ามีคำถามว่า พึงระลึกถึงอย่างไร ตอบว่า พึงระลึกถึงว่า พระสงฆ์ เป็นผู้ปฏิบัติชอบ ฯลฯ เป็นที่พึ่งแก่ชาวโลก บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สุปฏิปนฺโน** ได้แก่ ผู้ปฏิบัติดี, อธิบายว่า ปฏิบัติแล้วซึ่งสัมมาปฏิปทา อนิวัตติปฏิปทา อนุโลมปฏิปทา อปัจจนีกปฏิปทา ธัมมานุธัมมปฏิปทา. ที่ชื่อว่า สาวก เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ฟังโอวาทนุสาสนีของพระผู้มีพระภาคโดยความเคารพ, หมู่แห่งพระสาวกทั้งหลาย ชื่อว่า สาวกสังโฆ. อธิบายว่า ประชุมแห่งพระสาวกที่ถึงความเป็นสังฆาตะ โดยความเป็นผู้เสมอกันด้วยศีลและทิฏฐิ. ก็เพราะเหตุที่สัมมาปฏิปทานั้น ตรง ไม่งอ ไม่คด ไม่ทรุดโทรม และประเสริฐ ท่านจึงเรียกว่า ญายะ, และเพราะเป็นสิ่งที่เหมาะสม จึงถึงการนับได้ว่า สามีจิ บ้าง ฉะนั้น อริยสงฆ์ผู้ที่ปฏิบัติสัมมาปฏิปทานั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้ปฏิบัติตรงปฏิบัติเหมาะสม ปฏิบัติชอบ. อนึ่ง ในที่นี้ พระสาวกเหล่าใดที่ตั้งอยู่ในมรรค, พระสาวกเหล่านั้น ชื่อว่าผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เพราะประกอบด้วยข้อปฏิบัติ, ท่านเหล่าใด ตั้งอยู่ในผล ท่านเหล่านั้น พึงทราบว่า ปฏิบัติชอบ โดยยึดเอาข้อปฏิบัติในอดีต เพราะท่านได้บรรลุธรรมที่ควรบรรลุด้วยด้วยการปฏิบัติชอบ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สุปฏิปันโน เพราะปฏิบัติตามคำพร่ำสอนในพระธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วบ้าง เพราะปฏิบัติข้อปฏิบัติที่ไม่ผิดพระบัญญัติบ้าง. ชื่อว่า อุชุปฏิปันโน เพราะปฏิบัติไม่เข้าใกล้ที่สุดโต่ง ๒ อย่าง และเพราะปฏิบัติโดยการละโทสะที่คดโกงและเสื่อมถอยทางกาย วาจา และใจ. พระนิพพาน ท่านเรียกว่า ญายะ. ที่ชื่อว่า ญายปฏิปันโน ก็เพราะปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่พระนิพพานนั้น. ผู้ที่ปฏิบัติแล้วตามข้อปฏิบัติ เป็นผู้สมควรแก่การงานที่เหมาะสม เพราะปฏิบัติแล้วอย่างนั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า สามีจิปฏิปันโน. คำว่า ยทิทํ ได้แก่ เหล่านี้เหล่าใด, คำว่า จตฺตาริ ปุริสยุคานิ (บุรุษ ๔ คู่) ได้แก่ มีบุรุษ ๔ คู่ อย่างนี้ คือ ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล นี้นับเป็น ๑ คู่ ด้วยอำนาจการับนับเป็นคู่. คำว่า อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา ได้แก่ ปุริสบุคคล ๘ จำพวก โดยนัยนี้ คือ ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค ๑ ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ๑. อนึ่ง ในที่นี้ บททั้งหลายเหล่านี้ คือ ปุริสะก็ดี ปุคคละก็ดี ความหมายเดียวกัน, แต่คำนั่น ท่านกล่าวไว้ก็ด้วยอำนาจบุคคลที่พอจะแนะนำได้. คำว่า เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ ได้แก่ คู่บุรุษ ๔ คู่ ด้วยอำนาจนับเป็นคู่ เหล่านี้ เหล่าใด แบ่งออกเป็นปุริสบุคคล ๘ จำพวก. นี้เป็นพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค.

ในคำว่า **อาหุเนยฺโย** เป็นต้น ที่ชื่อว่า อาหุนะ เพราะรูปวิเคราห์ว่า ควรนำมาบูชา อธิบายว่า ควรนำมาแม้แต่ที่ไกลแล้วให้ไว้ในผู้มีศีล. คำนี้ เป็นชื่อของปัจจัย ๔, ผู้ที่เหมาะเพื่อจะรับการบูชานั้น เพราะทำการบูชานั้นให้มีผลมาก ฉะนั้น จึงชื่อว่า อานุเนยโย. อีกอย่างหนึ่ง แม้ทรัพย์สมบัติแม้

ทั้งปวง ก็พึงเดินทางแม้แต่ที่ไกลแล้วบูชาไว้ในที่นี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหวนียโย, อีกอย่างหนึ่ง ย่อมควรการบูชาแม้ของท้าวสักกะเป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหวนียโย, อนึ่ง ไฟนี้ใด ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ควรนำมาบูชาของพวกพราหมณ์, สิ่งที่บูชาแล้วในไฟนี้ มีผลมาก ฉะนั้น จึงถือว่าเป็นลัทธิของพราหมณ์เหล่านั้น, ถ้าชื่อว่าเป็นสิ่งที่ควรนำมาบูชา เพราะการบูชานั้นมีผลมากไซร้. พระสงฆ์เท่านั้น ควรนำมาบูชา, เพราะว่าสิ่งของที่บูชาแล้วในพระสงฆ์ ย่อมมีผลมาก, บทว่า อาหวนียโย ในนิกายอื่น นี้นั้น โดยความหมายก็เป็นอันเดียวกันกับบทนี้ว่า อาหุเนยโย ในที่นี้ แต่โดยคุณลักษณะ ก็ต่างกันเพียงเล็กน้อย บางสิ่งบางอย่างเท่านั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหุเนยโย. อนึ่ง ในบทว่า ปาหุเนยฺโย นี้ อาคันตุกทานที่จัดแจงไว้ด้วยสักการะเพื่อประโยชน์แก่ญาติมิตรผู้เป็นที่รักที่ชอบใจซึ่งมาจากทิศน้อยทิศใหญ่ ท่านเรียกว่า ปาหุนะ, ทานแม้นั้น ยกเว้นที่แขกเห็นปานนั้นเหล่านั้น ก็เหมาะที่จะถวายแก่สงฆ์โดยแท้, สงฆ์เท่านั้น เหมาะสมที่จะรับทานนั้น, เพราะว่าแขกที่จะเหมือนกับพระสงฆ์ไม่มี, จริงอย่างนั้น แขกเช่นกับพระสงฆ์นี้ ที่ประกอบแล้วด้วยธรรมทั้งหลายที่เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจ ปรากฏอยู่ในพุทธันดรเดียว และไม่มีหลากหลาย. ปาหุนทานนี้ ควรที่จะถวายแก่พระสงฆ์นั้น และพระสงฆ์นั้นก็เหมาะสมเพื่อที่จะรับปาหุนทาน ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปาหุเนยโย, บาลีว่า ปาหวนียโย บ้างก็มี, เพราะเหตุที่พระสงฆ์ย่อมนำมาซึ่งบุพพการะ ฉะนั้น พึงนำมาบูชาไว้ในที่นี้ก่อนกว่าทุกสิ่ง ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปาหวนียโย, อีกอย่างหนึ่ง สงฆ์ย่อมควรซึ่งการบูชาโดยประการทั้งปวง ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปาหวนียโย, สงฆ์นี้นั้น ท่านเรียกว่า ปาหุเนยโย โดยความหมายนั้นนั่นเอง ในที่นี้. ส่วนทานที่เชื่อเรื่องปรโลกแล้วจึงถวาย ท่านเรียกว่า ทักษิณา. สงฆ์ย่อมควรซึ่งทักษิณานั้น หรือว่าเกื้อกูลแล้วต่อทักษิณา ก็เพราะจะชำระทักษิณานั้นให้หมดจดได้ โดยการกระทำให้เป็นทักษิณาที่มีผลมาก ฉะนั้น จึงชื่อว่า ทักขิเณยโย. สงฆ์ย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรม ที่ชาวโลกทั้งปวงยกมือทั้งสองข้างไว้เหนือศีรษะแล้วกระทำอยู่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญชลกรณีโย. คำว่า **เป็นเนื้อนาบุญอันยอดเยี่ยมแก่ชาวโลก (อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส**) ได้แก่ เป็นสถานที่งอกงามขึ้นแห่งบุญที่ไม่มีที่ใดเหมือน แก่ชาวโลกทั้งมวล, เหมือนอย่างว่า สถานที่งอกขึ้นแห่งข้าวสาลีทั้งหลายก็ดี แห่งข้าวบาร์เลย์ก็ดี ของพระราชาหรือของอมาตย์ ท่านเรียว่า นาข้าวสาลีของพระราชา นาข้าวบาร์เลย์ของพระราชา ฉันใด, พระสงฆ์ก็เป็นสถานที่งอกงามแห่งบุญที่ไม่มีที่ใดเสมอเหมือนแก่ชาวโลกทั้งมวล ฉันนั้น, เพราะว่า บุญทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขนานัปการแก่ชาวโลก ย่อมงอกงามขึ้นเพราะอาศัยพระสงฆ์ ฉะนั้น พระสงฆ์จึงเป็นเนื้อนาบุญอันยอดเยี่ยวแก่ชาวโลก. อธิบายว่า ท่านทั้งหลาย พึงระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ซึ่งมีความเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเป็นต้นเป็นประเภท ด้วยอาการอย่างนี้. คำว่า **ตํ** ได้แก่ การละความกลัวเป็นต้น. หากว่ามีคำถามว่าเพราะเหตุไร คือ เพราะเหตุอะไร. ตอบว่า เพราะไม่ระลึกถึงพระตถาคต ผู้ปราศจากราคะเป็นต้น ผู้ไม่มีกิเลส ไม่สะดุ้งกลัว และไม่พ่ายแพ้, ในข้อนั้น เพราะไม่มีกิเลส จึงไม่มีความกลัวเป็นต้น, เพราะไม่มีความกลัวเป็นต้น จึงไม่มีความพ่ายแพ้. คำว่า **อิทมโวจ** ได้แก่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสธชัคคปริตรนี้ อานุภาพย่อมเป็นไปในแสนโกฏิจักรวาล ที่เป็นอาณาเขตของพระผู้มีพระภาคใด เพราะระลึกถึงอานุภาพนี้ ที่สุดแห่งผู้ที่หลุดพ้นแล้วจากทุกข์ทั้งหลาย มีภัยจากยักษ์และภัยจากโจรเป็นต้นจึงไม่มี, การที่จะเข้าไปสงบระงับทุกข์ชนิดอื่น เอาไว้ก่อน, ด้วยว่า ผู้ที่มีจิตเลื่อมใส เมื่อระลึกถึงอานุภาพนี้ย่อมได้ที่พึ่งแม้ในอากาศ. ในข้อนั้น มีเรื่องเล่าดังต่อไปนี้ ได้ยินว่า เมื่อเขากำลังทำความสะอาดที่ทีฆวาปีเจดีย์ ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง เหยียบพลาดจากไพรที(แท่น,ที่บูชา)ขนาดเล็ก แล้วตกลงไปใต้ฐานเจดีย์, ภิกษุสงฆ์ที่ยืนอยู่ชั้นล่าง ก็กล่าวกันว่า อาวุโส ท่านจงระลึกถึงธชัคคปริตร. ภิกษุหนุ่มรูปนั้น สะดุ้งกลัว

ต่อภัยคือความตาย จึงกล่าวว่า ขอธชัคคปริตรจงปกปักรักษาเราด้วยเถิด. ขณะนั้นนั่นเอง อิฐ ๒ ก้อน กระเด็นออกมาจากใต้ฐานพระเจดีย์ แล้วได้มาตั้งเป็นบันไดแก่ภิกษุหนุ่มนั้น. อิฐก้อนที่ตั้งอยู่ด้านบนได้ห้อยลงมาเป็นม่านเถาวัลย์, เมื่ออิฐก้อนนั้นตั้งอยู่บนม่านแล้ว อิฐทั้งหลายก็ได้ตั้งอยู่ในที่ของตนๆ นั่นเอง. คำว่า **สุคโต** ได้แก่ พระศาสดาได้ตรัสพระดำรัสนี้, คำว่า อถ ได้แก่ อีก. คำว่า อปรํ ได้แก่ อื่น. คำว่า เอตํ ได้แก่ ได้ตรัสการรวบรวมอรรถดังที่กล่าวไว้แล้ว.

คำว่า **อรญฺเญ ฯเปฯ โน สิยา** ความว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงระลึกถึงพระสัมพุทธเจ้า ไม่ว่าจะในป่า ที่เสนาสนะคือโคนต้นไม้ หรือว่าในที่ที่สงัดปราศจากผู้คนก็ตาม, ภัยจะไม่พึงมีแก่พวกเธอผู้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า. คำว่า **โลกเชฏฺฐํ** ได้แก่ ผู้เป็นประธานในโลก, คำว่า นราสภ ได้แก่ ผู้สูงสุดในหมู่สัตว์. คำว่า **พุทฺธ** ได้แก่ พระสัพพัญญู. คำว่า **โน เจ สเรยฺยาถ** ได้แก่ หากว่าเธอทั้งหลายไม่พึงระลึกถึง. คำว่า **อถ** ได้แก่ ลำดับต่อจากนั้น. คำว่า **นิยฺยานิกํ** ได้แก่ อันเป็นเหตุแห่งการออกจากทุกข์ทั้งมวล. ชื่อว่าพระองค์แสดงไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ทรงแสดงไว้แล้วด้วยดี, เธอทั้งหลายพึงระลึกถึงธรรม. หากว่า เธอทั้งหลายไม่ระลึกถึงธรรมซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วไซร้, คำว่า **อนุตฺตรํ** ได้แก่ สูงสุด. คำว่า **ปุญฺญกฺเขตฺตํ สงฺฆ** ได้แก่ เธอทั้งหลายพึงระลึกถึงอริยสงฆ์. ภิกษุทั้งหลาย ความกลัวก็ดี ความหวาดสะดุ้งก็ดี การที่ขนลุกชูชันก็ดี จักไม่เกิด คือ จักไม่มี แก่เธอทั้งหลายผู้ระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม และพระอริยสงฆ์ ด้วยอาการอย่างนี้.

ธชัคคปริตรพรรณนาในจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ
อรรถกถาปฐมภาณวาร จบ.

๑.๕ ทุติยภาณวาร

๑.๕.๑-๓ พรรณนาโพชฌังคสูตร ๓ สูตร

เหตุเกิดของเรื่อง

(๗๐-๗๒) บัดนี้ ท่านได้บรรจุโพชฌงคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๓ พระสูตร เพื่อต้องการจะสงบระงับอาพาธที่เกิดขึ้นแก่พระมหากัสสปเถระ พระมหาโมคคัลลานเถระ และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายผู้เป็นวิสุทธิเทพ ในระหว่างแห่งปริตตสูตร ๓ สูตร ที่พระองค์ตรัสไว้ โดยมุ่งจะห้ามอุปัทวะของอุบัติเทพ นี้ใด, ลำดับแห่งการพรรณนาพระสูตรนั้น มาถึงแล้ว. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ราชคเห** ได้แก่ ในพระนครที่มีนามอย่างนั้น, ด้วยว่า พระนครนั้น ท่านเรียกว่า ราชคฤห์ เพราะเป็นเมืองที่พระเจ้ามันทาตุและพระเจ้ามหาโควินทะเป็นต้นครอบครอง, อนึ่งประชนคนเหล่าอื่นก็พากันสรรเสริญโดยประการต่างๆ, พระนครนั้นต่างกันก็เพียงแต่ชื่อ, อนึ่งพระนครนี้นั้นเป็นพระนครในสมัยพุทธกาล และในสมัยพระเจ้าจักรพรรดิ, ในเวลาที่เหลือ เป็นเมืองที่ว่างเปล่า ถูกยักษ์ยึดครอง, ยังคงดำรงเป็นสถานที่อยู่อาศัยของยักษ์เหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดงโคจรคามอย่างนี้แล้วทรงตรัสสถานที่อยู่อาศัยว่า เวฬุวเน กลนฺทกนิวาเป. คำว่า เวฬุวนํ เป็นชื่อของอุทยานนั้น, ได้ยินว่า อุทยานนั้น ได้แวดล้อมไปด้วยไม้ไผ่ทั้งหลาย และประกอบด้วยประตูทางเข้าออกของโคโดยเป็นกำแพงยาว ๑๘ ศอก เป็นอุทยานที่สว่างอุดมไปด้วยสีเขียว น่ารื่นรมย์, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า เวฬุวัน. อนึ่ง ในอุทยานนี้ คนทั้งหลายได้พากันให้เหยื่อแก่กระแตทั้งหลาย, เพราะเหตุนั้น ท่านเรียกว่า กลันทกนิวาปะ. กระแตทั้งหลาย ท่านเรียกว่า ชื่อว่ากลันทกะ. ได้ยินว่า สมัยก่อน พระราชาพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เสด็จมาเพื่อจะทรงเล่นกีฬาในอุทยาน ทรงเมาแล้วด้วยความเมา

เพราะสุราจึงทรงบรรทมในเวลากลางวัน, แม้บริวารของพระองค์ก็หลับแล้ว, บริวารที่เหลือโดนยั่วเย้าด้วยดอกไม้และผลไม้เป็นต้น จึงพากันหลีกไปข้างโน้นและข้างนี้. ทีนั้น งูสีดำเลื้อยออกมาจากโพลงต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่ง เพราะได้กลิ่นสุรา แล้วเลื้อยมุ่งตรงไปหาพระราชา, รุกขเทวดาเห็นเหตุการณ์นั้นแล้ว จึงดำริว่า เราจะถวายชีวิตแก่พระราชา จึงแปลงเป็นกระแตวิ่งมาแล้วส่งเสียงที่ใกล้หู, พระราชาก็ทรงตื่น, งูดำก็เลื้อยกลับไป, พระราชานั้น เห็นกระแตนั้นแล้ว ทรงดำริว่า กระแตนี้ให้ชีวิตแก่เรา จึงทรงเริ่มตั้งการให้อาหารแก่กระแตทั้งหลายในอุทยานนั้น, และให้ป่าวประกาศถึงการให้เบียดเบียนกระแต. เพราะเหตุนั้น จำเดิมแต่นั้นมา จึงถึงการนับว่า กลันทกนิวาปะ. คำว่า **อายสฺมา** นั่น เป็นคำกล่าวด้วยความรัก อธิบายว่า ท่านผู้มีอายุยืนยาว. คำว่า กสฺสโป เป็นชื่อโคตรของพระเถระ. อนึ่ง พระกัสสปะนั้น ท่านเรียกว่า ปิปผลิ ด้วยอำนาจแห่งชื่อที่มารดาบิดาตั้งให้, พระเถระนั้น เป็นผู้ที่ยิ่งใหญ่ด้วย เป็นพระกัสสปะด้วย เพราะเป็นผู้ที่ควรบูชา ฉะนั้น จึงชื่อว่า มหากัสสปะ, จริงอยู่ ตั้งแต่เวลาที่ท่านเป็นคฤหัสถ์ พระกัสสปะนั่นก็ได้รับการยกย่องสรรเสริญ เพราะความเป็นผู้ยิ่งใหญ่โดยคุณงามความดี, อีกอย่างหนึ่ง พระเถระนี้ ท่านเรียกว่า พระมหากัสสปะ เพราะหมายถึงพระกุมารปัสสปะเป็นต้นด้วย. คำว่า **ปิปฺผลิคุหายํ** ท่านกล่าวว่าเหมือนกับถ้ำที่เป็นโพลง ที่ต้นปิปผลิ หรือถ้ำที่ภูเขาที่ต้นปิปผลิคำเป็นเครื่องหมายไว้. ในคำว่า **อาพาธิโก** นี้ ที่ชื่อว่า อาพาธ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เบียดเบียน คือ บีบคั้น เพราะเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่ไม่สม่ำเสมอกัน, อาพาธนั้น มีอยู่แก่ภิกษุนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า อาพาธิโก. ภิกษุถึง คือ ได้รับทุกข์เพราะอาพาธนั้นนั่นเอง ฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกขิโต. คำว่า พาฬฺหคิลาโน ได้แก่ เป็นไข้หนักมาก. คำว่า **อถ โข** ได้แก่ ในสมัยนั้น. คำว่า **สายณฺหสมยํ** ได้แก่ สมัยกล่าวคือเวลาเย็น หรือว่าในเวลาเย็น, สมัยหนึ่ง เป็นทุติยาวิภัตติ ลงในอัจจันตสังโยค, ในคำนั้น จะอธิบายว่า ในขณะหนึ่งซึ่งเป็นเวลาเย็น ด้วยอำนาจสัมพันธ์กับกิริยาที่ออกมา ก็เหมาะ, ในกาลกล่าวคือเวลาเย็น ด้วยอำนาจกิริยาที่ถามถึงการเข้าไปหา. อนึ่ง การถือ คือ การยึดมั่นอารมณ์เพียงชนิดเดียวเท่านั้น โดยชอบ เพราะถอยกลับจากอารมณ์ที่หนาแน่นโดยการนับ อีกอย่างหนึ่ง การเกาะติด คือ การหลีกเร้นของจิตในอารมณ์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น, เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปฏิสัลลานา, อธิบายว่า ผลสมาบัติ. คำว่า **วุฏฺฐิโต** ความว่า ออก คือ ไปปราศ ได้แก่ หลีกไป. คำว่า **เยน** ได้แก่ หรือว่าพึงเข้าไปหาเพราะเหตุคือการระงับโรคอันใด ในที่ใด. คำว่า **เตน** ได้แก่ หรือว่าเข้าไปหาแล้วเพราะเหตุนั้น ในที่นั้น. คำว่า **นิสชฺช โข** ได้แก่ นั่งแล้วนั่นเอง. คำว่า **เอตๅ** ได้แก่ คำที่จะกำลังจะกล่าวอยู่นั่น. คำว่า **กจฺจิ เต กสฺสป ขมนียๅ** ได้แก่ กัสสปะ เธอยังพออดทน คือ อดกลั้นได้อยู่หรือ. คำว่า **กจฺจิ ยาปนียๅ** ได้แก่ ร่างกายของเธอยังพอที่จะดำเนินไปได้อยู่หรือ. คำว่า **กจฺจิ** ได้แก่ หรือหนอ. คำว่า **ปฏิกฺกมนฺติ** ได้แก่ หายหน้าไป คือ กลับ ได้แก่ ถอยไป. คำว่า **โน อภิกฺกมนฺติ** ได้แก่ ไม่ไปพบหน้า คือ ก็จะไม่เจริญรุ่งเรืองบ้างเลยหรือ. คำว่า **ปฏิกฺกโมสานๅ** ได้แก่ การสิ้นสุดการถอยกลับ เป็นความเสื่อม คือ เป็นที่สุด บ้างหรือ, อีกอย่างหนึ่ง ตัดบทว่า ปฏิกฺกโม อาสานๅ. คำว่า **อาสานๅ** ได้แก่ ความเสื่อมรอบแห่งทุกขเวทนาเหล่านั้น. คำว่า **ปญฺญายติ** ได้แก่ ปรากฏให้เห็น หรือทราบได้. คำว่า **โน อภิกฺกโม** ความว่า ความเจริญไม่ปรากฏบ้างหรือ. คำว่า **น เม ภนฺเต ขมนียๅ** ได้แก่ ข้าแต่พระองค์ ข้าพระองค์ ไม่อาจจะอดทนได้. คำว่า **น ยาปนียๅ** ได้แก่ ร่างกายไม่สามารถจะดำเนินไปในอิริยาบถ ๔ ได้. คำว่า **อภิกฺกมนฺติ** ได้แก่ ทุกขเวทนาอย่างเหลือกำลังของข้าพระองค์กำเริบ. คำว่า โน ปฏิกฺกมนฺติ ได้แก่ ยังไม่เสื่อมหายไป. คำว่า อภิกฺกโมสานๅ ได้แก่ ฝ่ายดี, อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า การก้าวไปข้างหน้า คือ การเจริญ ของทุกขเวทนาที่เสื่อมถอย จะปรากฏ. การถอย

กลับ คือ ความเสื่อม หาปรากฏไม่.

เทศนาพรรณนา

การพรรณนาเรื่องเทศนา

คำว่า **สตฺตา** เป็นการกำหนดนับ. คำว่า **อิเม** เป็นการแสดงธรรมที่จะตรัส. พระองค์ตรัสเรียกพระเถระ ด้วยสำเนียงที่ฟังแล้วไม่ระคายเคืองว่า กัสสปะ. ทรงแสดงความสักการะนับถือด้วยคำว่า มยา. คำว่า **โพชฺฌงฺคา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายของพระองค์ซึ่งเป็นองค์แห่งสัตว์ที่จะตรัสรู้. อีกอย่างหนึ่ง พระกัสสปะนั้น ย่อมตื่น หรือออกจากวัฏฏะ หรือทำให้แจ้งซึ่งธรรมคือสัจจะ ๔ ด้วยความพร้อมเพรียงแห่งธรรมอันใด ที่ชื่อว่า โพชฌงค์ แม้เพราะเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ของความพร้อมเพรียงแห่งธรรมนั้นบ้างก็มี. คำว่า **สมฺมทกฺขาตา** ได้แก่ พระองค์ทรงตรัสบอกไว้โดยไม่คลาดเคลื่อนโดยชอบ ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ คือเป็นเหตุ แห่งการตรัสรู้สัจจะ ๔ และว่า โพชฌงค์ มีลักษณะนำสัตว์ออกจากทุกข์ และว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะพระเจ้าจักรพรรดิปรากฏ แก้ว ๗ ประการนี้จึงปรากฏ, ภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าปรากฏ แก้วคือโพชฌงค์ ๗ ประการจึงปรากฏ.[๒๓๑] คำว่า **ภาวิตา** ได้แก่ ให้เกิดขึ้น หรือให้เจริญแล้ว ด้วยอำนาจการสละและน้อมเข้ามาให้เป็นสิ่งที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ และอาศัยนิโรธ และด้วยอำนาจปัจจัยของตนๆ ที่ปราศจากธรรมที่เป็นข้าศึก. คำว่า **พหุลีกตา** ได้แก่ สั่งสมไว้แล้วด้วยอำนาจการให้เกิดขึ้นบ่อยๆ. คำว่า **อภิญฺญาย** ได้แก่ เพื่อประโยชน์ที่จะได้ตรัสรู้อภิเญยยธรรม. คำว่า **สมฺโพธาย** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่อริยมรรค. คำว่า **นิพฺพานาย** ได้แก่ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน. คำว่า **สำวตฺตนฺติ** ได้แก่ เป็นเป็นไปทั่ว. ชื่อว่าภูมิแห่งการกระทำให้แจ้งตามความเป็นจริงแห่งโพชฌงค์ทั้งหลาย ท่านกล่าวไว้แล้ว ด้วยคำทั้งหลายมีคำว่า อภิญญาย เป็นต้น, ก็แล ภูมิแห่งการกระทำให้แจ้งนั้น มี ๔ ประการ คือ วิปัสสนา ฌานที่เป็นบาท มรรค ผล. ใน ๔ อย่างนั้น โพชฌงค์ทั้งหลาย จัดเป็นกามาวจร ในเวลาที่เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนา เป็นโลกุตตระ ในเวลาที่เกิดขึ้นในบาทแห่งวิปัสสนา.

คำว่า **กตเม สตฺตา** ได้แก่ การถามถึงความเป็นผู้ประสงค์จะกล่าว. คำว่า **สติสมฺโพชฺฌงฺโค** ได้แก่ โพชฌงค์ที่ประเสริฐ หรือดี ฉะนั้น จึงชื่อว่า สัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์ คือสติ ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์, ในที่ทุกแห่งก็มีนัยนี้เหมือนกัน. คำว่า **สมฺมทกฺขาโต** ได้แก่ บอกไว้โดยไม่คลาดเคลื่อน แม้เพราะเป็นสิ่งที่แสดงไว้แล้วครั้งแรก โดยความเป็นลักษณะที่ปรากฏ โดยความเป็นผู้นำแห่งธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ ทุกอย่าง และโดยความเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาในทุกๆ ที่. คำว่า **ภาวิโต** ได้แก่ เจริญแล้ว ด้วยโยนิโสมนสิการ และด้วยอาการ ๔ อย่าง มีสัมปชัญญะ ๔ เป็นต้น เพื่อให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น หรือเพื่อเจริญโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้บริบูรณ์. คำว่า **ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค สมฺมทกฺขาโต** เป็นลักษณะของการสอดส่องหรือสืบสวน, ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดแล จิตหดหู่, สมัยนั้นเป็นเวลาเพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ฉะนั้น จึงชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้แล้วโดยชอบ. คำว่า **ภาวิโต** ความว่า เจริญแล้ว ด้วยโยนิโสมนสิการที่เป็นไปแล้ว ด้วยอำนาจการแทงตลอดสามัญญลักษณะตามความเป็นจริง ในกุศลเป็นต้น และด้วยอาการ ๗ อย่าง มีวัตถุ วิสทะ กิริยา อินทรีย์ สมัตตะ และ

---

[๒๓๑] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๒๒๓/๘๘, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒๓/๑๕๖.

ปฏิปาทนะ เป็นต้น ด้วยปริปุจฉกถาเป็นต้น เพื่อให้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น หรือเพื่อเจริญอบรมธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้บริบูรณ์. คำว่า **วิริยสมฺโพชฌงฺโค สมฺมทกฺขาโต** เป็นลักษณะของการยกย่อง, ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดแล จิตหดหู่, สมัยนั้น เป็นเวลาเพื่อเจริญวิริยสัมโพชฌงค์[๒๓๒] ฉะนั้น จึงชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้แล้วโดยชอบ. คำว่า **ภาวิโต** ความว่า เจริญแล้วด้วยอาการ ๑๑ อย่าง มีพิจารณาความกลัวต่ออบายเป็นต้น ด้วยอำนาจการได้โพชฌงค์เหล่านั้นเกิดขึ้นในอารัมภธาตุเป็นต้น และด้วยอำนาจโยนิโสมนิการที่เป็นไปแล้ว เพื่อให้วิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นเกิดขึ้น หรือเพื่อเจริญอบรมวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้บริบูรณ์. คำว่า **ปีติสมฺโพชฌงฺโค สมฺมทกฺขาโต** เป็นลักษณะที่แผ่ซ่านไป, ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดแล จิตหดหู่, สมัยนั้น เป็นเวลาเพื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ฉะนั้น จึงชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้แล้วโดยชอบ. คำว่า **ภาวิโต** ความว่า เจริญแล้วด้วยโยนิโสมนสิการที่จะให้เกิดขึ้นด้วยปีติ และด้วยอาการ ๑๑ อย่าง มีพุทธานุสสติเป็นต้น เพื่อให้ปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น หรือเพื่อเจริญอบรมปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้บริบูรณ์. คำว่า **ปสฺสทฺธิสมฺโพชฌงฺโค สมฺมทกฺขาโต** เป็นลักษณะที่เข้าถึง (บรรลุ), ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดแล จิตฟุ้งซ่าน, สมัยนั้น เป็นเวลาเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์[๒๓๓] ฉะนั้น จึงชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้แล้วโดยชอบ. คำว่า **ภาวิโต** ความว่า เจริญแล้ว ด้วยโยนิโสมนสิการในการสงบกายและจิต และด้วยอาการ ๗ อย่าง มีเสพโภชนะที่ประณีตเป็นต้น เพื่อให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น หรือเพื่อเจริญอบรมปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้บริบูรณ์. คำว่า **สมาธิสมฺโพชฌงฺโค สมฺมทกฺขาโต** เป็นลักษณะที่ไม่ฟุ้งซ่าน, ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดแล จิตฟุ้งซ่าน, สมัยนั้น เป็นเวลาที่จะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ฉะนั้น จึงชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้แล้วโดยชอบ. คำว่า **ภาวิโต** ความว่า เจริญแล้ว ด้วยโยนิโสมนสิการในโพชฌงค์นั้น และด้วยอาการ ๑๑ อย่าง มีวัตถุ กิริยาที่ไม่คลาดเคลื่อน อินทรีย์ และการปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอเป็นต้น เพื่อให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น หรือเพื่อเจริญอบรมสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้บริบูรณ์.

คำว่า **อุเปกฺขาสมฺโพชฌงฺโค สมฺมทกฺขาโต** เป็นลักษณะของการพิจารณา, ภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง สมัยใดแล จิตฟุ้งซ่าน, สมัยนั้น เป็นเวลาเพื่อเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์[๒๓๔] ฉะนั้น จึงชื่อว่าพระองค์ตรัสไว้โดยไม่วิปริต(คลาดเคลื่อน). คำว่า **ภาวิโต** ความว่า ให้เกิดขึ้นแล้ว และให้เจริญแล้วด้วยโยนิโสมนสิการในความสงบกายและจิต และด้วยอาการ ๗ อย่าง มีเสพโภชนะที่ประณีตเป็นต้น เพื่อให้อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น หรือเพื่อเจริญอบรมอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้บริบูรณ์. ย่อมเป็นการเจริญอบรมโพชฌงค์ทั้งปวงให้บริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค. อนึ่งในเรื่องนี้เหมือนอย่างว่า จักรแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ อยู่เหนือกว่าแก้วทุกชนิด ฉันใด แก้วคือสติสัมโพชฌงค์ ย่อมเหนือกว่าธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด, ย่อมเป็นเช่นกับจักรแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะใช้ในความหมายว่าเหนือกว่า. แก้วที่เกิดขึ้นแล้วโดยความเป็นแก้วที่ยิ่งใหญ่ ในบรรดาแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ สูงส่ง ไพบูลย์. ช้างแก้ว ยิ่งใหญ่, แก้วคือธัมมวิจยสัมโพชฌงค์แม้นี้ยิ่งใหญ่ เกิดขึ้นแล้วในกายธรรม สูงส่ง ไพบูลย์. คำว่า มหนฺตํ ได้แก่ เป็นเช่นกับช้างแก้ว. ม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ แล่นไว คือ แล่นเร็ว, แก้วคือวิริยสัมโพชฌงค์แม้นี้ ก็เป็นเช่นกับม้าแก้ว เพราะ

---

[๒๓๒] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๒๒๔/๑๐๐, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒๔/๑๕๖.

[๒๓๓] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๒๓๔/๑๐๑. สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๑.

[๒๓๔] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๒๓๔/๑๐๑. สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๑.

เป็นผู้แล่นไวและเร็วนี้ คือ แล่นไว คือ เร็ว. มณีแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมกำจัดความมืด คือ แสดงความสว่าง, แก้วคือปีติสัมโพชฌงค์แม้นี้ ย่อมกำจัดความมืดมนคือกิเลสได้ เพราะเป็นกุศลโดยส่วนเดียว, ย่อมแสดงแสงสว่างคือญาณ ด้วยอำนาจสหชาตปัจจัยเป็นต้น ฉะนั้น จึงเป็นเช่นเดียวกับมณีรัตนะ โดยภาวะที่กำจัดความมืดมิดและแสดงแสงสว่างนี้. นางแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมระงับความกระวนกระวายทางกายและจิต ย่อมสงบความเร่าร้อน, แก้วคือปัสสัทธิสัมโพชฌงค์แม้นี้ ย่อมระงับความกระวนกระวายทางกายและจิต ย่อมสงบความเร่าร้อนได้ ฉะนั้น จึงเป็นเช่นเดียวกับนางแก้ว. คหบดีแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ตัดขาดความฟุ้งซ่านด้วยการให้ทรัพย์ทุกๆขณะที่ตนปรารถนา แล้วทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว, แก้วคือสมาธิสัมโพชฌงค์แม้นี้ ยังความแน่วแน่ให้ถึงพร้อมด้วยอำนาจตามที่ตนปรารถนาเป็นต้น ตัดความฟุ้งซ่านแล้วจึงทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว ฉะนั้น จึงเป็นเช่นเดียวกับคหบดีแก้ว. และปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมทำความเป็นผู้ขวนขวายน้อย ด้วยการทำกิจให้สำเร็จได้ในที่ทุกสถาน, แก้วคืออุเบกขาสัมโพชฌงค์แม้นี้ ปลดเปลื้องจิตที่เกิดขึ้นจากความหดหู่และความฟุ้งซ่าน แล้วตั้งอยู่ในความเป็นกลาง จึงกระทำความเป็นผู้ขวนขวายน้อย ฉะนั้น จึงเป็นเช่นเดียวกับปริณายกแก้ว. แก้วคือโพชฌงค์แม้เหล่านี้ ท่านเรียกว่า แก้ว ดุจจักรแก้วเป็นต้นของพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะมีความหมายว่าให้เกิดความยินดี ๗ ประการ เพราะมีความหมายว่าทำความเคารพ เพราะมีความหมายว่ามีคุณค่ามาก เพราะมีความหมายว่าไม่อาดูล เพราะมีความหมายว่าพบเห็นได้ยาก และเพราะมีความหมายว่าเป็นที่ใช้สอยของสัตว์นับไม่ถ้วน.

คำว่า **อิเม โข กสฺสป สตฺต โพชฺฌงฺคา** เป็นต้น เป็นการกล่าวย้ำ คำว่า **ตคฺฆ ภควา โพชฺฌงฺคา ตฺคฆ สุคต โพชฺฌงฺคา** เป็นการกล่าวอย่างเอื้ออาทร เพราะความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค และในพระธรรม ของพระเถระ. คำว่า **ตคฺฆ** เป็นนิบาตลงในอรรถว่าเป็นหนึ่ง หรือลงในความหมายว่ายอมรับ. ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌงค์ทั้งหลาย มีส่วนเดียว ข้าแต่พระสุคต โพชฌงค์ทั้งหลาย มีส่วนเดียว, อธิบายว่า โพชฌงค์ทั้งหลายย่อมเป็นไปโดยส่วนเดียว เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน, อีกอย่างหนึ่ง ยอมรับว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌงค์ทั้งหลาย เป็นอย่างนี้, ข้าแต่พระสุคต โพชฌงค์ทั้งหลาย เป็นอย่างนี้. คำว่า **อิทมโวจ** เป็นต้น เป็นการกล่าวถึงการทำสังคายนา. คำว่า **อิทำ** ได้แก่ พระสูตรนี้. คำว่า **อตฺตมโน** ได้แก่ มีใจเป็นของตนเอง (ดีใจ) หรือว่ามีใจที่ปีติและสุขเป็นต้นยึดครองแล้ว. คำว่า **ภควโต ภาสิตำ อภินนฺทิ** ได้แก่ ปรารภ หรือฟังภาษิตแล้วจึงยินดี, อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า แห่งภาสิต, อีกอย่างหนึ่ง ยอมรับภาสิตแล้ว. คำว่า **วุฏฺฐาหิ จ** ได้แก่ จงออกไป, อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะก็อย่างนี้เหมือนกัน, อีกอย่างหนึ่ง ออกแล้วจึงอยู่. คำว่า **ตถาปหีโน จายสฺมโต มหากสฺสปสฺส โส อาพาโธ อโหสิ** ความว่า ได้ยินว่า สิ่งนี้ได้มีแล้ว แก่พระเถระผู้สดับอยู่ด้วยดีซึ่งการเจริญโพชฌงค์นี้ โพชฌงค์เหล่านี้ ปรากฏแล้วแก่พระเถระผู้แทงตลอดสัจจะทั้งหลาย ในวันที่ ๗ ตั้งแต่วันที่ข้าพเจ้าบวช, ทีนั้น เมื่อพระเถระนั้นคิดอยู่ว่า คำสั่งสอนของพระศาสดา ช่างนำพาสัตว์ออกจากทุกข์จริงหนอ โลหิตก็บริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว, อุปาทายรูปก็ได้สะอาดหมดจด, โรคจากร่างกายก็กลับหายไปสิ้น ดุจหยาดน้ำที่ตกลงบนในบัว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนึ่ง อาพาธนั้นอันท่านพระมหากัสสปะละได้อย่างนั้น[๒๓๕] อธิบายว่า เปรียบเหมือนอาพาธที่ละได้แล้วอย่างนั้น จะไม่พึงเกิดขึ้นอีก. แม้ในโพชฌงคสูตรที่ ๒ และที่ ๓ ก็นัยนี้เหมือนกัน. แต่ว่าในโพชฌงคสูตรที่ ๒ คำว่า

---

[๒๓๕] สำ.ม. (บาลี) ๑๙/๑๙๖/๗๒, สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๖/๑๓๐.

คิชฺฌกูเฏ ปพฺพเต ความว่า หรือว่าแร้งทั้งหลายจับอยู่แล้วบนยอดของภูเขานั้น, ยอดทั้งหลายของภูเขานั้น จึงเป็นเช่นเดียวกับแร้ง, เพราะเหตุนั้น ภูเขานั้น ท่านจึงเรียกว่า คิชฌกูฏ, ที่ภูเขาคิชฌกูฏนั้น. คำที่เหลือ เข้าใจกันได้ง่าย. ในโพชฌงคสูตรที่ ๓ คำว่า **ปฏิภนฺตุ ตำ จุนฺท โพชฺฌงฺคา** ความว่า โพชฌงค์ทั้งหลาย ที่ทำการเข้าไปกำหนดเอาความพอใจ (มีความสุข) นั้น จงโชติช่วง จงส่องแสง เป็นความจริงแท้ (ถูกต้อง) จงกลับมา จงปรากฏ จงเกิด อธิบายว่า ท่านจงบอกการเจริญโพชฌงค์. คำว่า สมนุญฺโญ ได้แก่ น่ายินดียิ่ง, ยอมรับได้. คำที่เหลือ เข้าใจกันได้โดยง่าย. ส่วนว่า ความทรุดโทรม (ชรา) เพราะถูกความหนาวย่ำยี ที่เกิดขึ้นแล้ว แก่ชนแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ เพราะสัมผัสกับลมที่พัดเอาต้นไม้มีพิษที่บานแล้วที่เชิงเขา พึงทราบว่า อาพาธ.

การพรรณนาโพชฌังคสูตร ๓ สูตร แห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ

ทุติยภาณวารอรรถกถา จบ

๒.๖ ตติยภาณวาร

๒.๖.๑ คิริมานันทสูตรพรรณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยการหายอาพาธของพระคิริมานนท์

(๗๓) บัดนี้ ภาสิตที่มีอรรถเช่นนั้นนั่นแล ซึ่งมีอยู่ในระหว่างโพชฌงค์ที่พระองค์ตรัสไว้เพื่อสงบระงับอาพาธนี้ใด ท่านได้บรรจุคิริมานันทสูตรที่แสดงถึงภูมิในการทำหน้าที่ของตนตามความเป็นจริง แห่งหมู่ธรรมซึ่งเป็นที่อาศัยที่เกินจากภาสิตนั้น, ลำดับการพรรณนาคิริมานันทสูตรนั้น มาถึงแล้วโดยลำดับ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สาธุ** ได้แก้ อ้อนวอน, คำว่า **อนุกมฺปำ อุปาทาย** ได้แก่ อาศัยความกรุณ ในพระคิริมานันทเถระ. คำว่า **สเจ ภาเสยฺยาสิ** ได้แก่ ถ้าว่าท่านจะพึงกล่าวไซร้. คำว่า **ยำ** ได้แก่ เพราะเหตุใด. คำว่า **สุตฺวา** ได้แก่ เพราะเหตุที่ได้สดับ. คำว่า **ฐานโส** ได้แก่ โดยขณะ. คำว่า **ปฏิปฺปสฺสมฺเภยฺย** ได้แก่ พึงถึงการสงบระงับ. คำว่า **เอตำ ฐานำ วิชฺชติ โข** ได้แก่ นั่นเป็นเหตุการณ์ที่มีอยู่, อธิบายว่า เป็นไปได้โดยแท้. คำว่า **กตมา ทสา** ได้แก่ การถามถึงความเป็นผู้ประสงค์จะกล่าว. ท่านกล่าวว่า อนิจฺจสญฺญา เป็นต้นไว้ ก็เพื่อจะยกอุเทสที่ ๑ ขึ้นแสดง.

อุทเทสพรรณนา

พรรณนาอุเทส

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อนิจฺจสญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่กำหนดถือเอาความเป็นอื่นของความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งอุปาทานขันธ์ ๕ ว่าเป็นความไม่เที่ยงในขันธ์ ๕ ฉะนั้น จึงชื่อว่าอุปปัชชนกสัญญา. ในสัญญานั้น ความเกิดขึ้น มีลักษณะเกิดขึ้น ความเสื่อมไป มีลักษณะแปรปรวนไป ชรา มีลักษณะเป็นอย่างอื่น. พระองค์ทรงแสดงลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ด้วยยึดถือเอาความเป็นอื่นแห่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป, จริงอยู่ ขันธปัญจก ท่านเรียกว่า อนิจจัง เพราะมีสภาพเป็นอย่างอื่นโดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป. อนึ่ง ขันธปัญจก ท่านเรียกว่า อนิจจัง โดยภาวะแห่งลักษณะใด ลักษณะนั้น เป็นอนิจจลักษณะ. เพราะเหตุนั้นแล อนิจจลักษณะนั้น จึงกำหนดได้ว่าอนิจจัง. อนึ่ง อนิจจลักษณะย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกปกปิดไว้ด้วยความสืบเนื่อง เพราะไม่ได้มนสิการความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป. ส่วนอนิจจลักษณะ ย่อมปรากฏ โดยคุณสมบัติตามความเป็นจริง เพราะยึดเอาความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้วให้ความสืบเนื่องกำเริบ. จริงอยู่ จะปรากฏโดยภาวะที่

สัมพันธ์กันโดยธรรม ในสันตติที่เปิดเผยขึ้น โดยลักษณะความเป็นอย่างอื่นของธรรมทั้งหลายที่เป็นไปอยู่โดยบุพพปริยายแก่ผู้ที่กำหนดความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยชอบนั่นเองก็หาไม่, ที่แท้ย่อมปรากฏโดยภาวะที่ไม่สัมพันธ์กัน เหมือนลูกธนู(ลูกดอก)ที่ทำด้วยเหล็ก ฉะนั้น อนิจจลักษณะจึงเป็นสิ่งที่ปรากฏได้ดีกว่า. แม้ทุกขสัญญา ก็เป็นอันพระองค์แสดงไว้แล้วโดยแท้โดยนัย เพราะพระดำรัสว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์[๒๓๖] ด้วยอสุภะซึ่งเป็นบริวารแห่งทุกขลักษณะ และด้วยอาทีนวะซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์, เพราะฉะนั้น ทุกขลักษณะ จึงมีอาการบีบคั้นอยู่เนืองๆ, ความที่สังขารทั้งหลายบีบคั้น เบียดเบียนอยู่เนืองๆ ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปตามที่ยึดถือไว้ ชื่อว่าการประทุษร้าย, อนึ่ง ทุกขลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกอิริยาบถปกปิดไว้ เหตุเพราะไม่ได้มนสิการการประทุษร้ายที่เพิ่งเกิดเนืองๆ. แต่เมื่อภาวะที่ปกปิดทุกข์ที่จะได้รับอยู่ในอิริยาบถเพราะมนสิการความบีบคั้นที่เพิ่งเกิดเนืองๆ ถูกเปิดเผยขึ้น ทุกขลักษณะจะปรากฏ โดยคุณสมบัติตามความเป็นจริง. ทุกขลักษณะจะไม่ปรากฏ เพราะถูกอิริยาบถปกปิดไว้แล้ว เหมือนอย่างนั้น, อนึ่ง อิริยาบถเหล่านั้น เป็นอันถูกปกปิดแล้ว ด้วยการมนสิการถึงความบีบคั้นที่เพิ่งเกิดเนืองๆ, ระหว่างอิริยาบถที่พอจะบรรเทาทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้วในอิริยาบถนี้ ก็เป็นเหมือนโดนอิริยาบถนั้นปกปิดไว้, แม้คำที่เหลือก็อย่างนี้. เมื่อได้รู้ตามความเป็นจริงถึงภาวะที่ทุกข์ตอบสนองแก่อิริยาบถทั้งหลาย ภาวะที่อิริยาบถเหล่านั้นปิกปิดทุกข์ไว้ ย่อมชื่อว่าถูกเปิดเผยขึ้น เพราะสังขารทั้งหลายปรากฏ โดยการที่ถูกทุกข์ครอบงำอยู่เป็นนิจ, เพราะเหตุนั้น เมื่อภาวะที่การปกปิดทุกข์ที่จะได้รับในอิริยาบถ เพราะมนสิการความบีบคั้นอยู่เนืองๆ ถูกเปิดเผยขึ้น ทุกข์ ย่อมปรากฏ โดยคุณสมบัติที่สำคัญตามความเป็นจริง

คำว่า **อนตฺตสญฺญา** ความว่า สัญญาที่ยึดเอาอนัตตลักขณะ กล่าวคืออาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจของตน ในขันธปัญจกที่เป็นทุกข์ ที่ท่านแสดงไว้โดยความเป็นอายตนะ เพราะมีความหมายว่าบีบคั้น(ประทุษร้าย) ชื่อว่า อนัตตา ฉะนั้น จึงชื่อว่า อุปปัชชนกสัญญา. อนึ่ง อนัตตลักขณะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกอิริยาบถที่แน่นหนาปกปิดไว้ เพราะไม่ได้มนสิการถึงความแตกต่างกันของธาตุต่างๆ. แต่เมื่อแยกธาตุต่างๆ ออกแล้ว ทำการแยกความหนาแน่นออกเป็นส่วนๆ เช่นว่า ปฐวีธาตุเป็นอย่างหนึ่ง อาโปธาตุก็อย่างหนึ่ง เป็นต้น และว่า ผัสสะก็อย่างหนึ่ง เวทนาก็อย่างหนึ่ง เป็นต้น อนัตตลักขณะจึงปรากฏโดยประเภท คือ โดยคุณสมบัติตามความเป็นจริง ในความหนาแน่นด้วยหมวดหมู่และในความหนาแน่นด้วยกิจจารมณ์, จริงอยู่ สัญญานี้ใด เป็นการรวบรวมที่สังขารที่ไม่ถูกย่ำยีถือเอาอยู่ ด้วยอำนาจความยึดมั่นถือมั่นโดยส่วนเดียว ในรูปธรรมและอรูปธรรมที่เกื้อหนุนกันและกันเกิดขึ้น แม้เมื่อมีการกำหนดแน่นอนซึ่งประเภทแห่งหน้าที่ของธรรมเหล่านั้นๆ ก็อย่างนั้น แม้เมื่อมีความแตกต่างแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์แห่งธรรมที่เป็นไปกับอารมณ์ ก็อย่างนั้น เมื่อถือเอาทีเดียวพร้อมกัน ย่อมไปได้ครู่หนึ่ง ดุจก้อนหรือกองฟองน้ำที่ใช้มือขยี้, สัญญาที่เป็นไปอยู่ตามปัจจัยเหล่านี้ มีธรรมเป็นประมาณ ฉะนั้น อนัตตลักขณะ กล่าววคืออาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ จึงปรากฏมากกว่า.

อนึ่ง ในที่นี้ ที่ชื่อว่า **อสุภสญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่ถืออาการคือสิ่งที่ไม่งาม ในส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้นแล้วเกิดขึ้น. คำว่า **อาทีนวสญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่ถือเอาอาการที่ไม่น่ายินดีอย่างยิ่งในกายว่า กายนี้ มีโทษมาก แล้วเกิดขึ้น. คำว่า **ปหานสญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่กระทำปหานธรรม ๕

---

[๒๓๖] สำ.ข. (บาลี) ๑๗/๑๕/๑๙, สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

ประการให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้น. คำว่า **ปหานสญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่กระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้น. คำว่า **สพฺพสงฺขาเรสุ อนิจฺจสญฺญา** (ความสำคัญว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง) ได้แก่ สัญญาที่เกิดขึ้นว่า อนิจจสัญญาในสังขารทั้งปวง ที่เกิดขึ้นเพราะมีปัจจัย ไม่เที่ยง. คำว่า **อานาปานสติ** ได้แก่ สัญญาที่ยึดถืออานาปานสติ. เพื่อจะแสดงอนิจจสัญญาในบรรดาสัญญา ๑๐ ประการที่ทรงยกขึ้นแสดงไว้แล้วอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงตรัสว่า อานนท์ อนิจจสัญญาเป็นเช่นไรหนอแล เป็นต้น. ในเรื่องนั้น คำว่า **อิธานนฺท ภิกฺขุ** ได้แก่ อานนท์ ภิกษุในศาสนานี้. จริงอยู่ อิธ ศัพท์นี้ แสดงถึงศาสนาที่มีความเกี่ยวเนื่องกันของบุคคลผู้ยังอนิจจสัญญาให้บังเกิด และปฏิเสธความเป็นเช่นนั้น ของศาสนาอื่น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ไม่มีสมณะ ฯลฯ ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลาย ผู้รู้ทั่วถึง[๒๓๗] เพื่อจะทรงแสดงเสนาสนะเหมาะสมแก่การเจริญภาวนา จึงตรัสว่า **อรญฺญคโต วา** เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อรญฺญคโต** ได้แก่ ไปยังป่าที่มีความสงบสุขแห่งใดแห่งหนึ่ง ในบรรรดาป่าซึ่งมีลักษณะที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ป่านั่นทั้งหมดที่มีเสาหิน (ศิลาแผ่นใหญ่ที่ปักลงบนดินตรงทางเขาบ้าน) ยื่นยาวออกไปภายนอก ชื่อว่า ป่า และว่า เสนาสนะ ที่มีขนาด ๕๐๐ ชั่วลูกธนูเป็นอย่างต่ำ ชื่อว่า ป่า. คำว่า **รุกฺขมูลคโต** ได้แก่ ไปยังสถานที่ใกล้ต้นไม้(อยู่ใกล้ต้นไม้). คำว่า **สุญฺญาคารคโต** ได้แก่ ไปยังโอกาสที่สงัดซึ่งว่างเปล่า. อนึ่งในที่นี้ ควรที่จะกล่าวได้ว่า อยู่ในเสนาสนะ ๗ อย่างที่เหลือ อยู่ในเรือนว่าง ยกเว้นป่าและโคนไม้, เสนาสนะที่ควรแก่การเจริญภาวนาเหมาะสมแก่ฤดูทั้ง ๓ และที่เหมาะสมแก่ธาตุจริยา ของพระอานนทเถระนั้น เป็นอันพระองค์แสดงไว้ด้วยแล้วประการฉะนี้.

นิทเทสพรรณนา

พรรณนานิเทส

คำว่า **อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ** (ใคร่ครวญด้วยประการอย่างนี้) ได้แก่ พิจารณาด้วยประการอย่างนี้. คำว่า **รูปํ** ได้แก่ รูปที่มีลักษณะเป็นรูปคือมีตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่ง. คำว่า **อนิจฺจํ** ได้แก่ ไม่พึงเข้าถึงว่า ไม่เที่ยง เที่ยง เพราะมีความสิ้นไปและเสื่อมไปเป็นสภาพ. คำว่า **เวทนา** ได้แก่ เวทนาที่มีลักษณะเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นอนิจจา เพราะมีความหมายว่าสิ้นไปและเสื่อมไป. คำว่า **สญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่ลักษณะรับรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เป็นอนิจจา เพราะมีความหมายว่าสิ้นไปและเสื่อมไป. คำว่า **สงฺขารา** ได้แก่ สังขารทั้งหลาย ที่มีลักษณะปรุงแต่งอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอนิจจา เพราะมีความหมายว่าสิ้นไป. คำว่า **วิญฺญาณํ** ได้แก่ วิญญาณที่มีลักษณะรู้แจ้งอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอนิจจัง เพราะมีความหมายว่าสิ้นไป. คำว่า **อิติ อิเมสุ** ได้แก่ ตามที่ได้ตรัสไว้แล้วเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงรูปขันธ์ที่ ๑ อันยิ่งใหญ่กว้างขวาง เป็นอารมณ์แม้ของจักษุเป็นต้นไว้โดยลำดับ ก็เพื่อที่ผู้คนจะได้ถือเอาได้สะดวก. จากนั้นทรงแสดงเวทนาที่รับรู้อารมณ์ ที่หมายรู้กันว่าอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ แสดงสัญญาที่ยึดถือเอาอาการแห่งอารมณ์ของเวนาอย่างนี้ว่า สิ่งใดเสวยอารมณ์ ย่อมรู้ทั่วถึงสิ่งนั้น. ทรงแสดงสังขารทั้งหลายที่เป็นอภิสังขารด้วยอำนาจแห่งสัญญา ทรงแสดงวิญญาณที่เป็นที่อาศัย และเป็นอธิบดีแห่งเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น. คำว่า **ปญฺจสุ** ได้แก่ ในอุปาทานขันธ์ ๕ แห่งวัตถุที่มีส่วนเสมอกันในตนเอง เพราะสหรคตแล้วด้วยส่วนที่เป็น

---

[๒๓๗] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๔/๑๓๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

สังขตธรรมทั้งปวง (และ) แห่งวัตถุเหล่าอื่น เพราะยอดเยี่ยมกว่าวัตถุนั้น เพราะไม่ขัดขวางต่อวัตถุนั้น เพราะไม่ยิ่งไม่หย่อนกว่ากัน. คำว่า **อุปาทานกฺขนฺเธสุ** ได้แก่ ในขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์แห่งอุปาทานทั้งหลาย. คำว่า อนิจฺจานุปสฺสี วิหรติ ได้แก่ กำหนดอนิจจลักษณะโดยลักษณะของตนด้วยตนเอง ยึดเอาทุกขลักษณะและอนัตตลักขณะ โดยนัยที่ถือเอา(ยึดเอา)ลักษณะ. ความเป็นไข้เพราะเข้าไปซ่องเสพกับสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะที่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่เป็นไข้ในเรือนรักษาไข้ ความผิดที่เป็นเกิดจากสาเหตุความประพฤติและสาเหตุแห่งการล่วงละเมิด และการอังคาสและการฉันข้าวและกับในภาชนะเป็นตัวอย่าง ตามลำดับแห่งลักษณะเหล่านั้น, อุปาทานขันธ์ ๕ กล่าวคืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พึงเห็น โดยเป็นข้าศึกที่เงื้อดาบขึ้น โดยเป็นภาระ โดยเป็นยักษ์ที่คอยกัดกิน และโดยเป็นเพชฌฆาต, แต่โดยพิสดารในที่นี้ รูป พึงเห็นว่าเป็นดุจก้อนฟองน้ำ เพราะไม่สามารถจะอดทนต่อการบี้ขยำได้, เวทนาพึงเป็นว่าเป็นดุจหยาดน้ำ เพราะจะถึงรื่นรมย์ได้เพียงชั่วพักชั่วครู่, สัญญา พึงเห็นว่าเป็นดุจพยับแดด เพราะจะดูหมิ่นเยาะเย้ย, สังขารทั้งหลาย พึงเห็นว่าเป็นดุจกองขี้เถ้า เพราะหาสาระแก่นสารมิได้, วิญญาณพึงเห็นว่าเป็นดุจมายา เพราะหลอกหลวง. อนึ่ง รูปภายในแม้ที่ฟุ้งซ่านขึ้นโดยวิเศษ พึงเห็นว่า เป็นอสุภะ, เวทนา พึงเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นไปได้จากทุกข์ ๓ ประการ สัญญาและสังขาร พึงเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่มีรูป(ชนิด) วิญญาณ พึงเห็นว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา. ภิกษุเมื่อพิจารณาเห็นโดยสังเขปอย่างนี้ ก็จะไม่ถูกรบกวนด้วยขันธ์ทั้งหลาย, เมื่อพิจารณาเห็นโดยพิสดาร ก็จะไม่เป็นผู้ที่เห็นในสิ่งที่ไม่มีสาระว่ามีสาระ, และเมื่อพิจารณาโดยพิเศษ ก็จะรู้อย่างแน่นอนซึ่งอาหาร และความวิปลาสได้ ข้ามห้วงน้ำคือกิเลสได้.

ในอนัตตสัญญานิเทส คำว่า **จกฺขุ** ได้แก่ จักษุที่มีลักษณะรับรู้ต่อสิ่งที่ควรจะกำจัดคือรูปบ้าง มีลักษณะรับรู้ต่อสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะกรรมคือการให้ความเป็นผู้ต้องการจะเห็นก็ดี ทำรูปให้เพลิดเพลิน คือ ให้กระจ่าง ก็ดี.

คำว่า **อนตฺตา** ได้แก่ จะเป็นอัตตาก็ไม่ใช่, หรือว่า จะมีอัตตาก็ไม่ใช่, เพราะเหตุไร, เพราะจะไม่มาจากที่ไหนๆ ก่อนที่จะเกิดขึ้น (และ) เพราะจะไม่ออก(จาก)ไปในที่ไหนๆ เกินกว่าความเสื่อมไป, ที่แท้แล เพราะมีสภาวะที่ไม่ได้เฉพาะก่อนที่จะเกิดขึ้น เพราะมีสภาวะที่ต้องแตกสลายไปเกินกว่าความเสื่อมไป เพราะเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับปัจจัยในอดีตและปัจจุบัน และเพราะไม่อยู่ในอำนาจ. ในทุกๆ ที่ ก็พึงทราบเหตุแห่งอนัตตาอย่างนี้. คำว่า **รูปี** ได้แก่ รูปายตนะ ที่มีลักษณะกระทบจักษุ ที่ถึงความวิการของสี ที่ประกาศถึงความเป็นสิ่งที่อยู่ในหทัย. คำว่า **อนตฺตา** ได้แก่ จะเป็นอัตตาก็มิใช่ หรือว่าจะมีในอัตตาก็มิใช่ เพราะไม่อยู่ในอำนาจ และเพราะไม่มีความเป็นแก่นสารในอัตตา. คำว่า **โสตํ** ได้แก่ โสตะ ที่มีลักษณะรับรู้ต่อความเหมาะสมในการรับฟังเสียง หรือว่ามีลักษณะรับรู้ต่อสิ่งที่เกิดขึ้นแห่งกรรมที่เป็นสาเหตุคือความต้องการจะได้ยิน. คำว่า **อนตฺตา** มีอรรถดังที่แล้วแล้วนั่นแล. ที่สูงไปกว่านั้น ก็เหมือนกัน. คำว่า **สทฺทา** เสียงที่มีลักษณะกระทบโสตะ. คำว่ **ฆานํ** ได้แก่ ฆานะ (จมูก) ที่มีลักษณะรับรู้สิ่งที่เหมาะสมต่อการรับรู้กลิ่น หรือว่ามีลักษณะรับรู้ต่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมที่เป็นสาเหตุคือความต้องการจะดมกลิ่นเป็นต้น. คำว่า **คนฺธา** ได้แก่ กลิ่นที่มีลักษณะกระทบจมูก. คำว่า **ชิวฺหา** ได้แก่ ที่มีลักษณะเด่นชัดต่อการรับรู้รส หรือว่ามีลักษณะเด่นชัดต่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมที่เป็นสาเหตุคือต้องการจะให้ได้ลิ้มรส. คำว่า **รสา** ได้แก่ รส ที่มีลักษระกระทบลิ้น. คำว่า **กาโย** ได้แก่ กาย ที่มีลักษณะเด่นชัดที่เหมาะสมต่อการรับรู้โผฏฐัพพะ หรือว่าที่มีลักษณะเด่นชัดต่อการเกิดขึ้นแห่งกรรมที่เป็นสาเหตุคือต้องการจะสัมผัส. คำว่า **โผฏฺฐพฺโพ** ได้แก่ สิ่ง

ที่พึงสัมผัส กล่าวคือธาตุ ๓ อย่าง เว้น อาโป ธาตุ ที่มีลักษณะกระทบกาย. ได้แก่ โผฏฐัพพะ. คำว่า **มโน** ได้แก่ ใจที่มีลักษณะที่มีความรู้สึก. คำว่า **ธมฺมา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตนเอง. ที่ชื่อว่า จักษุ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า มองเห็น, อธิบายว่า เพลิดเพลิน คือ ประกาศรูป. ที่ชื่อว่า รูป เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เปลี่ยนแปลง อธิบายว่า ถึงความวิการแห่งสี ประกาศความเป็นสิ่งที่อยู่ในหทัย. ที่ชื่อว่า โสตะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ได้ยิน, ที่ชื่อว่า สัททา เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ลื่นไถลไป, อธิบายว่า เปล่งเสียง. ที่ชื่อว่า ฆานะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สูดดม, ที่ชื่อว่า คันธะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สิ่งกลิ่น, อธิบายว่า ย่อมสะอาดบริสุทธิ์ซึ่งวัตถุของตน. ที่ชื่อว่า ชิวหา เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สืบต่อชีวิตให้เป็นไป, สัตว์ทั้งหลายย่อมรับรู้ได้ซึ่งสิ่งนั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า รส, อธิบายว่า เพลินเพลิน. ที่ชื่อว่ากาย เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เป็นแหล่งที่อยู่อาศัย (บ่อเกิด) ของธรรมที่มีอาสวะที่น่ารังเกียจ, คำว่า **อาโย** เป็นการแสดงถึงที่เกิดขึ้น. ที่ชื่อว่า โผฏฐัพพะ เพราะรูปวิเคราะห์ว่า สัมผัสถูกต้องได้, อายตนะ ๑๒ นั่นแล ท่านกล่าวไว้แล้วโดยกำหนดอารมณ์, พระองค์ทรงแสดงไว้เป็นอันแรกว่า อายตนะคือจักษุ ปรากฏแล้ว เพราะเป็นอารมณ์ที่น่าเกลียดชัง(ขยะแขยง)ที่แสดงไว้ในอายตนะภายใน โดยลำดับแห่งเทศนา. จากนั้น อายตนะคือโสตะเป็นต้นที่เป็นอารมณ์ที่น่ารังเกียจที่ไม่ได้แสดงไว้ จึงปรากฏ, อีกอย่างหนึ่ง อายตนะคือจักษุและอายตนะคือโสตะในบรรดาอายตนะภายในแสดงไว้ก่อน เพราะมีอุปการะมาก โดยเป็นเหตุแห่งทัสสนานุตริยะและสวนานุตริยะ, จากนั้นแสดงอายตนะ ๓ มีฆานายตนะเป็นต้น แสดงมนายตนะไว้ท้ายที่สุด เพราะเป็นโคจรวิสัยแห่งอายตนะแม้ทั้ง ๕ ประการเหล่านั้น แต่ว่า แสดงรูปายตนะเป็นต้นในบรรดาอายตนะภายนอกซึ่งอยู่ระหว่างอายตนะนั้นๆ เพราะเป็นโคจรแห่งอายตนะคือจักษุเป็นต้น. อนึ่ง พึงทราบลำดับแห่งอายตนะเหล่านี้แม้โดยกำหนดเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ เพียงเท่านี้. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า จักขุวิญญาณเกิดขึ้นในรูปเพราะอาศัยจักษุ ฯลฯ มโนวิญญาณเกิดขึ้นในธรรม เพราะอาศัยมนะ.[๒๓๘] รูปที่มีอายตนะ ๑๑ ประการนี้ คือ มนายตนะ และธัมมายตนะที่เป็นเอกเทส, อายตนะ ๙ ในเบื้องต้น โดยธรรมก็มีความเป็นอันเดียวกันนั่นเอง, โผฏฐัพพายตนะ ๓, มนายตนะ ๘๙, ธัมมายตนะ ๖๙ ด้วยอำนาจขันธ์ ๓ รูปที่ละเอียดและนิพพาน, อายตนะนั่นทั้งหมด ไม่มีที่สุด โดยประเภทแห่งปัจจัย, ในที่นี้ อายตนะที่ปรุงแต่งได้แม้ทั้งปวง พึงเห็น โดยการไม่มา(หรือไม่กลับมา) โดยการไม่ออกไป โดยปราศจากการเคลื่อนไหว และโดยการไม่ขวนขวาย, อนึ่ง อายตนะภายใน พึงเห็น ดุจเรือนว่าง เพราะปราศจากความคงทนถาวร ความสวยความงาม และการดูแลรักษาที่ดี, อายตนะภายนอก พึงเห็น ดุจโจรปล้นหมู่บ้าน เพราะจ้องจะทำลายอายตนะภายใน. อนิจจสัญญาในขันธ์ทั้งหลาย ท่านถือเอาแล้วก็เพื่อจะจากขันธ์นั้น เพราะการยึดความเป็นไปที่ไม่ขาดสายในรูปเวทนาเป็นต้นของชาวโลกมีกำลังยิ่งนัก, อนัตตสัญญาในอายตนะทั้งหลาย ท่านถือเอาแล้ว ก็เพื่อต้องการจะกลับจากอายตนะนั้น เพราะการยึดถือว่ามีตัวตนในจักขุโสตะเป็นต้นมีกำลังยิ่งนัก, อนึ่งในที่นี้ พึงประกอบแม้อนัตตลักขณะเป็นต้นโดยนัยการยึดถือลักษณะที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. ปาฐะในคัมภีร์ปรากฏว่า ฉสุ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ, ควรจะเป็นปาฐะว่า ฉอชฺฌตฺติกพาหิเรสุ, อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สุ เป็นเพียงนิบาต. เมื่อเป็นเช่นนั้น ฉ ศัพท์ ในคำว่า ฉอชฺฌตฺติเกสุ ฉพาหิเรสุ พึงถึงการสัมพันธ์เข้าแยกๆ กันไป, เมื่อมีการสมาส ก็จะเป็นว่า อัชฌัตติกพาหิโร ก็คือฉักกะเพียงศัพท์เดียวเท่านั้น, อายตนะมีอยู่ในตน เพราะเป็นเหตุยึดถือ

---

[๒๓๘] สำนิ. (บาลี) ๑๖/๔๓/๗๐, สำนิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๙.

เอาตัวตน อีกอย่างหนึ่ง ประกอบกับตนนั้นแล้วเป็นไปแล้วโดยความเป็นทวารแห่งตนนั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัชฌัตติกะ, ส่วนรูปเป็นต้น ที่อยู่ภายนอกจากตนนั้น จะเกี่ยวเนื่องกับอินทรีย์ก็ตาม ไม่เกี่ยวเนื่องกับอินทรีย์ก็ตาม ก็จัดว่าเป็นภายนอก. คำว่า **อายตเนสุ** อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นจิตและเจตสิก ซึ่งมีทวารนั้นๆ เป็นอารมณ์ ในจักขุรูปเป็นต้น ย่อมขยายออกไป ย่อมตั้งขึ้น ย่อมเกี่ยวเนื่อง ย่อมพยายาม ด้วยกิจมีการเสวยเป็นต้นอันใด, ก็แล อายตนะเหล่านี้ ย่อมขยาย คือ ให้ธรรมที่เป็นบ่อเกิดเหล่านั้นให้พิสดาร, อนึ่ง สังสารทุกข์ที่เป็นบ่อเกิด ที่เป็นไปแล้วในสงสารที่หาที่สุดมิได้ ยังไม่กลับตราบใด อายตนะก็ยังนำไป คือ ให้เป็นไป ตราบนั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า อายตนะ. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นสถานที่อยู่แห่งอรูปธรรมทั้งหลาย เพราะเป็นบ่อ(แหล่ง) เพราะเป็นสถานที่ประชุม เพราะแสดงถึงความเกิดขึ้นพร้อม และเพราะเป็นเหตุ, ในอายตนะเหล่านั้น. คำว่า **อนตฺตานุปสฺสี วิหรติ** ได้แก่ ย่อมพิจารณาเห็นเนืองๆ ซึ่งความเป็นอนัตตา คือ ลักษณะแห่งอนัตตา. คำใดที่ควรกล่าวในอสุภสัญญานิเทส คำนั้นกล่าวไว้แล้วนั่นแล ในอาการ ๓๒ ในหนหลัง. คำว่า **อิติ** ได้แก่ ด้วยประการฉะนี้. คำว่า **อิมสฺมึ กาเย อสุภานุปสฺสี** อธิบายว่า พิจารณาเห็นอาการว่าไม่งาม คือ อาการว่าเป็นของปฏิกูล ในกรัชกายของตน หรือว่า พิจารณาเห็นกายโดยความเป็นของปฏิกูลด้วยญาณ.

ในอาทีนวสัญญานิเทส คำว่า **อยํ กาโย** ได้แก่ กรัชกายนี้. คำว่า **พหุทุกฺโข** ได้แก่ เหตุแห่งทกข์หลายอย่าง. คำว่า **พหุอาทีนโว** ได้แก่ มีอุปัทวะมาก มีอาการที่ไม่น่ารื่นรมย์มาก มีความคร่ำครวญมาก. คำว่า **อิติ อิมสฺมึ กาเย** ได้แก่ ในกรัชกายนี้ ด้วยประการอย่างนี้. คำว่า **วิวิธา** ได้แก่ เป็นอเนกประการ. คำว่า **อาพาธา** ได้แก่ ชื่อว่าอาพาธ เพราะนำทุกข์มาให้, เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงสงเคราะห์แม้ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย อุจจาระ และปัสสาวะ ว่าเป็นอาพาธ. คำว่ **เสยฺยถีทํ** ได้แก่ อาพาธเหล่านั้นเป็นเช่นไร อธิบายว่า อาพาธเหล่านั้นเปรียบเหมือนอะไร. คำว่า อาพาธมีโรคตาเป็นต้น พึงทราบด้วยอำนาจแห่งวัตถุ, จริงอยู่ ชื่อว่าโรคแห่งประสาทย่อมไม่มี, โรคที่จะเกิดขึ้นในจักษุ ชื่อว่า จักขุโรค. แม้ในบทที่เหลือ ก็อย่างนี้. คำว่า **กณฺณโรโค** ได้แก่ โรคหูที่อยู่ภายนอก. คำว่า **ทนฺตโรโค** ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้นที่รากฟัน. คำว่า **ปินาโส** ได้แก่ โรคจมูกที่อยู่ภายนอก. คำว่า **ฑโห** ได้แก่ ความเล่าร้อน. คำว่า **ปกฺขนฺทิกา** ได้แก่ โรคอันตรายที่เกิดจากลงแดง. คำว่า **วิสูจิกา** ได้แก่ โรคอันตรายที่มีการถ่ายอย่างหนัก. คำว่า **โสโส** ได้แก่ โรคคือความเสื่อม. คำว่า **อปมาโร** ได้แก่ โรคลมบ้าหมู. คำว่า **กณฺฑุ** ได้แก่ โรคผื่นคัน, คำว่า **กจฺฉุ** ได้แก่ โรคคันกินลามเข้าไปเพียงเล็กน้อย. คำว่า **นขสา** ได้แก่ โรคในที่ๆ ใช้เล็บเกา. คำว่า **วิตจฺฉิกา** ได้แก่ โรคคันกินลามเข้าไปมาก. คำว่า **อสา** ท่านกล่าวว่า โรคที่เกิดขึ้นรอบของลับ เหมือนการหมุน(วงกลม)ของสากหรือที่บดยา. คำว่า **ปีฬกา** ท่านกล่าวว่า ต่อมหรือตุ่มที่สุกเหมือนผลมะเดื่อ. คำว่า **ภคนฺทลา** ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้นในระหว่างมรรคทั้งสอง. คำว่า **ปิตฺตสมุฏฺฐานา** ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้นเพราะดี(น้ำดี) มีน้ำดีเป็นเหตุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า โรคที่เกิดขึ้นเพราะน้ำดี, อธิบายว่า มีน้ำดีเป็นปัจจัย มีน้ำดีเป็นเหตุ เกิดขึ้นเพราะน้ำดี. แม้ในโรคที่เกิดขึ้นเพราะเสมหะเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. คำว่า **สนฺนิปาติกา** ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้นเพราะน้ำดีเป็นต้นแม้ทั้ง ๓ กำเริบ. คำว่า **อุตุปริณามชา** ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้นเพราะความหนาวว่า เพราะฤดูเปลี่ยนแปลง จึงร้อนมาก. ด้วยว่า ฤดูที่ไม่ปกติย่อมเกิดขึ้นโดยแท้ คือ ฤดูที่ไม่ปกติ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้คนที่อาศัยอยู่ในชังคลประเทศ ผู้อาศัยอยู่ในประเทศเล็กๆ และผู้ที่ไม่ได้อยู่อาศัยในชังคลประเทศ ก็ด้วยอำนาจที่ชังคลประเทศอยู่ติดฝั่งมหาสมุทร, ที่เกิด

นอกเหนือไปจากนั้น ท่านกล่าวว่าเกิดขึ้นเพราะฤดูเปลี่ยนแปลง. คำว่า **วิสมปริหารชา** ความว่า เกิดขึ้นเพราะการบริหารกาย เพราะสาเหตุเป็นต้นว่า การยืน การนั่ง และการยกของหนัก ที่ผิดไปจากการใช้ชีวิตปกติของตน. คำว่า **โอปกฺกมิกา** ได้แก่ ที่เกิดเพราความพากเพียรพยายามของผู้อื่น มีการฆ่าและการจองจำเป็นต้น. คำว่า **กมฺมวิปากชา** ได้แก่ แม้จะเว้นจากสาเหตุเหล่านี้ ก็เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิบากกรรมที่ได้กระไว้แต่ปางก่อนอย่างเดียวโดยแท้, จริงอยู่ ในเรื่องนั้น ใครๆ ไม่สามารถจะห้ามโรคที่เกิดขึ้นเพราะสาเหตุ ๗ อย่างเหล่านี้ข้างต้นได้ อนึ่ง เภสัชทั้งปวงก็ดี พระปริตรทั้งปวงก็ดี ก็ไม่เพียงพอเพื่อจำกำจัดการเกิดของวิบากกรรมได้. คำว่า **อาทีนวานุปสฺสี** ได้แก่ พิจารณาเห็นกายโดยความเป็นโทษ ด้วยอาทีนวญาณ.

ในปหานสัญญานิเทส คำว่า **ปหานสญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่เกิดขึ้นด้วยปหานานุปัสสนาญาณ. คำว่า **อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ** ความว่า พิจารณาเห็นโทษในกามวิตกโดยโยนิโสมนิการ โดยนัยเป็นต้นว่า วิตกเป็นอกุศล แม้เพราะเหตุนี้ มีโทษมาก แม้เพราะเหตุนี้ ให้ผลเป็นทุกข์ แม้เพราะเหตุนี้ ก็แล วิตกนั้น ย่อมเป็นไปแม้เพื่อความอาพาธคือความเสื่อมแห่งตน แล้วก็ไม่สามารถจะอดกลั้นกามวิตกที่เกิดขึ้นในอารมณ์นั้นๆ ได้ ยกจิตขึ้นแล้วไม่ให้กามวิตกอยู่ หรือว่าไม่ให้อยู่ในภายใน. ถามว่า เมื่ออดกลั้นไม่ได้ จะทำอย่างไร. ตอบว่า ก็ละ. ถามว่า จะละกามวิตก เหมือนใช้ตะกร้าเก็บขยะมูลฝอยได้หรือ. ตอบว่า หาได้เป็นเช่นนั้นไม่, อีกอย่างหนึ่งแล คำว่า **วิโนเทติ** ได้แก่ บรรเทา เว้น นำออกไป. ถามว่า จะบรรเทากามวิตกนั้น เหมือนกับใช้ปฏักทิ่มโคพลพัทได้หรือ. ตอบว่า หาเป็นเช่นนั้นไม่, ที่แท้แล คำว่า **พฺยนฺตีกโรติ** ได้แก่ ย่อมกระทำให้ปราศจากที่สุด แม้ที่สุดแห่งกามวิตกนั้นจะไม่กลับได้อีกโดยประการใด ก็กระทำที่สุดนั้น โดยที่สุดแม้เพียงเศษส่วนน้อย โดยประการนั้น. อนึ่ง จะกระทำที่สุดนั้นโดยประการนั้นอย่าไร. คำว่า **อนภาวํ คเม** ได้แก่ กระทำโดยประการที่จะสงบระงับได้ด้วยดี ด้วยวิกขัมภนปหานะ. แม้ในวิตก ๒ อย่างที่เหลือ ก็นัยนี้เหมือนกัน. คำว่า **อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน** ได้แก่ ที่เกิดขึ้นแล้วๆ, อธิบายว่า ที่สักว่าพอเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเพียงคราวเดียว จะบรรเทาแล้วเข้าไปเพ่งในวาระที่ ๒ หาได้ไม่ ย่อมบรรเทาที่เกิดขึ้นแม้ตั้ง ๑๐๐ ครั้งโดยแท้. คำว่า **ปาปเก อกุสเล ธมฺเม** ได้แก่ มหาวิตก ๙ อย่าง แม้ทั้งปวง มีกามวิตกเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง.

ในวิราคสัญญานิเทส กิเลสมีราคะเป็นต้น ย่อมคลาย คือ ย่อมพินาสไป เพราะอาศัยวิราคะนั้น ฉะนั้น วิราคะนั้น จึงชื่อว่าพระนิพพาน, สัญญาที่จะเกิดขึ้นก็เพราะทำวิราคะนั้นให้เป็นอารมณ์. อนึ่ง ด้วย วิราคะ บท ในที่นี้ ย่อมรู้กันได้ว่า โสปาทิเสสนิพพานธาตุ ท่านถือเอาแล้ว เพราะแสดงถึงการดับกิเลส. คำว่า **เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ** ได้แก่ เมื่อจะแสดงพระนิพพาน พระองค์จึงตรัสไว้. จริงอยู่ พระนิพพาน ย่อมเป็นไปว่า นิพพานแม้ที่สงบแล้ว ก็ชื่อว่าสันตะ เพราะกิเลสทั้งหลายสงบแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งจิตของผู้ที่นั่งเข้าผลสมาบัติอย่างแน่วแน่แม้ตลอดทั้งวัน ก็ชื่อว่าสงบแล้ว อนึ่ง พระนิพพานที่สงบแม้ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ชื่อว่าประณีตแล้ว เพราะมีความหมายว่าไม่แผดเผา ก็ชื่อว่าประณีตแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งจิตแม้ของผู้ที่แม้นั่งเข้าผลสมาธิอย่างแน่วแน่ ก็ชื่อว่าประณีตแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่าประณีตแล้ว. แม้คำว่า **สพฺพสงฺขารสมโถ** เป็นต้น ก็เป็นไวพจน์ของพระนิพพานนั้นนั่นเอง. คำว่า **สพฺพสงฺขารสมโถ** ความว่า จิตตุปบาทของผู้ที่นั่งเข้าผลสมาบัติอย่างแน่วแน่แม้ตลอดทั้งวัน ก็เป็นไปว่า การสงบระงับสังขารทั้งปวง เหมือนกัน. จิตตุปบาทของผู้ที่นั่งเข้าสมาบัติอย่างแน่วแน่ในสมถนั้น ที่ได้ชื่อว่า พระนิพพาน เพราะความไม่มีตัณหากล่าวคือกิเลสเครื่องร้อยรัดในภพทั้ง ๓

ก็อย่างนั้น ย่อมเป็นไปว่า พระนิพพาน เหมือนกัน ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า สัพพสังขารสมถะ เป็นต้น, บาลีโยชนาในเรื่องนั้น มีเพียงเท่านี้ พระนิพพานหาใช่เป็นเพียงความสงบและประณีตเท่านั้นไม่. ที่แท้ ความสงบระงับสังขารทั้งปวง นี้ใด ฯลฯ ก็ชื่อว่าพระนิพพาน. อสังขตธรรมได้ชื่อว่า สัพพสังขารสมถะ เป็นต้น นั้นใด อสังขตธรรมนั้น พึงอุปมาได้ว่า วิราคธรรม. สังขารทั้งปวง ย่อมสงบระงับในที่นี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สัพพสังขารสมถะ. อุปธิ มี ๔ อย่าง คือ กามูปธิ ขันธูปธิ กิเลสูปธิ อภิสังขารูปธิ, จริงอยู่ แม้กามทั้งหลาย ท่านก็เรียกว่า อุปธิ เพราะอรรถแห่งคำนี้ว่า สุข ย่อมทรงอยู่ในที่นี้ โดยำภาวะคือการอธิษฐานแห่งสุขที่เป็นไปแล้วอย่างนี้ว่า สุข โสมนัส ความเพลิดเพลินพอใจแห่งกามทั้งหลายนี้ ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ ๕ หรือแห่งทุกข์ที่มีความเพลิดเพลินพอใจในกามนั้นเป็นเครื่องหมาย, แม้ขันธ์ทั้งหลาย ท่านก็เรียกว่า อุปธิ เพราะภาวะคือการอธิษฐานทุกข์ที่มีขันธ์เป็นมูล แม้กิเลสทั้งหลาย ท่านก็เรียกว่า อุปธิ เพราะภาวะคือการอธิษฐานอบาย แม้อภิสังขารทั้งหลาย ท่านก็เรียกว่า อุปธิ เพราะภาวะคือการอธิษฐานทุกข์ในภพ. การสละ คือ การละอุปธิทั้งปวง ในที่นี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า การสละอุปธิทั้งปวง. ตัณหา ย่อมถึงความสิ้นไป เพราะอาศัยการสละอุปธินั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า ความสิ้นตัณหา. ในนิโรธสัญญานิเทส สังขารทั้งหลาย ย่อมดับในที่นี้ หรือว่า เพราะเหตุนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า นิโรธ. สัญญาเกิดขึ้นก็เพราะทำนิโรธนั้นให้เป็นอารมณ์. อนึ่ง ด้วย นิโรธ บท ในที่นี้ ย่อมรู้กันได้ว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ท่านถือเอาแล้ว เพราะแสดงถึงภาวะแห่งนิโรธเหตุ แม้แห่งขันธ์ทั้งหลายแม้ที่เป็นวิบาก, คำที่เหลือ ก็เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้แล้วนั่นแล.

ในสัญญานิเทสคือความไม่ยินดียิ่งในโลกทั้งปวง. คำว่า **เย** มีโยชนาว่า อุบายเหล่าใด อุปาทานเหล่าใด ความยึดมั่นการอธิษฐานจิตเหล่าใด อนุสัยเหล่าใด. คำว่า **โลเก** ได้แก่ ด้วยคำนี้ว่า อนึ่ง ย่อมงดเว้น. คำว่า **อุปายุปาทาน** ตัดบทเป็น อุปายา อุปาทานา. คำว่า **อุปายา** ได้แก่ อุบายกล่าวคือตัณหาและทิฏฐิเหล่าใด, แปลง อ เป็น อา ด้วยอำนาจสนธิ. อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะก็อย่างนี้เหมือนกัน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

บุคคลใดรู้แจ้งโลกทั้งปวง
ตามความเป็นจริงทั้งหมด
พรากจากโลกทั้งปวง
ไม่มีกิเลสสั่งสมอยู่ในโลกทั้งปวง[๒๓๙]

คำว่า **ตฺณฺหาทิฏฺฐิอุปาเยหิ วิรหิโต** ความว่า จริงอยู่ ตัณหาและทิฏฐิ ท่านเรียกว่าอุบาย เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เข้าถึงสุคติและทุคติด้วยตัณหาและทิฏฐิเหล่านั้น. จริงอยู่ ปุถุชนผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยมิจฉาทิฏฐิ เพราะความเกิดขึ้นแห่งสัญญาคือความไม่ยินดียิ่งในโลกทั้งปวง เพราะละมิจฉาทิฏฐิซึ่งเป็นสาเหตุพิเศษแห่งกรรมที่ให้ถึงทุคติ และเพราะละภวตัณหาที่เป็นสาเหตุพิเศษแห่งกรรมที่ให้ไปสู่ทุคติ เพราะพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลาย คติอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาคติ ๒ อย่าง จะเป็นนรกก็ตาม กำเนิดสัตว์เดรัจฉานก็ตาม ผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิพึงหวังได้[๒๔๐] ย่อมปรารภกรรมที่จะนำตนไปยังทุคติ ซึ่งมีอเนกประการมีปาณาติบาตเป็นต้น แม้น่ายินดีบ้าง และนำมาซึ่งความฉิบหายแก่ตนเองบ้าง เพราะเป็นเจ็บป่วยเพราะความเหนื่อยยาก ดุจพระวัชฌคามี ผู้ที่ถูกความเหนื่อยยากเพราะการถูกทำร้ายด้วยไม้พลองที่ติดไฟ ที่ไม่น่ายินดีเพราะความเล่าร้อนด้วยกิเลส ดุจดื่มน้ำร้อน

---

[๒๓๙] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๒๓/๒๘, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๓/๓๘.

[๒๔๐] องฺ.ทุก (บาลี) ๒๐/๒๘/๕๙, องฺ.ทุก (ไทย) ๒๐/๒๘/๗๕.

บ้าง และที่นำความฉิบหายมาให้แก่ตนเองเพราะจะให้ตกไปในทุคติ บ้าง, ปุถุชนผู้ถูกภวตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมปรารภกรรมที่จะนำไปยังสุคติ มีอเนกประการมีปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้น ที่เป็นความเพลิดเพลินพอใจ ด้วยความอยากในน้ำเย็นมีประการดังกล่าวแล้ว ที่เป็นไปกับความเพลินเพลินพอใจ เพราะเว้นจากความเล่าร้อนด้วยกิเลส ดุจบรรเทาความเหนื่อยยากของตน และการดื่มน้ำเย็นและที่บรรเทาความเหนื่อยยากเพราะทุกข์ในทุคติของตน ด้วยการทำตนให้ไปยังทุคติ. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อุบาย เพราะรูปวิเคราะห์ว่า เข้าถึง คือ เป็นไปในธรรมที่มีอาสวะทั้งปวง ใครๆ อาจที่จะกล่าวได้ว่า ท่านถือเอาที่เป็นปัจจัยแห่งอุปาทานขันธ์ทั้งหลายก็ได้ เพราะเกิดขึ้นแม้ด้วยทิฏฐิในจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยโลภะนั่นเอง เพราะพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาย่อมเจริญแก่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นความเพลิดเพลินพอใจอยู่ในธรรมทั้งหลายที่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นถือมั่น เพราะตัณเป็นปัจจัยจึงยึดมั่น. คำว่า อุปาทานา ได้แก่ อุปาทาน ๔. ที่ชื่อว่าอุปาทาน เพราะรูปวิเคราะห์ว่า ยึด คือ ถือมั่น ซึ่งอารมณ์ ดุจคนจับกบ. ธรรม ๔ อย่าง ท่านกล่าวไว้แล้วโดยความแตกต่างแห่งอาการที่เป็นไป, ทิฏฐิและตัณหาทั้ง ๒ อย่าง เป็นปัจจัยแห่งภพทั้งหลาย อนภิรตสัญญาทั้งปวง ย่อมเกิดขึ้นต่อไป เพราะละอุปาทาน. อนึ่ง เมื่อมีความเป็นไปโดยมุ่งหวังการอธิษฐานแห่งใจ ก็มีความมุ่งหวังสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ ซึ่งเป็นที่พำนักของจิต. ราชสีห์เป็นต้น เที่ยวไปแล้วในที่อื่น อาศัยอยู่ในที่ใดก็จะนอนอยู่ในที่นั้นประจำ ถ้าเป็นต้นเหล่านั้น ท่านเรียกว่า เป็นพำนักอาศัย ของราชสีห์เป็นต้นเหล่านั้น ฉันใด สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิเป็นต้น ท่านก็เรียกว่า เป็นที่พำนัก แห่งจิตของปุถุชน ฉันนั้น, เพราะว่า ปุถุชนทั้งหลาย ย่อมมีสัสสติทิฏฐิเป็นที่พำนักบ้าง มีอุจเฉททิฏฐิเป็นที่พำนักบ้าง ยิ่งๆ ขึ้นไป. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เจตโส อธิฏฺฐานา** ได้แก่ สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิเหล่านั้นนั่นเอง เป็นที่พำนักของจิต. คำว่า **อภินิเวสา** ได้แก่ การเห็นคล้อยไปตามตน. คำว่า **อนุสยา** ความว่า กิเลสเหล่าใด ที่ได้ชื่อว่าว่า อนสัย เพราะรูปวิเคราะห์ว่า อยู่ คือ เป็นไปตามๆกัน ในสันดานของสัตว์อันเหมาะที่จะเกิดขึ้นในภาวะที่มีเหตุ ที่ถึงกำลัง. คำว่า **เต** ได้แก่ บาปธรรมทั้งปวงตามที่กล่าวแล้วเหล่านั้น. คำว่า **ปชหนฺโต** คือ บรรเทาด้วยอำนาจตทังคปหานเป็นต้น. คำว่า **น อุปาทิยนฺโต** ได้แก่ ไม่ถือเอาด้วยจิต. คำว่า **โลเก วิรมติ** ความว่า ไม่ยินดี ไม่อภิรมย์ ไม่ติด ไม่เยื่อใย ไม่ข้อง ในโลกธาตุทั้ง ๓ แม้ทั้งปวง ย่อมแสวงหาเฉพาะพระนิพพานเท่านั้น ย่อมน้อมลงไป โน้มลงไป ลาดลงไปหาพระนิพพานนั้น.

ในอนิจจสัญญานิเทส ในสังขารทั้งปวง. คำว่า **สพฺพสงฺขาเรหิ** ได้แก่ ด้วยธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับปัจจัยแม้ทั้งปวง ที่พร้อมด้วยความผุพังไปได้ทุกขณะ. คำว่า **อฏฺฏิยติ** ได้แก่ ย่อมได้รับทุกข์ทรมาน คือ ถูกบีบคั้น. คำว่า **หรายติ** ได้แก่ ทำความละอาย คือ ละอาย. คำว่า **ชิคุจฺฉติ** ได้แก่ มองเห็นประหนึ่งว่าของไม่สะอาดแล้วจึงให้ความรังเกียจเกิดขึ้น.

ในอานาปานสตินิเทส ครั้นแสดงแล้วซึ่งเสนาสนะที่สมควรต่อการเจริญอานาปานสติ ด้วยคำว่า **อรญฺญคโต วา** เป็นต้น เมื่อจะแสดงความเป็นสิ่งที่เหมาะสมต่อผลคือความสงบและความเพียรที่จัดอยู่ในฝ่ายแห่งความไม่หดหู่และความไม่ฟุ้งซ่าน จึงกล่าวว่า นิสีทติ. ต่อจากนั้น เมื่อแสดงการนั่งที่มั่นคง ความที่ลมหายใจเข้าหายใจออกเป็นไปสะดวก และอุบายเครื่องกำหนดอารมณ์แก่ภิกษุ จึงกล่าวว่า **คู้บัลลังก์ (ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา)** เป็นต้น บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **บัลลังก์ (ปลฺลงฺกํ)** ได้แก่ การนั่งพับขาโดยรอบ คำว่า **คู้ (อาภุชิตฺวา)** ได้แก่ พับขา (เรียกกันว่านั่งขัดสมาธิ) คำว่า **ตั้งกายตรง (กายํ ปณิธาย)** ความว่า ตั้งกายท่อนบนให้ตรง ให้กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อน จรดกันและกัน เมื่อภิกษุ

นั่งอย่างนี้ หนัง เนื้อ และเอ็นย่อมไม่งอ ลำดับนั้น เวทนาที่เกิดทุกขณะแก่ภิกษุ เพราะความงอแห่งหนัง เนื้อ และเอ็นเหล่านั้นเป็นเหตุก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อเวทนาไม่เกิดขึ้น จิตจะมีอารมณ์เป็นอันเดียวกัมมัฏฐานย่อมไม่ตกไป ย่อมถึงความเจริญเพิ่มพูน คำว่า **ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า (ปริมุขं สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา)** ความว่า ตั้งสติมุ่งหน้ากัมมัฏฐาน อธิบายว่า ทำสติไว้เฉพาะหน้า ด้วยคำนี้ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์ว่า สตินี้เป็นอันตั้งมั่นแล้ว เป็นอันตั้งมั่นดีแล้ว ที่ปลายจมูกหรือในที่เฉพาะหน้า ด้วยเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า **ปริมุขं สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา** อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในคำนี้ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค ว่า คำว่า **เฉพาะ (ปริ)** มีความหมายว่ากำหนดถือเอา คำว่า **หน้า (มุขं)** มีความหมายว่านำออก คำว่า **สติ (สติ)** มีความหมายว่าเข้าไปตั้งไว้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า”[๒๔๑] (ปริมุขं สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา) ในคำว่า ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า นั้น มีเนื้อความโดยย่อดังนี้ว่า ดำรงสติเป็นเหตุนำออกจากความฟั่นเฟือน ที่กำหนดถือเอาแล้ว คำว่า ภิกษุนั้นมีสติหายใจเข้า (โส สโตว อสฺสสติ) ความว่า ภิกษุนั้นครั้นนั่งอย่างนี้ และดำรงสติไว้อย่างนี้ เมื่อไม่ละสตินั้น ชื่อว่ามีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก อธิบายว่า ผู้ดำรงสติเป็นปกติ บัดนี้ เมื่อจะแสดงอาการที่เป็นเหตุให้ภิกษุเป็นผู้ดำรงสติเป็นปกติ ท่านจึงกล่าวว่า “เมื่อหายใจเข้ายาว” (ทีฆं วา อสฺสสนฺโต) เป็นต้น สมดังที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า “ภิกษุมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” ในวิภังค์แห่งคำนั้นนั่นเอง ท่านกล่าวไว้ว่า

> “ภิกษุทำสติโดยอาการ ๓๒ อย่าง คือ ภิกษุรู้ความที่จิตเป็น เอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็น เอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว ฯลฯ ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่า เป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น”[๒๔๒]

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อหายใจเข้ายาว (ทีฆं วา อสฺสสนฺโต) ความว่า เพื่อให้ลมหายใจออกยาวเป็นไป ที่ชื่อว่าอัสสาสะ ได้แก่ ลมที่ออกไปภายนอก ที่ชื่อว่าปัสสาสะ ได้แก่ ลมที่เข้าไปภายใน ส่วนคำในอรรถกถาแห่งพระสูตร มาสับลำดับกัน[๒๔๓] บรรดาลม ๒ อย่างนั้น ในเวลาสัตว์ผู้นอนในครรภ์ทุกจำพวกออกจากท้องมารดา ลมภายในออกไปภายนอกก่อน ลมภายนอกสูดละอองอันละเอียดเข้าไปภายในกระทบเพดานแล้วจึงดับไปภายหลัง พึงทราบลมหายใจออกหายใจเข้าอย่างนี้ก่อน ส่วนความที่ลมหายใจออกหายใจเข้าเหล่านั้นยาว หรือสั้น พึงทราบด้วยอำนาจเวลา เปรียบเหมือนน้ำหรือทรายที่แผ่ไปตลอดที่อันว่างตั้งอยู่ เขาเรียกว่า “น้ำมากทรายกว้าง น้ำน้อยทรายแคบ” ฉันใด ลมหายใจออกหายใจเข้าแม้ละเอียดแสนละเอียดก็ฉันนั้น ค่อย ๆ ยังโอกาสอันยาวในช้างและงูกล่าวคืออัตภาพของช้างและงูเหล่านั้นให้เต็ม ก็ค่อย ๆ ออกไป เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า “ยาว” ลมหายใจออกหายใจเข้ายังโอกาสอันสั้น กล่าวคือ อัตภาพของสุนัขและกระต่ายเป็นต้นให้เต็มอย่างรวดเร็วแล้ว ออกไปอย่างรวดเร็วเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า “สั้น” ส่วนในหมู่มนุษย์

---

[๒๔๑] ที.สี. (บาลี) ๙/๒๑๖/๗๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๖/๗๓.

[๒๔๒] ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖๕/๑๘๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๕/๒๕๖-๒๕๗

[๒๔๓] คำว่า อสฺสาสปสฺสาส ในอรรถกถาพระวินัย หมายถึง ลมหายใจออกหายใจเข้า ส่วนในพระสูตรหมายถึง ลมหายใจเข้าหายใจออก

บางพวกหายใจออกหายใจเข้ายาว ด้วยใช้เวลานาน เหมือนช้างและงูเป็นต้น บางพวกหายใจออกหายใจเข้าสั้น เหมือนสุนัขและกระต่ายเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ลมหายใจออกหายใจเข้าของมนุษย์เหล่านั้น เมื่อออกและเข้าตลอดเวลายาวนาน ด้วยอำนาจเวลา พึงทราบว่า “ยาว” เมื่อออกและเข้าชั่วเวลานิดหน่อย ก็พึงทราบว่า “สั้น” ในลมหายใจออกหายใจเข้านั้น ภิกษุนี้เมื่อหายใจออกยาว หายใจเข้ายาว ด้วยอาการ ๙ อย่าง ย่อมรู้ชัดว่า “หายใจออกยาว หายใจเข้ายาว” เมื่อรู้ชัดอย่างนี้ พึงทราบว่า สติปัฏฐานภาวนาก็คือการพิจารณาเห็นกายในกาย ย่อมสำเร็จด้วยอาการอย่างหนึ่ง สมดังที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค ว่า

> “ภิกษุเมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว เป็นอย่างไร คือ ภิกษุหายใจเข้ายาวในกาลที่นับว่ายาว หายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้าหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว ฉันทะเกิดขึ้นแก่เธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว หายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว เธอทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว ความปราโมทย์เกิดขึ้นแก่เธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้ายาวละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจความปราโมทย์ในกาล ที่นับว่ายาว หายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจความปราโมทย์ในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้าหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจความปราโมทย์ในกาลที่นับว่ายาว จิตของเธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ในกาลที่นับว่ายาว ย่อมหลีกออกจากการหายใจเข้าหายใจออกยาว อุเบกขาย่อมตั้งอยู่ กายคือลมหายใจเข้าหายใจออกยาวด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ ย่อมปรากฏ ความปรากฏเป็นสติ อนุปัสสนาเป็นญาณ กายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่าสติปัฏฐานภาวนาก็คือการพิจารณาเห็นกายในกาย”[๒๔๔]

แม้ในบทว่า “สั้น” ก็นัยนี้เหมือนกัน ส่วนความต่างกันมีดังนี้ ในคำว่า ยาว นี้ ท่านกล่าวว่า “ภิกษุระบายลมหายใจออกยาวในกาลที่นับว่านาน ฉันใด ในคำว่า สั้น นี้ ก็มาว่า “ภิกษุระบายลมหายใจออกสั้น ในกาลที่นับว่านิดหน่อย” ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น พึงประกอบด้วยคำว่า สั้น นั้นไปจนถึงว่า “ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สติปัฏฐานภาวนาก็คือการพิจารณาเห็นกายในกาย” ภิกษุนี้ เมื่อรู้ชัดลมหายใจออกหายใจเข้าด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ ทั้งด้วยอำนาจกาลนาน และด้วยอำนาจกาลนิดหน่อย พึงทราบว่า ภิกษุเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า ตนหายใจออกยาว ฯลฯ หรือเมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า ตนหายใจเข้าสั้น และเมื่อเธอรู้ชัดอย่างนี้

> อาการ ๔ อย่าง คือ ลมหายใจเข้ายาวลมหายใจเข้าสั้น
> และแม้ลมหายใจออกก็เช่นนั้น
> ย่อมเป็นไปที่ปลายจมูกของภิกษุเท่านั้น[๒๔๕]

---

[๒๔๔] ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖๖/๑๘๘-๑๘๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๖/๒๕๗

[๒๔๕] วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๒๒๐/๒๙๗, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑๖๓/๑๐๔

คำว่า สำเหนียกว่าเรารู้ชัดกองลมทั้งปวง หายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก (สพฺพกายปฺ-ปฏิสำเวที อสฺสสิสฺสามิ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามิ) ความว่า ภิกษุเมื่อทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด แห่งกองลมหายใจเข้าทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือทำให้ปรากฏ ย่อมสำเหนียกว่า “เราจักหายใจเข้า” เมื่อทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งกองลมหายใจออกทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือทำให้ปรากฏย่อมสำเหนียกว่า “เราจักหายใจออก” ภิกษุเมื่อทำให้แจ้ง คือทำให้ปรากฏอย่างนี้ หายใจเข้าก็ดี หายใจออกก็ดี ด้วยจิตที่ประกอบด้วยญาณ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ย่อมสำเหนียกว่า เราจักหายใจเข้าหายใจออก” (อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ) จริงอยู่ เบื้องต้นในกองลมหายใจเข้า หรือในกองลมหายใจออกที่ปราศจากความละเอียด ย่อมปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง แต่ท่ามกลางและที่สุดไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดได้เฉพาะเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด ท่ามกลางย่อมปรากฏแก่ภิกษุ (อีก) รูปหนึ่ง แต่เบื้องต้นและที่สุดไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดได้เฉพาะท่ามกลางเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและที่สุด รูปหนึ่งมีที่สุดปรากฏ แต่เบื้องต้นและท่ามกลางไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดได้เฉพาะที่สุดเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง เบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดทั้งหมด ย่อมปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง เธอย่อมอาจกำหนดได้แม้ทั้งหมด ไม่ลำบากในส่วนไหน ๆ เมื่อจะแสดงว่า “ภิกษุอื่นพึงเป็นผู้เช่นนั้น” ท่านจึงกล่าวว่า “สำเหนียกว่า เรารู้ชัดกองลมทั้งปวงหายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก”

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า สำเหนียก (สิกฺขติ) ความว่า พากเพียรพยายามอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในคำว่า สำเหนียก นี้ อย่างนี้ว่า ศึกษา เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งสิกขา ๓ อย่าง คือ ในอธิการว่าด้วยการเจริญอานาปานสตินี้ สังวรใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น นี้เป็นอธิสีลสิกขา สมาธิใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น นี้เป็นอธิจิตตสิกขา ปัญญาใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น นี้เป็นอธิปัญญาสิกขา ด้วยสติ ด้วยมนสิการ ในอารมณ์นั้น ในนัยต้นและนัยหลัง เพราะเหตุที่โดยนัยต้น ภิกษุพึงหายใจเข้าและหายใจออกอย่างเดียวเท่านั้น ไม่ต้องทำอะไรอื่น ตั้งแต่เวลารู้ชัดลมหายใจเข้าหายใจออกนี้ไป ควรทำความพากเพียรในการทำญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น ดังนั้น ในภาวนานัยเบื้องต้นนั้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวบาลีด้วยกาลปัจจุบันว่า “ภิกษุรู้ชัดว่า หายใจเข้า รู้ชัดว่า หายใจออก” ยกบาลีด้วยคำอนาคตโดยนัยว่า “สำเหนียกว่ารู้ชัดกองลมทั้งปวงหายใจเข้า” (สพฺพกายปฺปฏิสำเวที อสฺสสิสฺสามีติ) เป็นต้น เพื่อแสดงอาการมีการทำญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น ที่ภิกษุควรทำตั้งแต่บัดนี้ไป

คำว่า สำเหนียกว่า เราจะระงับกายสังขาร หายใจเข้า หายใจออก (ปสฺสมฺภยं กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ) ความว่า สำเหนียกว่า “จักระงับ ระงับเฉพาะ ทำให้ดับสนิท ทำให้สงบนิ่งซึ่งกายสังขารที่หยาบ หายใจเข้าหายใจออก” ในอธิการนั้น พึงทราบความหยาบ ความละเอียด และความระงับอย่างนี้ ในกาลก่อน คือในเวลาที่ยังมิได้กำหนด กายและจิตของภิกษุนี้ มีความกระวนกระวาย เมื่อความหยาบแห่งกายและจิตที่หยาบยังไม่เข้าไปสงบ แม้ลมหายใจเข้าหายใจออก ก็เป็นของหยาบ เป็นไปรุนแรงยิ่งขึ้น จมูกย่อมไม่พอ(หายใจ) ภิกษุใช้ปากช่วยหายใจเข้าบ้างหายใจออกบ้างอยู่ แต่เมื่อใดกายหรือจิตของภิกษุนั้น เป็นอันเธอกำหนด เมื่อนั้น กายและจิตเหล่านั้นจึงเป็นอันสงบระงับ เมื่อกายและจิตเหล่านั้นสงบระงับ ลมหายใจเข้าหายใจออกเป็นไปละเอียด คือถึงอาการที่ต้องวิจัยว่า “ยังมีอยู่หรือไม่” เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษวิ่งลงจากภูเขาหรือปลงภาระหนักลงจากศีรษะยืนอยู่ ย่อมมีลมหายใจเข้าหายใจออกหยาบ จมูกย่อมไม่พอ(หายใจ) เขาใช้ปากช่วย หายใจเข้าหายใจออกอยู่ แต่เมื่อใดเขาบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นได้ อาบและดื่มน้ำ วางผ้าเปียกไว้ตรงหทัย นอนที่ร่มเงาอันเย็น เมื่อนั้น ลมหายใจเข้าหายใจออกของเขาเป็นไปละเอียด คือ ถึงอาการที่ต้อง

วิจัยดูว่า “ยังมีอยู่หรือไม่” แม้ฉันใด ในกาลก่อน คือในเวลาที่ยังมิได้กำหนด กายและจิตของภิกษุนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ถึงอาการที่ต้องวิจัยดู

ถามว่า ข้อนั้นเป็นได้เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะในกาลก่อน คือในเวลาที่ยังมิทันได้กำหนด ภิกษุนั้นไม่ผูกใจ การประมวลใฝ่ใจ และการพิจารณาว่า “เราจะระงับกายสังขารที่หยาบ ๆ” แต่ในเวลาที่กำหนด จึงมี ด้วยเหตุนั้น กายสังขารในเวลาที่ได้กำหนดของภิกษุนั้น จึงละเอียดกว่าเวลาที่ยังมิทันได้กำหนดด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

“เมื่อกายและจิตมีความกระวนกระวาย
กายสังขารย่อมเป็นไปเหลือประมาณ
เมื่อกายไม่กระวนกระวาย
กายสังขารย่อมเป็นไปละเอียด”[๒๔๖]

แม้ในการกำหนด กายสังขารเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในอุปจารแห่งปฐมฌาน แม้ในอุปจารแห่งปฐมฌานนั้น กายสังขารก็เป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในปฐมฌาน ทั้งในปฐมฌานและอุปจารแห่งทุติยฌาน กายสังขารยังเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในทุติยฌาน ทั้งในทุติยฌานและอุปจารแห่งตติยฌาน กายสังขารเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในตติยฌาน ทั้งในตติยฌานและอุปจารแห่ง จตุตถฌาน กายสังขารยังเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดยิ่งในจตุตถฌาน ย่อมถึงความไม่เป็นไป นี้เป็นมติของพระทีฆภาณกาจารย์และพระสังยุตตภาณกาจารย์ก่อน

ส่วนพระมัชฌิมภาณกาจารย์ ปรารถนากายสังขารที่ละเอียดว่าเป็นอุปจาร แห่งฌานที่สูง ๆ ขึ้นไปกว่าฌานที่ต่ำ ๆ ลงมาอย่างนี้ ว่า ในปฐมฌาน กายสังขารเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในอุปจารแห่งทุติยฌาน แต่ตามมติของอาจารย์ทุกฝ่าย กายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่ยังมิได้กำหนด ย่อมระงับไปในเวลาที่กำหนด กายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่กำหนด ย่อมระงับไปในอุปจารแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขารที่เป็นไปในอุปจารแห่งจตุตถฌาน ย่อมระงับไปในจตุตถฌาน นี้เป็นนัยในสมถะก่อน

ส่วนนัยในวิปัสสนาพึงทราบดังนี้ กายสังขารที่เป็นไปในการที่ยังมิได้กำหนด เป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในการกำหนดมหาภูตรูป กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดอุปาทายรูป กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดรูปทั้งสิ้น กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดอรูป กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดรูปและอรูป กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดปัจจัย กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดนามรูปพร้อมปัจจัย กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในวิปัสสนาที่มีลักษณะเป็นอารมณ์ กายสังขารในวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อนนั้นเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในวิปัสสนาที่มีกำลัง ในสมถวิปัสสนานัยนั้น พึงทราบความระงับแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่เกิดก่อน ๆ ด้วยลมหายใจเข้าหายใจออกที่เกิดหลัง ๆ โดยนัยที่กล่าวไว้ในเบื้องต้น ในวิปัสสนานัยนี้ พึงทราบลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาบและละเอียด และความระงับอย่างนี้ ส่วนในปฏิสัมภิทามรรคท่านกล่าวเนื้อความแห่งคำนั้น พร้อมกับคำท้วงและคำตอบอย่างนี้

---

[๒๔๖] วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๒๒๐/๒๙๙, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑๖๓/๑๐๗

คำว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก” เป็นอย่างไร กายสังขารเป็นไฉน ลมหายใจเข้ายาวเป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย จัดเป็นกายสังขาร ภิกษุระงับ ดับ เข้าไปสงบกายสังขารเหล่านั้น สำเหนียกอยู่ ลมหายใจออกยาวเป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้ ฯลฯ ลมหายใจเข้าสั้น ฯลฯ ลมหายใจออกสั้น รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจเข้า รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก เป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย จัดเป็นกายสังขาร ภิกษุระงับ ดับ เข้าไปสงบกายสังขารเหล่านั้น สำเหนียกอยู่

ความน้อมไปข้างหน้า ความน้อมไปข้าง ๆ ความน้อมไปด้วยดี ความน้อมไปทั่ว ความหวั่น ความหวั่นไหว ความโยก ความโยกโคลงแห่งกายใด ด้วยกายสังขารเห็นปานใด ภิกษุสำเหนียกว่า “เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราจักระงับกายสังขาร หายใจออก”

ความไม่น้อมไปข้างหน้า ความไม่น้อมไปข้าง ๆ ความไม่น้อมไปด้วยดี ความน้อมไปทั่ว ความไม่หวั่น ความไม่หวั่นไหว ความไม่โยก ความไม่โยกโคลงแห่งกายใด ด้วยกายสังขารเห็นปานใด ภิกษุสำเหนียกว่า “เราจักระงับกายสังขารที่ละเอียดสุขุมเห็นปานนั้น หายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราจักระงับกายสังขารเห็นปานนั้น หายใจออก”

หากภิกษุสำเหนียกว่า “เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราจักระงับกายสังขารหายใจออก” เมื่อเป็นเช่นนี้ การได้ลมก็ดี ลมหายใจเข้าหายใจออกก็ดี อานาปานสติก็ดี อานาปานสติสมาธิก็ดี จะเกิดขึ้นไม่ได้ และสมาบัตินั้น บัณฑิตทั้งหลายจะเข้าหรือออกก็ไม่ได้

หากภิกษุสำเหนียกว่า “เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า ฯลฯ เราจักหายใจออก” เมื่อเป็นเช่นนี้ การได้ลมก็ดี ลมหายใจเข้าหายใจออกก็ดี อานาปานสติก็ดี อานาปานสติสมาธิก็ดี จะเกิดขึ้นได้ และสมาบัตินั้น ๆ บัณฑิตทั้งหลายจะเข้าหรือออกก็ได้

ถามว่า เหมือนอะไร

ตอบว่า เหมือนเมื่อบุคคลเคาะกังสดาล เสียงดังเป็นไปก่อน เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงดังได้ดีแล้ว เมื่อเสียงดังเบาลง ต่อมาภายหลัง เสียงค่อย ๆ ย่อมเป็นไป เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงค่อยได้ดีแล้ว เมื่อเสียงค่อยเบาลงอีก ต่อมาภายหลัง จิตจึงเป็นไปได้ แม้เพราะนิมิตแห่งเสียงค่อยเป็นอารมณ์ ลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาบก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเป็นไปก่อน เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาบได้ดีแล้ว เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างหยาบเบาลง ต่อมาภายหลัง ลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียด จึงเป็นไป เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดได้ดีแล้ว เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดเบาลงอีก ต่อมาภายหลัง จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน แม้เพราะมีนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดเป็นอารมณ์

เมื่อเป็นเช่นนี้ การได้ลมก็ดี ลมหายใจเข้าหายใจออกก็ดี อานาปานสติก็ดี อานาปานสติสมาธิก็ดี ย่อมเกิดได้ และบัณฑิตทั้งหลายจะเข้าหรือออกก็ได้

ลมหายใจเข้าหายใจออกที่ท่านกล่าวไว้ในคำว่า ระงับกายสังขาร นี้ เป็นกาย ความตั้งอยู่เป็นสติ อนุปัสสนาเป็นญาณ กายที่ตั้งมั่นไม่ใช่สติ สติเป็นทั้งความเข้าถึงอารมณ์ตั้งอยู่และเป็นตัวระลึก ภิกษุพิจารณาเห็นกาย(กองลมอัสสาสปัสสาสะ)นั้น ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐานภาวนา ก็คือการพิจารณาเห็นกายในกาย[๒๔๗]

การพรรณนาตามลำดับบทแห่งปฐมจตุกกะที่ท่านกล่าวด้วยอำนาจกายานุปัสสนาในที่นี้ก่อนด้วยประการฉะนี้ ก็เพราะเหตุที่ จตุกกะนี้นั้นเองในคำนี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจกัมมัฏฐานแห่งภิกษุอาทิกรรมมิกะ ท่านกล่าวด้วยอำนาจการพิจาราเวทนา จิต และธรรม แห่งภิกษุผู้บรรลุฌาน ในคำนี้ ฉะนั้น กุลบุตรผู้เป็นอาทิกรรมมิกะผู้เจริญกัมมัฏฐานต้องการจะบรรลุพระอรหัตน์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ด้วยวิปัสสนาอันมีอานาปานสติและจตุตถฌานเป็นปทัฏฐาน พึงปฏิบัติตามนัยที่กล่าวแล้วในวิสุทธิมรรค

ในจตุกกะที่ ๓ นอกนี้ คำว่า **รู้ชัดปีติ (ปีติปฺปฏิสำเวที)** ความว่า สำเหนียกว่า เราจักทำปีติให้รู้แจ้ง ให้ปรากฏ หายใจเข้า หายใจออก” บรรดาปีติและสุขเหล่านั้น ปีติเป็นอันภิกษุรู้แจ้งโดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยอารมณ์และโดยความไม่หลง ถามว่า ปีติเป็นอันภิกษุรู้แจ้งโดยอารมณ์ได้อย่างไร ตอบว่า ภิกษุเข้าฌาน ๒ อย่างที่มีปีติ ปีติเป็นอันภิกษุรู้แจ้งโดยอารมณ์ ด้วยการได้ฌานในขณะแห่งสมาบัติ เพราะรู้แจ้งอารมณ์ ถามว่า ปีติย่อมเป็นอันภิกษุรู้แจ้งโดยความไม่หลงได้อย่างไร ตอบว่า ภิกษุเข้าฌาน ๒ อย่างที่มีปีติ ออกแล้ว พิจารณาปีติที่สัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปเสื่อมไป ปีติเป็นอันภิกษุรู้แจ้งโดยความไม่หลง ด้วยการแทงตลอดลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา สมดังที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า

“เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจลมหายใจ เข้าหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น ปีตินั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้าสั้น ฯลฯ ด้วยอำนาจลมหายใจออกสั้น ฯลฯ ด้วยอำนาจความเป็นผู้กำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า ฯลฯ ด้วยอำนาจความเป็นผู้กำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจออก ฯลฯ ด้วยอำนาจความเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจเข้า ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจความเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออก สติย่อมตั้งมั่น ปีตินั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อคำนึงถึง ปีตินั้นย่อมปรากฏ เมื่อรู้ ฯลฯ เมื่อเห็น ฯลฯ เมื่อพิจารณา ฯลฯ เมื่ออธิษฐานจิต ฯลฯ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ฯลฯ เมื่อประคองความเพียร ฯลฯ เมื่อตั้งสติไว้มั่น ฯลฯ เมื่อตั้งจิตไว้มั่น ฯลฯ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา ฯลฯ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ฯลฯ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ฯลฯ เมื่อละธรรมที่ควรละ ฯลฯ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ ฯลฯ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ปีตินั้นย่อมปรากฏอย่างนี้”[๒๔๘] แม้บทที่เหลือก็พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้เหมือนกัน ส่วนในคำว่า รู้ชัดสุข (สุขปฺปฏิสำเวที) นี้ มีเพียงความต่างกันดังนี้ พึงทราบความเป็นผู้รู้แจ้งสุข ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓ ทั้งความเป็นผู้รู้แจ้งจิตสังขาร ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๔ ที่ชื่อว่าจิตสังขาร (จิตฺตสำขาโร) ได้แก่ ขันธ์

---

[๒๔๗] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๙.

[๒๔๘] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐-๒๗๑.

๒ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น บรรดาคำว่า รู้ชัดสุข (สุขปฺปฏิสำเวที) เหล่านี้ เพื่อแสดงภูมิแห่งวิปัสสนา ในคำว่า รู้ชัดสุข ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า “คำว่า สุข อธิบายว่า สุข มี ๒ อย่าง คือ ๑. กายิกสุข ๒. เจตสิกสุข”[๒๔๙]

คำว่า **ระงับจิตสังขาร (ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ)** ความว่า ระงับดับจิตสังขารที่หยาบ ๆ ความดับจิตสังขารนั้น พึงทราบโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในกายสังขารนั่นเอง อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า ปีติ สุข จิตสังขารนี้ ในบทว่า ปีติ ท่านกล่าว เวทนาโดยยกปีติขึ้นเป็นประธาน ใน บทว่า สุข กล่าวเวทนาไว้โดยสรุปเท่านั้น ในบทว่า จิตสังขาร ๒ อย่าง ท่านกล่าวเวทนาที่สัมปยุตด้วยสัญญา โดยบาลีว่า “สัญญาและเวทนาเป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร”[๒๕๐] พึงทราบว่า ท่านกล่าวจตุกกะนี้ ตามนัยแห่งเวทนานุปัสสนาอย่างนี้

แม้ในจตุกกะที่ ๓ ก็พึงทราบความเป็นผู้รู้แจ้งจิต ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๔ คำว่า **ยังจิตให้บันเทิง (อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ)** ความว่า สำเหนียกว่า “เราจักยังจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์ ให้หรรษา ให้ร่าเริงหายใจเข้าหายใจออก” ในคำว่า ยังจิตให้บันเทิงนั้น ความเบิกบานมีได้โดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยอำนาจสมาธิ และโดยอำนาจวิปัสสนา

ถามว่า ความเบิกบานมีได้โดยอำนาจสมาธิเป็นอย่างไร

ตอบว่า ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ เธอยังจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์ ด้วยปีติที่สัมปยุตในขณะแห่งสมาบัติ

ถามว่า ความเบิกบานมีได้โดยอำนาจวิปัสสนาเป็นอย่างไร

ตอบว่า ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ ออกแล้ว พิจารณาปีติที่สัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปเสื่อมไป เธอทำปีติที่สัมปยุตด้วยฌานให้เป็นอารมณ์ ในขณะแห่งวิปัสสนา ทำจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์ เธอผู้ปฏิบัติอย่างนี้ เรียกว่า สำเหนียกว่าเราจักยังจิตให้เบิกบาน หายใจเข้าหายใจออก”

คำว่า **ตั้งจิตมั่น (สมาทหํ จิตฺตํ)** ความว่า เมื่อภิกษุตั้งจิตไว้เสมอ คือวางไว้สม่ำเสมอในอารมณ์ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌานเป็นต้น หรือเมื่อภิกษุเข้าฌานเหล่านั้น ออกแล้ว พิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปเสื่อมไป ความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่เป็นไปชั่วขณะย่อมเกิดขึ้นด้วยการแทงตลอดลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา เมื่อตั้งจิตไว้เสมอ คือวางไว้สม่ำเสมอในอารมณ์แม้ด้วยความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ซึ่งเป็นไปชั่วขณะอันเกิดขึ้นอย่างนี้ เรียกว่า สำเหนียกว่า “เราจะตั้งจิตมั่นหายใจเข้าหายใจออก”

คำว่า **เปลื้องจิต (วิโมจยํ จิตฺตํ)** ความว่า ภิกษุปล่อย คือเปลื้องจิตจากนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน ปล่อยคือเปลื้องจิตจากวิตกและวิจารด้วยทุติยฌาน จากปีติด้วยตติยฌาน จากสุขและทุกข์ ด้วยจตุตถฌาน หรือว่าภิกษุเข้าฌานเหล่านั้น ออกแล้ว พิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปเสื่อมไป ภิกษุนั้นปล่อยคือเปลื้องจิตจากนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ในขณะแห่งวิปัสสนา จากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา จากอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา จากนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา จากสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา ปล่อยคือเปลื้องจิตจากอาทานะด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา หายใจเข้าหายใจออก ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า สำเหนียกว่า

---

[๒๔๙] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๓/๒๗๑.

[๒๕๐] ขุ.ป. (แปล) ๓๑/๑๗๔/๒๗๓

“เราจะเปลื้องจิตหายใจเข้าหายใจออก” พึงทราบว่า ท่านกล่าวจตุกกะนี้ด้วยอำนาจแห่งจิตตานุปัสสนาอย่างนี้

ส่วนในจตุกกะที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ในคำว่า **พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (อนิจฺจานุปสฺสี)** เป็นต้น พึงทราบอนิจจัง อนิจจตา อนิจจานุปัสสนา และอนิจจานุปัสสีก่อน ในบททั้ง ๔ มีอนิจจังเป็นต้นนั้น ที่ชื่อว่าอนิจจัง ได้แก่ เบญจขันธ์ ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะเบญจขันธ์มีความเกิดขึ้น เสื่อมไป และแปรไปเป็นอย่างอื่น ที่ชื่อว่าอนิจจตา ได้แก่ ความที่เบญจขันธ์เหล่านั้นมีอันเกิดขึ้น เสื่อมไป และแปรไปเป็นอย่างอื่น หรือมีแล้วไม่มี อธิบายว่า ความไม่ตั้งอยู่โดยอาการนั้น แตกไปด้วยความดับชั่วขณะแห่งเบญจขันธ์ที่เกิดแล้ว ที่ชื่อว่า**อนิจจานุปัสสนา** ได้แก่ การพิจารณาว่า “ไม่เที่ยง” ในรูปเป็นต้น ด้วยความเป็นของไม่เที่ยงนั้น คำว่า **อนิจจานุปัสสี** คือ บุคคลผู้ประกอบด้วยการพิจารณาเห็นนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เป็นอย่างนี้ หายใจเข้าหายใจออก พึงทราบในอธิการนี้ว่าสำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง หายใจเข้าหายใจออก”

ก็ในคำว่า **วิราคานุปัสสี** นี้ วิราคะมี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) ขยวิราคะ (๒) อัจจันตวิราคะ ในวิราคะ ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่า ขยวิราคะ ได้แก่ ความดับไปทุกขณะแห่งสังขารทั้งหลาย ที่ชื่อว่าอัจจันตวิราคะ ได้แก่ พระนิพพาน ที่ชื่อว่าพิจารณาเห็นความคายออก (วิราคานุปสฺสนา) ได้แก่ วิปัสสนาที่เป็นไปด้วยการเห็นวิราคะ ทั้ง ๒ นั้นและมรรค บุคคลผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาแม้ ๒ อย่างนั้น หายใจเข้าหายใจออก พึงทราบว่า สำเหนียกว่า “เราจักพิจารณาเห็นวิราคะ หายใจเข้าหายใจออก” แม้ในคำว่า ผู้พิจารณาเห็นความดับไป (นิโรธานุปสฺสี) ก็นัยนี้เหมือนกัน

แม้ในคำว่า **ผู้พิจารณาเห็นความสลัด (ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี)** ปฏินิสสัคคะก็มี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) ปริจจาคปฏินิสสัคคะ (๒) ปักขันทนปฏินิสสัคคะ การพิจารณาเห็น คือความสละคืน ชื่อว่าพิจารณาเห็นความสลัด (ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา) คำนี้ เป็นชื่อแห่งวิปัสสนามรรค จริงอยู่ วิปัสสนาสละกิเลสทั้งหลายได้พร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งตทังคปหาน และแล่นไปในพระนิพพานอันต่างจากสังขตธรรมนั้น ด้วยเห็นโทษสังขตธรรม เพราะน้อมไปในพระนิพพาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ปริจจาคปฏินิสสัคคะ และปักขันทนปฏินิสสัคคะ มรรคสละกิเลสทั้งหลายได้พร้อมด้วยขันธาภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งสมุจเฉท ปหาน และแล่นไปในพระนิพพาน ด้วยการทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าปริจจาคปฏินิสสัคคะ และปักขันทนปฏินิสสัคคะ วิปัสสนาญาณและมรรคญาณแม้ ๒ อย่าง ท่านเรียกว่าอนุปัสสนา เพราะพิจารณาเห็นญาณต้น ๆ อยู่เนือง ๆ ภิกษุผู้ประกอบด้วยการพิจารณาเห็นความสลัดคืนทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจเข้าและหายใจออกอยู่ พึงทราบว่าสำเหนียกว่า “ตามพิจารณาเห็นความสลัดคืน หายใจเข้าหายใจออก” จตุกกะที่ ๔ นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจวิปัสสนาล้วนเท่านั้น ส่วนจตุกกะ ๓ ก่อนนี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจสมถะและวิปัสสนา บัณฑิตพึงทราบการเจริญอานาปานสติ ๑๖ อย่างด้วยอำนาจจตุกกะ ๔ อย่างนี้

คิริมานันทสูตรพรรณนาแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ

๒.๖.๒. อิสิคิลิสูตรพรรณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยภูเขาอิสิคิลิ

(๑๓๓) พระอรรถกถาจารย์หากยกปริตรทั้งหลายที่ประกอบด้วยพระพุทธคุณ ธรรมคุณ และสังฆคุณไว้ในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว เบื้องหน้าแต่นั้นจะยกอิสิคิลิปริตรที่ประกอบด้วยคุณของ

พระปัจเจกพุทธเจ้าไว้ในระหว่างแห่งอิสิคิลิปริตรนั้น เพราะท่านกล่าวไว้ว่า อาชญาแห่งอาฏานาฏิยปริตร อิสิคิลิปริตร ธชัคคปริตร โพชฌังคปริตร ขันธปริตร โมรปริตร เมตตาปริตรและรัตนปริตร ย่อมแผ่ไปในแสนโกฏิจักรวาฬดังนี้ บัดนี้จะพรรณาเนื้อความแห่งอิสิคิลิปริตรนั้นโดยลำดับ คำว่า **มีชื่อเป็นอย่างหนึ่ง (อญฺญาว สมญฺญา อโหสิ)** ความว่า ในกาลที่ภูเขาอิสิคิลิเกิดขึ้นโดยชื่อว่าอิสิคิลิ เวภารบรรพตมิได้ปรากฏว่าเวภารบรรพต เวภารบรรพตนั้นจึงได้มีชื่ออีกชื่อหนึ่งนั่นแล คำว่า **มีบัญญัติเป็นอย่างหนึ่ง(อญฺญา ปญฺญตฺติ)** นี้เป็นคำใช้เรียกแทนบทก่อนนั่นเอง แม้ในคำที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน ได้ยินว่า ครั้งนั้น ในเวลาเย็น พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาบัติ เสด็จออกจากพระคันธกุฎี มีภิกษุสงฆ์ห้อมล้อม ประทับนั่งในสถานที่มีภูเขา ๕ ลูกปรากฏแก่ชนผู้นั่งแล้ว ได้ตรัสถึงภูเขา ๕ ลูกเหล่านี้ตามลำดับ ในการตรัสบอกนั้น พระผู้มีพระภาคมิได้มีความต้องการด้วยภูเขาทั้งหลาย แต่เมื่อพระองค์ตรัสบอกภูเขาเหล่านี้โดยลำดับ ก็เป็นอันตรัสความที่ภูเขาอิสิคิลิเป็นภูเขาชื่อว่าอิสิคิลิ เมื่อตรัสบอกภูเขาอิสิคิลินั้น ก็จักเป็นอันตรัสบอกชื่อของพระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์ ผู้เป็นบุตรของนางปทุมวดี และจักเป็นอันตรัสบอกความปรารถนาของนางปทุมวดี เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบอกลำดับแห่งภูเขาทั้ง ๕ ลูกนี้

คำว่า **กำลังเข้าไป ประชาชนเห็น แต่พอท่านเข้าไปแล้ว ประชาชนไม่เห็น (ปวิสนฺตา ทิสฺสนฺติ ปวิฏฺฐา น ทิสฺสนฺติ)** ความว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายเที่ยวบิณฑบาตไปในสถานที่ตามความผาสุก กระทำภัตกิจแล้วกลับมา แบ่งภูเขานั้นเป็น ๒ ส่วนเหมือนเปิดประตูบานใหญ่แบบคู่ในห้องพระเจดีย์ เข้าไปภายใน เนรมิตสถานที่พักกลางคืนและสถานที่พักกลางวันแล้วอยู่ที่ภูเขานั้น เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสอย่างนั้น คำว่า **ฤาษีเหล่านี้ (อิเม อิสี)** ได้แก่ ฤาษีทั้งหลายผู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ ถามว่า ก็พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น ได้อยู่ในที่นั้นในกาลไร ตอบว่า ได้ยินว่า ในอดีตกาล เมื่อพระตถาคตยังไม่เสด็จอุบัติ กุลธิดาคนหนึ่งในหมู่ บ้านตำบลหนึ่ง อาศัยกรุงพาราณสีรักษานาอยู่ ได้ถวายดอกบัวดอกหนึ่งกับข้าวตอก ๕๐๐ เมล็ด แก่พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งแล้วปรารถนาบุตร ๕๐๐ คน ก็ในขณะนั้นนั่นเอง นายพรานเนื้อ ๕๐๐ คน ถวายเนื้อที่อร่อยแล้วได้ปรารถนาว่า พวกเราพึงเป็นบุตรของหญิงนี้ นางกุลธิดานั้นดำรงอยู่พอสมควรแก่อายุแล้ว ได้ไปบังเกิดในเทวโลก จุติจากอัตภาพนั้นแล้วได้บังเกิดในกลีบบัวในสระที่เกิดเอง ดาบสผู้หนึ่งเห็นเด็กหญิงคนนั้นแล้วได้เลี้ยง ดูไว้ เมื่อนางกำลังเที่ยวไปอยู่นั่นเอง ดอกบัวทั้งหลายย่อมผุดขึ้นจากพื้นดินทุก ๆ ย่างเท้า พรานป่าคนหนึ่งเห็นแล้ว ได้กราบทูลแก่พระเจ้าพาราณสี พระราชารับสั่งให้ราชบุรุษนำนางมา ทรงตั้งให้เป็นพระอัครมเหสี พระอัครมเหสีนั้นทรงตั้งครรภ์ มหาปทุมกุมารอาศัยอยู่ในพระครรภ์พระมารดา พระกุมารที่เหลืออาศัยมลทินแห่งพระครรภ์แล้วบังเกิด พระกุมารเหล่านั้นเจริญวัยแล้ว เมื่อเล่นในสระเกิดเองในพระอุทยาน ได้นั่งบนดอกบัวคนละดอกแล้วเริ่มตั้งความสิ้นไปความเสื่อมไป ทำพระปัจเจกโพธิญาณให้บังเกิดแล้ว พระกุมารเหล่านั้นได้มีคาถาพยากรณ์ดังนี้ว่า

ดอกบัวในกอบัวเกิดขึ้นในสระบานแล้ว
ถูกหมู่แมลงภู่เคล้าคลึงแล้ว
ก็เข้าถึงความไม่เที่ยง
บัณฑิตรู้แล้วพึงเป็นผู้เดียวเที่ยวไปเหมือนนอแรด

ในกาลนั้น พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นอาศัยอยู่ที่ภูเขานั้น และในครั้งนั้น ภูเขานั้น ก็ได้ชื่อว่าอิสิคิลิ คำว่า **ที่มีธรรมเป็นสาระกว่าสรรพสัตว์ (เย สตฺตสารา)** ความว่า พระผู้มีพระภาคครั้นตรัสบอกชื่อของพระปัจเจกพุทธเจ้า ๑๓ องค์ คือ

๑. พระอริฏฐะ
๒. พระอุปริฏฐะ
๓. พระตัคครสิขี
๔. พระยสัสสี
๕. พระสุทัสสนะ
๖. พระปิยทัสสี
๗. พระคันธาระ
๘. พระปิณโฑละ
๙. พระอุปาสกะ
๑๐. พระนีตะ
๑๑. พระตถะ
๑๒. พระสุตวา
๑๓. พระภาวิตัตตะ

บัดนี้ เมื่อจะตรัสบอกชื่อของพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น และของพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่าอื่น โดยทรงประพันธ์เป็นพระคาถา จึงตรัสพระดำรัสว่า **ที่มีธรรมเป็นสาระกว่าสรรพสัตว์ (เย สตฺตสารา)** เป็นต้น บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ที่มีธรรมเป็นสาระกว่าสรรพสัตว์ (สตฺตสารา)** ได้แก่ เป็นแก่นสารกว่า สัตว์ทั้งหลาย คำว่า **ไม่มีความทุกข์ (อนีฆา)** ได้แก่ เป็นผู้มีทุกข์ออกแล้ว คำว่า **ไม่มีความอยากได้ (นิราสา)** ได้แก่ ไม่มีความทะยานอยาก คำว่า **ชื่อว่าชาลีมี ๒ องค(เทฺว ชาลิโน)** ได้แก่ พระมุนีนามว่าชาลี มี ๒ องค์ คือ ๑) จุฬชาลี ๒) มหาชาลี แม้คำว่า **สันตจิตตพุทธะ (สนฺตจิตฺโต)** นี้ก็เป็นนามของพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งเหมือนกัน ในคำว่า **ปัสสีพุทธะผู้ละอุปธิอันเป็นมูลแห่งทุกข์ได้ (ปสฺสิ ชหิ อุปธีทุกขมูลํ)** นี้มีคำชมเชยพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น ดังนี้ว่า พระปัจเจกพุทธเจ้านั้นนามว่าปัสสี เพราะท่านละอุปธิอันเป็นรากเหง้าแห่งทุกข์ได้ แม้คำว่า **อปราชิตพุทธะ (อปราชิโต)** ก็เป็นพระนามของพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งเหมือนกัน พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ **สัตถาพุทธะ ปวัตตาพุทธะ สรภังคพุทธะ โลมหังสพุทธะ อุจจังคมายพุทธะ(สตฺถา ปวตฺตา สรภงฺโค โลมหํโส อุจฺจงฺคมาโย)** รวมเป็น ๕ องค์ แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ **อสิตพุทธะ อนาสวพุทธะ มโนมยพุทธะ (อสิโต อนาสโว มโนมโย)** รวมเป็น ๓ องค์ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งนามว่าพันธุมา ในคำว่า **พันธุมาพุทธะผู้ตัดขาดมานะได้ ๑ (มานจฺฉิโท จ พนฺธุมา)**นี้ว่า ผู้ตัดมานะได้ เพราะท่านตัดมานะได้แล้ว แม้คำว่า **ตทาธิมุตตพุทธะ (ตทาธิมุตฺโต)** ก็เป็นนามของพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งเหมือนกัน พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ **เกตุมพราคพุทธะ มาตังคพุทธะ อริยพุทธะ (เกตุมฺภราโค จ มาตงฺโค อริโย)** รวมเป็น ๓ องค์ ศัพท์ว่า **อถจฺจุโต** ตัดบทเป็น อถ อจฺจุโต พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ **อัจจุตคามพุทธะ พยามกพุทธะ (อจฺจุตคามพฺยามงฺโก)** แยกเป็น ๒ องค์ พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ **เขมาภิรตพุทธะ โสรตพุทธะ (เขมาภิรโต จ โสรโต)** แยกเป็น ๒ องค์ เหมือนกัน คำว่า **ชื่อว่าสัยหะ ผู้มีความเพียรไม่ต่ำทราม (สยฺโห อโนมนิกฺกโม)** ได้แก่ พระพุทธะพระ

นามว่าสัยหะนั้น แต่พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพระองค์ว่า **ผู้มีความเพียรไม่ต่ำทราม (อโนมนิกฺกโม)** เพราะพระองค์มีความเพียรไม่ต่ำต้อย คำว่า **พระปัจเจกพุทธะพระนามว่า อานันทะ (๔ องค์) พระนามว่า นันทะ (๔ องค์) พระนามว่า อุปนันทะ (๔ องค์) รวม ๑๒ องค์ (อานนฺโท นนฺโท อุปนนฺโท ทฺวาทส)** ได้แก่ พระปัจเจกพุทธะ ๑๒ องค์ อย่างนี้ คือ พระปัจเจกพุทธะพระนามว่าอานันทะ ๔ องค์ พระนามว่านันทะ ๔ องค์ พระนามว่าอุปนันทะ ๔ องค์ คำว่า **ชื่อว่าภารทวาชพุทธะผู้ทรงพระวรกายในภพสุดท้าย (ภารทฺวาโช อนฺติมเทหธารี)** ได้แก่ พระพุทธะพระนามว่าภารทวาชะนั้น คำว่า **เป็นผู้ทรงพระวรกายเป็นชาติสุดท้าย (อนฺติมเทหธารี)** เป็นคำชมเชย คำว่า **ผู้ตัดตัณหาได้(ตณฺหจฺฉิโท)** นี้เป็นคำชมเชยพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสีทรี คำว่า **ผู้ปราศจากราคะ(วีตราโค)** นี้เป็นคำชมเชยพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่ามงคล คำว่า **อุสภพุทธะผู้ตัดข่ายอันเป็นมูลแห่งทุกข์ (อุสภจฺฉิทา ชาลินึ ทุกฺขมูลํ)** ความว่า พระพุทธะพระนามว่าอุสภะนั้นเป็นผู้ตัดข่ายที่เป็นรากเหง้าแห่งทุกข์ได้ คำว่า **อุปณีตพุทธะได้บรรลุบทอันสงบ (สนฺตํ ปทํ อชฺฌคมูปนีโต)** ได้แก่ พระพุทธะพระนามว่าอุปณีตะนั้นได้ บรรลุถึงทางเป็นเครื่องถึงอันสงบ แม้คำว่า **วีตราคพุทธะ (วีตราโค)** ก็เป็นนามของพระปัจเจกพุทธะองค์หนึ่งเหมือนกัน คำว่า **ผู้มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว (สุวิมุตฺตจิตฺโต)** นี้เป็นคำชมเชยพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่ากัณหะ คำว่า **เหล่านี้และอื่นๆ (เอเต จ อญฺเญ จ)** ความว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นทั้งที่มาในบาลี และพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่าอื่นที่ไม่ได้มาในบาลี ก็มีนามอย่างเดียวกันกับพระปัจเจกพุธเจ้าเหล่านี้นี่แหละ เพราะบรรดาพระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์นี้ พระปัจเจกพุทธเจ้า ๒ องค์ก็ดี ๓ องค์ก็ดี ๑๐ องค์ก็ดี ๑๒ องค์ก็ดี ก็ได้มีนามอย่างเดียวกัน เหมือนพระอานันท พุทธะเป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวเฉพาะนามของพระปัจเจกพุทธะทั้งหมดตามนามที่มาในบาลีเท่านั้น เหตุนั้น ต่อจากนามเหล่านี้ไป พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสแบ่งเป็นรายองค์ ตรัสว่า พระปัจเจกพุทธะเหล่านั้นและเหล่าอื่น คำที่เหลือในบททั้งปวงชัดเจนทั้งนั้นดังนี้แล

อิสิคิลิสูตรพรรณนาแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ
อรรถกถาตติยภาณวาร จบ

๒.๗ จตุตถภาณวาร

๒.๗.๑ อาฏานาฏิยสูตรพรรณนา

พรรณนาการเกิดขึ้นของเรื่อง

(๗๕) บัดนี้จะวิสัชชนาอาฏานาฏิยสูตรดังต่อไปนี้ อาฏานาฏิยปริตร ที่เนื่องอานุภาพแห่งคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์ อันมีคำสอนดำรงอยู่ ท่านยกขึ้นตั้งภายหลังทั้งหมด เพื่อให้ถือเอากำลังแห่งเดช ด้วยการเข้าไปเสพอานุภาพของพระปริตรก่อนๆ ในลำดับแห่งพระปริตรที่เนื่องด้วยอานุภาพแห่งคุณของพระปัจเจกพุทธเจ้า คำว่า **วางยามรักษาการณ์ไว้ทั้ง ๔ ทิศ (จตุทฺทิสํ รกฺขํ ฐเปตฺวา)** ได้แก่ ตั้งอารักขาแก่ท้าวสักกะผู้เป็นจอมเทวดาทั้งหลายในทิศทั้ง ๔ เพื่อป้องกันทัพอสูร คำว่า **วางกองกำลังไว้ (คุมฺพํ ฐเปตฺวา)** ได้แก่ วางกองกำลัง คำว่า **วางหน่วยป้องกันไว้ (โอวรณํ ฐเปตฺวา)** ได้แก่ ตั้งหน่วยรักษาการณ์ไว้ในทิศทั้ง ๔ อธิบายว่า ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ได้จัดการอารักขาเป็นอย่างดี แก่ท้าวสักกเทวราชอย่างนี้ ประทับนั่งในอาฆานาฏานคร ปรารภถึงพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ แล้วจึงผูกเครื่องป้องกันนี้ แล้วประกาศว่า ผู้ใดไม่เชื่อฟังธรรมอาชญาของพระศาสดา และ

ราชอาชญาของเรา เราจักทำวิ่งนี้ สิ่งนี้แก่ผู้นั้น ดังนี้ แล้วจัดการอารักขาด้วยเสนา ๔ เหล่า มียักขเสนาเป็นต้นในทิศทั้ง ๔ ของตน เมื่อราตรีผ่านไปแล้ว ฯลฯ นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

อภิกกันตศัพท์ ในคำนี้ว่า **เมื่อราตรีผ่านไป (อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา)** ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น ความสิ้นไป ความงาม ความสวยงาม และความยินดียิ่งเป็นต้น บรรดาความหมายเหล่านั้น **อภิกกันต**ศัพท์ใช้ในความหมายว่า**ความสิ้นไป** ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ราตรีผ่านไปแล้ว ปฐมยามผ่านไปแล้ว ภิกษุสงฆ์นั่งรออยู่นานแล้ว ขอพระผู้มีพระภาคทรงโปรดยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายเถิด พระพุทธเจ้าข้า”[๒๕๑] ใช้ในความหมายว่า**ความงาม** ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “บรรดาบุคคล ๔ จำพวกนี้ บุคคลนี้เป็นผู้งามกว่าและประณีตกว่า”[๒๕๒] ใช้ในความหมายว่า**ความสวยงาม** ในคาถาเป็นต้นอย่างนี้ว่า

“ใครกันมีผิวพรรณงดงามยิ่งนัก รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์และบริวารยศ
เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศ กราบเท้าทั้งสองของเราอยู่”[๒๕๓]

ใช้ในความหมายว่า**ความยินดียิ่ง** ในประโยคเป็นต้นว่า “ท่านพระโคดม ภาษิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก[๒๕๔] แต่ในที่นี้ **อภิกกันต**ศัพท์ใช้ในความหมายว่า**ความสิ้นไป** เพราะเหตุนั้น จึงมีคำอธิบายว่า คำว่า เมื่อราตรีผ่านไปแล้ว เมื่อราตรีสิ้นไปแล้ว

อภิกกันตศัพท์ในคำนี้ว่า **มีวรรณะงดงามยิ่งนัก (อภิกฺกนฺตวณฺณา)** ใช้ในความหมายว่า **ความสวยงาม** ส่วน**วัณณ**ศัพท์ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น ผิวพรรณ ความน่าชมเชย พวก ตระกูล เหตุ ทรวดทรง ประมาณ และอายตนะคือรูป บรรดาความหมายเหล่านั้น **วัณณ**ศัพท์ใช้ในความหมายว่าผิวพรรณ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์มีพระฉวีวรรณเปล่งปลั่งดั่งทอง”[๒๕๕] ใช้ในความหมายว่าความน่าชมเชย ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “คหบดี ท่านประมวลถ้อยคำสำหรับพรรณนาคุณของพระสมณโคดมไว้ตั้งแต่เมื่อไร”[๒๕๖] ใช้ในความหมายว่าพวกตระกูล ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ท่านพระโคดม วรรณะ ๔ เหล่านี้”[๒๕๗] ใช้ในความหมายว่าเหตุในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจะเรียกเราว่า เป็นผู้ขโมยกลิ่น ด้วยเหตุอะไรเล่า”[๒๕๘] ใช้ในความหมายว่าทรวดทรง ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “จึงแปลงกายเป็นพญาช้างใหญ่”[๒๕๙] ใช้ในความหมายว่าประมาณ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “บาตรมี ๓ ขนาด”[๒๖๐] **วัณณ**ศัพท์ใช้ในความหมายว่าอายตนะคือรูป ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “รูปายตนะ คันธายตนะ รสายต

---

[๒๕๑] องฺ.อฏฺ.ก. (บาลี) ๒๓/๒๐/๑๖๘, องฺ.อฏฺ.ก. (ไทย) ๒๓/๒๐/๒๕๒
[๒๕๒] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๑๐๐/๑๑๔, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๐๐/๑๕๒
[๒๕๓] ขุ.วิ. (บาลี) ๒๖/๘๕๗/๘๗, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๕๗/๑๐๐
[๒๕๔] วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๕/๗, วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๕/๘.
[๒๕๕] ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๙๙/๓๘๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๕.
[๒๕๖] ม.ม. (บาลี) ๑๓/๗๗/๕๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๗/๗๕.
[๒๕๗] ที.สี. (บาลี) ๙/๒๖๖/๙๒, ที.สี. (บาลี) ๙/๒๖๖/๑๔๗.
[๒๕๘] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓๔/๒๔๖, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๔/๓๓๕.
[๒๕๙] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๑๓๘/๑๒๔, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๘/๑๗๖.
[๒๖๐] วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๐๒/๖๘, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๐๒/๑๒๔.

นะ โผฏฐัพพายตนะ”[๒๖๑] ในที่นี้ **วัณณ**ศัพท์ใช้ในความหมายว่าผิวพรรณ เพราะเหตุนั้น จึงมีคำอธิบายว่า คำว่า **มีวรรณะงดงามยิ่งนัก(อภิกฺกนฺตวณฺณา)** ได้แก่ มีผิวพรรณงดงาม)[๒๖๒]

เกวลศัพท์ในคำนี้ว่า **ทั่ว (เกวลกปฺปำ)** ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น ไม่มีส่วนเหลือ โดยมาก ไม่ผสม ไม่เกิน แน่นหนา และไม่ประกอบเป็นต้น จริงอย่างนั้น **เกวล**ศัพท์นั้นใช้ในความหมายว่าไม่มีส่วนเหลือ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “พรหมจรรย์ ... บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน”[๒๖๓] ใช้ในความหมายว่าโดยมาก ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ประชาชนชาวอังคะและมคธทั้งสิ้นต่างถือของเคี้ยวของบริโภคเป็นอันมากมุ่งหน้ามาหา”[๒๖๔] ใช้ในความหมายว่าไม่ผสม ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้”[๒๖๕] ใช้ในความหมายว่าไม่เกิน ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ท่านรูปนี้อาศัยคุณเพียงศรัทธาอย่างเดียวเป็นแน่”[๒๖๖] ใช้ในความหมายว่าแน่นหนา ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “สัทธิวิหาริกชื่อว่าพาหิยะของท่านพระอนุรุทธะมุ่งจะทำลายสงฆ์ฝ่ายเดียว”[๒๖๗] **วัณณ**ศัพท์ใช้ในความหมายว่าไม่ประกอบ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “อุดมบุรุษ ผู้หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง อยู่จบพรหมจรรย์”[๒๖๘] แต่ในที่นี้ท่านประสงค์ว่า **“วัณณ**ศัพท์มีความหมายว่าไม่มีส่วนเหลือ”

อนึ่ง **กัปป**ศัพท์นี้ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น มีความเชื่ออย่างยิ่ง โวหาร กาล บัญญัติ ตัด วิกัป เลส และโดยรอบ เป็นต้น จริงอย่างนั้น **กัปป**ศัพท์นั้นใช้ในความหมายว่ามีความเชื่ออย่างยิ่ง ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “คำนี้ควรเชื่อท่านพระโคดมผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”[๒๖๙] ใช้ในความหมายว่าโวหาร ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ที่สมควรแก่สมณะ ๕ อย่างนี้แล”[๒๗๐] ใช้ในความหมายว่ากาล ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ดำรงอยู่ใน ... ตลอดนิตยกาล”[๒๗๑] ใช้ในความหมายว่าบัญญัติ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ท่านพระกัปปะ”[๒๗๒] ใช้ในความหมายว่าตัด ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “แต่งตัว แต่งผมและหนวด”[๒๗๓] ใช้ในความหมายว่าวิกัป ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “... ๒. ทวังคุลกัปปะ (ฉันอาหารเมื่อเงาเลยเวลาเที่ยงไป ๒ องคุลีได้)”[๒๗๔] ใช้ในความหมายว่าเลส ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “มีข้ออ้างที่จะนอนได้”[๒๗๕]

---

[๒๖๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๖๑๗/๑๙๗.
[๒๖๒] ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๒๔๙/๔๓-๔, องฺ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๒๘/๒๖๘.
[๒๖๓] วิ.มหา (บาลี) ๑/๑/๑, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๒.
[๒๖๔] วิ.ม. (บาลี) ๔/๔๓/๓๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๔๓/๕๓.
[๒๖๕] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๑๙.
[๒๖๖] วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๔๔/๖, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๙.
[๒๖๗] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๒๔๓/๒๖๗, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๔๓/๓๕๙.
[๒๖๘] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๗.
[๒๖๙] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๘๗/๔๑๘.
[๒๗๐] วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๕๐/๑๔.
[๒๗๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๘๗/๔๑๘.
[๒๗๒] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒๔/๒๑๘.
[๒๗๓] สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๖๕/๔๓๓.
[๒๗๔] วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๔๖/๓๙๓
[๒๗๕] องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๘๐/๔๐๒.

กัปปศัพท์ใช้ในความหมายว่าโดยรอบ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเวฬุวัน”[๒๗๖] แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์ว่า **กัปป**ศัพท์ใช้ในความหมายว่าโดยรอบ เพราะเหตุนั้น ในคำนี้ว่า **ทั่วเขาคิชฌกูฏ (เกวลกปฺป คิชฺฌกูฏ)** พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า รอบเขาคิชฌกูฏ ไม่มีส่วนเหลือ

คำว่า **ให้สว่างไสว (โอภาเสตฺวา)** ความว่า แผ่ไปด้วยรัศมี[๒๗๗] อันประดับด้วยผ้าอาภรณ์และดอกไม้ อธิบายว่า กระทำให้มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน ให้รุ่งเรืองเป็นอันเดียวกัน เหมือนดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ คำว่า **แล้วนั่ง ณ ที่สมควร(เอกมนฺตํ นิสีทึสุ)** ได้แก่ ชื่อว่าสถานที่อันเทวดาทั้งหลายนั่งในสำนักของพระทศพลมีไม่มาก แต่ในพระสูตรนี้เทวดาทั้งหลายนั่งแล้วด้วยอำนาจแห่งความเคารพในพระปริต

(๗๖) คำว่า **ท้าวเวสวัณ (เวสฺสวโณ)** ได้แก่ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ พระองค์เสด็จมาก็จริง แต่ท้าวเวสวัณ เป็นผู้คุ้นเคยของพระทศพล ฉลาดในการกราบทูล มีการศึกษาเป็นอย่างดี เพราะเหตุนั้น ท้าวเวสวัณมหาราช จึงได้กราบทูลกะพระผู้มีพระภาค คำว่า **ชั้นสูง (อุฬารา)** ได้แก่ เป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่ ถึงพร้อมด้วยอานุภาพ คำว่า **เพื่องดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (ปาณาติปาตา เวรมณิยา)** ได้แก่ พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงโทษอันเป็นไปในปัจจุบัน และภพหน้าในเพราะปาณาติบาต แล้วทรงแสดงธรรมเพื่อเว้นจากปาณาติปาตนั้น แม้ในบทที่เหลือก็นัยนี้นั่นแล คำว่า **พวกยักษ์ชั้นสูงผู้อาศัยอยู่ในป่านั้น (ตตฺถ สนฺติ อุฬารา ยกฺขา นิวาสิโน)** ได้แก่ ในเสนาสนะเหล่านั้น มักมียักษ์ชั้นสูง อยู่ประจำ คำว่า **ชื่ออาฏานาฏิยะ (อาฏานาฏิยํ)** ได้แก่ ชื่ออย่างนี้ เพราะผูกขึ้นในอาฏานาฏานคร

ถามว่า ชื่อว่าธรรมอันไม่แจ่มแจ้งมีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคหรือ

ตอบว่า ไม่มีเลย

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นเพราะเหตุไร ท้าวเวสสวัณ จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์โปรดเรียนมนต์เครื่องรักษาชื่ออาฏานาฏิยะเถิด พระเจ้าข้า ดังนี้

ตอบว่า เพื่อหาโอกาส เพราะว่า ท้าวเวสวัณนั้น คอยโอกาสเพื่อจะให้พระผู้มีพระภาคสดับพระปริตนี้ จึงกราบทูลอย่างนี้ โบราณบัณฑิตกล่าวว่า เมื่อท้าวเวสวัณกราบทูลแด่พระผู้มีพระภาค แล้วพระปริตรนี้จักเป็นครู ดังนี้บ้าง

คำว่า **เพื่ออยู่สำราญ(ผาสุวิหาราย)** ได้แก่ เพื่ออยู่เป็นสุขในอิริยาบถ ๔ มีเดินและยืนเป็นต้น

(๗๗) คำว่า **ผู้มีพระจักษุ (จกฺขุมนฺตสฺส)** ได้แก่ ไม่ใช่เฉพาะพระวิปัสสีพุทธเจ้าเท่านั้นที่มีจักษุ แม้พระพุทธเจ้าทั้งเจ็ดพระองค์ ก็ทรงมีจักษุ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ ย่อมทรงมีพระนาม ๗ อย่างเหล่านี้ แม้พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ก็ทรงมีจักษุ ผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์ทั่วหน้า ผู้ทรงชำนะกิเลส เพราะทรงมีกิเลสอันพระองค์ทรงชำนะแล้ว ทรงย่ำยีมารและเสนามาร ทรงอยู่จบพรหมจรรย์ ทรงพ้นวิเศษแล้ว ทรงมีพระนามว่าอังคีรสะ เพราะทรงเปล่งรัศมีออกจากพระวรกาย อนึ่ง พระนามทั้งเจ็ดเหล่านี้มิใช่เป็นพระนามของพระพุทธเจ้าโดยสิ้นเชิง ท่านกล่าวว่า ท่านผู้แสวงหาคุรอันยิ่งใหญ่ ด้วยบุคคลผู้มีคุณ ย่อมมีชื่อนับไม่ถ้วน

ก็ท้าวเวสวัณกราบทูลแล้วอย่างนี้ ด้วยสามารถแห่งพระนามที่ปรากฏแล้วแก่ตน คำว่า **พระพุทธเจ้าเหล่านั้น (เต ชนา)** ได้แก่ ในที่นี้ พระขีณาสพทั้งหลาย อันท่านประสงค์เอาด้วยคำนี้ว่า

---

[๒๗๖] สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๙๔/๑๐๐.

[๒๗๗] ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๒๔๙/๔๔–๔๕.

พระพุทธเจ้า (ชนา) คำนี้ว่า **เป็นผู้ไม่ส่อเสียด (อปิสุณา)** เป็นเพียงยอดของเทศนา อธิบายว่า ไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ พูดพอประมาณ คำว่า **เป็นผู้ยิ่งใหญ่ (มหนฺตา)** ได้แก่ ถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ บาลีว่า **มหตฺตา** ดังนี้บ้าง อธิบายว่า ยิ่งใหญ่ คำว่า **ปราศจากความครั่นคร้าม(วีตสารทา)** ได้แก่ ไม่มีความครั่นคราม ปราศจากความขนพองสยองเกล้า

คำว่า **ทรงเกื้อกูล (หิตํ)** ได้แก่ เป็นประโยชน์ด้วยการแผ่เมตตา คำว่า **ยํ** ในคำนี้ว่า **นอบน้อมพระพุทธเจ้าพระองค์ใด (ยํ นมสฺสนฺติ)** เป็นเพียงนิบาต คำว่า **เป็นผู้ยิ่งใหญ่ (มหนฺตํ)** ได้แก่ เป็นใหญ่ อีกอย่างหนึ่ง บาลีก็เป็นอย่างนี้ จึงเป็นอันท่านกล่าวอธิบายบทนี้ไว้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใด ดับแล้วด้วยการดับกิเลสในดลก ทรงเห็นแจ้งตามเป็นจริง อนึ่ง เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนอบน้อมพระโคดมผู้ทรงเกื้อกูล แก่เทวดาและมนุษย์ทังหลาย ทรงถึงพร้อมด้วยคุณธรรม มีวิชชาเป็นต้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายม้เหล่านั้น ไม่ตรัสส่อเสียด ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระพุทธเจ้าแม้เหล่านั้น แต่ในอรรถกถากล่าวว่า คำว่า **พระพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ส่อเสียด (เต ชนา อปิสุณา)** ได้แก่ พระพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ส่อเสียด ดังนี้ ท้าวเวสวัณ กล่าวสรรเสริญ พระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยคาถาบาทแรกอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น ท้าวเวสวัณมหาราช กล่าวคาถาบาทแรกด้วยอำนาจของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ ในคาถาที่สอง คำนี้ว่า **ผู้โคตมโคตร (โคตมํ)** เป็นเพียงหัวข้อเทศนา ก็คาถาที่สองนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ท้าวเวสวัณมหาราชกล่าวไว้แล้วด้วยอำนาจแห่งพระพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์เหมือนกัน ก็ในบทนี้ มีอธิบายดังนี้ว่า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้เป็นบัณฑิตในโลกย่อมนอบน้อมพระโคดมพระองค์ใด ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระโคดมนั้นและพุทธเจ้าทั้งหลาย ที่มีมาก่อนแต่พระโคดมนั้น

(๗๘) คำว่า **ขึ้นทางทิศใด (ยโต อุคฺคจฺฉติ)** ได้แก่ ย่อมอุทัยขึ้นจากที่ใด คำว่า **คือพระอาทิตย์ (อาทิจฺโจ)** ได้แก่ บุตรของพระนางอาทิติ หรือว่า คำว่า **คือพระอาทิตย์(อาทิจฺโจ** นี้เป็นเพียงไวพจน์ของ**สูริย**ศัพท์ พระอาทิตย์ ชื่อว่า**มีมณฑลใหญ่ (มณฺฑลีมหา)** เพราะวิเคราะห์ว่า มีมลฑลใหญ่ บาทคาถาว่า **เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น (ยสฺส จุคฺคจฺฉมานสฺส)** ได้แก่ ครั้นพระอาทิตย์ขึ้นอยู่ บาทคาถาว่า **กลางคืนก็หายไป (สำวรีปิ นิรุชฺฌติ)** ได้แก่ กลางคืนย่อมอันตรธานไป คำว่า **และเมื่อ (พระอาทิตย์) ขึ้น (ยสฺส จุคฺคเต)** ได้แก่ ครั้นดวงอาทิตย์ขึ้นแล้ว

คำว่า **มีห้วงน้ำ (รหโท)** ได้แก่ ห้วงน้ำ คำว่า **ในที่ที่พระอาทิตย์ขึ้นนั้น (ตตฺถ)** ได้แก่ ในที่ที่พระอาทิตย์ขึ้น คำว่า **คือมหาสมุทร (สมุทฺโท)** ได้แก่ สมุทรมืดท่านเรียกว่า ห้วงน้ำ สมุทรนั้นไม่ใช่อื่น คือ สมุทรนั่นเอง คำว่า **ที่เต็มด้วยน้ำ (สริโตทโก)** ได้แก่ มีน้ำไหลเอ่อ ได้แก่ แม่น้ำทั้งหลายมีประการต่าง ๆ แผ่เต็มหรือไหลเข้าไปสู่น้ำของมหาสมุทรนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**ที่เต็มด้วยน้ำ (สริโตทโก)** บาทคาถาว่า **ชนทั้งหลายรู้จักห้วงน้ำนั้น (เอวนฺตํ ตตฺถ ชานนฺติ)** ได้แก่ ย่อมรู้ห้วงน้ำนั้นในที่นั้นอย่างนี้

ถามว่า รู้จักว่าอย่างไร

ตอบว่า รู้จักอย่างนี้ว่า สมุทรมีน้ำแผ่ไปเต็มดังนี้

คำว่า **จากภูเขาสิเนรุนี้ไป (อิโต)** ได้แก่ แต่ภูเขาสิเนรุ หรือว่าจากที่เทวดาเหล่านั้นนั่ง คำว่า **คน (ชโน)** ได้แก่ มหาชนนี้ คำว่า **พระนามเดียวกัน (เอกนามา)** ได้แก่ มีชื่อเดียวว่าอินทะ ได้ยินว่า ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ได้ตั้งชื่อของท้าวสักกเทวราชให้เป็นชื่อของโอรสเหล่านั้นทุกพระองค์ บาทคาถาว่า **ทั้ง ๙๑ องค์ (อสีติ ทส เอโก จ)** ได้แก่ พระราชบุตร ๙๑ พระองค์ คำว่า **มีพระนามว่าอินทะ**

(อินฺทนามา) ได้แก่ มีชื่ออย่างนี้ว่า **อินทะ อินทะ** ดังนี้ บาทคาถาว่า **ผู้ตื่นแล้ว ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ (พุทฺธ อาทิจฺจพนฺธุนำ)** ได้แก่ ผู้ตื่นแล้วเพราะปราศจากความหลับคือกิเลส ผู้เป็นผ่าพันธ์แห่งพระอาทิตย์ แม้เพราะความที่พระองค์ทรงมีพระโคตรเสมอด้วยพระอาทิตย์ บาทคาถาว่า **ขอพระองค์โปรดตรวจดูด้วยพระญาณอันฉลาดเถิด (กุสเลน สเมกฺขสิ)** ได้แก่ ทรงตรวจดูมหาชน ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ อันไม่มีโทษ อันละเอียด บาทคาถาว่า **แม้อมนุษย์ทั้งหลายก็ถวายอภิวาทพระองค์ (อมนุสฺสาปิ ตำ วนฺทนฺติ)** ได้แก่ แม้อมนุษย์ทั้งหลาย กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูมหาชนด้วยพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ก็พากันถวายบังคมพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น บาทคาถาว่า **ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ได้สดับเรื่องนี้มาเนืองๆ (สุตำ เนตำ อภิณฺหโส)** ได้แก่ ข้อความนั้นพวกข้าพระองค์ได้ฟังกันอยู่เนืองๆ หมวดสองแห่งบาทคาถาว่า **ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเคยถามพวกอมนุษย์ว่า “พวกท่านถวายอภิวาทพระชินโคดมหรือ” พวกอมนุษย์ตอบว่า “พวกเราถวายอภิวาทพระชินโคดม” (ชินำ วนฺทถ โคตมำ ชินำ วนฺทาม โคตมำ)** ได้แก่ ข้าพระพุทธเจ้าถามเขาว่า พวกท่านถวายบังคมพระชินโคตมหรือ เขาพากันตอบว่า ถวายบังคมพระชินโคดม

(๗๙) บาทคาถาว่า **ชนทั้งหลาย (เยน เปตา ปวุจฺจนฺติ)** ได้แก่ ชนผู้ตายแล้วชื่อว่าเปรต ชนเหล่านั้นย่อมกล่าวว่า จงนำคนที่ตายแล้วออกไปทางทิศใด บาทคาถาว่า **ผู้ส่อเสียด ผู้นินทาคนลับหลัง (ปิสุณา ปิฏฺฐิมำสิกา)** ได้แก่ ผู้กล่าวคำส่อเสียดนั่นแล และติเตียนลับหลังเหมือนกัดเนื้อข้างหลัง ชนทั้งหลายพากันกล่าวว่า จะนำชนเหล่านี้ออกไปทางทิศใด ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า ชนทั้งหลายนำมนุษย์เหล่านั้นแม้ทั้งหมดออกทางประตูทักษิณ จงเผา หรือจงทำลาย หรือจงฆ่าทางด้านทิศทักษิณของพระนคร ดังนี้ บาทคาถาว่า **ทิศนั้นเป็นทิศใต้จากภูเขาสิเนรุนี้ไป (อิโต สา ทกฺขิณา ทิสา)** ได้แก่ ชนทั้งหลายพากันกล่าวว่า จงนำคนที่กล่าวส่อเสียดเป็นต้นที่ตายไปแล้ว ออกไปทางทิศภาคใด แต่นี้ไปทิศที่ชนเรียกกันว่า ทิศทักษิณนั้น คำว่า **จากภูเขาสิเนรุนี้ไป (อิโต)** ได้แก่ จากภูเขาสิเนรุหรือว่าจากที่เทวดาเหล่านั้นนั่ง คำว่า **ของพวกกุมภัณฑ์ (กุมฺภณฺฑานำ)** ได้แก่ ได้ยินว่า เทวดาเหล่านั้นมีท้องใหญ่ อนึ่ง ลูกอัณฑะของเทวดาเหล่านั้นมีขนาดใหญ่เหมือนหม้อ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า กุมภัณฑ์

(๘๐-๘๑) บาทคาถาว่า **พระสุริยะตกทางทิศใด (ยตฺถ โจคฺคจฺฉติ สูริโย)** ได้แก่ ดวงอาทิตย์ย่อมถึงอัสดงในทิสาภาคใด คำว่า **ตั้งอยู่ทางทิศใด (เยน)** ได้แก่ โดยทิสาภาคใด คำว่า **มีภูเขาหลวงชื่อสิเนรุ (มหาเนรุ)** ได้แก่ ภูเขาหลวงชื่อสิเนรุ คำว่า **แลดูงดงาม (สุทสฺสโน)** ได้แก่ ดูงดงาม เพราะสำเร็จด้วยทอง เพราะว่า ข้างทิศปาจีนของเขาสิเนรุสำเร็จด้วยเงิน ข้างทิศทักษิณของเขาสิเนรุสำเร็จด้วยแก้วมณี ข้างทิศปัจฉิมของภูเขาสิเนรุสำเร็จแล้วด้วยแก้วผลึก ข้างทิศอุดรของภูเขาสิเนรุสำเร็จแล้วด้วยทอง ข้างทิศอุดรนั้นเป็นข้างที่ดูเพลิน เพราะเหตุนั้น ภูเขาสิเนรุเป็นภูเขาที่ดูงดงามโดยทิศาภาคใด นี้เป็นเนื้อความในภูเขาสิเนรุนั้น บาทคาถาว่า **พวกมนุษย์ซึ่งเกิดในอุตตรกุรุทวีปนั้น (มนุสฺสา ตตฺถ ชายนฺติ)** ได้แก่ มนุษย์ทั้งหลายย่อมเกิดในอุตตรกุรุทวีปนั้น คำว่า **ไม่ยึดถือสิ่งใดว่าเป็นของตน (อมมา)** ได้แก่ เว้นจากความยึดถือว่าเป็นของเรา แม้ในผ้าอาภรณ์ น้ำดื่มและของบริโภคเป็นต้น คำว่า **ไม่ถือครอง (อปริคฺคหา)** ได้แก่ ไม่หึงหวงด้วยความหึงหวงในผู้หญิง อธิบายว่า ได้ยินว่ามนุษย์เหล่านั้นไม่มีความหึงหวงว่า นี้ภรรยาของเรา ความกำหนัดด้วยฉันทราคะ ย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะเห็นมารดาหรือน้องสาว

บาทคาถาว่า **ไม่ต้องนำไถออกไถ (นปิ นียนฺติ นงฺคลา)** ได้แก่ แม้ไถก็ไม่ต้องนำออกไปสู่นา ด้วยความประสงค์ว่า เราจักทำการกสิกรรมในนานั้น คำว่า **อันผลิผลในที่ที่ไม่ต้องไถ (อกฏฺฐปา**

กิมฺ) ได้แก่ ข้าวสาลีเกิดขึ้นเองในป่าอันเป็นพื้นที่ที่ไม่ต้องไถ คำว่า **มีเมล็ดเป็นข้าวสาร (ตณฺฑุลปฺผลํ)** ได้แก่ ข้าวสารนั่นแลเป็นผลผลิตของพื้นที่นั้น

บาทคาถาว่า **บนเตาอันปราศจากควันและถ่าน (ตุณฺหิกิเร ปจิตฺวาน)** ได้แก่ เกลี่ยข้าวสารลงไปในหม้อแล้วหุงด้วยไฟ อันปราศจากควันและถ่า ได้ยินว่า ในที่นั้นมีหินที่ชื่อว่าโชติกปาสาณะ เมื่อเป็นเช่นนั้น ชนเหล่านั้นว่า หิน ๓ ก้อน แล้วยกหม้อขึ้นตั้ง ไฟเกิดขึ้นจากหินแล้ว ย่อมหุงข้าว บาทคาถาว่า **แล้วบริโภคโภชนะจากที่นั้น (ตโต ภุญฺชนฺติ โภชนํ)** ได้แก่ ปริโภคโภชนะนั้นนั่นเองจากหม้อข้าวนั้นไม่ต้องแกงหรือผัดอย่างอื่น อนึ่ง รสของข้าวนั้นเป็นรสบำรุงใจของผู้บริโภคเป็นอย่างดี ชนเหล่านั้นย่อมให้แก่ผู้ที่มาถึงที่นั้น ทุกคนชื่อว่าย่อมไม่มีจิตตระหนี่ แม้พระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ทรงมีฤทธิ์มาก ก็ยังเสด็จไปรับบิณฑบาต ณ ที่นั้น

บาทคาถาว่า **ใช้แม่โคแทนม้ากีบเดี่ยว (คาวึ เอกขุรํ กตฺวา)** ได้แก่ ยักษ์ทั้งหลายผู้รับใช้ท้าวเวสวัณ จึบแม่โคใหมีกีบเดียวเป็นพาหนะ เหมือนม้า แล้วขี่แม่โคนั้น บาทคาถาว่า **ใช้สัตว์เลี้ยงแทนม้ากีบเดี่ยว (ปสุ เอกขุรํ กตฺวา)** ได้แก่ กระทำปศุสัตว์ ๔ เท้า ที่เหลือ เว้นแม่โค ให้มีกีบเดียวเป็นพาหนะ แล้วติดตามไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่

บาทคาถาว่า **ใช้หญิงเป็นพาหนะ (อิตฺถึ วาหนํ กตฺวา)** ได้แก่ กระทำมาตุคามผู้มีครรภ์โดยส่วนมาก ให้เป็นพาหนะ แล้วนั่งบนหลังมาตุคามนั้นเที่ยวไป ได้ยินว่า หลังของหญิงมีครรภ์นั้น อดกลั้นเมื่อจะก้มลง หญิงนอกนี้ไว้ใช้เทียมยาน บาทคาถาว่า **ใช้ชายเป็นพาหนะ (ปุริสํ วาหนํ กตฺวา)** ได้แก่ จับชายให้เทียมยาน อนึ่ง เมื่อจับไม่สามารถจับชนผู้เป็น สัมมาทิฏฐิได้ โดยมากจับพวกที่อยู่ชายแดน และคนป่าเถื่อน ได้ยินว่า ชายชาวชนบทคนใดคนหนึ่งในจำพวกนี้ นั่งหลับใกล้พระเถระรูปหนึ่ง พระเถระถามว่า อุบาสกท่านนั่งหลับหรือ เขาตอบว่า ท่านขอรับวันนี้ผมอ่อนเพลียเหลือเกิน เพราะรับใช้ท้าวเวสวัณทั้งคืน ขอรับ

บาทคาถาว่า **ใช้เด็กหญิงเป็นพาหนะ (กุมารึ วาหนํ กตฺวา)** ได้แก่ จับเด็กหญิงมาทำให้เป็นพาหนะอันมีกีบเดียวแล้วใช้เทียมรถ แม้ในการจับเด็กชายมาเป็นพาหนะก็มีนัยนี้แล บาทคาถาว่า **พระสนมทั้งหลายของท้าวมหาราชนั้น (ปจารา ตสฺส ราชิโน)** ได้แก่ หญิงผู้เป็นนางบำเรอของพระราชานั้น บาทคาถาว่า **ยานช้าง ยานม้า (หตฺถิยานํ อสฺสยานํ)** ได้แก่ ไม่ใช่ยานคือโคเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ขี่แม้ยานพาหนะคือช้าง ช้างเป็นต้นเที่ยวไป คำว่า **ยานทิพย์ (ทิพฺพํ ยานํ)** ได้แก่ ยานทิพย์มากอย่างแม้อื่นก็ได้ปรากฏแก่อมนุษย์เหล่านั้น ยานเหล่านี้เป็นยานเข้าถึงอมนุษย์เหล่านั้นก่อน ก็อมนุษย์เหล่านั้น นอนบนที่นอนอันประสริฐที่ปราสาท และนั่งบนตั่ง บนวอเป็นต้นเที่ยวไป เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **ปราสาท และวอ (ปาสาทา สีวิกา เจว)** ดังนี้ บาทคาถาว่า **แก่ท้าวมหาราชผู้มียศ (มหาราชสฺส ยสสฺสิโน)** ได้แก่ ยานเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นแก่ท้าวมหาราชผู้ทรงยศ ผู้ถึงพร้อมด้วยอานุภาพอย่างนี้

สองบาทคาถาว่า **ท้าวเธอทรงมีเมืองหลายเมืองที่สร้างในอากาศ (ตสฺส จ นครา อหุ อนฺตลิกฺเข สุมาปิตา)** ได้แก่ ท้าวมหาราชนั้นได้ทรงเนรมิตนคร มีอาฏานาฏานครเป็นต้นเหล่านั้นไว้บนอากาศ คือ นครทั้งหลายได้มีแล้ว ก็นครหนึ่งของท้าวมหาราชนั้นได้ชื่อว่า**อาฏานาฏา** อีกนครหนึ่งชื่อว่า**กุสินาฏา** อีกนครหนึ่งชื่อว่า**ปรกุสินาฏา** อีกนครหนึ่งชื่อ**นาฏปริยา** อีกนครหนึ่งชื่อว่า **ปรกุสิฏนาฏา**

บาทคาถาว่า **ทางทิศเหนือ มีเมืองกปิวัันตะ (อุตฺตเรน กปิวนฺโต)** ได้แก่ ตรงทางทิศอุดรมีนครชื่อว่ากปิวันตะ ซึ่งตั้งอยู่ในทิศอุดรนั้น บาทคาถาว่า **และมีอีกเมืองหนึ่งชื่อชโนฆะ (ชโนฆมปเรน จ)** ได้แก่ ในส่วนอื่นของทิศอุดรนั้น มีนครอื่นอีกชื่อว่าชโนฆนคร คำว่า **อีกเมืองหนึ่งชื่อนวนวติยะ (นวนวติโย)** ได้แก่ นครแม้อื่นอีกนครหนึ่งชื่อนวนวติยะนคร อีกนครหนึ่งชื่อว่าอัมพรอัมพรวติยะนคร คำว่า **ชื่ออาฬกมันทา (อาฬกมนฺทา)** ได้แก่ ยังมีราชธานีอื่นอีกชื่อว่าอาฬกมันทา

บาทคาถาว่า **ฉะนั้น มหาชน (จึงเรียก) ท้าวกุเวรมหาราช (ตสฺมา กุเวโร มหาราชา)** ได้แก่ ได้สดับมาว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น ท้าวมหาชผู้นี้เป็นพราหมชื่อกุเวระ ได้สร้างโรงหีบอ้อย อันประกอบด้วยเครื่องยน ๗ เครื่อง กุเวรพราหมณ์ได้ให้ผลกำไรซึ่งเกิดขึ้นแล้วที่ดรงหีบอ้อยยนต์เครื่องหนึ่ง แก่มหาชนที่มาแล้ว ๆ ได้กระทำบุญ ผลกำไรที่มากกว่าได้ตั้งขึ้นในที่นั้น จากโรงหีบที่เหลือ กุเวรพรามหณ์นั้นเลื่อมใสด้วยผลบุญนั้น จึงถือเอาผลกำไรที่เกิดขึ้นแม้จากโรงหีบที่เหลือให้ทานตลอด ๒๐,๐๐๐ ปี เขาได้ถึงแก่กรรมไปเกิดเป็นเทพบุตรชื่อกุเวรในสวรรค์ชั้นจาตุมาหราชิกา ต่อมาได้ครองราชสมบัติในราชธานีชื่อ วิสาณะ ตั้งแต่นั้นมาจึงเรียกว่า ท้าวเวสวัณ ดังนี้

บาทคาถาว่า **ต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ (ปจฺเจสนฺโต ปกาเสนฺติ)** ได้แก่ ยักษ์ผู้ดูแลแคว้น ๑๒ ตนเหล่าอื่น ผู้เข้าไปพิจารณาพร่ำสอนประโยชน์ทั้งหลาย ย่อมปรากฏว่ามีหน้าที่คนละแผนก ได้ยินว่ายักษ์ผู้ดูแลแว่นแคว้นเหล่านั้น ผู้ถือข่าวไปประกาศแก่ยักษ์ผู้รักษาประตูทั้ง ๑๒ ตน ยักษ์ผู้รักษาประตูทั้งหลายประกาศข่าวนั้นแก่ท้าวมหาราช บัดนี้ท้าวมหาราช เมื่อจะแสดงชื่อของยักษ์ผู้ดูแลแว่นแคว้นเหล่านั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **(ตโตลา)** ได้ยินว่า บรรดายักษ์เหล่านั้น ยักษ์ตนหนึ่งชื่อ**ตโตลา** ตนหนึ่งชื่อ**ตัตตลา** ตนหนึ่งชื่อ **ตโตตลา** ตนหนึ่งชื่อ**โอชสี** ตนหนึ่งชื่อ**เตชสี** ตนหนึ่งชื่อ **ตโตชสี** คำว่า **ชื่อสูโรราชา (สูโร ราชา)** ได้แก่ ตนหนึ่งชื่อ**สุโร** ตนหนึ่งชื่อ**ราชา** ตนหนึ่งชื่อ**สูโรราชา** คำว่า **ชื่ออริฏฐเนมิ (อริฏฺโฐ เนมิ)** ได้แก่ ยักษ์ตนหนึ่ง**ชื่ออริฏฐะ** ตนหนึ่ง**ชื่อเนมิ** อีกตนหนึ่งชื่อ**อริฏฐเนมิ**

คำว่า **ในวิสาณาราชธานีนั้น มีห้วงน้ำชื่อธรณี (รหโทปิ ตตฺถ ธรณี นาม)** ได้แก่ ก็ในวิสาณาราชธานี นั้นมีห้วงน้ำแห่งหนึ่งชื่อว่าธรณี โดยชื่อท่านกล่าวว่ามีสระโบกขรณีขนาดใหญ่ กว้างถึง ๕๐ โยชน์ บาทคาถาว่า **ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเมฆ (ยโต เมฆา ปวสฺสนฺติ)** ได้แก่ เมฆทั้งหลายรับน้ำจากสระโบกขรณีแล้วตกลงมา บาทคาถาว่า **เกิดฝนตก (วสฺสา ยโต ปตายนฺติ)** ได้แก่ ฝนตกใหญ่จนน้ำท่วม ได้ยินว่า เมื่อเมฆฝนตั้งเค้า น้ำเก่าย่อมไหลออกจากสระโบกขรณีนั้น เมฆฝนตั้งเค้าในเบื้องบนยังสระโบกขรณีนั้นให้เต็มด้วยน้ำใหม่ น้ำเก่าเป็นน้ำมีอยู่ในเบื้องล่างย่อมไหลออกไป เมื่อสระโบกขรณีมีน้ำเต็มเปี่ยม ฝนย่อมหยุดตก คำว่า **มีสภา (สภาปิ)** ได้แก่ สถานที่ประชุม ได้สดับมาว่า ที่ฝั่งแห่งสระโบกขรณีนั้น มีมณฑลแก้วประมาณ ๑๒ โยชน์ ล้อมด้วยเถาวัลย์ชื่อ ภคลวดี นี้ท่านกล่าวหมายถึงมณฑปนั้น

คำว่า **เป็นที่ประชุม (ปยิรุปาสนฺติ)** ได้แก่ ย่อมนั่งอยู่ บาทคาถาว่า **มีต้นไม้ทั้งหลาย ผลิผลเป็นนิจ (ตตฺถ นิจฺจผลา รุกฺขา)** ได้แก่ มณฑปแก้ว ย่อมแสดงถึงว่า ต้นไม้มีมะม่วงและหว้าเป็นต้นขึ้นล้อมรอบมณฑปนั้นในที่นั้น แผ่ออกไปทุกเวลา และไม้ดอกมีจำปาเป็นต้น ก็ออกดอกบานอยู่เป็นนิจ บาทคาถาว่า **ดารดาษด้วยหมู่นกชนิดต่างๆ (นานาทิชคณา ยุตา)** ได้แก่ เกลื่อนกล่นไปด้วยหมู่นกเป็นต้น บาทคาถาว่า **มีเสียงร้องของนกยูง นกกระเรียน (มยูรโกญฺจาภิรุทา)** ได้แก่ นกยูง นกกระเรียนมีเสียงหวาน ประสานเสียง

บาทคาถาว่า **ในวิสาณาราชธานีนั้น มีเสียงร้องของนกชีวัญชีวกะ (ชีวญฺชีวกสทฺเทตฺถ)** ได้แก่ ณ ที่นี้มีเสียงนกชื่อชีวกะส่งเสียงร้องอย่างนี้ว่า ชีวะ ชีวะ คำว่า **นกโอฏฺฐจิตตกะ (โอฏฺฐจิตฺตกา)** ได้แก่ แม้นกมีเสียงปลุกใจ ก็ส่งเสียงร้องอยู่อย่างนี้ว่าลุกขึ้นเถิดจิตตะ ลุกขึ้นเถิดจิตตะ ดังนี้ ย่อมเที่ยวไป ณ ที่นั้น คำว่า **มีไก่ป่า (กุกฺกุฏกา)** ได้แก่ ไก้ป่า คำว่า **มีปูทอง (กุฬีรกา)** ได้แก่ ปูทอง คำว่า **ในสระบัว (วเน)** ได้แก่ ในสระปทุม คำว่า **นกชื่อโปกขรสาตกะ (โปกฺขรสาตกา)** ได้แก่ พวกนกชื่อโปกขรสาตกะ

บาทคาถาว่า **ในวิสาณาราชธานีนั้น มีเสียงนกแก้ว นกสาลิกา (สุกสาลิกสทฺเทตฺถ)** ได้แก่ ในสระนั้น มีเสียงนกสุกะและนกสาริก บาทคาถาว่า **และหมู่นกทัณฑมาณวะ (ทณฺฑมาณวกา นิ จ)** ได้แก่ นกที่มีหน้าเหมือนคน ได้ยินว่า นกเหล่านั้น เอาเท้าทั้งสองจับกิ่งไม้ทองคำแล้วเหยียบใบบัวใบหนึ่ง วางไม้ทองคำลงที่ใบบัวอันไม่มีระหว่างแล้วจึงเที่ยวไป บาทคาถาว่า **นั้น จึงงามตลอดกาล (โสภติ สพฺพากลำ สา)** ได้แก่ สระโปกขรณีนั้นย่อมงดงามตลอดกาล คำว่า **สระบัวของท้าวกุเวร (กุเวรนฬินี)** ได้แก่ สระมฬินีของท้าวกุเวรเป็นสระปทุม สระปทุมนั้นชื่อธรณี ย่อมงดงามตลอดกาลทุกเมื่อ

(๘๒) ท้าวเวสวัณ ครั้นยังอาฏานาฏิยรักษ์ให้จบลงแล้ว เมื่อจะแสดงการบริกรรมพระปริตนั้น จึงกล่าวคำนี้ว่า **ผู้ใดก็ตาม (ยสฺส กสฺสจิ)** ดังนี้ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ผู้เรียน (สุคคหิตา)** ได้แก่ อาฏานาฏิยรักษ์อันผู้ใดผู้หนึ่งชำระอรรถและพยัญชนะและเรียนดีแล้ว บาทคาถาว่า **จนจบครบบริบูรณ์แล้ว (สมตฺตา ปริยาปุตา)** ได้แก่ ไม่ให้บทและพยัญชนะเสื่มหายไป แล้วเล่าเรียนไว้อย่างครบถ้วน ท่านย่อมแสดงไว้ว่าจริงอยู่ พระปริตย่อมไม่มีเดชแก่บุคคลผู้กล่าวผิด อรรถบ้าง บาลีบ้าง หรือว่าไม่ทำให้คล่องแคล่ว พระปริตย่อมมีเดชแก่ผู้ทำให้คล่องแคล่ว ด้วยประการทั้งปวง แล้วกล่าวแน่แท้ แม้เมื่อเรียนเอาเพราะลาภเป็นเหตุแล้วกล่าวอยู่ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ พระปริตย่อมมีประโยชน์แก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในฝ่ายแห่งการออกไปจากทุกข์ แล้วกระทำเมตตาให้เป็นปุเรจาริกา กล่าวอยู่นั่นแล ดังนี้ คำว่า **ผู้รับใช้ของยักษ์ (ยกฺขปจาโร)** ได้แก่ บุคคลผู้รับใช้ยักษ์

คำว่า **พื้นที่บ้าน (วตฺถุ วา)** ได้แก่ ที่ตั้งแห่งเรือนหรือ คำว่า **หรือที่อยู่ (วาสำ วา)** ได้แก่ การอยู่เป็นนิตย์ในเรือนนั้น คำว่า **สมาคม (สมิตึ)** ได้แก่ การสมาคม คำว่า **อาวาหมงคล (อนาวยฺหำ)** ได้แก่ ไม่ควรทำการอาวาหมงคล คำว่า **วิวาหมงคล (อวิวยฺหำ)** ได้แก่ ไม่ควรทำการวิวาห์กับเขา อธิบายว่า ไม่ควรทำการอาวาหะและวิวาหะกับเขา บาทคาถาว่า **ที่ตรงตัวเต็มปาก (อตฺตาหิปิ ปริปุณฺณาหิ)** ได้แก่ อมนุษย์ทั้งหลายย่อมน้อมเข้าไป ซึ่งอัตภาพของยักษ์เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ผู้มีดวงตาสีคล้ำ มีฟันสีเหลือง ดังนี้ แล้วบริภาษด้วยคำบริภาษอันมีพยัญชนะบริบูรณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว อธิบายว่า พึงด่าด้วยคำด่าของยักษ์ บาทคาถาว่า **บาตรเปล่า ... อมนุษย์นั้น (ริตฺตมฺปิสฺส ปตฺตำ)** ได้แก่ บาตรโลหะเช่นกับบาตรของภิกษุรูปนั้นแหละ คลอบบาตรนั้นบนศีรษะตลอดถึงก้านคอ เอาเสาเหล็กทุบบาตรนั้นตรงท่ามกลาง

คำว่า **ที่ดุร้าย (จณฺฑา)** ได้แก่ ความโกรธ คำว่า **โหดเหี้ยม (รุทฺธา)** ได้แก่ เป็นผู้ผิดพลาด คำว่า **ทำเกินเหตุ (รภสา)** ได้แก่ กระทำเกินกว่าเหุ บาทคาถาว่า **ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช (เนว มหาราชานำ อาทิยนฺติ)** ได้แก่ ไม่ถือเอาคำพูด คือไม่กระทำตามข้อบังคับ บาทคาถาว่า **เสนาบดีของท้าวมหาราช (มหาราชานำ ปุริสกานำ)** ได้แก่ ยักขเสนาบดี จำนวน ๒๘ ตน บาทคาถาว่า **ผู้ช่วยเสนาบดี (ปุริสกานำ)** ได้แก่ อนุศาสน์ของยักขเสนาบดี คำว่า **เป็นศัตรู(อวรุทฺธา นาม)** ได้แก่

ปัจจามิตร คือผู้มีเวร คำว่า **พึงกล่าวโทษ (อุชฺฌาเปตพฺพำ)** ได้แก่ ผู้ไม่สามารถจะกล่าวพระปริต ให้พวกอมนุษย์หลีกไปได้ ควรปีะกาศให้ยักษ์ทั้งหลายได้รับรู้

ก็แต่ว่าพึงยืนอยู่ ณ ที่นี้แล้ว กล่าวบริกรรมพระปริต จริงอยู่ ไม่ควรสวดอาฏานาฏิยสูตร ก่อนทีเดียว ควรสวดพระสูตรเหล่านี้คือเมตตสูตร ธชัคคสูตร รตนสูตร ตลอด ๗ วัน หากว่าพ้นไปได้เป็นการดี หากไม่พ้นควรสวดอาฏานาฏิยสูตร ภิกษุผู้สวดอาฏานาฏิยสูตรนั้น ไม่ควรฉันแป้งหรือเนื้อ ไม่ควรอยู่ในป่าช้า ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า พวกมนุษย์จะได้โอกาส สถานที่ที่จะทำพระปริต ควรทำให้มีหญ้าเขียวชอุ่ม ผูอาสนะให้เรียบร้อย ณ ที่นั้น แล้วพึงนั่ง

ภิกษุผู้จะกระทำพระปริต อันชนทั้งหลายนำออกจากวิหารไปสู่เรือน ควรล้อมด้วยเครื่องป้องกันคือกระดาน แล้วพึงนำไป ไม่ควรนั่งสวดในที่แจ้ง ภิกษุควรปิดประตูและหน้าต่างแล้วจึงนั่ง แวดล้อมด้วยมือคืออาวุธ กระทำเมตตาจิตให้เป็นในเบื้องหน้า แล้วสวด เบื้องต้นควรให้รับสิกขาบทก่อน แล้วสวดพระปริตแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีล แม้อย่างนี้ ก็ไม่อาจพ้นได้ ควรนำไปสู่วิหาร ให้นอนบนลานพระเจดีย์ ให้จัดอาสนะบูชา ตามประทีป ปัดกวาดลานพระเจดีย์ แล้วสวดมงคลกถา ควรประกาศเชิญเทพทั้งหมดชุมนุม ที่ป่าใกล้วิหาร มีต้นไม้ใหญ่ที่สุด ควรไปส่งข่าว ณ ที่นั้นว่า หมู่ภิกษุรอการมาของพวกท่าน ชื่อว่าการไม่มาสู่ที่ประชุมทั้งหมด จะไม่ได้รับรอง จากนั้นควรถามผู้ที่ถูกอมนุษย์สิงว่า ท่านชื่อไร เมื่อเขาบอกชื่อแล้ว ควรเรียกชื่อทีเดียว ท่านควรปล่อยบุคคลชื่อนี้ เพราะส่วนบุญในการบูชาด้วยวัตถุมัดเอาไว้และของหอมเป็นต้น ส่วนในการบูชาอาสนะ ส่วนบุญในการถวายบิณฑบาตของท่าน หมู่ภิกษุสวดมหามงคลกถา เพื่อประโยชน์แก่บรรณาการของท่านด้วยความเคารพในหมู่ภิกษุ ขอท่านจงปล่อยเขาเถิด ดังนี้ ก็หากว่าอมนุษย์ไม่ยอมปล่อย ควรบอกแก่เทวดาทั้งหลายว่า พวกท่านจงรับรู้ไว้เถิดว่าอมนุษย์ตนนี้ ไม่ยอมทำตามคำของพวกเรา เราจักทำพุทธอาชญานี้ ดังนี้ การสวดพระปริตรนี้เป็นบริกรรมของคฤหัสถ์ก่อน ก็ถ้าภิกษุถูกอมนุษย์เข้าสิง ควรล้างอาสนะแล้วประกาศให้ประชุมกันทั้งหมด ให้ส่วนบุญในการบูชามีของหอมและดอกไม้เป็นต้น แล้วพึงสวดพระปริตนี้เป็นบริกรรมของภิกษุทั้งหลาย

คำว่า **ร้องทุกข์ (วิกฺกนฺทิตพฺพำ)** ได้แก่ พึงประกาศให้เสนาบดียักษ์ทั้ง ๒๘ ตน มาประชุมกันทั้งหมด คำว่า **ร้องเรียน (วิวริตพฺพำ)** ได้แก่ พึงบอกกล่าวกับเทวดาเหล่านั้นว่า ยักษ์ตนนี้เข้าสิงภิกษุรูปนี้ เป็นต้น คำว่า **เข้าสิง (อาวิสติ)** เป็นคำใช้เรียกแทนคำว่า **สิง (คณฺหาติ)** นั่นเอง อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ติดคือไม่ออกไป คำว่า **ระราน (เหเฐติ)** ได้แก่ เบียดเบียนทำให้เกิดโรคบ่อย ๆ คำนี้ว่า **รุกราน (วิเหเฐติ)** เป็นคำใช้เรียกแทนคำว่า **ระราน (เหเฐติ)** ดังนี้ นั่นเอง คำว่า **เบียดเบียน (หึสติ)** ได้แก่ ทำให้มีเนื้อและเลือดน้อยลง คือให้เกิดทุกข์ คำว่า **บีบคั้น (วิหึสติ)** เป็นคำใช้เรียกแทนคำว่า **เบียดเบียน (หึสติ)** นั้นนั่นเอง คำว่า **ไม่ยอมปล่อย (น มุญฺจติ)** ได้แก่ เป็นผู้ถูกจระเข้คาบ ไม่ปรารถนาจะปล่อย พึงประกาศบอกกล่าวแก่เทวดาเหล่านั้นด้วยประการฉะนี้

(๘๓) บัดนี้ เพื่อจะแสดงถึงยักษ์ที่ควรบอกกล่าว จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **ยักษ์ คือใคร (กตเมสำ ยกฺขานำ)**เป็นต้น บรรดาคำเหล่านั้น คำเป็นต้นว่า **อินทะ ๑ โสมะ ๑ (อินฺโท โสโม)** เป็นชื่อของยักษ์เหล่านั้น บรรดายักษ์เหล่านั้น ยักษ์ตนหนึ่งชื่อเวสสามิตตะ อาศัยอยู่ที่เวสสามิตตบรรพต คำว่า **ยุคันธระ ๑ (ยุคนฺธโร)** ได้แก่ ยักษ์ผู้อาศัยอยู่ที่ยุคันธรบรรพต บาทคาถาว่า **หิริ ๑ เนตติ ๑ มันทิยะ ๑ (หิริ เนตฺติ จ มนฺทิโย)** ได้แก่ ยักษ์ชื่อหิริ ยักษ์ชื่อเนตติ ยักษ์ชื่อมันทิยะ บาทคาถาว่า **มณิ ๑ มานิจระ ๑ ทีฆะ ๑ (มณิ มานิจโร ทีโฆ)** ได้แก่ ยักษ์ชื่อมณิ ยักษ์ชื่อมานิจระ และยักษ์ชื่อทีฆะ บาท

คาถาว่า **รวมทั้งเสรีสกะด้วย (อโถ เสรีสโก สห)** ได้แก่ ยักษ์ชื่อเสรีสกะตนอื่นกับยักษ์เหล่านั้น คำว่า **พึงกล่าวโทษ ฯลฯ ต่อยักษ์เหล่านี้ (อิเมสๆ ยกฺขานๆ ฯเปฯ อุชฺฌาเปตพฺพ)** ได้แก่ พึงบอกแก่ยักษ์เสนาบดีทั้งหลายเหล่านี้ อย่างนี้ว่า ยักษ์ตนนี้เบียดเบียนผู้นี้ ทำให้ผู้นี้เดือดเนื้อร้อนใจ ไม่ยอมปล่อยผู้นี้ ดังนี้ จากนั้น ยักษ์เสนาบดีจักทำความขวนขวายว่า หมู่ภิกษุย่อมกระทำธรรมตามอาชญาของตน แม้เราก้จักทำอาชญาแก่พญายักษ์ของเราทั้งหลาย ท้าวเวสวัณมหาราช เมื่อจะแสดงว่า โอกาสของพวกอมนุษย์จักไม่มีด้วยอาการอย่างนี้ พระพุทธสาวกทั้งหลาย จักอยู่สบาย" ดังนี้แล้ว จึงกราบทูลคำเป็นอาทิว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ นี้แหละ คือ มนต์เครื่องรักษาชื่ออาฏานาฏิยะนั้น ดังนี้ คำนั้นทั้งหมดและคำอื่น ๆ จากนั้น มีเนื้อความง่ายอยู่แล้วแล

อาฏานาฏิยสูตรพรรณนาในอรรถกถาจตุภาณวารอรรถกาถาชื่อสารัตถสมุจจย จบ

ด้วยบุญที่ข้าพเจ้า (พระอโนมทัสสี) ได้รวบรวมคัมภีร์นี้สั่งสมไว้แล้ว
ขอให้สัตว์โลกนี้แม้ทั้งหมดจงบรรลุพระนิพพานโดยเร็วพลันเถิด

ภิกษุทั้งหลายอาศัยเดชของท่านผู้มีความกรุณาปราณี เป็นครูของข้าพเจ้า ผู้มีความชนะในที่นี้ ผู้มีปัญญา ผู้เป็นหัวหน้าภิกษุหมู่ใหญ่มีพระอานนทวนรัตน์[๒๗๘] เป็นต้น ยังความรู้ในธรรมให้รุ่งเรืองสว่างไสวไปทั่วเขตแดน

ด้วยธรรมปีตินี้ ภิกษุนั้นเป็นผู้ยินดีแล้วในภพชั้นดุสิต จากนั้นพึงไปยังเกตุมดีแล้วได้ความรู้อันเป็นโลกุตตระ

พรรณนาอาฏาฏิยสูตร จบ
จตุภาณวารอรรถกถาจบ

๒.๘. สารัตถสมุจจยปริสิฏฐสังคหะ

๒.๘.๑ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรพรรณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยการประกาศพระธรรมจักร

(๙๔) พระสูตร ๗ สูตร ที่ท่านกล่าวแล้วเพื่อความชื่นชมแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายในที่นั้นๆ ท่านรวบรวมยกขึ้นแสดงด้วยอำนาจปริสิฏฐสังคหะ โดยมากในที่สุดแห่งอาฏานาฏิยปริตร ที่ประกอบด้วยคุณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์ ที่ยกขึ้นแสดงในลำดับแห่งพระสูตร ที่แสดงคุณแห่งพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และพระปัจเจกพุทธเจ้า อย่างนี้ นี้จักเป็นการพรรณราเนื้อความแห่งพระสูตรเหล่านั้น ในพระสูตรเหล่านั้น จักพรรณาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นต้น ดังนี้ ในคำนั้น คำว่า **เขตกรุงพาราณสี (พาราณสิยๆ)** ได้แก่ พระนคร ที่มีชื่อ อย่างนี้ คำว่า **ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน (อิสิปตเน มิคทาเย)** ได้แก่ ในป่าที่ได้ชื่ออย่างนี้ ด้วยอำนาจการตกไปแห่งฤาษีทั้งหลายในอารามกล่าวคือป่าที่ชื่อว่ามิคทาย เพราะให้อภัยแก่เนื้อทั้งหลาย ด้วยอำนาจการให้อภัย อธิบายว่า ก็ฤาษีทั้งหลายที่เป็นสัพพัญญูเกิดขึ้นแล้วๆ ย่อมตกไป คือ นั่งในป่านั้น เพื่อให้ธรรมจักรเป็นไป แม้ฤาษีผู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ล่วงไป ๗ วันออกจากสมาบัติ ทำกิจมีการล้างหน้าเป็นต้น ที่สระอโนดาต มาทางอากาศจากเงื้อมเขาชื่อว่านันทมูลกะแล้วตกลงไปด้วยอำนาจการหยั่งลงทีป่านั้น ย่อม

[๒๗๘] พระอานนทวนรัตน์ เป็นผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกา มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕.

ประชุมกันทำอุโบสถ และอนุอุโบสถ มุ่งไปภูเขาคันธมาทน์บ้าง และเหาะมาจากเขาคันธมาทน์นั้นบ้าง ด้วยคำตามที่กล่าวมาแล้วนี้แล ป่านั้นท่านจึงเรียกว่า อิสิปตนะ ด้วยการตกและการเหาะขึ้นแห่งฤาษีทั้งหลาย

คำว่า **รับสั่งเรียกมาตรัส (อามนฺเตสิ)** ความว่า บำเพ็ญบารมีตั้งแต่ทำอภินิหารที่ใกล้พระบาทของพระทีปังกรพุทธเจ้า และเสด็จออกผนวชในพระชาติสุดท้ายโดยลำดับ ประทับนั่งบนอปราชิตบัลลังก์ที่ป่านั้นทรงทำลายมารและกำลังมารปฐมยามทรงระลึกถึงบุพเพนิวาสานุสติญาณได้ มัชฌิมยามทรงชำระทิพยจักษุให้บริสุทธิ์ มัชฉิมยามสุดท้ายทรงยังหมุนโลกธาตุให้กึกก้องหวั่นไหวอยู่ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้วทรงให้ล่วงไปเจ็ดวันที่ควงไม้โพธิ์ มีการแสดงธรรมที่ท้าวมหาพรหมอ้อนวอนแล้วทรงตรวจดูโลกด้วยทิพยจักษุแล้วเสด็จไปเมืองพาราณสี ด้วยการสงเคราะห์สัตวโลกทรงให้พระปัญจวัคคีย์ยินยอมแล้วทรงประสงค์จะประกาศธรรมจักร จึงตรัสเรียกมาแล้ว

พรรณนาเทศนา

คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ ประการ (เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา)** ความว่า ภิกษุทั้งหลายส่วนลามกสองเหล่านั้น ก็พร้อมกับการตรัสถึงบทนี้ เสียงกึกก้องแห่งการตรัส เบื้องล่างต่อเวจี เบื้องบนจดถึงภวัคคพรหม แผ่ไปทั่วหมื่นโลกธาตุตั้งอยู่ สมัยนั้นเอง พรหมนับได้ ๑๘ โกฏิ มาประชุมกันแล้ว ดวงอาทิตย์ตกลงทางทิศตะวันตก ดวงจันทร์เต็มดวงประกอบด้วยหมู่ดาวนักษัตรแห่งเดือนอาสหะลอยขึ้นไปอยู่ทางทิศตะวันออก สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงเริ่มธรรมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ส่วนสุดทั้ง ๒ อย่างนี้

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **บรรพชิต (ปพฺพชิเตน)** ได้แก่ ผู้ตัดความเกี่ยวข้องกับคฤหัสถ์แล้วเข้าถึงการบวช คำว่า **ไม่พึงเสพ (น เสวิตพฺพา)** ได้แก่ ไม่พึงใช้สอย คำว่า **กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) (โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค)** ความว่า การตามประกอบกามสุขในวัตถุกาม กิเลสกาม คำว่า **เป็นธรรมอันทราม (หีโน)** ได้แก่ ลามก คำว่า **เป็นของชาวบ้าน (คมฺโม)** ได้แก่ เป็นของมีอยู่แห่งชาวบ้านทั้งหลาย คำว่า **เป็นของปุถุชน (โปถุชฺชนิโก)** ได้แก่ ที่คนอันธพาลประพฤติเนืองๆ แล้ว คำว่า **ไม่ใช่ของพระอริยะ (อนริโย)** ได้แก่ ไม่บริสุทธิ์ คือไม่ใช่ของสูงสุด อีกอย่างหนึ่ง มิใช่ของพระอริยะทั้งหลาย คำว่า **ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ (อนตฺถสญฺหิโต)** ได้แก่ ประกอบด้วยประโยชน์หามิได้ อธิบายว่า ไม่อาศัย เหตุที่นำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้ คำว่า **อัตตกิลมถานุโยค (การประกอบความเดือดร้อนแก่ตน) (อตฺต-กิลมถานุโยโค)** ได้แก่ การตามประกอบความลำบากให้ตน อธิบายว่า ทำทุกข์แก่ตน คำว่า **เป็นทุกข์ (ทุกฺโข)** ได้แก่ นำทุกข์มาให้ด้วยการฆ่าตน มีการนอนหงายบนหนามเป็นต้น

ปฏิปทาใดก่อให้เกิดจักษุคือปัญญา เหตุนั้น ปฏิปทานั้นจึงชื่อว่า**ก่อให้เกิดจักษุ (จกฺขุ-กรณี)** บทที่ ๒ เป็นไวพจน์ของคำว่า **ก่อให้เกิดจักษุ (จกฺขุกรณี)** นั้นนั่นเอง คำว่า **เพื่อสงบระงับ (อุปสมาย)** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การสงบกิเลส คำว่า **เพื่อรู้ยิ่ง (อภิญฺญาย)** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การรู้ยิ่งซึ่งสัจจะทั้ง ๔ คำว่า **เพื่อตรัสรู้ (สมฺโพธาย)** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้สัจจะ ๔ เหล่านั้นนั่นเอง คำว่า **เพื่อนิพพาน (นิพฺพานาย)** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การทำให้แจ้งพระนิพพาน ในคำนี้ คำใดที่เหลือเป็นของพึงกล่าวไว้ คำนั้นท่านกล่าวไว้ในคำนั้นๆ ในหนหลัง แม้สัจจกถา

ข้าพเจ้า[๒๗๙] ก็ให้พิสดารแล้วในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค โดยประการทั้งปวงนั้นแล

คำว่า **มีวน ๓ รอบ (ติปริวฏฺฏ)** ได้แก่ วน ๓ รอบ ด้วยอำนาจวน ๓ รอบกล่าวคือ

๑. สัจญาณ ๒. กิจญาณ ๓. กตญาณ

ก็ในวนรอบ ๓ นี้ ญาณตามความเป็นจริงในสัจจะ ๔ อย่างนี้ คือนี้ทุกขอริยสัจจะ นี้ทุกขสมุทัยชื่อว่าสัจญาณ ญาณที่เป็นเครื่องรู้กิจที่ควรทำอย่างนี้ว่า ควรกำหนดรู้ ควรละ ในสัจจะเหล่านั้น เทียวชื่อว่ากิจญาณ ญาณเป็นเครื่องรู้ภาวะแห่งกิจนั้น ที่ทำแล้วอย่างนี้ว่า กำหนดรู้แล้ว ละได้แล้ว ดังนี้ชื่อว่ากตญาณ คำว่า **มี ๑๒ อาการ (ทฺวาทสาการ)** ความว่า มีอาการ ๑๒ ด้วยอำนาจอาการสัจจะละ ๓ นั้น คำว่า **ญาณทัสสนะ (ความรู้เห็น) (ญาณทสฺสน)** ได้แก่ การเห็น กล่าวคือญาณที่เกิดขึ้นแล้วด้วยอำนาจวนรอบ ๓ อย่างอาการ ๑๒ อย่างเหล่านี้ คำว่า **ธรรมจักษุ (ธมฺมจกฺขุ)** ได้แก่ มรรค ๓ และผล ๓ ในที่อื่นชื่อว่าเป็นธรรมจักษุ ในที่นี้ ได้แก่ ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เท่านั้น

คำว่า **พระธรรมจักร (ธมฺมจกฺเก)** ได้แก่ ญาณ เป็นเครื่องบรรลุ และญาณเป็นเครื่องแสดง ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับนั่งบนโพธิบัลลังก์ปฏิเวธญาณ มีอาการ ๑๒ เกิดขึ้นแล้วในสัจจะ ๔ก็ดี ประทับนั่งแม้ในป่าอิสิปตนะ เทศนาญาณ ที่เป็นไปแล้ว เพื่อแสดงสัจจะมีอาการ ๑๒ ก็ดีชื่อว่าธรรมจักร ก็ญาณแม้ทั้งสองนั้นชื่อว่าญาณที่ที่เป็นไปแล้วในพระอุระของพระทศพลนั่นเทียว ธรรมจักรนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงประกาศด้วยเทศนานชื่อว่าทรงให้เป็นไปแล้ว ก็ธรรมจักรนี้นั้น พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไป ตราบจนถึงพระอัญญาโกณฑัญญเถระกับพรหม ๑๘ โกฏิดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล และเมื่อให้ธรรมจักรเป็นไปแล้ว จึงชื่อว่าให้เป็นไปแล้ว ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงให้ธรรมจักรเป็นไปแล้ว ท่านหมายเอาคำนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพชั้นภุมมะกระจายข่าว (ปวตฺติเต จ ภควตา ธมฺมจกฺเก ภุมฺมา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ)**

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ทวยเทพชั้นภุมมะ (ภุมฺมา)** ได้แก่ เทวดาผู้ดำรงอยู่บนพื้นดิน คำว่า **กระจายข่าว (สทฺทมนุสฺสาเวสุ)** ความว่า เทวดาทั้งหลายให้สาธุการพร้อมกันทีเดียว กล่าวคำเป็นต้นว่า นั่นธรรมจักรอันยอดเยี่ยม อันพระผู้มีพระภาค ... ดังนี้ ประกาศให้ได้ยินแล้ว คำว่า **แสงสว่าง (โอภาโส)** ได้แก่ แสงสว่างคือ พระสัพพัญญุตญาณ จริงอยู่ แสงสว่าง คือพระสัพพัญญุตญาณนั้นไพโรจน์ล่วงเทวานุภาพของพวกเทพ คำว่า **ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ (อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ)** ความว่า เสียงกึกก้องอย่างโอฬารแห่งพระอุทานนี้ แผ่ไปตลอดหมื่นโลกธาตุแล้วตั้งอยู่

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรพรรณนาแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถมุจจย จบ

๒.๘.๒ มหาสมัยสูตรพรรณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา

พรรณนาสิ่งที่เป็นต้นเหตุ

(๙๕) อธิบายเนื้อความแห่งมหาสมยสูตรซึ่งจัดลำดับต่อจากธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนั้นดังต่อไปนี้ พระสูตรว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา มีคำเริ่มต้นว่า **ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้**

---

[๒๗๙] คำว่า ข้าพเจ้า ในที่นี้ หมายถึง พระพุทธโฆสาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์ปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

(เอวมฺเม สุตํ) ในพระสูตรว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดานั้น มีการพรรณนาตามลำดับบทดังต่อไปนี้ คำว่า **แคว้นสักกะ (สกฺเกสุ)** ได้แก่ ชนบทแม้แห่งเดียว เป็นที่อยู่แห่งพระราชกุมารที่ได้พระนามว่าสักกะ เพราะอาศัยพระอุทานว่า ผู้เจริญ พวกเด็กทั้งหลายช่างเก่งแท้[๒๘๐] โดยนัยแห่งเหตุที่เกิดขึ้นซึ่งกล่าวไว้แล้วในอัมพัฏฐสูตร ก็เรียกว่า สักกะ ในชนบทชื่อสักกะนั้น คำว่า **ที่ป่ามหาวัน (มหาวเน)** ได้แก่ ในป่าใหญ่ ที่เกิดเองมิได้ปลูกไว้ ซึ่งติดต่อกับภูเขาหิมพานต์ คำว่า **ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ (สพฺเพเหว อรหนฺเตหิ)** ได้แก่ ผู้สำเร็จพระอรหันต์ในวันที่ตรัสพระสูตรนี้นั่นเอง

ในเรื่องนั้น มีถ้อยคำเป็นลำดับดังต่อไปนี้ ได้ยินว่า ชาวสากยะและโกลิยะ ช่วยกันกั้นแม่น้ำ ชื่อโรหิณี ในระหว่างเมืองกบิลพัสดุและเมืองโกลิยะด้วยเขื่อนเดียวเท่านั้นแล้วหว่านกล้า ต่อมาในต้นเดือน ๗ เมื่อข้าวกล้ากำลังเฉา พวกคนงานของชาวเมืองทั้งสอง ก็ประชุมกันในที่ประชุมนั้น พวกชาวเมืองโกลิยะพูดว่า น้ำในแม่น้ำนี้เมื่อถูกเราทั้งหลายทั้งสองฝ่ายนำไปใช้ ท่านทั้งหลายก็ไม่พอ เราทั้งหลายก็ไม่พอ แต่ข้าวกล้าของเราทั้งหลายจักสำเร็จด้วยการสูบน้ำเข้านาอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ขอให้ท่านทั้งหลายจงให้น้ำแก่เราทั้งหลายเถิดนะ พวกชาวเมืองกบิลพัสดุก็พูดว่าเมื่อท่านทั้งหลายเก็บข้าวจนเต็มยุ้งฉางแล้ว พวกเราจะเอาทองแดง มณีเขียว มณีดำ และกหาปณะ ถือกระบุงและได้เป็นต้น เดินไปใกล้ประตูบ้านของท่านทั้งหลาย ก็ไม่ได้แม้ข้าวกล้าของเราทั้งหลายก็จะสำเร็จด้วยน้ำเพียงครั้งเดียวเหมือนกัน ขอให้ท่านทั้งหลายจงให้น้ำนี้แก่ฉันเถิด เราทั้งหลายให้ไม่ได้ แม้เราทั้งหลายก็ให้ไม่ได้ เมื่อทะเลาะกันลามปามไปอย่างนี้แล้ว คนหนึ่งก็ลุกขึ้นไปต่อยตีอีกคนหนึ่ง แม้คนนั้นก็ต่อยตีตอบกระทบกระทั่งกัน จนเกิดการชกต่อยทุบตีกับเป็นชุลมุลอย่างนี้แล้ว จึงวิวาทด่าทอลามปามไปถึงชาติของพวกราชตระกูล ด้วยประการฉะนี้

พวกคนงานฝ่ายโกลิยะพูดว่า พวกแกจงเอาชาวกบิลพัสดุที่ร่วมสังวาสกันระหว่างพี่น้องของตนเองเหมือนเดียรัจฉานชาติสุนัขและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้น ต่อให้ช้างม้าโล่และอาวุธของคนพวกนั้นจะทำอะไรเราทั้งหลายได้ พวกคนงานฝ่ายศากยะพูดว่า พวกแกก็จงพาเอาเด็กขี้เรื้อน ซึ่งเป็นพวกอนาถาหาคติมิได้ อาศัยอยู่ภายในโพรงต้นกระเบาเหมือนพวกสัตว์ดิรัจฉาน ต่อให้ช้าง ม้า โล่ และอาวุธของคนพวกนั้นก็จะมาทำอะไรเราทั้งหลายได้ ครั้นพวกคนเหล่านั้นกลับไปแล้วก็เข้าแจ้งความกับพวกอำมาตย์ที่เกี่ยวกับงานนั้น พวกอำมาตย์ก็กราบทูลพวกราชตระกูลจากนั้นพวกเจ้าศากยะก็ว่า เราทั้งหลายจะแสดงความเข้มแข็งและกำลัง(แสนยานุภาพ) ของบุคคลผู้ร่วมสังวาสกับพี่สาวน้องสาวแล้วก็ตระเตรียมยกทัพไป ฝ่ายพวกเจ้าโกลิยะก็ว่า พวเราจะแสดงความเข้มแข็งและกำลัง(แสนยานุภาพ) ของเหล่าบุคคลผู้อาศัยอยู่ในโพรงต้นกระเบาแล้วก็เตรียมยกทัพไป

แม้พระผู้มีพระภาค เมื่อเวลาใกล้รุ่งนั่นเอง เสด็จออกจากมหากรุณาสมาบัติ เมื่อทรงตรวจดูสัตว์โลก ได้ทรงเห็นพวกเหล่านี้ กำลังเตรียมยกทัพไปอย่างนี้ ครั้งทรงเห็นแล้ว ก็ทรงใคร่ครวญอยู่ว่า เมื่อเราไป การทะเลาะนี้จะสงบหรือไม่หนอ ได้ทรงกระทำสันนิษฐานว่า เมื่อเราไปที่นั้นแล้วจะแสดงชาดก ๓ เรื่อง เพื่อระดับการทะเลาะกัน แต่นั้นการทะเลาะกันก็จะสงบ ต่อจากนั้น เพื่อประโยชน์ในการส่องถึงความพร้อมเพียงกัน เราจะแสดงอีกสองชาดกจากนั้นจึงแสดงอัตตทัณฑสูตร[๒๘๑] เมื่อชาวเมืองทั้งสองได้ฟังเทศน์แล้ว จะให้เด็กฝ่ายสองร้อยห้าสิบคน เราจะให้เด็กเหล่านั้นบวช เมื่อนั้นการประชุมใหญ่จักมี เพราะฉะนั้น ขณะที่พวกนี้กำลังเตรียมยกทัพออกไป ไม่ทรงแจ้งแก่

---

[๒๘๐] ที.สี. (บาลี) ๙/๒๖๖/๙๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๖๖/๙๒,

[๒๘๑] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๙๔๒/๕๑๘, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๔๒/๗๒๖.

ใครๆ พระองค์เองนั่นแลเสด็จถือบาตร จีวรไปขัดบัลลังก์ประทับนั่ง เปล่งพระรัศมี ๖ สีบนอากาศระหว่างกองทัพทั้งสอง

พอชาวเมืองกบิลพัสดุ์ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเข้าเท่านั้น ก็คิดว่า พระศาสดาผู้เป็นพระญาติอันประเสริฐของเราทั้งหลายเสด็จมาแล้ว พระองค์ทรงเห็นความที่เราทั้งหลาย กระทำการทะเลาะกันหรือ แล้วคิดว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จมาแล้ว เราทั้งหลายจะให้ศัสตราวุธถึงสรีระของผู้อื่นไม่ได้เป็นอันขาด แล้วก็ทิ้งอาวุธนั่งลงไหว้พระผู้มีพระภาคแล้วแม้พวกชาวเมืองโลกิยะ ก็คิดเหมือนกันอย่างนั้นนั่นแล พากันทิ้งอาวุธแล้วลงนั่งไหว้พระผู้มีพระภาคแล้ว

พระผู้มีพระภาคทั้งที่ทรงทราบอยู่เทียว ก็ยังตรัสถามว่า มหาบพิตร พวกพระองค์เสด็จมาทำไม พวกนั้นกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พวกข้าพระองค์เป็นผู้มาที่นี่ ไม่ใช่เพื่อเล่นที่ท่าน้ำ ไม่ใช่เพื่อเล่นที่ภูเขา ไม่ใช่เพื่อเล่นในแม่น้ำ ไม่ใช่เพื่อมาชมทิวเขาแต่มาเพื่อรบกัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหาพิตร เพราะอาศัยอะไรพระองค์จึงทะเลาะกัน เขาเหล่านั้นตอบว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พวกข้าพระองค์อาศัยเรื่องน้ำจึงทะเลาะกันพระเจ้าข้า ดังนี้

ภ. มหาบพิตรน้ำมีค่าเท่าไร?

ก. มีค่าน้อยพระพุทธเจ้าข้า

ภ. มหาบพิตร ชื่อว่าแผ่นดินมีค่าเท่าไร?

ก. ประเมินค่ามิได้ พระพุทธเจ้าข้า

ภ. ชื่อว่าพวกกษัตริย์มีค่าเท่าไร มหาบพิตร

ก. ประเมินค่ามิได้ พระพุทธเจ้าข้า

ภ. พวกพระองค์อาศัยน้ำที่มีค่าเพียงน้อยนิด แล้วมาทำให้พวกกษัตริย์ซึ่งประเมินค่ามิได้ฉิบหายเพื่ออะไร? แล้วตรัสต่อไปอีกว่า มหาบพิตรทั้งหลาย ด้วยอำนาจการทะเลาะกัน ความเจ็บใจที่รุกขเทวดาตนหนึ่งผู้ทำเวรในที่ที่ไม่น่าจะทำได้ แล้วผูกไว้กับหมีได้ติดตามไปตลอดกัปทั้งสิ้นแล้วตรัสผันทนชาดก[๒๘๒] จากนั้นตรัสอีกว่า มหาบพิตรทั้งหลายไม่ควรเป็นผู้แตกตื่น เพราะฝูงสัตว์ ๔ เท้าในป่าหิมพานต์ซึ่งกว้างตั้งสามพันโยชน์ แตกตื่นเพราะคำพูดของกระต่ายตัวหนึ่ง ได้พากันวิ่งจนสุดชีวิตไปถึงฝั่งมหาสมุทร เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรเป็นผู้แตกตื่นแล้วจึงตรัส ปฐวีอุทริยนชาดก[๒๘๓] จากนั้น ตรัสว่า มหาบพิตรทั้งหลายบางทีแม้แต่ผู้ที่อ่อนกำลัง ก็ยังเห็นช่องผิดของผู้มีกำลังมากได้ ก็เห็นช่องผิดของผู้อ่อนกำลังได้ จริงอย่างนั้น แม้แต่นางนกมูลไถ ก็ยังฆ่าช้างได้แล้วตรัสลฏุกิกชาดก[๒๘๔] เมื่อตรัสชาดกทั้งสามเรื่อง เพื่อการทะเลาะกันอย่างนี้แล้ว เพื่อประโยชน์การส่องถึงความพร้อมเพียงกัน จึงตรัสชาดกอีก ๒ เรื่อง ตรัสอย่างไร ตรัสว่า มหาบพิตรทั้งหลายก็ใคร ๆ ไม่สามารถเพื่อจะเห็นช่องผิดของพวกผู้พร้อมเพียงกันได้ แล้วตรัสรุกขธัมมชาดก[๒๘๕] จากนั้นตรัสว่า มหาบพิตรทั้งหลายใคร ๆ ไม่อาจเป็นผิดของเหล่าผู้พร้อมเพรียงกันได้ แต่เมื่อพวกเขาได้ทำการวิวาทกันและกัน เมื่อนั้นลูกของนายพรานก็

---

[๒๘๒] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๔๗๕/๒๗๒, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๗๕/๓๙๘.

[๒๘๓] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๔๓๘/๒๐๙, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๓๘/๓๑๘.

[๒๘๔] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๓๕๗/๑๒๙, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๕๗/๒๐๖.

[๒๘๕] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๗๔/๑๘, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๔/๓๑.

ฆ่าคนพวกนั้นแล้วถือเอาไปขึ้นชื่อว่าความชื่นใจ ย่อมไม่มีในการวิวาทกัน แล้วตรัสวัฏฏกชาดก[๒๘๖] ครั้นตรัสชาดกทั้ง ๕ เรื่องเหล่านี้จบลงแล้ว สุดท้ายตรัส อัตตทัณฑสูตร[๒๘๗]

พระราชาทั้งหลายทรงเลื่อมใสแล้ว พากันตรัสว่า หากพระศาสดาจักมิได้เสด็จมา เราทั้งหลายก็จักฆ่ากันเองด้วยมือของตนแล้วทำแม้น้ำเลือดไหลไป เราทั้งหลายจะไม่พึงเห็นลูกและพี่น้องของเราที่ประตูเรือน เราทั้งหลายจะไม่ได้มี แม่แต่ผู้สื่อสารตอบโต้กัน เราทั้งหลายได้ชีวิตเพราะอาศัยพระศาสดา ก็ ถ้าพระศาสดาจะทรงอยู่ครองเรือน ราชสมบัติในทวีปทั้งสี่อันมีทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร ก็คงจะอยู่ในอุ้งพระหัตถ์ของพระองค์ก็ลูกๆ ของเราทั้งหลายตั้งพันกว่าคนก็จะได้มี(ยศ) จากนั้น พระองค์ก็จะมีกษัตริย์เป็นบริวารท่องเที่ยวไป แต่พระองค์มาทรงละสมบัตินั้น แล้วทรงออกไปบรรลุพระสัมโพธิญาณแล้ว ถึงบัดนี้ ก็ขอให้จงทรงมีกษัตริย์เป็นบริวารเที่ยวไปนั่นเทียว กษัตริย์ทั้งสองพระนครก็ได้ถวายพระกุมารฝ่ายละ ๒๕๐ องค์ พระผู้มีพระภาคทรงให้พระกุมารเหล่านั้นเคารพอย่างหนัก ความไม่ยินดีจึงเกิดแก่ท่านทั้งหลาย ผู้ซึ่งมิได้ออกบวชด้วยความสมัครใจของตน แม้พวกภรรยาเก่าของท่านเหล่านั้นก็พูดคำเป็นต้นว่า ขอให้พระลูกเจ้าทั้งหลายจงสึกเถิด การครองเรือนจักทรงอยู่ไม่ได้ แล้วก็ส่งข่าวไป ท่านทั้งหลายเหล่านั้นก็ยิ่งกระสันหนักขึ้นอีก

พระผู้มีพระภาคทรงใคร่ครวญอยู่ ก็ทรงทราบความไม่ยินดีของท่านทั้งหลายเหล่านั้น ทรงคิดว่า พวกภิกษุเหล่านี้อยู่ร่วมกนกับพระพุทธเจ้า เช่นเรายังกระสัน ถ้าไฉนเราจะกล่าวยกย่องสระกุณาละ เธอทั้งหลายแล้วก็ทรงพากันไปในที่นั้น ทรงคิดว่า เราจะบรรเทาความไม่ยินดี จึงทรงกล่าวถึงคุณแห่งสระกุณาละ ดังนี้ ภิกษุเหล่านั้นได้เป็นผู้อยากจะเห็นสระกุณาละนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเป็นผู้อยากเห็นสะกุณาละหรือ? พวกภิกษุกราบทูลว่า อย่างนั้นพระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นมาเถิด เราทั้งหลายจะไปด้วยกัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พวกข้าพระองค์จะไปสู่ที่สำสำไปของท่านผู้มีฤทธิ์ ได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายเป็นผู้อยากไปสระนั้น เราจะพาไปด้วยอานุภาพของเราเอง ภิกษุทั้งหลายทูลว่าดีแล้วพระพุทธเจ้าข้าดังนี้ ลำดับนั้น ก็ทรงพาภิกษุ ๕๐๐ รูป เหาะไปในอากาศลงที่ใกล้สระกุณาละแล้วตรัสกับภิกษุเหล่านั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ที่สระกุณาละนี้ ใครไม่รู้จักชื่อของปลาแต่ละชนิด ก็จงถามเรา

ภิกษุเหล่านั้นทูลถามแล้ว พระผู้มีพระภาคก็ตรัสบอกชื่อปลาที่ภิกษุทั้งหลายถามแล้วๆ และมิใช่เพียงแต่ชื่อปลาเท่านั้น ภิกษุทั้งหลายยังถามถึงชื่อของต้นไม้ทั้งหลายในราวป่านั้นด้วย ของสัตว์สองเท้า สัตว์สี่เท้า และนกทั้งหลายที่เชิงเขานั้นด้วยแล้วก็ทรงตรัสบอก ขณะนั้น พญานกดุเหว่าจับที่ท่อนไม้ ซึ่งนกสองตัวใช้ปากคาบไว้ มีพวกนกล้อมหน้าล้อมหลัง พากันบินมา เมื่อภิกษุทั้งหลายเห็นนกนั้น จึงทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นั่นคงจะเป็นพญานกของนกเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเข้าใจว่า พวกนกเหล่านั้นคงจะเป็นบริวารของพญานกนั่น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้อนั้นเป็นอย่างนั้น แม้นี้ก็เป็นวงศ์ของเรา เป็นประเพณีของเรา ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ พวกข้าพระองค์ขอดูนกเหล่านี้ก่อน และก็พวกข้าพระองค์อยากจะฟังข้อที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า แม้นี้ก็เป็นวงศ์ของเรา เป็นประเพณีของเรา ดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายอยากจะฟังกันหรือ? ภิกษุทั้งหลายทูลว่า อย่างนั้นพระพุทธเจ้าข้า ดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นจงฟังแล้วตรัสกุณาลชาดก ซึ่งประดับด้วยคาถาสามร้อย ทรง

---

[๒๘๖] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๑๘/๒๙, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๘/๔๘.

[๒๘๗] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๙๔๒/๕๑๘, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๔๒/๗๒๖.

บรรเทาความไม่ยินดีแล้ว เมื่อจบเทศนา แม้ภิกษุเหล่านั้น ก็ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลทุกรูปแม้แต่ฤทธิ์ของท่านเหล่านั้น ก็มาพร้อมกับมรรนั่นเอง พระผู้มีพระภาคทรงคิดว่า สำหรับภิกษุเหล่านี้เพียงพอเท่านี้ก่อนเถิด แล้วก็ทรงเหาะไปในอากาศเสด็จไปสู่ป่าใหญ่นั่นแล แม้ภิกษุเหล่านั้นเวลาไป ไปด้วยอำนาจของพระทศพล แต่เวลามา แวดล้อมพระผู้มีพระภาคลงในป่าใหญ่ด้วยอำนาจของตนเอง

พระผู้มีพระภาคประทับนั่งบนอาสนะที่บุคคลปูลาดไว้แล้ว ตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้น แล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายจงมาจงนั่งลงเราจะบอกกัมมฐาน เพื่อให้เธอทั้งหลายละกิเลสที่ต้องละด้วยอริยมรรค ๓ เบื้องบน แล้วก็ทรงบอกกัมมฐานให้ พวกภิกษุพากันคิดว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า เราทั้งหลายไม่มีความยินดีจึงทรงพาไปยังสระกุณาละ ทรงบรรเทาความไม่ยินดี บัดนี้ ได้ทรงประทานกัมมฐานสำหรับมรรคทั้ง ๓ เบื้องบน ในที่นี้แก่เราทั้งหลาย ซึ่งบรรลุโสดาปัตติผลในที่นั้นแล้ว ก็แลเราทั้งหลายไม่ควรให้เสียเวลาด้วยคิดว่า เราทั้งหลายเป็นพระโสดาบันแล้ว เราทั้งหลายควรเป็นอุดมบุรุษ ท่านเหล่านั้นจึงไหว้พระบาทของพระทศพล แล้วลุกขึ้นสลัดที่นั่ง แยกย้ายกันไปนั่งที่เงื้อมและโคนไม้

พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า ภิกษุเหล่านี้ แม้โดยปกติก็เป็นผู้ไม่ทอดทิ้งกัมมฐานอยู่แล้ว และก็ภิกษุที่ได้อุบายจะไม่มีเหตุแห่งความเหน็ดเหนื่อย และเมื่อได้ตั้งวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตผลก็จะพากันมาสู่สำนักของเรา ด้วยคิดว่า เราทั้งหลายจะกราบทูลคุณวิเศษที่แต่ละคนได้เฉพาะแล้ว เมื่อเธอทั้งหลายเหล่านั้นมาแล้ว พวกเทวดาในหมื่นจักรวาลก็จักมาประชุมกันในจักรวาลหนึ่ง การประชุมใหญ่ก็จะมี เราควรนั่งในโอกาสที่สงัด ลำดับนั้น ก็รับสั่งให้ปูพุทธอาสน์ในโอกาสที่สงัดแล้วประทับนั่งลง

พระเถระที่ไปรับกัมมฐานก่อน ก่อนเขาทั้งหมดสำเร็จพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทาทั้งหลายแล้ว ต่อไปก็อีกรูป ถัดไปก็อีกรูป ดังนี้ จึงเป็นอันว่าภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูป เบิกบานเหมือนปทุมที่บานในสระปทุมฉะนั้น ภิกษุที่สำเร็จพระอรหันต์ก่อนเขาทั้งหมดคิดว่า เราจะกราบทูลพระผู้มีพระภาค จึงคลายบัลลังก์ลุกขึ้นสบัดอาสนะแล้วเดินมุ่งหน้าไปหาพระทศพล อีกรูปหนึ่งก็ทำอย่างนั้น อีกรูปหนึ่งก็ทำอย่างนั้น ดังนี้ จึงเป็นอันว่าภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปทะยอยกันมาเหมือนการเดินเข้าสู่หอฉันฉะนั้น ผู้ที่มาก่อนเขาทั้งหมด ไหว้และปูที่นั่งแล้วในที่ควรข้างหนึ่ง เป็นผู้อยากจะกราบทูลถึงคุณพิเศษที่ตนได้เฉพาะแล้วจึงคิดว่าคนอื่นมีอยู่(ณ ที่นี้) หรือไม่หนอ? กลับไปมองดูทางมาก็ได้เห็นแม้อีกรูปหนึ่ง ได้เห็นแม้อีกรูปหนึ่ง ด้วยประการดังกล่าวมานี้ จึงเป็นอันว่า ท่านทั้งหมดแม้เหล่านั้นก็ได้มานั่งในที่ควรข้างหนึ่งแล้วก็ต่างคิดว่า รูปนี้กำลังระอายจึงไม่บอกแก่รูปนี้ รูปนี้ก็กำลังละอาย จึงไม่บอกแก่รูปนี้ ได้ยินว่าสำหรับท่านผู้สิ้นอาสวะแล้วทั้งหลายย่อมมีอาการ ๒ ประการ คือ

๑. เกิดความคิดว่าชาวโลกพร้อมกับเทวดาจะพึงรู้แจ้งแทงตลอดคุณวิเศษที่เราได้เฉพาะแล้ว

๒. ไม่ประสงค์จะบอกคุณที่ตนได้แล้วแก่ผู้อื่น เหมือนคนผู้ได้ขุมทรัพย์ฉะนั้น

ก็เมื่อเหตุสักว่า มณฑล ของพระอริยะหยั่งลงแล้ว มณฑลแห่งดวงจันทร์เพ็ญเต็มดวง ซึ่งพ้นจาก เครื่องเศร้าหมองเหล่านี้คือหมอก น้ำค้าง ควัน ฝุ่น ราหู จากขอบเขตรอบเขายุคันธรทางทิศตะวันออก อันประกอบด้วยสิริแห่งวงล้อเงิน ซึ่งกำลังจับขอบกงหมุนไป เหมือนมณฑลแห่งกระจกขนาดใหญ่ อันสำเร็จด้วยเงิน ซึ่งยกขึ้นทางทิศตะวันออกเพื่อทอดทัศนาโลกที่ประดับด้วยรอยพระพุทธบาทซึ่งลอยเด่น ดำเนินไปตามกระแสลม พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ

ในแคว้นสักกะกับหมู่พระภิกษุจำนวนมากถึง ๕๐๐ รูป ทุกรูปล้วนแต่เป็นพระอรหันต์ในขณะคือเวลาเมื่อสักครูมานี้เอง เห็นปานนี้ ด้วยประการฉะนี้

ในที่ประชุมนั้น พระผู้มีพระภาคทรงถือกำเนิดในวงศ์ของพระเจ้ามหาสมมติ ภิกษุทั้งหลายทั้ง ๕๐๐ รูปนั้นเล่า ก็เกิดในตระกูลของพระเจ้ามหาสมมต พระผู้มีพระภาคทรงถือกำเนิดในครรภ์ของกษัตริย์ ท่านเหล่านั้นเล่า ก็เกิดในครรภ์กษัตริย์ พระผู้มีพระภาคทรงเป็นพระราชาออกผนวช แม้ภิกษุเหล่านั้นก็เป็นเชื้อสายกษัตริย์ออกบวช พระผู้มีพระภาคทรงละเศวตฉัตร ทรงละจักรพรรดิราชสมบัติที่อยู่ในกำพระหัตถ์แล้วทรงผนวช ท่านเหล่านั้นก็ละทิ้งเศวตฉัตร สละสมบัติที่อยู่ในกำพระหัตถ์แล้วทรงผนวช ดังกล่าวมานี้จึงเป็นอันสรุปว่า พระผู้มีพระภาคเองทรงหมดจด ทรงมีบริวารที่หมดจด ในโอกาสที่หมดจด ในส่วนราตรีที่หมดจด พระองค์เองทรงปราศจากราคะ ทรงมีบริวารที่ปราศจากราคะ ทรงปราศจากโทสะทรงมีบริวารอันปราศจากโทสะ ทรงปราศจากโมหะ ทรงมีบริวารที่ปราศจากโมหะ ทรงปราศจากตัณหา ทรงมีบริวารที่ปราศจากตัณหา ทรงปราศจากกิเลส ทรงมีบริวารที่ปราศจากกิเลส ทรงมีอินทรีย์สงบ ทรงมีบริวารที่มีอินทรีย์สงบ ทรงฝึกพระองค์แล้ว ทรงมีบริวารที่ฝึกแล้ว ทรงพ้นแล้ว ทรงมีบริวารที่พ้นแล้ว ทรงรุ่งเรืองเกินเปรียบ ด้วยประการฉะนี้ นี้ชื่อว่าเป็นภูมิแห่งการสรรเสริญที่ ๓ารถกล่าวสรรเสริญได้เท่าใด ก็พึงกล่าวไปเท่านั้น ดังพรรณนามาฉะนี้ ท่านพระอานนท์ หมายเอาภิกษุเหล่านี้ จึงกล่าวว่าคือภิกษุมีจำนวน ๕๐๐ รูป ทุกรูปล้วนแต่เป็นพระอรหันต์ทั้งนั้น

คำว่า **จำนวนมาก (เยภุยฺเยน)** ได้แก่ มากกว่า ประชุมกันแล้ว ที่น้อย ยกเว้นอสัญญัตต-เทพ เทพชั้นอรูปาวจร และเทพที่เข้าสมาบัติ จึงไม่ได้เข้าประชุม ต่อไปนี้เป็นลำดับแห่งการเข้าประชุมในมหาสมยสูตรนั้น

ได้ยินว่า เทวดาทั้งหลายโดยรอบป่าใหญ่เคลื่อนไหวแล้ว เปล่งเสียงดังว่า มาเถิดท่านผู้เจริญทั้งหลาย ชื่อว่าการเห็นพระพุทธเจ้า เป็นคุณชาติมีอุปการะมาก การสดับพระธรรมเทศนาเป็นคุณชาติมีอุปการะมาก การเห็นหมู่ภิกษุ เป็นคุณชาติมีอุปการะมาก เราทั้งหลายทั้งหลายจงมากันเถิดๆ ดังนี้ มาแล้วถวายบังคมพระผู้มีพระภาค และเหล่าพระขีณาสพ ผุ้บรรลุอรหัตตผลเมื่อครู่นี้เอง แล้วยืนอยู่ที่สมควรข้างหนึ่ง โดยอุบายนี้นั่นแล บัณฑิตพึงทราบว่าทวยเทพทั้งหลายในแสนจักรวาลมาประชุมกัน เพราะได้ยินเสียงเวดาเหล่านั้นๆ โดยลำดับคือ เทวดาผู้อยู่ในจักรวาลทั้งสิ้นซึ่งอยู่ในสกลชมพูทวีปปุพพวิเทหทวีป อมรโคยานทวีป อุตตรกุรุทวีป ในทวีปน้อยสองพันทวีป คือ พวกเทวดาที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ซึ่งกว้างประมาณสามพันโยชน์ โดยฟังเสียงเทวดาอยู่อยู่ในที่กึ่งคาวุต หนึ่งคาวุต กึ่งโยชน์ หนึ่งโยชน์ โดยลำดับต่อ ๆ กันไป เทวดาในนคร ๑๘๙,๐๐๐ นครเทวดาผู้อยู่ที่โทณมุข ๙,๙๐๐,๐๐๐ แห่ง เทวดาที่อยู่ที่ปฏนะ ๙๖,๑๐๐,๐๐๐ โกฏิ และที่อาศัยอยู่ในทะเล ๕๖ แห่ง มาประชุมกันแล้ว ต่อจากนั้นเทวดาในจักรวาลที่ ๒ ที่ ๓ เป็นต้น ก็มาประชุมกัน ด้วยประการฉะนี้ก็หมื่นจักรวาลท่านหมายเอา ๑๐ โลกธาตุในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เทวดาจาก ๑๐ โลกธาตุโดยมากเป็นผู้เข้าประชุมแล้ว

ห้องแห่งจักรวาลทั้งสิ้นจนถึงพรหมโลก เต็มแน่นไปด้วยพวกเทวดาที่เข้าประชุมกันด้วยอาการอย่างนั้น เหมือนกล่องเข็มที่เต็มแน่นไปด้วยเข็ม ที่ใส่เข้าไปจนหาที่ว่างมิได้ ในห้องจักรวาลทั้งสิ้นบัณฑิตพึงทราบว่า ที่ที่สูงที่สุดได้แก่ห้องจักรวาลของพรหมโลก ได้ยินว่า ผู้ที่ยืนอยู่ที่พรหมโลกเอาก้อนศิลาใหญ่เท่าเรือนยอดเจ็ดชั้นในโลหะปราสาททิ้งลงเบื้องล่าง ต้องใช้เวลา ๔ เดือนจึงจะถึง

แผ่นดินในสถานที่อันกว้างใหญ่ขนาดนั้น ได้มีเทวดาอัดแน่นจนหาที่ว่างมิได้เหมือนดอกไม้ที่คนผู้ยืนอยู่ข้างล่างโยนไป หรือเหมือนควันไม่ได้ช่องขึ้นข้างบน หรือเหมือนเมล็ดพันธุผักกาดที่คนยืนข้างบนแล้วโปรยลงไป ไม่ได้ช่องเพื่อลงข้างล่างฉะนั้น ก็ที่ประทับนั่งของพระผู้มีพระภาคไม่คับแคบ พวกเทวดาและพรหมผู้มีศักดาใหญ่ซึ่งมาแล้วๆ ย่อมได้โอกาสทุกๆ องค์เหมือนที่ประทับนั่งของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมเป็นที่ไม่คับแคบ พวกกษัตริย์ชั้นผู้ใหญ่ที่สเด็จมาแล้ว ๆก็ยังทรงได้ช่องว่างอยู่นั่นเองฉะนั้น เออก็ได้ยินว่า ประเทศขนาดเท่าปลายขนทรายตามนัยที่กล่าวไว้ในมหาปรินิพพานสูตร ในที่ใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้านั่นเอง ก้ยังมีเทวดา ๑๐ องค์บ้าง ๒๐ องค์บ้าง เนรมิตรร่างให้ละเอียดยืนอยู่ข้างหน้าทั้งหมดมีเทวดา ๖๐ องค์ๆ ยืนอยู่

คำว่า **ชั้นสุทธาวาส (สุทฺธาวาสกายิกานำ)** ได้แก่ เทพทั้งหลายผู้อยู่ชั้นสุทธาวาส ที่ชื่อว่าสุทธาวาส ได้แก่ พรหมโลก ๕ ชั้น อันเป็นที่อยู่ของพระอนาคามี และพระขีณาสพผู้บริสุทธิ์ คำว่า **ได้มีความดำริดังนี้ (เอตทโหสิ)** ได้แก่ ได้มีแล้ว เพราะเหตุไร? ได้ยินว่า ในครั้งนั้น พวกพรหมเหล่านั้นเข้าสมาบัติแล้วออกตามกำหนด เมื่อมองดูที่อยู่ของพรหมได้เห็นว่าว่างเหมือนโรงอาหารในเวลาหลังอาหาร จากนั้นก็ใคร่ครวญดูว่าพรหมทั้งหลายไปไหน ก็ทราบว่าไปที่ประชุมใหญ่ จึงคิดว่า สมาคมนี้ใหญ่ฝ่ายเราทั้งหลายมามัวชักช้า ก็สำหรับพวกผู้ชักช้า จะหาโอกาสได้ยาก เพราะฉะนั้น เมื่อจะไปเราทั้งหลายอย่าไปมือเปล่า จงช่วยกันแต่งคาถาคนละบทแล้วค่อยไป เราทั้งหลายจะให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าตนมาในสมาคมเหมือนกันด้วยคาถานั้น และจะกล่าวพระเกียรติคุณของพระทศพลอีกด้วย ความดำริอย่างนี้จึงได้มี เพราะความที่พรหมชั้นสุทธาวาสเหล่านั้นออกจากสมาบัติแล้วจึงใครครวญ ด้วยประการฉะนี้

(๙๖) คำว่า **มาปรากฏ ณ เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาค (ภควโต ปุรโต ปาตุรหำสุ)** ได้แก่ ท่านทำพรหมเหล่านั้นให้เหมือนหยั่งลงในที่เฉพาะพระพักตร์ใกล้พระผู้มีพระภาคนั่นเองจึงกล่าวไว้แล้วในพระบาลี แต่ในที่นี้บัณฑิตไม่ควรเข้าใจเนื้อความอย่างนี้เลย ก็พรหมชั้นสุทธาวาสเหล่านั้น แต่งคาถาตั้งแต่ยังอยู่ในพรหมโลกเสร็จแล้วองค์หนึ่ง ลงที่ปากขอบจักรวาลด้านตะวันออกองค์หนึ่งลงที่ปากขอบจักรวาลด้านใต้ องค์หนึ่งลงที่ปากขอบจักรวาลด้านตะวันตก องค์หนึ่งลงที่ปากขอบจักรวาลด้านทิศเหนือ ต่อจากนั้นพรหมชั้นสุทธาวาสผู้ลงที่ขอบปากจักรวาลด้านตะวันออก ก็เข้านีลกสิณ แล้วเปล่งรัศมีสีเขียว เหมือนกำลังสวมหนังแก้มณีให้เทวดาในหมื่นจักรวาลทราบว่าตนมาแล้ว ธรรมดาไม่มีใครสามารถเพื่อจะผ่านพุทธวิถีไปได้ เพราะฉะนั้น จึงมาด้วยวิถีของพระพุทธเจ้าที่กระทบแล้ว ถวายบังคมพระผู้มีพระภาค แล้วยืน ณ ที่อันสมควรด้านหนึ่ง แล้วจึงกล่าวคาถาที่ตนได้แต่งไว้แล้ว

พรหมชั้นสุทธาวาสผู้ลงที่ขอบปากจักรวาลด้านทิศใต้ ก้เข้าปีตกสิณแล้วเปล่งรัศมีแสงสีทองเหมือนกำลังห่มผ้าทอง ให้เทวดาในหมื่นจักรวาลทราบว่าตนมาแล้วได้ยืนอยู่ ณที่นั้นนั่นเอง พรหมชั้นสุทธาวาสผู้ลงที่ปากขอบจักรวาลด้านตะวันตก เข้าโลหิตกสิณ แล้วเปล่งรัศมีสีแดงเหมือนห่มผ้าขนสัตว์ชั้นดีสีแดง ประกาศแก่เทวดาในหมื่นจักรวาลทรว่าตนมาแล้ว ได้ยืนอยู่แล้วอย่างนั้นเหมือนกัน พรหมชั้นสุทธาวาสผู้ลงที่ปากขอบจักรวาลด้านทิศเหนือเข้าโอทาตกสิณ แล้วเปล่งรัศมีสีขาว เหมือนนุ่งดอกมะลิ ประกาศให้เทวดาที่ในหมื่นจักรวาลทราบว่าตนมาแล้วได้ยืนอยู่อย่างนั้นเหมือนกัน

แต่ในพระบาลีท่านกล่าวว่า พรหมเหล่านั้น ปรากฏข้างหน้าพระผู้มีพระภาค ลำดับนั้น แล เทวดาเหล่านั้น อภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วได้ยืนอยู่ในที่อันสมควรด้านหนึ่ง ดังนี้แล้ว ได้กล่าวความปรากฏข้างหน้า และการอภิวาทแล้วยืน ณ ที่ควรด้านหนึ่ง เหมือนกับในขระเดียวกันอย่างนั้น การปรากฏและการยืนได้มีแล้วตามลำดับนี้ แต่ท่านกระทำให้เป็นอันพร้อมกันแสดงไว้แล้ว ส่วนการกล่าวคาถาในพระบาลีท่านแยกกล่าวไว้เป็นแผนกๆ ทีเดียว

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **การประชุมครั้งใหญ่ (มหาสมโย)** ได้แก่ การประชุมใหญ่ ราวป่าพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **ป่าใหญ่** ด้วยคำแม้ทั้งสอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในวันนี้ การประชุมใหญ่ คือการเข้าประชุมพร้อมกันครั้งใหญ่ ได้มีแล้วในราวป่านี้ จากนั้น เพื่อจะทรงแสดงหมู่เทพที่มีการประชุมกันเหล่านั้น พระองค์จึงตรัสว่า **มีหมู่เทพมาประชุมกัน (เทวกายา สมาคตา)** บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **หมู่เทพ (เทวกายา)** ได้แก่ การรวมกันของเทพ คำว่า **พวกเราพากันมายังธรรมสมัยนี้ (อาคตมฺห อิมํ ธมฺมสมยํ)** ได้แก่ แม้พวกเราเห็นหมู่เทพมาประชุมกันอย่างนี้ จึงพากันมาสู่ที่ประชุมธรรมนี้

ถามว่า หมู่เทพมาประชุมกัน เพราะเหตุไร?

ตอบว่า เพื่อได้เยี่ยมสงฆ์ผู้ไม่พ่ายแพ้

อธิบายว่า เราทั้งหลายได้พากันมาเพื่อต้องการเห็นสงฆ์ผู้ไม่พ่ายแพ้นี้ที่ใครๆให้พ่ายแพ้ไม่ได้ คือผู้ชนะสงครามแล้ว เพราะย่ำยีมารทั้ง ๓ ได้ในวันนี้นั่นเอง ก็พรหมนั้นครั้นกล่าวคาถานี้แล้ว ก็ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วได้ยืนที่ขอบปากจักรวาลด้านตะวันออกนั่นแล

ลำดับนั้น พรหมองค์ที่ ๒ ก็มากล่าวโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นแล บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ภิกษุทั้งหลายในที่ประชุมนั้น (ตตฺร ภิกฺขโว)** ได้แก่ ภิกษุทั้งหลายในที่ที่ประชุมกันอยู่นั้น คำว่า **(สมาหหสุ)** ได้แก่ ประกอบแล้วด้วยสมาธิ คำว่า **มีจิตมั่นคง ทำจิตของตน ๆ ให้ตรง (จิตฺตมตฺตโน อุชุมกํสุ)** ได้แก่ ได้นำความคดโกงและความโค้งออกจนหมดแล้ว ทำจิตของตนให้ตรง บาทคาถาว่า **เหมือนสารถีผู้กุมบังเหียนขับรถม้าไป (สารถิว เนตฺตานิ คเหตฺวา)** ได้แก่ เมื่อพวกม้าสินธพวิ่งไปอย่างราบเรียบ สารถีก็วางปฏักลงแล้วยืนจับเชือกทั้งหมดไว้ ไม่เตือน ไม่รั้ง ฉันใด ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตทั้งหมด ๕๐๐ รูปนี้ ผู้ประกอบแล้วด้วยเบกขามีองค์ ๖ ผู้คุ้มครองทวารได้แล้ว ย่อมรักษาอินทรีย์ทั้งหลายไว้ได้ ฉันนั้น พรหมชั้นสุทธาวาสเหล่านั้นจึงกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ทั้งหลายมาแล้วในที่นี้เพื่อเยี่ยมภิกษุเหล่านั่น พรหมแม้นั้นก็ได้กลับไปยืนในที่เดิมนั่นแล

ลำดับนั้น พรหมชั้นสุทธาวาสองค์ที่ ๓ ก็มาแล้วได้ภาษิตแล้วโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ตัดกิเลสดังตะปู (เฉตฺวา ขีลํ)** ได้แก่ ตัดตาปูอันได้แก่ ราคะ โทสะ และโมหะ คำว่า **ลิ่มสลัก (ปลิฆํ)** ได้แก่ สิ่มสลักคือราคะ โทสะ และโมหะนั่นเอง คำว่า **กิเลสดังเสาเขื่อน (อินฺทขีลํ)** ได้แก่ เสาเขื่อน คือราคะ โทสะ และโมหะ คำว่า **ไม่หวั่นไหว (อูหจฺจมเนชา)** ได้แก่ ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่าไม่มีความหวั่นไหว เพราะไม่มีความเคลื่อนไหวคือตัณหา ถอนแล้วคือกระชากเสาเขื่อนจนหลุดแล้ว คำว่า **ภิกษุเหล่านั้นเที่ยวไป (เต จรนฺติ)** ได้แก่ ย่อมเที่ยวจาริกไป ชนิดที่ไม่กระทบกระทั่งใครในสี่ทิศ คำว่า **บริสุทธิ์ (สุทฺธา)** ได้แก่ ทำจิตให้เศร้าหมองอีกไม่ได้ คำว่า **ผู้ปราศจากมลทิน (วิมลา)** ได้แก่ ไม่มีมลทิน ก็คำนี้ว่า **ผู้ปราศจากมลทิน (วิมลา)** เป็นคำใช้เรียกแทนคำว่า **บริสุทธิ์ (สุทฺธา)** นั่นเอง คำว่า **ผู้มีพระจักษุ (จกฺขุมตา)** ได้แก่ มีจักษุด้วยจักษุทั้ง ๕ ชนิด คำว่า **ทรงฝึกดีแล้ว (สุทนฺเตน)** ได้แก่ แม้ทางจักขุทวารก็ฝึกแล้ว แม้ทางโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และ

ทางใจ ก็ฝึกแล้ว คำว่า **เหมือนช้างหนุ่ม (สุสุนาคา)** ได้แก่ เหมือนช้างรุ่นหนุ่ม พรหมชั้นสุทธาวาส กราบทูลว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ทั้งหลายเป็นผู้มาแล้ว เพื่อชมพระอรหันต์รุ่นหนุ่มที่ฝึกตนแล้วด้วยความเพียรเป็นเครื่องประกอบอันยอดเยี่ยมเห็นปานนี้เหล่านี้” แม้พรหมชั้นสุทธาวาสองค์นั้น ก็ได้ไปยืนอยู่ที่เดิมนั่นเอง

ต่อมา พรหมชั้นสุทธาวาสองค์ที่สี่ก็ได้มากล่าวตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ผู้นับถือ(คตาเส)** ได้แก่ ถึงแล้วด้วยการถึงสรณะตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง แม้พรหมชั้นสุทธาวาสองค์นั้นก็ได้กลับไปยืน ณ ที่เดิมนั่นเอง

พรรณนาการประชุมของเทวดา

(๙๗) ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ทรงสำรวจดูตั้งแต่พื้นแผ่นดินจนจรดกำหนดขอบปากจักรวาล จากกำหนดขอบปากจักรวาลจนจรดพรหมโลก ทอดพระเนตรเห็นการประชุมของเทวดาแล้ว ทรงดำริว่า “เทวสมาคมนี้ใหญ่นัก ส่วนภิกษุทั้งหลายไม่ทราบว่า เทวสมาคมนี้ใหญ่อย่างนี้ เอาเถิดเราจะบอกเธอทั้งหลาย เมื่อทรงพระดำริอย่างนั้นเสร็จแล้ว ทรงขยายเรื่องทั้งหมดให้พิสดารด้วยคำว่า **ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัส (อถ โข ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ)** ดังนี้ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ครั้งที่มีจำนวนสูงสุด (เอตปรมา)** มีวิเคราะห์ว่า เท่านี้เป็นจำนวนสูงสุดแห่งเทวดาเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น เทวดาเหล่านี้ชื่อว่ามีเท่านี้เป็นจำนวนสูงสุด แต่เพราะบัดนี้ ไม่มีพระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงไม่ตรัสครั้งที่ ๓ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเทวดา ฯลฯ ในบัดนี้” คำว่า **จักบอก (อาจิกฺขิสฺสามิ ภิกฺขเว)** ถามว่า พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว เพราะเหตุไร

ตอบว่า ตรัสแล้วเพื่อให้ทราบความพรักพร้อมแห่งจิตของพวกเทวดา

ได้ยินว่า พวกเทวดาพากันคิดว่า พระผู้มีพระภาคจะทรงตรัสชื่อและโคตรของทวยเทพชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น ของชั้นผุ้น้อยจะทรงตรัสทำไม ในมหาสมาคมนี้ ดังนี้ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาว่า เทพเหล่านี้คิดอย่างไร ดังนี้ ก็ทรงทราบ จิตตวาระนั้นของเทวดาเหล่านั้น เหมือนสอดมือเข้าไปในปากคลำหัวใจ และเหมือนจับโจรได้พร้อมของกลาง จึงทรงดำริว่า เราจะกล่าวถึงชื่อและโคตรของเทพแม้ทั้งหมด ทั้งชั้นผู้น้อยและชั้นผู้ใหญ่ซึ่งต่างก็มาจากหมื่นจักรวาลดังนี้

ธรรมดาว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงเป็นผู้ใหญ่ พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงเป็นสัตว์พิเศษ ทรงทราบสิ่งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวดาได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้แจ้ง ได้ถึง ได้แสวงหา ได้พิจารณาด้วยใจ ไม่ว่าสิ่งไรๆ ในที่ใดๆ จะเป็นรูปารมณ์ในรูปารมณ์ที่จำแนกด้วยอำนาจแห่งรูปมีรูปสีเขียวเป็นต้น หรืออารมณ์มีสัททารมณ์เป็นต้นที่จำแนกออกไว้เป็นแผนกๆ ในสัททารมณ์เป็นต้น ที่จำแนกด้วยอำนาจแห่งเสียงกลองเป็นต้นอันมีอยู่ ซึ่งมาสู่คลองที่เบื้องหน้าพระญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ เทวดาและมนุษย์ถึงแสวงหา ตรองตามด้วยใจนั้น เราก็รู้ ... นั้นเราก็เห็น ... นั้นเราก็รู้แล้ว”[๒๘๘]

พระผู้มีพระภาคทรงมีพระญาณอันอะไร ๆ ขัดขวางไม่ได้ในที่ทุกหนทุกแห่งอย่างนี้ ทรงได้ทำพวกเทวดาแม้ทั้งหมดนั้นให้เป็นสองพวกด้วยอำนาจแห่งภัพพสัตว์ และอภัพพสัตว์ ทรงตรัส

---

[๒๘๘] องฺ.จตกฺก. (บาลี) ๒๑/๒๔/๒๙, องฺ.จตกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๔/๓๗.

เรียกว่า อภัพพสัตว์โดยนัยว่า หรือสัตว์เหล่าใด ถึงพร้อมด้วยกัมมาวรณ์ ดังนี้ สัตว์เหล่านั้น แม้จะจะอยู่วิหารเดียวกัน พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ไม่ทรงมองดู แต่พวกภัพพสัตว์ ซึ่งตรงกันข้ามกับอภัพพสัตว์นั้น พวกนั้น แม้อยู่ในที่ไกล ก็จะเสด็จไปทรงสงเคราะห์ เพราะเหตุนั้น แม้ในเทวสมาคมนั้น พระผู้มีพระภาคก็ทรงละพวกที่เป็นอภัพพสัตว์ แล้วทรงรวบรวมเอาภัพพสัตว์ เมื่อทรงรวบรวมเสร็จแล้ว ก็ทรงจัดเป็น ๖ พวกด้วยอำนาจแห่งจริตนั่นเองว่า ในเทวสมาคมนี้ พวกราคะจริตมีเท่านี้ พวกโทสจริตมีเท่านี้ดังนี้ ลำดับนั้น เมื่อทรงใคร่ครวญถึงธรรมเทศนา อันเป็นสัปปายะแก่พวกจริตเหล่านั้น ทรงกำหนดเทศนาว่า สำหรับเทวดาทั้งหลายผู้มีราคจริตเราจักแสดงสัมมาปริพพาชนียสูตร[๒๘๙] สำหรับพวกโทสจริตเราจักแสดงกลหวิวาทสูตร[๒๙๐] สำหรับพวกโมหจริตเราจักแสดงมหาพยูหสูตร[๒๙๑] สำหรับพวกวิตกจริตเราจักแสดงจูฬพยูหสูตร[๒๙๒] สำหรับพวกสัทธาจริต เราจักแสดงทุกวัฏฏกปฏิปทาสูตร[๒๙๓] สำหรับพวกพุทธิจริตเราจักแสดงปุราเภทสูตร[๒๙๔] ดังนี้ แล้วก็ทรงใส่พระทัยถึงบริษัทนั้นอีกว่า บริษัทพึงรู้ได้ด้วยอัธยาศัยของตนหรือหนอ ด้วยอัธยาศัยของผู้อื่น ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่เกิดขึ้น หรือด้วยอำนาจแห่งการถาม ดังนี้ จากนั้นทรงทราบว่า บริษัทพึงทราบได้ด้วยอำนาจแห่งการถาม ดังนี้ แล้วทรงดำริว่า จะมีใครหรือไม่หนอ ที่เป็นผู้ถือเอาอัธยาศัยของทวยเทพแล้วสามารถเพื่อจะถามปัญหาด้วยอำนาจแห่งจริตได้ ดังนี้แล้วได้ทรงเห็นว่า ในบรรดาภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปนั้น แม้เพียงรูปเดียวก้ยังไม่สามารถทั้งสองรูป ก็ทรงเห็นว่าถึงท่านเหล่านั้นก็จะไม่อาจดับนี้แล้วทรงอาวัชชนาการถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าว่า ถ้าพึงมีพระปัจเจกพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าจะสามารถหรือไม่หนอ ดังนี้ ก็ทรงทราบว่าแม้พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ยังไม่สามารถ ดังนี้ จากนั้นทรงรวบรวมด้วยพระดำริว่าบรรดาท้าวสักกะและเท้าสุยามะเป็นต้น ใคร ๆ จะพึงสามารถ ดังนี้ จริงอยู่ แม้ ถ้าว่าในท่านแม้เหล่านั้น ผู้ไรๆ จะพึงให้สามารถถามพระองค์แล้วจะพึงตอบเสียเอง แต่ว่า แม้ในท่านเหล่านั้นใครๆ ก็ไม่สามารถ

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ได้ทรงมีพระดำริอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าอย่างเราเท่านั้นจึงจะสามารถ และก็ในที่อื่นพึงมีพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอีกไหม ดังนี้ แล้วก็ทรงแผ่พระญาณอันไม่มีที่สุดไปในโลกธาตุอันไม่มีที่สิ้นสุด ทรงตรวจดูก็ไม่ได้ทรงเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ข้อที่ไม่ทรงเห็นผู้ใดเสมอพระองค์ในบัดนี้ นั้น ไม่น่าอัศจรรย์เลย แม้ในวันประสูติ เมื่อไม่ทรงเห็นใครเสมอพระองค์ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในพรหมชาลสูตรวรรณนา พระองค์ก็ทรงเปล่งสีหนาท ที่ไม่มีใครจะพึงปฏิวัติได้ว่า เราคือบุคคลผู้เป็นเลิศของโลก[๒๙๕] เมื่อไม่ทรงเห็นคนอื่น เท่าพระองค์อย่างนี้แล้วก็ทรงดำริว่า ถ้าเราพึงถามแล้วตอบเสียเองเลย แม้เมื่อเป็นอย่างนี้เทวดเหล่านั้น ก็ไม่อาจจะแทงตลอดได้ แต่เมื่อพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นนั่นแล ทรงถามแล้วเราตอบ จึงจะเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์และพวกเทวดาก็จะสามารถแทงตลอดได้ด้วยฉะนั้น เราจะสร้างพระพุทธนิมิต ดังนี้ แล้วทรงเข้าฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญา ครั้งทรงออกแล้วก็ทรงบริกรรมด้วยกามาวจรจิตทั้งหลายว่า ขอให้ถือบาตรและจีวร

---

[๒๘๙] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๓๖๔/๔๐๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๖๔/๕๘๕.
[๒๙๐] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๘๗๐/๕๐๓, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๗๐/๗๐๘.
[๒๙๑] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๙๐๓/๕๑๐, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๐๓/๗๑๗.
[๒๙๒] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๘๘๗/๕๐๗, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๘๗/๗๑๓.
[๒๙๓] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๙๒๓/๕๑๔, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๒๓/๕๑๔.
[๒๙๔] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๙๕๖/๕๐๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๕๖/๗๒๒.
[๒๙๕] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๑/๑๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๑/๑๔.

การเหลียวหน้า และเหลียวหลัง การคู้เข้าและการเหยียดออกจงเหมือนเราทีเดียว แล้วทรงอธิษฐานด้วยรูปาวจรจิต เหมือนทำลายมณฑลแห่งดวงจันทร์ที่กำลังลอยเด่น ให้หลุดออกจากวงโคจรรอบเขายุคันธรทางทิศตะวันออกอยู่ฉะนั้น

หมู่เทพครั้นได้เห็นบุรพนิมิตนั้น ก็พูดว่า ท่านทั้งหลายดวงจันทร์ดวงอื่น ขึ้นไปอีกหรือหนอแล เมื่อพระพุทธนิมิตละดวงจันทร์แล้วเข้ามาใกล้ ก็กล่าวกันว่าไม่ใช่ดวงจันทร์ แต่เป็นดวงอาทิตย์ขึ้นต่างหาก เมื่อพุทธนิมิตยิ่งใกล้เข้ามาก็พูดกันอีกว่าไม่ใช่ดวงอาทิตย์ แต่เป็นเทววิมาน เมื่อยิ่งเข้ามาใกล้อีกก็พูดว่าไม่ใช่เทววิมาน แต่เป็นเทพบุตร เมื่อยิ่งใกล้เข้ามาก็กล่าวกันว่า ไม่ใช่เทพบุตร แต่เป็นท้าวมหาพรหม เมื่อยิ่งใกล้เข้ามาอีก ก็พูดว่า ไม่ใช่ท้าวมหาพรหม แต่นั่น เป็นพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งเสด็จมา ดังนี้ ในที่นั้นเทวดาผู้เป็นปุถุชน ก็พากันคิดว่า พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเทวสมาคมก็ใหญ่ถึงเพียงนี้แล้ว สองพระองค์เทวสมาคมจะใหญ่ขนาดไหนส่วนเทวดาผู้เป็นพระอริยะ ก็พากันคิดว่า ในโลกธาตุเดียว ไม่มีพระพุทธเจ้าสองพระองค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ขึ้นมาอีกพระองค์หนึ่ง ที่เหมือนกันกับพระองค์เป็นแน่ดังนี้

ลำดับนั้น เมื่อหมู่เทพกำลังเห็นพุทธนิมิตอยู่นั่นเอง พระพุทธนิมิตก็เสด็จมาถึง ไม่ทรงไหว้พระทศพลเลย ทำให้เท่าๆ กันในที่เฉพาะพระพักตร์ แล้วก็ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่เนรมิตไว้ พระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการแม้ของพระผู้มีพระภาค ของพระพุทธนิมิตก็มี ๓๒ ประการเหมือนกัน พระฉัพพัณณรังสีเปล่งออกจากพระสรีระแม้ของพระผู้มีพระภาค แม้ของพระพุทธนิมิตก็เหมือนกัน พระรัศมีจากพระกายของพระผู้มีพระภาคกระทบพระกายของพระพุทธนิมิต แม้พระรัศมีจากพระกายของพระพุทธนิมิตก็กระทบพระกายของพระผู้มีพระภาค พระรัศมีจากพระกายของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ พุ่งขึ้นไปจนจรดชั้นอกนิฏฐพรหมกลับจากนั้นก็พุ่งลงสู่เศียรขของเทวดาทุก ๆ ตน แล้วตั้งอยู่ที่ปกขอบจักรวาล ห้องจักรวาลทั้งสิ้นรุ่งเรืองดังเรือนพระเจดีย์ที่มีไม้จันทน์โค้งที่แล้วไปด้วยเงินอันรัดรึงไว้แล้วฉะนั้น เทวดาในหมื่นจักรวาลรวมเป็นกลุ่มในจักรวาลเดียวเข้าไปตั้งอยู่ในระหว่างแห่งห้องของรัศมีของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ เมื่อพระพุทธนิมิตกำลังประทับนั่งอยู่แล เมื่อจะชมเชย การละกิเลสที่โพธิบัลลังก์ของพระทศพลจึงตรัสคาถาว่า

(พระพุทธเนรมิตทูลถามดังนี้)

ข้าพระองค์ขอทูลถามพระมุนีผู้มีปัญญามาก
ทรงข้ามโอฆะได้แล้วปรินิพพาน[๒๙๖] มีพระทัยมั่นคง
ภิกษุนั้นบรรเทากามทั้งหลาย ออกจากเรือน (มาบวช) แล้ว
พึงละเว้นอยู่ในโลกโดยชอบได้อย่างไร”[๒๙๗]

พระศาสดา ครั้นทรงคิดว่า เราจะกล่าวถึงชื่อและโคตร ของผู้ที่มาแล้วๆ เพื่อให้เทวดาทั้งหลายเป็นผู้มีจิตพรักพร้อมก่อน จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า **จักบอก (อจิกฺขิสฺสามิ ภิกฺขเว)** ดังนี้

(๙๘) บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เราจะกล่าวเป็นคาถา (สิโลกมนุกสฺสามิ)** ได้แก่ ถ้อยคำที่ประพันธ์เป็นฉันท์ คือจะให้หมู่คำที่กำหนดแน่นอนแล้วด้วยอักษรหรือบทเป็นไป คำว่า **เหล่าภุมมเทวดาอาศัยอยู่ในที่ใดเหล่าภิกษุก็อาศัยอยู่ในที่นั้น (ยตฺถ ภุมฺมา ตทสฺสิตา)** ได้แก่ พวกภุมมัฏฐเทวดามีในที่ใดๆ ภิกษุทั้งหลายก็อาศัยที่นั้นๆ พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญภิกษุเหล่านั้น ด้วยพระ

---

[๒๙๖] ปรินิพพาน ในที่นี้หมายถึงสอุปาทิเสสนิพพาน (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๖๒/๑๘๑).

[๒๙๗] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๓๖๒/๔๐๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๖๒/๕๘๔.

ดำรัสเป็นต้นว่า ภิกษุเหล่าใดอาศัยซอกเขา อธิบายว่า ภิกษุเหล่าใดอาศัย ท้อง(ซอก)ภูเขาอยู่ คำว่า **มีจิตมุ่งมั่น (ปหิตตฺตา)** ได้แก่ มีจิตส่งไปแล้ว คำว่า **มีจิตตั้งมั่น (สมาหิตา)** ได้แก่ ไม่ฟุ้งซ่าน

คำว่า **พวกเธอมีจำนวนมาก (ปฺถู)** ได้แก่ ภิกษุจำนวนมาก คำว่า **เร้นอยู่ เหมือนราชสีห์ (สีหาวสลฺลีนา)** ได้แก่ เข้าถึงความเป็นผู้มีจิตเป็นหนึ่ง เหมือนสีหะซ่อนตัว คำว่า **ข่มความขนพองสยองเกล้าได้ (โลมหำสามภิสมฺภุโน)** ได้แก่ ความขนพองดำรงอยู่แล้วมีคำอธิบายว่า ไม่มีความขลาดกลัว คำว่า **มีจิตสะอาดหมดจด (โอทาตมนสา สุทฺธา)** ได้แก่ เป็นผู้มีจิตขาวผ่อง คือบริสุทธิ์ คำว่า **ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว (วิปฺปสนฺนมนาวิลา)** ได้แก่ ผ่องใสคือไม่มีความขุ่นมัว

คำว่า **ทรงทราบว่ามีภิกษุกว่า ๕๐๐ รูป (ภิยฺโย ปญฺจสเต ญตฺวา)** ได้แก่ ทรงทราบภิกษุทั้งหลายเกินจำนวน ๕๐๐ รูป รวมทั้งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย คำว่า **ผู้อยู่ในป่า ในเขตกรุงกบิลพัสดุ์ (วเน กาปิลวตฺถเว)** ได้แก่ ที่ป่าชัฏซึ่งเกิดอยู่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ คำว่า **พระศาสดา ... จึงรับสั่งเรียกมาตรัส (ตโต อามนฺตยิ สตฺถา)** ได้แก่ ตรัสเรียกในเวลานั้น คำว่า **พระสาวกผู้ยินดีในศาสนา (สาวเก สาสเน รเต)** ได้แก่ ชื่อว่าสาวก เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการฟังธรรมเทศนาของพระองค์ ชื่อว่าผู้ยินดีในศาสนา เพราะยินดีในคำสั่งสอนคือไตรสิกขา พระผู้มีพระภาคทรงทำคำทั้งหมดนั้น ให้เหมือนคนอื่นกล่าวด้วยพระดำรัสว่า สิโลกมนุกสฺสามิ ดังนี้

คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย หมู่เทพมุ่งมากันแล้ว พวกเธอจงรู้จักเทพเหล่านั้น (เทวกายา อภิกฺกนฺตา เต วิชานาถ ภิกฺขโว)** ได้แก่ พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อประโยชน์ ก่อภินิหารแห่งทิพพจักขุญาณของภิกษุเหล่านั้นว่า “เธอทั้งหลายจงรู้จักพวกเทพเหล่านั้นด้วยทิพพจักขุ” คำว่า **ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพากันทำความเพียร(เต จ อาตปฺปมกรุ สุตฺวา พุทฺธสฺส สาสนำ)** ได้แก่ ก็ได้กระทำความเพียร เพื่อประโยชน์แก่ทิพพจักขุนั้น

ญาณปรากฏขึ้นแก่ภิกษุเหล่านั้น ผู้พอลงมือกระทำความเพียรอย่างนั้นเท่านั้น

ถามว่า ญาณเช่นไร ปรากฏ?

ตอบว่า ทิพพจักขุญาณอันเป็นเหตุให้เห็นพวกอมนุษย์เกิดขึ้นแล้ว ทิพพจักขุญาณนั้น มิใช่ว่าท่านเหล่านั้นจะกระทำบริกรรมแล้วให้เกิดขึ้นในขณะนั้น แต่ทิพพจักขุญาณนั้นสำเร็จแล้วด้วยมรรคนั่นเอง ก็แล เพียงอภินิหารแห่งทิพพจักขุญาณนั้นเท่านั้นที่ท่านเหล่านั้นได้กระทำแล้วเพื่อเห็นอมนุษย์ แม้พระศาสดาก็ทรงหมายเอาข้อนี้เองว่า เธอทั้งหลายมีญาณ ถ้าเช่นนั้นเธอทั้งหลายจงน้อมญาณไปรู้แล้วจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงรู้จักเทพเหล่านั้น”

บาทคาถาว่า **ภิกษุบางพวก เห็นอมนุษย์ ๑๐๐ ตน (อปฺเปเก สตมทฺทกฺขุ)** ได้แก่ บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุบางพวกได้เห็นอมนุษย์จำนวน ๑๐๐ บาทคาถาว่า **บางพวกเห็น ๑,๐๐๐ ตน บางพวกเห็น ๗๐,๐๐๐ ตน (สหสฺสำ อถ สตฺตรึ)** ได้แก่ ภิกษุบางพวกเห็นอมนุษย์จำนวน ๑,๐๐๐ ภิกษุบางพวกเห็นอมนุษย์ ๗๐,๐๐๐ ตน

บาทคาถาว่า **บางพวกเห็น ๑๐๐,๐๐๐ ตน (สตำ เอเก สหสฺสานำ)** ได้แก่ ภิกษุบางพวกเห็นอมนุษย์จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ ตน บาทคาถาว่า **บางพวกเห็นมากมายไม่มีที่สิ้นสุด (อปฺเปเกนนฺตมทฺทกฺขุ)** ได้แก่ ภิกษุบางพวกได้เห็นอย่างกว้างขวาง อธิบายว่า ได้เห็นอมนุษย์แม้ที่ไม่ได้กำหนดด้วยอำนาจแห่งจำนวน ๑๐๐ ตน และด้วยอำนาจแห่งจำนวน ๑,๐๐๐ ตน

ถามว่า เพราะเหตุไร?

ตอบว่า เพราะเหตุที่อมนุษย์อยู่กระจายไปทั่วทุกทิศ ฉะนั้นอมนุษย์จึงเต็ม แออัดเลยทีเดียว

บาทคาถาว่า **ทรงทราบเหตุทั้งหมด (ตญฺจ สพฺพํ อภิญฺญาย)** ได้แก่ บรรดาภิกษุเหล่านั้น สิ่งใดที่แต่ละรูปได้เห็น ก็รู้สิ่งทั้งหมดนั้นด้วย บาทคาถาว่า **พระศาสดาผู้มีพระจักษุทรงกำหนดแล้ว (ววตฺถิตฺวาน จกฺขุนา)** ได้แก่ พระศาสดาผู้ทรงมีจักษุด้วยจักษุ ๕ อย่าง ทรงใคร่ครวญ โดยประจักษ์เหมือนผู้ใคร่ครวญดูรายมือฉะนั้น จึงตรัสคาถาที่กล่าวมาเมื่อก่อนว่า **จึงรับสั่งเรียก (ตโต อามนฺตยิ)** ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงต้องการระบุชื่อ และโคตร ในคาถานี้มีความสัมพันธ์กันดังต่อไปนี้ เธอทั้งหลายจงรู้จัก คือจงดู ได้แก่ จงมองดู พวกอมนุษย์ที่เราจะระบุแก่เธอทั้งหลาย ดังนี้ คำว่า **ด้วยวาจา (คิราหิ)** ได้แก่ ด้วยคำพูดทั้งหลาย คำว่า **ตามลำดับ (อนุปุพฺพโส)** ได้แก่ โดยลำดับ

(๙๙) สองบาทคาถาว่า **ยักษ์ ๗,๐๐๐ ตน ที่เป็นภุมมเทวดาอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ (สตฺตสหสฺสาว ยกฺขา ภุมฺมา กาปิลวตฺถวา)** ได้แก่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า หมู่ยักษ์คือพวกเทพ ที่อยู่ตามแผ่นดินอาศัยกรุงกบิลพัสดุ เกิดในกรุงกบิลพัสดุนั้นมาก่อน คำว่า **มีฤทธิ์ (อิทฺธิมนฺโต)** ได้แก่ ประกอบด้วยฤทธิ์อันเป็นทิพย์ คำว่า **มีความรุ่งเรือง (ชุติมนฺโต)** ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยอานุภาพ คำว่า **มีผิวพรรณงดงาม (วณฺณวนฺโต)** ได้แก่ ผู้สมบูรณ์ด้วยผิวพรรณของร่างกาย คำว่า **มียศ (ยสสฺสิโน)** ได้แก่ สมบูรณ์ด้วยบริวารสอง คำว่า **ต่างยินดีมุ่งมา (โมทมานา อภิกฺกามุ)** ได้แก่ มีจิตยินดีมาแล้ว บาทคาถาว่า **ยังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ภิกฺขูนํ สมิตึ วนํ)** ได้แก่ มาเพื่อต้องการดูป่าใหญ่แห่งนี้คือสำนักของพวกภิกษุนี้ ได้แก่ เพื่อต้องการดูภิกษุทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ที่ประชุม (สมิตึ)** ได้แก่ การประชุม อธิบายว่า มาแล้วเพื่อชมภิกษุเหล่านี้ก็ได้

สองบาทคาถาว่า **ยักษ์ ๖,๐๐๐ ตนอยู่ที่ภูเขาหิมพานต์มีผิวพรรณหลายหลาก (ฉ-สหสฺสา เหมวตา ยกฺขา นานตฺตวณฺณิโน)** ได้แก่ พวกยักษ์ที่เกิด ณ ที่ภูเขาหิมวันต์ จำนวน ๖,๐๐๐ ตน พวกยักษ์แม้ทั้งหมดนั้น มีสีต่างๆ กันด้วยอำนาจแห่งสีเขียวเป็นต้น

บาทคาถาว่า **ยักษ์ ๓,๐๐๐ ตนอยู่ที่ภูเขาสาตาคีรี (สาตาคิรา ติสหสฺสา)** ได้แก่ พวกยักษ์ซึ่งเกิดที่ภูเขาสาตาคิรี มีจำนวน ๓,๐๐๐ คน

บาทคาถาว่า **ยักษ์เหล่านั้นรวมเป็น ๑๖,๐๐๐ ตน (อิจฺเจเต โสฬสสหสฺสา)** ได้แก่ ยักษ์แม้ทั้งหมดนี้ รวมเป็นยักษ์จำนวน ๑๖,๐๐๐ ตน บาทคาถาว่า **ยักษ์ ๕๐๐ ตนอยู่ที่ภูเขาเวสสามิต (เวสฺสสามิตฺตา ปญฺจสตา)** ได้แก่ พวกยักษ์ที่เกิด ณ ภูเขาวิศวามิตรจำนวน ๕๐๐ ตน

บาทคาถาว่า **กุมภีรยักษ์ผู้รักษากรุงราชคฤห์ (กุมฺภีโร ราชคหิโก)** ได้แก่ ยักษ์ชื่อกุมภีร์เกิดในกรุงราชคฤห์ บาทคาถาว่า **อยู่ที่ภูเขาเวปุลละ (เวปุลฺลสฺส นิเวสนา)** ได้แก่ ภูเขาชื่อเวปุลละเป็นที่อยู่คือเป็นที่อาศัยอยู่ของยักษ์นั้น สองบาทคาถาว่า **มียักษ์กว่า ๑๐๐,๐๐๐ ตนแวดล้อมเขา (ภิยฺโย นํ สตสหสฺสํ ยกฺขานํ ปยิรุปาสติ)** ได้แก่ ยักษ์เกินจำนวนแสนเข้าไปใกล้ กุมภีร์ยักษ์นั้น สองบาทคาถาว่า **กุมภีรยักษ์ผู้รักษากรุงราชคฤห์แม้นั้น ก็มุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (กุมฺภีโร ราชคหิโก โสปาคา สมิตึ วนํ)** ได้แก่ แม้ยักษ์ชื่อกุมภีร์นั้น พร้อมกับบริวารก็มาสู่ป่านี้ เพื่อชมการประชุมของภิกษุทั้งหลาย

(๑๐๐) สองบาทคาถาว่า **ท้าวธตรฐปกครองทิศตะวันออก (ปุริมญฺจ ทิสํ ราชา ธตรฏฺโฐ ปสาสติ)** ได้แก่ ท้าวธตรฏฐทรงปกครองทางทิศปาจีน บาทคาถาว่า **เป็นหัวหน้าของพวกคนธรรพ์ (คนฺธพฺพานํ อาธิปติ)** ได้แก่ ทรงเป็นหัวหน้าของพวกคนธรรพ์ คนธรรพ์แม้ทั้งหมดนั้นเป็นไปใน

อำนาจของท้าวธตรฐนั้น บาทคาถาว่า **เป็นมหาราชผู้มียศ (มหาราชา ยสสฺสิโน)** ได้แก่ มหาราชพระองค์นั้นทรงมีบริวารมาก

สองบาทคาถาว่า **แม้บุตรของเธอมีจำนวนมากต่างมีพลังมาก(และ)มีชื่อว่าอินทะ (ปุตฺตาปิ ตสฺส พหโว อินทนามา มหพฺพลา)** ได้แก่ พวกลูก ๆ ของท้าวธตรฐนั้นมีจำนวนมาก มีกำลังมากเธอเหล่านั้นทรงชื่อของท้าวสักกะเทวราช

บาทคาถาว่า **ท้าววิรุฬหกปกครอง (วิรุโฬฺห ตปฺปสาสติ)** ได้แก่ ทิศนั้น ท้าววิรุฬหกทรงอนุศาสสน์

คำว่า **แม้บุตรของเธอ (ปุตฺตาปิ ตสฺส)** บุตรทั้งหลายแม้ของเธอก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ก็ในบาลีท่านเขียนว่า มหพฺพลา(มีกำลังมาก) ปาฐะในอรรถกถาว่า มหาพลา(มีกำลังมาก) ในวาระทั้งปวง ส่วนคาถาเหล่านี้ว่า

ท้าวธตรฐอยู่ทางทิศตะวันออก
ท้าววิรุฬหกอยู่ทางทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์อยู่ทางทิศตะวันตก
ท้าวกุเวรอยู่ทางทิศเหนือ ท้าวจาตุมหาราชนั้น
มีแสงสว่างส่องไปโดยรอบทั่วทั้ง ๔ ทิศ
สถิตอยู่ในป่า เขตกรุงกบิลพัสดุ์[๒๙๘]
พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วด้วยอำนาจสงเคราะห์เข้าด้วยกันทั้งหมด

ก็ในคาถานี้ มีใจความดังต่อไปนี้ ใน ๑๐,๐๐๐ จักรวาลต่างก็มีท้าวมหาราช ทรงพระนามว่าธตรฐ แม้ทุกองค์ทรงมีคนธรรพ์องค์ละ ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิเป็นบริวาร สถิตอยู่เต็มห้องจักรวาลาตั้งแต่ป่าใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ไปทางทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหกเป็นต้นสถิตอยู่ทางทิศใต้เป็นต้นก็อย่างนั้น เพราะเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “มีแสงสว่างส่องไปโดยรอบทั่วทั้ง ๔ ทิศสถิตอยู่” ก็คำอธิบายมีอย่างนี้ว่า มาจากจักรวาลโดยรอบ ยังทิศทั้ง ๔ ให้รุ่งเรืองอย่างดีประทับอยู่เหมือนกองไฟบนยอดเขา ก็ท่านเหล่านั้นทรงหมายเอาป่าใกล้กรุง กบิลพัสดุ์ เท่านั้นแล้วจึงมาเพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถึงท่านทั้งหลายว่าเป็นผู้ยังจักรวาลให้เต็มเท่าๆ กัน ด้วยจักรวาล แล้วประทับที่ป่าใกล้กรุงกบิลพัสดุดังนี้

(๑๐๑) สองบาทคาถาว่า **พวกผู้รับใช้ของท้าวมหาราชเหล่านั้น เป็นพวกมีมายาหลอกลวง โอ้อวดก็มาด้วย (เตสํ มายาวิโน ทาสา อาคู วณฺจนิภา สธา)** ได้แก่ มหาราชเหล่านั้นทรงมีทาสที่ประพฤติคดโกง ประกอบด้วยเจ้าเล่ห์ ซึ่งมีการปกปิดความชั่วที่กระทำไว้เป็นลักษณะเป็นพวกที่เรียกว่าผู้ล่อลวง เพราะหลอกลวงโลกด้วยการหลอกลวงทั้งต่อหน้าและลับหลัง และพวกที่เรียกว่าผู้โอ้อวด เพราะประกอบด้วย ความฉ่อฉล และโอ้อวด แม้พวกเหล่านั้นก็มา สองบาทคาถาว่า **พวกผู้รับใช้ที่มีมายา คือ กุเฏณฺ เวเฏณฺ วิฏู วิฏฺฏุ (มายา กุเฏณฺ วิเฏณฺ วิฏู จ วิฏฺโฏ สห)** ได้แก่ ผู้รับใช้แม้ทั้งหมดนั้น ล้วนแต่เป็นผู้กระทำมายาทั้งนั้น ก็ในพวกทำมายานี้โดยชื่อก็มี กุเฏณฺ ๑ วิเฏณฺ ส่วนในพระบาลีท่านเขียนว่า เวเฏณฺ ๑ วิฏู ๑ วิฏฺฏุ ๑ คำว่า **ก็มาด้วย (สห)** ได้แก่ แม้วิฏฺฏุนั้นก็มากับพวกทำมายาเหล่านั้นเหมือนกัน

---

[๒๙๘] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓๖/๒๒๐. ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๖/๒๖๕.

สองบาทคาถาว่า **จันทนะ กามเสฏฐะ กินฺนุฆณฺฑุ และนิฆัณฑุ (จนฺทโน กามเสฏฺโฐ จ กินฺนุฆณฺฑุ นิฆณฺฑุ จ)** ได้แก่ ผู้รับใช้อื่นอีกชื่อว่ากินนุมัณฑะ แต่ในพระบาลีเขียนว่า “กินฺนุฆณฺฑุ” ดังนี้ คำว่า **และนิฆัณฑุ(นิฆณฺฑุ จ)** ได้แก่ ผู้รับใช้อื่นชื่อนิฆัณฑุ ผู้รับใช้มีประมาณเท่านี้ ส่วนคนธรรพ์เหล่าอื่นจากนี้ไปเหล่านี้ ชื่อว่าเทวราช คือ

ปนาทะ โอปมัญญะ มาตลิผู้เป็นเทพสารถี
จิตตเสนะ นโฬราชะ ชโนสภะ ปัญจสิขะ
ติมพรุ (คันธรรพเทวราชา)
และสุริยวัจฉสา (คันธรรพเทวธิดา) ก็มาด้วย[๒๙๙]

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เทพสารถี (เทวสูโต)** ได้แก่ เทพผู้ทำหน้าที่พลขับ คำว่า **จิตตเสนะ (จิตฺตเสโน)** ได้แก่ เทพบุตร ๓ ตน คือ (๑) จิตตเทพบุตร (๒) เสนเทพบุตร (๓) จิตตเสนเทพบุตร คำว่า **คนธรรพ์ (คนฺธพฺโพ)** ความว่า จิตตเสนะนี้เป็นเทพบุตรผู้อยู่ในหมู่คนธรรพ์ แต่จิตตเสนเทพบุตรนี้เป็นคนธรรพ์เพียงผู้เดียวก็หามิได้ เทพบุตรเหล่านั่นแม้ทั้งหมดมีปนาทะเทพบุตรเป็นต้นก็เป็นคนธรรพ์เหมือนกัน คำว่า **นโฬราชะ (นโฬราชา)** ได้แก่ เทพบุตรองค์หนึ่งผู้มีชื่อว่านฬการเทพบุตร คำว่า **ชโนสภะ (ชโนสโภ**) ได้แก่ เทพบุตรผู้มีนามว่าชนวสภะ บาทคาถาว่า **ปัญจสิขะคันธรรพบุตรก็มาด้วย (อาคู ปญฺจสิโข เจว)** ได้แก่ ปัญสิขเทพบุตรก็มาเหมือนกัน คำว่า **ติมพรุ (ติมฺพรุ)** ได้แก่ คันธัพพเทวราชผู้มีพระนามว่าติมพรุ คำว่า **สุริยวัจฉสา (คันธรรพเทวธิดา) (สูริยวจฺฉสา)** ได้แก่ คันธรรพเทพธิดาผู้เป็นราชเทวธิดาของติมพรุคันธรรพเทวราชนั่นเอง

(๑๐๒) สองบาทคาถาว่า **เทวราชเหล่านั้นและคนธรรพ์อื่น ๆ ที่มาพร้อมเทวราช (เอเต จญฺเญ จ ราชาโน คนฺธพฺพา สห ราชุภิ)** ได้แก่ เทพเหล่านี้ คือเหล่าคันธัพพเทวราชที่ตรัสด้วยอำนาจแห่งพระนาม และเทพคนธรรพ์เหล่านอื่น พร้อมกับเทวราชเหล่านั้น สองบาทคาถาว่า **ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (โมทมานา อภิกฺกามุ ภิกฺขูนํ สมิตึ วนํ)** ได้แก่ มีจิตร่าเริงยินดีมาแล้วสู่พนานี้ อันเป็นสถานที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย

สองบาทคาถาว่า **อนึ่ง หมู่นาคที่อยู่ในสระนาภสะ และที่อยู่ในกรุงเวสาลีมาพร้อมด้วยพวกนาคตัจฉกะ (อถาคู นาสภา นาคา เวสาลา สห ตจฺฉกา)** ได้แก่ พวกนาคทั้งหลายผู้อาศัยอยู่ ณ นภสทหะ และที่อาศัยอยู่ ณ เมืองเวสาลี ก็มาพร้อมกับบริวารของตัจฉกนาคราช คำว่า **นาคกัมพลและนาคอัสดร (กมฺพลสฺสตรา)** ได้แก่ นาคผู้มีนามว่า กัมพล และมีนามว่า อัสสดร ได้ยินว่า นาคเหล่านี้ ย่อมอาศัยอยู่ที่เชิงสิเนรุบรรพต เป็นนาคผู้มเหศักดิ์ที่แม้ครุฑทั้งหลายก็ฉุดดึงไปไม่ได้ บาทคาถาว่า **นาคที่อยู่ในท่าปายาคะก็มาพร้อมด้วยหมู่ญาติ (ปายาคา สห ญาติภิ)** ได้แก่ และพวกนาคที่อาศัยอยู่ ณ ท่าประยาคะ ก็มาแล้วพร้อมกับหมู่ญาติ

บาทคาถาว่า **นาคผู้อยู่ในแม่น้ำยมุนา และนาคที่เกิดในตระกูลธตรฐ (ยามุนา ธตรฏฺฐา จ)** ได้แก่ พวกนาคที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำยมุนา และพวกนาคที่เกิดในตระกูลธตรฐ บาทคาถาว่า **พญาช้างเอราวัณ (เอราวโณ มหานาโค)** ได้แก่ และเอราวัณเทพบุตร มิได้เป็นช้างโดยกำเนิด เป็นแต่เทพบุตรนั้นถูกเรียกว่าช้างเท่านั้น คำว่า **ก็มา (โสปาคา)** ได้แก่ เอราวัณเทพบุตรแม้นั้นก็มาด้วย

---

[๒๙๙] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓๗/๒๒๐-๒๒๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕-๒๖๖.

บาทคาถาว่า **ผู้สามารถจับนาคราชได้ฉับพลัน (เย นาคราเช สหสา หรนฺติ)** ได้แก่ พวกครุฑเหล่าใดถูกความโลภครอบงำแล้วนำ คือจับพวกนาคอันมีประการแห่งคำที่กล่าวมาแล้วนี้ไปได้อย่างรวดเร็ว บาทคาถาว่า **เหล่าครุฑผู้เป็นทิพย์ มีนัยน์ตาบริสุทธิ์ (ทิพฺพา ทิชา ปกฺขิ วิสุทฺธจกฺขุ)** ได้แก่ ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะมีทิพพานุภาพ ชื่อว่าเกิดสองครั้งเพราะเกิดแล้วสองครั้ง คือจากท้องมารดาและจาก กะเปาะฟองไข่ ชื่อว่ามีปีก เพราะประกอบด้วยปีก ชื่อว่ามีจักขุหมดจด เพราะประกอบด้วยตาที่ ๓รถเห็นหมู่นาคในระยะห่างถึงร้อยโยชน์บ้าง พันโยชน์บ้าง บาทคาถาว่า **ผู้บินมาทางอากาศถึงท่ามกลางป่า (เวหายสา เต วนมชฺฌปตฺตา)** ได้แก่ พวกครุฑเหล่านั้นมาถึงป่าใหญ่นี้โดยทางอากาศนั่นเอง บาทคาถาว่า **มีชื่อว่าจิตรสุบรรณ (จิตฺรา สุปณฺณา อิติ เตส นามํ)** ได้แก่ ครุฑเหล่านั้น ชื่อว่าจิตระ และสุบรรณ

สองบาทคาถาว่า **เวลานั้น พวกนาคราชไม่มีความหวาดกลัว (เพราะ) พระพุทธเจ้าทรงกระทำให้ปลอดภัยจากครุฑ (อภยนฺตทา นาคราชานมาสิ สุปณฺณโต เขมมกาสิ พุทฺโธ)** ได้แก่ เพราะเหตุนั้น พวกนาคและครุฑทั้งหมดเหล่านั้น**เจรจากันด้วยวาจาอันไพเราะ** คุยกันเพลิดเพลินเหมือนเพื่อนและเหมือนญาติ สวมกอด จับมือถือแขนวางมือลงบนจงอยบ่าของกันและกันมีจิตร่าเริงยินดี บาทคาถาว่า **นาคกับครุฑต่างมีพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ (นาคา สุปณฺณา สรณมกํสุ)** ได้แก่ พวกเขาเหล่านั้นถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งที่ระลึก

(๑๐๓) บาทคาถาว่า **เป็นผู้พ่ายแพ้ต่อพระอินทร์ผู้ถืออวชิราวุธ (ชิตา วชิรหตฺเถน)** ได้แก่ แม้พวกอสูรที่ถูกพระอินทรีย์ผู้เป็นเทวราชาปราบปรามแล้วในกาลก่อน บาทคาถาว่า **อสูรพวกที่อาศัยอยู่ในมหาสมุทร (สมุทฺทํ อสุรา สิตา)** ได้แก่ เป็นผู้อาศัยอยู่ในมหาสมุทรเพราะเหตุแห่งนางอสุรกัญญาผู้มีนามว่าสุชาดา **อสูรเหล่านั้นแม้ทั้งหมด มีฤทธิ์ มียศ เป็นพี่น้องของท้าววาสวะ**

บรรดาคำเหล่านั้น บาทคาถาว่า **พวกอสูรกาลกัญชะ มีร่างน่ากลัวมาก (กาลกญฺจา มหาภิสฺมา)** ได้แก่ และกาลกัญจา อสูรทั้งหลายเนรมิตรร่างกายจนใหญ่โตน่าสะพึงกลัวก็มาด้วย บาทคาถาว่า **พวกอสูรทานเวฆสะ (อสุรา ทานเวฆสา)** ได้แก่ เหล่านอสูรพวกอื่น ชื่อว่าทานเวฆสาเป็นพวกอสูรที่ถือธนู สองบาทคาถาว่า **อสูรเวปจิตติ อสูรสุจิตติ อสูรปหาราทะ และพญามารนมุจีก็มาด้วย (เวปจิตฺติ สุจิตฺติ จ ปหาราโท นมุจี สห)** ได้แก่ และพวกอสูรเหล่านี้คือ เวปจิตติอสูร และสุจิตติอสูร คำว่า **พญามารนมุจีก็มาด้วย (นมุจี สห)** ได้แก่ และมารเทพบุตรผู้มีชื่อว่านมุจิก็มาพร้อมกับอสูรเหล่านั้น อสูรเหล่านี้อาศัยอยู่ในทะเลแต่นมุจิมารเทพบุตรอยู่ในเทวโลกชั้นปรนิมมิตวัสสดี

ถามว่า เพราะเหตุไร นมุจิเทวบุตตมาถึงมาพร้อมกับอสูรเหล่านั้น

ตอบว่า เพราะเป็นพวก ไม่ถูกใจ เป็นอภัพพบุคคล ส่วนนมุจิเทวบุตตมารก็เช่นนี้เหมือนกันแลธาตุถูกกัน เพราะฉะนั้น จึงมาด้วยกัน

บาทคาถาว่า **บุตรของพลิอสูร ๑๐๐ ตน (สตญฺจ พลิปุตฺตานํ)** ได้แก่ บุตรร้อยหนึ่งของอสูรใหญ่ชื่อพลี บาทคาถาว่า **ที่ชื่อว่าเวโรจนะ (สพฺเพ เวโรจนามกา)** ได้แก่ อสูรทั้งปวงทรงชื่อว่าราหูนั่นเองซึ่งเป็นลุงของตน บาทคาถาว่า **ทุกตนต่างสวมเกราะเข้มแข็ง (สนฺนยฺหิตฺวา พลึ เสนํ)** ได้แก่ ผู้สอดเครื่องเสนาอันมีกำลังของตน ทุกตนจึงกลายเป็นผู้จัดเครื่องสนามเสร็จแล้ว คำว่า **เข้าไปใกล้ราหูจอมอสูรแล้วกล่าวว่า “ขอความเจริญจงมีแก่ท่าน (ราหุภทฺทมุปาคมุ)** ได้แก่ เข้าไปหาจอมอสูรชื่อราหู บาทคาถาว่า **บัดนี้ ถึงเวลาที่ท่านควรเข้าไป (สมโย ทานิ ภทฺทนฺเต)** ได้แก่ ความเจริญ

จงมีแก่ท่าน บัดนี้ เป็นเวลาประชุม อธิบายว่า ท่านจงเข้าไปสู่ป่า อันเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย เพื่อดูหมู่ภิกษุ

(๑๐๔) สองบาทคาถาว่า ว่า **เวลานั้น เทพ (๑๐ หมู่) คือ อาโป ปฐวี เตโช วาโย (อาโป จ เทวา ปฐวี จ เตโช วาโย ตทาคมุ)** ได้แก่ เทพยดาทั้งหลายอันมีชื่อเป็นต้นว่า อาโป ดังนี้ เพราะทำบริกรรมในอาโปกสิณ เป็นต้นแล้วจึงบังเกิดขึ้นก็มาประชุมในครั้งนั้นด้วย สองบาทคาถาว่า **วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ (วรุณา วารุณา เทวา โสโม จ ยสสา สห)** ได้แก่ พวกเทพที่มีชื่ออย่างนี้คือวรุณเทพ วารุณเทพ โสมเทพ ก็มาพร้อมกับยสเทพ บาทคาถาว่า **เมตตาและกรุณา (เมตฺตากรุณากายิกา)** ได้แก่ พวกเทพผู้ทำบริกรรมในเมตตาฌานและในกรุณาฌานแล้วจึงบังเกิดขึ้น บาทคาถาว่า **เป็นผู้มียศก็มาด้วย (อาฬฺ เทวา ยสสฺสิโน)** ได้แก่ แม้เทพทั้งหลายเหล่านี้ เป็นผู้มียศใหญ่ ก็มาแล้ว สองบาทคาถา **เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น๑๐ พวกทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก (ทเสเต ทสธา กายา สพฺเพ นานตฺตวณฺณิโน)** ได้แก่ พวกเทพสิบหมู่เหล่านั้นดำรงอยู่โดยส่วนสิบ ทั้งหมดมีผิวพรรณต่าง ๆ กัน ด้วยามารถแห่งสีเขียวเป็นต้น

คำว่า **เทพ (๑๐ หมู่) คือ เวณฺหู (เวณฺหู จ เทวา)** ได้แก่ เวณหุเทพ คำว่า **สหลี (สหลี จ)** ได้แก่ สหลีเทพ บาทคาถาว่า **และเทพ ๒ หมู่ คือ อสมะ และยมะ (อสมา จ ทฺเว ยมา)** ได้แก่ อสมเทพ และยมกเทพอีก ๒ ตน สองบาทคาถาว่า **เทพผู้อาศัยพระจันทร์ มีพระจันทร์นำหน้ามา (จนฺทสฺสูปนิสา เทวา จนฺทมาฬฺ ปุรกฺขตฺวา)** ได้แก่ พวกเทพที่อาศัยดวงจันทร์ ทำดวงจันทร์ไว้ข้างหน้าแล้วก็มาเหมือนกัน บาทคาถาว่า **มีพระนักษัตรนำหน้า (นกฺขตฺตานิ ปุรกฺขิตฺวา)** ได้แก่ เทวดาทั้งหลายที่อาศัยดาวนักษัตร ก้ทำหมู่ดาวนักษัตรไว้ข้างหน้าแล้วก็มา บาทคาถาว่า **เทพพวกมันทวลาหกะมา (อาฬฺ มนฺทวลาหกา)** ได้แก่ เหล่าวาตวลาหกเทพ อัพภวลาหกเทพ อุณหวลาเทพ เหล่าวลาหกเทพ ทั้งหมดแม้เหล่านั้น ท่านเรียกชื่อว่ามันทวลาหกเทพ เหล่ามันทวลาหกเทพแม้เหล่านั้น ก็มาถึงแล้ว สองบาทคาถาว่า **พระอินทร์ผู้เป็นท้าวสักกะ ผู้เป็นท้าวปุรินททะ ท้าววาสวะ ประเสริฐกว่าเหล่าเทพวสุก็มา (วสูนำ วาสโว เสฏฺโฐ สกฺโกปาคา ปุรินฺทโท)** ได้แก่ วาสวะเทพ คือเทพองค์ใดที่เรียกว่าท้าวสักกะ แล้วท้าวปุรินททะ ซึ่งเป็นผู้ประเสริฐกว่าวสุเทพทั้งหลาย แม้ท้าววาสวะนั้นก็เสด็จมา

บาทคาถาว่า **เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** ได้แก่ พวกเทพ ๑๐ เหล่านี้ มาแล้วโดยส่วน ๑๐ บาทคาถาว่า **ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก (สพฺเพ นานตฺตวณฺณิโน)** ได้แก่ มีผิวพรรณต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจแห่งผิวสีเขียวเป็นต้น

บาทคาถาว่า **เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สหภู (อถาฬฺ สหภู เทวา)** ได้แก่ ลำดับต่อมาเทวดาชื่อสหภูก็มาถึงบาทคาถาว่า **ผู้รุ่งเรืองดังเปลวไฟ (ชลมคฺคิสิขาริว)** ได้แก่ รุ่งเรืองอยู่เหมือนเปลวเพลิง ท่านกล่าวว่า **ผู้รุ่งเรืองดังเปลวไฟ (ชลมคฺคิ จ สิขาริว)** เหล่านี้ เป็นชื่อของเทพเหล่านั้น บาทคาถาว่า **อริฏฐกะ โรชะ (อริฏฺฐกา จ โรชา จ)** ได้แก่ พวกอริฏฐกเทพ และพวกโรชเทพ บาทคาถาว่า **ผู้มีรัศมีดังสีดอกผักตบ (อุมฺมาปุปฺผนิภาสิโน)** ได้แก่ เทพเหล่านั้น ชื่อว่าอุมฺมาปุปผเทพ เพราะว่า รัศมีจากกายของเทวดาเหล่านั้น มีสีเหมือนสีดอกผักตบ ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า อุมฺมาปุปฺผนิภาสี ดังนี้

บาทคาถาว่า **วรุณะ สหธรรม (วรุณา สหธมฺมา จ)** ได้แก่ เทพทั้งสององค์เหล่านี้ด้วย บาทคาถาว่า **อัจจุตะ อเนชกะ (อจฺจุตา จ อเนชกา)** ได้แก่ เหล่าอัจจุตเทพ และเหล่าอเนชกเทพ บาทคาถาว่า **สุเลยยะ รุจิระ (สุเลยฺยรุจิรา)** ได้แก่ เหล่าสุเลยยเทพ และเหล่ารุจิรเทพ บาทคาถาว่า

และวาสวเนสีก็มา (อาฎ วาสวเนสิโน) ได้แก่ เหล่าวาสวเนสีเทพก็มา บาทคาถาว่า **เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** ได้แก่ หมู่เทพทั้ง ๑๐ เหล่านี้มาแล้วโดยส่วนสิบเลยทีเดียว

บาทคาถาว่า **เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สมานะ มหาสมานะ (สมานา มหาสมานา)** ได้แก่ พวกเทพชื่อสมานะและพวกเทพชื่อมหาสมานะ บาทคาถาว่า **มานุสะ มานุสุตตมะ (มานุสา มานุสุตฺตมา)** ได้แก่ พวกเทพชื่อมานุสะ และพวกเทพชื่อมานุสุตตมะ สองบาทคาถาว่า **ขิฑฑาปทูสิกะ มโนปทูสิกะก็มา (ขิฑฺฑาปทูสิกา อาคู อาคูมโนปโทสิกา)** ได้แก่ พวกขิฑฑาปทูสิกเทพ และพวกมโนปทูสิกาเทพ ก็มาถึงแล้ว

บาทคาถาว่า **หริ (อถาฎ หรโย เทวา)** ได้แก่ พวกที่ชื่อว่าหริเทพก็มาถึงแล้ว บาทคาถาว่า **โลหิตวาสี (เย จ โลหิตวาสิโน)** ได้แก่ และพวกโลหิตวาสีเทพก็มา บาทคาถาว่า **ปารคะ และมหาปารคะ (ปารคา มหาปารคา)** ได้แก่ เทพสองพวกเหล่านี้คือ ปารคเทพ และมหาปารคเทพก็มาถึงแล้ว บาทคาถาว่า **เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** ได้แก่ หมู่เทพทั้งสิบเหล่านี้ มาแล้วโดยส่วนสิบนั่นเทียว

สองบาทคาถาว่า **เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สุกกะ กรุมหะ อรุณะ เวฆนสะ (สุกฺกา กรุมฺหา อรุณา อาฎ เวฆนสา สห)** ได้แก่ พวกเทพทั้งสามมีพวกสุกกเทพเป็นต้น และพวกเวฆนสะเทพก็มาพร้อมกับเทพเหล่านั้น บาทคาถาว่า **โอทาตคัยหะผู้เป็นหัวหน้า (โอทาตคยฺหา ปาโมกฺขา)** ได้แก่ พวกเทพที่เป็นหัวหน้าชื่อ โอทาตคัยหะเทพ ก็มาถึงแล้ว บาทคาถาว่า **วิจักขณะ (อาฎ เทวา วิจกฺขณา)** ได้แก่ พวกเทพชื่อวิจักขณะก็มา

บาทคาถาว่า **สทามัตตะ หารคชะ (สทามตฺตา ทารคชา)** ได้แก่ พวกเทพชื่อสทามัตตะ และพวกเทพชื่อหารคชะ บาทคาถาว่า **มิสสกะผู้มียศ (มิสฺสกา จ ยสสฺสิโน)** ได้แก่ พวกมิสสกะเทพผู้มีพร้อมด้วยยศ บาทคาถาว่า **ปชุนนเทวราชผู้บันดาลฝนให้ตกก็มา (ถนยํ อาค ปชฺชุนฺโน)** ได้แก่ และพวกปัชชุนนะเทวราช ผู้คำรามอยู่ก็มาแล้ว บาทคาถาว่า **ทั่วทุกทิศ (โย ทิสา อภิวสฺสติ)** ได้แก่ เทพผู้ไปยังทิศใดๆ ฝนก็ตกในทิศนั้นๆ บาทคาถาว่า **เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** ได้แก่ หมู่เทพทั้งสิบเหล่านี้มาแล้วโดยส่วนสิบทีเดียว

บาทคาถาว่า **เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ เทพพวกเขมิยะ เทพชั้นดุสิต เทพชั้นยามา (เขมิยา ตุสิตา ยามา)** ได้แก่ พวกเทพผู้มีความเกษมอยู่ในดุสิตบุรี และพวกเทพที่อยู่ในยามาเทวโลก บาทคาถาว่า **เทพพวกกัฏฐกะ ผู้มียศ (กฏฺฐกา จ ยสสฺสิโน)** ได้แก่ พวกกถกเทพ ผู้สมบูรณ์ด้วยยศ ด้วยส่วนในบาลีเขียนว่า กฏฺฐกา บาทคาถาว่า **เทพพวกลัมพีตกะ เทพพวกลามเสฏฐะ (ลมฺพีตกา ลามเสฏฺฐา)** ได้แก่ พวกลัมพิตกเทพ และพวกลามเสฏฐเทพ บาทคาถาว่า **เทพพวกโชติ อาสวะ (โชตินามา จ อาสวา)** ได้แก่ มีพวกเทวดาที่ชื่อโชติเทพ โชติช่วงเหมือนกองไฟที่ลุกไหม้ต้นอ้อซึ่งก่อขึ้นบนยอดเขา และพวกอาสาเทพก็มา แต่ในบาลีเขียนเป็นโชตินามา ท่านเรียกอาสาเทพว่า อาสวะ ด้วยอำนาจความพอใจ เทพชั้นนิมมานรดีก็มา ถัดมาเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีก็มา บาทคาถาว่า **เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** ได้แก่ หมู่เทพทั้งสิบแม้เหล่านี้ มาแล้วโดยส่วนสิบทีเดียว

บาทคาถาว่า **เทพ ๖๐ หมู่ (สฏฺเฐเต เทวนิกายา)** ได้แก่ เทพ ๑๐ หมู่ ๖ ครั้ง คือ อาโปเทพเป็นต้น รวมเป็นหมู่เทพ ๖๐ หมู่ เทพทั้งหมดมีผิวพรรณแตกต่างกันด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น

บาทคาถาว่า **มาแล้วตามกำหนด (นามนฺวเยน อาคญฺฉุ)** ได้แก่ มาแล้วโดยภาคแห่งชื่อ คือโดยส่วนแห่งชื่อนั่นเทียว บาทคาถาว่า **ชื่อหมู่เทพและเทพพวกอื่นผู้มีผิวพรรณและชื่อเช่นนั้นก็มา (เยจญฺเญ สทิสา สห)** ได้แก่ และแม้เทพในจักรวาลที่เหลือ เหล่าอื่นใดที่เช่นกันกับเทพเหล่านี้ คือเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ทั้งโดยผิวพรรณ ทั้งโดยชื่อ เทพเหล่านั้นมาแล้วเทียว ดังนี้ จึงเป็นอันว่าพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงเทวดาทั้งหมด เหมือนการมัดรวมยอดเป็นกลุ่มๆ ด้วยคาถาเพียงบทเดียวเท่านั้น

ครั้นทรงแสดงเทวดาในหมื่นโลกธาตุอย่างนี้เสร็จแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงความต้องการที่เทวดาเหล่านั้นมาแล้วจึงตรัสคาถาเป็นต้นว่า **ผู้ไม่มีการเกิด (ปวุตฺถชาตึ)** บัณฑิตพึงทราบใจความของคาถานั้นว่า พระอริยสงฆ์ชื่อว่าปวุฏฐชาติ เพราะใช้ในความหมายว่าชาติที่ท่านอยู่แล้วหมดสิ้นไปมีอยู่แก่พระอริยสงฆ์นั้น อันมีชาติอันท่านอยู่จนหมดสิ้นไปแล้วนั้น เราทั้งหลายจะดู คือจะเห็นพระอริยสงฆ์ที่ชื่อว่าไม่มีตาปู เพราะตาปูคือ ราคะ โทสะ และโมหะ ไม่มี ชื่อว่าผู้ข้ามโอฆะแล้ว เพราะข้ามโอฆะทั้งสี่ได้แล้วตั้งอยู่ชื่อว่าไม่มีอาสวะ เพราะไม่มีอาสวะทั้งสี่ ชื่อว่าผู้ข้ามโอฆะแล้ว เพราะข้ามโอฆะทั้งสี่ได้แล้ว ชื่อว่านาคะ เพราะไม่ทำความชั่ว คำว่า **ล่วงพ้นธรรมดำ (อสิตาติตํ)** ได้แก่ และเราทั้งหลายจะดู คือจะเห็นพระทศพลผู้ทรงรุ่งเรืองอยู่ด้วยพระสิริเหมือนพระจักนทร์ที่ล่วงพ้นเมฆที่ดำทมึน ฉะนั้น เทพเหล่านั้นและเทพเหล่าอื่นใด ที่เช่นเดียวกันกับเทพเหล่านั้น แม้ทั้งหมดมาแล้วด้วยการระบุชื่อเพื่อประโยชน์นั้น ด้วยประการฉะนั้น

(๑๐๕) บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงถึงพวกพรหมจึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า **สุพรหมและปรมัตตพรหม (สุพฺรหฺมา ปรมตฺโต จ)** บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สุพรหม (สุพฺรหฺมา)** ได้แก่ เสฏฐพรหม คำว่า **และปรมัตตพรหม (ปรมตฺโต จ)** ได้แก่ พรหม บาทคาถาว่า **ผู้เป็นบุตรของพระผู้ทรงฤทธิ์ (ปุตฺตา อิทฺธิมโต สห)** ได้แก่ อริยพรหมเหล่านี้เป็นบุตรของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าผู้มีฤทธิ์ มาแล้วด้วยกันทีเดียว บาทคาถาว่า **สนังกุมารพรหมและติสสพรหม (สนงฺกุมาโร ติสฺโส จ)** ได้แก่ สนังกุมารพรหม และติสสะมหาพรหม คำว่า **(โสปาคา)** ได้แก่ แม้ติสพรหมนั้นก็มา มีพระดำรัสในเรื่องพรหมนี้ว่า

ท้าวมหาพรหม ๑,๐๐๐ องค์ ปกครองพรหมโลก
ท้าวมหาพรหมนั้นอุบัติขึ้นในพรหมโลก
มีความรุ่งเรือง มีกายใหญ่ มียศก็มา

บาทคาถาว่า **๑,๐๐๐ องค์ ... พรหมโลก (สหสฺสพฺรหฺมโลกานํ)** ได้แก่ พรหมชั้นผู้ใหญ่มาแล้วสามารถทำให้พันจักรวาลสว่างไสว ด้วยนิ้วพระหัตถเพียงนิ้วเดียว ในหมื่นจักรวาลด้วยนิ้วพระหัตถ์ทั้งสิบ บาทคาถาว่า **ท้าวมหาพรหม ปกครอง (มหาพฺรหฺมาภิติฏฺฐติ)** ได้แก่ พรหมชั้นผู้ใหญ่ แต่ละองค์ครอบงำพรหมเหล่าอื่นแล้วดำรงอยู่ในที่ใด คำว่า **อุบัติขึ้น (อุปปนฺโน)** ได้แก่ เกิดในพรหมโลก คำว่า **มีความรุ่งเรือง (ชุติมนฺโต)** ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยอานุภาพ คำว่า **มีกายใหญ่ (ภิสฺมากาโย)** ได้แก่ มีร่างกายใหญ่ขนาดเท่ากับสองสามเขตหมู่บ้านชาวมคธ คำว่า **มียศ (ยสสฺสิโน)** ได้แก่ ประกอบพร้อมด้วยยศ กล่าวคือสิริแห่งอัตตภาพ

สองบาทคาถาว่า **มีพรหม ๑๐ องค์ ผู้เป็นใหญ่กว่าพรหม ๑,๐๐๐ องค์ มีอำนาจเฉพาะองค์ละอย่าง (ทเสตฺถ อิสฺสรา อาคู ปจฺเจกวสวตฺติโน)** ได้แก่ มหาพรหมเป็นอิสสระสิบองค์เห็นปานนั้น ยังอำนาจให้เป็นไปโดยเฉพาะ ๆ ก็มาแล้ว สองบาทคาถาว่า มหาพรหมชื่อหาริตะ มีบริวารห้อม

ล้อม มาอยู่ท่ามกลางพรหม ๑,๐๐๐ องค์นั้น**(เตสญฺจ มชฺฌโต อาคา หาริโต ปาวริโต)** ได้แก่ ก็มหาพรหม ชื่อหาริตะ มีพรหมจำนวนแสนองค์เป็นบริวาร ก็มาในท่ามกลางพรหมเหล่านั้น

(๑๐๖) สองบาทคาถาว่า **พระศาสดาได้ตรัสกับพวกเทพทั้งหมดเหล่านั้นพร้อมทั้งพระอินทร์และพระพรหมผู้ประชุมกันอยู่ (เต จ สพฺเพ อภิกฺกนฺเต สินฺเท เทเว สพฺรหฺมเก)** ได้แก่ พวกเทดาแม้ทั้งหมดนั้น ทำท้าวสักกเทวราชให้เป็นประธานมาแล้ว และพวกพรหมก็ทำหาริตมหาพรหมให้เป็นประธานแล้วมา บาทคาถาว่า **เมื่อเสนามารมาถึง (มารเสนา อภิกฺกามิ)** ได้แก่ กองทัพมารมาถึงแล้ว บาทคาถาว่า **จงดูความโง่เขลาของกัณหมาร(ปสฺส กณฺหสฺส มนฺทิยํ)** ได้แก่ ท่านทั้งหลายจงดูความโง่ของพวกมาร อันเป็นฝ่ายดำ

บาทคาถาว่า **พวกท่านจงไปจับหมู่เทพผูกไว้ (เอถ คณฺหถ พนฺธถ)** ได้แก่ พญามารสั่งบริษัทของตนอย่างนี้ บาทคาถาว่า **พวกท่านจงผูกไว้ด้วยราคะเถิด (ราเคน พทฺธมตฺถุ โว)** ได้แก่ เทวมณฑลทั้งหมดของท่านทั้งหลาย จงเป็นอันเราผูกไว้ด้วยราคะ สองบาทคาถาว่า **จงล้อมไว้ทุกด้าน ใคร ๆ อย่าได้ปล่อยให้ผู้ใดหลุดพ้นไป (สมนฺตา ปริวาเรถ มา โว มุญฺจิตฺถ โกจิ นํ)** ได้แก่ บรรดาพวกท่านจงอย่าปล่อยไปแล้วแม้เทพสักองค์หนึ่งปาฐะว่า มา โว มุญฺจิถ ดังนี้ก็มี เนื้อความก็อย่างนี้เหมือนกัน

สองบาทคาถาว่า **มหาเสนามารได้ส่งเสนามารไปในที่ประชุมใหญ่ของเหล่าเทพด้วยคำว่า (อิติ ตตฺถ มหาเสโน กณฺหเสนํ อเปสยิ)** ได้แก่ มารผู้เป็นแม่ทัพบังคับกองทัพมารในสมาคมนั้นอย่างนี้ บาทคาถาว่า **แล้วก็เอาฝ่ามือตบแผ่นดิน (ปาณินา ตลมาหจฺจ)** ได้แก่ ตบพื้นแผ่นดินด้วยมือ บาทคาถาว่า **ทำเสียงน่ากลัว (สรํ กตฺวาน เภรวํ)** ได้แก่ และทำเสียงอันน่าสพึงกลัว เพื่อแสดงเสียงอันน่าสพึงกลัวของมาร

สองบาทคาถาว่า **เหมือนเมฆฝนที่บันดาลให้ฝนตก ฟ้าร้อง ฟ้าแลบ ฉะนั้น (ยถา ปาวุสฺสโก เมโฆ ถนยนฺโต สวิชฺชุโก)** ได้แก่ เหมือนเมฆหลั่ง น้ำ ฝน อันเป็นไปกับด้วยฟ้าแลบคำรามขู่อยู่ครืน ๆ บาทคาถาว่า **ในเวลานั้น จึงกลับไป (ตทา โส ปจฺจุทาวตฺติ)** ได้แก่ ในสมัยนั้น มารนั้นครั้นแสดงเสียงอันน่าสพึงกลัวนั้นเสร็จแล้ว มารนั้นก็กลับไป บาทคาถาว่า **ไม่อาจทำให้ใครตกอยู่ในอำนาจได้ ... ทั้งที่เกรี้ยวโกรธ (สกฺกุทฺโธ อสยัวเส)** ได้แก่ เม่อไม่อาจจะให้ใครๆ เป็นไปในอำนาจของตนได้ ก็แสนเดือดดาลพลุ่งพล่านเอากับผู้ที่ไม่ได้อยู่ในอำนาจของตนหมดความอยากในอำนาจของตนแล้วก็กลับไป ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาค ได้ทราบว่า มารนี้เห็นสมาคมนี้ใหญ่จึงคิดว่าจะทำอันตรายแก่การบรรลุมรรคผล ดังนี้ จงส่งกองทัพมาร ไปแสดงสิ่งอันน่าสพึงกลัว เป็นพักๆ ก็แล ปกติของพระผู้มีพระภาคก็คือในที่ใดจะไม่มีการบรรลุมรรคผล ในที่นั้นพระองค์จะไม่ทรงห้ามมารผู้แสดงสิ่งอันน่าสพึงกลัว แต่ในที่ใดจะมีการบรรลุมรรคผล ในที่นั้น พระองค์จะทรงอธิษฐาน ไม่ให้บริษัทเห็นรูป ไม่ให้ได้ยินเสียงมาร ก็เพราะในสมัยนี้ จะมีการตรัสรู้มรรคผลใหญ่ ฉะนั้น จึงทรงอธิษฐานโดยประการที่พวกเทวดา จะไม่เห็นจะไม่ได้ยินเสียงของมารนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “(แต่) ในเวลานั้น ไม่อาจทำให้ใครตกอยู่ในอำนาจได้จึงกลับไปทั้งที่เกรี้ยวโกรธ” สองบาทคาถาว่า **ผู้มีพระจักษุทรงทราบเหตุทั้งหมด ทรงกำหนดแล้ว(ตญฺจ สพฺพํ อภิญฺญาย ววตฺถิตฺวาน จกฺขุมา)** ได้แก่ พระผู้มีพระภาคทรงทราบและทรงพิจารณาเหตุนั้นทั้งหมดแล้ว

สองบาทคาถาว่า **ภิกษุทั้งหลาย เสนามารมุ่งมากันแล้ว พวกเธอจงรู้จักพวกเขา (มารเสนา อภิกฺกนฺตา เต วิชานาถ ภิกฺขโว)** ได้แก่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กองทัพมาร

เข้ามาแล้วเธอทั้งหลายจงรู้จักพวกเขาตามสมควรแก่ตน เธอทั้งหลายจงเข้าผลสมาบัติ คำว่า **พากันทำความเพียร (อาตปฺปมกรุ)** ได้แก่ ภิกษุเหล่านั้นปรารภความเพียรเพื่อประโยชน์ในการเข้าผลสมาบัติ บาทคาถาว่า **เสนามารหลีกไปจากเหล่าภิกษุผู้ปราศจากราคะ (วีตราเคหิ ปกฺกามุ)** ได้แก่ มารและบริวารของมาร ได้หลีกไปอย่างไกลจากเหล่าพระอริยะผู้ปราศจากราคะแล้วเทียว บาทคาถาว่า **ไม่อาจแม้ทำขนของภิกษุเหล่านั้นให้ไหวได้ (เนสำ โลมมฺปิ อิญฺชยุ)** ได้แก่ แม้แต่ขนของท่านผู้ปราศจากราคะเหล่านั้นก็ไม่หวั่นไหว ครั้งนั้นมารปรารภหมู่ภิกษุแล้วได้กล่าวคาถานี้ว่า

“หมู่พระสาวกของพระพุทธเจ้า
ชนะสงครามแล้วทั้งสิ้น ล่วงพ้นความหวาดกลัว
มียศปรากฏอยู่ในหมู่ชน
บันเทิงอยู่กับภูตทั้งหลาย”

บรรดาบทเหล่านั้น บาทคาถาว่า **บันเทิงอยู่กับภูตทั้งหลาย (โมทนฺติ สห ภูเตหิ)** ได้แก่ ย่อมบรรเทิง คือ บรรเทิงทั่วกับหมู่พระอริยะอันเกิดแล้ว คือเกิดพร้อมแล้ว ในศาสนาของพระทศพล คำว่า **ปรากฏอยู่ในหมู่ชน (ชเนสุตา)** ได้แก่ ปรากฏโดยวิเศษคือแจ่มแจ้ง ได้แก่ อันเขารู้จักเป็นอย่างยิ่ง

ก็เพราะมหาสมัยสูตรนี้ เป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของเทวดา เพราะฉะนั้น ในสถานที่ใหม่เอี่ยม เมื่อจะกล่าวมงคล ก็พึงกล่าวแต่พระสูตรนี้เท่านั้น ได้ยินว่า พวกเทวดาพากันคิดว่า เราทั้งหลายจะฟังพระสูตรนี้แล้วก็เงี่ยหูลงหัง ก็แลเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงจน เทวดาจำนวนหนึ่ง ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิ ได้บรรลุพระอรหันตผลแล้ว ผู้ที่เป็นพระโสดาบันเป็นต้นมาจนไม่สามารถนับได้

เรื่องนี้ พึงมีเพราะความที่พระสูตรเป็นที่รึกเป็นที่ชอบในจของเทวดาทั้งหลาย ได้สดับมาว่า ที่โกฏิบรรพตวิหาร มีเทพธิดาองค์หนึ่งย่อมอาศัยอยู่ที่ต้นกากทิง ใกล้ประตูถ้ำกากทิง ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง สาธยายมหาสมัยสูตรนี้ภายในถ้ำ เทพธิดาฟังแล้วให้สาธุการด้วยเสียงอันดังในเวลาจบพระสูตร ภิกษุหนุ่มถามว่า นั่นใคร? เทพธิดาตอบว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดิฉันเป็นเทพธิดา ภิกษุหนุ่มถามต่อว่า เพราะอะไร จึงให้สาธุการ เทพธิดาชี้แจงว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดิฉันได้ฟังมหาสมัยสูตรนี้ ในวันที่พระทศพลประทับนั่งแสดงที่ป่าใหญ่วันนี้ได้ฟังอีก บทธรรมนี้ อันท่านเรียนเอามาดีแล้ว เพราะไม่ทำอักษร แม้ตัวเดียวให้คลาดเคลื่อนจากพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคแสดงไว้แล้ว ภิกษุหนุ่มถามว่า เมื่อพระทิศพลแสดงอยู่เธอได้สดับมาแล้วหรือ เทพธิดาต่อว่า เจ้าค่ะท่านผู้เจริญ ภิกษุหนุ่มถามว่าได้ยินว่าเทวดาเข้าประชุมกันมาก แล้วเธอยืนฟังอยู่ ณ ที่ไหน

เทพธิดาบรรยายรายละเอียดว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดิฉันเป็นเทพธิดาชาวป่าใหญ่ เมื่อพวกเทวดาชั้นผู้ใหญ่กำลังมาถึง ไม่ได้โอกาสอันว่างในชมพูทวีป เลยมาสู่ตัมพปัณณิทวีปนี้ ยืนริมที่ท่าชัมพูโกละ ถึงที่ท่านั้นก็ตามเถิด เมื่อพวกเทวดาชั้นผู้ใหญ่มาถึงเข้า ดิฉันก้ต้องถอยร่นมาเป็นลำดับ แช่น้ำทะเลลึกถึงคอ อยู่ทางส่วนด้านหลังหมู่บ้านในโรหนชนบทแล้วยืนฟังอยู่ในที่นั้นนั่นเอง ดังนี้ ภิกษุหนุ่มกล่าวว่าจากที่ที่เธอยืนอยู่ ก็ไกลมาก เธอจะเห็นพระศาสดาหรือ เทวธิดา เทพธิดากล่าวว่า ท่านพูดอะไรกัน ดิฉันเข้าใจว่า พระศาสดาทรงแสดงธรรมอยู่ที่ป่าใหญ่ทรงแลดูดิฉันอยู่เนืองๆ ดังนี้ จึงรู้สึกกลัวรู้สึกละอาย

ภิกษุหนุ่มถามอีกว่า ได้ยินว่า วันนั้นมีเทวดา ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิสำเร็จพระอรหันต์แล้วเธอละตอนนั้นสำเร็จพระอรหันต์หรือไม่ เทพธิดาตอบว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดิฉันไม่ได้สำเร็จพระอรหันต์

เจ้าค่ะ ภิกษุหนุ่มถามอีกว่า สำเร็จอนาคามิผลใช่ไหม? เทพธิดาตอบว่า ไม่หรอกค่ะท่านผู้เจริญ ภิกษุถามว่า อย่างนั้นคอจะสำเร็จสกทาคามิผลกะมัง เทพธิดาตอบว่าไม่ดอกค่ะท่านผู้เจริญ ภิกษุหนุ่มถามอีกว่า ได้ยินว่า พวกเทวดาผู้เสร็จมรรคเบื้องต่ำสาม มีมากจนนับไม่ถ้วน แล้วเธอละ คงจะเป็นพระโสดาบันกะมัง ในวันนั้น เทพธิดา สำเร็จโสดาปันติผล รู้สึกอายจึงกล่าวว่า พระคุณเจ้าถามสิ่งที่ไม่ควรถม ดังนี้ ลำดับนั้น ภิกษุหนุ่มจึงกล่าวกะนางว่า เทพธิดา เธอจะแสดงกายให้อาตมาเห็นได้ไหม? นางตอบว่า จะแสดงหมดทั้งตัวไม่ได้ดอกเจ้าค่ะ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดิฉันจะแสดง เฉพาะแค่ข้อนิ้วมือแก่พระคุณเจ้า ดังนี้แล้ว หันหน้าเข้ามาภายในถ้ำ พลางสอดนิ้วมือเข้ามาทางช่องลูกกุญแจ นิ้วมือก็เป็นเหมือนเวลาที่ดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ขึ้นพร้อมกันเป็นพันๆ ดวงเทพธิดากล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงอย่าประมาทดังนี้ไหว้ภิกษุหนุ่มแล้วกลับไป มหาสมัยสูตรนี้ เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของเทวดาทั้งหลายอย่างนี้ เทวดาทั้งหลายย่อมยึดถือว่ามหาสมัยสูตรนั้นเป็นของเรา ด้วยประการฉะนี้

มหาสมยสูตรพรรณนาในจตุภารวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจย จบ

๒.๘.๓ ปราภวสูตรพรรณนา

พรรณนาสิ่งที่เป็นต้นเหตุ

(๑๐๗) อธิบายเนื้อความแห่งปราภวสูตรซึ่งจัดลำดับต่อจากมหาสมยสูตรนั้น ดังต่อไปนี้ ปราภวสูตร เริ่มต้นว่า **เอวมฺเม สุตๆ** ดังนี้ มีเหตุเกิดอย่างไร เหตุเกิดขึ้นแห่งอาฬวสูตรนั่น ได้ยินว่า เทวดาทั้งหลายฟังมงคลสูตรแล้ว ได้มีปริวิตกดังนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสความเจริญและความสวัสดีแก่สัตว์ทั้งหลายในมงคลสูตร ตรัสแต่ความเจริญโดยส่วนเดียวเท่านั้น ไม่ตรัสความเสื่อมเลย เอาเถิด บัดนี้ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเสื่อม ย่อมพินาศด้วยเหตุแห่งวามเสื่อมใด พวกเราจะทูลถามถึงเหตุแห่งความเสื่อมนั้น ของสัตว์เหล่านั้น ลำดับนั้น ในวันที่ ๒ แต่วันที่ตรัสมงคลสูตร เทวดาทั้งหลายในหมื่นจักรวาล ประสงค์จะฟังปราภวสูตร ประชุมกันในจักรวาลหนึ่งนี้ จึงนิรมิตรอัตภาพละเอียด ๑๐ อัตภาพบ้าง ๒๐ อัตภาพบ้าง ๓๐ อัตภาพบ้าง ๔๐ อัตภาพบ้าง ๕๐ อัตภาพบ้าง ๖๐ อัตภาพบ้าง ๗๐ อัตภาพบ้าง ๘๐ อัตภาพบ้าง ในโอกาสที่สุดแห่งปลายขนทรายหนึ่ง ได้ยืนแวดล้อมพระผู้มีพระภาคซึ่งประทับนั่งบนบวรพุทธอาสน์ที่ปูแล้ว รุ่งโรจน์ข่มเทวดา มาร และพรหมทั้งปวง ด้วยสิริและเดช แต่นั้นเทวบุตรองค์หนึ่งถูกท้าวสักกะจอมเทพ ตรัสสั่งแล้ว ทูลถามปัญหาเกี่ยวกับความเสื่อมกับพระผู้มีพระภาค ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสสูตรนี้ ด้วยอำนาจแห่งกามถาม

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า เอวมฺเม สุตๆ เป็นต้น ท่านพระอานนท์กล่าวคาถาในลำดับหนึ่ง โดยนัยมีอาทิว่า **ปราภวนฺตๆ ปุริสๆ** เทวบุตรกล่าว คาถาในลำดับหนึ่งอีก โดยนัยมีอาทิว่า **สุวิชาโน ภวๆ โหติ** (แปลว่า ผู้เจริญก็รู้ได้ง่าย) และคาถาสุดท้าย พระผู้มีพระภาคตรัส คำนี้ทั้งหมดประมวลเข้ากันแล้วเรียกว่า ปราภวสูตร บรรดาบทเหล่านั้น ในคำว่า เอวมฺเม สุตๆ เป็นต้น คำใดจะพึงกล่าว คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้าจักกล่าวไว้ในอรรถกถามงคลสูตร

(๑๐๘) ส่วนในคำมีอาทิว่า **ปราภวนฺตๆ ปุริสๆ** คำว่า **ปราภวนฺตๆ** ได้แก่ ผู้เสื่อมเสีย ผู้พินาศ คำว่า **ปุริสๆ** ได้แก่ สัตว์ คือ ผู้เกิดคนใดคนหนึ่ง บาทคาถาว่า **มยๆ ปุจฺฉาม โคตมๆ** ความว่า เทวบุตรนั้นแสดงตนพร้อมกับเทวดาที่เหลือทั้งหลาย ขอโอกาศ ทูลเรียกพระผู้มีพระภาค โดยพระโคตร คำว่า **ภควนฺตๆ ปุฏฺฐุมาคมฺม** ความว่า ก็ข้าพระองค์ทั้งหลาย มาจากจักรวาลนั้น ๆ ด้วยหวังว่า จักทูลถามพระผู้มีพระภาค เทวบุตรแสดงความเอื้อเฟื้อด้วยบทนี้

คำว่า **กึ ปราภวโต มุขํ** ความว่า ขอพระองค์ตรัสบอกแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายที่มาแล้วอยู่นี้ว่า อะไรเป็นทาง คือ เป็นประตู เป็นกำเนิด เป็นเหตุ ของคนเสื่อม ซึ่งเป็นเหตุที่พวกข้าพระองค์พึงรู้คนเสื่อม เทวบุตรทูลถามเหตุแห่งความเสื่อมของคนเสื่อม ที่ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ว่า **ปราภวนตํ ปุริสํ** ด้วยบทนี้ เพราะเมื่อรู้เหตุแห่งความเสื่อมแล้ว ก็อาจเพื่อรู้คนเสื่อมบางคนได้ ด้วยเหตุสามัญนั้น

(๑๐๙) ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดงปฏิปักษ์ เพื่อทรงกระทำให้ปรากฏด้วยดีแก่เทวบุตรนั้น เมื่อจะทรงแสดงทางแห่งความเสื่อมด้วยเทศนา มีบุคคลเป็นที่ตั้ง จึงตรัสว่า **สุวิชาโน ภวํ โหติ** ความเจริญ ก็รู้ได้ง่าย คำอันเป็นคาถานั้น มีเนื้อความว่า คนนี้ใดเจริญคือวัฒนาไม่เสื่อม คนนั้น เป็นผู้รู้ได้ง่าย คือ อาจเพื่อทราบชัดโดยง่าย คือ โดยไม่ยาก ส่วนคนนี้ใด เป็นผู้เสื่อม เพราะอรรถว่า ย่อมเสื่อม คือ ย่อมเสีย ได้แก่ ย่อมพินาศ ซึ่งพวกท่านถามทางแห่งความเสื่อมของคนเสื่อมนั้นกะเรา คนแม้นั้นก็รู้ได้ง่าย อย่างไร ? ก็คนนี้ใคร่ธรรม เป็นผู้เจริญ คือ ย่อมใคร่ กระหยิ่ม ปรารถนา ฟัง ปฏิบัติ ซึ่งธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ คนนั้น ชื่อว่า เป็นผู้รู้ได้ง่าย เพราะเห็นและฟัง ข้อปฏิบัตินั้นแล้วพึงรู้ได้ ผู้เกลียดธรรมแม้นอกนี้ เป็นผู้เสื่อม ย่อมเกลียด คือ ย่อมไม่ใคร่ ไม่กระหยิ่ม ไม่ปรารถนา ไม่ฟัง ไม่ปฏิบัติธรรมนั้นนั่นเทียว ผู้เกลียดธรรมนั้น ชื่อว่า เป็นผู้รู้ได้ง่ายเพราะเห็นและฟังการปฏิบัติผิดนั่นแล้ว พึงรู้ได้ ในคาถานี้ ผู้ศึกษาพึงทราบอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงฝ่ายตรงกันข้าม ก็ทรงแสดงความเป็นผู้ใคร่ธรรมว่าเป็นทางแห่งความเจริญโดยอรรถแล้ว ทรงแสดงความเป็นผู้เกลียดธรรมว่าเป็นทางแห่งความเสื่อม

(๑๑๐) ลำดับนั้น เทวดานั้น เพลิดเพลินยิ่งซึ่งภาษิตของพระผู้มีพระภาค จึงทูลว่า **อิติ เหตฺ** เนื้อความแห่งคำนั้นว่า เพราะเหตุนั้นแล เราจงทราบชัด คือ จงถือ จงทรงไว้ ซึ่งข้อนี้ โดยประการที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วนั่นเทียวว่า ความเสื่อมนั้น เป็นที่ ๑ คือ ความเสื่อมนั้น มีความเกลียดธรรมเป็นลักษณะ เป็นที่ ๑ มีอธิบายว่า พวกเรา เป็นผู้มาแล้ว เพื่อทราบชัดซึ่งทางแห่งความเสื่อมเหล่าใด ในทางแห่งความเสื่อมเหล่านั้น นี้เป็นทางแห่งความเสื่อมอันหนึ่งก่อน ก็ในคำนั้น มีวิเคราะห์ว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเสื่อมด้วยเหตุนั้น เพราะฉะนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปราภโว** แปลว่า ความเสื่อม ก็สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเสื่อม เพราะอะไร ก็เพราะเหตุอันเป็นทาง คือ เป็นการณ์แห่งความเสื่อม ด้วยว่า การทำต่างกันในข้อนี้ มีเพียงพยัญชนะเท่านั้น แต่โดยอรรถ คำว่า ความเสื่อม หรือว่า ทางแห่งความเสื่อม ไม่มีการทำต่างกันเลย เทพบุตร คิดว่า เราเพลิดเพลินว่า เราทราบชัดทางของคนเสื่อมนั่น อย่างนี้แล้ว ประสงค์จะรู้ข้ออื่นจากนั้น จึงทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์จงตรัสบอกความเสื่อมที่ ๒ อะไร เป็นทางของความเสื่อม ดังนี้ ก็นักศึกษาพึงทราบเนื้อความ แม้ในคำว่า ที่ ๓ ที่ ๔ อื่นจากนี้ เป็นต้น โดยนัยนี้นั่นแล

(๑๑๑) และพึงทราบเนื้อความแม้ในฝ่ายพยากรณ์ว่า สัตว์เหล่านั้นๆ ประกอบแล้วด้วยทางแห่งความเสื่อมเหล่านั้นๆ สัตว์หนึ่งไม่รวมกับสัตว์ทั้งปวง และสัตว์ทั้งปวงก็ไม่รวมกับสัตว์ผู้หนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงทรงพยากรณ์ถึงทางแห่งความเสื่อมทั้งหลาย มีอย่างต่างๆ กัน ด้วยเทศนาอันเป็นบุคคลาธิษฐานเท่านั้น โดยนัยมีอาทิว่า คนนั้นมีอสัตบุรุษเป็นที่รัก ดังนี้ เพื่อทรงแสดงทางแห่งความเสื่อมนั้นๆ ของสัตว์เหล่านั้นๆ

ในคาถานั้น มีอรรถวัณณนาโดยย่อ ดังนี้ ศาสดาทั้งหก ก็หรือบุคคลแม้เหล่าอื่นผู้ประกอบด้วยกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม อันไม่สงบ ชื่อว่า อสัตบุรุษ อสัตบุรุษเหล่านั้น เป็นที่รักของคนนั้น ดุจเจลกโกรักขัตติยะ เป็นต้น เป็นที่รักของคนทั้งหลายมีเจ้าสุนักขัตตะ เป็นต้น

พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก ก็หรือ บุคคลแม้เหล่าอื่น ผู้ประกอบด้วยกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมอันสงบแล้ว ชื่อว่า สัตบุรุษ ไม่ทำสัตบุรุษเหล่านั้นให้เป็นที่รัก อธิบายว่า ไม่ทำสัตบุรุษเหล่านั้นให้เป็นที่รัก คือ เป็นที่ปรารถนา เป็นที่ใคร่ เป็นที่พอใจของตน ความต่างกันแห่งวจนะในคาถานี้ พึงทราบว่า ทรงกระทำแล้ว ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า ไม่กระทำสัตบุรุษทั้งหลาย คือ ไม่เสพสัตบุรุษทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ เหมือนอย่างท่านผู้รู้ศัพท์ทั้งหลายพรรณาว่า กระทำพระราชาให้เป็นที่รัก ในอรรถนี้ว่า ย่อมเสพพระราชา คำว่า **ปิยํ** ความว่า รัก ดีใจ ปราโมทย์ ทิฏฐิ ๖๒ หรือ อกุศลกรรมบท ชื่อว่า ธรรมของอสัตบุรุษ ย่อมชอบใจ ย่อมกระหยิ่ม ย่อมปรารถนา ย่อมเสพธรรมของอสัตบุรุษนั้น ฐานะ ๓ อย่าง คือ (๑) ความเป็นผู้มีอสัตบุรุษเป็นที่รัก (๒) ความเป็นผู้มีสัตบุรุษไม่เป็นที่รัก (๓) ความชอบใจธรรมของอสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม ด้วยคาถานี้ ด้วยประการฉะนี้ ก็คนประกอบแล้วด้วยฐานะ ๓ อย่างนั้น ย่อมเสื่อม คือ ย่อมเสื่อมเสีย ย่อมไม่ถึงความเจริญในโลกนี้ หรือในโลกหน้า เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม ส่วนความพิศดารในคาถานี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวในคาถาวัณณนาว่า การไม่คบคนพาล ๑ การคบบัณฑิต ๑

(๑๑๓) คนใดเดินอยู่ก็ดี นั่งอยู่ก็ดี ยืนอยู่ก็ดี นอนอยู่ก็ดี ย่อมหลับนั่นเทียว คนนั้น ชื่อว่า นิททาสีสี ของหลับ ผู้ตามประกอบความยินดีในการคลุกคลี คือ ความยินดีในการพูดคุย ชื่อว่า สภาสีสี ชอบคุย ผู้ปราศจากเดชแห่งความเพียร ไม่เป็นผู้ลุกขึ้นเป็นปกติ ชื่อว่า อนุฏฐานตา ไม่หมั่น เป็นคฤหัสถ์ก็ถูกคนเหล่าอื่นตักเตือน ก็ไม่ปรารภการงานของคฤหัสถ์ เป็นบรรพชิต ก็ไม่ปรารภการงานของบรรพชิต คำว่า **อลโส** ความว่า ผู้มีความเกียจคร้านเป็นเจ้าเรือน ถูกความง่วงเหงาครอบงำโดยส่วนเดียว ยืนแฉะในที่ยืนอยู่ นั่งแฉะในที่นั่งอยู่ ย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอื่น ด้วยความอุตสาหะของตน ก็ความเกียจคร้านไม่หนีไปในเมื่อไฟไหม้ป่าในอดีต เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ นี้เป็นการกำหนดอย่างอุกกฤษฎ์ในที่นี้ ก็ความเกียจคร้านแม้โดยกำหนดอย่างเลวกว่านั้น ก็พึงทราบว่า เกียจคร้านเหมือนกัน ความโกรธเป็นเครื่องปรากฏของคนนั้น ดุจธงเป็นเครื่องปรากฏของรถ ดุจควันเป็นเครื่องปรากฏของไฟ เพราะเหตุนั้น คนนั้น จึงชื่อว่า **โกธปญฺญาโณ** ผู้โกรธง่าย บุคคลผู้โทสจริต โกรธเร็ว มีจิตเหมือนบาดแผล ย่อมเป็นเช่นนั้น ฐานะ ๕ อย่าง คือ (๑) ความชอบหลับ (๒) ความชอบคุย (๓) ความไม่หวั่น (๔) ความเกียจคร้าน (๕) ความโกรธง่าย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อมทราม ด้วยคาถานี้ เพราะคนประกอบด้วยฐานะ ๕ อย่างนี้ เป็นคฤหัสถ์ ก็ไม่ถึงความเจริญของคฤหัสถ์ เป็นบรรพชิต ก็ไม่ถึงความเจริญของบรรพชิต ย่อมเสียหายถ่ายเดียว ย่อมเสื่อมถ่ายเดียวแน่แท้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม

(๑๑๕) หญิงผู้ให้เกิด พึงทราบว่า มารดา ชายผู้ให้เกิดนั่นเทียว พึงทราบว่า บิดา ชื่อว่า ผู้แก่เฒ่า เพราะความเป็นผู้มีสรีระหย่อนยาน ชื่อว่า ผ่านวัยหนุ่มไปแล้ว เพราะก้าวล่วงความเป็นหนุ่มสาว คือ มีวัย ๘๐ ปี หรือ ๙๐ ปี ซึ่งไม่สามารถเพื่อทำการงานทั้งหลายด้วยตนเอง คำว่า **ปหุ สนฺโต** (คนผู้มีความสามารถ) ความว่า เป็นผู้สามารถ คือ มีความสำเร็จแล้ว เป็นอยู่อย่างสบาย คำว่า **น ภรติ** แปลว่า ไม่เลี้ยงดู การไม่เลี้ยง คือ การไม่เลี้ยงดู การไม่บำรุง มารดาบิดาอย่างเดียวเท่านั้น ตรัสว่าเป็นทางแห่งความเสื่อม ด้วยคาถานี้ เพราะคนประกอบด้วยการไม่เลี้ยงดูมารดาบิดานั่น ย่อมไม่บรรลุถึงอานิสงส์ในการเลี้ยงมารดาบิดาที่ตรัสไว้ว่า

เพราะการบำรุงเลี้ยงมารดาและบิดาเช่นนี้
บัณฑิตย่อมสรรเสริญบุคคลนั้นขณะที่ยังอยู่ในโลก
ครั้นจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกสวรรค์[๓๐๐]

ถึงความนินทาและความติเตียนว่า เขาไม่เลี้ยงมารดาบิดา จักเลี้ยงใครอื่นเล่า และถึงทุคติชื่อว่า ย่อมเสื่อมแน่แท้นั่นเทียว เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม

(๑๐๗) (คนย่อมลวง) ผู้ชื่อพราหมณ์ เพราะเป็นผู้ลอยบาปทั้งหลายแล้ว ชื่อว่า สมณะ เพราะเป็นผู้สงบแล้ว หรือพราหมณ์แม้ผู้เกิดในตระกูลพราหมณ์ สมณผู้เข้าถึงบรรพชาหรือผู้ขอคนใดคนหนึ่ง แม้อื่นจากนั้น ด้วยมุสาวาท เพราะฉะนั้น ผู้ที่ได้รับการปวารณาว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านมีความต้องการด้วยปัจจัย จงบอก ขอแล้ว หรือว่า รับแล้ว หลอกลวงสมณพราหมณ์นั้น ด้วยเพิ่มให้น้อยแก่เขาในภายหลัง การลวงพราหมณ์เป็นต้น ด้วยมุสาวาทอย่างเดียวเท่านั้น ตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม ด้วยคาถานี้ เพราะคนประกอบด้วยการลวงนั่น ย่อมถึงความนินทาในโลกนี้ ถึงทุคติในสัมปรายภพ และวิบัติจากความประสงค์ แม้ในสุคติ สมดังที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า

> กิตติศัพท์ชั่วของคนทุศีล ผู้มีศีลวิบัติ ย่อมระบือไปทั่ว[๓๐๑] อนึ่ง ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ เหมือนถูกโยนลงไปในนรกแน่นอน ๔ เหล่าไหน ? คือ เป็นผู้มีปกติพูดเท็จ ดังนี้ เป็นต้น[๓๐๒] อนึ่ง ตรัสไว้ว่า ดูก่อนสารีบุตร บุคคลบางคนในโลกนี้ เข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์แล้วปวารณาว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญท่านมีความต้องการด้วยปัจจัย ขอจงบอก เขาไม่ยอมให้ปัจจัยตามที่ปวารณา ถ้าเขาเคลื่อนจากโลกนั้นแล้ว ย่อมมาสู่ความเป็นอย่างนี้ เขาประกอบการค้าใด ๆ นั่นแล การค้าขายนั้นของเขาย่อมถึงการขาดทุนดูก่อนสารีบุตร ก็บุคคลบางคนในโลกนี้ ฯลฯ เขา ย่อมไม่ให้ปัจจัยตามที่ปวารณาไว้ ตามความประสงค์ ถ้า เขาเคลื่อนจากโลกนั้น ถึงความเป็นอย่างนี้ เขาประกอบการค้าใดๆ นั่นเทียว การค้าขายนั้นของเขา ย่อมไม่ได้กำไรตามความประสงค์[๓๐๓]

คนถึงการนินทาเป็นต้นเหล่านี้ อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเสื่อมแล เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม

(๑๑๙) คำว่า **คนมีทรัพย์มาก (ปหูตวิตฺโต)** ได้แก่ มีทอง เงินและแก้วมณีมากมาย คำว่า **มีเงิน (สหรณฺโญ)** คือ มีกหาปณะ คำว่า **มีของกิน (สโภชโน)** คือ สมบูรณ์ด้วยของกิน คือ สูปพยัญชนะมาก คำว่า **กินของอร่อยเพียงคนเดียว (เอโก ภุญฺชติ สาทูนิ)** ความว่า ไม่ให้ของกินอันอร่อยแม้แก่บุตรของตน ย่อมกินในโอกาสลับ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กินของอร่อยเพียงคนเดียว ความตระหนี่ในของกิน เพราะความเป็นผู้ติดในของกินอย่างเดียวเท่านั้น ตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม ด้วยคาถานี้ เพราะคนประกอบด้วยความตระหนี่ในของกินนั่น ประสพอยู่ซึ่งเหตุทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ ความนินทา ความติเตียน ทุคติ ชื่อว่า ย่อมเสื่อมนั่นเทียว เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม ก็ พึงประกอบบททุกบท ตามทำนองพระสูตร โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล แต่บัดนี้ ข้าพเจ้ากลัวความพิศดารเกินไป จะไม่แสดงนัยแห่งโยชนาทั้งหลาย จักกล่าวเพียงเนื้อความเท่านั้น

---

[๓๐๐] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐๕/๒๑๙, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๕/๒๙๗.

[๓๐๑] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๔๙/๗๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๙/๙๓.

[๓๐๒] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๖๔/๘๐, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๖๔/๑๐๘.

[๓๐๓] องฺ.จตุกฺก. (บาลี) ๒๑/๗๙/๙๒, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๗๙/๑๒๔.

(๑๒๑) คนใด ให้มานะเกิดขึ้นว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยชาติ เป็นผู้กระด้าง เพราะมานะนั้น เป็นผู้ลำพอง ดุจสถูปที่เต็มด้วยลม ย่อมไม่อ่อนน้อมต่อใคร ๆ คนนั้น ชื่อกระด้างเพราะชาติ ในการกระด้างเพราะทรัพย์ และกระด้างเพราะโคตร ก็นัยนี้ คำว่า **ชอบดูหมิ่นญาติของตน (สญฺญาตึ อติมญฺเยติ)** ความว่า ย่อมดูหมิ่น แม้ญาติของตนเพราะชาติ ดุจเจ้าศากยะทั้งหลาย ดูหมิ่นวิฑูฑภะ และย่อมดูหมิ่น แม้เพราะทรัพย์ว่า คนนี้เป็นคนกำพร้า ยากจน ย่อมไม่กระทำแม้มาตรว่า สามีจิกรรมญาติทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมปรารถนาความเสื่อมเท่านั้นแก่คนนั้น ฐานะมี ๔ อย่าง โดยวัตถุ มีอย่างเดียวโดยลักษณะ ตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อม ด้วยคาถานี้

(๑๒๓) คำว่า **คนเป็นนักเลงหญิง (อิตฺถิธุตฺโต)** ความว่า เป็นผู้กำหนัดในหญิงทั้งหลาย ให้ทรัพย์ที่มีอยู่ทั้งหมดแล้ว สงเคราะห์หญิงอื่น ๆ อนึ่งผู้ทิ้งของที่มีอยู่ของตนแม้ทั้งหมดแล้ว ประกอบการดื่มสุรา ชื่อว่า เป็นนักเลงสุรา ผู้ทิ้งแม้ผ้าที่ตนนุ่ง ประกอบการเล่นการพนัน ชื่อว่า เป็นนักเลงการพนัน คนที่ประกอบด้วยฐานะ ๓ อย่างเหล่านี้ พึงทราบว่า ผลาญทรัพย์ที่หามาได้ ๆ เพราะทำทรัพย์แม้อย่างใดอย่างหนึ่งที่หามาได้ให้พินาศ คนอย่างนี้ ย่อมเสื่อมถ่ายเดียว ด้วยเหตุนั้น ฐานะ ๓ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อมของคนนั้นด้วยคาถานี้

(๑๒๕) คำว่า **เสหิ ทาเรหิ** ได้แก่ ด้วยภรรยาของตน คนใดไม่สันโดษด้วยภรรยาของตน ประทุษร้ายในหญิงแพศยา หรือในภรรยาของคนอื่น คนนั้น ชื่อ ย่อมเสื่อมถ่ายเดียว เพราะการเพิ่มให้ทรัพย์แก่หญิงแพศยา เพราะเสพภรรยาของคนอื่น และเพราะกรรมกรณ์มีอาชญาของพระราชาเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น ฐานะ ๒ อย่าง นั่น จึงตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อมของคนนั้น ด้วยคาถานี้

(๑๒๗) คำว่า **ชายแก่ (อตีตโยพฺพโน)** ความว่า ชายล่วงวัยหนุ่มอายุ ๘๐ ปี หรือ ๙๐ ปี แล้ว นำมา คือ บำเรอ คำว่า **มีกันเท่าผลมะพลับ (ติมฺพรุตฺถนึ)** ได้แก่ หญิงสาวรุ่นมีถันเท่าผลมะพลับ คำว่า **มักนอนไม่ค่อยหลับ เพราะความหึงหวงหญิงสาวรุ่นนั้น (ตสฺสา อิสฺสา น สุปติ)** ความว่า ความยินดี และการสังวาสกับชายแก่ ย่อมไม่เป็นที่พอใจของหญิงสาวรุ่นกำดัด ชายแก่ เมื่อรักษาภรรยารุ่นสาวนั้น เพราะความหึงหวงว่า อย่าพึงปรารถนาชายหนุ่มเลย ชื่อว่า ย่อมนอนไม่หลับ เพราะชายแก่ถูกกามราคะ และความหึงหวงแผดเผาอยู่ และไม่ประกอบการงานภายนอก ชื่อว่า ย่อมเสื่อมถ่ายเดียว ด้วยเหตุนั้น การนอนไม่หลับเพราะความหึงหวงอย่างเดียวเท่านั้น ตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อมของชายแก่นั้น ด้วยคาถานี้

(๑๒๙) คำว่า **ผู้เป็นนักเลง (โสณฺฑิ)** ได้แก ผู้เหลวไหล คือ ผู้ติดในปลาและเนื้อเป็นต้น คำว่า **ใช้จ่ายเงินทองฟุ่มเฟือย (วิกิรณึ)** ได้แก่ ผู้มีปกติใช้จ่ายทรัพย์สุรุ่ยสุร่าย ให้ฉิบหายดุจฝุ่น เพื่อต้องการปลาและเนื้อเป็นต้นเหล่านั้น คำว่า **หรือ ชาย เช่นนั้น (ปุริสํ วาปิ ตาทิสํ)** ความว่า คนใด ตั้งแม้ชายเหล่านั้นไว้ในความเป็นใหญ่ คือ ให้วัตถุมีเครื่องประทับตราเป็นต้น แล้วให้ความขวนขวาย ในการครองเรือน ในการงาน หรือในโวหารมีการค้าขายเป็นต้น คนนั้น เมื่อถึงความสิ้นทรัพย์ เพราะโทษของความเป็นนักเลงนั้น ชื่อว่า ย่อมเสื่อมถ่ายเดียว ด้วยเหตุ การตั้งหญิงหรือชายเช่นนั้นไว้ในความเป็นใหญ่ อย่างเดียวเท่านั้น ตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อมของคนนั้น ด้วยคาถานี้

(๑๓๑) ชื่อว่า มีโภคทรัพย์น้อย เพราะไม่มีโภคทรัพย์ทั้งหลายที่สะสมไว้ และเพราะไม่เป็นทางเจริญแห่งโภคทรัพย์ คำว่า **มีความมักใหญ่ใฝ่สูง (มหาตโณฺห)** ความว่า ผู้ประกอบด้วยความมักใหญ่ในโภคทรัพย์มาก คือ ไม่สันโดษด้วยโภคทรัพย์ ตามที่ได้มา คำว่า **เกิดในขัตติยตระกูล (ขตฺติเย ชายเต กุเล)** ความว่า เกิดในตระกูลกษัตริย์ คำว่า **ผู้ปรารถจะครองราชนั้น (โส จ รชฺชํ ปตฺถยติ)**

ความว่า บุคคลนั้น ปรารถนาราชสมบัติอันทายาทของตน ซึ่งไม่ควรได้ หรือของคนอื่น เพราะความเป็นผู้ใคร่ในการปรารถนาสมบัติ คือ เพราะความมักใหญ่ใฝ่สูงนั้น โดยมิใช่อุบาย คือ โดยผิดลำดับบุคคลนั้นเมื่อปรารถนาอย่างนั้น ให้โภคทรัพย์น้อยแม้นั้น แก่คนทั้งหลายมีทหารเป็นต้น เมื่อไม่บรรลุถึงราชสมบัติ ชื่อว่า ย่อมเสื่อมถ่ายเดียว ด้วยเหตุนั้น การปรารถนาราชสมบัตินั้น อย่างเดียวเท่านั้น จึงตรัสว่า เป็นทางแห่งความเสื่อมของบุคคลนั้น ด้วยคาถานี้

(๑๓๒) เบื้องหน้าแต่นั้น ผิว่า เทวดานั้น จะพึงทูลถามว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคขอพระองค์จงตรัสบอกคนเสื่อมที่ ๑๓ ฯลฯ ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์จงตรัสบอกคนเสื่อมที่ ๑๐๐,๐๐๐ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคพึงตรัสบอกคนเสื่อมแม้นั้น แต่เพราะเทวดานั้น คิดว่า จะมีประโยชน์อะไรด้วยคนเสื่อมเหล่านี้ที่ถูกถามแล้ว การทำความเจริญข้อหนึ่งในสูตรนี้ ก็ไม่มี เมื่อไม่สนใจฟังทางแห่งความเสื่อมเหล่านั้น ทูลถามแม้เพียงเท่านี้ แล้ววิปฏิสารนิ่งอยู่ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบอัธยาศัยของเทวดานั้นแล้ว เมื่อจะทรงประมวลเทศนา จึงตรัสพระคาถานี้ว่า **เอเต ปราภเว โลเก** บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **บัณฑิต (ปณฺฑิโต)** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยการพิจารณารอบคอบ คำว่า **พิจารณาเห็น (สมฺเวกฺขิยา)** ความว่า พิจารณาแล้ว ด้วยปัญญาจักษุ ผู้ไม่ถึงพร้อมด้วยมรรค ผู้ไม่ถึงพร้อมด้วยผล ชื่อว่า ประเสริฐ ก็อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ประเสริฐ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่ดำเนินไปในสิ่งที่ไม่ควรแนะนำ กล่าวคือ ความเสื่อมนั่น บัณฑิตเห็นคนเสื่อมทั้งหลายแล้ว งดเว้น ด้วยทัสสนะใด และด้วยปัญญาใด ชื่อว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยความเห็น เพราะความเป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยทัสสนะนั้นและปัญญานั้น คำว่า **ท่านย่อมคบโลกที่เจริญแล้ว (ทสฺสนสมฺปนฺโน ส โลกํ ภชเต สิวํ)** ความว่า บัณฑิตนั้น คือ ผู้เห็นปานนั้น ย่อมคบ คือ ย่อมเยื่อใย อธิบายว่า ย่อมเข้าถึงเทวโลกที่เกษม คือ เทวโลกอันเป็นอุดมเขต ไม่มีอุปัททวะ

ในเวลาจบเทศนา เทวดาทั้งหลายฟังทางแห่งความเสื่อมทั้งหลายแล้ว ตั้งใจมั่นโดยแยบคาย สมควรแก่สังเวชที่เกิดขึ้น บรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามิผล และอนาคามิผล นับไม่ถ้วน เหมือนอย่างที่ตรัสว่า

เทวดาทั้งหลายที่บรรลุมรรคผล ในสูตรนั้น คือ
มหาสมยสูตร มงคลสูตร สมจิตตสูตร ราหุโลวาทสูตร
มีไม่น้อย ประมาณไม่ได้ ส่วนธรรมาภิสมัยในปราภวสูตรนี้
พ้นที่จะคณานับ ดังนี้
ปราภวสูตรพรรณนาในปริสิฏฐสังคหะแห่งจตุภาณวารอรรถกถาชื่อสารัตถสมุจจย จบ

๒.๘.๔ อาฬวกสูตรพรรณนา

พรรณนาสิ่งที่เป็นต้นเหตุ

(๑๓๓) อธิบายเนื้อความแห่งอาฬวกสูตรซึ่งจัดลำดับต่อจากปราภวสูตรนั้น ดังต่อไปนี้ อาฬวสูตร เริ่มต้นว่า **เอวมฺเม สุตํ** ดังนี้ มีเหตุเกิดอย่างไร เหตุเกิดขึ้นแห่งอาฬวสูตรนั่น จักแจ่มแจ้งโดยนัยแห่งอัตวัณณนานั่นเทียว ก็ในการพรรณนาเนื้อความ คำว่า **เอวม เม สุตํ เอกํ สมยํ ภควา** นั่น มีเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นแล ก็ในคำว่า **อาฬวิยํ วิหรติ อาฬวกสส สกขสส ภวเน** มีคำถามว่า อาฬวี คืออะไร และเพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาค จึงประทับอยู่ ในที่อยู่อาศัยของยักษ์นั้น ข้าพเจ้าจะตอบคำถาม คำว่า อาฬวิ นั้น เรียกว่า รัฐบ้าง นครบ้าง แม้ทั้งสองอย่างนั้น ก็ควรในสูตรนี้ ก็พระผู้มีพระ

ภาคแม้ประทับอยู่ในที่ใกล้ คือ ในที่ไม่ไกลแห่งนครนั้น ประมาณคาวุตหนึ่ง พระผู้มีพระภาคแม้ประทับอยู่ในรัฐอาฬวี ก็เรียกว่า ประทับอยู่ใกล้เมืองอาฬวี ที่อาศัยอยู่นั่น มีในรัฐอาฬวี

ก็ เพราะพระราชา พระนามว่า อาฬวกะ ทรงละทิ้งนักฟ้อนและเครื่องอุปโภคต่าง ๆ เสด็จไปล่าเนื้อทุก ๆ ๗ วัน เพื่อป้องกันโจร เพื่อกีดกันพระราชาผู้เป็นข้าศึกศัตรู และเพื่อจะทำความพยายาม ในวันหนึ่ง ได้ทรงทำกติกากับหมู่พลว่า เนื้อหนีไปข้างผู้ใด เนื้อนั้น จะต้องเป็นภาระของผู้นั้นเท่านั้น ครั้งนั้น เนื้อหนีไปข้างพระราชาพระองค์นั้นแล พระราชาทรงสมบูรณ์ด้วยความเร็ว ทรงคว้าธนูติดตามเนื้อนั้นแต่พระองค์เดียวสิ้นทาง ๗ โยชน์ และเนื้อทรายทั้งหลาย มีกำลังเร็ววิ่งไปได้ ๓ โยชน์ ลำดับนั้น พระราชาทรงฆ่าเนื้อนั้น ซึ่งหมดกำลัง ลงน้ำยืนอยู่ ตัดแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน แม้พระองค์ไม่ทรงต้องการเนื้อ เพื่อทรงเปลื้องความผิดพลาดว่า พระราชาไม่อาจเพื่อจะจับเนื้อได้ จึงทรงหาบเนื้อเสด็จมา ทรงเห็นต้นไทรใหญ่ ซึ่งมีใบเขียวสดหนาแน่นในที่ไม่ไกลพระนคร เสด็จเข้าไปยังโคนต้นไทรนั้น เพื่อทรงบรรเทาความเมื่อยล้า ก็ที่ต้นไทรนั้น มียักษ์ชื่อ อาฬวกะ ได้พรจากสำนักท้าวเวสวัณมหาราช กินสัตว์ทั้งหลายที่เข้าไปยังโอกาสที่เงาของต้นไม้นั้นแผ่ไปถึงในเวลาเที่ยงอาศัยอยู่ ยักษ์นั้น เห็นพระราชานั้น ก็เข้ามาเพื่อจะเคี้ยวกิน ขณะนั้น พระราชาทรงทำกติกากับยักษ์นั้นว่า จงปล่อยฉัน ฉันพ้นไปจักส่งมนุษย์และถาดอาหารมาทุก ๆ วัน ยักษ์ ทูลว่า ท่านมัวเมาด้วยราชูปโภค จักทรงลืมเสีย ส่วนข้าพเจ้าจะไม่ได้เพื่อกินคนที่ไป เข้ามายังที่อยู่อาศัย และคนที่ไม่ได้อนุญาต ข้าพเจ้านั้น ต้องกินพระองค์ จึงเป็นอยู่ได้ ดังนี้ จึงไม่ปล่อย พระราชาจึงทรงยินยอมว่า ข้าพเจ้าไม่ส่งในวันใด ท่านจงจับข้าพเจ้ากินในวันนั้น ผู้อันยักษ์นั้นปล่อยแล้ว จึงเสด็จบ่ายพระพักตร์ไป สู่พระนคร

พลกายตั้งค่ายรออยู่ในทาง เห็นพระราชาแล้ว ทูลว่า ขอเดชะพระมหาราช พระองค์ทรงเมื่อยล้าอย่างนี้ เพราะกลัวแต่ความเมาที่ไม่สมพระเกียรติ หรือ จึงแสดงการต้อนรับ พระราชาตรัสบอกพฤติการณ์นั้น เสด็จไปยังพระนคร เสวยพระกระยาหารเช้าแล้ว ตรัสเรียกคนรักษาพระนครมาตรัสบอกเรื่องนั้น คนรักษาพระนคร กราบทูลว่า ขอเดชะพระสมมติเทพ พระองค์ทรงทำการกำหนดกาลแล้วหรือ ?

ร. แน่ะพนาย เราไม่ได้ทำการกำหนดกาล

น. ขอเดชะ พระสมมติเทพ พระองค์ทรงทำไม่ดีแล้ว เพราะอมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมได้ตามกาลที่สักว่ากำหนดแล้วเท่านั้น แต่เมื่อพระองค์ไม่ทรงกำหนดกาล ชนบท จักมีความลำบาก เอาเถิด พระสมมติเทพ พระองค์ทรงกระทำอย่างนี้ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ขอพระองค์ จงทรงขวนขวายน้อย เสวยราชสมบัติเถิด ข้าพระองค์จักกระทำสิ่งที่ควรกระทำในเรื่องนี้ คนรักษาพระนครนั้น ลุกขึ้นตามกาลนั่นเทียว ไปยังเรือนจำ กล่าวหมายถึงนักโทษทั้งหลายที่ต้องถูกประหารว่า ผู้ใดต้องการชีวิต ผู้นั้นจงออกมา แล้วรับเอานักโทษที่ออกมาก่อน ให้อาบน้ำ และให้บริโภคแล้ว ส่งไปว่า เจ้าจงให้ถาดอาหารนี้แก่ยักษ์ ยักษ์นิรมิตอัตภาพอันน่าสะพรึงกลัวแล้ว เคี้ยวกินนักโทษนั้น ที่พอเข้ามายังโคนต้นไม้นั่นแล ดุจกินหัวมัน ได้ยินว่า ด้วยอานุภาพของยักษ์ สรีระทั้งสิ้นรวมทั้งเส้นผมเป็นต้น ของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นเหมือนก้อนเนยข้น บุรุษที่ไป เพื่อให้นักโทษถือภัตให้แก่ยักษ์ เห็นยักษ์นั้นแล้วกลัว จึงบอกตามมิตรสหาย จำเดิมแต่นั้น มนุษย์ทั้งหลายโจษจันกันว่า พระราชา จับโจรให้แก่ยักษ์ ได้งดเว้นจากโจรกรรม โดยสมัยอื่นจากนั้น เรือนจำทั้งหลาย จึงว่างเปล่า เพราะพวกโจรเก่าสิ้นไป เพราะโจรใหม่ทั้งหลายไม่มี

ลำดับนั้น คนรักษาพระนคร จึงทูลแด่พระราชา พระราชาตรัสสั่งให้ทิ้งพระราชทรัพย์ของพระองค์ที่ตรอกแห่งพระนครทั้งหลาย ด้วยทรงเห็นว่า จะพึงมีใคร ๆ ถือเอาทรัพย์ด้วยความโลภบ้าง ก็ไม่มีใครจับต้องทรัพย์นั้นแม้ด้วยเท้า คนรักษาพระนครนั้น เมื่อไม่ได้โจรทั้งหลาย จึงบอกแก่อำมาตย์ทั้งหลาย อำมาตย์ทั้งหลายจึงกราบทูลว่า พวกข้าพระองค์จะส่งคนแก่ตามลำดับตระกูล ๆ ละ ๑ คน ไปให้ แม้โดยปกติ คนแก่นั้นก็ใกล้ตายแล้ว พระราชาตรัสห้ามว่า มนุษย์ทั้งหลาย จักกระทำการต่อต้านว่า พระราชาทรงส่งบิดามารดาของพวกเรา ปู่ ย่า ของพวกเรา พวกท่านอย่าชอบใจข้อนั้นเลย พวกอำมาตย์กราบทูลว่า ขอเดชะ พระสมมติเทพ ถ้าอย่างนั้น พวกข้าพระองค์จะส่งทารกซึ่งกำลังนอนหงาย เพราะทารกเช่นนั้น ย่อมไม่มีความเยื่อใยว่า แม่ของเรา พ่อของเรา พระราชาทรงอนุญาตอำมาตย์เหล่านั้น ก็ได้ทำอย่างนั้น พวกมารดาของทารกในพระนคร ก็พาทารกและพวกสตรีมีครรภ์ ก็พากันหนีไป ให้ทารกทั้งหลายเจริญในชนบทอื่นแล้ว จึงนำกลับมา เป็นอย่างนี้ จนสิ้น ๑๒ ปี

แต่นั้น ในวันหนึ่ง พวกอำมาตย์ค้นหาทั่วพระนคร ก็ไม่ได้ทารกแม้คนหนึ่ง จึงกราบทูลแด่พระราชาว่า ขอเดชะพระสมมติเทพ ในพระนครไม่มีทารก เว้นแต่อาฬวกุมารพระโอรสของพระองค์ในภายในบุรี พระราชา ตรัสว่า บุตรของเราย่อมเป็นที่รัก ฉันใด บุตรย่อมเป็นที่รักของสัตว์โลกทั้งปวงฉันนั้น แต่ผู้เป็นที่รักกว่าตน ย่อมไม่มี จงไปเถิด จงให้อาฬวกุมารแม้นั้นแล้ว รักษาชีวิตของเราไว้ ก็โดยสมัยนั้น พระราชมารดาของพระอาฬวกกุมาร ทรงให้พระโอรสทรงสรงสนานแล้ว ประดับตกแต่งสวมเทริดที่ทำด้วยผ้าเปลือกไม้ ให้บรรทมบนพระเพลา ประทับนั่งอยู่แล้ว ราชบุรุษทั้งหลาย ไปในที่นั้น ด้วยคำสั่งของพระราชา มาเอาพระราชกุมารนั้น จากพระมารดานั้น ผู้กำลังรำพันอยู่ พร้อมด้วยหญิงพี่เลี้ยง ๑๖,๐๐๐ คน หลีกไป ด้วยกล่าวว่า พระราชกุมารจะเป็นอาหารของยักษ์ในวันพรุ่งนี้ ก็ในวันนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นในสมัยใกล้รุ่ง ทรงเข้ามหากรุณาสมาบัติ ในพระคันธกุฎีที่พระเชตวันมหาวิหาร เมื่อทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุอีก ได้ทรงเห็นอุปนิสัยของการบรรลุพระอนาคามิผล ของพระอาฬกกุมาร การบรรลุโสดาบันของยักษ์ และในเวลาจบเทศนา สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ได้ดวงตาเห็นธรรม เพราะฉะนั้น เมื่อราตรีสว่างแล้ว ทรงทำปุเรภัตกิจเสร็จแล้ว แต่ทรงทำปัจฉาภัตกิจยังไม่เสร็จเทียว เมื่อวันอุโบสถแห่งกาฬปักษ์เป็นไปอยู่ ดวงอาทิตย์ขึ้นแล้ว พระองค์เดียวไม่มีเพื่อน ทรงถือบาตรและจีวร เสด็จไปสิ้นทาง ๓ โยชน์ จากกรุงสาวัตถี โดยเสด็จไปด้วยพระบาทนั่นแล เสด็จเข้าไปยังที่อยู่อาศัยของยักษ์นั้น ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ในที่อยู่อาศัยของอาฬวกยักษ์

ถามว่า ก็พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โคนต้นไทร ซึ่งเป็นที่อยู่ของอาฬวกยักษ์ หรือในที่อยู่เท่านั้น

ตอบว่า ในที่อยู่อาศัยเท่านั้น ด้วยว่า ยักษ์ทั้งหลาย ย่อมเห็นที่อยู่อาศัยของตนโดยประการใด แม้พระผู้มีพระภาคก็ประทับอยู่ โดยประการนั้น พระองค์ทรงไปในที่นั้น ประทับยืนอยู่ที่ประตูที่อยู่อาศัย ในกาลนั้น อาฬวกยักษ์ไปยังสมาคมแห่งยักษ์ในหิมวันตประเทศ แต่นั้น ยักษ์ชื่อว่าคัทรภะ ผู้รักษาประตูของอาฬวกยักษ์ เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ไหว้แล้ว ทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเสด็จมาในเวลาวิกาลหรือ

ภ. อย่างนั้น คัทรภะ เรามาแล้ว ถ้าท่านไม่หนักใจ เราขอพักอยู่ในที่อยู่อาศัยของอาฬวกยักษ์ สักคืนหนึ่ง

ค. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่หนักใจ แต่ว่า ยักษ์นั้น ร้ายกาจ หยาบคาย ไม่กระทำกิจมีการอภิวาทเป็นต้นแม้แก่มารดาและบิดา ขอพระผู้มีพระภาคทรงอย่าชอบพระทัยอยู่ในที่นี้เลย

ภ. ดูก่อนคัทรภะ เรารู้ว่ายักษ์นั้นร้ายกาจ แต่อันตรายไรๆ จักไม่มีแก่เรา ถ้าท่านไม่หนักใจ เราขอพักอยู่คืนหนึ่ง

คัทรภยักษ์ ได้ทูลคำนี้กับพระผู้มีพระภาคแม้ครั้งที่สองว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อาฬวกยักษ์เป็นเช่นกับกระเบื้องเผาไฟ ย่อมไม่รู้ว่า มารดาบิดา สมณพราหมณ์ หรือธรรมย่อมทำการควักดวงใจ ของพวกคนผู้มาในที่นี้บ้าง ฉีกหัวใจบ้าง จับเท้าโยนไปที่สมุทรอื่นบ้าง หรือจักรวาลอื่นบ้าง แม้ในครั้งที่สอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรารู้ คัทรภะ ถ้าท่านไม่หนักใจ เราขอพักอยู่คืนหนึ่ง แม้ในครั้งที่สาม คัทรภยักษ์ ได้ทูลคำนี้กับพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อาฬวกยักษ์เป็นเช่นกับกระเบื้องเผาไฟ ย่อมไม่รู้ว่า มารดาบิดา สมณพราหมณ์ หรือธรรมย่อมทำการควักดวงใจของพวกคนผู้มาในที่นี้บ้าง ฉีกหัวใจบ้าง จับเท้าโยนไปที่สมุทรอื่นบ้าง หรือจักรวาลอื่นบ้าง แม้ครั้งที่สาม พระผู้มีพระภาคก็ตรัสว่า เรารู้ คัทรภะ ถ้าท่านไม่หนักใจ เราขอพักอยู่คืนหนึ่ง

ค. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่หนักใจ แต่ยักษ์นั้นพึงฆ่าข้าพระองค์ผู้ไม่บอกแก่ตนแล้วอนุญาต ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะบอกแก่ยักษ์นั้น

ภ. คัทรภะ จงบอกตามสบายเถิด

คัทรภยักษ์ ทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ขอพระองค์นั่นแล จงรู้อภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้ว หลีกไปมุ่งหน้าต่อหิมวันตประเทศ แม้ประตูที่อยู่อาศัยก็เปิดให้พระผู้มีพระภาคเอง พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปภายในที่อยู่อาศัยประทับนั่ง ณ รัตนบัลลังก์อันเป็นทิพย์ ที่อาฬวกยักษ์นั่งเสวยสิริ ในวันทั้งหลายมีวันมงคลเป็นต้นที่กำหนดแล้ว ทรงเปล่งแสงสว่างดุจทอง หญิงทั้งหลายของยักษ์เห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแล้ว มาไหว้พระผู้มีพระภาคนั่งแวดล้อม พระผู้มีพระภาคตรัสปกิรณกธรรมกถาแก่หญิงเหล่านั้นโดยนัยว่า ในครั้งก่อน พวกท่านได้ให้ทาน สมาทานศีล บูชาบุคคลผู้ควรบูชาจึงได้ถึงสมบัตินี้ แม้ในบัดนี้ ก็จงทำอย่างนั้นแล อย่าถูกความริษยาและความตระหนี่ครอบงำกันและกันอยู่เลย ดังนี้เป็นต้น หญิงเหล่านั้น ฟังพระสุรเสียงอันไพเราะของพระผู้มีพระภาคแล้ว ให้สาธุการ ๑,๐๐๐ ครั้ง นั่งแวดล้อมพระผู้มีพระภาคนั่นแล ฝ่ายคัทรภยักษ์ ไปยังหิมวันตประเทศบอกแก่อาฬวกยักษ์ ข้าแต่ท่านนิรทุกข์ เชิญท่านทราบเถิดว่า พระผู้มีพระภาคประทับนั่ง ณ วิมานของท่าน อาฬวกยักษ์นั้น ได้ทำสัญญาแก่คัทรภะว่า จงนิ่ง เราจักไปทำสิ่งที่ควรทำ ได้ยินว่า อาฬวกยักษ์นั้นละอายแล้ว ด้วยมานะของบุรุษ เพราะฉะนั้น จึงห้ามว่า ใคร ๆ ในท่ามกลางบริษัทไม่พึงได้ยิน

ในกาลนั้น สาตาคิรยักษ์และเหมวตยักษ์ ไหว้พระผู้มีพระภาคที่พระเชตวันแล้ว ตกลงกันว่า พวกเรา จักไปสู่สมาคมแห่งยักษ์ พร้อมกับบริวาร ไปทางอากาศด้วยยานต่าง ๆ ก็ยักษ์ทั้งหลาย ไม่มีทางในอากาศทั้งปวง มีแต่ทางในที่เป็นทางจรดวิมานทองทั้งหลาย ที่ตั้งอยู่ในอากาศ ส่วนวิมานของอาฬวกยักษ์ ตั้งอยู่บนภาคพื้นดิน แวดล้อมไปด้วยกำแพงที่มีการคุ้มครองดี มีประตู ป้อม และซุ้มประตูที่จัดไว้เป็นอย่างดี ในเบื้องบน ปกปิดด้วยข่ายสำริด เป็นเช่นกับหีบ สูงสามโยชน์ ทางย่อมมีบนวิมานนั้น ยักษ์เหล่านั้นไม่สามารถจะไปมายังประเทศนั้นไซร้ จริงอยู่ ใครๆ ไม่สามารถเพื่อจะไปโดยส่วนเบื้องบนแห่งโอกาสที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายประทับนั่งจนถึงภวัคพรหม ยักษ์เหล่านั้น นึกว่า นี่อะไรกัน เห็นพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็ลงมาดุจก้อนดินที่โยนไปในอากาศ ฉะนั้น ไหว้แล้ว ฟังธรรม ทำ

ประทักษิณ ทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พวกข้าพระองค์จะไปสู่สมาคมยักษ์ สรรเสริญพระรัตนตรัย แล้ว ไปสู่สมาคมยักษ์ อาฬวกยักษ์เห็นสาตาคิรยักษ์และเหมวตยักษ์เหล่านั้นแล้ว กล่าวเชื้อเชิญว่า เชิญนั่งในที่นี้ ถอยให้โอกาส ยักษ์ทั้งสองนั้น ประกาศแก่อาฬวกยักษ์ว่า ดูก่อนอาฬวกะ การที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในที่อยู่อาศัยของท่าน เป็นลาภของท่าน ไปเถิด อาวุโส จงเข้าไปนั่งใกล้พระผู้มีพระภาค ดังนี้ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในที่อยู่อาศัยนั่นเทียวอย่างนี้ หาได้ประทับที่โคนต้นไทรซึ่งเป็นที่อาอาศัยของอาฬวกยักษ์ไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในที่อยู่อาศัยของอาฬวกยักษ์ใกล้เมืองอาฬวี

ลำดับนั้นแล อาฬวกยักษ์ ฯลฯ ได้กล่าวคำนี้กับพระผู้มีพระภาคว่า จงออกไปเถิด สมณะ[๓๐๔] ถามว่า ก็เพราะเหตุไร อาฬวกยักษ์นี้ จึงกราบทูลอย่างนั่นเล่า ข้าพเจ้าจะตอบว่า เพราะความที่อาฬวกยักษ์ประสงค์จะด่า ในข้อนี้ พึงทราบความสัมพันธ์จำเดิมแต่ต้นอย่างนี้ ก็อาฬวกยักษ์นี้ เพราะสัทธากถา แสดงได้ยากแก่คนผู้ไม่มีศรัทธา ดุจกถามีศีลเป็นต้น แสดงได้ยากแก่คนทั้งหลายมีคนทุศีลเป็นต้น ฉะนั้น ได้ฟังการสรรเสริญพระผู้มีพระภาคจากสำนักของยักษ์เหล่านั้นแล้ว เป็นผู้มีหทัยเดือดพล่าน ด้วยความโกรธในภายใน ดุจก้อนเกลือที่ใส่ลงไปในไฟ จึงพูดว่า ผู้ที่เข้าไปยังที่อยู่ของข้าพเจ้า ที่ชื่อว่า พระผู้มีพระภาค คือใคร ? ยักษ์เหล่านั้น กล่าวแล้ว เมื่อกล่าวโดยนัยมีอาทิว่า อาวุโส ท่านไม่รู้จักพระผู้มีพระภาคผู้เป็นศาสดาของพวกเรา ซึ่งดำรงอยู่ในดุสิตภพแล้ว ทรงตรวจดู มหาวิโลกน์ ๕ อย่าง ดอกหรือ จนถึงทรงประกาศธรรมจักรให้เป็นไป กล่าวถึงบุพพนิมิต ๓๒ อย่าง ในกาลทั้งหลาย มีปฏิสนธิเป็นต้นแล้ว เตือนว่า อาวุโส ท่านไม่เห็นอัศจรรย์เหล่านี้ อาฬวกยักษ์นั้น แม้เห็นแล้ว ก็กล่าวว่า ไม่เห็น เพราะอำนาจแห่งความโกรธ ยักษ์ทั้งสองจึงกล่าวว่า อาวุโส อาฬวกะ ท่านพึงเห็นหรือไม่ก็ตาม ประโยชน์อะไรด้วยท่านผู้เห็นอยู่ หรือไม่เห็น ท่านจักทำอะไรแก่พระศาสดาของพวกเรา ซึ่งท่านกระทบพระผู้มีพระภาคนั้นแล้ว จะปรากฏเหมือนลูกโคที่เกิดในวันนั้น ปรากฏในที่ใกล้โคอสุภะตัวใหญ่ซึ่งมีเครื่องประดับที่หนอกโค ดุจลูกช้างอยู่ใกล้ช้างตกมัน ดุจสุนัขจิ้งจอกแก่ อยู่ใกล้พญาเนื้อมีเรือนร่างสวยงาม ประดับด้วยขนคอห้อยลงมางดงามดุจลูกกาปีกหัก อยู่ใกล้พญาครุฑซึ่งมีร่างกายแผ่ไปถึง ๑๕๐ โยชน์ ฉะนั้น ท่านจงไป จงทำสิ่งที่ท่านพึงกระทำเถิด เมื่อยักษ์ทั้งหลายกล่าวแล้วอย่างนี้ อาฬวกยักษ์โกรธ ลุกขึ้นเหยียบพื้นมโนศิลาด้วยเท้าเบื้องซ้าย เหยียบยอดภูเขาไกรลาส ประมาณ ๖๐ โยชน์ ด้วยเท้าเบื้องขวา ด้วยกล่าวว่า บัดนี้ จงดู ศาสดาของพวกท่าน มีอานุภาพมาก หรือเราเป็นผู้มีอานุภาพมากกันแน่ ยอดภูเขาไกรลาสนั้น ก็ปล่อยสะเก็ดออกมา ดุจก้อนเหล็กซึ่งถูกทุบด้วยแห่งเหล็กกระจายออกมา อาฬวกยักษ์นั้น ยืนอยู่ในที่นั้น ประกาศก้องว่า เรา คือ อาฬวกะ เสียงแผ่ไปทั่วชมพูทวีปทั้งสิ้น

ได้ยินว่า เสียง ๔ ประเภท ที่ได้ยินในชมพูทวีปทั้งสิ้น คือ

๑. เสียงที่ปุณณกะ ยักขเสนาบดี ชนะพระเจ้าธนัญชัยโกรัพยะ ด้วยการพนัน ปรบมือประกาศก้องว่า เราชนะแล้ว

๒. เสียงที่ท้าวสักกะ จอมทวยเทพ เมื่อศาสนาของพระผู้มีพระภาค พระนามว่า กัสสปะกำลังเสื่อม ทรงทำวิสสุกรรมเทพบุตรให้เป็นสุนัข ให้ประกาศทั่วไปว่า เราจะกัดกิน ภิกษุชั่ว ภิกษุณีชั่ว อุบาสกอุบาสิกา และคนทั้งปวงที่เป็นอธรรมวาที

---

[๓๐๔] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๗, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๑.

๓. เสียงที่พระมหาบุรุษ ในเมื่อกษัตริย์ ๗ พระองค์ ยึดพระนครได้แล้ว เพราะเหตุแห่งนางปภาวดี จึงได้ยกนางปภาวดีขึ้นคอช้างไปกับตน ออกจากพระนครแล้ว ประกาศก้องในกุสชาดกว่า เรา คือ สีหัสสรกุสมหาราช

๔. เสียงที่อาฬวกยักษ์ ยืนบนยอดเขาไกรลาส ประกาศว่า เรา คือ อาฬวกะ

ก็ในกาลนั้น เสียงนั้น ก็เป็นเช่นกับเสียงที่ยักษ์ยืนที่ประตูๆ ในชมพูทวีปทั้งสิ้นประกาศก้อง และแม้หิมวันตประเทศซึ่งมีส่วนกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ ก็ไหวแล้ว ด้วยอานุภาพของยักษ์

อาฬวกยักษ์นั้น ก่อลมหมุนให้ตั้งขึ้นด้วยคิดว่า เราจักไล่สมณะให้หนีไปด้วยลมนั้นนั่นเทียว ลมอันต่างด้วยลมทางทิศตะวันออกเป็นต้น เหล่านั้น ตั้งขึ้นแล้ว ก็ทำลายยอดภูเขาทั้งหลาย ซึ่งมีประมาณกึ่งโยชน์ ๒ โยชน์ ๓ โยชน์ ถอนรากถอนโคนกอไม้และต้นไม้ในป่าเป็นต้น พุ่งตรงไปยังอาฬวินคร ทำสถานที่ทั้งหลายมีโรงช้างเก่าเป็นต้นให้แหลกลาญ พัดผันกระเบื้องมุงหลังคาให้ลอยละลิ่วไปในอากาศ พระผู้มีพระภาคทรงอธิษฐานว่า ภัยพิบัติ จงอย่ามีแก่ใคร ๆ ลมเหล่านั้น พัดถึงพระทศพลแล้ว ไม่อาจทำแม้สักว่าชายจีวรให้ไหวได้ แต่นั้น อาฬวกยักษ์ ก็ทำฝนห่าใหญ่ให้ก่อตัวขึ้น ด้วยคิดว่า เราจักให้น้ำท่วมสมณะตาย ฝนทั้งหลายอันต่างด้วยก้อนเมฆตั้ง ๑๐๐ ชั้น ตั้ง ๑,๐๐๐ ชั้นเป็นต้น ก่อตัวขึ้นแล้ว ก็ตกลงมา ด้วยความเร็วของกระแสน้ำฝน แผ่นดินก็เป็นช่อง ๆ ต่อแต่นั้น มหาเมฆก็มาเบื้องบนของราวป่า ก็ไม่อาจที่จะทำแม้สักว่าหยาดน้ำค้างให้เปียกที่จีวรของพระทศพลได้ ต่อแต่นั้น อาฬวกยักษ์ ทำฝนแผ่นหินให้ก่อตัวขึ้น ยอดเขาใหญ่ ๆ พ่นควันลุกโพลงมาทางอากาศ ถึงพระทศพลแล้ว ก็กลายเป็นดอกไม้ทิพย์ และพวกดอกไม้ทิพย์ แต่นั้นก็ทำฝนเครื่องประหารให้ก่อตัวขึ้น อาวุธทั้งหลายที่มีคมข้างเดียว ที่มีคม ๒ ข้าง มีดาบหอกและมีดโกนเป็นต้น ก็พ่นควันลุกโพลง มาทางอากาศ ถึงพระทศพลแล้ว ก็กลายเป็นดอกไม้ทิพย์ ต่อแต่นั้น ก็ทำฝนถ่านเพลิงให้ก่อตัวขึ้น ถ่านเพลิงมีสีดุจดอกทองกวาว ก็มาทางอากาศได้กลายเป็นดอกไม้ทิพย์ตกเรี่ยราดอยู่ที่ใกล้พระบาทของพระทศพล ต่อแต่นั้น ก็ทำฝนเถ้ารึงให้ก่อตัวขึ้น เถ้ารึงร้อนจัด ตะลบขึ้นมาทางอากาศ ก็กลายเป็นจุรณจันทร์ตกลงที่ใกล้พระบาทของพระทศพล ต่อแต่นั้น ก็ทำฝนทรายให้ก่อตัวขึ้น ทรายละเอียดอย่างยิ่ง พ่นควันลุกโพลง มาทางอากาศ กลายเป็นดอกไม้ทิพย์ ตกลงที่ใกล้พระบาทของพระทศพล ต่อแต่นั้น ก็ทำฝนเปลือกตมให้ก่อตัวขึ้น ฝนเปลือกตมนั้นพ่นควันลุกโพลงมาทางอากาศ กลายเป็นของหอมอันเป็นทิพย์ ตกลงที่ใกล้พระบาทของพระทศพล ต่อแต่นั้น ก็บันดาลความมืดมนนั้น เป็นเช่นกับความมืดมนที่ประกอบด้วยองค ๔ ถึงพระทศพลแล้ว ก็อันตรธานไปดุจความมืดมนถูกกำจัดด้วยแสงอาทิตย์

ยักษ์ เมื่อไม่อาจเพื่อจะให้พระผู้มีพระภาคเสด็จหนีไปด้วยลมฝน ฝนหิน ฝนเครื่องประหาร ฝนถ่านเพลิง ฝนเถ้ารึง ฝนทราย ฝนเปลือกตม และความมืดมน ๙ อย่างนี้ ตนเอง จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคด้วยเสนาประกอบด้วยองค์ ๔ ชุลมุนวุ่นวายไปด้วยหมู่ภูตผีซึ่งมีรูปเป็นอเนกประการ มีมือถือเครื่องประหารนานาประการ คณะภูตเหล่านั้น กระทำสิ่งแปลก ๆ เป็นอเนกประการ เป็นดุจมาเบื้องบนของพระผู้มีพระภาค ด้วยคำพูดว่า ท่านทั้งหลาย จงจับ จงฆ่าเสี่ย อีกอย่างหนึ่ง ภูตเหล่านั้น ก็ไม่สามารถที่จะเข้าไปใกล้ชิดพระผู้มีพระภาคได้เลยดุจแมลงวัน ไม่อาจเข้าใกล้ก้อนเหล็กที่กระเด็นออก แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ มารที่โพธิมณฑลกลับไปในขณะที่มาเท่านั้น ฉันใด ภูตพวกนี้ไม่กลับฉันนั้น ได้กระทำความวุ่นวายต่าง ๆ อยู่ประมาณเที่ยงคืน อาฬวกยักษ์ เมื่อไม่อาจเพื่อที่จะทำพระผู้มีพระภาคให้หวั่นไหวได้ แม้ด้วยเหตุว่า การแสดงสิ่งที่น่าสะพรึงกลัวอเนกประการ ตลอดเวลาประมาณครึ่งคืน อย่างนี้ จึงคิดว่า ไฉนหนอ เราจะพึงปล่อย ทุสสาวุธ ซึ่งใคร ๆ ไม่พึงชนะได้

ได้ยินว่า อาวุธที่ประเสริฐที่สุดในโลกมี ๔ อย่าง คือ (๑) วชิราวุธ ของท้าวสักกะ (๒) คทาวุธ ของท้าวเวสวัณ (๓) นยนาวุธ ของพระยายม (๔) ทุสสาวุธ ของอาฬวกยักษ์ ก็ผิว่า ท้าวสักกะทรงพิโรธแล้ว พึงประหารวชิราวุธบนยอดเขาสิเนรุ วชิราวุธนั้น ก็จะพึงชำแรกภูเขาสิเนรุซึ่งสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์ ลงไปถึงข้างล่าง คทา ที่ท้าวเวสวัณปล่อยในกาลที่ตนยังเป็นปุถุชน ตกไปทำลายศีรษะของพวกยักษ์หลายพันแล้ว กลับมาสู่กำมืออยู่อีก ครั้นเมื่อพระยายมพิโรธแล้ว สักว่ามองดูด้วยนยนาวุธ กุมภัณฑ์หลายพันก็จะลุกเป็นไฟพินาศ ดุจหญ้าและใบไม้บนกระเบื้องร้อน อาฬวกยักษ์โกรธถ้าพึงปล่อยทุสสาวุธไปในอากาศ ฝนก็ไม่พึงตกตลอด ๑๒ ปี ถ้าปล่อยลงไปที่แผ่นดิน วัตถุมีต้นไม้และหญ้าทั้งปวงเป็นต้น ก็จะเหี่ยวแห้ง ไม่งอกอีก ภายใน ๑๒ ปี ถ้าพึงปล่อยไปในสมุทร น้ำทั้งหมด ก็พึงเหือดแห้ง ดุจหยาดน้ำบนกระเบื้องร้อน ถ้าปล่อยไปบนภูเขา เช่นกับเขาสิเนรุ ภูเขาก็จะเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ กระจัดกระจายไป อาฬวกยักษ์ ปล่อยทุสสาวุธอันมีอานุภาพอย่างนี้ จับยกชูขึ้น ปวงเทวดาในหมื่นโลกธาตุ ก็รีบมาประชุมกัน ด้วยคิดว่า วันนี้ พระผู้มีพระภาคจักทรมานอาฬวกยักษ์ พวกเราจักฟังธรรมในที่นั้น เทวดาทั้งหลายแม้ใคร่จะเห็นการรบ ก็ประชุมกัน อากาศแม้ทั้งสิ้นก็เต็มด้วยทวยเทพทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

ครั้งนั้น อาฬวกยักษ์ ท่องเที่ยวไปในเบื้องบน ในที่ใกล้พระผู้มีพระภาคแล้ว ปล่อยวัตถาวุธ วัตถาวุธนั้น ทำเสียงดังน่าสะพรึงกลัวในอากาศ ดุจอสนิจักร พ่นควันลุกโพลง มาถึงพระผู้มีพระภาค ก็กลายเป็นผ้าเช็ดพระบาท ตกลงที่ใกล้พระบาท เพื่อจะย่ำยีมานะของยักษ์อาฬวกยักษ์เห็นเหตุนั้นแล้ว ก็หมดเดชหมดมานะ ดุจโคอสุภะตัวใหญ่ที่มีเขาหัก ดุจงูที่ถูกถอนเขี้ยวเสียแล้ว เป็นผู้มีธงคือมานะที่ถูกนำออกเสียแล้ว คิดว่า แม้ทุสสาวุธ ก็ไม่ทำให้สมณะกลัวได้ เหตุอะไรหนอแล ได้เห็นเหตุนี้ว่า สมณะประกอบด้วยเมตตาวิหารธรรม เอาเถอะ เราจะทำสมณะนั้นให้โกรธแล้ว จักพรากเสียจากเมตตา ดังนี้ พระอานนท์ จึงกล่าวข้อความนี้ โดยเชื่อมกันนี้ว่า **อถโข อาฬวโก ยกฺโข เยน ภควา ฯเปฯ นิกฺขม สมณ** แปลว่า ครั้งนั้นแล อาฬวกยักษ์ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ฯลฯ จงออกไป สมณะ ในบาลีนั้น มีอธิบายอย่างนี้ว่า เพราะท่านอันข้าพเจ้าไม่ได้อนุญาตแล้ว เข้าไปยังที่พักอาศัยของข้าพเจ้า นั่งในท่ามกลางเรือนหญิง (นางสนม) ดุจเป็นเจ้าของเรือน การบริโภคสิ่งที่เขาไม่ได้ให้ และการคลุกคลีกับหญิง ไม่สมควรแก่สมณะมิใช่หรือ ฉะนั้น ถ้าท่านดำรงอยู่ในสมณธรรม ก็จงออกไปเถิด สมณะ ฝ่ายอาจารย์พวกหนึ่ง กล่าวว่า อาฬวกยักษ์นี้ ได้กล่าวคำเหล่านี้ และคำหยาบคายเหล่าอื่นแล้วนั่นเทียว จึงได้ทูลคำนี้

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า เพราะอาฬวกยักษ์เป็นผู้แข็งกระด้าง อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะแนะนำ ด้วยความเป็นผู้แข็งกระด้างตอบได้ ก็อาฬวกยักษ์นั้น เพื่อบุคคลทำความแข็งกระด้างตอบอยู่ เขาก็จะพึงดุร้ายยิ่งเหลือประมาณ จะเป็นผู้แข็งกระด้างมากขึ้น ดุจทำลายน้ำดีที่จมูกของลูกสุนัขตัวดุร้าย ฉะนั้น แต่อาจเพื่อจะแนะนำเขาด้วยคำอ่อนโยนได้ จึงทรงรับคำของอาฬวกยักษ์นั้น ด้วยคำอ่อนหวานว่า ดีละ ท่าน ดังนี้แล้ว เสด็จออกไป ด้วยเหตุนั้น พระอานนท์ จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ดีละ ท่าน แล้วก็เสด็จออกไป

ต่อแต่นั้น อาฬวกยักษ์ เป็นผู้มีจิตอ่อนว่า สมณะนี้เป็นผู้ว่าง่ายหนอ ออกไปด้วยคำพูดคำเดียวเท่านั้น ธรรมดาการออกไปอย่างนี้ เป็นสุข เราต่อยุธกับสมณะตลอดคืน ด้วยเหตุอันไม่สมควรเลย แล้วจึงคิดอีกว่า ก็บัดนี้ เราอาจเพื่อชนะได้ สมณะออกไปเพราะความเป็นผู้ว่าง่ายหรือหนอแล หรือเพราะความโกรธ เอาเถอะ เราจักทดลองสมณะนั้น แต่นั้น จึงกล่าวว่า จงเข้ามาเถิด สมณะ

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสคำอ่อนหวานแม้อีก เพื่อทรงกระทำจิตที่อ่อนโยนให้มั่นคงว่า เป็นผู้ว่าง่าย จึงตรัสว่า ดีละ ท่าน แล้วเสด็จเข้าไป อาฬวกยักษ์ เมื่อจะทดลองความที่พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ว่าง่ายนั้นบ่อย ๆ จึงกล่าวว่า จงออกไปเถิด จงเข้ามาเถิด ในครั้งที่ ๒ บ้าง ในครั้งที่ ๓ บ้าง แม้พระผู้มีพระภาคทรงกระทำอย่างนั้น ผิว่า ไม่พึงทำอย่างนั้น จิตของยักษ์ผู้แข็งกระด้างแม้โดยปกติ ก็จะแข็งกระด้างมากขึ้น ก็ไม่พึงเป็นภาชนะเพื่อรองรับธรรมกถา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงได้ทรงกระทำสิ่งที่ยักษ์นั้นพูด เพื่อให้ยักษ์ซึ่งร้องไห้อยู่ ด้วยการร้องไห้ คือกิเลสยอมรับ เหมือนมารดาให้หรือทำสิ่งที่บุตรต้องการ เพื่อให้บุตรนั้นผู้ร้องไห้อยู่ยอมรับ เหมือนอย่างว่า นางนมให้บางสิ่งบางอย่างแล้วทำทารกผู้ไม่ดื่มนมให้ดื่มนมได้ ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงพูดปลอบโยน ด้วยการตรัสคำที่ยักษ์นั้นปรารถนา เพื่อให้ยักษ์ได้ดื่มน้ำนม คือ โลกุตรธรรม จึงได้ทำอย่างนี้ เหมือนอย่างว่า บุรุษต้องการที่จะให้รสหวาน ๔ อย่าง เต็มในเต้าน้ำ จึงให้ชำระภายในของเต้าน้ำนั้นให้สะอาด ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทรงประสงค์จะให้น้ำหวาน ๔ อย่าง คือ โลกุตรธรรมเต็มในจิตของยักษ์ จึงได้ทรงกระทำการเสด็จออกไปและเข้ามาถึง ๓ ครั้ง เพื่อชำระมลทินคือความโกรธในภายในแห่งยักษ์นั้น

ครั้งนั้น อาฬวกยักษ์ ทำจิตชั่วให้เกิดขึ้นว่า สมณะนี้เป็นผู้ว่าง่าย ถูกเราพูดว่า จงออกไปเถิด ก็ออกไป ถูกเราพูดว่า จงเข้ามา ก็เข้ามา ไฉนหนอ เราพึงทำสมณะนี้ให้ลำบากตลอดคืนอย่างนี้นั่นแล แล้วจับเท้าทั้งสองข้างไปที่ฝั่งโน้นของแม่น้ำคงคา ดังนี้ จึงกล่าวครั้งที่ ๔ ว่า จงออกไปเถิดสมณะ พระผู้มีพระภาคทรงทราบเหตุนั้น จึงตรัสว่า **น ขฺวาหำ ตำ** ทรงทราบว่า เมื่อเรากล่าวอย่างนี้แล้ว ยักษ์แสวงหาสิ่งที่ควรทำให้ยิ่งกว่านั้น จักสำคัญปัญหาอันจะพึงถาม ข้อนั้น ก็จักเป็นการสะดวกแก่ธรรมกถา จึงตรัสว่า **น ขฺวาหำ ตำ** แปลว่า เรายังมองไม่เห็นบุคคลที่จะพึงควักดวงจิตของเรา เป็นต้น ในบทเหล่านั้น ศัพท์ว่า **น** ใช้ในการปฏิเสธ ศัพท์ว่า **โข** ใช้ในอวธารณะ คำว่า **อหำ** ได้แก่ การแสดงถึงตน คำว่า **ตำ** เป็นการกล่าวถึงเหตุ ด้วยเหตุนั้น ผู้ศึกษาพึงเห็นเนื้อความในที่นี้ อย่างนี้ว่า เพราะเหตุที่ท่านคิดอย่างนี้ ฉะนั้น ท่าน ข้าพเจ้าจักไม่ออกไป ท่านจงทำสิ่งที่ท่านพึงกระทำเถิด ดังนี้

แต่นั้น อาฬวกยักษ์ เพราะแม้ในกาลก่อน ได้ถามปัญหากับดาบสและปริพาชกผู้มีฤทธิ์มาสู่วิมานของตน ในเวลามาทางอากาศอย่างนี้ว่า วิมานนี้ เป็นวิมานทองหรือวิมานเงินและวิมานแก้วมณีอย่างใดอย่างหนึ่ง เอาเถิด เราจักชมวิมานนั้น แล้วจึงได้เบียดเบียนดาบสและปริพาชกเหล่านั้น ผู้ไม่อาจจะตอบได้ ด้วยการทำจิตให้ฟุ้งซ่านเป็นต้น อย่างไร ? ก็อมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมทำจิตให้ฟุ้งซ่านด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ (๑) ด้วยการแสดงรูปอันน่าสะพรึงกลัว (๒) ด้วยการขยี้ดวงหทัย ก็เพราะยักษ์นี้รู้ว่า ผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย ย่อมไม่สะดุ้ง ด้วยการแสดงรูปที่น่าสะพรึงกลัว แล้วเนรมิตอัตภาพอันละเอียดด้วยอำนาจฤทธิ์ของตน เข้าไปภายในของท่านผู้มีฤทธิ์เหล่านั้น แล้วขยี้ดวงหทัย แต่นั้น ความสืบต่อแห่งจิตก็ไม่ปรากฏ เมื่อความสืบต่อแห่งจิตนั้นไม่ปรากฏ ผู้มีฤทธิ์ทั้งหลายก็จะเป็นบ้า หรือมีจิตฟุ้งซ่าน ยักษ์ก็จะผ่าอกของผู้ฟุ้งซ่านเหล่านั้น อย่างนี้บ้าง แล้วจับเขาเหล่านั้นที่เท้าขว้างไปที่ฝั่งโน้นของแม่น้ำคงคาบ้าง ด้วยคิดว่า ท่านผู้มีฤทธิ์เห็นปานนี้ อย่ามาสู่ที่อยู่อาศัยของเราอีกเลย ฉะนั้น จึงระลึกถึงปัญหาเหล่านั้น แล้วคิดว่า ไฉนหนอ บัดนี้ เราพึงเบียดเบียนสมณะนี้อย่างนี้ จึงกล่าวว่า **ปญฺหนฺตำ สมณ** เป็นต้น

ถามว่า ก็ปัญหาเหล่านี้ ยักษ์นั้นได้มาจากไหน

ตอบว่า ได้ยินว่า มารดาและบิดาของอาฬวกยักษ์นั้น เข้าไปหาท่านพระผู้มีพระภาค พระนามว่า กัสสปะ ได้เรียนปัญหา ๘ อย่าง พร้อมกับคำแก้ ท่านได้ให้อาฬวกยักษ์เรียนปัญหาเหล่านั้นในกาลยังเป็นเด็ก อาฬวกยักษ์นั้น โดยกาลล่วงไป ก็ลืมคำแก้ แต่นั้น ก็ใช้ชาติหิงคุเขียนลงที่แผ่นทองคำ ด้วยคิดว่า ปัญหาเหล่านี้ จงอย่าพินาศ แล้วจึงเก็บไว้ในวิมาน พุทธปัญหาเหล่านั้น เป็นพุทธวิสัย อย่างนี้แล พระผู้มีพระภาคทรงสดับดังนั้นแล้ว เพราะอันตรายแห่งลาภที่บริจารแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย หรืออันตรายแห่งชีวิต หรือการทำลายพระสัพพัญญุตญาณและรัศมีวาหนึ่ง อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อทำได้ ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงพุทธานุภาพอันไม่ทั่วไปในโลกนั้น จึงตรัสว่า **น ขฺวาหำ ตำ อาวุโส ปสฺสามิ สเทวเก โลเก** ดังนี้

ก็ พระผู้มีพระภาคตรัสความสังเขป ด้วยการแสดงสักว่าเนื้อความแห่งบทเหล่านั้น โดยนัยมีอาทิว่า ทรงระบุกามาวจรเทพ ๕ ชั้น ด้วยคำว่า **สเทวกะ** ในบทเหล่านั้น ไม่ตรัสความพิศดาร โดยลำดับแห่งการประกอบตามอนุสนธิ ความพิศดารนี้นั้น ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว ก็เมื่อเทพทั้งปวง แม้ทรงบรรลุแล้ว โดยการกำหนดอย่างสูง ด้วยคำว่า **สเทวกะ** เมื่อหมู่เทพ ประชุมกันในที่นั้น เทพเหล่าใด มีความสงสัยว่า วสวัตดีมารมีอานุภาพมาก เป็นใหญ่ในกามาวจรทั้ง ๖ ชั้น ยินดีในธรรมที่เป็นข้าศึกเกลียดธรรม มีการงานหยาบ มารนั้น จะไม่ทำความฟุ้งซ่านแห่งจิตเป็นต้น แก่พระผู้มีพระภาคนั้นหรือหนอแล ดังนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **สมารเก** เพื่อทรงป้องกันความสงสัยของเทพเหล่านั้น แต่นั้น เทวดาเหล่าใด มีความสงสัยว่า พรหมมีอานุภาพมาก ย่อมทำจักรวาลพันหนึ่งให้สว่างไสว ด้วยนิ้วมือหนึ่ง ด้วย ๒ นิ้ว ฯลฯ ในหมื่นจักรวาล เสวยสุขในฌานและสมาบัติอันยอดเยี่ยม พรหมแม้นั้น ไม่พึงทำหรือ เพื่อป้องกันความสงสัยของเทวดาเหล่านั้น จึงตรัสว่า **สพฺรหฺมเก** ลำดับนั้น เทพเหล่าใดมีความสงสัยว่า สมณพราหมณ์ผู้ปุถุชน เป็นข้าศึก ศัตรูต่อพระศาสนา ประกอบด้วยกำลังมนต์เป็นต้น แม้สมณพราหมณ์ผู้ปุถุชนเหล่านั้น ไม่พึงทำหรือ เพื่อป้องกันความสงสัยของเทพเหล่านั้น จึงตรัสว่า **สสฺสพฺราหฺมณิยา** ครั้นทรงแสดงความไม่มีใคร ๆ ในฐานะสูงสุดอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงมุ่งถึงสมมติเทพและมนุษย์ที่เหลือทั้งหลาย ด้วยคำว่า **สเทวมนุสสาย** แล้วทรงแสดงความไม่มีใคร ๆ แม้ในสัตวโลกที่เหลือ ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดอย่างสูงสุด เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบลำดับแห่งการประกอบตามอนุสนธิในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้

พระผู้มีพระภาคทรงปฏิเสธความลำบากแห่งพระทัยแก่ยักษ์นั้น อย่างนี้แล้ว เมื่อจะก่อให้เกิดอุตสาหะในการถามปัญหา จึงตรัสว่า ดูก่อนท่าน ก็แลท่านหวังจะถามปัญหา ก็จงถามเถิด ดังนี้ พระบาลีนั้น มีเนื้อความว่า จงถาม ถ้าหวังจะถาม เราไม่มีความหนักใจ ในการแก้ปัญหา อนึ่ง ทรงปวารณาถึงสัพพัญญุปวารณาที่ไม่ทั่วไปกับพระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวกและมหาสาวกทั้งหลายว่า ถ้าท่านหวังจะถาม ก็จงถาม เราจักแก้ปัญหาของท่านทั้งหมด จริงอยู่ แม้ท่านเหล่านั้นย่อมกล่าวว่า จงถามเถิด ท่าน ข้าพเจ้าทั้งหลายฟังแล้ว จักรู้ แต่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตรัสว่า ถ้าท่านหวัง ก็จงถามเถิด ท่าน หรือว่า

วาสวะ พระองค์ทรงปรารถนาสิ่งใดไว้ในพระทัย

ก็โปรดถามปัญหานั้นกับอาตมภาพเถิด[๓๐๕]

ย่อมปวารณาถึงสัพพัญญุปวารณาแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า

---

[๓๐๕] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๕๖/๒๓๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๖/๒๘๔.

เราให้โอกาสแก่พราหมณ์พาวรี แก่เธอและมาณพทั้งหมด
ถามข้อสงสัยทั้งปวง พวกเธอปรารถนาจะถามปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่ง
ก็จงถามเถิด[๓๐๖]

ก็ข้อที่พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุพุทธภูมิแล้ว พึงปวารณาซึ่งปวารณานั้น ไม่น่าอัศจรรย์ แต่ที่น่าอัศจรรย์ ก็คือ พระโพธิสัตว์ แม้เป็นไปอยู่ในปเทศญาณ ในภูมิแห่งพระโพธิสัตว์ ถูกฤาษีทั้งหลายขอร้องอย่างนี้ว่า

ท่านโกณฑัญญะ นิมนต์ท่านพยากรณ์ปัญหาทั้งหลายเถิด
ฤาษีทั้งหลายผู้เป็นคนดีขอร้องท่าน
ท่านโกณฑัญญะ ภาระนี้ย่อมมาถึงท่านผู้เจริญด้วยปัญญา
นี้เป็นธรรมดาในมนุษย์ทั้งหลาย[๓๐๗]

เที่ยวไปยังชมพูทวีปทั้งสิ้น ถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่ได้พบผู้ที่ตอบปัญหาได้ มีอายุ ๗ ขวบโดยกำเนิด กำลังเล่นฝุ่นอยู่บนถนน อันพราหมณ์ผู้ประพฤติสุจริตถามแล้ว ในกาลที่ท่านเป็นสรภังคดาบส และในสัมภวชาดก อย่างนี้ว่า

มหาบพิตรผู้เจริญทั้งหลาย อาตมาให้โอกาส
ขอเชิญตรัสถามปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่งตามพระทัยปรารถนาเถิด
เพราะอาตมารู้จักทั้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเอง
จักพยากรณ์ปัญหาข้อนั้นๆ ถวายมหาบพิตร[๓๐๘]

ได้ปวารณาซึ่งสัพพัญญุปวารณา อย่างนี้ว่า

เอาเถิด ข้าพเจ้าจักบอกลุงตามอย่างคนที่ฉลาด
ก็พระราชาย่อมจะทรงทราบปัญหานั้นได้
แต่จะทรงกระทำหรือไม่เท่านั้น[๓๐๙]

พรรณนาเทศนา

เมื่อสัพพัญญุปวารณา พระผู้มีพระภาคทรงปวารณาแล้วแก่อาฬวกยักษ์อย่างนี้แล้ว ลำดับนั้นแล อาฬวกยักษ์ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาค ด้วยคาถาว่า **กึ สูธ วิตฺตํ** ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **กึ** เป็นคำถาม ศัพท์ว่า **สุ** เป็นนิบาตใช้ในเหตุสักว่า ทำบทให้เต็ม คำว่า **อิธ** ได้แก่ ในโลกนี้ คำว่า **วิตฺตํ** ความว่า ชื่อว่า ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำความปลื้มใจ คำว่า **วิตฺตํ** นั่น เป็นชื่อแห่งทรัพย์ คำว่า **สุจิณฺณํ** ได้แก่ ทำดีแล้ว คำว่า **สุขํ** ได้แก่ ความสำราญทางกายและทางจิต คำว่า **อาวหติ** ความว่า ย่อมนำมา คำ นำมาให้ มีอธิบายว่า ย่อมให้ย่อมให้ถึง ศัพท์ว่า **หเว** เป็นนิบาต ลงในอรรถว่า มั่น คำว่า **สาธุตรํ** ได้แก่ เป็นรสที่ดีกว่าเพราะดียิ่ง บาลีว่า **สาทุตรํ** ดังนี้บ้าง คำว่า **รสานํ** ได้แก่ กว่าธรรมทั้งหลายที่สำคัญแล้วว่าเป็นรส คำว่า **กถํ** ได้แก่ โดยประการไร ชีวิตของบุคคลผู้เป็นอย่างไร ชื่อว่า **กถํ ชีวิชีวิตํ** แต่ท่านเรียกตามนาสิก เพื่อสะดวกแก่

---

[๓๐๖] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๗/๕๓๑, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๗/๗๔๔.
[๓๐๗] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๖๐/๔๓๓, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๐/๖๐๔.
[๓๐๘] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๖๑/๔๓๓, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๑/๖๐๔.
[๓๐๙] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๗๒/๔๐๔, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗๒/๕๖๖.

การผูกคาถา หรือบาลีว่า **กถัชีวี ชีวิตัง** อธิบายว่า บรรดาบุคคลผู้เป็นที่รัก เขามีชีวิตอย่างไร บทที่เหลือในคาถานี้ ปรากฏชัดแล้วแล อาฬวกยักษ์ทูลถามปัญหา ๔ ข้อเหล่านี้ว่า อะไรเล่า เป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันประเสริฐที่สุดของคนในโลกนี้ อะไรเล่าที่บุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมนำความสุขมาให้ อะไรเล่าเป็นรสที่ดีกว่ารสทั้งหลาย บุคคลมีความเป็นอยู่อย่างไร นักปราชญ์ จึงกล่าวว่า มีชีวิตประเสริฐด้วยคาถานี้ ด้วยประการฉะนี้

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงตอบแก่อาฬวกยักษ์นั้น โดยนัยที่พระทศพลพระนามว่า กัสสปะ ทรงตอบแล้ว จึงตรัสคาถานี้ว่า **สทฺธีธ วิตฺตๆ** ดังนี้ ในคาถานั้น มีอธิบายว่า ทรัพย์เครื่องปลื้มใจมีเงินและทองเป็นต้น ย่อมนำมาซึ่งความสุขในการอุปโภคและบริโภค คือ ย่อมป้องกันทุกข์มีความหิวกระหายเป็นต้น ย่อมทำความยากจนนั่นแลให้สงบ เป็นเหตุแห่งการได้ซึ่งรัตนะมีแก้วมุกดาเป็นต้น และย่อมนำมาซึ่งความชมเชยในโลก ฉันใด แม้ศรัทธาที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ก็ฉันนั้น ย่อมนำมาซึ่งวิบากสุขอันเป็นโลกิยและโลกุตระ ตามความเป็นจริง คือป้องกันทุกข์มีชาติและชราเป็นต้น แก่ผู้ปฏิบัติด้วยธุระคือศรัทธา ย่อมทำความยากจนในคุณให้สงบระงับ เป็นเหตุได้รัตนะมีสติสัมโพชฌงค์เป็นต้น และพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจ เพราะทำวิเคราะห์ว่า ย่อมนำมาซึ่งความชมเชยในโลก ตามพระบาลีว่า

คนมีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล เพียบพร้อมด้วยยศ
และโภคทรัพย์ จะไปสู่ถิ่นใดๆ ย่อมได้รับการบูชาในถิ่นนั้นๆ[๓๑๐]

ก็เพราะทรัพย์เครื่องปลื้มใจคือศรัทธานั่น ติดตามไป ไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น เป็นเหตุแห่งสมบัติทั้งปวง เป็นต้นเหตุแม้แห่งทรัพย์เครื่องปลื้มใจมีเงินและทองเป็นต้นที่เป็นโลกิยะ เพราะคนมีศรัทธาเท่านั้น จึงทำบุญทั้งหลายมีทานเป็นต้น ย่อมบรรลุถึงทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ส่วนทรัพย์เครื่องปลื้มใจของคนผู้ไม่มีศรัทธา ย่อมมีเพียงเพื่อความฉิบหายเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ประเสริฐที่สุด คำว่า **ปริสสฺส** เป็นการแสดงกำหนดอย่างสูงสุด เพราะฉะนั้น ผู้ศึกษาพึงทราบว่า ศรัทธาของบุรุษอย่างเดียว เป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจประเสริฐที่สุดหามิได้ ศรัทธาของคนทั้งหลายมีสตรีเป็นต้น ก็เป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจประเสริฐที่สุดเหมือนกันแล

คำว่า **ธมฺโม** ได้แก่ ธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่าง หรือ ธรรมคือทาน ศีล และภาวนา คำว่า **สุจิณฺโณ** คือ ที่ทำดีแล้ว ประพฤติดีแล้ว คำว่า **สุขมาวหติ** ความว่า ย่อมนำมาซึ่งสุขของมนุษย์ ดุจสุขของโสณะเศรษฐีบุตรและรัฐบาลเป็นต้น ทิพยสุขดุจสุขของทวยเทพมีท้าวสักกะเป็นต้น และในที่สุด ย่อมนำมาซึ่งนิพพานสุข ดุจสุขของพระอริยะทั้งหลายมีพระมหาปทุม เป็นต้น

คำว่า **สจฺจ** ความว่า ก็ สัจจ ศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในนอรรถหลายประการ คือ ย่อมปรากฏในเวลาสัจ ดุจในประโยคเป็นต้นว่า พึงกล่าวคำสัจ ไม่พึงโกรธ ปรากฏในวิรัติสัจ ดุจในประโยคเป็นต้นว่า สมณะและพราหมณ์ ดำรงอยู่ในความสัจ ปรากฏในทิฏฐิสัจ ดุจในประโยคเป็นต้นว่า บุคคลกล่าวคำพูดที่เป็นกุศลต่าง ๆ แล้ว จึงกล่าวคำสัจ เพราะเหตุไร ปรากฏในพราหมณสัจ ดุจในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พราหมณสัจจะ ๔ อย่าง เหล่านี้ ปรากฏในปรมัตถสัจจะ ดุจในประโยคมีอาทิว่า ก็สัจจะที่หนึ่ง ไม่มีที่สอง ปรากฏในอริยสัจจะ ดุจในประโยคมีอาทิว่า บรรดาสัจจะทั้ง ๔ สัจจะที่เป็นกุศลมีเท่าไร แต่ในที่นี้ ชนทั้งหลาย ย่อมทำน้ำเป็นต้นให้เป็นไปในอำนาจได้ ย่อมข้ามไปสู่ฝั่ง

---

[๓๑๐] ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๐๓/๖๘, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐๓/๑๒๗.

แห่งชาติ ชรา และมรณะได้ ด้วยอานุภาพแห่งวาจาสัจอันใด วาจาสัจนั้น ท่านประสงค์เอาแล้ว เพราะทำปรมัตถสัจจะให้เป็นพระนิพพาน หรือเพราะทำวิรัติสัจจะให้เป็นภายในเหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

บุคคล ย่อมทดแม้น้ำได้ ด้วยสัจจวาจา
บัณฑิตทั้งหลายย่อมกำจัดแม้พิษได้ ด้วยสัจจะ
เทพย่อมหลั่งน้ำนมด้วยสัจจะ
บัณฑิตทั้งหลาย ดำรงอยู่ในสัจจะ
ย่อมปรารถนาพระนิพพาน
รสเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีอยู่ในแผ่นดิน
สัจจะเป็นรสดีกว่ารสเหล่านั้น
ก็เพราะสมณะและพราหมณ์ผู้ดำรงอยู่ในสัจจะ
ย่อมข้ามฝั่งแห่งชาติและมรณะได้[๓๑๑]

คำว่า **สาธุตรำ** ได้แก่ หวานกว่า ประณีตกว่า คำว่า **รสานำ** ความว่า ธรรมดาควรลิ้มเหล่าใดเหล่าหนึ่ง โดยนัยมีอาทิว่า รสเกิดแต่ราก รสเกิดแต่ลำต้น ธรรมมีการติเตียนรสแห่งวาจา และพยัญชนะที่เหลือเป็นต้น เหล่าใดเหล่าหนึ่ง โดยนัยมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตรสเกิดแต่ผลทั้งหมด[๓๑๒] พระโคดมผู้เจริญมีรูปไม่เป็นรส ดูก่อนพราหมณ์ รูปรส สัททรส เหล่าใดแล ไม่เป็นอาบัติในรสรส ธรรมวินัยนี้มีรสเดียว คือ วิมุตติรส[๓๑๓] หรือว่า พระผู้มีพระภาคเป็นผู้มีส่วนแห่งอรรถรส ธรรมรส เรียกว่า รส สัจจะแลดีกว่ารสเหล่านั้น คือ สัจจะนั่นเทียว ดีกว่า หรือ ชอบกว่า ประเสริฐกว่า อุดมกว่า รสเหล่านั้น จริงอยู่ รสทั้งหลาย มีรสเกิดแต่รากเป็นต้น พอกพูนสรีระ และนำสุขอันประกอบด้วยสังกิเลสมา ในสัจจรส รสคือวิรัติสัจจะและวาจาสัจจะ ย่อมพอกพูนจิต ด้วยสมถะและวิปัสสนา เป็นต้น และย่อมนำมาซึ่งสุขอันไม่ประกอบด้วยสังกิเลส วิมุตติรส ชื่อว่า ยังประโยชน์ให้สำเร็จ เพราะความเป็นธรรมอันท่านอบรมแล้วด้วยปรมัตถสัจจรส และชื่อว่า เป็นอรรถรสและธรรมรส เพราะอาศัยอรรถและธรรมที่เป็นอุบายให้บรรลุปรมัตถสัจจะนั้นเป็นไป ดังนี้ แล

ก็ในบทนี้ว่า **ปญฺญาชีวึ** ผู้ศึกษาพึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า ในบุคคลผู้บอด ผู้มีตาข้างเดียว และผู้มีตาสองข้าง บุคคลผู้มีตาสองข้างนี้ใด เป็นคฤหัสถ์ ยินดีข้อปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์ มีการขยันทำการงน ถึงสรณะ แจกทาน สมาทานศีล และอุโบสถกรรม เป็นต้น หรือเป็นบรรพชิต ยินดีข้อปฏิบัติสำหรับบรรพชิต กล่าวคือ ศีลอันทำความไม่เดือดร้อนหรืออันต่างด้วยจิตตวิสุทธิเป็นต้นอันยิ่งกว่าศีลนั้น ชื่อว่า เป็นอยู่ด้วยปัญญา นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวความเป็นอยู่ด้วยปัญญาของบุคคลนั้น หรือปัญญาชีวิต ของบุคคลผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญานั้นว่า ประเสริฐที่สุด

ยักษ์ได้ฟังปัญหาแม้ทั้งสี่ที่พระผู้มีพระภาคทรงตอบแล้วอย่างนี้ มีใจชื่นบาน เมื่อจะทูลถามปัญหาทั้งสี่แม้ที่เหลือ จึงกล่าวคาถาว่า **กถำ สุ ตรติ โอฆำ** บุคคลย่อมข้ามโอฆะได้อย่างไร ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงวิสัชนาแก่ยักษ์นั้น โดยนัยมีในก่อนนั่นเทียว จึงตรัสคาถาว่า **สทธาย ตรติ โอฆำ** บุคคล ย่อมข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา ในคาถานั้น มีอธิบายดังนี้ บุคคลใดข้ามโอฆะทั้ง ๔ อย่างได้

---

[๓๑๑] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๔๓๓/๑๑๖, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๓๓/๑๗๐.

[๓๑๒] วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๐๐/๘๔, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๐/๑๒๙.

[๓๑๓] วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๘๕/๒๐๙, วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔.

บุคคลนั้น ย่อมข้ามอรรณพ คือ สังสารบ้าง ย่อมล่วงทุกข์ในวัฏฏะบ้าง ย่อมบริสุทธิ์จากมลทินคือกิเลสบ้าง แม้ก็จริง แต่เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะบุคคลไม่มีศรัทธา เมื่อไม่เชื่อการข้ามโอฆะ ย่อมไม่แล่นไปประมาทด้วยการปล่อยจิตไปในกามคุณทั้ง ๕ ชื่อว่า ย่อมไม่ข้ามอรรณพคือสังสาร เพราะตนข้องอยู่และเกี่ยวข้องอยู่ในกามคุณทั้ง ๕ นั้น ผู้เกียจคร้าน ย่อมอยู่เป็นทุกข์ คละเคล้าด้วยอกุศลธรรมทั้งหลาย ผู้ไม่มีปัญญา เมื่อไม่รู้ทางบริสุทธิ์ ก็ย่อมไม่บริสุทธิ์ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความไม่มีศรัทธาเป็นต้นนั้น จึงตรัสพระคาถานี้

ด้วยคาถานั่น แม้พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว เพราะสัทธินทรีย์ เป็นปทัฏฐานแห่งโสดาปัตติยังคะ (องค์ที่เป็นเหตุให้เข้าถึงกระแสเบื้องบน) ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงประกาศการข้ามทิฏโฐฆะ คือ โสดาปัตติมรรคและโสดาบัน ด้วยบทนี้ว่า บุคคลข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา ก็เพราะพระโสดาบัน ประกอบด้วยความไม่ประมาท กล่าวคือ การกระทำติดต่อในการเจริญกุศลธรรม ยินดีมรรคที่ ๒ ย่อมข้ามอรรณพคือสังสารอันเป็นที่ตั้งแห่งภโวฆะ ที่ยังข้ามไม่ได้ด้วยโสดาปัตติมรรคที่เหลือลง เว้นเหตุสักว่ามาสู่โลกนี้ครั้งเดียวเท่านั้น ฉะนั้น จึงทรงประกาศการข้ามภโวฆะ คือ สกทาคามิมรรคและสกทาคามี ด้วยบทนี้ว่า ย่อมข้ามอรรณพได้ ด้วยความไม่ประมาท เพราะสกทาคามี ยินดีมรรคที่ ๓ ย่อมล่วงทุกข์ อันเป็นที่ตั้งแห่งกาโมฆะ และที่สำคัญว่ากาโมฆะ ที่ยังข้ามไม่ได้ ด้วยสกทาคามิมรรค **ด้วยความเพียร** ฉะนั้น จึงทรงประกาศการข้ามกาโมฆะ คือ อนาคามิมรรค และอนาคามี ด้วยบทนี้ว่า ย่อมล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร ก็เพราะพระอนาคามียินดีมรรคปัญญาที่ ๔ อันบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว ด้วยปัญญาอันบริสุทธิ์ซึ่งปราศจากเปือกตม ละมลทินอย่างละเอียด กล่าวคือ อวิชชา ที่ยังละไม่ได้ด้วยอนาคามิมรรค ฉะนั้น จึงทรงประกาศกามข้ามอวิชโชฆะ คือ อรหัตตมรรคและพระอรหันต์ด้วยบทนี้ว่า ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา ก็ครั้นตรัสคาถานี้ด้วยยอด คือ อรหัตตผล ในที่สุด ยักษ์ก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล

บัดนี้ อาฬวกยักษ์ถือเอาคำว่า ปัญญา ที่ตรัสในคาถานี้ว่า ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา นั้นแล เมื่อจะทูลถามปัญหาอันคละกันทั้งโลกิยะ และโลกุตตระ ด้วยปฏิภาณของตน จึงกล่าวคาถา ๖ บทนี้ว่า **กถัสุ ลภเต ปญญ์** แปลว่า บุคคลย่อมได้ปัญญาอย่างไร บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **กถ สุ** เป็นการถามถึงการประกอบประโยชน์ในที่ทั้งปวงนั่นเทียว ก็อาฬวกยักษ์นี้รู้ประโยชน์มีปัญญาเป็นต้น จึงทูลถามถึงการประกอบประโยชน์นั้นว่า บุคคลย่อมได้ปัญญาอย่างไร คือ ด้วยการประกอบอย่างไร ด้วยการณ์อย่างไร ในทรัพย์เป็นต้น ก็นัยนี้

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงการได้ปัญญา ด้วยเหตุ ๔ อย่าง แก่อาฬวกยักษ์ จึงตรัสว่า **สทฺทหาโน** เป็นต้น คำอันเป็นคาถานั้น มีเนื้อความว่า พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกผู้อรหันต์ บรรลุพระนิพพาน ด้วยธรรมใด ในส่วนเบื้องต้น อันต่างด้วยกายสุจริตเป็นต้น ในการต่อมา อันต่างด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ บุคคลเชื่อธรรมนั้น คือ ธรรมของพระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมได้ปัญญาอันเป็นโลกิยและโลกุตตระ เพื่อบรรลุพระนิพพาน ก็แล ย่อมได้ปัญญาอันเป็นโลกิยะและโลกุตตระนั้น ด้วยเหตุสักว่าศรัทธาเท่านั้นหามิได้ ก็เพราะบุคคลเกิดศรัทธาแล้ว ย่อมเข้าไปหา เมื่อเข้าไปหา ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ย่อมเงี่ยโสต เงี่ยโสตแล้ว ย่อมฟังธรรม ฉะนั้น ฟังอยู่ด้วยดี จำเดิมแต่เข้าไปหา จนถึงการฟังธรรม ย่อมได้ปัญญา มีอธิบายอย่างไร ? มีอธิบายว่า แม้เชื่อธรรมนั้นแล้ว เข้าไปหาอาจารย์และอุปัชฌาย์ตามกาล เข้าไปนั่งใกล้ ด้วยการทำวัตร ในกาลใด พระอาจารย์และอุปัชฌาย์ มีจิตอันการเข้าไปนั่งใกล้ให้ยินดีแล้ว ประสงค์จะกล่าวคำไร ๆ ในกาลนั้น เงี่ย

โสตด้วยความเป็นผู้ใคร่จะฟังอันถึงแล้ว ฟังอยู่ย่อมได้ปัญญา ก็แม้ฟังอยู่ด้วยดีอย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท ด้วยการไม่อยู่ปราศจากสติและมีปัญญาเครื่องสอดส่อง ด้วยความเป็นผู้รู้สุภาษิต และทุพพาษิตนั่นแล ย่อมได้ปัญญา บุคคลนอกนี้ ย่อมไม่ได้ปัญญา ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าเป็นผู้ไม่ประมาท มีปัญญาเครื่องสอดส่อง

เพราะบุคคลปฏิบัติปฏิปทา อันเป็นไปเพื่อได้ปัญญาด้วยศรัทธาอย่างนี้ ฟังอุบายเป็นเครื่องบรรลุปัญญา ด้วยการฟังด้วยดี คือ โดยเคารพ ไม่หลงลืมสิ่งที่ถือเอาแล้วด้วยความไม่ประมาท และถือเอาสิ่งไม่ย่อหย่อน ไม่เกิน และไม่ผิด ด้วยความเป็นผู้มีปัญญาเป็นเครื่องสอดส่อง ย่อมกระทำให้กว้างขวาง หรือเงี่ยโสตลง ด้วยการฟังด้วยดี ย่อมฟังธรรมอันเป็นเหตุได้เฉพาะซึ่งปัญญา ครั้นฟังด้วยความไม่ประมาทแล้ว ย่อมทรงธรรม ย่อมใคร่ครวญอรรถแห่งธรรมทั้งหลาย ที่ทรงจำด้วยความเป็นผู้มีปัญญาเป็นเครื่องสอดส่อง ในลำดับนั้น ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถ์ โดยลำดับ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคถูกอาฬวกยักษ์ทูลถามว่า บุคคลย่อมได้ปัญญาอย่างไร เมื่อจะทรงแสดง เหตุทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงตรัสพระคาถานี้ว่า **สทฺทหาโน ฯลฯ วิจกฺขโณ**

บัดนี้ เมื่อจะทรงวิสัชนาปัญหา ๓ ข้อ ต่อจากนั้น จึงตรัสพระคาถานี้ว่า **ปฏิรูปการี** ในคาถานั้น บุคคลไม่ทำประโยชน์ทั้งหลายมีเทสะ กาละ เป็นต้นให้เสียไป ย่อมกระทำอุบายเป็นเครื่องบรรลุทรัพย์ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ตามสมควร เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า **ปฏิรูปการี** กระทำสมควร คำว่า **ธุรวา** ได้แก่ ผู้ไม่ทอดทิ้งธุระ ด้วยอำนาจความเพียรอันเป็นไปทางจิต คำว่า **อุฏฺฐาตา** ได้แก่ ผู้ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ มีความบากบั่นไม่ท้อถอย ด้วยอำนาจความเพียรทางกาย โดยนัยมีอาทิว่า ก็ ผู้ใด ไม่สำคัญหนาวและร้อนยิ่งกว่าหญ้า[๓๑๔] คำว่า **วินฺทเต ธนํ** ความว่า ย่อมได้โลกิยทรัพย์ ดุจจูฬกันเตวาสี ได้ทรัพย์จำนวน ๒๐๐,๐๐๐ กหาปณะ ด้วยหนูตัวเดียว ต่อกาลไม่นานนัก และโลกุตตรทรัพย์ ดุจพระมหาติสสเถระ ผู้แก่ ก็ พระเถระนั้น คิดว่า เราจักอยู่ด้วยอิริยาบถ ๓ ทำวัตรแล้ว ในเวลาถือนมิทธะครอบงำ ทำเทริดฟางให้เปียกแล้ว วางบนศีรษะ ลงไปในน้ำประมาณแค่คอห้ามถือนมิทธะอยู่ ได้บรรลุอรหัตตผล โดย ๑๒ ปี คำว่า **สจฺเจน** ความว่า บุคคลย่อมได้ชื่อเสียง อย่างนี้ คือ ผู้พูดคำสัตย์ พูดคำจริง ด้วยวจีสัจจะบ้าง ย่อมได้ชื่อเสียง อย่างนี้ คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยสาวก ด้วยปรมัตถสัจจะบ้าง คำว่า **ททำ** ความว่า เมื่อให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ต้องการ ที่ปรารถนา ย่อมผูกมิตรไว้ได้ คือ ย่อมให้ถึงพร้อม ย่อมสร้างมิตร หรือ ผู้ให้สิ่งที่ให้โดยยาก ย่อมผูกมิตรไว้ได้ หรือ สังควัตถุทั้ง ๔ นักศึกษาพึงทราบว่า ทรงถือเอาแล้ว ด้วยหัวข้อว่า ทาน มีอธิบายว่า ย่อมสร้างมิตร ด้วยสังคหวัตถุเหล่านั้น

ครั้นทรงวิสัชนาปัญหาทั้ง ๔ โดยนัยอันคละกันทั้งโลกิยะและโลกุตตร อันทั่วไปแก่คฤหัสถ์และบรรพชิต อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงวิสัชนาปัญหาที่ ๕ นี้ เนื่องด้วยคฤหัสถ์ว่า **กถํ เปจฺจ น โสจติ** จึงตรัสว่า **ยสฺเสเต** ดังนี้ คำอันเป็นคาถานั้น มีเนื้อความว่า ผู้ใด ชื่อว่า มีศรัทธา เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธาอันให้กัลยาณธรรมทั้งปวงเถิด ที่ตรัสไว้ในบทนี้ว่า **สทฺทหาโน อรหตฺตํ** ผู้ครองเรือน คือ แสวงหา เสาะหา กามคุณ ๕ ในการครองเรือน ผู้บริโภคกาม เป็นคฤหัสถ์ มีธรรม ๔ เหล่านี้ คือ (๑) **สัจจะ** มีประการที่ตรัสไว้ในบทนี้ว่า บุคคลย่อมได้ชื่อเสียงด้วยสัจจะ (๒) ธรรมที่ตรัสโดยชื่อว่า **ปัญญา** เกิดจากการฟังด้วยดี ในบทนี้ว่า ฟังอยู่ด้วยดี ย่อมได้ปัญญา (๓) **ธิติ** ที่ตรัสโดยชื่อ

---

[๓๑๔] ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๒๓๒/๓๐๘, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๓๒/๓๗๕.

ว่า ธุระ และโดยชื่อว่า อุฏฐานะ ในบทนี้ว่า ผู้มีธุระ มีความหมั่น (๔) **จาคะ**มีประการที่ตรัสไว้ในบทนี้ว่า ผู้ให้ย่อมผูกมิตรไว้ได้ ผู้นั้นแลละไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก คือ ผู้นั้นแล ไปจากโลกนี้ สู่ปรโลก ย่อมไม่เศร้าโศก ดังนี้

พระผู้มีพระภาคครั้นวิสัชนาปัญหาแม้ที่ ๕ อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงเตือนยักษ์นั้น จึงตรัสว่า **อิงฺฆ อณฺเณปิ** ดังนี้ ในบทเหล่านั้น ศัพท์ว่า อิงฆ เป็นนิบาต ลงในอรรถว่า ตักเตือน คำว่า **อณฺเณปิ** ความว่า เชิญท่านถามธรรมทั้งหลายกับสมณพราหมณ์เป็นอันมากแม้เหล่าอื่นดูเถิด หรือท่านถามสมณพราหมณ์เป็นอันมากแม้เหล่าอื่น ที่ปฏิญญาว่า เป็นสัพพัญญูมีปูรณะ เป็นต้น ในคาถานี้ ผู้ศึกษาพึงทราบการพรรณาเนื้อความพร้อมกับโยชนาโดยย่อนี้ว่า ถ้าเหตุแห่งการถึงเกียรติ ยิ่งไปกว่าสัจจะมีประการอันเรากล่าวแล้ว ในข้อนี้ว่า บุคคลย่อมได้เกียรติ ด้วยสัจจะก็ดี เหตุแห่งการได้โลกิยปัญญาและโลกุตรปัญญา ยิ่งไปกว่าทมะที่เรากล่าวแล้ว ด้วยอำนาจแห่งปัญญาซึ่งเกิดจากการฟังด้วยดี ในข้อนี้ว่า ผู้ฟังอยู่ด้วยดี ย่อมได้ปัญญา ก็ดี เหตุแห่งการผูกมิตร ยิ่งไปกว่า จาคะ มีประการที่เรากล่าวแล้วในข้อนี้ว่า ผู้ให้ ย่อมผูกมิตรไว้ได้ ก็ดี เหตุแห่งการได้โลกิยทรัพย์และโลกุตรทรัพย์ ยิ่งไปกว่าขันติกล่าวคือความเพียรอันถึงความเป็นผู้มีอุตสาหะ ด้วยอรรถว่า ทนต่อภาระมากที่เรากล่าวโดยชื่อว่า ธุระ และโดยชื่อว่า อุฏฐานะ เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์นั้น ๆ ในข้อนี้ว่า ผู้มีธุระ มีความหมั่น ก็ดี เหตุแห่งการละจากโลกนี้ไปสู่โลกอื่น แล้วไม่เศร้าโศก ยิ่งไปกว่าธรรมทั้ง ๔ เหล่านี้นั่นเทียว ที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ว่า สัจจะ ธรรม ธิติ จาคะ ก็ดี มีอยู่ในโลกนี้ไซร้ แต่โดยพิศดาร ผู้ศึกษาพึงจำแนกแต่ละบทโดยนัยแห่งการพรรณนาบทที่ยกเนื้อความขึ้นและยกขึ้นอธิบาย แล้วพึงทราบการพรรณาเนื้อความ

ครั้นพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ยักษ์ทูลว่า บัดนี้ ข้าพระองค์ จะพึงถามสมณพราหมณ์เป็นอันมากทำไมเล่า เพราะความสงสัยเป็นเหตุที่จะพึงถามสมณพราหมณ์เหล่าอื่น อันตนละได้แล้ว เมื่อจะให้ชนเหล่าอื่นที่ยังไม่รู้เหตุแห่งการไม่ทูลถาม ทราบ จึงทูลว่า วันนี้ ข้าพระองค์ทราบชัดประโยชน์อันเป็นไปในภพหน้า ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **อชฺช** อธิบายว่า นับตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป คำว่า **ปชานามิ** ความว่า ทราบชัดโดยประการตามที่กล่าวแล้ว คำว่า **โย จตฺโถ** ความว่า ยักษ์แสดงประโยชน์ในปัจจุบันที่พระผู้มีพระภาคตรัสโดยนัยมีอาทิว่า ผู้ฟังอยู่ด้วยดี ย่อมได้ปัญญา ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ แสดงประโยชน์อันมีในภพหน้า อันกระทำความที่ละโลกนี้ไปแล้วไม่มีความเศร้าโศก ที่ตรัสว่า **ยสฺเสเต จตฺโร ธมฺมา** ด้วยบทนี้ว่า **สมฺปรายิโก** ก็คำว่า **อตฺโถ** นั่น เป็นชื่อของเหตุ จริงอยู่ อัตถ ศัพท์นี้ ย่อมเป็นไปในอรรถแห่งบาลี ดุจในประโยคมีอาทิว่า พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ[๓๑๕] มีอรรถ มีพยัญชนะ เป็นไปในการบอก ดุจในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนคหบดี เราไม่ต้องการเงินและทอง[๓๑๖] เป็นไปในความเจริญ ดุจในประโยคมีอาทิว่า ความเจริญย่อมมีแก่ผู้มีศีลทั้งหลาย[๓๑๗] เป็นไปในทรัพย์ ดุจในประโยคมีอาทิว่า ชนเป็นอันมาก ย่อมคบหา เพราะทรัพย์เป็นเหตุ[๓๑๘] เป็นไปในประโยชน์เกื้อกูล ดุจในประโยคมีอาทิว่า ย่อมประพฤติประโยชน์เกื้อกูลแก่ทั้งสองฝ่าย[๓๑๙] เป็นไปในเหตุดุจในประโยคมีอาทิว่า เมื่อ

---

[๓๑๕] วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑/๑, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๒.

[๓๑๖] ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๕๐/๑๕๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๐/๑๘๗.

[๓๑๗] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๑/๓, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑/๕.

[๓๑๘] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๘๙/๓๓๘. ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๘๙/๔๘๙.

[๓๑๙] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๖๖/๑๗๐, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๖/๒๖๖.

เหตุเกิดขึ้น ย่อมต้องการบัณฑิต[๓๒๐] ก็ในที่นี้ ย่อมเป็นไปในเหตุ เพราะฉะนั้น ผู้ศึกษาพึงทราบเนื้อความโดยย่อในที่นี้อย่างนี้ว่า เหตุแห่งการได้ปัญญา เป็นต้น อันเป็นไปในปัจจุบันใด และเหตุแห่งความที่ละโลกนี้ไปแล้วไม่มีความเศร้าโศก อันเป็นไปในภพหน้าใด วันนี้ เราทราบชัดซึ่งเหตุนั้นด้วยตนเองโดยนัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วนั่นแล บัดนี้ เรานั้น จะพึงถามสมณพราหมณ์เป็นอันมากทำไมเล่า

ยักษ์ ทูลว่า ข้าพระองค์ทราบชัดประโยชน์อันเป็นไปในภพหน้า อย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความที่ญาณนั้นมีภพเป็นมูล จึงกราบทูลว่า พระพุทธเจ้า ... เพื่อประโยชน์แก่ข้าพระองค์หนอ บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **อตฺถาย** ความว่า เพื่อประโยชน์เกื้อกูล หรือ เพื่อความรู้ หลายคำว่า **ยตฺถ ทินฺนํ มหปฺผลํ** ความว่า ทานที่บุคคลให้แล้วในพระทักขิไณยบุคคลผู้เลิศใด ด้วยการบริจารที่ตรัสไว้ในข้อนี้ว่า **ยสฺเสเต จตฺโร ธมฺมา**[๓๒๑] เป็นทานที่มีผลมากกว่า ข้าพระองค์ทราบชัดพระทักขิไณยบุคคลผู้เลิศนั้น ส่วนพวกเกจิอาจารย์กล่าวว่า อาฬวกยักษ์ กล่าวอย่างนี้ หมายถึงสงฆ์

อาฬวกยักษ์แสดงการบรรลุประโยชน์เกื้อกูลของตน ด้วยคาถานี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงการปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น จึงกราบทูลว่า **โส อหํ วิจริสสามิ** เนื้อความแห่งคำอันเป็นคาถานั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในเหมวตสูตรนั่นแล

ในคำนั้น สองคำว่า **คามา คามํ** ความว่า จากเทวคาม สู่เทวคาม สองคำว่า **นาคา นาคํ** ได้แก่ จากเทวคาม สู่เทวคาม หลายคำว่า **นมสฺสมานา สมฺพุทฺธํ ธมฺมสฺส จ สุธมฺมตํ** มีอธิบายว่า ข้าพระองค์ทั้งหลาย จักชมเชย ขอนอบน้อมซึ่งความที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ดี และความที่พระธรรมเป็นธรรมดี โดยนัยมีอาทิว่า พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองหนอ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วหนอ และความปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์ โดยนัยมีอาทิว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคปฏิบัติดีแล้วหนอ ดังนี้ เป็นผู้ประกาศธรรมเที่ยวไป

การจบคาถานี้ ๑ ราตรีสว่าง ๑ การให้เสียงสาธุการดังขึ้น ๑ การนำพระอาฬวกกุมาร มาสู่ที่อยู่อาศัยของยักษ์ ๑ ได้มีแล้วในขณะเดียวกันนั่นแล ด้วยประการฉะนี้ ราชบุรุษทั้งหลาย ฟังเสียงสาธุการแล้ว นึกอยู่ว่า เสียงสาธุการเห็นปานนี้ เว้นพระพุทธเจ้าทั้งหลายแล้ว ย่อมไม่ดังระบือขึ้นแก่คนเหล่าอื่น พระผู้มีพระภาค เสด็จมาแล้วหนอ ได้เห็นรัศมีแห่งพระวรกายของพระผู้มีพระภาคแล้ว ไม่ยืนอยู่ในภายนอก ดุจในกาลก่อน หมดความสงสัย เข้าไปในภายในนั่นเทียว ได้เห็นพระผู้มีพระภาคผู้ประทับนั่ง ณ ที่อยู่อาศัยของยักษ์ และเห็นยักษ์ยืนประคองอัญชลี ครั้นเห็นแล้วได้กล่าวกับยักษ์ว่า ข้าแต่มหายักษ์ พระราชกุมารนี้ ถูกนำมาเพื่อพลีกรรมแก่ท่าน เชิญท่าน จงเคี้ยว หรือจงกินพระราชกุมารนั้น หรือจงทำตามใจชอบเถิด

อาฬวกยักษ์นั้นละอายแล้ว เพราะค่าที่ตนเป็นพระโสดาบัน และถูกกล่าวอย่างนี้ ข้างหน้าพระผู้มีพระภาคโดยพิเศษ ลำดับนั้น จึงรับพระราชกุมารนั้นด้วยมือทั้งสอง น้อมถวายแด่พระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระกุมารนี้เขาส่งมาแก่ข้าพระองค์ ข้าพระองค์ ขอถวายพระกุมารนี้แด่พระผู้มีพระภาค พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงเกื้อกูลและอนุเคราะห์ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับทารกนี้ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่พระราชกุมารนี้ และกล่าวคาถานี้ว่า

ข้าพระองค์มีจิตเบิกบาน มีใจดี ขอมอบถวาย

---

[๓๒๐] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๙๑/๒๓, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๙๑/๓๘.

[๓๒๑] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๙, สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓-๓๕๔.

พระกุมารนี้ ผู้มีลักษณะแห่งบุญตั้งร้อย เพียบพร้อม
ด้วยอวัยวะทุกส่วน บริบูรณ์ด้วยพยัญชนะ แด่พระองค์
ข้าแต่พระองค์ผู้มีจักษุ ขอพระองค์จงทรงรับพระกุมารนี้
ไว้ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลก ดังนี้

พระผู้มีพระภาคทรงรับพระกุมารแล้ว ก็เมื่อทรงรับได้ตรัสพระคาถาเครื่องรักษา เพื่อทรงทำมงคลแก่ยักษ์และกุมาร ยักษ์ให้กุมารนั้น ถึงสรณะให้เต็มด้วยบาททที่ ๔ ถึงสามครั้ง คือ

ขอพระราชกุมารนี้ จงทรงมีพระชนมายุ
ยืนนาน ดูก่อนยักษ์ และท่านจงเป็นผู้มีความสุข
ด้วย ท่านทั้งสอง จงไม่มีโรคเบียดเบียน ดำรงอยู่
เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกเถิด
ขอพระกุมารนี้ ถึงพระพุทธเจ้า ฯลฯ พระธรรม ฯลฯ
และพระสงฆ์ว่าเป็นสระ ดังนี้

พระผู้มีพระภาคทรงประทานพระราชกุมารให้แก่ราชบุรุษทั้งหลายว่า ขอพวกท่านจงเลี้ยงพระกุมารนี้ให้เจริญเติบโตแล้ว ให้แก่เราอีก ด้วยประการดังนี้ พระกุมารนั้น จึงมีพระนามว่า หัตถกอาฬวกกุมาร เพราะพระกุมารนั้น มาจากมือของราชบุรุษเป็นต้น ไปสู่มือของยักษ์ จากมือของยักษ์ไปสู่พระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค จากพระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค ไปสู่มือของราชบุรุษทั้งหลายอีก ชนทั้งหลายมีชาวนาและผู้ทำการงานในป่าเป็นต้น เห็นราชบุรุษทั้งหลายพาพระกุมารนั้นกลับมา มีความกลัว จึงถามว่า ยักษ์ไม่ต้องการพระกุมาร เพราะเป็นเด็กเกินไปหรือ ? ราชบุรุษทั้งหลายได้บอกเรื่องนั้นทั้งหมดว่า ท่านทั้งหลาย อย่ากลัว พระผู้มีพระภาคทรงทำความปลอดภัยแล้ว แต่นั้น ชาวอาฬวินครทั้งสิ้นก็หันหน้าไปทางยักษ์ ด้วยเสียงโกลาหลเป็นอันเดียวกันว่า **สาธุ สาธุ** ฝ่ายยักษ์ เมื่อเวลาภิกขาจารของพระผู้มีพระภาคยังไม่ถึง ก็ถือบาตรและจีวรมาถึงครึ่งทางแล้วกลับ

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จบิณฑบาตในพระนคร ทรงทำภัตกิจเสร็จแล้ว ประทับนั่งบนบวรพุทธอาสน์ที่ปูแล้ว ณ โคนต้นไม้อันสงัดแห่งหนึ่ง ใกล้ประตูพระนคร แต่นั้น พระราชาพร้อมกับหมู่มหาชนและชาวพระนครทั้งหลาย ชุนนุมรวมกัน เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ไหว้ นั่งแวดล้อม ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทรงทรมานยักษ์ผู้ทารุณเห็นปานนี้อย่างไร พระผู้มีพระภาคทรงตรัสอาฬวกสูตรนั้นนั่นเทียว เริ่มต้นแต่การรบเป็นต้น แก่ชนเหล่านั้นว่า ยักษ์นี้ บรรดาลให้ฝนตก ๙ ชนิด เห็นปานนี้ ได้ทำสิ่งที่น่าสะพรึงกลัว อย่างนี้ ได้ถามปัญหาอย่างนี้ เราตถาคตได้แก้แล้วอย่างนี้ แก่ยักษ์นั้น ในเวลาจบคาถา สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ได้บรรลุธรรม ต่อแต่นั้น พระราชาและชาวนครได้ทำที่อยู่อาศัยให้แก่ยักษ์ ในที่ใกล้ภพของท้าวเวสวัณมหาราช ทำพลีกรรมอันประกอบด้วยสักการะมีดอกไม้และของหอมเป็นต้นให้เป็นไปเป็นนิตย์ และปล่อยพระกุมารนั้นผู้ทรงบรรลุนิติภาวะแล้วว่า พระองค์ทรงอาศัยพระผู้มีพระภาคจึงทรงได้ชีวิต ขอจงเสด็จไป จงทรงนั่งใกล้พระผู้มีพระภาคนั่นแล และพระภิกษุสงฆ์ พระกุมารนั้น เสด็จเข้าไปนั่งใกล้พระผู้มีพระภาคและพระภิกษุสงฆ์ ต่อกาลไม่นานนัก ก็ทรงดำรงอยู่ในอนาคามิผล ทรงเรียนพระพุทธพจน์ทั้งหมด เป็นผู้มีอุบาสก ๕๐๐ เป็นบริวาร และพระ

ผู้มีพระภาค ทรงตั้งพระกุมารนั้นไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า ภิกษุทั้งหลาย หัตถกอาฬวกะ เป็นเลิศแห่งอุบาสกผู้สาวกทั้งหลายของเรา ผู้สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔[๓๒๒]

อาฬวกสูตรพรรณนา จบ

๒.๘.๕ อัคคิกภารทวาชสูตร

อัคคิกภารทวาชสูตร เริ่มต้นว่า เอวมฺเม สุตๆ ดังนี้

(๑๓๔) อธิบายเนื้อความแห่งอัคคิกภารทวาชสูตร ซึ่งจัดลำดับต่อจากอาฬวกสูตรนั้น ดังต่อไปนี้ อัคคิกภารทวาชสูตรมีคำเริ่งต้นว่า **เอวมฺเม สุตๆ** ดังนั้น สูตรนั้น เรียกว่า วสลสูตร ดังนี้ก็มี มีเหตุเกิดอย่างไร ? พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักษุ ในเวลาเสร็จภัตกิจเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในกสิภารทวาชสูตรนั่นแล ทรงเห็นอัคคิกภารทวาชพราหมณ์ ผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งสรณะและสิกขาบท ทรงทราบว่า เมื่อเราไปในที่นั้นแล้ว การสนทนาก็จักเป็นไป ต่อแต่นั้นในที่สุดแห่งการสนทนา พราหมณ์นั่นฟังธรรมเทศนาแล้ว จักถึงสรณสมาทานสิกขาบททั้งหลาย และได้เสด็จไปในนิเวศน์ของอัคคิกภารทวาชพราหมณ์นั้น เมื่อการสนทนาเป็นไปแล้ว พราหมณ์ได้ทูลขอให้ทรงแสดงธรรม จึงได้ตรัสพระสูตรนี้ บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **เอวมฺเม สุตๆ** เป็นต้น ข้าพเจ้า จักพรรณาในมงคลสูตร คำว่า **อถ โข ภควา ปุพฺพณฺหสมยๆ** เป็นต้น ผู้ศึกษาพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในกสิภารทวาชสูตรนั่นแล

ในคำว่า **เตน โข ปน สมเยน อคฺคิกภารทวาชสฺส** นั้น คำใด ๆ ที่ไม่เคยกล่าว ข้าพเจ้าจักพรรณาคำนั้นๆ นั่นเทียว คือ ก็พราหมณ์นั้น ย่อมบูชา คือ บำเรอไฟ เพราะกระทำอย่างนี้ จึงปรากฏโดยชื่อว่า อัคคิกะ ปรากฏโดยโคตรว่า ภารทวาชะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อัคคิกภารทวาชะ คำว่า **นิเวสเน** คือ ใกล้เรือน ได้ยินว่า ใกล้ประตูนิเวศน์ของพราหมณ์นั้น มีโรงบูชาไฟอยู่ที่ระหว่างถนนแต่นั้น เมื่อควรจะกล่าวว่า **นิเวสนทฺวาเร** จึงกล่าวว่า **นิเวสเน** เพราะปเทสแม้นั้น นับเนื่องในนิเวศน์นั่นแล หรือคำว่า **นิเวสเน** เป็นสัตตมีวิภัตติ ลงในอรรถว่าใกล้ อธิบายว่า ใกล้นิเวศน์ หลาย คำว่า **อคฺคิ ปชฺชลิโต โหติ** ความว่า ไฟตั้งอยู่ในเตาไฟ ได้เชื้อและลมพัดในเตาที่ทำด้วยไม้ หรือในที่ใกล้ ก็ลุกโพลง มีกลุ่มเปลวไฟพุ่งขึ้นข้างบน คำว่า **อาหุติ ปคฺคหิตา** ความว่า พราหมณ์อาบน้ำชำระศีรษะแล้ว ตกแต่งข้าวปายาส เนยใส น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้นด้วยสักการะใหญ่ ก็สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ควรบูชาไฟ สิ่งนั้นทั้งหมด เรียกว่า **อาหุตี** คำว่า **สปทานๆ** ได้แก่ ตามลำดับเรือน จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวบิณฑบาตแวะไปในตระกูลสูงและตระกูลต่ำ เพื่อประโยชน์แก่อนุเคราะห์ชนทั้งปวง และเพื่อความสันโดษในอาหาร ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระองค์เสด็จเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอก

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพื่อเหตุอะไร พราหมณ์เห็นพระผู้มีพระภาคผู้ทรงถึงพร้อมด้วยอาการทั้งปวง ทรงน่าเลื่อมใสรอบด้าน จิตจึงไม่เลื่อมใส และเพราะเหตุไร พราหมณ์ จึงร้องเรียกพระผู้มีพระภาค ด้วยคำหยาบอย่างนี้เล่า ?

ตอบว่า ได้ยินว่า พราหมณ์นี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า การเห็นสมณะในมงคลกิจทั้งหลายเป็นอวมงคล แต่นั้น ก็รู้ว่า สมณะโล้นผู้กาลกรรณี เข้ามาใกล้เรือนของเราในเวลามหาพรหมบริโภค

---

[๓๒๒] องฺ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๕๑/๒๗, องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๑/๑๑๗.

จึงไม่ทำจิตให้เลื่อมใส ถึงอำนาจแห่งโทสะถ่ายเดียวเท่านั้น และเมื่อโกรธแล้ว ก็เสียใจ จึงเปล่งวาจาอันไม่พอใจว่า จงหยุดอยู่ที่นั้นแหละ คนโล้น ดังนี้เป็นต้น และเพราะแม้ในที่นั้น พราหมณ์ทั้งหลายมีความเห็นว่า คนโล้นเป็นผู้ไม่บริสุทธิ์ ฉะนั้น เมื่อรังเกียจว่า คนโล้นนี้ไม่บริสุทธิ์ ด้วยเหตุนั้น จึงเป็นผู้อันเทพและพราหมณ์ไม่บูชา จงทูลว่า แน่ะ คนโล้น หรือรังเกียจอยู่ว่า สมณะนั่นเป็นคนเดน เพราะมีศีรษะโล้น จึงไม่ควรมาสู่ประเทศนี้ และรังเกียจความเป็นสมณะว่า แม้เป็นสมณะก็ไม่สรรเสริญความเศร้าหมองทางกายเช่นนี้ จึงทูลว่า แน่ะสมณะ พราหมณ์นี้ จะพูดด้วยอำนาจแห่งโทสะอย่างเดียวก็หาไม่ ยังรังเกียจอยู่ว่า คนถ่อยบวชแล้ว ปลื้มใจด้วยการทำการบริโภคร่วมกันกับคนถ่อยเหล่านั้น สมณะนี้ เลวยิ่งกว่า แม้คนถ่อย จึงทูลว่า แน่ะคนถ่อย หรือแม้สำคัญอยู่ว่า บาปย่อมมีแก่พวกคนถ่อย ด้วยการดู การบูชา และการฟังมนต์ จึงทูลอย่างนั้น

พระผู้มีพระภาค แม้ถูกพราหมณ์กราบทูลแล้วอย่างนั้น เมื่อจะทรงประกาศความที่พระองค์มีพระคุณไม่ทั่วไปกับสัตว์ทั้งปวง ด้วยสีพระพักตร์อันผ่องใสแท้ ด้วยพระสุรเสียงที่ไพเราะด้วยพระหฤทัยเต็มเปี่ยวด้วยความอนุเคราะห์และเยือกเย็นเบื้องบนพราหมณ์ จึงตรัสว่า **ชานาสิ ปน ตฺวำ พฺราหมณ** แปลว่า ดูก่อนพราหมณ์ ก็ท่านรู้จัก (คนถ่อย) หรือ ลำดับนั้น พราหมณ์รู้ความที่พระผู้มีพระภาคทรงมีพระพักตร์ผ่องใส่ และมีพระหฤทัยสม่ำเสมอเป็นต้น ฟังพระสุรเสียงไพเราะ ซึ่งเปล่งด้วยพระหฤทัยที่เต็มเปี่ยมด้วยความอนุเคราะห์และเยือกเย็น มีพระหทัยอันน้ำอมฤตนั่นเทียวรดแล้ว มีใจชื่นบาน มีอินทรีย์ผ่องใส กำจัดมานะเสียได้ ละคำที่ไม่ควรพูด เช่นกับอสรพิษซึ่งมีชาตินั้น ๆ เป็นสภาพ สำคัญอยู่ว่า ไฉนหนอ เราจึงพูดถึงชาติเลวว่า เป็นคนถ่อย โดยปรมัตถ์ เขาหาเป็นคนถ่อยไม่ และความที่ชาติเลวก็หามิได้ มีแต่ธรรมที่ทำให้เป็นคนถ่อย จึงทูลว่า **น โข อหำ โภ โคตม** แปลว่า ท่านพระโคดม ข้าพเจ้าไม่รู้จักคนถ่อย ก็ข้อที่บุคคลถึงพร้อมด้วยเหตุ แม้จะเป็นคนหยาบคาย เพราะไม่ได้ปัจจัย แต่พอได้ปัจจัย ก็จะเป็นคนละมุนละม่อมนั่นเป็นธรรมดา

บรรดาบทเหล่านั้น ศัพท์ว่า **สาธุ** นี้ ย่อมปรากฏในอรรถทั้งหลาย เป็นต้นว่า

๑. อายาจนะ	การขอร้อง
๒. สัมปฏิจฉนะ	การยอมรับ
๓. สัมปหังสนะ	ความร่าเริง
๔. สุนทร	ดี
๕. ทัฬหิกรรม	การทำให้มั่นคง

ก็ สาธุ ศัพท์ ปรากฏในการขอร้อง ดุจในประโยคเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ดังข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาค จงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์โดยย่อ[๓๒๓] ปรากฏในการยอมรับ ดุจในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุนั้น เพลิดเพลิน อนุโมทนาภาษิตของพระผู้มีพระภาคว่า ดีละ พระเจ้าข้า[๓๒๔] ปรากฏในความร่าเริง ดุจในประโยคเป็นต้นว่า ดีละ ดีแล้ว สารีบุตร[๓๒๕] ปรากฏในอรรถว่า ดี ดุจในประโยคมีอาทิว่า

พระราชาทรงชอบพระธรรม เป็นคนดี คนมีปัญญา
เป็นเครื่องปรากฏเป็นคนดี คนไม่ประทุษร้ายมิตรทั้งหลาย

---

[๓๒๓] สำ.สฬา. (บาลี) ๑๘/๖๔/๓๔, สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๖๔/๕๕.

[๓๒๔] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๘๖/๖๗, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๗.

[๓๒๕] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๔๙/๒๔๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๙/๓๖๖.

เป็นคนดี การไม่ทำบาป เป็นเหตุแห่งความสุข[๓๒๖]
ปรากฏในการทำให้มั่นคง ดุจในประโยคมีอาทิว่า ท่านจงฟังให้ดี จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าวแก่ท่าน โดยประการที่ท่านจักรู้ได้[๓๒๗] แต่ในที่นี้ **สาธุ** ศัพท์ ปรากฏในการขอร้อง

คำว่า **เตนหิ** เป็นการแสดงชี้แจงอธิบายการขอร้องนั้น มีอธิบายว่า ถ้าท่านประสงค์จะรู้หรือเป็นการพูดถึงเหตุ พึงทราบการเชื่อมบทนั้นเข้ากับบทอื่น อย่างนี้ว่า เพราะท่านต้องการจะรู้ ฉะนั้น พราหมณ์ ท่านจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าวแก่ท่าน โดยประการที่ท่านจักรู้ ดังนี้ ก็บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **สุณาหิ** เป็นการห้ามถึงความฟุ้งซ่านแห่งโสตินทรีย์ คำว่า **สาธุกํ มนสิกโรหิ** เป็นการห้ามความฟุ้งซ่านแห่งมนินทรีย์ เพราะประกอบการทำให้มั่นคงในมนสิการ ก็ในคำทั้งสองนั้น คำต้นเป็นการห้ามถึงการยึดถือพยัญชนะอย่างผิด คำหลัง เป็นการห้ามถึงการยึดถืออรรถอย่างผิดๆ ก็พระผู้มีพระภาคทรงประกอบพราหมณ์ไว้ในการฟังธรรม ด้วยคำต้น ทรงประกอบไว้ในกรรมทั้งหลายมีการทรงไว้และการพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมทั้งหลายที่ฟังแล้ว ด้วยคำหลัง และด้วยคำต้น ทรงแสดงว่าธรรมนี้มีพยัญชนะ เพราะฉะนั้น ท่านพึงฟัง ด้วยคำหลัง ทรแสดงว่า ธรรมนี้มีอรรถ เพราะฉะนั้น ท่านพึงมนสิการ อีกอย่างหนึ่ง ทรงประกอบสาธุการบทเข้ากับบททั้งสอง เมื่อทรงแสดงอรรถนั้นว่า เพราะธรรมนี้ลึกซึ้งโดยอรรถ และลึกซึ้งโดยปฏิเวธ ฉะนั้น ท่านจงฟังให้ดี เพราะเป็นธรรมลึกซึ้งโดยอรรถและลึกซึ้งโดยปฏิเวธ ฉะนั้น ท่านจงมนสิการให้ดี ดังนี้ จึงตรัสว่า **สุณาหิ สาธุกํ มนสิกโรหิ**

แต่นั้น ทรงปลอบพราหมณ์นั้นผู้ดุจท้อแท้อยู่ว่า เราจักได้ที่พึ่งในธรรมอันลึกซึ้งอย่างนี้อย่างไร จึงตรัสว่า **ภาสิสฺสามิ** ดังนี้ ในคำนั้น พึงทราบอธิบายอย่างนี้ว่า ท่านจักรู้โดยประการใด เราจักกล่าวโดยนัยอันตื้น ด้วยบทและพยัญชนะอันกลมกล่อม โดยประการนั้น ต่อจากนั้น อัคคิกภารทวาชพราหมณ์ เป็นผู้มีความขวนขวายแล้ว จึงทูลรับ มีอธิบายว่า รับแล้ว คือ รับเฉพาะพระผู้มีพระภาคว่า อย่างนั้น พระเจ้าข้า หรือมุ่งหน้าฟังด้วยการปฏิบัติตามธรรมที่ทรงพร่ำสอนแล้ว ลำดับนั้น คำว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำนี้ คือ ตรัสบอกคำนี้แก่พราหมณ์นั้น

(๑๓๕) คำมีอาทิอย่างนี้ว่า **โกธโน อุปนาหี** เป็นต้น ตรัสหมายถึงธรรมที่พึงตรัสบอกในบัดนี้ ในบทเหล่านั้น คำว่า **โกธโน** ได้แก่ ผู้มักโกรธ คำว่า **อุปนาหี** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความผูกโกรธโดยทำความโกรธนั้นนั่นแหละ ให้มั่นคง คนใด ย่อมล้าง ย่อมลบคุณทั้งหลายของคนเหล่าอื่น เพราะเหตุนั้น คนนั้น ชื่อว่า **มกฺขี** ผู้ลบหลู่ คนนั้นเลวด้วย ลบหลู่ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปาปมกฺขี** ผู้ทั้งเลวทั้งลบหลู่ คำว่า **วิปนฺนทิฏฺโฐ** ได้แก่ ผู้มีสัมมาทิฏฐิพินาศแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยทิฏฐิอันวิบัติ คือผิดรูป ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ อย่าง คำว่า **มายาวี** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยมายา มีการปกปิดโทษอันมีอยู่ในตนเป็นลักษณะ คำว่า **ตํ ชญฺญา วสโล อิติ** ความว่า ท่านพึงรู้บุคคลนั้น คือ เห็นปานนั้นว่าเป็นคนถ่อย เพราะหลั่งออกมา เพราะไหลออก และเพราะซ่านไปแห่งธรรมเลวเหล่านั้น ด้วยว่า ธรรมอันเลวทั้งหมดเกิดแล้วในกระหม่อมของพราหมณ์ จริงอยู่ พราหมณ์นี้ โดยปรมัตถ์ก็เป็นคนถ่อยนั่นเอง หาได้เรียกบุคคลอื่นสักว่า ความพอใจแห่งหทัยของตนไม่ ในคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงทำการข่มความโกรธของพราหมณ์นั้นด้วยบทต้นเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ และเมื่อจะทรงแสดงธรรมมีความโกรธเป็นต้น ด้วยเทศนา เป็นบุคคลธิษฐานว่า บุคคลเลวมีความโกรธเป็นต้นเป็นธรรมดา จึงทรงแสดงคนถ่อยและธรรมทั้งหลายที่ทำให้เป็นคนถ่อย ด้วยปริยายหนึ่งก่อน และเมื่อทรงแสดงอย่างนั้น ไม่ทรง

---

[๓๒๖] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๑๐๑/๑๗, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๐๑/๒๐.

[๓๒๗] วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓๔/๑๔๘, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓๔/๒๑๐.

ทำการข่มคนอื่น และยกย่องพระองค์ว่า ท่าน เรา ทรงตั้งพราหมณ์นั้นไว้ในความเป็นคนถ่อย และพระองค์ในความเป็นพราหมณ์ ด้วยธรรมนั่นเอง คือ ด้วยความถูกต้องสม่ำเสมอ

บัดนี้ เมื่อจะทรงปฏิเสธทิฏฐิของพราหมณ์ทั้งหลายว่า บุคคลแม้กระทำอยู่ซึ่งปาณาติบาต และอทินนาทาน เป็นต้น ในกาลบางคราว ก็ยังเป็นพราหมณ์อยู่นั่นเอง และเมื่อจะทรงแสดงโทษ ของชนทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยธรรมเหล่านั้นๆ ในบรรดาอกุศลธรรมมีความเบียดเบียนสัตว์เป็นต้น ไม่เห็นโทษ ย่อมยึดถือธรรมเหล่านั้น และโทษในทิฏฐินั้นว่า ธรรมเหล่านี้เลว จึงเป็นธรรมทำให้เป็นคนถ่อย จึงได้ตรัสคาถามีอาทิอย่างนี้ว่า **เอกชํ วา ทฺวิชํ วา** เพื่อทรงแสดงคนถ่อย และธรรมทั้งหลายอันทำให้เป็นคนถ่อย โดยปริยายทั้งหลายแม้อื่นอีก

(๑๓๖) บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **เอกโช** ได้แก่ สัตว์ที่เกิดในกำเนิดที่เหลือ เว้นสัตว์ที่เกิดในไข่ ก็สัตว์ที่เกิดในกำเนิดนั้น ย่อมเกิดครั้งเดียวเท่านั้น คำว่า ทวิโช ได้แก่ สัตว์เกิดในไข่ จริงอยู่ สัตว์เกิดในไข่นั้น ย่อมเกิด ๒ ครั้ง คือ จากท้องแม่ครั้ง ๑ จากกระเปาะฟองครั้ง ๑ ซึ่งสัตว์เกิดหนเดียว แม้หรือเกิดสองหนนั้น คำว่า **โยธ ปาณํ** ความว่า คนใดในโลกนี้เบียดเบียนสัตว์ คำว่า **วิหึสติ** ความว่า ปลงจากชีวิต ด้วยประโยคที่ตั้งขึ้นจากเจตนาที่เป็นไปทางกายทวาร หรือที่ตั้งขึ้นจากเจตนาที่เป็นไปทางวจีทวาร บาลีว่า ย่อมเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ก็มี นักศึกษาพึงทราบความสัมพันธ์ในบทนั้นอย่างนี้ว่า คนใดในโลกนี้ ย่อมเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย มีประเภทอย่างนี้ คือ สัตว์ที่เกิดหนเดียว หรือเกิดสองหน ตรัสความไม่มีความเอ็นดูด้วยใจ ด้วยบทนี้ว่า ผู้ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์ บทที่เหลือในคาถานี้ และในคาถาทั้งหลายนอกจากนี้ มีนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล เพราะข้าพเจ้าจะไม่กล่าวบทแม้มีประมาณเท่านี้ ต่อนี้ไป จะเลี่ยงบททั้งหลายที่มีเนื้อความง่าย จักกระทำการเพียงพรรณาบทที่ยังไม่พรรณาเท่านั้นแล

(๑๓๗) คำว่า **หนฺติ** แปลว่า ย่อมฆ่า คือ ย่อมให้พินาศ คำว่า **อุปรุนฺเธติ** ความว่า ใช้กองทัพยืนแวดล้อมไว้ คำว่า **นคราหิ** แม้ดังนี้ พึงกล่าวด้วย จ ศัพท์ ในคำนี้ว่า กามานิ นิคมานิ จ ด้วยการฆ่าและการปิดล้อมนี้ว่า นิคฺคาหโก สมณฺญาโต มีชื่อเสียงอันบุคคลรู้แล้วในโลกว่า ฆ่าชาวบ้าน ชาวนิคม และชาวนคร

(๑๓๘) คำว่า **คาเม วา ยทิ วารญฺเญ** ความว่า บ้านก็ดี นิคมก็ดี นครก็ดี ทั้งหมดพร้อมอุปจาร ชื่อว่า บ้านในคาถานี้ เว้นบ้านนั้น ที่เหลือ ชื่อว่า ป่า ทรัพย์ที่ผู้อื่นหวงแหน ที่สัตว์อื่นคุ้มครองยังไม่บริจาคจะเป็นสัตว์ก็ตาม เป็นสังขารก็ตาม ในบ้านหรือในป่านั้น ข้อว่า **เถยฺยา อทินฺนํ อาทิยติ** ความว่า ลักทรัพย์ที่ผู้อื่นเหล่านั้นไม่ได้ให้ ไม่ได้อนุญาต ด้วยไถยจิต คือ ให้การถือเอาของตนสำเร็จด้วยประโยคอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ด้วยอวหารอย่างใดอย่างหนึ่ง

(๑๓๙) คำว่า **อิณมาทาย** ความว่า คนที่วางหลักทรัพย์บางอย่างของตน แล้วกู้หนี้มาใช้ด้วยการวางหลักทรัพย์ หรือไม่วางหลักทรัพย์บางอย่างกู้หนี้มาใช้ ด้วยการใช้ดอกเบี้ยว่า ข้าพเจ้าจักให้ดอกเบี้ยประมาณเท่านี้ โดยกาลประมาณเท่านี้ หรือด้วยทำสัญญาว่า กำไรใดจักมีแต่ทรัพย์นี้ กำไรนั้นจักเป็นต้นทุนของเรา หรือของท่านด้วย หรือว่า กำไรต้องแบ่งกันทั้งสองฝ่าย หลายคำว่า **ภุญฺชมาโน ปลายติ น หิ เต อิณมตฺถิ** ความว่า ผู้อันเจ้าหนี้นั้นทวงอยู่ว่า ท่านจงใช้หนี้แก่ข้าพเจ้า ทั้งที่อยู่ในเรือน ก็หนีไปด้วยพูดอย่างนี้ว่า หนี้ของท่านไม่มีเลย ใครเป็นพยานว่า ข้าพเจ้ากู้หนี้ท่าน

(๑๔๐) คำว่า **กิญฺจิกฺขกมฺมยตา** ความว่า เพราะต้องการทรัพย์บางอย่างเท่านั้น แม้มีประมาณน้อย คำว่า **ปนฺถสฺมึ วชตํ ชนํ** ความว่า สตรีหรือบุรุษคนใดคนหนึ่ง ผู้กำลังเดินทาง คำว่า **หนฺตา กิญฺจิกฺขมาเทติ** ความว่า ฆ่าแล้ว หรือทุบตีแล้วชิงเอาของนั้น

(๑๔๑) คำว่า **อตฺตเหตุ** ได้แก่ เพราะเหตุแห่งชีวิตของตน เพราะเหตุแห่งผู้อื่นก็เหมือนกัน คำว่า **ธนเหตุ** ได้แก่ เพราะเหตุแห่งทรัพย์ของตน จ อักษร ในบททั้งปวง มีความหมายว่ากำหนด คำว่า **สกฺขิปุฏฺโฐ** ความว่า ถูกถามว่า ท่านรู้สิ่งใด จงกล่าวสิ่งนั้น คำว่า **มุสา พฺรูหิ** ความว่า เมื่อรู้ ก็พูดว่าไม่รู้ หรือเมื่อไม่รู้ ก็พูดว่า รู้ คือ ทำผู้เป็นเจ้าของมิให้เป็นเจ้าของ และทำผู้ไม่เป็นเจ้าของให้เป็นเจ้าของ

(๑๔๒) คำว่า **ญาตีนํ** ได้แก่ ผู้เป็นเครือญาติ คำว่า **สุขีนํ** ได้แก่ ผู้เป็นสหาย คำว่า **ทาเรสุ** ได้แก่ ในภรรยาทั้งหลายที่คนอื่นคุ้มครอง คำว่า **ปฏิทิสฺสติ** ความว่า ย่อมปรากฏโดยปฏิกูล อธิบายว่าปรากฏว่า ประพฤติล่วงเกิน คำว่า **สหสา** ได้แก่ หญิงไม่ต้องการโดยพลการ คำว่า **สมฺปิเยน** ความว่า ผู้อันภรรยาเหล่านั้น ต้องการ และตนเองก็ต้องการ มีอธิบายว่า แม้ด้วยอำนาจแห่งความรักใคร่ของคนทั้งสอง

(๑๔๓) คำว่า **มาตรํ วา ปิตรํ วา** ความว่า แม้ผู้เป็นปทัฏฐานแห่งเมตตาอย่างนี้ คำว่า **ชิณฺณกํ คตโยพฺพนํ** ความว่า แม้ผู้เป็นปทัฏฐานแห่งกรุณาอย่างนี้ คำว่า **ปหุสนฺโต** ความว่า แม้เป็นผู้ถึงด้วยประโยชน์ ถึงพร้อมด้วยอุปกรณ์ ก็ไม่เลี้ยงคือไม่เลี้ยงดู

(๑๔๔) คำว่า **สสุ** ได้แก่ แม่ผัว คำว่า **หนฺติ** ความว่า ประหารด้วยฝ่ามือ ด้วยก้อนดิน หรือด้วยวัตถุอื่นบางอย่าง คำว่า **โรเสติ** ด่า ความว่า ให้ความโกรธเกิดแก่บุคคลนั้น ด้วยวาจา คือ ด้วยคำหยาบ

(๑๔๕) คำว่า **อตฺถํ** ได้แก่ ประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาสันทิฏฐิกประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์ คำว่า **ปุจฺฉิโต สนฺโต** ความว่า เป็นผู้ถูกถามแล้ว คำว่า **อนตฺถมนุสาสติ** ความว่า ย่อมบอกสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูลนั่นเทียวแก่เขา คำว่า **ปฏิจฺฉนฺเนน มนฺเตติ** ความว่า แม้เมื่อบอกสิ่งที่เป็นประโยชน์ ก็ย่อมบอกด้วยคำปกปิดด้วยบทพยัญชนะที่ไม่ปรากฏโดยที่บุคคลนั้นไม่รู้ หรือย่อมปกปิดสิ่งที่มีเงื่อนงำอยู่นาน บอกสิ่งที่ไม่มีเงื่อนงำเท่านั้น

(๑๔๖) คำว่า **โย กตฺวา** ความว่า ความปรารถนาลามกในส่วนเบื้องต้น เรากล่าวแล้วในอรรถกถาอันมาแล้วอย่างนี้ว่า คนบางคนในศาสนานี้ ประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ย่อมตั้งความปรารถนาอันลามก อันเป็นเหตุปกปิดทุจริตนั้น คือ ย่อมปรารถนาว่า ขอคนอื่นอย่าพึงรู้เรา[๓๒๘] มีการงานปกปิด ด้วยการกระทำโดยประการที่คนอื่นทั้งหลายไม่รู้ และด้วยการไม่เปิดเผยการงานที่ทำแล้วว่า การงานของเขาปกปิด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ผู้มีการงานอันปกปิด

(๑๔๗) คำว่า **ปรกุลํ** ได้แก่ ตระกูลญาติ หรือตระกูลมิตร คำว่า **อาคตํ** ความว่า ย่อมไม่ตอบแทนเขาผู้มาแล้วยังเรือนของตน ผู้ซึ่งตนเคยได้บริโภคอาหารมาแล้ว ด้วยวัตถุทั้งหลายมีน้ำและโภชนะ เป็นต้น อธิบายว่า ย่อมไม่ให้ หรือให้แต่อาหารที่เลว

(๑๔๘) คำว่า **โย พฺราหฺมณ** มีนัยที่กล่าวไว้แล้วในปราภวสูตรนั่นแล

---

[๓๒๘] ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๒๑/๖๔, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๑/๙๔.

(๑๔๙) คำว่า **ภตฺตกาเล อุปฏฺฐิโต** ความว่า เกิดแล้ว ชื่อว่า ปรากฏแล้ว ในกาลแห่งโภชนะ บาลีว่า ปรากฏแล้ว ดังนี้ก็มี อธิบายว่า ผู้มาแล้วแต่เช้า คือ ในกาลแห่งภัตร หลายคำว่า **โรเสติ วาจา น จ เทติ** อธิบายว่า คนไม่คิดว่า สมณะหรือพราหมณ์นี้ใคร่ประโยชน์แก่เรา ไม่มาเพื่อให้เราทำบุญโดยพลการ ย่อมด่าด้วยคำหยาบที่ไม่สมควรโดยที่สุด ย่อมไม่ให้แม้สักว่าพบหน้าสมณะหรือพราหมณ์นั้น จะกล่าวไปใยถึงการให้โภชนะเล่า

(๑๕๐) หลายคำว่า **อสตๆ โยธ ปพฺรูติ** ความว่า คนในโลกนี้พูดคำที่ไม่มี โดยประการที่นิมิตทั้งหลายปรากฏว่า สิ่งนี้และสิ่งนี้จักมีแก่ท่านในวันชื่อโน้น บาลีว่า **อสนฺตๆ** ดังนี้ก็มี อธิบายว่า เรื่องไม่จริง คำว่า **ปพฺรูติ** ความว่า ย่อมพูด เหมือนนักเลงลวงภรรยาของคนอื่น หรือทาสีของคนอื่นว่า ในบ้านชื่อโน้น ข้าพเจ้ามีสมบัติประจำเรือนเช่นนี้ จงมา เราจะไปในบ้านนั้นด้วยกัน ท่านจักเป็นแม่เรือนของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักให้สมบัตินี้และสมบัตินี้แก่ท่าน คำว่า **นิชิคีสาโน** ความว่า ต้องการอยู่ คือ แสวงหาอยู่ อธิบายว่า ผู้ประสงค์จะลวงเขาแล้ว คือ เอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งหนีไป

(๑๕๑) คำว่า **โย จตฺตานำ** ความว่า ก็คนใดยกตน คำว่า **สมุกฺกเส** ความว่า ย่อมยกตนด้วยมานะทั้งหลายมีชาติเป็นต้น คือ ตั้งตนไว้ในฐานะสูงส่ง คำว่า **ปเร จ มวชานติ** ความว่า ย่อมดูหมิ่นคนเหล่าอื่น คือ ทำให้ต่ำ ด้วยมานะทั้งหลายมีชาติเป็นต้นเหล่านั้น ม อักษร ทำการเชื่อมบท คำว่า **นิหีโน** คือ ผู้เสื่อมจากคุณวุฒิ หรือถึงความเป็นผู้ตกต่ำ คำว่า เสน มาเนน ความว่า ด้วยมานะของตน กล่าวคือการยกตนข่มท่านนั้น

(๑๕๒) คำว่า **โรสโก** ได้แก่ ผู้ฉุนเฉียวคนเหล่าอื่นด้วยกายและวาจา คำว่า **กทริโย** ได้แก่ ผู้ตระหนี่จัด คำว่า **กทริโย** นั้น เป็นชื่อของคนผู้ห้ามคนเหล่าอื่นที่ให้ทานแก่คนเหล่าอื่น หรือผู้ทำบุญอย่างอื่น คำว่า **ปาปิจฺโฉ** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความปรารถนาที่จะยกย่องคุณที่ตนไม่มี คำว่า **มจฺฉรี** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความตระหนี่ในเพราะที่อยู่เป็นต้น คำว่า **สโฐ** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความโอ้อวด มีการประกาศคุณที่ไม่มีเป็นลักษณะ หรือผู้มักกล่าวโดยไม่ชอบ แม้ไม่ประสงค์จะทำ ด้วยคำว่า เราจะทำ เป็นต้น หิริ มีการเกลียดบาปเป็นลักษณะ ไม่มีแก่คนนั้น โอตตัปปะมีการสะดุ้งบาปเป็นลักษณะ เพระสะดุ้งบาป ไม่มีแก่คนนั้น เพราะเหตุนั้น คนนั้น ชื่อว่า อหิริโก ไม่ละอาย อโนตฺตปฺปี ไม่สะดุ้งกลัว

(๑๕๓) คำว่า **พุทฺธำ** ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า คำว่า **ปริภาสติ** ความว่า ติเตียน ด้วยคำว่า ไม่เป็นสัพพัญญู เป็นต้น และย่อมติเตียนพระสาวกด้วยคำว่า เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว เป็นต้น ก็คำว่า **ปริพฺพาชกำ คหฏฺฐำ วา** นั่น เป็นวิเสสนะของสาวกเท่านั้น อธิบายว่า บรรพชิต หรือคฤหัสถ์ผู้ถวายปัจจัยเป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น โบราณาจารย์ทั้งหลายย่อมต้องการเนื้อความในคาถานี้อย่างนี้ว่า ย่อมติเตียนปริพาชกภายนอก หรือคฤหัสถ์คนใดคนหนึ่ง ด้วยโทษอันไม่เป็นจริง

(๑๕๔) คำว่า **อนรหำ สนฺโต** ความว่า ผู้ไม่เป็นพระขีณาสพ คำว่า **อรหำ ปฏิชานาติ** ความว่า ปฏิญญาณว่า เรา เป็นพระอรหันต์ คือ ย่อมเปล่งวาจา ย่อมตะเกียกตะกายด้วยกาย ย่อมปรารถนา ย่อมรับด้วยจิต โดยประการที่คนทั้งหลายรู้เขาว่า ผู้นี้เป็นพระอรหันต์ คำว่า **โจโร** ได้แก่ ขโมย พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยอำนาจคำอันอุกกฤษฎ์ว่า ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก อธิบายว่า ในโลกทั้งปวง

จริงอยู่ พวกผู้ร้ายทำการตัดที่ต่อ การปล้นสดมภ์ การปล้นเรือนหลังเดียว และการดักปล้นในทางเปลี่ยว เป็นต้นแล้ว ปล้นทรัพย์ของคนเหล่าอื่น ท่านเรียกว่า โจรในโลก พวกบรรพชิต

ปล้นปัจจัยเป็นต้น ด้วยบริษัทสมบัติ เป็นต้น ท่านเรียกว่า โจร ในพระศาสนา สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย มหาโจร ๕ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก คือ

๑. มหาโจรบางคนในโลกนี้ ปรารถนาว่า เมื่อไรหนอ เราจึงจักมีบริวารเป็นร้อยหรือเป็นพันห้อมล้อมแล้วท่องเที่ยวไปในคาม นิคม และราชธานี ทำการฆ่าเองสั่งให้ผู้อื่นฆ่า ตัด(มือเท้าผู้อื่น)เอง สั่งให้ผู้อื่นตัด เผา(บ้าน)เอง สั่งให้ผู้อื่นเผา ต่อมามหาโจรนั้นก็ได้มีบริวารเป็นร้อยหรือเป็นพันห้อมล้อมแล้วท่องเที่ยวไปในคาม นิคมและราชธานี ทำการฆ่าเอง สั่งให้ผู้อื่นฆ่า ตัดเอง สั่งให้ผู้อื่นตัด เผาเอง สั่งให้ผู้อื่นเผา ฉันใด ภิกษุชั่วบางรูปในธรรมวินัยก็ฉันนั้นเหมือนกัน ปรารถนาว่า เมื่อไรหนอ เราจักมีภิกษุบริวารเป็นร้อยหรือเป็นพันห้อมล้อมแล้วท่องเที่ยวไปในคาม นิคม และราชธานี อันคฤหัสถ์และบรรพชิตสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อม ได้จีวร บิณฑบาตเสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัช ต่อมา ภิกษุนั้นก็ได้มีภิกษุบริวารเป็นร้อยหรือเป็นพันห้อมล้อมแล้วท่องเที่ยวไปในคาม นิคมและราชธานี อันคฤหัสถ์และบรรพชิตสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรง ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ภิกษุทั้งหลาย นี้คือมหาโจรจำพวกที่ ๑ ที่มีปรากฏอยู่ในโล

๒. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีภิกษุชั่วบางรูปในธรรมวินัยนี้ เล่าเรียนธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว อวดอ้างว่าเป็นของตน ภิกษุทั้งหลาย นี้คือมหาโจรจำพวกที่ ๒ ที่มีปรากฏอยู่ในโลก

๓. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีภิกษุชั่วบางรูปในธรรมวินัยนี้ โจทเพื่อนภิกษุผู้บริสุทธิ์ผู้ประพฤติพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์ด้วยเรื่องที่ทำลายพรหมจรรย์อันไม่มีมูล ภิกษุทั้งหลาย นี้คือมหาโจรจำพวกที่ ๓

๔. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีภิกษุชั่วบางรูปในธรรมวินัยนี้ สงเคราะห์ประจบคฤหัสถ์ด้วยครุภัณฑ์ของสงฆ์คืออาราม พื้นที่อาราม วิหาร พื้นที่วิหาร เตียง ตั่ง ฟูก หมอน หม้อโลหะ อ่างโลหะ กระถางโลหะ กระทะโลหะ มีด ขวาน ผึ่ง จอบ สว่าน เถาวัลย์ ไม้ไผ่ หญ้ามุงกระต่าย หญ้าแฝก หญ้าสามัญ ดินเหนียว เครื่องไม้ เครื่องดิน ภิกษุทั้งหลาย นี้คือมหาโจรจำพวกที่ ๔

๕. ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใด อวดอุตริมนุสสธรรมที่ไม่มี ไม่เป็นจริง ภิกษุนี้เป็นยอดมหาโจรในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์[๓๒๙]

ในโจร ๕ จำพวกนั้น โจรทางโลก ย่อมขโมยวัตถุมีทรัพย์และธัญญชาติเป็นต้น เฉพาะทางโลกเท่านั้น ในบรรดาโจรที่กล่าวแล้วในศาสนา โจรที่ ๑ ย่อมขโมยสักว่าปัจจัยมีจีวรเป็นต้น เห็นปานนั้นเท่านั้น โจรที่ ๒ ย่อมขโมยปริยัติธรรม โจรที่ ๓ ย่อมขโมยพรหมจรรย์ของคนอื่น โจรที่ ๔ ย่อมขโมยครุภัณฑ์ของสงฆ์ โจรที่ ๕ ย่อมขโมยคุณทรัพย์ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ อันต่างด้วยฌาน สมาธิ สมาบัติ มรรค และผล ทั้งปัจจัยมีจีวรเป็นต้น อันเป็นโลกิยะ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ก้อนข้าวของชาวแว่นแคว้น พวกเธอบริโภคแล้วด้วยความเป็นขโมย[๓๓๐]

---

[๓๒๙] วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๙๕/๑๒๖, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๕/๑๘๐-๑๘๑.

[๓๓๐] วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๙๕/๑๒๖, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๕/๑๘๐-๑๘๑.

ในโจร ๕ จำพวกนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นโจรในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ดังนี้ หมายถึงมหาโจรที่ ๕ นี้ เพราะมหาโจรนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นยอดมหาโจร เพราะขโมยโลกิยทรัพย์และโลกุตตรทรัพย์ อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดอวดอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่มี ไม่เป็นจริง ภิกษุนี้ เป็นยอดมหาโจรในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์[๓๓๑] เพราะฉะนั้น จึงทรงประกาศภิกษุนั้นแม้ในศาสนานี้ โดยกำหนดอย่างสูงนี้ว่า ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก

ศัพท์ว่า **โข** ในคำนี้ว่า **เอโส โข วสลาธโม** มีอวธารณะเป็นอรรถ ด้วย โข ศัพท์ นั้น ทรงกำหนดลงไปว่า ผู้นั้นแล เป็นคนถ่อยต่ำช้า คือ เลวที่สุดของคนถ่อยทั้งหลาย เพราะเหตุไร เพราะหลั่งออกซึ่งไถยธรรมในวัตถุอันประเสริฐ เขาไม่ละปฏิญญาณนั้นตราบใด เขาก็บรรลุธรรมที่ทำให้เป็นคนถ่อย เป็นคนถ่อยแท้ ตราบนั้น

(๑๕๕) คำว่า **เอเต โข วสลา** ความว่า บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงชี้แจงถึงคนถ่อย ๓๓ พวก หรือ ๓๔ พวก ที่ตรัสอย่างนี้ว่า ในคาถาที่ ๑ มี ๕ พวก มีมักโกรธ เป็นต้น เนื่องด้วยอาสยวิบัติ หรือมี ๖ พวก โดยแยกลบหลู่อย่างเลวออกเป็น ๒ อย่าง ในคาถาที่ ๒ มี ๑ คือ ผู้เบียดเบียนสัตว์ เนื่องด้วยประโยควิบัติ ในคาถาที่ ๓ มี ๑ คือ ผู้ข่มชาวบ้านและชาวนิคม เนื่องด้วยประโยควิบัติเท่านั้น ในคาถาที่ ๔ มี ๑ เนื่องด้วยไถยาวหาร ในคาถาที่ ๕ มี ๑ เนื่องด้วยการตระบัดหนี้ ในคาถาที่ ๖ มี ๑ คือ ทำร้ายคนเดินทาง เนื่องด้วยปสัยหาวหาร ในคาถาที่ ๗ มี ๑ เนื่องด้วยเป็นพยานโกง ในคาถาที่ ๘ มี ๑ เนื่องด้วยการประทุษร้ายมิตร ในคาถาที่ ๙ มี ๑ เนื่องด้วยผู้อกตัญญู ในคาถาที่ ๑๐ มี ๑ เนื่องด้วยผู้ทำความเสียหายและเบียดเบียน ในคาถาที่ ๑๑ มี ๑ เนื่องด้วยการลวงผู้อื่น ในคาถาที่ ๑๒ มี ๒ เนื่องด้วยผู้ปกปิดกรรมและการงาน ในคาถาที่ ๑๓ มี ๑ เนื่องด้วยคนอกตัญญูเหมือนกัน ในคาถาที่ ๑๔ มี ๑ เนื่องด้วยการลวง ในคาถาที่ ๑๕ มี ๑ เนื่องด้วยการเบียดเบียน ในคาถาที่ ๑๖ มี ๑ เนื่องด้วยการลวง ในคาถาที่ ๑๗ มี ๒ เนื่องด้วยการยกตนข่มท่าน ในคาถาที่ ๑๘ มี ๗ มีฉุนเฉียวเป็นต้น เนื่องด้วยประโยคและอาสยวิบัติ ในคาถาที่ ๑๙ มี ๒ เนื่องด้วยการติเตียน ในคาถาที่ ๒๐ มี ๑ เนื่องด้วยยอดมหาโจร ดังนี้แล้ว จึงตรัสว่า คนเหล่าใด เราประกาศแก่ท่านแล้ว คนเหล่านั้นนั่นแล เรากล่าวว่า เป็นคนถ่อย ดังนี้ เนื้อความแห่งพระดำรัสนั้นมีดังนี้ คนถ่อยเหล่านั้นใด ที่เรากล่าวในกาลก่อนโดยย่ออย่างนี้ว่า ดูก่อนพราหมณ์ ก็ท่านรู้จักคนถ่อยหรือ คนถ่อยเหล่านั้นนั่นแล เราประกาศแล้วโดยพิศดารอนึ่ง คนถ่อยเหล่านั้นใด เรากล่าวแล้ว เนื่องด้วยบุคคล คนถ่อยเหล่านั้นนั่นแล เราประกาศแล้ว แม้เนื่องด้วยธรรม อนึ่ง คนถ่อยเหล่าใด เราประกาศแล้วแก่ท่าน คนถ่อยเหล่านั้นแล เรากล่าวแล้ว เนื่องด้วยอริยธรรม หาได้กล่าวเนื่องด้วยชาติไม่

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงแสดงคนถ่อยอย่างนี้ โดยนัยว่า มักโกรธ ผูกโกรธ ดังนี้ เป็นต้น บัดนี้ เพราะเมื่อจะทรงปฏิเสธทิฏฐิ ที่พราหมณ์ยึดมั่นอย่างยิ่งด้วยสักกายทิฏฐิ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **น ชจฺจา วสโล โหติ** บุคคลไม่เป็นคนถ่อยเพราะชาติ เนื้อความแห่งคาถานั้นว่า ก็ โดยปรมัตถ์ บุคคลไม่เป็นคนถ่อยเพราะชาติ ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติ แต่เป็นคนถ่อยเพราะกรรม เป็นพราหมณ์เพราะกรรม เป็นคนถ่อยเพราะหลั่งออกซึ่งกรรมอันไม่บริสุทธิ์ เป็นพราหมณ์เพราะลอยกรรมอันไม่บริสุทธิ์ด้วยกรรมอันบริสุทธิ์ หรือเพราะท่านสำคัญคนเลวว่าเป็นคนถ่อย คนประเสริฐว่าเป็นพราหมณ์ ฉะนั้นเมื่อ

---

[๓๓๑] วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๙๕/๑๒๖, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๕/๑๘๐-๑๘๑.

จะทรงโปรดให้พราหมณ์รู้เนื้อความอย่างนี้ว่า บุคคลเป็นคนถ่อยเพราะกรรมเลว เป็นพราหมณ์เพราะกรรมประเสริฐ ดังนี้ จึงตรัสอย่างนั้น

(๑๕๖–๑๕๘) บัดนี้ เพื่อจะทำเนื้อความนั้นนั่นแลให้สำเร็จ ด้วยการทรงแสดงชี้แจง จึงตรัส ๓ คาถา มีอาทิว่า **อาทมินาปิ ชานาถ** ดังนี้ ในคาถาเหล่านั้น ๒ คาถา มีคาถาละ ๔ บาท คาถาหนึ่ง มี ๖ บท เนื้อความแห่งคาถาเหล่านั้นว่า ข้อใดมีอาทิว่า บุคคลไม่เป็นคนถ่อยเพราะชาติ เรากล่าวแล้ว ท่านจงรู้ข้อนั้น ตามที่เราแสดงชี้แจงนี้ มีอธิบายว่า คำที่เราแสดงชี้แจงนี้ ย่อมมีโดยประการใด คือ โดยความเสมอกันอันใด ท่านจงรู้ข้อนั้น โดยประการแม้นี้ หากจะมีคำถามว่า ตัวอย่างเป็นไฉน ? ตอบว่า บุตรของคนจัณฑาล ผู้ปิ้งสุนัขรับประทาน ฯลฯ เป็นผู้เข้าถึงพรหมโลก เป็นตัวอย่าง

บุตรของคนจัณฑาล ชื่อว่า จัณฑาลบุตร บุตรของคนจัณฑาลนั้น ได้สุนัขตาย แล้วปิ้งเพื่อประโยชน์แก่การเคี้ยวของตน เพราะเหตุนั้น เขาจึงชื่อว่า โสปาก ผู้ปิ้งสุนัขรับประทาน ผู้มีชื่ออย่างนี้ว่า มาตังคะ

คำว่า **วิสฺสุโต** ความว่า ปรากฏแล้ว ด้วยชาติเลว ความเป็นอยู่เลว และชื่ออย่างนี้

คำว่า **โส** ความว่า มาตังคะนั้นเกี่ยวกับบทต้น ได้ยศอย่างสูงสุด ด้วยดี ซึ่งยศ คือ เกียรติ ความสรรเสริญ น่าอัศจรรย์ อุดม ประเสริฐยิ่ง คำว่า **ยํ สุทุลฺลภํ** ความว่า อันบุคคลแม้เกิดแล้วในตระกูลสูงก็ได้โดยยาก อันบุคคลผู้เกิดในตระกูลเลว ก็ได้โดยแสนยาก อธิบายว่า ก็พวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์เป็นอันมาก มาสู่ที่บำรุงของมาตังคะนั้น ผู้ได้ถึงยศอย่างนี้ คือ พวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์ และพวกมนุษย์ในชมพูทวีปเหล่าอื่นมาก มีแพศย์ และศูทร เป็นต้น ต่างก็มาสู่ที่บำรุงโดยมาก เพื่อบำรุงมาตังคะนั้น

อธิบายว่า มาตังคะนั้นถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียร อย่างนี้ ขึ้นสู่ยาน คือ สมาบัติแปด ชื่อว่า วิรัช เพราะปราศจากธุลี คือ กิเลส ชื่อว่า ทางใหญ่ เพราะท่านผู้ใหญ่มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นดำเนินมาแล้ว ที่รู้กันว่ายานไปสู่พรหมโลก เพราะเป็นยานสามารถเพื่อให้ถึงเทวโลก กล่าวคือพรหมโลกคลายกามราคะเสียได้ ด้วยการปฏิบัตินั้น หลังจากตายไปได้เข้าถึงพรหมโลก ชาตินั้นแม้เลวอย่างนั้น ก็ไม่ได้ห้ามเขา เพื่อเกิดในพรหมโลก เขาจึงชื่อว่า เข้าถึงพรหมโลก

ก็ผู้ศึกษาพึงทราบเนื้อความนี้อย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ในอดีตกาล มหาบุรุษกระทำอยู่ซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์โดยอุบายนั้น ๆ เกิดในตระกูลคนจัณฑาลซึ่งเลี้ยงชีพด้วยการปิ้งสุนัขกิน เขามีชื่อว่า มาตังคะ มีรูปร่างไม่น่าดู อาศัยอยู่ในกระท่อมที่ทำด้วยหนังสัตว์ ในภานนอกนคร เที่ยวขอในภายในนครเลี้ยงชีพ อยู่มาวันหนึ่ง เมื่อเขาโฆษณานักษัตรเกี่ยวกับสุราในนครนั้น พวกนักเลงพากันเล่นกับบริวารของตน ธิดาของพราหมณ์มหาศาล แม้คนหนึ่ง อายุราว ๑๕–๑๖ ปี มีรูปโฉมน่าดู น่าเลื่อมใส ดุจเทพกัญญา คิดว่า เราจักเล่นตามสมควรแก่ตระกูลวงศ์ของตน จึงให้ยกสัมภาระเกี่ยวกับการเล่น มีของเคี้ยวของกินเป็นต้นอย่างเพียงพอใส่เกวียนทั้งหลายขึ้นยานที่เทียมด้วยม้าขาวปลอด ไปยังภาคพื้นอุทยาน ด้วยบริวารมาก นางมีชื่อว่า ทิฏฐมังคลิกา ได้ยินว่า นางไม่ปรารถนาจะเห็นว่า รูปที่มีสัดส่วนไม่สวยงาม เป็นอวมงคล ด้วยเหตุนั้น นางจึงเกิดมีชื่อว่า ทิฏฐมังคลิกา

ในกาลครั้งนั้น มาตังคะนั้น ลุกขึ้นตามกาลนั่นเทียว นุ่งผ้าเก่า ผูกก้านตาลที่มือ ถือภาชนะเข้าสู่นคร เห็นมนุษย์ทั้งหลายแล้ว ก็เคาะก้านตาล แต่ไกลเทียว ลำดับนั้น นางทิฏฐมังคลิกา ถูกบุรุษทั้งหลายกำลังไล่คนเลวข้างหน้า ๆ ว่า พวกท่าน จงลุกออกไป จงลุกออกไป นำไปอยู่ ได้เห็นมาตังคะในท่ามกลางประตูนคร จึงกล่าวว่า นั่นใคร มาตังคะ ตอบว่า ข้าพเจ้าเป็นลูกคนจัณฑาลชื่อมาตังคะ

นางคิดว่า คนทั้งหลายที่ไปเห็นคนเช่นนี้ จะมีความเจริญแต่ที่ไหน จึงสั่งให้นำยานกลับ มนุษย์ทั้งหลาย โกรธว่า พวกเราไปสู่อุทยานแล้ว พึงได้วัตถุมีของเคี้ยวและของกินเป็นต้นใด อันตรายแห่งวัตถุมีของเคี้ยวและของกินเป็นต้นนั้น ของพวกเรา ถูกนายมาตังคะ กระทำแล้ว จึงพูดว่า พวกท่าน จงช่วยกันจับคนจัณฑาล ประหารด้วยก้อนดินทั้งหลายแล้ว พูดว่า ตายแล้ว จึงจับเท้าไปทิ้งที่ส่วนข้างหนึ่ง กลบด้วยหยากเยื่อแล้วไป เขากลับได้สติ ลุกขึ้น ถามมนุษย์ทั้งหลายว่า นาย ชื่อว่า ประตูเป็นของทั่วไปแก่คนทั้งปวง หรือเขาทำไว้สำหรับพวกพราหมณ์เท่านั้น มนุษย์ทั้งหลาย กล่าวว่า เขาไม่ได้ทำไว้สำหรับพวกพราหมณ์ ประตูเป็นของทั่วไปแก่คนทั้งปวง มาตังคะคิดว่า มนุษย์ทั้งหลาย ทำเราผู้เข้าไปทางประตูที่ทั่วไปแก่คนทั้งปวง เลี้ยงชีวิตด้วยภิกขาจาร ให้ถึงความพินาศย่อยยับนี้ เพราะนางทิฏฐมังคลิกาเป็นเหตุ อย่างนี้ จึงเที่ยวไปตามถนนสู่ถนน บอกแก่มนุษย์ทั้งหลายแล้วนอนที่ประตูเรือนของพราหมณ์ ด้วยคิดว่า เราไม่ได้นางทิฏฐมังคลิกาแล้ว จักไม่ลุกขึ้น

พราหมณ์ ได้ยินว่า มาตังคะนอนที่ประตูเรือน จึงกล่าวว่า ท่านจงให้ทรัพย์กากณิกหนึ่งแก่เขา เขาใช้น้ำมันทาตัวแล้ว จงไป นายมาตังคะนั้น ย่อมไม่ปรารถนาทรัพย์กากณิกหนึ่งนั้น จึงกล่าวว่า เราไม่ได้นางทิฏฐมังคลิกาแล้ว จักไม่ลุกขึ้น แต่นั้น พราหมณ์ กล่าวว่า จงให้ ๒ กากณิก จงให้กากณิกหนึ่งกินขนม จงใช้น้ำมันงา ทาตัว ด้วยทรัพย์กากณิกหนึ่ง แล้วไปเถิด เขาไม่ต้องการทรัพย์กากณิกหนึ่งแม้นั้น ยังพูดยืนยันตามเดิมนั่นแล พราหมณ์ฟังแล้ว ก็สั่งว่า จงให้มาสกหนึ่ง บาทหนึ่ง กึ่งกหาปณะ กหาปณะหนึ่ง ๒ กหาปณะ ๓ กหาปณะ จนถึง ๑๐๐ กหาปณะ เขาก็ไม่ต้องการ ยังพูดยืนยันตามเดิมนั่นแหละ เมื่อพวกเขาอ้อนวอนอยู่อย่างนี้นั่นเทียว ดวงอาทิตย์ก็อัสดง ลำดับนั้น นางพราหมณี ลงจากปราสาท สั่งให้ล้อมผ้าม่าน เข้าไปหามาตังคะนั้นแล้ว อ้อนวอนว่า แน่ะพ่อมาตังคะ เจ้าจงอดโทษแก่นางทิฏฐมังคลิกาเถิด จงรับ ๑,๐๐๐ กหาปณะ ๒-๓ พันกหาปณะ จนถึง ๑๐,๐๐๐ กหาปณะ เขาก็คงนอนนิ่งเหมือนเดิม เมื่อ ๔-๕ วันล่วงเลยไปแล้วอย่างนี้ ชนทั้งหลายมีขัตติยกุมาร เป็นต้น ให้บรรณาการแม้มาก เมื่อไม่ได้นางทิฏฐมังคลิกา จึงกระซิบบอกที่ใกล้หูมาตังคะว่า ธรรมดาบุรุษทั้งหลาย ทำความเพียรหลายปี จึงถึงประโยชน์ที่ปรารถนาไว้แล้ว ท่านอย่าเบื่อเลย จักได้นางทิฏฐมังคลิกาโดยล่วงไป ๒-๓ วันแน่แท้ เขาก็คงนอนนิ่งอย่างเดิม

ต่อมาในวันที่ ๗ พวกคุ้นเคยโดยรอบ บำรุงแล้ว กล่าวว่า พวกท่านจงให้มาตังคะลุกขึ้น หรือ จงให้ทาริกา อย่าให้พวกเราทั้งหมดเสียหายเลย ได้ยินว่า ชนเหล่านั้นมีทิฏฐิอย่างนี้ว่า คนจัณฑาลนอนตายอย่างนี้ ที่ประตูเรือนของคนใด พวกคนที่อยู่ในเรือนโดยรอบ ๆ ละ ๗ หลังคาเรือน พร้อมด้วยเรือนของคนนั้น ก็จะกลายเป็นคนจัณฑาลไปด้วย แต่นั้น พราหมณ์และพราหมณี ให้นางทิฏฐมังคลิกานุ่งผ้าเก่าสีเขียว ให้วัตถุทั้งหลายมีกระบวยและหม้อเป็นต้น นำนางผู้คร่ำครวญอยู่ไปยังสำนักของมาตังคะนั้นแล้ว กล่าวว่า เจ้าจงรับทาริกา ลุกขึ้นไปเสีย ได้ให้แล้ว นางทาริกานั้น ยืนที่ข้าง กล่าวว่า จงลุกขึ้น มาตังคะนั้น กล่าวว่า จงช่วยเอามือจับฉันพยุงให้ลุกขึ้น นางทาริกานั้น ช่วยพยุงเขาให้ลุกขึ้นแล้ว เขานั่งแล้ว กล่าวว่า พวกเราไม่ได้เพื่ออยู่ภายในนคร มาเถิด จงนำฉันไปยังกระท่อมหนังภายนอกนคร นางจูงมือเขานำไปที่กระท่อมหนังนั้น อาจารย์ผู้กล่าวชาดก กล่าวว่า ให้ขี่หลัง ก็ครั้นนำไปแล้วใช้น้ำมันทาร่างกายของมาตังคะนั้น ให้อาบน้ำด้วยน้ำอุ่น ต้มยาคูให้มาตังคะนั้น คิดว่า ขอพราหมณกัญญา อย่าฉิบหายเลย แล้วไม่กระทำการสมสู่ด้วยชาติเทียว พอได้กำลัง ประมาณกึ่งเดือน จึงพูดว่า ฉันจะไปป่า เจ้าอย่าร้อนใจว่า ชักช้ามากและสั่งผู้คนในบ้านว่า พวกท่านอย่าละเลยนางนี้ ออกจากเรือน บวชเป็นดาบส กระทำกสิณบริกรรม โดย ๒-๓ วัน เท่านั้น ก็ทำสมาบัติ ๘ และอภิญญา

๕ ให้บังเกิด คิดว่า บัดนี้ เราจักเป็นที่พึ่งของนางทิฏฐมังคลิกา จึงเหาะมาลงที่ประตูนคร ส่งข่าวไปยังสำนักของนางทิฏฐมังคลิกา

นางฟังแล้ว คิดอยู่ว่า คงเป็นญาติของเราคนหนึ่งบวชแล้ว รู้ว่าเราเป็นทุกข์ จึงมาเยี่ยม ดังนี้ จึงไป รู้ว่า เป็นมาตังคะนั้นแล้ว หมอบลงที่ใกล้เท้าทั้งสอง กล่าวว่า ท่านทำดิฉันให้หมดที่พึ่ง มาเพื่อประโยชน์อะไร มหาบุรุษ กล่าวว่า แน่ะนางทิฏฐมังคลิกา เจ้าอย่าเป็นทุกข์เลย ฉันจะให้ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ทำสักการะแก่เจ้า แล้วกล่าวคำนี้ว่า จงไป เจ้าจงให้ทำการป่าวประกาศว่า ท้าวมหาพรหมเป็นสามีของดิฉัน ไม่ใช่มาตังคะ ท้าวมหาพรหมนั้น จักทำลายวิมานจันทร์แล้วมาสู่สำนักของเราในวันที่ ๗ นางกล่าวว่า ท่านเจ้าข้า ดิฉันเป็นธิดาของพราหมณ์มหาศาล ถึงความเป็นคนจัณฑาลนี้ เพราะบาปกรรมของตน ไม่อาจเพื่อจะพูดอย่างนั้น มหาบุรุษ กล่าวว่า เจ้าไม่รู้อานุภาพของมาตังคะ จึงแสดงปาฏิหาริย์หลายอย่าง โดยประการที่นางยอมเชื่อ สั่งนางอย่างนั้นแล้ว ได้ไปยังที่อยู่ของตน นางได้ทำอย่างนั้น

มนุษย์ทั้งหลายต่างก็เพ่งโทษ หัวเราว่า ก็ นางทิฏฐมังคลิกานี้ ถึงความเป็นคนจัณฑาล เพราะบาปกรรมของตน จักทำมาตังคะนั้นให้เป็นมหาพรหมอีกอย่างไรกัน นางมีมานะยิ่งนัก จึงเที่ยวป่าวประกาศทั่วนครทุก ๆ วันว่า แต่นี้ไป ท้าวมหาพรหมจักมาในวันที่ ๖, ที่ ๕, ที่ ๔, ที่ ๓ ในวันพรุ่งนี้ ในวันนี้ มนุษย์ทั้งหลายฟังข่าวที่นางประกาศแล้ว คิดว่า บางคราว พึงมีแม้อย่างนี้ ให้สร้างมณฑปที่ประตูเรือนของตน ๆ จัดแจงสถานที่สำหรับผูกม่าน ประดับประดาทาริกาผู้เจริญวัย นั่งมองดูอากาศว่า เมื่อท้าวมหาพรหมมา จักถวายกัญญาทาน ลำดับนั้น มหาบุรุษ เมื่อดวงจันทร์โผล่ขึ้นสู่ท้องฟ้าในวันเพ็ญ ก็แหวกวิมานจันทร์ มาปรากฏเป็นรูปท้าวมหาพรหมแก่มหาชนผู้มองดู มหาชน เข้าใจว่า ดวงจันทร์ ๒ ดวงเกิดแล้ว แต่นั้น เห็นท้าวมหาพรหมมาโดยลำดับ ได้ถึงความตกลงว่า นางทิฏฐมังคลิกาพูดจริง นี้เป็นท้าวมหาพรหมแน่แท้ มาด้วยเพศของมาตังคะในกาลก่อน เพื่อจะทรงทรมานนางทิฏฐมังคลิกา มหาบุรุษนั้น เมื่อมหาชนมองดูอย่างนั้น จึงลงในที่เป็นที่อยู่ของนางทิฏฐมังคลิกานั่นแล ก็ในกาลนั้น นางมีระดู มหาบุรุษนั้น ลูบคลำสะดือของนางด้วยนิ้วมือ ครรภ์ก็ตั้งขึ้น ด้วยการสัมผัสนั้นแต่นั้น จึงกล่าวกับนางว่า เจ้าตั้งครรภ์ดีแล้ว เมื่อบุตรเกิด เจ้าจงอาศัยบุตรนั้น เป็นอยู่ เมื่อมหาชนกำลังมองดู ก็เข้าไปสู่จันทวิมานอีก

พวกพราหมณ์ พากันกล่าวว่า นางทิฏฐมังคลิกาเป็นปชาบดีของมหาพรม เป็นมารดาของพวกเราจึงมาจากที่นั้น ๆ ประตูพระนครก็คับคั่ง เนื่องด้วยพวกมนุษย์ ผู้ใคร่เพื่อจะทำสักการะนั้น พวกพราหมณ์เหล่านั้น ตั้งนางทิฏฐมังคลิกาไว้ในกองเงิน ให้อาบน้ำ ตกแต่ง ยกขึ้นรถ ให้ทำทักษิณพระนครด้วยสักการะใหญ่ ให้สร้างมณฑปท่ามกลางนคร ตั้งนางไว้ในตำแหน่งที่เห็นว่า ปชาบดีของมหาพรหม ให้อยู่ในมณฑปนั้นว่า ขอนางจงอยู่ในมณฑปนี้ก่อน จนกว่าพวกเราจะทำโอกาสเป็นที่อยู่อันเหมาะสมแก่นาง นางคลอดบุตรที่มณฑปนั่นเอง ในวันบริสุทธิ์ พวกพราหมณ์ให้นางพร้อมกับบุตรอาบน้ำสระเกล้าแล้วตั้งชื่อทารกว่า ปัณฑัพยกุมาร เพราะเหตุเกิดในมณฑป และจำเดิมแต่นั้น พวกพราหมณ์เที่ยวแวดล้อมกุมารนั้นว่า บุตรของมหาพรหม บรรณาการหลายแสน ก็มาจากที่นั้น พราหมณ์เหล่านั้น ตั้งอารักขากุมาร พวกที่มาแล้ว ก็ไม่ได้เพื่อเยี่ยมกุมารได้โดยเร็ว

กุมารอาศัยความเจริญโดยลำดับ ปรารภแล้วเพื่อจะให้ทาน เขาไม่ให้ทานแก่คนกำพร้าและคนเดินทาง ผู้ถึงพร้อมด้วยความหวัง แต่ให้ทานแก่พวกพราหมณ์เท่านั้น มหาบุรุษระลึกว่า บุตรของเขาให้ทานหรือไม่ให้ เห็นกุมารกำลังให้ทานแก่พวกพราหมณ์เท่านั้น จึงคิดว่า เราจักกระทำโดย

ประการที่กุมาร จักให้ทานแก่ชนทั้งหมด จึงห่มจีวร อุ้มบาตร เหาะมา ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของบุตรกุมารเห็นมหาบุรุษนั้นแล้ว โกรธว่า สมณะนี้เป็นคนถ่อย มีเพศน่าเกลียดอย่างนี้ มาจากไหน ดังนี้แล้ว กล่าวคาถานี้ว่า

ท่านเป็นคนเข็ญใจ อยู่ตามสุมทุมพุ่มไม้ ดุจปีศาจคลุกฝุ่น
มาจากไหนกัน ท่านสวมท่อนผ้าซึ่งได้มาจากกองหยากเยื่อไว้ที่คอ
เป็นผู้ไม่ควรแก่ทักษิณา เป็นใครกันนะ[๓๓๒]

พวกพราหมณ์ กล่าวว่า จงจับ จงจับ แล้วจับมหาบุรุษนั้น ทุบตี ให้ถึงความพินาศย่อยยับ มหาบุรุษนั้น เหาะไปยืนอยู่ที่ภายนอกนคร เทวาทั้งหลายโกรธแล้ว จับคอกุมาร วางเท้าชี้ฟ้าวางศีรษะลงดิน กุมารนั้น มีนัยตาถลน มีน้ำลายไหลออกจากปาก หายใจฆุรุ ฆุรุ เสวยทุกขเวทนา นางทิฏฐมังคลิกา ฟังแล้ว ถามว่า มีใครมาหรือ ? เออ บรรพชิต มา ไปไหน ? ไปอย่างนี้ นางไปที่นั้นแล้วอ้อนวอนว่า ท่านเจ้าขา ขอท่านจงอดโทษแก่ทาสของตน ดังนี้แล้ว หมอบลงที่พื้นใกล้เท้าของมหาบุรุษนั้น

ก็โดยสมัยนั้น มหาบุรุษเที่ยวบิณฑบาต ได้ข้าวยาคู กำลังนั่งดื่มยาคูอยู่ในที่นั้น เขาได้ให้ข้าวยาคูที่เหลือนิดหน่อยแก่นางทิฏฐมังคลิกา กล่าวว่า จงไป จงกวนข้าวยาคูนี้ในหม้อน้ำหยอดที่นัยน์ตา ปาก หู รูจมูก และประพรมร่างกายทั้งสิ้น คนพิการทั้งหลายจักหายพิการ นางได้กระทำอย่างนั้น แต่นั้น เมื่อกุมารมีร่างกายปกติแล้ว จึงกล่าวว่า มาเถิด พ่อปัณฑิตพยะ พวกเราจักให้มหาบุรุษนั้นอดโทษแล้วพาบุตรและพราหมณ์ทั้งปวงให้นอนหมอบที่แทบเท้าของมหาบุรุษนั้นแล้วขอขมาให้อดโทษ

มหาบุรุษนั้น โอวาทว่า พึงให้ทานแก่ชนทั้งปวง กล่าวธรรมกถาแล้ว ไปยังที่อยู่ของตนตามเดิม คิดว่า นางทิฏฐมังคลิกา เราได้ทรมานปรากฏแล้วในสตรีทั้งหลาย ปัณฑิตพยกุมารปรากฏแล้วในบุรุษทั้งหลาย บัดนี้ เราพึงทรมานใคร แต่นั้น ได้เห็นชาติมันตดาบส ผู้อาศัยพันธุมดีนครอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำกุมภวดี ดาบสนั้น คิดว่า เราเป็นผู้ประเสริฐโดยชาติ จะไม่บริโภคน้ำที่คนอื่นทั้งหลายบริโภคแล้ว จึงพักอยู่ที่เหนือแม่น้ำ มหาบุรุษ สำเร็จการอยู่เหนือภูมิภาคของดาบสนั้น ในเวลาที่ดาบสนั้นบริโภคน้ำ ก็เคี้ยวไม้สีฟัน โยนลงไปในน้ำ ดาบสเห็นไม้สีฟันนั้นถูกน้ำพัดมา ก็คิดว่า ใครทิ้งไม้สีฟันนี้ จึงไปทวนกระแส เห็นมหาบุรุษแล้ว ถามว่า ใครอยู่ในที่นี้

ม. คนจัณฑาล ชื่อมาตังคะ อาจารย์
ด. จงหลีกไป คนจัณฑาล อย่ามาอยู่เหนือแม่น้ำ

มหาบุรุษ ตอบว่า ดีละ อาจารย์ จึงพักอยู่ที่ใต้แม่น้ำ ไม้สีฟันก็ลอยทวนกระแสน้ำมายังสำนักดาบส ดาบสไปอีกกล่าวว่า ออกไป คนจัณฑาล จงอย่าอยู่ในที่ใต้แห่งแม่น้ำ จงอยู่ในที่เหนือน้ำเท่านั้น มหาบุรุษ รับว่า ดีละ อาจารย์ จึงกระทำตามสั่ง ทั้งทำอย่างเดิมอีก ดาบสโกรธว่า ยังทำอย่างนั้นอีก จึงสาปแช่งมหาบุรุษว่า ในเวลาดวงอาทิตย์ขึ้น ขอศีรษะของท่านจงแตกออกเป็น ๗ เสี่ยง ฝ่ายมหาบุรุษกล่าวว่า ดีละ อาจารย์ แต่เราจะไม่ให้ดวงอาทิตย์ขึ้น จึงห้ามมิให้ดวงอาทิตย์ขึ้น แต่นั้น ราตรี ไม่สว่าง มีแต่ความมืด ชาวพระนครพันธุมวดีกลัวพากันไปยังสำนักดาบส ถามว่า ท่านอาจารย์ พวกกระผมจะมีความปลอดภัยหรือหนอ ก็ชาวพระนครเหล่านั้น สำคัญดาบสนั้นว่า เป็นพระอรหันต์ ดาบสนั้น บอกเรื่องทั้งหมดแก่ชาวพระนครเหล่านั้น พวกเขา จึงพากันเข้าไปหามหาบุรุษ

---

[๓๓๒] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑/๓๒๕, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑/๔๖๙.

อ้อนวอนว่า ท่านเจ้าข้า ขอท่านจงปล่อยดวงอาทิตย์เถิด มหาบุรุษ กล่าวว่า ถ้าว่า พระอรหันต์ของพวกท่านมา ขอขมาฉัน ฉันจะปล่อย

มนุษย์ทั้งหลายไปแล้วกล่าวกับดาบสว่า มาเถิด ท่านผู้เจริญ ท่านจงขอขมามาตังคบัณฑิต พวกกระผมอย่าฉิบหาย เพราะเหตุแห่งการทะเลาะของพวกท่าน ดาบสนั้น กล่าวว่า เราจะไม่ขอขมาคนจัณฑาล มนุษย์ทั้งหลาย กล่าวว่า ท่านอย่าให้พวกกระผมฉิบหาย แล้วพากันจับมือและเท้าดาบสนั้น นำไปยังสำนักของมหาบุรุษ มหาบุรุษกล่าวว่า เมื่อดาบสนอนหมอบใกล้เท้าของเราขอขมาอยู่ เราจะอดโทษให้ มนุษย์ทั้งหลาย กล่าวว่า ท่านจงทำอย่างนี้ ดาบสก็กล่าวว่า เราจะไม่ไหว้คนจัณฑาล มนุษย์ทั้งหลายกล่าวว่า ท่านจักไม่ยอมไหว้ตามความพอใจของท่าน ดังนี้แล้ว จึงจับมือ เท้า หนวด และคอ เป็นต้น ให้นอนใกล้เท้าของมหาบุรุษ มหาบุรุษนั้น กล่าวว่า เราอดโทษแก่ดาบสนี้ แต่ว่า เราจะไม่ปล่อยดวงอาทิตย์ เพราะความอนุเคราะห์แก่ดาบสนั้นนั่นแล เพราะเมื่อดวงอาทิตย์มาตรว่าขึ้นเท่านั้น ศีรษะของดาบสนั้น จักแตกออกเป็น ๗ เสี่ยง มนุษย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า บัดนี้ จะพึงทำอย่างไร มหาบุรุษกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น พวกท่าน จงวางก้อนดินเหนียวบนศีรษะของดาบส แล้วให้เขาอยู่ในน้ำลึกประมาณคอ เราจักปล่อยดวงอาทิตย์ พอปล่อยดวงอาทิตย์แล้ว ก้อนดินเหนียวก็แตกออกเป็น ๗ เสี่ยง ตกลงมา ดาบสกลัวแล้วหนีไป มนุษย์ทั้งหลาย เห็นแล้ว จึงกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ จงดูอานุภาพของสมณะ กล่าวเรื่องทั้งหมดให้พิศดาร เริ่มแต่การทิ้งไม้สีฟัน เป็นต้น เลื่อมใสในมหาบุรุษนั้นว่า สมณะที่เป็นเช่นนี้ ไม่มี จำเดิมแต่กาลนั้น คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลายมีกษัตริย์และพราหมณ์เป็นต้น ในชมพูทวีปทั้งสิ้น ได้ไปยังที่บำรุงของมาตังคะบัณฑิต เขาดำรงอยู่ตามสมควรแก่อายุ หลังจากตายไป จึงเกิดขึ้นในพรหมโลก ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **ตทมินาปิ ชานาถ ฯเปฯ พฺรหฺมโลกูปปตฺติยา** ดังนี้

พระผู้มีพระภาคทรงให้สำเร็จว่า บุคคลไม่เป็นคนถ่อย เพราะชาติแต่เป็นคนถ่อย เพราะกรรม ดังนี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อให้สำเร็จอย่างนี้ว่า ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติ แต่เป็นพราหมณ์เพราะกรรม ดังนี้ จึงตรัสว่า **อชฺฌายกกุเล ชาตา ฯเปฯ ทุคฺคจฺฉา ครหาย วา** แปลว่า พวกพราหมณ์เกิดในตระกูลสาธยายมนตร์ ฯลฯ ชาติกำเนิดห้ามพวกเขา จากทุคติ หรือจากการติเตียนก็หามิได้ ดังนี้

(๑๕๙-๑๖๐) บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **อชฺฌายกกุเล ชาตา** ได้แก่ เกิดในตระกูลพราหมณ์ ผู้สาธยายมนต์ บาลีว่า **อชฺฌายิกกุเล ชาตา** ดังนี้ก็มี อธิบายว่า เกิดในตระกูลพราหมณ์ผู้สาธยายมนต์ และไม่ถูกรับเกียจ มนต์ทั้งหลายเป็นเผ่าพันธุ์ของพราหมณ์เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น พราหมณ์เหล่านั้น จึงชื่อว่า **มนฺตพนฺธวา** เป็นพวกร่ายมนต์ คือ ร่ายพระเวท มีอธิบายว่า มีพระเวทเป็นที่พึ่งอาศัย หลายคำว่า **เต จ ปาเปสุ กมฺเมสุ อภิณฺหมุปทิสฺสเร** ความว่า พราหมณ์เหล่านั้น เกิดในตระกูลอย่างนี้แล้ว แม้จะเป็นพวกร่ายมนต์ แต่ก็ปรากฏอยู่เนือง ๆ ในการทำบาปทั้งหลายมีปาณาติบาต เป็นต้น เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็จะพึงถูกติเตียนในปัจจุบัน และภพหน้าก็เป็นทุคติ อธิบายว่า พวกเขาเมื่อปรากฏอยู่อย่างนี้ ในอัตภาพนี้เทียว ก็จะพึงถูกมารดาบิดาติเตียนอย่างนี้ว่า พวกนี้ไม่ใช่บุตรของเรา พวกมันเกิดชั่ว เป็นเถ้าถ่านของตระกูล จงขับพวกมันไป ดังนี้บ้าง ถูกพวกพราหมณ์ทั้งหลายติเตียนอย่างนี้ว่า พวกเหล่านี้เป็นคฤหบดี พวกเหล่านั้นไม่ใช่พราหมณ์ พวกท่านอย่าให้พวกมันเข้าไปในพิธีทั้งหลายมีที่บูชายัญและที่ถวายถาดข้าวสุกด้วยศรัทธาเป็นต้น อย่าสนทนากับพวกมัน ดังนี้บ้าง ถูกพวกมนุษย์เหล่าอื่นติเตียนอย่างนี้ว่า พวกเหล่านี้ทำกรรมชั่ว พวกเหล่านี้ไม่ใช่พราหมณ์ ดังนี้บ้าง และภพหน้าของพวกเขาเป็นทุคติอันต่างด้วยนรกเป็นต้น อธิบายว่า

ปรโลกของพวกมันเป็นทุคติ บาลีว่า **สมฺปราเย** ดังนี้ก็มี อธิบายว่า ในปรโลกของพวกเขา ก็เป็นทุคติ คือ เป็นคติแห่งความทุกข์ ได้แก่ เป็นการถึงความทุกข์นั่นเอง

หลายคำว่า **น เม ชาติ นิวาเรติ ทุคฺคจฺฉา ครหาย วา** ความว่า ชาตินั้น แม้จะสูงอย่างนั้น ท่านหวังชาติใดโดยความเป็นสาระ ชาตินั้นย่อมไม่ห้ามกันพวกพราหมณ์ที่ปรากฏอยู่ในบาปกรรมทั้งหลายนั้น จากทุคติ มีประการดังกล่าวแล้ว ในคำนี้ว่า และภพหน้าก็เป็นทุคติ หรือจากการถูกติเตียนมีประการดังกล่าวแล้ว ในคำนี้ว่า พึงถูกติเตียนในปัจจุบันนั่นเอง

พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงความที่พราหมณ์ทั้งหลายแม้เกิดในตระกูลสาธยายมนต์ ก็ยังตกต่ำในปัจจุบันเทียว ด้วยอำนาจแห่งกรรม มีการถูกติเตียนเป็นต้น และเมื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งชาติพราหมณ์ ในภพหน้า ด้วยการถึงทุคติ ทรงให้สำเร็จอรรถแม้นี้ว่า ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติ แต่เป็นพราหมณ์เพราะกรรมแล้ว บัดนี้ เมื่อทรงตรัสย้ำอรรถแม้ทั้งสอง จึงตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ เพราะอย่างนี้

คนจะชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หามิได้
จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หามิได้
แต่ชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม[๓๓๓]

บทที่เหลือ มีนัยที่กล่าวแล้วในกสิภารทวาชสูตรนั่นแล หรือโดยพิเศษ พึงทราบการประกอบอย่างนี้ แห่งบททั้งหลายมีอาทิว่า **นิกฺกุชฺชิตํ วา** ในคาถานี้ พระธรรมอันพระโคดมผู้เจริญทรงยกข้าพระองค์ผู้เบือนหน้าจากกรรม ผู้ตกอยู่ในชาติวาทะขึ้นจากความเห็นว่า ชาติเป็นเหตุให้บุคคลเป็นพราหมณ์และเป็นคนถ่อย เหมือนคนหงายของที่คว่ำ ทรงเปิดเผยกรรมวาทะที่ชาติวาทะปกปิดไว้ เหมือนคนเปิดสิ่งของที่ปิดไว้ ทรงบอกทางตรงอันไม่เจือด้วยความที่ชาติเป็นเหตุให้เป็นพราหมณ์และเป็นคนถ่อย เหมือนคนบอกทางแก่คนหลงทาง ทรงประกาศแล้วโดยอเนกปริยาย เพราะเป็นธรรมที่ทรงประกาศแล้วโดยปริยายเหล่านั้น แก่ข้าพระองค์ โดยทรงส่องแสงสว่างในการยกเรื่องมาตังคะเป็นต้น เป็นตัวอย่าง เหมือนบุคคลตามประทีปน้ำมันไว้ในที่มืด ฉะนั้นแล

อัคคิกภารทวาชสูตรพรรณนา จบ

๒.๘.๖ กสิภารทวาชสูตรพรรณนา

(๑๖๒) อธิบายเนื้อความแห่งกสิภารทวาชสูตรซึ่งจัดลำดับต่อจากอัคคิกภารทวาชสูตรนั้น ดังต่อไปนี้กสิภารทวาชสูตร เริ่มต้นว่า **เอวมฺเม สุตํ** ดังนี้ มีเหตุเกิดอย่างไร ? พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ทักขิณาคีรีวิหารใกล้หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ เอกนาลา แคว้นมคธ ทรงให้ปุเรภัตตกิจเสร็จแล้ว ในบรรดาบุพพกิจ ๒ อย่างนี้ คือ ๑. ปุเรภัตตกิจ ๒. ปัจฉาภัตตกิจ ในเวลาเสร็จปัจฉาภัตตกิจ ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ ทรงเห็นพราหมณ์ชื่อ กสิภารทวาชะ ผู้สมบูรณ์ด้วยอุปนิสัยแห่งอรหัตตผล ทรงทราบว่า เมื่อเราไปในพราหมณคามนั้นแล้ว การสนทนาจักเป็นไป แต่ชั้นในเวลาจบกถา พราหมณ์นั่นฟังธรรมเทศนา บวชแล้ว จักบรรลุอรหัตตผล ดังนี้ จึงเสด็จไปในพรหมณคามนั้น สนทนากันแล้วตรัสพระสูตรนี้

---

[๓๓๓] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๓๖/๓๖๐, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๓๖/๕๓๑-๕๓๒.

ในพระสูตรนั้น พึงมีคำถามว่า ปุเรภัตกิจของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นไฉน ปัจฉาภัตกิจเป็นไฉน? ข้าพเจ้าจะเฉลยคำถาม พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เสด็จลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ทรงกระทำการบริกรรมพระวรกายมีการล้างพระพักตร์เป็นต้น เพื่อทรงอนุเคราะห์ผู้อุปัฏฐาก และเพื่อให้พระวรกายผาสุก ทรงพักอยู่บนอาสนะอันสงัด จนถึงเวลาภิกขาจาร ในเวลาภิกขาจาร ทรงคาดประคดเอว ทรงห่มจีวร ทรงอุ้มบาตร บางครั้งเสด็จไปพระองค์เดียว บางครั้งมีพระภิกษุสงฆ์แวดล้อม เสด็จไปบิณฑบาตยังคามหรือนิคม บางคราวเสด็จไปตามปกติ บางคราวเสด็จไปด้วยปาฏิหาริย์เป็นไปมากมาย คือ ลมอ่อนพัดไปข้างหน้าของพระโลกนาถ ผู้เสด็จเข้าไปบิณฑบาต ชำระพื้นดินให้สะอาด เมฆโปรยหยาดน้ำให้ละอองฝุ่นในหนทางสงบ ตั้งเป็นเพดานในเบื้องบน ลมอื่น ๆ หอบดอกไม้ทั้งหลายโปรยลงที่ทางภูมิประเทศที่ดอน ก็จะยุบลง ที่ลุ่มก็จะนูนขึ้น ในสมัยจะประทับรอยพระบาท พื้นดินก็ราบเรียบหรือดอกปทุมทั้งหลายขนาดเท่าล้อรถซึ่งมีสัมผัสสบาย ก็จะรองรับรอยพระบาท พอทรงวางพระบาทเบื้องขวาลงภายในเสาเขื่อน พระฉัพพัณณรังสี ก็เปล่งออกจากพระวรกาย ทำประสาทและเรือนยอดเป็นต้น ให้เป็นดุจกรงทอง และดุจแวดล้อมด้วยแผ่นดินอันงดงาม แผ่ซ่านไปข้างโน้นและข้างนี้ บรรดาช้าง มา และนกเป็นต้น ดำรงอยู่ในที่ของตน ๆ นั่นเทียว ก็ส่งเสียงร้องระงมไพเราะ ดุริยางค์มีกลองและพิณเป็นต้น และเครื่องประดับกายของเหล่ามนุษย์ก็ทำเสียงไพเราะเหมือนกัน ด้วยสัญญานั้น มนุษย์ทั้งหลายก็รู้ว่า วันนี้ พระผู้มีพระภาค เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในบ้านนี้ เขาทั้งหลายก็จะนุ่งดี ห่มดี ถือของหอมและดอกไม้เป็นต้น ออกจากเรือน ดำเนินไปตามระหว่างถนน บูชาพระผู้มีพระภาคด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้นโดยเคารพ ไหว้แล้ว ทูลขอว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์โปรดให้ภิกษุ ๑๐ รูปแก่ข้าพระองค์ ภิกษุ ๒๐ รูป แก่ข้าพระองค์ ภิกษุ ๑๐๐ รูป แก่ข้าพระองค์ ดังนี้แล้ว รับบาตรแม้ของพระผู้มีพระภาค ปูอาสนะต้อนรับด้วยบิณฑบาตโดยเคารพ

พระผู้มีพระภาค ทรงทำภัตกิจเสร็จแล้ว ตรวจดูสันดานของมนุษย์เหล่านั้น แล้วทรงแสดงธรรมโดยประการที่บางพวกจะดำรงอยู่ในสรณคมน์ บางพวกดำรงอยู่ในศีล ๕ บางพวกดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล สกทาคามิผล และอนาคามิผล อย่างใดอย่างหนึ่ง บางพวกบวชแล้วดำรงอยู่ในอรหัตตผล ครั้นทางอนุเคราะห์ชน โดยประการนั้นๆ อย่างนี้แล้ว เสด็จลุกจากอาสนะ เสด็จไปยังวิหาร ประทับนั่งบนบวรพุทธอาสน์ที่ปูแล้ว ณ โรงมณฑลนั้นๆ รอภิกษุทั้งหลายฉันภัตกิจเสร็จ ต่อจากนั้น ในเวลาภิกษุทั้งหลายฉันภัตกิจเสร็จ ผู้อุปัฏฐาก ก็กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคก็เสด็จเข้าพระคันธกุฎี นี้เป็นปุเรภัตกิจก่อน คำใดที่ไม่ได้กล่าวไว้ในสูตรนี้ คำนั้น บัณฑิตพึงถือเอาโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทำปุเรภัตกิจเสร็จแล้วอย่างนี้ ประทับนั่ง ณ ที่บำรุงในพระคันธกุฎี ทรงล้างพระบาท ประทับยืน ณ แท่นประทับ ทรงโอวาทภิกษุสงฆ์ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย พึงยังประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าได้ยาก การกลับได้ความเป็นมนุษย์ ได้ยาก ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา ได้ยาก การบรรพชาได้ยาก การฟังธรรม ได้ยากในโลก แต่นั้น ภิกษุทั้งหลาย กราบไหว้พระผู้มีพระภาค ทูลถามกัมมัฏฐาน ครั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงให้กัมมัฏฐาน ด้วยอำนาจแห่งจริตของภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นเรียนกัมมัฏฐาน ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้ว ไปยังที่อยู่ของตน ๆ บางพวกไปสู่ป่า บางพวกไปสู่โคนต้นไม้ บางพวกไปสู่ที่ทั้งหลายมีภูเขาเป็นต้น แห่งใดแห่งหนึ่ง บางพวกไปสู่ภพของจาตุมหาราชิกา เป็นต้น ฯลฯ บางพวกไปสู่ภพชั้นวสวัตตี

ต่อแต่นั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าพระคันธกุฎี ถ้าทรงพระประสงค์มีพระสติสัมปชัญญะสำเร็จสีหไสยาสน์ชั่วครู่ โดยพระปรัศว์เบื้องขวา ครั้นมีพระวรกายกระปี้กระเปร่าแล้ว เสด็จลุกขึ้นทรงตรวจดูโลกในส่วนที่สอง ในส่วนที่สาม พระองค์ประทับอยู่อาศัยคามหรือนิคมใด ชนทั้งหลายในคามนิคมนั้น ในปุเรภัต ถวายทาน ในปัจฉาภัต นุ่งดี ห่มดี ถือของหอมและดอกไม้เป็นต้นไป ประชุมในวิหาร ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาค เสด็จไปโดยปาฏิหาริย์อันสมควร แก่บริษัทที่ประชุมกัน ประทับนั่งบนบวรพุทธอาสน์ที่ปูไว้แล้วในธรรมสภา ทรงแสดงธรรมอันสมควรแก่กาล สมควรแก่ประมาณ ครั้นทรงรู้กาลแล้ว จึงส่งบริษัทไป ถัดจากนั้น ถ้ามีพระประสงค์จะชำระพระวรกาย จึงลุกจากพุทธอาสน์เสด็จไปยังโอกาสที่ผู้อุปัฏฐากตระเตรียมน้ำไว้ ทรงรับผ้าอาบน้ำ จากมือของพระอุปัฏฐาก เสด็จเข้าไปยังโรงอาบน้ำ ฝ่ายอุปัฏฐากนำพุทธอาสน์มาปูที่บริเวณพระคันธกุฎี พระผู้มีพระภาคครั้นทรงชำระพระวรกายแล้ว ทรงนุ่งผ้าสองชิ้นที่ย้อมดีแล้ว ทรงคาดประคตเอว ทรงห่มผ้าอุตราสงค์แล้วเสด็จไปในบริเวณพระคันธกุฎีนั้น ประทับนั่งพระองค์เดียวเท่านั้น หลีกเร้นชั่วครู่ ลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลาย มาจากที่นั้นๆ มายังที่บำรุงของพระผู้มีพระภาค บรรดาภิกษุเหล่านั้น บางพวกทูลถามปัญหา บางพวกทูลถามกัมมัฏฐาน บางพวกทูลถามการฟังธรรม พระผู้มีพระภาคทรงทำความประสงค์ของภิกษุเหล่านั้น ให้สำเร็จ ทรงยับยั้งอยู่ตลอดปฐมยาม

ในมัชฌิมยาม เทวดาในหมื่นโลกธาตุทั้งหลาย เมื่อได้โอกาส ก็เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลถามปัญหา ตามที่ประสงค์ โดยที่สุดแม้ ๔ อักษร พระผู้มีพระภาคทรงแก้ปัญหาของเทวดาเหล่านั้นอยู่ยับยั้งอยู่ตลอดมัชฌิมยาม ต่อจากนั้น ทรงกระทำปัจฉิมยามให้เป็น ๔ ส่วน ส่วนหนึ่ง ทรงอธิษฐานจงกรม ส่วนที่ ๒ เสด็จเข้าพระคันธกุฎี ทรงมีสติสัมปชัญญะ สำเร็จสีหไสยาสน์โดยพระปรัศว์เบื้องขวา ส่วนที่ ๓ ทรงยับยั้งอยู่ด้วยผลสมาบัติ ส่วนที่ ๔ เสด็จเข้ามหากรุณาสมาบัติ ทรงตรวงดูโลกด้วยพุทธจักษุ เพื่อทรงตรวจดูสัตว์ผู้มีธุลีในจักษุน้อย หรือมีธุลีในจักษุมาก เป็นต้น นี้เป็นปัจฉาภัตกิจ

ในที่สุดแห่งส่วนที่ ๔ กล่าวคือ การตรวจดูโลก แห่งปัจฉาภัตกิจนี้อย่างนี้ ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ เพื่อทรงดูสัตว์ทั้งหลาย ผู้ยังมิได้กระทำอธิการและได้ทำอธิการไว้แล้วในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ และในทาน ศีล อุโบสถกรรม เป็นต้น ผู้ไม่ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย และผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ทรงเห็นกสิภารทวาชพราหมณ์ผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยคืออรหัตตผล ทรงทราบว่าครั้นเราไปในที่นั้น การสนทนาจักเป็นไป ต่อแต่นั้น ในเวลาจบการสนทนา พราหมณ์นั้น ฟังพระธรรมเทศนา บวชแล้ว จักบรรลุอรหัตตผล แล้วเสด็จไปในที่นั้น สนทนากันแล้ว ได้ตรัสรู้พระสูตรนี้

ในพระสูตรนั้น คำว่า **เอวมฺเม สุตๆ** เป็นต้น ท่านพระอานนท์ถูกท่านพระมหากัสสป-เถระผู้ทำสังคายนาธรรม ในคราวสังคายนาใหญ่ครั้งแรก ถามแล้ว จึงกล่าวแก่อรหัตตผล ๕๐๐ คำว่า ข้าพเจ้าแล ย่อมไถ และหว่านเป็นต้น กสิภารทวาชกล่าว คำว่า ดูก่อนพราหมณ์ แม้เราก็ไถและหว่านเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัส คำนั้นแม้ทั้งหมดรวมกันเข้า เรียกว่า **กสิภารทวาชสูตร**

ในกสิภารทวาชสูตรนั้น **เอวๆ** ในคำว่า **เอวๆ** นี้ มีความหมายว่า อาการ มีความหมายว่าชี้แจง มีความหมายว่า ห้าม(ความอื่น) จริงอยู่ พระอานนท์แสดงเนื้อความนี้ ด้วย เอวๆ ศัพท์นี้ ที่มีความหมายว่า อาการ พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ละเอียดละออด้วยนัยต่างๆ มีอัชฌาสัยหลายอย่าง เป็นสมุฏฐาน ถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ มีปาฏิหาริย์หลายอย่าง ลึกซึ้งโดยธรรมอรรถเทศนาและปฏิเวธ มีสภาพอันสรรพสัตว์จะพึงกำหนดได้ตามสมควรแก่ภาษาของตนๆ พระดำรัสนั้น ใครจะสามารถรู้แจ่มแจ้งได้โดยประการทั้งปวงเล่า โดยที่แท้ ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

คือ แม้ข้าพเจ้าก็ได้ฟังแล้ว โดยอาการหนึ่ง พระอานนท์เมื่อจะเปลื้องตนว่า ข้าพเจ้ามิใช่สยัมภู พระสูตรนี้ ข้าพเจ้ามิได้ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว จึงชี้แจงพระสูตรทั้งสิ้น ที่จะพึงกล่าวในบัดนี้ ด้วย **เอวํ** ศัพท์ มีความหมายว่า ชี้แจงว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ คือ ข้าพเจ้าได้ฟังแล้วอย่างนี้ ด้วย **เอวํ** ศัพท์ มีความหมายว่า ห้าม (ความอื่น) พระอานนท์เมื่อจะแสดงพลังความทรงจำของตน อันสมควรแก่ภาวะที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นเอตทัคคะ แห่งภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเรา ซึ่งเป็นพระพหูสูต มีคติ มีสติ มีธิติ เป็นอุปัฏฐาก[๓๓๔] ทำความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะฟังให้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย ว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ และพระสูตรนั้น ทำความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะฟังให้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ และพระสูตรนั้นพึงเห็นว่า ไม่หย่อนไม่ยิ่งโดยอรรถ หรือโดยพยัญชนะ คือ ไม่พึงเห็นโดยประการอื่น อย่างนี้ ในคำว่า **เม สุตํ** นี้ **เม** ศัพท์ มี มยา ศัพท์เป็นอรรถ สุต ศัพท์ มี โสตทวารวิญญาณ เป็นอรรถ เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า คำว่า **เอวมฺเม สุตํ** ความว่า อันข้าพเจ้าทรงจำแล้ว ด้วยโสตวิญญาณวิถี ซึ่งมีในโสตวิญญาณเป็นเบื้องหน้า อย่างนี้

คำว่า **เอกํ สมยํ** ได้แก่ ในกาลครั้งหนึ่ง คำว่า **ภควา** ได้แก่ ผู้มีภาคธรรม อธิบายว่า พระผู้มีโชคดี พระผู้ทรงจำแนก คำว่า **มคเธสุ วิหรติ** ความว่า พระราชกุมารทั้งหลาย ผู้เป็นชาวชนบท ชื่อว่า มคธ ชนบทแม้หนึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของพระราชกุมารเหล่านั้น เรียกว่า มคธ ตามศัพท์ที่คล่องปาก ในชนบทแคว้นมคธนั้น ก็ อาจารย์บางพวกกล่าวอย่างยืดยาวโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า เพราะพระเจ้าเจติยราชตรัสเท็จแผ่นดินสูบ อันบุรุษทั้งหลายทูลว่า ขอพระองค์อย่าเสด็จเข้าไปยังหลุม หรือเพราะบุรุษเมื่อคนหาพระราชาพระองค์นั้น ขุดแผ่นดินอยู่ ก็ถูกกล่าวว่า ท่านทั้งหลายอย่าทำหลุม ฉะนั้น จึงชื่อว่า มคธ ชอบใจคำใด พึงถือเอาคำนั้นเถิด คำว่า **วิหรติ** ความว่า ทรงบำบัดความเบียดเบียนพระอิริยาบถอย่างหนึ่ง ด้วยพระอิริยาบถอย่างอื่น ทรงบริหารอัตภาพไม่ให้ทรุดโทรม มีอธิบายว่า ทรงให้เป็นไปอยู่ หรือทรงนำไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูลอย่างต่าง ๆ แก่สัตว์ทั้งหลายด้วยทิพวิหาร พรหมวิหาร หรืออริยวิหาร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **วิหรติ** (ประทับอยู่) คำว่า **หรติ** มีอธิบายว่า นำเข้าไป น้อมเข้าไป ให้เกิดขึ้น จริงอย่างนั้น ในกาลใด สัตว์ทั้งหลายปฏิบัติผิดในกามทั้งหลาย ได้ยินว่า ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคอยู่ด้วยทิพวิหาร เพื่อทรงทำกุศลมูลคือ อโลภะให้เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นว่า ไฉนหนอ สัตว์ทั้งหลายเห็นปฏิบัตินี้แล้ว ให้ความพอใจเกิดขึ้นในปฏิบัตินี้แล้ว พึงคลายกำหนัดในกามทั้งหลาย ก็ ในกาลใด สัตว์ทั้งหลาย ปฏิบัติผิดในสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความเป็นใหญ่ ในกาลนั้นประทับอยู่ด้วยพรหมวิหาร เพื่อทำกุศลมูลคือ อโทสะให้เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นว่า ไฉนหนอ สัตว์ทั้งหลายเห็นปฏิบัตินี้แล้ว ให้ความพอใจเกิดขึ้นในปฏิบัตินี้ พึงให้โทสะสงบระงับด้วยอโทสะ ส่วนในกาลใด สัตว์ทั้งหลาย บวชแล้ว ทะเลาะกันเรื่องธรรม ในกาลนั้น ประทับอยู่ด้วยอริยวิหาร เพื่อทำกุศลมูล คือ อโมหะให้เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นว่า ไฉนหนอ สัตว์ทั้งหลายเป็นปฏิบัตินี้แล้ว ให้ความพอใจเกิดขึ้นในปฏิบัตินี้ พึงให้โมหะสงบระงับด้วยอโมหะ แต่ไม่ประทับอยู่ด้วยอิริยปถวิหารในกาลไหน ๆ หามิได้ เพราะเว้นอริยวิหารนั้นก็ไม่มีการบริหารอัตภาพเลย ความสังเขปในพระสูตรนี้เท่านี้ ส่วนความพิศดาร ข้าพเจ้ากล่าวในอรรถกถามงคลสูตร

คำว่า **ทกฺขิณาคิริสฺมึ** ความว่า ภูเขานั้นใดตั้งโอบล้อมกรุงราชคฤห์ ชนบททางด้านใต้ของภูเขานั้น เรียกว่า ทักขิณาคิรี หรือเรียกว่า ทักขิณาคีรี มีอธิบายว่า ในชนบทนั้น คำว่า ทักขิณาคิรี นั้น

---

[๓๓๔] องฺ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๑๙/๒๕, องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๙/๒๙.

แล เป็นชื่อแม้แห่งวิหารในชนบทนั้น คำว่า **เอกนาฬายำ พฺราหฺมณคาเม** เป็นชื่อของบ้านนั้นว่า เอกนาฬา ก็พราหมณ์จำนวนมากอาศัยอยู่ หรือการเลี้ยงดูพรามหณ์นั้น มีอยู่ในบ้านนั้น เพราะเหตุนั้น บ้านนั้น จึงเรียกว่า พราหมณคาม

คำว่า **เตน โข ปน สมเยน** ความว่า ในสมัยใด พระผู้มีพระภาคทรงคุ้อปราชิตบัลลังก์ ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ทรงประกาศธรรมจักรอันประเสริฐแล้ว ทรงอาศัยพราหมณคาม ชื่อ เอกนาฬา ในแคว้นมคธ ทรงรอคอยอินทรีย์ของพราหมณ์แก่กล้า ประทับอยู่ ณ ทักขิณาคิรีมหาวิหาร โดยสมัยนั้น อธิบายว่า เป็นเครื่องกระทำ ก็นิบาต ๒ ศัพท์ นี้ ในคำว่า **โข ปน** นี้ พึงเห็นว่า เป็นเพียงทำบทให้เต็ม หรือมีความหมายว่า แสดงเรื่องอื่น

คำว่า **กสิภารทวาชสฺส พฺราหฺมณสฺส** ความว่า พราหมณ์นั้น เป็นอยู่ด้วยการทำนา และโคตรของพราหมณ์นั้น ชื่อว่า ภารทวาชะ เพราะฉะนั้น จึงเรียกอย่างนั้น คำว่า **ปญฺจมตฺตานิ** มีอธิบายว่า มัตต ศัพท์ ในคำนี้ว่า โภชเน มตฺตญฺญุตา ย่อมเป็นไปในประมาณ ฉันใด มัตต ศัพท์ แม้ในบทนี้ว่า **ปญฺจมตฺตานิ** ย่อมเป็นไปในประมาณ ฉันนั้น เพราะฉะนั้น การประกอบไถ ประมาณ ๕๐๐ ไม่ขาด ไม่เกิด ได้แก่ ไถ ๕๐๐ คำว่า **ปยุตฺตานิ** ได้แก่ ถูกประกอบแล้ว มีอธิบายว่า ประกอบแอกด้วยเชือกวางไว้บนคอทั้งหลายของโคพลิพัททั้งหลาย

คำว่า **วปฺปกาเล** ได้แก่ ในเวลาหว่าน มีอธิบายว่า ในเวลาเป็นที่หว่านพืช วัปปะ ในคำว่า **วปฺปกาเล** นั้น มี ๒ อย่าง คือ (๑) กัลลวัปปะ (๒) ปังสุวัปปะ ปังสุวัปปะ ท่านประสงค์เอาในพระสูตรนี้ และปังสุวัปปะนั้นแล เป็นการหว่านพืชมงคลในวันที่ ๑ ในวัปปมงคลนั้น มีอุปกรณ์พร้อมดังนี้ โคพลิพัท ๓,๐๐๐ ตัว ถูกตระเตรียมไว้ โคพลิพัททั้งหมดสวมเขาที่ทำด้วยทอง กลีบทำด้วยเงิน ทั้งหมดประดับด้วยพวงดอกไม้ขาว กลิ่นหอมด้วยกลิ่นทุกอย่าง และเจิม ๕ แห่ง มีวัยวะน้อยใหญ่ครบบริบูรณ์ ถึงพร้อมด้วยลักษณะทุกอย่าง บางพวกดำเหมือนดอกอัญชัน บางพวกขาวเหมือนเงินยวง บางพวกแดงเหมือนแก้วประพาฬ บางพวกด่างเหมือนแก้วลาย บุรุษไถนา ๕๐๐ ทั้งหมด นุ่งผ้าขาวใหม่ ประดับด้วยมาลัย วางเทริดดอกไม้บนจะงอยบ่าขวา มีส่วนร่างกายลูบไล้ด้วยหรดาลและมโนศิลา ไถหมวดละ ๑๐ ดำเนินการไถ ไถทั้งหลาย มีหัว แอก และปฏักถักด้วยทอง ในไถที่ ๑ เทียมโคพลิพัท ๘ ตัว ในไถที่เหลือเทียมโคพลิพัทไถละ ๑ ตัว โคพลิพัทที่เหลือนำมาเพื่อสับเปลี่ยนโคตัวที่เหนื่อยล้าในหมวดหนึ่ง มีเกวียนบรรจุพืชหมวดละ ๑ เล่ม มีคนไถหมวดละ ๑ คน มีคนหว่านหมวดละ ๑ คน

ก็ พราหมณ์ให้โกนหนวดแต่เช้าตรู่ อาบน้ำ ลูบไล้ด้วยของหอมที่มีกลิ่นดี นุ่งผ้าราคา ๕๐๐ กหาปณะ ห่มผ้าเฉวียงบ่าราคา ๑,๐๐๐ กหาปณะ สวมแหวนนิ้วละ ๒ วง รวม ๒๐ วง ใส่ตุ้มหูที่หูทั้งสอง และโพกผ้าอย่างดี สวมสร้อยทองที่คอ แวดล้อมด้วยพราหมณ์ สั่งการงาน ลำดับนั้น นางพราหมณีของพราหมณ์นั้นให้หุงข้าวปายาสใส่ในภาชนะหลายร้อย ยกใส่เกวียนใหญ่ อาบน้ำด้วยน้ำหอม ประดับด้วยเครื่องอลังการทุกอย่าง แวดล้อมด้วยหมู่นางพราหมณี ได้ไปยังที่ทำการงาน แม้เรือนของพราหมณ์ ก็ไล้ทาอย่างดีด้วยของหอมทั้งหลายในที่ทั้งปวง มีพลีกรรมทำดีแล้วด้วยดอกไม้ทั้งหลาย และนาก็ยกธงปรากฏในที่นั้น ๆ บุรุษเข้างานพร้อมกับบริวารชนและกรรมกร มี ๒,๕๐๐ คน ทุกคนนุ่งผ้าใหม่ อนึ่ง ข้าวปายาสและโภชนะก็เตรียมไว้แล้วสำหรับคนทั้งปวง

ลำดับนั้น พราหมณ์สั่งให้ล้างถาดทองคำที่ตนจะใช้เป็นที่บริโภคเอง บรรจุให้เต็มด้วยข้าวปายาส ปรุงแต่งด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น ให้กระทำนังคพลีกรรม นางพราหมณี ถือทัพพีทองไปเลี้ยงดูชาวนา ๕๐๐ คน ผู้นั่งถือภาชนะที่สำเร็จด้วยทอง เงิน สำริด และทองแดง ด้วยข้าว

ปายาส ฝ่ายพราหมณ์ สั่งให้ทำพลีกรรมเสร็จแล้ว ก็สวมรองเท้าทองสีสุก ถือไม้เท้าทองสีสุก เที่ยวสั่งว่า จงให้ข้าวปายาสในที่นี้ จงให้เนยใสในที่นี้ จงให้น้ำตาลกรวดในที่นี้ ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคประทับนั่งในพระคันธกุฎีนั่นเอง ทรงรู้การเลี้ยงดูของพราหมณ์กำลังเป็นไป ทรงดำริว่า นี้เป็นกาลสมควรเพื่อฝึกพราหมณ์ แล้วทรงนุ่งผ้า คาดประคดเอว ห่มผ้าสังฆาฏิ ทรงอุ้มบาตร เสด็จออกจากพระคันธกุฎี ดุจนายสารถีผู้ฝึกบุรุษชั้นยอดเยี่ยม ด้วยเหตุนั้น ท่านพระอานนท์ จึงกล่าวว่า ครั้งนั้นแล ยามเช้า พระผู้มีพระภาค ทรงนุ่งแล้ว ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น นิบาตว่า **อถ** ส่องถึงการเริ่มเพื่อจะกล่าวถึงข้อความต่อไป นิบาตว่า **โข** ลงในการทำบทให้เต็ม คำว่า **ภควา** มีนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล คำว่า **ปุพพณฺหสมยํ** ได้แก่ สมัยส่วนเบื้องต้นของวัน อธิบายว่า ในเวลาเช้า หรือสมัยในเวลาเช้า ชื่อว่า ปุพพัณหสมัย มีอธิบายว่า ขณะหนึ่งในตอนเช้า ย่อมได้ทุติยาวิภัตติในอัจจันตสังโยคอย่างนี้ คำว่า **นิวาเสตวา** แปลว่า ทรงนุ่งแล้ว คำว่า **นิวาเสตวา** นั่น พึงทราบด้วยอำนาจแห่งการประทับอยู่ในวิหาร และการผัดเปลี่ยน จริงอยู่ ในกาลก่อนแต่นั้น พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงนุ่งผ้าก็หาไม่ คำว่า **ปตฺตจีวรํ อาทาย** ความว่า ทรงถือบาตรด้วยพระหัตถ์ทั้ง ๒ ทรงถือจีวรด้วยพระวรกาย อธิบายว่า รับแล้ว ทรงแล้ว เนื้อความแห่งคำว่า **ปตฺตจีวรํ อาทาย** นั้น พึงทราบอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า บาตรสำเร็จด้วยศิลาสีเหมือนแก้วอินทนิล ย่อมมาสู่ท่ามกลางพระหัตถ์ทั้ง ๒ ของพระผู้มีพระภาคผู้ประสงค์จะเสด็จเข้าไปเพื่อบิณฑบาต เหมือนแมลงภู่เข้าสู่ท่ามกลางกลีบปทุมทั้งสองที่บานแล้ว เพราะฉะนั้น พระองค์ทรงรับบาตรที่มาแล้วอย่างนี้ด้วยพระหัตถ์ทั้งสอง ทรงจีวรที่ห่มเป็นปริมณฑลไว้ด้วยกาย ทรงรับโดยประการใดประการหนึ่ง เรียกว่าทรงถือแล้ว เหมือนถือแล้วหลีกไป[๓๓๕]

คำว่า **เยน** ได้แก่ โดยทางใด คำว่า **กมฺมนฺโต** ได้แก่ โอกาสแห่งการทำงาน คำว่า **เตน** ได้แก่ โดยทางนั้น คำว่า **อุปสงฺกมิ** ได้แก่ เสด็จไปแล้ว มีอธิบายว่า การงานของกสิภารทวาชพราหมณ์ควรได้ควรถึงโดยทางใด เสด็จไปแล้ว โดยทางนั้น ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย จึงไม่ติดตามพระผู้มีพระภาคเล่า? ข้าพเจ้าจะตอบว่า เพราะในคราวใด พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะเสด็จเข้าไปในที่บางแห่ง เฉพาะพระองค์เดียว ในเวลาภิกขาจาร ทรงปิดพระทวารเสด็จเข้าไปภายในพระคันธกุฎี แต่นั้น ภิกษุทั้งหลาย รู้ด้วยสัญญานั้นว่า วันนี้ พระผู้มีพระภาคทรงพระประสงค์จะเสด็จเข้าบ้านแต่พระองค์เดียว ได้ทรงเห็นบุคคลที่ควรแนะนำบางคนแน่แท้ ภิกษุเหล่านั้นถือบาตรและจีวรของตน ทำปทักษิณพระคันธกุฎีแล้วไปภิกขาจาร ก็ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำแล้วอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุทั้งหลาย จึงไม่ติดตามพระผู้มีพระภาค

คำว่า **เตน โข ปน สมเยน** ความว่า โดยสมัยใด พระผู้มีพระภาค เสด็จเข้าไปยังที่การงานโดยสมัยนั้น การเลี้ยงดูของพราหมณ์นั้น กำลังเป็นไปอยู่ อธิบายว่า การแจกจ่ายภัตร กำลังเป็นไปอยู่ ดังที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในตอนต้นว่า นางพราหมณีถือทัพพีทองเดินเลี้ยงดูคนไถนา ๕๐๐ คน ผู้นั่งถือภาชนะที่สำเร็จด้วยทอง เงิน สำริด และทองแดง ด้วยข้าวปายาส ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาค เสด็จเข้าถึงที่เลี้ยงดู ถามว่า เพราะเหตุอะไร ? ตอบว่า เพราะเพื่อทำการอนุเคราะห์พราหมณ์ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังที่เลี้ยงดู เพราะพระองค์ทรงมีพระประสงค์จะเสวย ดุจบุรุษกำพร้าหามิได้ เพราะพระราชาศากยะและโกลิยะฝ่ายละ ๘๒,๐๐๐ พระองค์ ล้วนเป็นพระญาติของพระผู้มีพระภาค

---

[๓๓๕] ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๑/๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑/๑๔.

พระญาติเหล่านั้น อุตสาหะ เพื่อจะถวายภัตรประจำ ด้วยสัมบัติของตนได้ แต่พระผู้มีพระภาคไม่ได้ทรงผนวช เพื่อประโยชน์แก่ภัตร บัณฑิตพึงทราบว่า ก็โดยที่แท้ พระองค์ทรงบริจารมหาบริจาค ๕ ประการ ทรงบำเพ็ญบารมีทั้งหลายตลอดอสงไขยไม่น้อย ทรงผนวชแล้ว ด้วยพระดำริว่า เราพ้นแล้ว จักให้พ้น เราฝึกแล้ว จักฝึก(ต่อไป) เราสงบแล้ว จักให้สงบ(ต่อไป) เราดับแล้ว จักให้ดับ(ต่อไป) เพราะฉะนั้น เมื่อจะให้คนอื่นพ้น ฯลฯ และให้ดับ เพราะความที่พระองค์เป็นผู้พ้นแล้ว ฯลฯ และดับแล้ว จึงเสด็จเที่ยวไปในโลก เสด็จเข้าไปถึงที่เลี้ยงดู เพื่อทรงกระทำการอนุเคราะห์พราหมณ์

คำว่า **อุปสงฺกมิตฺวา เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิ** ความว่า ก็ครั้นเข้าไปหาแล้ว อย่างนี้ ได้ประทับยืน ณ ที่อันสมควร คำว่า **เอกมนฺตํ** เป็นการแสดงถึงภาวนปุงสกลิงค์ มีอธิบายว่า ณ โอกาสหนึ่ง ณ ข้างหนึ่ง หรือเป็นทุติยาวิภัติ ลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ ได้ประทับยืนในที่ใกล้พอที่พราหมณ์นั้นจะเห็นได้ คือ ในที่จะฟังกถาได้ ได้แก่ ในที่สูง ที่พราหมณ์จะมองเห็นพระองค์ผู้ประทับยืนอยู่ได้ ก็ครั้นประทับยืนแล้ว ทรงเปล่งรัศมีแห่งร่างกายซึ่งสว่างยิ่งกว่าแสงสว่างแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง เหมือนชี่กรงทอง โดยรอบประมาณ ๘๐ ศอก เพราะครอบงำแล้ว ฝาโรงงาน ต้นไม้ และก้อนดินเหนียวที่ไถแล้ว เป็นต้น เป็นเหมือนสำเร็จด้วยทอง ครั้งนั้น มนุษย์ทั้งหลาย บริโภคข้าวปายาสแล้ว เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับยืนอยู่ในที่อันสมควรซึ่งมีพระวรกายประดับด้วยลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ มีอนุพยัญชนะ ๘๐ เป็นบริวาร มีพระพาหาทั้งคู่รุ่งเรืองด้วยแสงสว่างวาหนึ่งล้อมรอบ มีพระสิริเปล่งปลั่งด้วยพระเกตุมาลาน่าดูยิ่งนัก ดุจสะพรั่งด้วยดอกปทุม รุ่งเรืองด้วยพระสิริดุจหมู่ดาวที่ระยิบระยับด้วยข่ายรัศมี ทำให้ท้องฟ้ารุ่งเรือง และดุจดวงอาทิตย์ส่องแสงเหนือยอดภูเขาทอง ล้างมือและเท้าแล้ว ประคองอัญชลี ได้ยืนแวดล้อมแล้ว กสิภารทวาชพราหมณ์ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับยืนเพื่อบิณฑบาต ซึ่งมนุษย์เหล่านั้นแวดล้อมแล้วอย่างนี้ ได้กราบทูลคำนี้กับพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระสมณะ ข้าพระองค์แล ย่อมไถและหว่าน ดังนี้

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พราหมณ์นี้ จึงกราบทูลอย่างนี้ เพราะความไม่เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค ผู้น่าเลื่อมใสรอบด้าน ที่ควรเลื่อมใส ถึงแล้วซึ่งการฝึก และความสงบอันยอดเยี่ยม หรือว่าเพราะแม้เตรียมข้าวปายาสแก่ชน ๒,๕๐๐ คน แล้วตระหนี่ด้วยภิกษาทัพพีหนึ่ง

ตอบว่า ไม่ใช่แม้โดยประการทั้งสอง โดยที่แท้แล พราหมณ์นั้น เห็นชนผู้ไม่อิ่มด้วยการดูพระผู้มีพระภาค ทิ้งการงาน จึงมีความไม่พอใจว่า เสด็จมาเพื่อทำการงานของเราให้เสื่อมเสีย เพราะฉะนั้น เขาจึงกล่าวอย่างนั้น และพราหมณ์นั้น เห็นสมบัติแห่งลักษณะของพระผู้มีพระภาคจึงมีความดำริว่า ถ้าสมณะนี้ ประกอบการงานทั้งหลายไซร้ ก็จะได้เป็นดุจแก้วจุฬามณีในศีรษะ ของมนุษย์ทั้งหลายในชมพูทวีปทั้งสิ้น ประโยชน์ชื่ออะไร ของพระสมณะนั้น จักไม่สำเร็จ สมณะนั้น ไม่ประกอบการงานทั้งหลาย เพราะความที่ตนเป็นคนเกียจคร้าน อย่างนี้ ๆ จึงเที่ยวบิณฑบาตในกาลทั้งหลาย มีกาลวัปปมงคลเป็นต้น มาบริโภค เที่ยวไปจนร่างกายอ้วนพี ด้วยเหตุนั้น กสิภารทวาชพราหมณ์ จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระสมณะ ข้าพระองค์แล ย่อมไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้วจึงบริโภค ดังนี้ อธิบายว่า การงานทั้งหลายของข้าพระองค์ ย่อมไม่เสื่อมเสีย พระองค์ไม่เป็นผู้พร้อมด้วยลักษณะ เหมือนอย่างที่ข้าพระองค์เป็น อธิบายว่า ข้าแต่พระสมณะ แม้พระองค์ ฯลฯ จงบริโภคประโยชน์อะไร ไม่พึงสำเร็จแก่พระองค์ผู้ถึงพร้อมด้วยลักษณะอย่างนี้

อนึ่ง กสิภารทวาชพราหมณ์ได้สดับมาว่า พระกุมารอุบัติในศากยราชตระกูล พระองค์ทรงสละจักรพรรดิราชสมบัติ ทรงผนวช เพราะฉะนั้น จึงรู้ว่า พระกุมารนั้น คือ พระสมณะนี้ ในบัดนี้ เมื่อ

จะทำการตำหนิว่า ได้ยินว่า พระองค์ทรงสละจักรพรรดิราชสมบัติ เสด็จออกบวช แล้วกราบทูลว่า ข้าแต่พระสมณะ ข้าพระองค์แล อนึ่ง พราหมณ์นี้เป็นคนมีปัญญาเฉียบแหลม ย่อมไม่กราบทูลเยาะเย้ยพระผู้มีพระภาค แต่เห็นรูปสมบัติของพระผู้มีพระภาคแล้ว เมื่อจะกล่าวยกย่องพระปัญญาสมบัติ จึงกราบทูลอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระสมณะ ข้าพระองค์แล ดังนี้ แม้เพื่อให้การสนทนาเป็นไป แต่นั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงความที่พระองค์เป็นชาวนาและผู้หว่านชั้นเลิศในโลกพร้อมกับเทวโลก ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ จึงตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ แม้เราแล

ลำดับนั้น พราหมณ์ได้เกิดความคิดว่า สมณะนี้ ตรัสว่า เราก็ไถและหว่าน แต่เราไม่เห็นเครื่องมือสำหรับทำนามีแอกและไถเป็นต้น อันโอฬารของสมณะนั้น สมณะนั้นพูดเท็จหรือไม่หนอ จึงชำเลืองดูพระผู้มีพระภาค ตั้งแต่พื้นพระบาทจนถึงปลายพระเกสา รู้สมบัติคือลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ อย่าง ของพระผู้มีพระภาคนั้น เพราะความที่ตนทำอธิการแล้วในองค์ความรู้ คิดว่า นั่น ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ที่สมณะเห็นปานนี้ จะพึงพูดเท็จ ในทันใดนั้นเทียว ก็เกิดมานะมาก ละการพูดว่าสมณะในพระผู้มีพระภาคแล้ว ทูลร้องเรียกพระผู้มีพระภาคโดยพระโคตร จึงกราบทูลว่า ก็ข้าพระองค์ย่อมไม่เห็นแอก ของท่านพระโคดมเลย

พราหมณ์มีปัญญาเฉียบแหลม กราบทูลอย่างนี้แล้ว ก็รู้ว่า พระสมณะนี้ ตรัสอย่างนี้หมายถึงเนื้อความลึกซึ้ง ทูลถามแล้ว ประสงค์จะรู้เนื้อความนั้น ได้ทูลเชื้อเชิญพระผู้มีพระภาคด้วยคาถา ด้วยเหตุนั้น ท่านพระอานนท์ จึงกล่าวว่า ครั้งนั้นแล กสิภารทวาชพราหมณ์ ได้ทูลเชื้อเชิญพระผู้มีพระภาคด้วยคาถา บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **คาถาย** ได้แก่ ด้วยคำที่กำหนดแล้วด้วยอักขรบท คำว่า **อชฺฌภาสิ** แปลว่า ได้กล่าวแล้ว

(๑๖๓) พราหมณ์ ทูลถามถึงการประกอบเครื่องมือของการทำนามีแอกและไถเป็นต้นด้วยคำว่า ไถ ดังนี้ในคาถานั้น ก็พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงพุทธานุภาพ เพราะเป็นอานุภาพของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เหตุทรงหว่านด้วยการเปรียบเทียบบุพธรรม อย่างไร ทรงตรัสหว่านด้วยการเปรียบเทียบบุพธรรมว่า **ศรัทธา เป็นพืช**

(๑๖๔) ถามว่า ก็การเปรียบเทียบด้วยบุพธรรมในคาถานี้ เป็นอย่างไร? พระผู้มีพระภาคถูกพราหมณ์ทูลถามถึงการประกอบเครื่องมือของการทำนามีแอกและไถเป็นต้นแล้วมิใช่หรือ ก็ เมื่อเป็นเช่นนั้นแล จึงตรัสหว่าน ด้วยการเปรียบเทียบ พืชที่พราหมณ์ไม่ได้ทูลถามแล้วว่า ศรัทธาเป็นพืช เมื่อเป็นเช่นนั้น มีอยู่ กถานี้ ก็ไม่มีอนุสนธินั่นเทียว

ตอบว่า กถาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า ไม่มีอนุสนธิ หามิได้ ทั้งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่ยกตรัสรู้ถึงการเปรียบเทียบด้วยบุพธรรมก็หามิได้ ก็บัณฑิตพึงทราบอนุสนธิในพระสูตรนี้อย่างนี้ ด้วยว่า พระผู้มีพระภาคถูกพราหมณ์นี้ทูลถามถึงการไถด้วยอำนาจเครื่องมือในการทำนามีแอกและไถเป็นต้น พระองค์ไม่ตรัสเรียกว่า สิ่งนี้ไม่ได้ถาม ด้วยความอนุเคราะห์พราหมณ์ เมื่อทรงแสดงการไถ จำเดิมแต่ต้น เพื่อให้พราหมณ์รู้การไถ ซึ่งมีมูล มีอุปการะ มีเครื่องมือ มีผล จึงตรัสว่าศรัทธาเป็นพืช จริงอยู่ พืช เป็นมูลแห่งการไถ โดยจะพึงทำในเมื่อพืชนั้นมีอยู่ โดยไม่พึงทำในเมื่อพืชนั้นไม่มี และโดยพึงทำตามประมาณแห่งพืชนั้น เพราะเมื่อพืชมี ชาวนาทั้งหลายจึงทำการไถ เมื่อพืชไม่มี ก็ไม่ทำการไถ ก็ตามประมาณแห่งพืช ชาวนาทั้งหลายผู้ฉลาด ย่อมไถนาด้วยหวังว่า ขอพืชอย่าพร่อง ข้าวกล้าของพวกเราอย่าเสื่อม ว่า ขอพืชอย่าเกิน ความพยายามของพวกเราอย่าสูญเปล่า ก็เพราะพืชนั่นแลเป็นมูล ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงแสดงการไถ จำเดิมแต่ต้น จึงตรัสหว่านบุพ

ธรรมแห่งการไถของพระองค์ด้วยการเปรียบเทียบกับพืชอันเป็นบุพธรรมแห่งการไถของพราหมณ์นั้น ว่า **ศรัทธาเป็นพืช** พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยบุพธรรมในพระสูตรนี้ ด้วยประการฉะนี้

หากมีคำถามว่า พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่พราหมณ์ทูลถามเท่านั้น ที่ไม่ได้ทูลถาม มิได้ตรัสไว้ในภายหลัง เพราะอะไร ?

ตอบว่า เพราะพระองค์ผู้ทรงมีอุปการะแก่พราหมณ์ และเพราะพระองค์เป็นผู้สามารถในการเชื่อพระธรรม ก็พราหมณ์นี้มีปัญญา แต่ขาดศรัทธา เพราะเกิดในตระกูลมิจฉาทิฏฐิ และคนที่ขาดศรัทธาแต่มีปัญญา ไม่ปฏิบัติในสิ่งที่เป็นวิสัยของตน ตามศรัทธาของคนเหล่าอื่น ย่อมไม่บรรลุคุณวิเศษ ก็ศรัทธาของพราหมณ์ แม้มีลักษณะเพียงความไม่เลื่อมใสในการปราศจากกิเลสและความเป็นผู้ลุกขึ้นตามกาล ก็เสื่อมพลัง เป็นไปพร้อมกับปัญญาที่มีพลัง ย่อมไม่ทำความสำเร็จประโยชน์ ดุจโคเทียมในแอกอันเดียวกันกับช้าง เพราะฉะนั้น ศรัทธาของพราหมณ์นั้น ยังมีอุปการะ เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคทรงให้พราหมณ์นั้นตั้งอยู่ในศรัทธา จะพึงตรัสแม้ภายหลัง แต่ตรัสก่อน เพราะความที่พราหมณ์นั้นยังมีอุปการะอย่างนี้ เหมือนตรัสไว้ในที่อื่น เพราะความที่พระองค์ทรงฉลาดในเทศนาว่า ศรัทธารวบรวมไว้ซึ่งเสบียง[๓๓๖] และว่า ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ[๓๓๗] และว่าศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่ประเสริฐของบุรุษในโลกนี้[๓๓๘] และว่า คนย่อมข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา[๓๓๙] และว่า มหานาคมีศรัทธาเป็นงวง[๓๔๐] และว่า ภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้มีศรัทธาแล[๓๔๑] ฝนมีอุปการะแก่พืชนั้น ฝนนั้นพระองค์ตรัสในลำดับแห่งศรัทธานั้นนั่นแล จึงเป็นการเหมาะสม เนื้อความนี้ พระองค์ทรงตรัสแม้ในภายหลัง แต่ตรัสไว้ก่อน เพราะความที่พระองค์เป็นผู้สามารถเชื่อมธรรม ด้วยประการฉะนี้ และธรรมอื่นมีงอนไถและเชือกเป็นต้น มีวิธีอย่างนี้

ในพระสูตรนั้น ศรัทธามีความเลื่อมใสพร้อมเป็นลักษณะ หรือมีความแน่วแน่เป็นลักษณะ มีการวิ่งไปเป็นกิจ มีการน้อมใจเชื่อเป็นปัจจุปัฏฐาน หรือมีความลุกขึ้นไม่เลือกกาลเป็นปัจจุปัฏฐาน มีองค์คือโสดาปัตติมรรคเป็นปทัฏฐาน หรือมีธรรมที่ควรเชื่อเป็นปทัฏฐาน เป็นความเลื่อมใสของจิต ดุจความใสของวัตถุมีพื้นกระจกและพื้นน้ำเป็นต้น เป็นที่ผ่องใสของสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ดุจแก้วมณีทำน้ำให้ใส เป็นที่ผ่องใสของน้ำ คำว่า **พีชํ** ได้แก่ พืช ๕ ชนิด คือ (๑) มูลพืช (๒) ขันธพืช (๓) ผลพืช (๔) อัคคพืช (๕) พีชพืช เป็นที่ ๕[๓๔๒] พืชแม้นั้นทั้งหมด ย่อมถึงการนับว่า พืชทั้งนั้น เพราะมีความหมายว่างอกขึ้น เหมือนอย่างท่านกล่าวไว้ว่า ก็นั่น ชื่อว่า พืช เพราะมีความหมายว่างอกขึ้น

บรรดาพืชเหล่านั้น พืชอันเป็นมูลรากแห่งการไถของพราหมณ์ ย่อมทำกิจ ๒ อย่าง คือ (๑) ข้างล่างดำรงอยู่ด้วยราก (๒) ข้างบน ออกหน่อ ฉันใด ศรัทธาอันเป็นมูลแห่งการไถของพระผู้มีพระภาคย่อมทำกิจ ๒ อย่าง คือ (๑) ชั้นต่ำดำรงอยู่ด้วยรากคือศีล (๒) ขั้นสูงออกหน่อคือสมถะและวิปัสสนา ฉันนั้น อนึ่ง พืชนั่น ดูดรสแห่งแผ่นดิน รสแห่งน้ำด้วยราก ย่อมเจริญด้วยก้าน เพื่อรับความ

---

[๓๓๖] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๗๙/๕๑, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕.

[๓๓๗] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๓๖/๒๘, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๓๖/๔๗.

[๓๓๘] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๗๓/๔๘, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐.

[๓๓๙] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๘, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

[๓๔๐] องฺ.ฉกฺก. (บาลี) ๒๒/๔๓/๓๓๓, องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๕๐๐.

[๓๔๑] องฺ.สตฺตก. (บาลี) ๒๓/๖๗/๘๙, องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๑๓๙.

[๓๔๒] วิ.มหา. (บาลี) ๒/๙๑/๑๖๐, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๙๑/๒๗๘.

แก่รอบแห่งธัญชาติ ฉันใด ศรัทธานี้ก็ฉันนั้น รับรสคือสมถะและวิปัสสนา ด้วยรากคือศีลย่อมเจริญด้วยก้านคืออริยมรรค เพื่อรับความสำเร็จแห่งอริยผล อนึ่ง พืชนั้น ตั้งอยู่ในดินดี ถึงความเจริญ งอกงามไพบูลย์ ด้วยราก หน่อ ใบ ก้าน ลำต้น และใบเหลือง ก่อให้เกิดน้ำนม ย่อมสำเร็จเป็นรวงข้าวสาลีอันเต็มด้วยผลข้าวสาลีมิใช่น้อย ฉันใด ศรัทธานี้ก็ฉันนั้น ดำรงอยู่ในจิตสันดาน ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ด้วยสีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ก่อให้เกิดน้ำนม คือ ญาณทัสสนวิสุทธิแล้ว ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผลอันเต็มด้วยปฏิสัมภิทาธรรมมิใช่น้อย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ศรัทธา เป็นพืช ดังนี้

ในข้อนั้น พึงมีคำถามว่า ครั้นเมื่อกุศลธรรมมากกว่า ๕๐ อย่าง เกิดรวมกัน เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ศรัทธาเป็นพืชเล่า ? ตอบว่า เพราะศรัทธาทำหน้าที่พืช เหมือนอย่างว่า ในธรรมเหล่านั้น วิญญาณเท่านั้น ย่อมทำหน้าที่รู้แจ้ง ฉันใด ศรัทธาย่อมทำหน้าที่พืช ฉันนั้น ก็ ศรัทธานั้น เป็นรากเหง้าแห่งกุศลทั้งปวง เหมือนอย่างที่กล่าวไว้ว่า

> กุลบุตรเกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปหา เมื่อเข้าไปหาย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ย่อมเงี่ยโสตลงสดับ เงี่ยโสตลงสดับแล้วย่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมแล้วย่อมทรงจำไว้ ย่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมควรเพ่งพินิจ เมื่อมีการเพ่งพินิจธรรมอยู่ ฉันทะย่อมเกิด กุลบุตรนั้นเกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ย่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้ว ย่อมอุทิศกายและใจ เมื่ออุทิศกายและใจแล้ว ย่อมทำให้แจ้ง สัจจะอันยอดเยี่ยม๒ด้วยนามกาย และเห็นแจ่มแจ้งสัจจะอันยอดเยี่ยมนั้นด้วย[๓๔๓]

ปัญญาธรรมใด ย่อมแผดเผาอกุศลธรรมทั้งหลาย และกาย เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า ตบะ คำว่า ตบะ นั่น เป็นชื่อแห่งอินทรียสังวร วิริยธุดงค์ และการบำเพ็ญทุกกรกิริยา ก็อินทรียสังวร ท่านประสงค์ในพระสูตรนี้ คำว่า **วุฏฺฐิ** ได้แก่ ฝนหลายอย่าง มีฝนในฤดูฝน และฝนเกิดแต่ลม เป็นต้น ฝนในฤดูฝน ท่านประสงค์ในพระสูตรนี้ เหมือนอย่างว่า พืชอันฝนในฤดูฝนอนุเคราะห์ดีแล้ว และข้าวกล้าซึ่งมีพืชเป็นมูลของพราหมณ์ย่อมงดงาม ไม่เหี่ยวแห้ง ย่อมถึงความสำเร็จ ฉันใด ศรัทธาอันอินทรีย์สังวรอนุเคราะห์ดีแล้ว และธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ซึ่งมีศรัทธาเป็นมูล ของพระผู้มีพระภาค ย่อมงอกงาม ไม่เหี่ยวแห้ง ย่อมถึงความสำเร็จ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตบะคือความเพียรเป็นฝน ดังนี้ ก็ เม ศัพท์ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคำนี้ว่า **ปญฺญา เม** ดังนี้ ผู้ศึกษาพึงประกอบในบทแม้เหล่านี้ว่า ศรัทธาของเราเป็นพืช ตบะคือความเพียรของเรา เป็นฝน[๓๔๔] พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอะไร ด้วยบทนั้น? พระองค์ทรงแสดงว่า ดูก่อนพราหมณ์ เมื่อท่านหว่านพืชแล้ว ถ้ามีฝน ก็เป็นการดี ถ้าไม่มีฝน แม้น้ำ อันท่านจะต้องให้ ฉันใด เมื่องอนไถคือหิริ แอกและไถคือปัญญา เราทำให้รวมกันด้วยเชือกคือใจ เทียมโคพลิพัทคือความเพียร แทงด้วยปฏักคือสติ หว่านพืชคือศรัทธาในนาคือจิตสันดานของตน ชื่อว่า ความไม่มีฝนไม่มี ก็ตบะคือความเพียรติดต่อสม่ำเสมอของเรานี้ เป็นฝน

ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องรู้ชัดของบุคคล หรือ บุคคลย่อมรู้เอง ปัญญานั้นมีหลายอย่าง ต่างโดยกามาวจร เป็นต้น ก็มรรคปัญญาพร้อมกับวิปัสสนา ทรงประสงค์เอา

---

[๓๔๓] ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๓/๑๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

[๓๔๔] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๑๙๗/๒๐๗, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๗/๒๘๔.

ในคาถานี้ คำว่า **ยุคนงฺคลำ** ได้แก่ แอกและไถ เหมือนอย่างว่า แอกและไถของพราหมณ์ ฉันใด ปัญญาของพระผู้มีพระภาคก็มีแม้ ๒ อย่าง ฉันนั้น ในคาถานั้น แอกเป็นอุปนิสัยของงอนไถ ย่อมอยู่ข้างหน้าเนื่องกับงอนไถ เป็นที่อาศัยของเชือกทั้งหลาย ย่อมทรงไว้ซึ่งการไปร่วมกันของโคพลิพัททั้งหลาย ฉันใด ปัญญา ก็ฉันนั้น เป็นอุปนิสัยของธรรมทั้งหลาย มีหิริเป็นประธาน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาแลประเสริฐที่สุด
ดุจดวงจันทร์ราชาแห่งนักษัตรประเสริฐกว่าดวงดาวทั้งหลาย[๓๔๕]

และปัญญาอยู่หน้าของอกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะอรรถว่า เป็นหัวหน้า เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ศีล สิริ และแม้ธรรมของสัตบุรุษย่อมเป็นไปตามบุคคลผู้มีปัญญา[๓๔๖]

ปัญญาชื่อว่า เนื่องกับงอนไถ เพราะไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากหิริ เป็นที่อาศัยของเชือกทั้งหลาย โดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งเชือกคือสมาธิ กล่าวคือใจ ย่อมทรงไว้ซึ่งการไปโดยร่วมกันแห่งโคพลิพัท คือ ความเพียร เพราะปฏิเสธการปรารภความเพียรจัดและความย่อหย่อนเกินไป เหมือนอย่างว่า ไถประกอบกับผาลแล้ว ย่อมทำลายก้อนดินในเวลาไถ ย่อมชำแรกวัชพืชที่มีราก ฉันใด ปัญญาที่ประกอบด้วยสติ ก็ฉันนั้น ย่อมทำลายก้อนอารมณ์ซึ่งมีหน้าที่ประชุมความสืบต่อ แห่งธรรมทั้งหลายในเวลาเจริญวิปัสสนา ย่อมชำแรกความสืบต่อแห่งกิเลสมูลทั้งหมด ก็ ปัญญานั้นแล เป็นโลกุตตระเท่านั้น และปัญญานอกนี้พึงเป็นโลกิยะ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ปัญญา ของเราเป็นแอกและไถ ดังนี้

ชื่อว่า หิริ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องละอายของบุคคล หรือ บุคคลย่อมละอายเอง คือ เกลียดความเป็นไปแห่งอกุศล โอตตัปปะ เป็นอันถือเอาแล้วเทียวโดยความเป็นธรรมไปร่วมกับหิริศัพท์นั้น คำว่า **อีสา** ได้แก่ ท่อนไม้ที่ค้ำแอกและไถไว้ เปรียบเหมือนงอนไถของพราหมณ์ย่อมค้ำแอกและไถไว้ ฉันใด หิริแม้ของพระผู้มีพระภาค ก็ฉันนั้น ชื่อว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งแอกและไถ กล่าวคือ โลกิยปัญญาและโลกุตตรปัญญา เพราะเมื่อหิริไม่มี ปัญญาก็ไม่มี อนึ่ง แอกและไถที่เนื่องด้วยงอนไถ ย่อมทำหน้าที่ ไม่หวั่นไหว ไม่ย่อหย่อน ฉันใด ปัญญาอันเนื่องด้วยหิริ ก็ฉันนั้น ย่อมทำหน้าที่ไม่หวั่นไหว ไม่ย่อหย่อน ไม่ปะปนกัน ด้วยความไม่มีหิริ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า **หิริเป็นงอนไถ** ดังนี้

ชื่อว่า มโน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้ คำว่า มโน นั่น เป็นชื่อของจิต ก็ สมาธิที่ประกอบด้วยจิตนั้น โดยใจเป็นประธาน ทรงพระประสงค์ในคาถานี้

คำว่า **โยตฺตำ** ได้แก่ เครื่องผูกคือเชือก เชือกนั้นมี ๓ อย่าง คือ

๑. เชือกผูกแอกกับไถ

๒. เชือกผูกโคพลิพัททั้งหลายกับแอก

๓. เชือกผูกโคพลิพัททั้งหลายกับนายสารถี

ในเชือก ๓ อย่างนั้น เชือกของพราหมณ์ ทำงอนไถ แอก และโคพลิพัททั้งหลายให้เกี่ยวเนื่องกัน ย่อมทำกิจของตนให้สำเร็จ ฉันใด สมาธิของพระผู้มีพระภาคผูกธรรม คือ หิริ ปัญญา และวิริยะเหล่านั้นทั้งหมดเทียว ให้เป็นอารมณ์เดียว โดยความเป็นธรรมไม่ฟุ้งซ่าน ทำกิจของตนให้สำเร็จฉันนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **ใจเป็นเชือก** ดังนี้

---

[๓๔๕] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๘๑/๔๓๖, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๘๑/๖๐๘.

[๓๔๖] ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๘๑/๔๓๖, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๘๑/๖๐๘.

ชื่อว่า สติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องระลึกถึงประโยชน์ที่ทำไว้แล้วนานได้ของบุคคล หรือ บุคคลระลึกได้เอง สตินั้น มีความไม่หลงลืมเป็นลักษณะ ธรรมชาติใด ย่อมให้ดินแตก เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ผล บุคคลย่อมขับไปด้วยวัตถุนั้น เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น ชื่อว่า **ปาชนํ** ปฏัก ปฏักนั้น เรียกว่า **ปาจนํ** ในคาถานี้ คำว่า **ปาจนํ** นั่น เป็นชื่อของวัตถุสำหรับแทง (ปฏัก) ผาลและปฏัก ชื่อว่า **ผาลปาจนํ** เหมือนอย่างว่า ผาลและปฏักของพราหมณ์ ฉันใด สติอันประกอบด้วยวิปัสสนา และประกอบด้วยมรรคของพระผู้มีพระภาค ก็ฉันนั้น ในข้อนั้น ผาลย่อมตามรักษาไถ และไปข้างหน้าของไถนั้น ฉันใด สติ ก็ฉันนั้นเป็นคติ (เป็นที่ ๓) ของกุศลธรรมทั้งหลาย ระลึกพร้อมอยู่ หรือในอารมณ์ทั้งหลายปรากฏขึ้นอยู่ ชื่อว่า ย่อมรักษาไถคือปัญญา จริงอย่างนั้น สติ ท่านเรียกว่า อารักขา ดุจในประโยคว่า ภิกษุอยู่ด้ยจิตอันมีสติเป็นเครื่องรักษา[๓๔๗] ดังนี้เป็นต้น และย่อมนำหน้าปัญญานั้น ด้วยอำนาจความไม่หลงลืม เพราะปัญญาย่อมรู้ชัดซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีสติสั่งสมอบรมแล้ว ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีสติหลงลืมแล้ว เหมือนอย่างว่า ปฏัก แสดงอยู่ซึ่งภัยคือการแทงโคพลิพัททั้งหลาย ย่อมไม่ให้หยุดและย่อมห้ามไปนอกทาง ฉันใด สติ ก็ฉันนั้น แสดงอยู่ซึ่งภัยในอบายแก่โคพลิพัทคือวิริยะ ย่อมไม่ให้จมอยู่ในความเกียจคร้าน ห้ามท่องเที่ยวไปในอโคจร กล่าวคือกามคุณ แล้วประกอบไว้ในกัมมัฏฐาน และย่อมห้ามการไปนอกทาง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **สติเป็นผาลและปฏักของเรา** ดังนี้

(๑๖๕) คำว่า **กายคุตฺโต** ความว่า คุ้มครองด้วยกายสุจริต ๓ อย่าง คำว่า **วจีคุตฺโต** ความว่า คุ้มครองด้วยวจีสุจริต ๔ อย่าง ปาฏิโมกขสังวรศีลตรัสแล้ว ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ในคำว่า **อาหาเร อุทเร ยโต** นี้ ได้แก่ สำรวม คือ สำรวมพร้อมแล้ว อธิบายว่า มีอุปกิเลสไปปราศแล้ว ในปัจจัยแม้ทั้ง ๔ อย่าง เพราะความที่ปัจจัยทั้งหมดสงเคราะห์แล้ว ด้วยอาหารเป็นประธาน อาชีวปาริสุทธิศีลตรัสแล้วด้วยบทนี้ คำว่า **อุทเร ยโต** ความว่า สำรวม สำรวมพร้อมแล้วในท้อง คือ บริโภคพอประมาณ มีอธิบายว่า รู้ประมาณในอาหาร **ปัจจัยปฏิเสวนศีล** ตรัสแล้วด้วยความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะเป็นประธาน ด้วยบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอะไร ด้วยบทนั้น ทรงแสดงว่า ดูก่อนพราหมณ์ ท่านหว่านพืชแล้ว ย่อมทำรั้วหนาม รั้วไม้ หรือล้อมกำแพง เพื่อรักษาข้าวกล้า ด้วยรั้วนั้น ฝูงโค กระบือ และเนื้อ เมื่อเข้าไปไม่ได้ ย่อมไม่แย่งกินข้าวกล้าของท่าน ฉันใด แม้เราก็ฉันนั้น หว่านพืชคือศรัทธาแล้ว ทำการล้อม ๓ อย่าง อันสำเร็จแต่การคุ้มครองกาย วาจา และอาหาร เพื่อรักษาข้าวกล้าคือกุศลมีประการต่าง ๆ ด้วยการล้อมนั้น ฝูงโค กระบือ และเนื้อ คือ อกุศลธรรมมีราคะเป็นต้น เมื่อเข้าไปไม่ได้ ย่อมไม่แย่งข้าวกล้า คือ กุศลมีประการต่างของเรา ดังนี้

ในคำว่า **สจฺจํ กโรมิ นิฑฺธานํ** นี้ การไม่กล่าวให้คลาดเคลื่อน ด้วยทวารทั้งสอง ชื่อว่า สัจจะ การตัด การเกี่ยว การถอนขึ้น ชื่อว่า การถอนหญ้า ก็คำว่า **สจฺจ** นั่น เป็นทุติยาวิภัตติ พึงทราบว่า ลงในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ ก็เนื้อความในคำว่า **สจฺจ กโรมิ นิฑฺธานํ** นั่น มีดังนี้ว่า **สจฺเจน กโรมิ นิฑฺธานํ** แปลว่า เราย่อมทำการถอนหญ้าด้วยสัจจะ มีอธิบายอย่างไร? มีอธิบายว่า ท่านไถนาภายนอกแล้ว ย่อมทำการถอนหญ้าที่ประทุษร้ายข้าวกล้า ด้วยมือหรือด้วยเคียว ฉันใด แม้เรา ก็ฉันนั้น ไถนาในภายในแล้ว ย่อมทำการถอนหญ้าคือการกล่าวให้คลาดเคลื่อน ซึ่งประทุษร้ายข้าวกล้าคือกุศลด้วยสัจจะ อีกอย่างหนึ่ง ญาณสัจจะ ที่เรียกว่า ยถาภูตญาณ พึงทราบว่า สัจจะ ในคำว่า **สจฺจ กโรมิ**

---

[๓๔๗] องฺ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๐/๒๔, องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๐/๔๐.

นิฑฺธานำ นี้ ผู้ศึกษาพึงประกอบอย่างนี้ว่า เราทำการถอนหญ้าทั้งหลายมีอัตตสัญญา เป็นต้น ด้วยสัจจะนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **นิฑฺธานำ** ได้แก่ การตัด การเกี่ยว อธิบายว่า การถอน เมื่อเป็นอย่างนั้น ท่านย่อมให้ทาสและกรรมกรทำการถอนว่า เจ้าจงถอนหญ้าทั้งหลาย คือ ทำการตัด การเกี่ยว การถอนหญ้าทั้งหลาย ฉันใด เรายอมทำสัจจะฉันนั้น การกล่าวด้วยทุติยาวิภัตตินั่นแลก็ควร อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **สจฺจำ** ได้แก่ ทิฏฐิสัจจะ การกล่าวด้วยทุติยาวิภัตตินั่นแล แม้อย่างนี้ว่า เรายอมทำการถอนหญ้านั้น คือ ย่อมทำกิจอันจะพึงตัด พึงเกี่ยว พึงถอน ดังนี้ ก็ควร

ในคำว่า **โสรจฺจำ เม ปโมจนำ** นี้ ศีลนั้นใดอย่างนี้ว่า ความไม่ละเมิดทางกาย ความไม่ละเมิดทางวาจา[๓๔๘] นั่นแล เรียกว่า โสรัจจะ ความสงบเสงี่ยม ศีลนั้น ไม่ประสงค์ในคาถานี้ ศีลนั้นได้กล่าวแล้วเทียว โดยนัยว่า คุ้มครองกาย ดังนี้เป็นต้น แต่อรหัตตผล ท่านประสงค์แล้ว ด้วยว่า อรหัตตผลแม้นั้น เรียกว่า โสรัจจะ เพราะพระผู้มีพระภาคทรงยินดีแล้ว ในนิพพานอันสุนทร คำว่า ปโมจนำ ได้แก่ เป็นเครื่องสละโยคะ มีอธิบายอย่างไร? มีอธิบายว่า การปลดเปลื้องของท่าน ยังไม่เป็นการปลดเปลื้องเลย เพราะท่านพึงประกอบในเวลาเย็น ในวันที่ ๒ หรือในปีต่อไป แม้อีก ฉันใด การปลดเปลื้องของเราไม่เป็น ฉันนั้น เพราะชื่อว่า การปลดเปลื้องในระหว่างของเรา ไม่มี ด้วยว่า เราได้ประกอบโคพลิพัท คือ วิริยะทั้งหลายในไถคือปัญญา จำเดิมแต่กาลแห่งพระทศพลพระนามว่า ทีปังกร ไถอยู่ ซึ่งการไถใหญ่ ตลอด ๔ อสงไขยและแสนกัป ยังไม่เลิกละ ตราบเท่าที่เรายังไม่ได้ตรัสรู้ชอบเฉพาะซึ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ และในกาลใด อรหัตตผลมีคุณทั้งหมดเป็นบริวาร ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ผู้ให้กาลนั้นทั้งหมดสิ้นไปแล้ว นั่งในอปราชิตบัลลังก์ที่โคนต้นโพธิ ในกาลนั้น อรหัตตผลนั้น เราได้ปลดเปลื้องแล้วด้วยการขวนขวาย และการบรรลุปฏิปัสสัทธิทั้งหมด จักไม่เป็นกิจที่จะพึงประกอบอีกในบัดนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงเนื้อความนั่น จึงตรัสว่า ความสงบเสงี่ยมของเรา เป็นเครื่องปลดเปลื้องกิเลส ดังนี้

(๑๖๖) ในคำว่า **วิริยำ เม ธุรโธรยฺหำ** นั่น คำว่า **วิริยำ** ได้แก่ ปธาน คือ ความเพียรที่กล่าวแล้ว โดยนัยว่า การปรารภความเพียรทางกาย หรือทางใจ เป็นต้น นำธุระไปเพื่อธุระ ชื่อว่า ธุรโธรยฺหำ อธิบายว่า ย่อมนำธุระไป เหมือนอย่างว่า ไถของพราหมณ์นำธุระไปเพื่อธุระลากมา ทำลายก้อนดินและชำแรกวัชพืชอันมีรากทั้งหลายให้หมดไป ฉันใด ไถคือปัญญาของพระผู้มีพระภาค ก็ฉันนั้น ย่อมทำลายก้อนดิน ตามที่กล่าวแล้ว ชำแรกกิเลสสันดานทั้งหลายให้หมดไป เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า ความเพียรของเรานำธุระไปเพื่อธุระ ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง ธุระทั้งหลายนำไปซึ่งธุระก่อนนำไปซึ่งมูลธุระ ชื่อว่า นำธุระไป ธุระด้วย นำธุระไปด้วย ชื่อว่า นำธุระไปเพื่อธุระ ในข้อนั้น ไถของพราหมณ์นำธุระไปเพื่อธุระ อันต่างด้วยโคพลิพัท ๔ ตัว ในไถแต่ละไถ เมื่อนำไปให้สำเร็จการทำลายรากหญ้าที่เกิดแล้วและยังไม่เกิด และสมบัติคือข้าวกล้า ฉันใด ความเพียรของพระผู้มีพระภาค ก็ฉันนั้น นำธุระไปเพื่อธุระอันต่างด้วยความเพียร คือ สัมมัปปธาน ๔ เมื่อนำไป ย่อมให้สำเร็จ การทำลายอกุศลมูลที่เกิดขึ้นแล้ว และยังไม่เกิด และสมบัติคือกุศล เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ความเพียรของเรา นำธุระไปเพื่อธุระ

ในคำว่า **โยคกฺเขมาธิวาหนำ** นี้ นิพพาน เรียกว่า เกษมจากโยคะ เพราะนิพพานเป็นธรรมเกษมจากโยคะทั้งหลาย นิพพานนั้น ชื่อว่า อธิวาหนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันบุคคลบรรลุแล้ว

---

[๓๔๘] อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๑๑/๒๙๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๑/๓๓๗.

ย่อมนำมา หรือว่า ย่อมถูก นำไปเฉพาะหน้า การนำไปถึงแดนเกษมจากโยคะ ชื่อว่า **โยคกฺเขมาธิวาหนํ** พระผู้มีพระภาคแสดงอะไรด้วยบทนั้น ทรงแสดงว่า ไถนำธุรไปเพื่อธุระของท่าน ย่อมนำไปเฉพาะหน้าสู่ทิศตะวันออก หรือทิศใดทิศหนึ่งในทิศทั้งหลายมีทิศตะวันตกเป็นต้น ฉันใด ความเพียรของเรา ก็ฉันนั้น นำธุระไปเพื่อธุระ คือ นำไปเฉพาะพระนิพพาน

และเมื่อนำไปอย่างนี้ ชื่อว่าไปไม่หวนกลับมา ไถของท่านเมื่อนำไป ชื่อว่า นำธุระไปเพื่อธุระ คือถึงที่สุดนาแล้วกลับมาอีก ฉันใด ความเพียรของเรา ชื่อว่า ไปไม่หวนกลับมาเลย จำเดิมแต่กาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่า ทีปังกร ฉันนั้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้วด้วยมรรคนั้น ๆ จะไม่ต้องละอีกดุจหญ้าทั้งหลาย อันไถของท่านตัดขาดแล้ว พึงตัดในสมัยอื่นแม้อีก แม้เพราะเหตุนั้น ความเพียรนั่นเมื่อละกิเลสทั้งหลายอันเห็นแล้ว อันไถแล้ว ด้วยอำนาจโสดาปัตติมรรค ละซึ่งกิเลสทั้งหลายอันหยาบ ด้วยอำนาจสกทาคามิมรรค ละซึ่งกิเลสทั้งหลายอันสรหรคตด้วยอนุสัย ด้วยอำนาจอนาคามิมรรค ละซึ่งกิเลสทั้งหมดด้วยอำนาจอรหัตตมรรค ชื่อว่า ไปไม่หวนกลับมา อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **คจฺฉติ อนิวตฺตนฺตํ** ความว่า เป็นอันเว้นจากการกลับ ย่อมไป คำว่า ตํ ได้แก่ ความเพียรนั้น นำธุระไปเพื่อธุระ พึงทราบการตัดบทในบทนี้อย่างนี้ ก็ความเพียรนั้น เมื่อไปอย่างนี้ ย่อมไม่หวนกลับถึงสถานที่ที่ชาวนาไปแล้ว ไม่เศร้าโศก ปราศจากความเศร้าโศก ปราศจากความกำหนัด ดุจไถของท่านนั้นนำธุระไปเพื่อธุระ ก็ความเพียรนั่น ย่อมถึงสถานที่ที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก อธิบายว่า สถานที่ที่ชาวนาเช่นเราตักเตือนอยู่ ซึ่งความเพียรนั้น อันนำธุระไปเพื่อธุระคือวิริยะ ด้วยปฏักคือสติ ไปแล้ว ไม่เศร้าโศก ปราศจากความเศร้าโศก ปราศจากความกำหนัดแล้ว ไม่เศร้าโศก กล่าวคือ อมตนิพพาน ซึ่งเป็นการถอนลูกศร คือ ความเศร้าโศกทั้งหมดขึ้นแล้ว

(๑๖๗) บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงทำคำนิคม จึงตรัสคาถานี้ว่า

เราทำนาอย่างนี้ นาที่เราทำนั้นมีผลเป็นอมตะ
บุคคลครั้นทำนาอย่างนี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง[๓๔๙]

คาถานั้น มีเนื้อความโดยย่ออย่างนี้ ดูก่อนพราหมณ์ (ท่านจงดู) การไถนานั้นมีศรัทธาเป็นพืช อันความเพียรเป็นฝน อนุเคราะห์แล้ว เราทำแอกและไถ อันสำเร็จแล้วแต่ปัญญา และงอนไถอันสำเร็จแล้วแต่หิริให้เนื่องกัน ด้วยเชือกอันสำเร็จแล้วแต่ใจ ตอกซึ่งผาลคือสติ ในไถือปัญญา จับประตักคือสติคุ้มครองด้วยการคุ้มครองกาย วาจาและอาหาร ทำสัจจะให้เป็นเครื่องถอนหญ้า นำโสรัจจะมาเป็นเครื่องปลดเปลื้องกิเลส ความเพียรนำธุระไปเพื่อธุระ นำไปถึงแดนเกษมจากโยคะ ไม่หวนกลับมาไถแล้ว ให้ถึงสามัญญผล ๔ อย่าง อันมีกสิกรรมเป็นที่สุด

หลายคำว่า **สา โหติ อมตปฺผลา** ความว่า การไถนานี้นั้น มีผลเป็นอมตะ นิพพาน เรียกว่าอมตะ อธิบายว่า การไถนามีนิพพานเป็นอานิสงส์ ก็การไถนานี้นั้นแล ย่อมมีผลเป็นอมตะสำหรับเราคนเดียวเท่านั้น หามิได้ แต่โดยที่แท้แล คนใดคนหนึ่งจะเป็นกษัตริย์ก็ตาม เป็นพราหมณ์ก็ตาม เป็นแพศย์ก็ตาม เป็นศูทรก็ตาม เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม ย่อมไถนานั้น คนนั้นแม้ทั้งหมดครั้นไถนานั่นแล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง คือ ย่อมพ้นจากวัฏฏทุกข์ ทุกขทุกข์ สังขารทุกข์ วิปริณามทุกข์ ทั้งปวง พระผู้มีพระภาค ทรงกระทำนิพพานเป็นที่สุด ด้วยยอดคืออรหัตตผล ทรงทำเทศนาให้สำเร็จแก่พราหมณ์ ด้วยประการฉะนี้

---

[๓๔๙] สำ.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗๙/๒๐๘, สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๙/๒๘๔.

ลำดับนั้น พราหมณ์ฟังเทศนาที่มีเนื้อความลึกซึ้ง และทราบว่า เราบริโภคผลแห่งการทำนาแล้ว ย่อมมีความหิวในวันอื่นนั่นเทียว ก็การไถนาของสมณะนี้มีผลเป็นอมตะ บุคคลบริโภคผลแห่งการไถนานั้น ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังนี้ เลื่อมใสแล้ว ปรารภแล้ว เพื่อกระทำอาการแห่งผู้เลื่อมใส เพื่อถวายข้าวปายาส เพราะเหตุนั้น พระอานนท์เถระ จึงกล่าวว่า ลำดับนั้นแล กสิภารทวาชะ ดังนี้เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **มหติยา** ความว่า อันใหญ่ คำว่า **กำสปาติยา** ได้แก่ ในถาดทองคำ คือ ในถาดทองของตน ซึ่งมีราคา ๑๐๐,๐๐๐ กหาปณะ คำว่า **วฑฺเฒตฺวา** ได้แก่ ตักแล้ว อธิบายว่า เกลี่ยลงแล้ว คำว่า ที่บุคคลไม่พิจารณามนสิการให้มาก ไม่ใช่อาหารแห่ง **ภควโต อุปนาเมสิ** ความว่า ทำให้วิจิตรด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเป็นต้น คลุมด้วยผ้าเนื้อดี ยกขึ้น แล้วนำไปถวายแด่พระตถาคตโดยเคารพ ถามว่า อย่างไร ? ตอบว่า ท่านพระโคดมเป็นชาวนาขอได้เสวยข้าวปายาสเถิด แต่นั้น ได้กล่าวถึงเหตุซึ่งให้ให้สำเร็จความเป็นชาวนาว่า ย่อมไถนาอันมีผลไม่ตาย มีอธิบายว่า เพราะย่อมไถนามีผลไม่ตาย ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **คาถาภิคีตมฺเม** เป็นต้น

(๑๖๘) บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **คาถาภิคีตำ** ได้แก่ ที่ขับกล่อมด้วยคาถาทั้งหลาย มีอธิบายว่า กล่าวคาถาทั้งหลายแล้วได้มา คำว่า **เม** ได้แก่ **มยา** อันเรา คำว่า **อโภชเนยฺยำ** ความว่า ไม่ควรบริโภค คำว่า **สมฺปสฺสตำ** ความว่า ผู้เห็นอยู่ซึ่งอาชีวปาริสุทธิโดยชอบ หรือผู้เห็นอยู่โดยรอบ ชื่อว่าผู้เห็นอยู่โดยชอบ มีอธิบายว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย คำว่า **เนส ธมฺโม** ความว่า ข้อว่า เราควรบริโภคโภชนะที่ขับกล่อมได้มา นี้ไม่ใช่ธรรม คือ นั่นไม่ใช่จารีต เพราะเหตุไร ? เพราะพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงห้ามโภชนะที่ขับกล่อมได้มา คือ ย่อมทรงปฏิเสธ ย่อมไม่ทรงเสวย

ถามว่า ก็พระผู้มีพระภาคทรงขับคาถาเพื่อข้าวปายาส ซึ่งเป็นเหตุตรัสอย่างนี้หรือ ?

ตอบว่า พระองค์ไม่ทรงขับคาถาเพื่อประโยชน์แก่ข้าวปายาสนั้น แต่โดยที่แท้แล้ว โภชนะที่พระองค์ประทับยืนที่ใกล้นาแต่เช้าตรู่ ไม่ทรงได้แม้ภิกษาทัพพีหนึ่งแล้ว ประกาศคุณของพระพุทธเจ้าทั้งสิ้นได้มานี้นั้น เป็นเช่นกับโภชนะที่นักเต้นรำ และนักฟ้อนรำทั้งหลาย ฟ้อนและขับร้องได้มา เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า ที่ขับกล่อมได้มา ก็โภชนะเหล่านั้น ย่อมไม่ควรแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า เราไม่ควรบริโภคโภชนะ ก็โภชนะนั้น ไม่สมควรแก่ความเป็นผู้ปรารถนาน้อย แม้เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงอนุเคราะห์อนุชนรุ่นหลัง จึงตรัสอย่างนั้น และพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงปฏิเสธลาภที่เกิดขึ้นด้วยคุณของตน แม้อันคนอื่นประกาศแล้ว ณ ที่ใด ๆ เหมือน ฆฏิการบุตรช่างหม้อ ผู้มีความปรารถนาน้อย

ถามว่า พระผู้มีพระภาค ทรงประกอบด้วยความเป็นผู้ปรารถนาน้อยสุดยอดแล้ว จักทรงยินดีลาภที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยพระองค์เอง คือ ด้วยการประกาศคุณของพระองค์ได้อย่างไร เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสคำนั้น เหมาะสมดีแล้วเทียว

ตอบว่า ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ พระองค์เมื่อจะเปลื้องพระองค์จากคำติเตียนของชาวโลกนี้ว่า พระสมณโคดมทรงทำพราหมณ์ผู้ไม่เลื่อมใส ไม่ประสงค์จะถวายให้เป็นผู้ใคร่เพื่อจะถวาย ด้วยการตรัสพระคาถา แล้วทรงรับโภชนะ พระเทศนาของพระสมณโคดมนี้ มีอามิสเป็นเหตุ ดังนี้ ทรงแสดงเทศนาปาริสุทธิ บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงอาชีวปาริสุทธิ จึงตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ เมื่อธรรมมีอยู่ การเลี้ยงชีพแบบนี้ ก็ยังมีอยู่

เนื้อความแห่งพระดำรัสนั้นว่า ดูก่อนพราหมณ์ เมื่ออาชีวปาริสุทธิธรรม สุจริตธรรม ๑๐ อย่าง หรือ จารีตธรรม ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มีอยู่ คือ มีพร้อมอยู่ ติดตามพร้อม เป็นไปอยู่ การแสวงหา คือ การแสวงหาทั่ว อันขาวสะอาดโดยส่วนเดียว ดุจเหยียดฝ่ามือในอากาศ นี้ เป็นความประพฤติ คือ เป็นความประพฤติประจำชีวิตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนี้

(๑๖๙) ครั้นพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว พราหมณ์เกิดโทมนัสว่า พระสมณโคดมปฏิเสธข้าวปายาสของเรา ได้ยินว่า โภชนะนั่นไม่สมควร เราไม่มีธัญญาหารหนอ เรายอมไม่ได้เพื่อถวายตน และคิดว่า พระสมณะโคดมพึงทรงรับสิ่งอื่นกระมัง ดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงทราบดังนั้นแล้ว ทรงดำริว่า เรากำหนดเวลาเพื่อภิกขาจารแล้ว จึงมา จักทำพราหมณ์นี้ให้เลื่อมใส ด้วยการเพียงเท่านี้ เมื่อจะทำมโนรถที่พราหมณ์นั้นปรารถนาแล้วให้เต็ม เพื่อก่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่พราหมณ์ว่า ก็ พราหมณ์ได้ทำโทมนัส บัดนี้ ทำจิตให้กำเริบในเราด้วยโทมนัสนั้นแล้ว จักไม่อาจเพื่อรู้ทะลุปรุโปร่งซึ่งธรรมอันประเสริฐ คือ อมตะ จึงตรัสว่า **อญฺเญน จ เกวลินํ** ดังนี้ บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **เกวลินํ** ความว่า ผู้บริบูรณ์ด้วยคุณทั้งปวง คือ ผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะทั้งปวงเทียว ชื่อว่า ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ เพราะแสวงหาคุณทั้งหลายมีศีลขันธ์เป็นต้นอันใหญ่ ชื่อว่า พระขีณาสพ เพราะความเป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงสิ้นหมดแล้ว ชื่อว่า ผู้มีคะนองอันสงบแล้ว เพราะความที่พระขีณาสพมีความคะนองทั้งปวงซึ่งทำความคะนองมือและคะนองเท้าเป็นต้นอันสงบแล้ว คำว่า **อุปฏฺฐหสฺสุ** ความว่า เชิญท่านอังคาส คือ เชิญท่านนับถือ เมื่อพราหมณ์ให้ความคิดเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ พระองค์ตรัสปริยายเท่านั้น แต่ไม่ตรัสว่า ท่านจงให้ จงนำมา ดังนี้ บทที่เหลือในคาถานี้ มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น

ลำดับนั้น พราหมณ์คิดว่า ข้าวปายาสนี้เรานำมาเพื่อพระผู้มีพระภาค เราไม่ควรให้ข้าวปายาสนั้นแก่ใคร ๆ ตามความพอใจของตน แล้วกราบทูลว่า ข้าพระองค์จะถวายข้าวปายาสนี้แก่ใคร แต่นั้น พระผู้มีพระภาค ทรงรู้ข้าวปายาสนั้นว่า ข้าวปายาสนี้มีความไม่ย่อยไปเป็นธรรมดาแก่คนอื่นยกเว้นพระตถาคต และสาวกของพระตถาคต จึงตรัสว่า **ขฺวาหํ ตํ** ดังนี้ ในบทเหล่านั้น ทรงระบุเทวดาชั้นกามาวจร ๕ ด้วยพระดำรัสว่า เสเทวกะ ทรงระบุเทวดาชั้นกามาวจรที่ ๖ ด้วยพระดำรัสว่า สมารกะ ทรงระบุถึงเทวดาชั้นรูปาวจรรพรหมด้วยพระดำรัสว่า สพรหมกะ ส่วนเทวดาชั้น อรูปาวจร พึงบริโภคได้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ต้องแนะนำเพิ่มอีก ทรงระบุถึงสมณพราหมณ์ผู้เป็นข้าศึกหรือเป็นศัตรูต่อศาสนา และทรงระบุถึงสมณพราหมณ์ผู้มีบาปสงบแล้ว หรือมีบาปอันลอยแล้ว ด้วยพระดำรัสว่า **สัสสมณพราหมณี** ทรงระบุถึงสัตว์โลก ด้วยพระดำรัสว่า ปชา ทรงระบุถึงสมมติเทวดาและมนุษย์ที่เหลือ ด้วยพระดำรัสว่า สเทวมนุสสะ ในพระสูตรนี้ พึงทราบว่า โอกาสโลก ทรงถือเอาแล้วด้วยพระดำรัสทั้ง ๓ อย่าง สัตว์โลกทรงถือเอาด้วยพระดำรัส ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปชา ด้วยประการฉะนี้ ความสังเขปเท่านี้ ส่วนความพิศดาร ข้าพเจ้าจักพรรณาไว้ในอาหุนสูตร

ถามว่า ก็ข้าวปายาสนี้ จะไม่พึงถึงความย่อยไปโดยชอบ สำหรับใคร ๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลกเป็นต้น เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะใส่โอชาอันละเอียดในข้าวปายาสอันหยาบ จริงอยู่ เทวดาทั้งหลายใส่โอชะในข้าวปายาสนี้ ที่สักว่า พราหมณ์ถืออุทิศพระผู้มีพระภาค ดุจในข้าวปายาสของนางสุชาดาในสูกรมัททวะของนายจุนทะที่กำลังปรุง ในคำข้าวที่พระผู้มีพระภาคทรงรับแล้ว ๆ ในเมืองเวรัญชา และในงบน้ำอ้อยที่เหลือในหม้อน้ำอ้อยของพระกัจจายนะ ในเภสัชชขันธกะ

ข้าวปายาสนั้น ย่อมไม่ย่อยสำหรับเทวดาทั้งหลาย เพราะใส่โอชะอันละเอียดในข้าวปายาสที่หยาบ เพราะเทวดาทั้งหลายมีร่างกายสุขุม อาหารของมนุษย์อันหยาบ ย่อมไม่ย่อยไปโดยชอบแก่เทวดาเหล่านั้น ย่อมไม่ย่อยแม้แก่มนุษย์ทั้งหลาย เพราะว่า มนุษย์ทั้งหลายมีร่างกายหยาบทิพโพชะอันละเอียด ย่อมไม่ย่อยดโดยชอบแก่มนุษย์เหล่านั้น แต่สำหรับพระตถาคต ย่อมย่อยไปด้วยไฟตามปกตินั่นเทียว ย่อมย่อยโดยชอบ อาจารย์พวกหนึ่ง กล่าวว่า ตามอำนาจแห่งกำลังกายและกำลังญาณ และย่อมย่อยสำหรับพระขีณาสพผู้เป็นสาวกของพระตถาคต ด้วยกำลังสมาธิ และด้วยความเป็นผู้รู้จักประมาณ ย่อมไม่ย่อยสำหรับบุคคลนอกนี้แม้จะมีฤทธิ์ อีกอย่างหนึ่ง เหตุในเรื่องนี้เป็นอจินไตย นั่นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้า

คำว่า **เตนหิ ตฺวํ** มีอธิบายว่า เพราะเราไม่เห็นบุคคลอื่น ข้าวปายาสนั้น ไม่ควรแก่เรา เมื่อไม่ควรแก่เรา ก็ไม่ควรแม้แก่สาวกของเรา เพราะฉะนั้น ท่าน พราหมณ์ คำว่า **อปหริเต** ความว่า ในหญ้าเขียวสดเล็กน้อย หรือในหญ้าเขียวสดงอกขึ้นเล็กน้อย เป็นเช่นกับพะลานหิน คำว่า **อปฺปาณเก** ได้แก่ ในห้วงน้ำใหญ่ อันปราศจากสัตว์หรือเว้นสัตว์อันจะพึงตาย เพราะเหตุที่เทข้าวปายาสลง คำว่า **อปฺปาณเก** นั่น ตรัส เพื่อประโยชน์แก่การอนุเคราะห์หญ้าและสัตว์ทั้งหลาย รวมทั้งสัตว์ที่อาศัยหญ้า คำว่า **จิจฺจิฏฺายติ จิฏฺิจิฏฺายติ** ความว่า ย่อมทำเสียงอย่างนั้น คำว่า **สนฺธูนายติ** ได้แก่ ควันกลุ้มโดยรอบ คำว่า **สมฺปธูมายติ** ได้แก่ ควันกลุ้มมีประมาณยิ่งอย่างนั้นเทียว

ถามว่า ควันกลุ้มได้มีอย่างนั้น เพราะเหตุอะไร ?

ตอบว่า เพราะอานุภาพของพระผู้มีพระภาค ไม่ใช่เพราะอานุภาพแห่งน้ำ ข้าวปายาส พราหมณ์ เทวาหรือยักษ์เป็นต้นเหล่าอื่น ความจริง พระผู้มีพระภาคทรงอธิษฐานอย่างนั้น เพื่อธรรมสังเวชแก่พราหมณ์

คำว่า **เสยฺยถาปิ นาม** นั่น เป็นการแสดงข้อเปรียบเทียบ คำว่า **ยถา ผาโล** เป็นอันตรัสแล้ว เพียงเท่านี้แล พราหมณ์สลดจิต มีร่างกายมีขนชูชัน ได้ยินว่า ขนจำนวน ๙๙,๐๐๐ ขุม ในร่างกายของพราหมณ์นั้น ชูชันขึ้น ดุจฟันนาคแก้วมณีที่เขาตอกที่ฝาทองคำ บทที่เหลือปรากฏแล้วเทียว

ส่วนพราหมณ์หมอบลงแทบพระยุคลบาท เมื่อจะชมเชยพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาค จึงกราบทูลคำนี้กับพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ภาษิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภาษิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ก็ อภิกกันตศัพท์ในพระสูตรนี้ ใช้ในการอนุโมทนาอย่างยิ่ง ส่วนการพรรณาเนื้อความแห่งอภิกกันตศัพท์นั้น จักแจ่มแจ้งโดยพิศดารในอรรถกถาแห่งมงคลสูตร พึงทราบว่า ก็เพราะอภิกกันตศัพท์ ใช้ในอรรถแห่งการอนุโมทนาอย่างยิ่ง ฉะนั้น คำว่า ดีละ ดีแล้ว พระโคดมผู้เจริญ เป็นอันอธิบายแล้ว

ก็ อภิกกันต ศัพท์นี้ พึงทราบว่า พราหมณ์ได้กล่าวถึง ๒ ครั้ง ด้วยอำนาจความเลื่อมใส และด้วยอำนาจความสรรเสริญในพระธรรมเทศนานี้ โดยลักษณะนี้ว่า

นักปราชญ์ พึงกล่าวย้ำ ในเพราะความกลัว
ในเพราะความโกรธ ในเพราะความสรรเสริญ ในเพราะความรีบด่วน
ในเพราะความโกลาหล ในเพราะความอัศจรรย์ ในเพราะความรื่นเริง
ในเพราะความโศก และในเพราะความเลื่อมใส

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อติกฺกนฺตํ** ได้แก่ น่าใคร่นัก น่าปรารถนายิ่งนัก น่าพอใจยิ่งนัก มีอธิบายว่า ดีอย่างยิ่ง

ในการชมเชยนี้ พราหมณ์ชมเชยเทศนา ด้วยอภิกกันต ศัพท์หนึ่ง ชมเชยความเลื่อมใสของตน ด้วยอภิกกันต ศัพท์หนึ่ง ก็อธิบายใน อภิกกันต ศัพท์นั่น ดังนี้ ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ภาษิตของพระองค์ คือ พระธรรมเทศนาของพระโคดมผู้เจริญ แจ่มแจ้งนัก ภาษิตของพระองค์ คือ ความเลื่อมใสของข้าพระองค์ เพราะอาศัยพระธรรมเทศนาของพระโคดมผู้เจริญแจ่มแจ้งนัก หรือชมเชยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนั่นแล หมายถึงประโยชน์ ๒ อย่าง คือ (๑) พระดำรัสของพระโคดมผู้เจริญแจ่มแจ้งนัก เพราะทำโทสะให้พินาศ (๒) แจ่มแจ้งนัก เพราะบรรลุคุณ อนึ่ง ผู้ศึกษาพึงประกอบด้วยบททั้งหลายอย่างนี้เป็นต้นว่า เพราะก่อให้เกิดศรัทธา เพราะก่อให้เกิดปัญญา เพราะมีอรรถ เพราะมีพยัญชนะ เพราะบทตื้น เพราะอรรถลึก เพราะไพเราะหู เพราะถึงใจ เพราะไม่ยกตน เพราะไม่ข่มผู้อื่น เพราะเย็นด้วยกรุณา เพราะผ่องแผ้วด้วยปัญญา เพราะในทางอันพึงรื่นรมย์ เพราะกำจัดความมัวเมา เพราะหลับเป็นสุข เพราะประโยชน์เกื้อกูลที่ต้องพิจารณา

แม้นอกจากนั้น ชมเชยเทศนานั้น ด้วยอุปมา ๔ ข้อ บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **นิกฺกุชฺชิตํ** ความว่า ของที่วางคว่ำปาก หรือมีปากคว่ำ คำว่า **อุกฺกชฺเชยฺย** ได้แก่ กระทำให้หงายปากขึ้น คำว่า **ปฏิจฺฉนฺนํ** ได้แก่ ที่วัตถุทั้งหลายมีหญ้าเป็นต้นปกปิดแล้ว คำว่า **วิวเรยฺย** ได้แก่ เปิดขึ้น คำว่า **มูฬฺหสฺส** ได้แก่ ผู้หลงทิศ คำว่า **มคฺคํ อาจิกฺเขยฺย** ความว่า จับเขาที่แขนแล้ว บอกว่า นั่นทาง คำว่า **อนธกาเร** ได้แก่ ในที่มืดมีองค์ ๔ คือ (๑) แรม ๑๔ ค่ำ แห่งกาฬปักษ์ (๒) เที่ยงคืน (๓) ป่าดงดิบ (๔) ก้อนเมฆ เนื้อความแห่งบทเท่านี้ก่อน

ส่วนการประกอบอธิบาย ดังนี้ พระโคดมผู้เจริญ ทำข้าพระองค์ผู้หันหลังให้พระสัทธรรมผู้ตกอยู่ในอสัทธรรมให้ออกจากอสัทธรรม เปรียบเหมือนคนบางคนหงายของที่คว่ำ ทรงเปิด คำสอนอันปกปิดแล้วด้วยรกชัฏ คือ มิจฉาทิฏฐิ จำเดิมแต่ศาสนาของพระผู้มีพระภาคพระนามว่า กัสสปะ อันตรธาน เปรียบเหมือนเปิดของที่ปิด ทรงบอกทางสวรรค์และทางพระนิพพาน แก่ข้าพระองค์ผู้ปฏิบัติทางชั่วทางผิด เปรียบเหมือนบอกทางแก่ผู้หลงทาง ทรงประกาศธรรมแก่ข้าพระองค์โดยอเนกปริยาย เพราะทรงแสดงโดยปริยายเหล่านั้น โดยตามประทีบ คือ เทศนาอันกำจัดความมืดที่ปกปิดธรรมนั้นแก่ข้าพระองค์ผู้จมอยู่ในความมืด คือ โมหะ ไม่เห็นอยู่ ซึ่งรูปรัตนะ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เปรียบเหมือนตามประทีปน้ำมันไว้ในที่มืด

อีกอย่างหนึ่ง ตามมติบางอย่าง เพราะธรรมนี้เป็นเช่นกับหงายของที่คว่ำ ด้วยการเห็นทุกข์และด้วยการละวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่า งาม เป็นเช่นกับเปิดของที่ปิด ด้วยการเห็นสมุทัย และด้วยการละวิปลาสในทุกข์ว่า เป็นสุข เป็นเช่นกับบอกทางแก่ผู้หลงทาง ด้วยการเห็นนิโรธและด้วยการละวิปลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า เป็นสิ่งที่เที่ยง เป็นเช่นกับตามประทีปในที่มืด ด้วยการเห็นมรรค และด้วยการละวิปลาสในอนัตตาว่า เป็นอัตตา เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันประกาศแล้วอย่างนี้ว่า เปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำ ฯลฯ หรือตามประทีปในที่มืดด้วยหวังว่า คนมีจักษุจักเห็นรูปได้

ก็ เพราะในสูตรนี้ ทรงประกาศศีลขันธ์ ด้วยศรัทธา ความเพียร และการคุ้มครองกายเป็นต้น ทรงประกาศปัญญาขันธ์ ด้วยปัญญา ทรงประกาศสมาธิขันธ์ ด้วยหิริและใจเป็นต้น ทรงประกาศนิโรธด้วยธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ เพราะฉะนั้น จึงทรงประกาศขันธ์ ๓ อริยสัจ ๒ อย่าง โดยย่อว่า อริยมรรคและนิโรธ ด้วยประการฉะนี้ ทรงประกาศอริยสัจ ๒ ในพระสูตรนั้น โดยปฏิปักษ์ว่า

มรรคเป็นปฏิปักษ์ต่อสมุทัย นิโรธเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์ ทรงประกาศอริยสัจ ๔ โดยปริยายนี้ ดังกล่าวแล้วนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย

ในคำว่า **เอสาหำ** เป็นต้น ตัดบทเป็น **เอโส อหำ** ได้แก่ เรานั้น คำว่า **สรณำ คจฺฉามิ** ความว่า พราหมณ์หมอบลงแทบพระบาท ถึงด้วยการหมอบลงก็ตาม ถึงด้วยสรณะก็ตาม บัดนี้ กราบทูลสมาทานด้วยวาจา หรือถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้น ด้วยการหมอบลง บัดนี้ ทำพระพุทธเจ้านั้นให้เป็นต้น จึงกราบทูล เพื่อถึงพระธรรมและพระสงฆ์ที่เหลือด้วย คำว่า **อชฺชตคฺเค** ได้แก่ ทำวันนี้ให้เป็นต้น หรือปาฐะว่า **อชฺชทคฺเค** ท อักษรทำการเชื่อมบท มีอธิบายว่า ทำวันนี้เป็นเลิศ ผู้ถึงสรณะด้วยชีวิต ชื่อว่า **ปาณุเปตำ** มีอธิบายว่า ชีวิตของข้าพระองค์ ยังเป็นไปอยู่ตราบใด ขอพระโคดมผู้เจริญโปรดทรงจำ คือทรงรู้ข้าพระองค์เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต คือ ผู้ถึงสรณะด้วยสรณคมน์ ๓ ไม่มีศาสดาอื่นเป็นสรณะตราบนั้น การปฏิบัติอันสมควรแก่สุตะ เป็นอันพราหมณ์แสดงแล้ว ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ อีกอย่างหนึ่ง พราหมณ์นี้แสดงสมบัติของพระศาสดา ด้วยคำว่า (หงาย) ของที่คว่ำ เป็นต้น แสดงสมบัติของศิษย์ ด้วยคำว่า **เอสาหำ** เป็นต้นนี้ หรือแสดงการได้ปัญญาด้วยบทนั้น แสดงการได้ศรัทธาด้วยบทนี้ บัดนี้ มีความประสงค์เพื่อทำกิจอันผู้มีปัญญาได้ศรัทธาแล้ว พึงกระทำ จึงทูลขอพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า **ลเภยฺยาหำ** พราหมณ์มีจิตเลื่อมใสยิ่งในบรรพชานั้น ด้วยอิทธิฤทธิ์เป็นต้นของพระผู้มีพระภาค จึงทูลขอบรรพชา ด้วยศรัทธาว่า แม้พระผู้มีพระภาค ทรงสละจักรพรรดิราชสมบัติแล้ว ทรงบรรพชา จะกล่าวไปใยถึงข้าพระองค์เล่า เมื่อปรารถนาความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในบรรพชานั้น จึงทูลขออุปสมบทด้วยปัญญา บทที่เหลือ ปรากฏชัดแล้วแล

ก็ บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า **เอโก วูปกฏฺโฐ** เป็นต้น ท่านภารทวาชะอยู่ผู้เดียวด้วยกายวิเวก หลีกออกจากหมู่ด้วยจิตตวิเวก ไม่ประมาทด้วยการไม่ปล่อยสติในกัมมัฏฐาน มีความเพียรด้วยความเพียร กล่าวคือ ความเพียรทางกายและทางจิต มีใจเด็ดเดี่ยว ด้วยความไม่เยื่อใยในกาย และชีวิต อยู่ด้วยการเปลี่ยนอริยาบถอย่างหนึ่ง ด้วยอิริยาบถอีกอย่างหนึ่ง คำว่า **น จิรสฺเสว** กล่าวมุ่งถึงบรรพชา คำว่า **กุลปุตฺตา** ได้แก่ กุลบุตร ๒ อย่าง คือ (๑) ชาติกุลบุตร (๒) อาจารกุลบุตร ก็กุลบุตรนี้ประสงค์เอาแม้ทั้ง ๒ อย่าง คำว่า **อคารสฺมา** ได้แก่ ออกจากเรือน การงานในการเลี้ยงดูของกุฏุมพี มีการทำนาและเลี้ยงโค เป็นต้น อันเป็นประโยชน์แก่ผู้ครองเรือน เรียกว่า กิจของผู้ครองเรือน กิจในการครองเรือน ย่อมไม่มีในบรรพชานี้ เพราะเหตุนั้น บรรพชานั้น จึงชื่อว่า **อนาคาริย** คำว่า **อนาคาริยะ** นี้ เป็นชื่อของบรรพชา คำว่า **ปพฺพชนฺติ** ความว่า เข้าไป คือ เข้าไปนั่งใกล้ คำว่า **ตทนุตฺตรำ** ตัดบทเป็น **ตำ อนุตฺตรำ** แปลว่า พรหมจรรย์นั้น ยอดเยี่ยม คำว่า **พฺรหฺมจริยปริโยสานำ** ได้แก่ ที่สุดแห่งมรรคพรหมจรรย์ มีอธิบายว่า อรหัตตผล จริงอยู่ กุลบุตรทั้งหลาย ย่อมบวชเพื่อประโยชน์แก่อรหัตตผลนั้น คำว่า **ทิฏฺเฐว ธมฺเม** ได้แก่ ในอัตตภาพนั้นเทียว หลายคำว่า **สยำ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา** ความว่า รู้ประจักษ์ด้วยปัญญาด้วยตนเอง คือ รู้โดยไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย คำว่า **อุปสมฺปชฺช วิหาสิ** ความว่า บรรลุแล้ว หรือให้ถึงพร้อมแล้วอยู่ ก็ ภารทวาชภิกษุ อยู่อย่างนี้ ก็รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว ฯลฯ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงภูมิแห่งการพิจารณาของภารทวาชภิกษุนั้น ด้วยสองบทนี้

ถามว่า ชาติไหนของภารทวาชภิกษุนั้นสิ้นแล้ว และได้รู้ชัดซึ่งชาตินั้นอย่างไร ?

ตอบว่า ชาติอดีตของภิกษุนั้น ยังไม่สิ้นก่อน เพราะได้สิ้นแล้วในอดีตเทียว ชาติอนาคตก็ไม่สิ้นแล้ว เพราะไม่มีความพยายามในอนาคต ชาติปัจจุบัน ก็ไม่สิ้นแล้ว เพราะชาติยังมีอยู่ แต่ชาติใดอันต่างด้วยขันธ์หนึ่ง ขันธ์สี่ และขันธ์ห้า ในเอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ พึงเกิดขึ้น

เพราะความที่มรรคยังไม่ได้อบรมแล้ว ชาตินั้น ชื่อว่า สิ้นแล้ว โดยถึงความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะความที่มรรคได้อบรมแล้ว ภิกษุนั้น พิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว ด้วยมรรคภาวนา รู้อยู่ว่า กรรมแม้มีอยู่ในเพราะไม่มีกิเลส จึงไม่มีปฏิสนธิต่อไป ชื่อว่า ย่อมรู้ชาตินั้น

คำว่า **วุสิตํ** ได้แก่ อยู่แล้ว คือ อยู่จบแล้ว อธิบายว่า กระทำแล้ว ประพฤติแล้ว ให้จบแล้ว คำว่า **พฺรหฺมจริยํ** ได้แก่ มรรคพรหมจรรย์ คำว่า **กตํ กรณียํ** ความว่า กิจทั้ง ๑๖ อย่าง ด้วยอำนาจปริญญากิจ ปหานกิจ สัจฉิกิริยากิจ และภาวนากิจ ด้วยมรรค ๔ ในสัจจะ ๔ ให้จบแล้ว คำว่า **นาปรํ อิตฺถตฺตาย** ความว่า มรรคภาวนา เพื่อความเป็นอย่างนี้ คือ เพื่อความเป็นกิจ ๑๖ อย่าง หรือ เพื่อความสิ้นกิเลส มิได้มีอีกในบัดนี้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อิตฺถตฺตาย** ความว่า รู้ชัดว่า ขันธสันดานอื่นจากขันธสันดานอันเป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้ มีประการอย่างนี้ โดยความเป็นอย่างนี้ มิได้มี แต่ขันธ์ ๕ เหล่านี้ ได้กำหนดรู้แล้ว ดำรงอยู่ ดุจต้นไม้ที่มีรากขาดแล้ว คำว่า **อญฺญตโร** ได้แก่ รูปหนึ่ง คำว่า **อรหตํ** ได้แก่ แห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย ได้ยินว่า ในบทนี้ มีอธิบายดังนี้ว่า ท่าน ภารทวาชะได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งภายในพระมหาสาวก ดังนี้แล

กสิภารทวาชสูตรพรรณนาในปริสิฏฐสังคหะ แห่งจตุภาณวารอรรถกถา ชื่อสารัตถ-สมุจจย จบ

๒.๘.๗ สัจจวิภังคสูตรพรรณนา

(๑๗๐) อธิบายเนื้อความแห่งสัจจวิภังคสูตร ซึ่งจัดลำดับต่อจากกสิภารทวาชสูตรนั้น ดังต่อไปนี้ คำเริ่มต้นว่า **ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้** หมายถึงได้สดับสัจจวิภังคสูตรมา ในคำเหล่านั้น คำว่า **การบอก (อาจิกฺขนา)** ความว่า การบอกว่า “นี้ชื่อว่าทุกขอริยสัจ ฯลฯ นี้ชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ” แม้ในบทที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน อนึ่ง ในที่นี้ การแสดง การตั้งทุกขสัจเป็นต้น **ชื่อว่าการบัญญัติ** เพราะบุคคลเมื่อตั้งอาสนะ ท่านเรียกว่าบัญญัติอาสนะ คำว่า **การกำหนด (ปฏฺฐปนา)** ได้แก่ การบัญญัติ คำว่า **การเปิดเผย (วิวรณา)** ได้แก่ การทำให้เปิดเผย คำว่า **การจำแนก (วิภชนา)** ได้แก่ การทำเป็นส่วน ๆ คำว่า **การทำให้ง่าย (อุตฺตานีกมฺมํ)** ได้แก่ การทำความปรากฏ

คำว่า **เป็นผู้อนุเคราะห์ (อนุคฺคาหกา)** ความว่า เป็นผู้อนุเคราะห์ ด้วยการอนุเคราะห์แม้ทั้ง ๒ อย่าง คือ ๑. การอนุเคราะห์ด้วยอามิส ๒. การอนุเคราะห์ด้วยธรรม คำว่า **ผู้ให้กำเนิด (ชเนตฺตี)** ได้แก่ เป็นมารดาผู้ให้เกิด คำว่า **ผู้บำรุงเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว (อาปาเทตา)**ได้แก่ เป็นผู้เลี้ยงดู พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า พระโมคคัลลานะเป็นดุจมารดาผู้เลี้ยงดู แท้จริง มารดาผู้ให้กำเนิดหลีกเลี่ยงของเค็มและของเปรี้ยวเป็นต้นตลอด ๙ เดือน หรือ ๑๐ เดือน ทรงทารกไว้ในครรภ์แล้วให้แม่นมคือมารดาผู้เลี้ยงดูรับทารกผู้คลอดจากครรภ์ มารดานั้นเลี้ยงดูทารกด้วยน้ำนมและเนยสดเป็นต้นให้เจริญเติบโต ทารกนั้นอาศัยความเจริญเที่ยวไปตามสบาย ฉันใด พระสารีบุตรก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อจะอนุเคราะห์บรรพชิตในสำนักของตนหรือของพระเถระเหล่าอื่นด้วยการอนุเคราะห์ ๒ อย่าง ปรนนิบัติภิกษุไข้ทั้งหลาย ชักชวนในกรรมฐาน รู้ว่าเป็นพระโสดาบันแล้ว ตั้งแต่เวลาที่บรรพชิตเหล่านั้นออกจากภัยในอบายแล้ว ก็เป็นผู้วางเฉยในบรรพชิตเหล่านั้นว่า บัดนี้ บรรพชิตทั้งหลายจะทำมรรคเบื้องสูงให้เกิดขึ้นด้วยการกระทำของบุรุษเฉพาะตน จึงกล่าวสอนบรรพชิตใหม่ ๆ เหล่าอื่น แม้พระมหาโมคคัลลานะก็ อนุเคราะห์บรรพชิตในสำนักของตนและของพระเถระเหล่าอื่นอย่างนั้น

เหมือนกัน ชักชวนในกรรมฐานแล้ว ย่อมไม่ถึงความวางเฉยในเหล่าบรรพชิตแม้ที่บรรลุผลทั้ง ๓ เบื้องต่ำ ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า ได้ทราบว่า พระเถระนั้นได้มีความคิดอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คูถแม้เพียงเล็กน้อยก็มีกลิ่นเหม็น ฯลฯ มูตร น้ำลาย น้ำหนอง เลือด แม้เพียงเล็กน้อยก็มีกลิ่นเหม็น แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภพแม้เพียงเล็กน้อยก็ฉันนั้นเหมือนกัน เราไม่สรรเสริญโดยที่สุดแม้ชั่วลัดน้ำมือเดียว[๓๕๐] เพราะเหตุนั้น พระมหาโมคคัลลานะจึงไม่ถึงความวางเฉยในบรรพชิตเหล่านั้น ตราบเท่าที่ท่านเหล่านั้นยังไม่บรรลุอรหัตตผล ย่อมถึงความวางเฉยในบรรพชิตเหล่านั้นผู้บรรลุอรหัตตผลเท่านั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเปรียบเหมือนผู้ให้กำเนิด โมคคัลลานะเปรียบเหมือนผู้บำรุงเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรย่อมแนะนำในโสดาปัตติผล โมคคัลลานะย่อมแนะนำในผลที่สูงขึ้นไป[๓๕๑] คำว่า **สามารถ** ได้แก่ ย่อมอาจ

(๑๗๔) คำว่า **ความรู้ในทุกข์ (ทุกฺเข ญาณ)** ได้แก่ ญาณเครื่องแทงตลอดด้วยการฟังและการพิจารณา ญาณในทุกขสมุทัยก็อย่างนั้น ญาณเครื่องแทงตลอดด้วยการฟังย่อมสมควร **ในทุกขนิโรธ ในทุกขนิโรธคามินี**ปฏิปทาก็อย่างนั้น ย่อมสมควรในสังกัปปะทั้งหลายมีเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น ด้วยอรรถว่าเป็นข้าศึกต่อกาม หรือด้วยความสลัดออกจากกาม ความดำริว่าสังกัปปะเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้พิจารณากาม สังกัปปะเกิดขึ้นแล้วทำการกำจัดกาม คือการเข้าไปสงบระงับกาม หรือว่าสังกัปปะเกิดขึ้นแล้วในที่สุดแห่งการสงัดจากกาม **ชื่อว่าเนกขัมมสังกัปปะ** แม้ใน ๒ บทที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน ก็สังกัปปะเหล่านั้นแม้ทั้งหมดย่อมได้ในจิตต่าง ๆ กันในส่วนเบื้องต้น ย่อมได้ในจิตดวงเดียวในขณะแห่งมรรค แท้จริง ในจิตดวงเดียวนั้น ย่อมได้สังกัปปะเดียวเท่านั้นที่ถอนมิจฉาสังกัปปเจตนาขึ้นได้ ย่อมไม่ได้สังกัปปะต่าง ๆ กัน แม้สัมมาวาจาเป็นต้นย่อมได้ในจิตต่างๆ กันในส่วนเบื้องต้น ย่อมไม่ได้ในจิตดวงเดียวในขณะแห่งมรรคโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นเอง ในที่นี้มีความสังเขปเพียงเท่านี้ แต่โดยพิสดารท่านกล่าวไว้แล้วในสัจจกถาวิสุทธิมรรคและในสัมมาทิฏฐิสูตรเท่านั้นแล

สัจจวิภังคสูตรพรรณนา ในปริสิฏฐสังคหะ แห่งจตุภาณวารอรรถกถา ชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ

> ข้าพเจ้า ผู้มีนามว่าสุวัณณโชติ ผู้สามารถ หวังความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม ได้รวบรวมปริสิฏฐสังคหะนี้ เพื่อประโยชน์ที่จะให้ภิกษุทั้งหลายมีความรอบรู้ในพระปริตร
>
> ข้าพเจ้ารวบรวมปริฏฐสังคหะนี้ ได้สั่งสมบุญอันใด ด้วยบุญนั้น ขอสัตวโลกทั้งปวงนี้ จงประความความร่มเย็น โดยพลัน เทอญ.

ปริสิฏฐสังคหะ แห่งจตุภาณวารอรรถกถา ชื่อสารัตถสมุจจยะ จบ

---

[๓๕๐] องฺ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๓๒๑/๓๖, องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๒๑/๔๒.

[๓๕๑] ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๓๗๑/๓๑๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๗.